

Antik Yunan Kaynakları Işığında Kalkhedon ve Khrysopolis (İ.Ö.500-300)

DOÇ. DR. MUZAFFER DEMİR

Muğla Üniversitesi

Kalkhedon'un yerinin bir zamanlar modern Üsküdar'ın iki mil güneyinde Kadıköy olduğu düşünülmektedir. Plinius, Kalkhedon'un Nikomedia'dan (İzmit) 62 mil uzaklıkta özgür bir kasaba olduğunu, önceden Procerastis,¹ daha sonra Colpusa ve bundan sonrada her yönden tercih edilebilen sadece 7 stadia uzaklıkta olan Byzantion'da kenti kurmayı beceremediklerinden dolayı "Körler Kenti" olarak adlandırıldığını aktarmaktadır. Kalkhedon'un hemen yakınında Khrysopolis² ve daha sonra Nikopolis bulunmaktaydı.³ Kalkhedon'un yerini Byzantionlu Dionysios biraz daha detaylı tarif etmektedir. Aktardığına göre kent, yukarısında yine Kalkhedon olarak adlandırılan bir nehrin bulunduğu yarımada üzerinde kurulmuştur ve kıstağın her iki tarafında Doğu ve Batı'sında bir limanı ve Apollon kehanet ocağı vardır. Nehir aslında bir deredir ve şimdi üstünün büyük bir bölümü inşaatla kaplanmıştır ve Moda Körfezi'ne akmaktadır. Kent Kadıköy Bot İstasyonu ile Moda Noktası arasında yüksek bir konumda durmaktaydı. Limanlar zamanla dolmuş ve kıstak ortadan kaybolmuştur. Kentin kalıntıları İ.S. XVI. yüzyılda hala görülebilmekteydi. Yakın zamanda ise Moda Noktasında bazı antik Yunan keramik parçaları bulunmuştur ve eski surların çok küçük bir bölümü görülebilmekteydi. Ancak şu anda kentten hiçbir iz kalmadığı söylenebilir.⁴

Antik kaynaklarda kentin Megaralılar tarafından kurulduğu kabul görmüştür. Ancak kuruluş tarihi üzerine tartışmalar devam etmektedir. Megara'nın Propontis'te (Marmara Denizi) kurduğu kentlerin ilki Marmara'nın güney kıyısında Astakos (İzmit Körfezi'nin Ucunda) idi. Megaralılar güney kıyılarına iyice yerleştikten sonra sırasıyla Kalkhedon, Selymbria ve Byzantion kentlerini kurmuştur. Eusebios Astakos kentinin geleneksel kurulma tarihini 711, Kalkhedon ve Byzantion için ise 685 ve 659 olarak vermektedir.⁵ Ps.Skymnos bunların Megara kolonisi olduğunu ve kuruluş sıralamalarını aynen kabul etmekte, ancak tar-

Pardoe'nin tasviri ile Kabataş sırtlarından Sarayburnu ve Üsküdar'ın genel görünümü

VUE DU GRAND SERRAIL DE CONSTANTINOPLE

Appartenance des Femmes du

Elle des Femmes

Appartenance des Femmes du Serail

Appartenance des Femmes du Serail

tışmaya açık bazı tarihler vermektedir. Eusebios Kalkhedon ile Byzantion arasındaki kuruluş tarihi farkını 26 yıl olarak verirken, Ps.Skymnos (715 v.d.) Herodotos (4.144.2) gibi, Byzantion'un Kalkhedon'dan 17 sene sonra kurulduğunu bildirmektedir.

Byzantion ve Kalkhedon'un kuruluşlarıyla ilgili VII. yüzyılda farklı tarihler önerilmiştir. Başlangıçta Eusebios tarafından verilen kesin tarihlerin çoğu diğer kaynaklarla kontrol edildiğinde bunların çok erken olduğu görülmüştür. Burn (1935, 130-146) Eusebios'un vermiş olduğu bu tarihleri yeniden gözden geçirmemizi sağlayacak bir teori geliştirmiş ve Byzantion için kuruluş tarihini daha geç 612 yılı olarak tespit etmiştir. Diğer taraftan Cook (1946, 71 v.d.) farklı edebi kaynaklar ve fazla olmayan arkeolojik verileri dikkate alarak Burn'un kurmuş olduğu sistemin sonuçlarının güvenilir olmadığını göstermiştir.⁶ Buna rağmen, Cook bile herhangi bir bölgedeki en erken yerleşimler ve bir koloninin ana kenti hakkında nesilden nesile aktarılan söylencelerin doğru olabileceğini konusunda hemfikiridir. Kalkhedon ve Byzantion ile ilgili Eusebios'un vermiş olduğu tarihleri Burn'un teorisine uygun olarak yeniden gözden geçiren Cook, bu kentlerin kuruluş tarihlerini sırasıyla 639 ve 619 olarak tespit etmiştir. Roebuck ise (1959, 110-114), Byzantion'un kuruluş tarihini Pontos'tan ticaretin geliştiğini düşündüğü yaklaşık 660-650 yıllarına vermektedir. Yaklaşık tarihlerin tespiti konusunda daha fazla arkeolojik veriye ihtiyaç duyulmaktadır.⁷ Bütün bu veriler doğrultusunda, Kalkhedon'un Selymbria'dan sonra ve Byzantion'dan önce VII. yüzyılın ikinci yarısında herhangi bir tarihte kesin olarak Megaralılar tarafından kurulduğu sonucuna ulaşılabilir.⁸ Kurulduktan sonra pek çok Megara *apoikia*'sı (kolonisi) örneğinde olduğu gibi, Kalkhedon'un Byzantion'un kurulmasına da liderlik ettiği düşünülmektedir.⁹

Kalkhedon tarihiyle ilgili olarak bir değer mesele daha dezavantajlı olmasına rağmen burasının neden Byzantion'dan önce kurulduğudur. Herodotos tarafından (4.144.1-2), Pers generali Megabazos'a atfedilen Kalkhedon'un kuruluşuyla ilgili hikâye üzerine pek çok yorum yapılmıştır. Buraya gelen Megabazos, Kalkhedonluların Byzantionlulardan 17 yıl önce kentlerini kurdukları kendisine söylendiğinde yıllar sonra bile bölge halkı tarafından buna verdiği şu cevapla hatırlanmaktadır: "Kalkhedonlular o dönemde kör olmuş olmalıydılar, çünkü öyle olmasalardı daha iyi bir yere sahip iken kentlerini kurmak için daha kötü bir yer seçmezlerdi." Tacitus Kalkhedonlulara yönelik bu sitemi Delphoi kehanet ocağı ile ilişkilendirerek aktarırken,¹⁰ Strabon aynı konudan bahsederken Byzantion'un ekonomik avantajlarına vurgu yapmaktadır.¹¹ Sözü edilen antik metinlerde Herodotos Byzantion'un sadece güzelliğine atıfta bulunurken, Tacitus ve Strabon bu konuya ekonomik açıklamalar getirmektedir. Tacitus hem tarımsal hem de deniz zenginliğine işaret ederken, Strabon özellikle Byzantion'un Bosphoros'taki akıntılarla birleşen limanı sayesinde denizden gelen bereketi, özellikle palamut bolluğunu vurgulamaktadır.¹²

Bütün bunların yanında Polybios (4.44 v.d.) Byzantion'un Karadeniz ticaretini kolaylıkla kontrol edebilecek bir yerde olmasını bu kentin bir avantajı olarak ka-

bul etmektedir. Ancak Polybios'un son cümlesinde vurguladığı gibi, VII. yüzyıl da koloni kentlerinin kurulması aşamasında karadan gelen yerel tehdidin de dikkati alınmış olması gerekmektedir. Kentin kurulduğu bölgedeki kavimlerin dost veya düşman olması çok önemliydi. Aşağıda açıklayacağımız gibi, Kalkhedonlular V. yüzyılın sonlarında Bithynlere mal ve mülklerini emanet edecek kadar güven duymaktaydılar. Aslında Strabon'un da ima ettiği gibi (12.3.2-3) başlangıçta Kalkhedon'un tercih edilmesinin nedeni, Avrupa'da Thrak kavimlerin tehdit ve baskılarının daha yoğun hissedilmesi olabilirdi.¹³

Byzantion'un dezavantajlarına da atıfta bulunan Polybios bu konuda daha net ek bilgiler sunmaktadır. III. yüzyılın sonunda Byzantionlularla Rodoslular arasında yapılan savaşın temel nedenlerini açıklarken, ilk olarak Byzantion'un Karadeniz ve Ege Bölgeleri arasındaki ticaret üzerindeki avantajlı rolü üzerinde durmakta ve bu meseleye de vurgu yapmaktadır.¹⁴ Polybios'un ilgili metninin ana teması Byzantionluların dost Yunan kardeşlerinden daha fazlasını hakettikleri ve Rodosluların, Byzantionluların Keltlerin koyduğu ağır vergileri ödemek için boğazlardan geçiş vergisi koymaları nedeniyle, savaşa gitmekle Byzantionluların halinden anlamadıklarıdır.¹⁵ Polybios Byzantionluların büyümekte olan barbar tehdidini (Keltler) Yunan kardeşlerinin yardımı olmaksızın daha fazla önleyemeyeceğini, ancak bu yardımın reddedilmesi sebebiyle Byzantionluların son çare olarak Karadeniz ticaretini vergiye bağlamak zorunda kalmalarından dolayı suçlanamayacaklarını savunmaktadır.

Polybios (4.45) Byzantion'un karadan olumsuz yönlerini açıklamaya devam etmektedir. Bunun en önemli nedeni Trakya'nın doğu ucunda hımlanmış olan Byzantion'un sınırlarında sürekli olarak barbar Thraklarla tehlikeli savaşlar içinde olmasıdır, çünkü kalabalık olmaları ve liderlerinin çokluğundan dolayı tek bir savaşta yenerek onlardan kurtulmak ve topraklarını işgal etmek imkânsızdır. Vergi ödeyip antlaşma yapmakta iyi sonuç vermemektedir. Bu yönde verilen bir taviz düşman sayısını beş kez artırmaktadır. Bu yüzden sürekli ve tehlikeli bir savaş yükü sırtlarına binmektedir. Bu kavimlerin saldırılarından dolayı büyük emekler harcayarak ettikleri toprakların hasatlarını da toplayamamaktadırlar.

Görüldüğü gibi Byzantion'un sürekli olarak karadan yerel kavimlerin tehdidi altında olması buranın öncelikle tercih edilmesini zorlaştırmış olmalıydı. Aslında Kalkhedon da kötü bir tercih olarak kabul edilmemelidir. Burasının da cezb edici yönleri bulunmaktaydı. Theopompos Kalkhedonluların muhtemelen IV. yüzyılda Byzantionlular kadar zengin olup, lüks bir hayat sürdüklerini açıklamaktadır.¹⁶ Karadeniz Yunan kolonizasyonun başlangıç sebeplerinden bir tanesinin de demir, gümüş ve bakır madenlerine ulaşmak olduğu öne sürülmüştür.¹⁷ İlk kez ne zaman işletilmeye başlandığı konusunda yeterince bilgiye sahip olmamıza rağmen, Kalkhedon'un antik dönemde en başta bakır ve demir madenlerine sahip olduğu bilinmektedir. Plinius (37.18) Kalkhedon'daki bakır madenlerinin kendi zamanında tükendiğini yazmaktadır. Bu madenlerin çok erken dönemlerden itibaren işlendiği anlamına gelebilir. Bu arada "*chalkedonia*" veya opal kuvars taşının Kalkhedon'da hala mevcut olup olmadığı konusunda bilgi-

sinin olmadığını söyler. Onun zamanında bu taşların toplandığı Kalkhedon yakınındaki dağ hala “*Smaragdites*” adıyla bilinmekteydi. Juba “*cloras*” olarak bilinen bir tür *smaragdus* [zümrüt yeşili], binaları süslemek için Arabia’da; aynı şekilde “*alabastrites*” olarak adlandırılan taşta Mısır’da kullanılmaktaydı. Plinius (37.37) Amisos’un (Samsun) Roma’ya gönderdiği yeşimtaşının (*iaspis*) Hindistan’daki gibi *smaragdus* renginde olduğunu ve bu kentin aynı zamanda tortulu bir renge sahip *kalkhedon* gönderdiğini bildirmektedir.¹⁸ Kalkhedon madenlerinin yanı sıra, Byzantion kadar olmasa da balıkçılık açısından da önem arz etmekteydi. Athenaios (*Deipnosophistai*, 3.92 c) Kalkhedon’da bol miktarda istiridye elde edildiğinden bahsetmektedir. Bunun yanında burada yakalanan büyük Papağan balığının nasıl pişirildiğinin tarifini vermektedir (7.320 a-b). Ayrıca Kallimakhos’un “Milli Atamalar” adlı eserine atfen Kalkhedon’da hamsi ve *eritimos* balıklarının bolluğuna değinmektedir (7.329 a). Gellius (*Noctes Atticae*, 6.16.5) Varro’nun bir hicvine atfen Kalkhedon’un aşırı derecede leziz ve *kalkhedonia* olarak adlandırılan palamutlarıyla meşhur olduğunu söylemektedir.

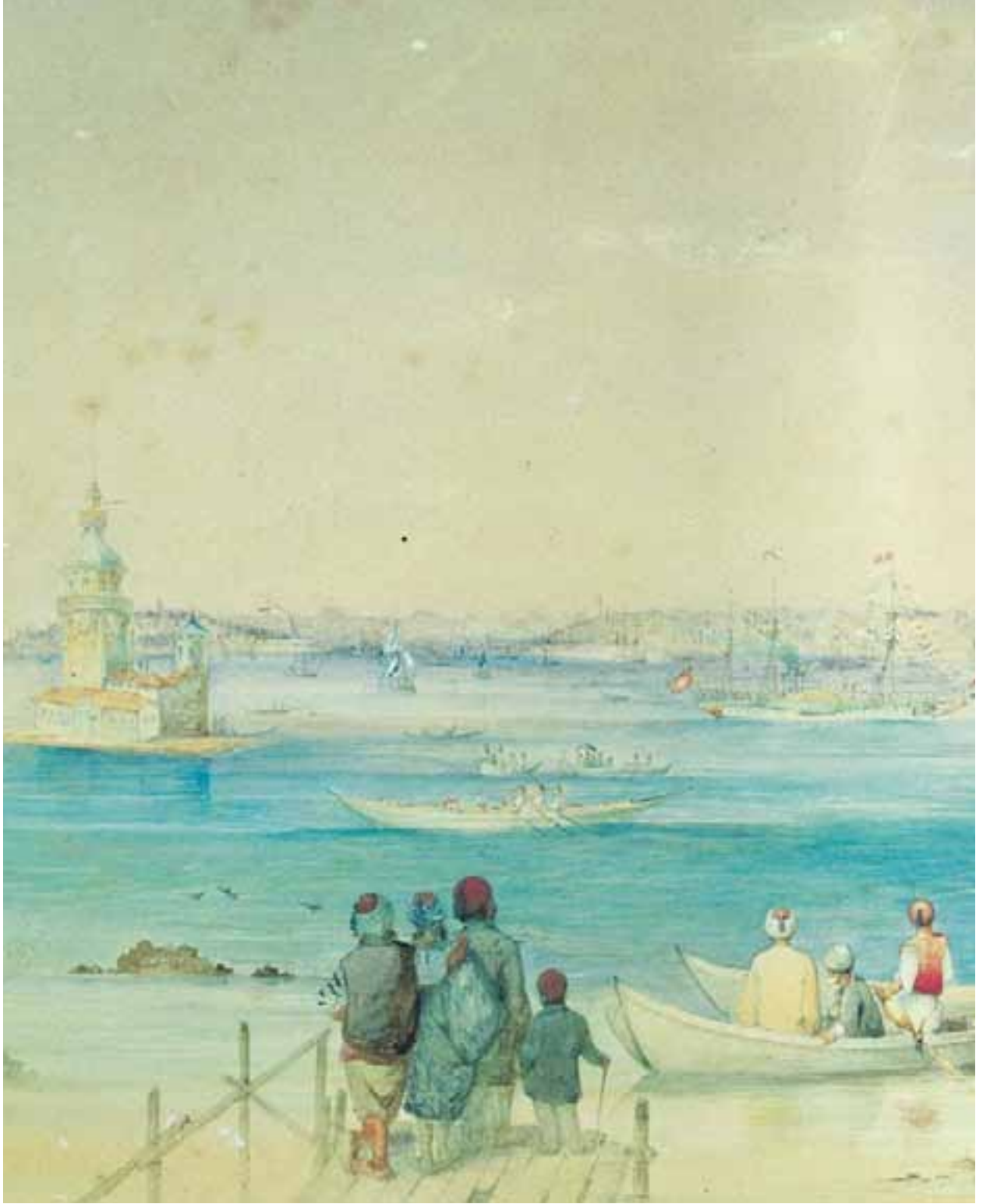
Özetlemek gerekirse, Byzantion’un avantajları daha fazla gözükse de, Megaralılar VII. yüzyıldaki siyasi koşullar dikkate alındığında özellikle yerel kabilelerin tehdidi karşısında ilk önce Kalkhedon da koloni kurmayı tercih etmiş olabilirdi. Kalkhedon’un bir diğer avantajı da madenlerinin olmasıydı. Bunun yanında her iki kentte tarım ve balıkçılıktan önemli ölçüde gelir elde etmekteydi.¹⁹ Byzantion’un Boğaz ticaretini kontrol etme açısından daha önemli bir konumda olduğu görüşü de fazla abartılmamalıdır. Aşağıda belirteceğimiz gibi, ancak acil durumlarda boğazlardan geçen gemilerden vergi toplanmaktaydı ve bunu kontrollü bir şekilde gerçekleştirmek için Kalkhedon’un da elde tutulması gerekmekteydi. Aslında Byzantion’un en önemli avantajı, özellikle palamut sürülerinin daha kolay yakalandığı ve boğazdan geçen ticaret gemilerine doğal liman imkânı sağlayan Altın Boynuz’uydu. Ancak kolonilerin kurulduğu erken dönemlerde bu ticari trafiğin yoğunluğu da tartışmaya açıktır.

Diğer kentlerde olduğu gibi Kalkhedon kentinin de erken dönem tarihiyle ilgili kaynaklar sınırlıdır. Kentle ilgili ilk siyasi veriler, Herodotos’un Pers-Yunan çekişmesinin ana temayı oluşturduğu eserinin satır aralarında geçmektedir. Herodotos Perslerin erken dönemdeki siyasi güçlerinden bahsederken Pers kralı Dareios’un 513/2 yılında gerçekleştirdiği İskit Seferi’ne de değinir. Bu seferden dönen Dareios’un Sestos üzerinden Asya’ya geçtiğini bildirdikten sonra, 80 bin kişilik ordusunun başında çok takdir ettiği komutanlarından Megabazos’u bıraktığını ve onunda Hellespontos’taki bütün kentleri ele geçirdiğini aktarmaktadır (4.143-144). Dareios’un İskit seferinde kendisine destek veren Byzantionluların (4.138) topraklarından değil, Sestos (Gelibolu da Akbaş Burnu) üzerinden Asya’ya geri dönmesi, İskit felaketinden sonra Byzantionluların ona karşı ayaklandıkları görüşünü güçlü kılabilir. Görüldüğü kadarıyla, Megabazos’un ele geçirdiği kentler arasında Byzantion ve Kalkhedon yoktu, çünkü Herodotos onun yerine vali olarak atanan Otanes’in Byzantion, Kalkhedon, Troas’ta Antandros ve Lamponion kentlerini ele geçirdiğini aktarmaktadır (5.26.1).

Herodotos 493 yılındaki İonia Ayaklanması sırasında Perslere yardım eden Fenike donanmasının Hellespontos'u (Çanakkale Boğazı) geçerek Propontis'in kuzeyindeki Perinthos (Marmara Ereğlisi), Selymbria (Silivri) gibi kentleri tek tek ele geçirmeye başladığını ve sıra Byzantion ile Kalkhedon'a gelmeden önce bunların Karadeniz'e kaçarak Mesembria (Nişabur) kentine yerleştiklerini bildirmektedir (6.33.1-2). Ps.Skymnos ise Mesembria'nın Kalkhedon ve Megaralılar tarafından kurulduğunu ve bu olayın Pers kralı Dareios'un İskit Seferi sırasında gerçekleştiğini aktarmaktadır.²⁰ Isaac (1986, 250) burada iki farklı kuruluş tarihinin olduğunu ve bu durumda Herodotos'un kaynağının kabul edilebileceğini ve Ps.Skymnos gibi daha geç olan kaynağın konuyu karıştırmış olabileceğini iddia etmektedir. Ancak burada Herodotos'un kullanmış olduğu *oikeo* fiili bir yere yerleşmek veya işgal etmek anlamına gelmektedir. Yani koloni kurmak anlamına gelen *apoikeo* kelimesini kullanmamaktadır. Bu durumda Pers baskısı yüzünden Byzantion ve Kalkhedonluların kentlerini terk ederek daha önceden zaten Kalkhedon ve Megaralıların ortak *apoikia'sı* (kolonisi) olarak kurulan Mesambria'ya zorunlu göç ettikleri ve ortak geçmişlerine binaen bura halkı tarafından kendilerine kucak açıldığı söylenebilir.

Daha sonra Pers kralı Kserkses'in ordusu, Sparta generali Leonidas'ın Thermophylai'de cesaretli bir savunma örneği göstermesine rağmen 480 yılında Yunan anakarasını istila etmiştir. Ancak Perslerin Salamis (480) ve Mykale (479) deniz harplerinde yenilmesinden sonra, Yunan kent devletleri bir araya gelerek Attika-Delos Deniz Birliği'ni kurmuşlardır. Müttefik Yunan donanmasının gerçekleştirdiği ilk icraatta 478 yılında Byzantion kentini ele geçirmek olmuştur. Bu durumda Byzantion kentinin bu Birliğin başlangıçtan itibaren üyesi olduğu ima edilse de,²¹ ittifakın oluştuğu ve işlemeye başladığı dönemde Byzantion'da yönetimin bireysel olarak Sparta komutanı Pausanias tarafından ele geçirildiği ve bu sebeple ilk üyeler arasında yer almadığı görülmektedir, çünkü Pausanias Byzantion'daki bu yönetimi esnasında Perslerle ittifak yapmış ve hatta hayat tarzında bile onları taklit etmiştir. Bu dikkate alındığında Byzantion'a yakınlığı nedeniyle, Kalkhedon'un da birliğin ilk üyeleri arasında yer almadığı söylenebilir. Pausanias aynı zamanda Kalkhedon'un kontrolünü de ele geçirmiş olmalıydı, çünkü kendisinin yedi yıl Byzantion'u hâkimiyeti altında tutma ihtimali bulunmaktadır. Bunun dışında onun yönetiminin sona ermesinden hemen sonra muhtemelen 470 yılı civarında Attika-Delos Deniz Birliği'ne katılan Kalkhedon'da bir savaş olduğuna dair delil yoktur.²²

Atina kentinin 454 yılında Birlik hazinesini Delos'tan Atina'ya taşımasından sonra kayıt altına aldığı müttefik vergi listelerine göre, Byzantion ve Kalkhedon'un önemli kentler olduğu ortaya çıkmaktadır. Thasos ve Aegian dışında Atina'nın diğer kentlerden aldığı vergiler içinde Byzantion en yüksek vergileri ödemiştir. 440'lı yıllara kadar günümüze kadar gelebilen tahrip olmamış vergi kayıtları şöyledir: 449 yılında 15 talanta; 441 ve 442 yıllarında 15.4300 talanta; 440 yılında 15.0460 talanta. Kalkhedon'da önemli miktarda vergi ödemesinde bulunmuştur: 451 yılında 7.3010 talanta; 449 yılında 3 talanta ve 447-438 yılları arasında

ANTİK YUNAN KAYNAKLARI IŞIĞINDA KALKHEDON VE
KHRYSOPOLİS (İ.Ö. 500-300)

Üsküdar halkının donanmanın Boğaz'dan geçişini seyrini tasvir eden bir tablo

sabit 9 talanta.²³ Atina'nın özellikle denizde emperyalist emellerini ve çıkarlarını gerçekleştirdiği bu dönemde, bölge kentleri arasında zaman zaman ayaklanmalar olmuştur. Perikles 447 yılında diğer Yunan kentlerinin ayaklanmasına karşı Atina hâkimiyetini korumak için Thrak Khersonesos'una (Gelibolu Yarımadası) Atinalı kolonistler (*klerukhialar*) göndermiştir.²⁴ Byzantion 440 yılında da Samos'un Atina'ya karşı isyanına açıktan destek vermiştir. Bu ayaklanmadan hemen sonra bir Atina donanması Byzantion'a gelmiştir (Plutarkhos, *Perikles*, 20; Thukydides, 1.115; 117.3) ve bu sırada Kalkhedon'un da sıkıntı içine girme ihtimali bulunmaktadır. Peloponnesos Savaşı'nın başlarında Hellepontos eyaletinde Atina'ya geç veya faizli ödeme (*epiphora*) yapan kentler arasında yerini alır. Byzantion'un vergisi savaş öncesi son değerlendirmede 15 talanta civarından 18 talanta'ya yükselmektedir. Kalkhedon ise sabit 9 talanta ödemeye devam eder.²⁵ Ancak Kalkhedon'un Peloponnesos Savaşı sırasında Atina'ya önemli oranda destek verme ihtimali vardır, çünkü Thukydides 424 yılında Karadeniz'e yelken açan Atina generali Lamakhos'un gemilerini Herakleia (Karadeniz Ereğlisi) açıklarında fırtına yüzünden kaybettiğini ve askerlerinin Kalkhedon'a sığındığını bildirmektedir (4.75.2). Bu durumda Kalkhedon'un 440 yılındaki Samos ayaklanmasından sonra uzun süre Atina'ya karşı doğrudan bir çatışmaya girmediği söylenebilir.

Atina'nın başarısız Sicilya seferinden sonra 412-407 yılları arasında Hellepontos ve Ege bölgesini içine alan yeni bir ayaklanma dalgasının gerçekleştiğini görmekteyiz. Bunun üzerine Khios gibi Atina'ya sadık pek çok kentin yanında Kalkhedon kenti de ayaklanmıştır. Sparta kralı Agis 410 yılında Atina'nın uzun süren kuşatması esnasında hububat gemilerinin Piraeus limanına giriş yaptığını görmüş ve bu bağlamda da Atinalılara erzak getiren ülkeler fethedilmedikçe Spartalıların savaşı bitiremeyeceğine karar vermiştir. Bu doğrultuda İstanbul boğazının girişini kontrol eden Kalkhedon ve Byzantion'a elçiler göndererek bu kentleri isyana teşvik etmiştir. Nihayetinde, Kalkhedon *harmostes* Hippokrates'in emri altında bir Sparta garnizonunun kontrolü altına girmiştir.²⁶

Ksenophon, bu ayaklanmalar üzerine Atina generali Alkibiades'in acilen paraya ihtiyaç duyduğundan Kyzikos (Kapıdağ Yarımadasında), Perinthos ve Selymbria'ya yelken açıp bu kentlerin halklarından 410 yılında büyük miktarlarda vergi topladığını ve askeri destek aldığını bildirmektedir. Atinalıların hareketleri hakkında sözlerine şöyle devam etmektedir: "Selymbria'dan sonra Kalkhedon'daki Khrysopolis'e ilerlediler ve burayı istihkâm haline getirip kentte gümrük evi kurdular, ve Karadeniz den gelen gemilerden onda bir nispetinde vergi toplamaya koyuldular; aynı zamanda iki general Theramenes ve Eumakhos'u 30 gemilik bir garnizonla, hisarı kumanda etmek, çıkış yapan gemilere eşlik etmek ve gerektiğinde düşmana herhangi bir şekilde zarar verebilmek için orada bıraktılar. Diğer generaller Hellepontos'a geri döndü."²⁷ Diodoros'un rivayeti ise kısa olmakla birlikte Ksenophon'un ki ile uyumaktadır.²⁸

Burada ilgi çekici olan Diodoros'un onda birlik bu verginin daha sonraki Byzantion ve Kalkhedon kuşatması ile bir bağlantısı olabileceğini ima etmesidir. Çünkü rivayetinde Atinalıların bu vergiyi koyduktan hemen sonra adı geçen kentle-

ri kuşatmaya aldığını bildirmektedir. Diğer taraftan, Ksenophon'un ilgili rivayetini iyice analiz ettiğimizde politik ve askeri nedenlerden dolayı, diğer bir deyişle Byzantion'u dize getirebilmek için bu çeşit bir harekâta o zamanda başvurulmuş olunabilirdi. Bu bağlamda şu unutulmamalıdır ki, Atina vasal devletlerden ihraç ve ithal vergisi almaya başladığı 413 yılından üç yıl sonra böyle bir uygulamaya başvurmuştur.²⁹ Eğer Atina gerçekten paraya ihtiyaç duymuş olsaydı, bu geçiş vergisini kolaylıkla 413'te almaya başlayabilirdi. Bu yüzden Atina, daha sonra ayaklandıklarında onları tekrar ittifaka zorlamak için böyle bir politikaya başvurmuş olmalıydı. Byzantion ve Kalkhedon tabi devletler konumunda iken onlardan liman vergileri toplamada bir problem yaşamadı. Fakat daha sonra, Byzantion ayaklandığı için muhtemelen tekrar bu geliri karşılamanın en iyi yolunun Khryso polis'te bir vergi evi kurup Byzantion'a gidebilecek bütün gemilerin önünü keserek bu gemileri Khryso polis'e yönlendirip liman vergilerini toplamak olduğunu düşündü. Buna rağmen asıl amaç liman olanaklarının daha güzel olduğu Byzantion'u tekrar ittifaka zorlamak gibi görünmektedir. Zaten bu vergi iki yıl sonra Byzantion ele geçirildiğinde kaldırılmıştır.

Diğer taraftan Polybios, bu vergiyle ilgili şöyle bildirmektedir: "Karadeniz'e giden gemilere ilk geçiş vergisi uygulama teşebbüsünde bulunan kasaba Khryso polis'ti. Atinalılar burayı Alkibiades'in tavsiyesi üzerine derhal işgal etmişlerdi ve Khryso polis'ten yolcular kendilerini akıntıya verirler, bu akıntı onları ister istemez Byzantion'a taşırdı."³⁰ Polybios'un bu açıklamasına göre Atinalılar böyle bir politikaya ilk kez başvurmuşlar ve bu vergi sadece Karadeniz'e giden gemilere değil aynı zamanda oradan gelen gemilere de uygulanmıştır. Bu uygulama aynı zamanda Karadeniz'e gitmek için Byzantion'da duran gemilerden bu kentin liman vergisi almasını engelleyecekti. Polybios'un asıl ilgisi Khryso polis'in Byzantion'dan sonra Karadeniz'e giren ve çıkan gemilerin yük boşaltabilecekleri ve önlerinin kesilebileceği tek yer olması gibi görünüyor. Atina muhtemelen Çanakkale Boğazı'nda gerçekleştirdiği operasyonlardaki tecrübesinden dolayı bölgeyi çok iyi bilen Alkibiades'in tavsiyesi üzerine bu vergi istasyonunu kurmuştur. Sonuç olarak bu yolla yüksek miktarda vergi toplamayı ve aynı zamanda asıl amaçlarına yönelik olarak Byzantion ve Kalkhedon'u tekrar ittifaka zorlamayı başarmıştır.

Atina bütün bu tedbirlerin yanında Byzantion ve Kalkhedon'u tekrar ittifaka zorlamak için askeri yöntemlere de başvurmak zorunda kalmıştır. Kalkhedon ayaklandıktan sonra, Atina generali Alkibiades 410 yılının yazında Hellespontos'daki Abydos kentinde Spartalıların müttefiki Pers satrapı Pharnabazos'a karşı savaşılan Thrasylos'un yardımına gitmiş ve Pharnabazos'u yenilgiye uğratarak topraklarını talan etmiştir. Ksenophon daha sonraki gelişmeleri şöyle aktarmaktadır (1.3.8-14): "Atinalılar bütün güçleriyle Prokennesos'a [Marmara Adası] hareket ettiler. Oradan Kalkhedon ve Byzantion'a yelken açtılar ve Kalkhedon yakınlarında kamp kurdular. Atinalıların yaklaşmakta olduğunu gören Kalkhedonlular bütün taşınabilir mülklerini komşuları Bithynialı Thraklara emanet etmişlerdi. Buna rağmen Alkibiades *hoplites*'lerin [ağır zırhlı piyade birliklerin] ve

süvarilerin bazısını alarak ve gemilerin kıyı boyunca ilerlemeleri emrini vererek Bithynlere gitti ve eğer vermezlerse savaş ilan edeceğini söyleyerek Kalkhedonluların mülklerini istedi; böylece onları teslim ettiler. Alkibiades kampına ganimetle döndüğünde, Bithynlerle bir anlaşma imzaladıktan sonra, bütün ordusuyla birlikte denizden denize uzanan kazıklardan yapılmış bir set oluşturarak Kalkhedon'u kuşatmaya koyuldu; aynı zamanda uygulayabildiği kadarıyla nehirden de kuşattı. Bunun üzerine Lakedaimonialı yönetici [*harmostes*] Hippokrates savaşmak için güçlerini kentten çıkardı ve Atinalılar ona karşı kendilerini düzene soktular. Bu arada kazıktan setin dışında olan Pharnabazos çok sayıda süvari ve atlılarla birlikte Hippokrates'e yardım etmeye çabaladı. Hippokrates ve Thrasylos her biri *hoplites*'leriyle birlikte Alkibiades bazı *hoplites*'ler ve süvarilerle birlikte yardımlarına gelinceye kadar uzun süre savaştılar. Bunun üzerine Hippokrates öldürüldü ve onunla birlikte olanlar kente geri kaçtılar. Aynı zamanda Pharnabazos alanın darlığı yüzünden Hippokrates ile birleşmeyi başaramadı, çünkü kazıktan set nehre yakın mesafe boyunca uzanmaktaydı ve Kalkhedon topraklarında Herakleion'a çekilerek kampını kurdu. Bundan sonra Alkibiades para toplamak için Hellespontos ve Khersonesos'a yelken açtı; ve geri kalan generaller bir antlaşma metni imzaladılar. Bununla Kalkhedon'u bağışlamaları karşılığında Pharnabazos, Atinalılara 20 talanta verecek ve Atina elçilerinin Kral'a gitmesine rehberlik edecekti. Aynı zamanda Pharnabazos'tan Kalkhedonluların önceden ödedikleri verginin tam olarak aynısını ödemesi konusunda yeminli söz alırken, Atinalılar da elçiler Kral'dan dönünceye kadar Kalkhedonlularla savaşmayacakları yeminini ettiler. Bu yeminler edildiğinde Alkibiades hazır değildi. Selymbria yakınlarındaydı ve bu kenti ele geçirdikten sonra, Byzantion'a geldi. Beraberinde Khersonesosluların bütün güçlerini ve Trakya'dan askerler ve 300 den fazla asker getirdi. Şimdi Pharnabazos Alkibiades'in yeminini etmesi gerektiğini düşündü ve Byzantion'dan gelinceye kadar Kalkhedon'da bekledi; geldiğinde, Pharnabazos aynı yemin etmediği takdirde yemin edemeyeceğini söyledi. Sonunda, Alkibiades Pharnabazos'un temsilcileri Mitrobates ve Arnapes'e Khrysolopis'te yemin etti ve Pharnabazos Kalkhedon'da Alkibiades'in temsilcileri Euryptolemos ve Diotimos'a yemin etti. Her iki tarafta sadece resmi yemin etmekle kalmayıp aynı zamanda birbirlerine şahsi sözlü taahhütlerde bulundular". Bu arada Kral'a seçilen heyetler gönderildi. Alkibiades daha sonra Byzantion'a döndü zorla da olsa burayı ele geçirdi.

Muhtemelen Ksenophon'dan yararlanan Plutarkhos (*Alkibiades*, 29.1-3) da aynı konuya değinmekte ve Diodoros da (13.66) Ksenophon'unkine benzer sözler sarfetmektedir. Her üç kaynaktan çıkan sonuç, en başta Alkibiades olmak üzere Atinalı generaller öncelikle Kalkhedon ve Byzantion'a karadan en büyük desteği sağlayabilecek konumda olan Pharnabazos'u³¹ yenilgiye uğratmışlar ve nihayetinde Kalkhedon kentine saldırmışlardır. Bölgede Khersonenos'taki kentlerin yanında Lampsakos ve Selymbria gibi kentlerden aldıkları maddi ve askeri destekle bu saldırıları gerçekleştirmişlerdir. Kalkhedon kentini öncelikle denizden denize kazıklarla çevrelemeleri saldırının büyüklüğüne işaret etmektedir. Niha-

yetinde ilk saldırıda onları yenilgiye uğratmışlar, ancak bitirici darbeyi vuramamışlardır. Diodoros'un da bildirdiği gibi asıl hedef savaşın devamı için elzem olan ganimet ve para ele geçirmektir. Hatta bunun için Kalkhedonluların mülklerini emanet ettiği Bithynlere saldırmışlar ve kentte hayatta kalan birlikle anlaşarak nasıl önceden 9 talanta sabit vergi ödüyorlarsa bu vergiyi aynen almaya devam etmişlerdir. Aslında Atina yukarıda bahsettiğimiz sabit vergi yerine denizden ihraç ve ithal edilen mallar üzerinden yüzde beşlik liman vergisi almaya başlamış ve böylelikle gelirlerini artırmayı ümit etmişti. Ancak bu yıllarda sabit vergi sistemini de bazı kentlerde yeniden uyguladıklarına dair ek deliller mevcuttur. 415 yılındaki Sicilya felaketinden sonra artık Atina'nın denizden bütün limanlarda vergi toplayacak kadar gücü kalmamıştı. Bu şartlar altında vergi kaçırmaların önüne geçmesi de imkânsızlaşmıştı. Ancak işgal altında bulunan Aegina gibi kentler bu yüzde beşlik vergiyi ödemeye devam etmiş olmalıydılar.³² Kalkhedon nihayetinde ağır yenilgiye uğramasına ve Spartalı *harmostes*'in ölmesine rağmen bir yıl kuşatmaya dayanmıştır ve 408 yılında vergi koşullarının da içinde olduğu bir ön antlaşmayı kabul etmiştir. Satrap Pharnabazos'ta kısa süre zarfında bu antlaşma şartlarına uymuştur.

Görüldüğü gibi bu antlaşma şartları yıllık 9 talanta gibi sert maddi cezalar yanında ağır siyasi koşullar da içermekteydi. Bu arada Atinalıların Kalkhedon'u yeniden kontrol etmeleri söz konusu değildi. Pek çok tarafın karışmasıyla müzakereler beklendiğinden daha zorlu geçmiş olmalıydı. Atinalılar daha sert ve daha yumuşak şartların uygulanması taraftarları arasındaki kaçınılmaz görüş ayrılıklarıyla boğuştu. Buna aynı zamanda kendi iç sorunları da eklenmişti. 415 yılından beri yurtdışında olan Alkibiades yeri geldiğinde Atina'dan bağımsız hareket edebilmekteydi. Bu arada Kalkhedon'da içerde muhalif ve sürgünlerle uğraşmak zorundaydı. Sparta güçleri de anahtar rolü oynamış olmalıydı ve Pharnabazos sayesinde dolambaçlı bir diplomasi trafiği, hâlihazırda Pers kralının kendisine kadar ulaşmıştı. Masaya misilleme, işgal ve bunların yanında cezalarla zararların karşılanması yatırılacaktı. Alkibiades'in Pharnabazos'u da ikna ederek bu antlaşmayı sağlaması sayesinde kendi prestijini arttırdığı düşünülmektedir.³³ İşte bu noktada, Atina'da yaşayan Kalkhedon'lu meşhur filozof Thrasymakhos'un bu yükü azaltmak veya en azından daha sert müeyyidelerin uygulanmasını önlemek için Atina'daki son imza aşamasında diplomat görevi üstlendiği ön görülmektedir. Onun aktardığı bir konuşmadan temel tartışma meselelerinin maddi değil siyasi olduğu anlaşılmaktadır. Buna göre, Kalkhedon'un köklü anayasasının yürürlükten kaldırılması tehdidi yanında, kentin askeri anlamda daha sert denetlenmesi ve kontrolü şartları da masaya yatırılmıştı.³⁴ Yine antlaşma şartlarından Atina'nın Kalkhedon ve Byzantion'a garnizon yerleştirdiği anlaşılmaktadır.

Sparta 405 yılında Hellespontos'ta gerçekleşen Aigospotamoi deniz savaşında Atina'ya son darbeyi vurduktan sonra, general Lysandros ilk önce Lampsakos'taki iç meseleleri halletmiş ve daha sonra Byzantion ile Kalkhedon'a yelken açmıştır. Denizde büyük yenilgi alan Atinalıların elinden Byzantion ve Kalkhedon

gibi stratejik kentleri de alan Lysandros'un aynı zamanda bu kentlerde yaşayan Atinalıları Atina'ya dönmeye zorladığı görülmektedir.³⁵ Nihayetinde Kalkhedon kentinin Atina vatandaşlarından da arındırıldığı söylenebilir.

Spartalı Sthenelaus'un garnizon kumandanı olarak atanmasından sonra antik kaynaklarda 403-2 yılına kadar Byzantion ve Kalkhedon hakkında pek fazla bir şey işitilmemektedir. Byzantion bu yıldaki duraklama dönemi (*stasis*) ve Thraklara karşı savaştan sonra, yeni bir Sparta generali gönderilmesi için başvurmuştur (Diodoros, 14.12). Görüldüğü kadarıyla Sthenelaus'un atanması temelde Bosphoros'u tutarak Atina'yı aç bırakmak amacıyla yapılmıştı ve Atina teslim olduktan sonra da muhtemelen geri çekilmişti. Byzantionluların isteği doğrultusunda da onun yerine Klearkhos gönderilmişti. Klearkhos "kent'in olaylarını düzenlemekle" görevlendirilmişti; ancak onun zorlayıcı yöntemleri bir terör ortamı doğurmuştur. Bir tiran gibi hareket etmiştir ve Sparta'dan aldığı talimatlara kulak asmadığından dolayı, Panthoidas amiral olarak gönderilmiş ve onu sürmüştür. Panthoidas Klearkhos'dan sonra gelen yeni *harmostes* olabilirdi, çünkü Diodoros (14.12) her ikisi için de aynı unvanı (*strategos*) kullanmaktadır.

Byzantion'a 400-399 yılı kışında Kleandros isimli bir başka Spartalı *harmostes* atanmış ve ona Anaksibios adlı bir Spartalı general eşlik etmiştir. Kleandros iki *trieres* (savaş gemisi) ile birlikte On Binler ile buluşmak ve onlara eşlik etmek için Kalpe'ye kadar gitmiştir. Bu birlikler boğaz üzerinden Byzantion'a geçmeden önce Khrysopolis'e ulaşmışlardır. Ve burada ele geçirmiş oldukları ganimetleri satmışlardır (*Anab.*6.6.38). Pharnabazos bu Yunan ordusunun savaşı Asia'daki kendi eyaletlerine sıçratmasından korkarak Byzantion da bulunan Spartalı amiral Anaksibios'u ayartarak, onların Byzantion'a çıkmalarını sağlamıştır. Ancak Yunan ordusunun bir kısmı Thrak kralı Seuthes'in saldırısından korkarak Byzantion surlarının iç kısmına girmişlerdir. Bunun üzerine insanlar evlerine ve gemilere kaçmışlardır. Bu gelişme üzerinem Anaksibios bir balıkçı teknesine atlayarak iç kaleye ulaşmıştır. Hemen Kalkhedon'daki garnizondan askerlerini çağırmıştır; "çünkü iç kaledeki askerlerin Yunan ordusunu durdurmağa yetmeyeceğini" düşünmüştür.³⁶ Bütün bu gelişmeler esnasında On Binlerin komutanı Ksenophon etkili bir konuşma yaparak onları yatıştırılmış ve kent'in dışına çıkartmıştır; böylece kentte bulunan önemli sayıdaki Lakedaimonialı (Spartalı) mal ve mülklerine tecavüzden kurtulmuştur.

Ksenophon saha sonra Byzantion'da görev değişimi gerçekleştiğini aktarmaktadır. *Harmostes* Kleandros'un yerine Aristarkhos, amiral Anasibios'un yerine de Polos getirilir. Byzantion'da görev değişimi sırasında Anaksibios Aristarkhos'a Kyros'un eski askerlerinden hala Byzantion'da olanları köle olarak satması buyruğunu verir, çünkü Kleandros hiçbirini sattırmamıştı (Ksen.*Anab.*7.2.6-7). Bu anlatılanlardan, görev değişimiyle birlikte kentteki Sparta yönetiminin daha da sertleştiğini görmekteyiz. Aynı zamanda Byzantion'daki Sparta *harmostes*'inin Sthenelaus zamanındaki gibi Kalkhedon da bir garnizonu olduğu öğrenmekteyiz. Aslında aynı dönemde Spartalıların Küçük Asya'da garnizon kurlmaları adetten değildi ve bu bir istisna gibi durmaktadır. Hatta Kalkhedon'daki garnizonu yöne-

ten komutanın Avrupa kıyısında Byzantion'da konumlandığı söylenebilir. Bunun nedeni Kalkhedon'un stratejik öneminden kaynaklanmalıdır; çünkü Peloponnesos Savaşı'nın son yılları, sadece Byzantion'u elde tutmakla boğazlardan geçişin önünün kesilemeyeceğini göstermişti.

Daha sonra 399-394 yılları arasında Spartalı Nikandros'un Byzantion *harmostes*'i olma ihtimali vardır. Muhtemelen Atina-Pers ittifakının 394/3 yılında Korinthos Savaşı'nda Spartanları yenilgiye uğratmasından sonra genelde olduğu gibi Byzantion *harmostes*'i de yerinden sürülmüş olmalıydı. Kentin açık bir şekilde ayaklandığından bahsedilmemektedir, ancak 390 yılında Atinalı Thrasybulos'un gelmesinden önce kesinlikle özgürlüğüne kavuşmuştu.³⁷

Atina, 390 yılında Ege Denizi'ndeki Sparta deniz gücünün önünü kesmek için Thrasybulos'un emri altında 40 gemilik bir donanma gönderir. Asıl amacı Rodos adasındaki demokratlara Sparta müdahalesine karşı yardım etmektir.³⁸ Thrasybulos sefere çıktıktan hemen sonra Rodos'a sefer düzenlemenin gereksiz olduğunun farkına varır. Bunun yerine Atina devletinin çıkarlarına daha faydalı olacağını düşünerek Hellespontos'a yönelir. İlk önce Atinalıların Trakya sahillerindeki Yunan kentleri ile ilişkilerini düzelttiğini düşünerek, Odrys kralı Amadokos ve bu krallığın Trakya sahillerinin yöneticisi Seuthes arasında arabuluculuk yaparak aralarındaki anlaşmazlığı kaldırır ve daha sonra onlarla ittifak yapar.³⁹ İttifaktan sonra hatta Asya tarafındaki Yunan kentleri bile Atina ile dostça ilişkiye girmeye başlarlar. Bu Odrys Krallığı'nın o zamanda bu kentler üzerinde büyük bir nüfuza sahip olduğunun bir delilidir. Ksenophon bu dönemdeki gelişmeleri şöyle aktarmaktadır: “[Thrasybulos] Byzantion'a yelken açtı ve Karadeniz'den gelmekte olan gemiler üzerine onda birlik bir vergi tahsis etti. Aynı zamanda Byzantion hükümetini oligarşiden demokrasiye çevirdi. Böylelikle Byzantion'un sıradan halkı mümkün olan en yüksek sayıda Atinalının kente gelmesinden memnun kaldılar. Şimdi bütün bu işleri başardıktan ve aynı zamanda Kalkhedonluları da kendi tarafına kazandıktan sonra, Hellespontos'tan geriye döndü.”⁴⁰ Ancak bu vergilendirme işinin kısa süreli ve geçici olduğunu öğrenmekteyiz, zira Atina bu geçiş yapan gemiler üzerinden alınan yüzde onluk vergiyi daha sonra satmış, ancak Kalkhedon'u elinde tutmuştur. Bu arada Spartanlar Pharnabazos ve diğer Hellespontos kentlerinin destek vereceğini anlayarak karşı hazırlıklara girişmişlerdir (Ksen. *Hellenika*, 4.8.31-32).

Thrasybulos'un ani bir kararla Çanakkale Boğazı'na yelken açtığı anlaşılmaktadır. Ana hedefi Atinalıları acil olarak o yıldaki ekonomik krizden çıkarmak için vergi toplamaktır. Ancak bu geçiş vergisi alma politikasının uzun vadeli olarak uygulanmadığı görülmektedir, çünkü Karadeniz'den gelen bütün gemilere uygulanan bu verginin toplanmasının sürekli olarak tekelleştirilmesine yönelik herhangi bir girişim uluslararası tüccarlardan ve onların bağlı oldukları devletlerden gelebilecek baskıya dayanamazdı. Özellikle şu vurgulanmalıdır ki, o zamanda o bölgeye hâkim ve güçlü olan Odrys Krallığı'nın desteği olmasaydı Atinalılar buna asla teşebbüs edemezlerdi.

Bu sefer Sparta ve Persler, Thrasybulos'un Hellespontos bölgesindeki bu

faaliyetlerine karşı harekete geçti. Pers kralı Artakserkses Tribazos'u gönderdi. Atina açısından ekonomik olarak önemli olan iki alanda savaş yapılmasına karar verildi; Rodos ve Hellespontos bölgeleri. Rodos Atina tarafına geçti, ancak Spartalı Antalkidas Pers ve Syrakusa yardımıyla Hellespontos'u ele geçirdi. Ksenophon şöyle aktarmaktadır (*Hell.*5.1.28-29): "80 den fazla savaş gemisine sahip olan Antalkidas denizin hakimiydi; böylece Pontos'tan Atina'ya doğru yelken açan gemileri durdurabilir ve onları Sparta'nın müttefiklerinin safına geçmeye zorlayabilirdi." Hellespontos'u kapama taktiği 405 yılında Atina'yı dize getirmişti. Aynı taktik bu sefer de sonuç verdi. Sonunda 387/6 yılında Kral Barışı imzalandı. Metni Ksenophon tarafından verilen (*Hell.*5.1.31) bu antlaşmaya göre "Asia kentleri Kıyros ve Klazomenai adaları da dâhil Kralın olacaktı" ve gerçi Atina Lemnos, Imbros ve Skyros *klerukhia*'larını [Atina vatandaşlarına dağıtılan toprak paylarını] elinde tutsa da "büyük ve küçük diğer Yunan kentleri otonomiye kavuşacaklardı." Kral Barışı Sparta açısından bir zaferdi. Bu antlaşmadaki otonomi maddesi, Atina etrafında inşa edilen hegemonyal organizasyonların parçalanması anlamına gelmekteydi. Aynı zamanda bu antlaşma Anadolu'daki Yunan müdahalesine sınırlandırma getirdi.⁴¹ Sonuçta, Kalkhedon da bu antlaşmayla Pers hâkimiyeti altına girdi.

IV. yüzyıl antik Yunan kaynaklarında Kalkhedon tarihiyle ilgili veriler daha da sınırlıdır. Bunun sebebi, kentin Perslere vergi ödeyen bir hakimiyet alanına girmesi ve bu bağlamda Yunanlılarla olan bağının daha aza inmesi olmalıdır. Pers hakimiyeti döneminde Byzantion ve Kalkhedon'un daha özgür hareket etme alanı bulabildiklerini söyleyebiliriz. Sınırlı veriler, bu dönemde Atina'nın Karadeniz'den yaptığı hububat ithalatı bağlamında geçmektedir. Hem Byzantion hemde Kalkhedon keyfi olarak değil de yine kısa süreli ve zorunlu olarak yiyecek sıkıntısı sebebi ile 362/1 yılı Ağustos ayında Karadeniz'den gelen hububat yüklü gemilerin önünü kesmişlerdir. Bu haber meclis toplantı halindeyken Atina'ya ulaşmış ve derhal *trierarkhos*'lara (savaş gemisi kaptanları) gemilerini harekete geçirme emri verilmiştir. Bölgeye ulaşan *trierarkhos*'lardan birisi durumu şöyle rapor etmektedir: "Bundan başka tüccarlar ve gemi sahipleri Pontos'un dışına yelken açmak üzereyken, Byzantion, Kalkhedon ve Kyzikenler kendi ülkelerindeki hububat kıtlığından dolayı onları kendi limanlarına yanaşmaya zorlamaktadırlar..."⁴² Bu olaylar üzerine Atina donanması zamanında ulaşmış ve boğazdan geçen ticaret gemilerine bir yıl kadar eşlik ederek Byzantion ve Khalkhedon'un el koyma teşebbüslerini boşa çıkartmıştır. Aslında hububat kıtlığı çeken bir kent tarafından gemilere el koyma (*katagein*) ve onları limana getirme ve yüklerini boşaltmaya zorlama bir savaş sebebinden çok "gizli olarak tanınmış bir hak" olarak tanımlanmıştı. Bunun tek çaresi hububat konvoylarına eşlik eden savaş gemileri göndermekti. Böylelikle Atina, doğrudan savaşa girmeden birlikte hareket eden üç yerel devlete karşı koyabilme kabiliyetine kavuşmuştu.⁴³

Daha sonraki dönemde Büyük İskender'in babası II.Philippos bölge kentleri üzerinde sürekli tehdit oluşturmaya başlamıştır. II. Philippos, özellikle Byzantion gibi bölge kentlerinin denizden müdahalesine karşı Atina'nın alacağı karşı ted-

birleri ilk aşamada engelleyebilirdi. Atina bu nedenle II.Philippos ile barış yapma girişimlerine hız vermiştir. Fakat Atinalı Demosthenes 346 yılında yapılan barışın gerçekte Byzantion’u gemilere el koyma teşebbüsünde serbest bıraktığı konusunda şikayetçi olmuştur. Zaten II. Philippos’un Euboia adasına müdahale etmesiyle barış ortamı yavaş yavaş bozulma yoluna girmiştir. Daha sonra 340 yılının ortasında Perinthos’a saldırmıştır.⁴⁴ Bu arada Demosthenes (18.87) II. Philippos’un amacının Atina’nın hububat ihtiyacının önünü kesmek olduğunu iddia etmiştir. Ancak II. Philippos’un Perinthos kuşatması, askeri teknolojisinin üstünlüğüne rağmen ve Pers kralının batı Anadolu satrapları aracılığıyla kente yardım göndermesi yüzünden başarısızlıkla sonuçlanmıştır. Bunun üzerine II.Philippos, ilgisini Byzantion’a çevirmiş ve Bosphoros girişi yakınında toplanmış 230 hububat gemisini ele geçirerek insiyatifi eline almıştır.⁴⁵ Bu durumda Karadeniz’den Atina’ya hububat ithalatı gerçekten tehdit altına girmiş ve Atinalılar yardım göndermiştir.⁴⁶ Demosthenes (18.73, 139) meclis konuşmalarında bunun Atina’yı savaşa zorlayan en son tahrik olduğunu göstermeye çalışmıştır. II. Philippos, birkaç ay içinde kuşatmayı terk etmiş ve 339 yılında güneye hareket etmiştir (Dem. 18.169). 338 Ağustosunda gerçekleşen Khaironeia savaşında sahte geri çekilme taktiği uygulayan II. Philippos, Atina’ya karşı kesin zafer kazanmıştır.

Bu savaştan sonra Byzantion ve Kalkhedon üzerindeki, zaten etkin olmayan Atina baskısının son bulduğunu söyleyebiliriz. Fakat bu kentler üzerindeki Pers hâkimiyeti hâlâ devam etmekteydi. Büyük İskender saha sonra 334 yılında Hellespontos’u geçmiş ve karaya çıkmadan önce Asia toprağına bir mızrak fırlatmıştır ve böylece Asya için “mızrakla kazanılmış toprak” iddiasında bulunmuştur (Diodoros, 17.17). Perslere karşı ilk olarak Hellespontos yakınlarında Granikos Nehri savaşını gerçekleştirmiş ve bu savaştan zaferle çıkmıştır. Eski Pers yönetim mekanizmasını örnek alarak Kalas’ı bölgenin Hellepontos Phrygia satrapı olarak atamıştır.⁴⁷ Bu dönemde Byzantion ile birlikte Kalkhedon kenti de fazla zorluk çıkarmadan Makedonya egemenliği altına girmiştir. Büyük İskender’in, Pers savaşları sırasında Yunan Birliğiyle hareket etmeyen Kalkhedon kenti ve ileri gelenlerine iyi davrandığı görülmektedir.⁴⁸

Sonuç

Antik kaynaklar, 659 yılında Megaralılar tarafından Byzantion’dan önce kurulduğu söylenen Kalkhedon’un yerini açıkça tarif etmekte, aynı zamanda Byzantion ve Kalkhedon kentlerinin coğrafi ve stratejik özelliklerinin bir karşılaştırmasını yapmaktadır. Aslında madeni ve diğer zenginlikleri ve o dönemdeki siyasi koşullar göz önüne alındığında Kalkhedon’un öncelikle tercih edilmesi doğal karşılanmalıdır. Kalkhedon ve Khrysopolis hakkında bilgiler antik Yunan kaynaklarında sınırlıdır ve özellikle ilgili dönem boyunca Atina ve Sparta kent devletleriyle Pers siyasi ilişkileri bağlamında aralıklarla geçmektedir. Pers Kralı Dareios’un 513/2 yılında gerçekleşen İskit seferinden sonra Byzantion ve Kalkhedon ayaklanmış, ancak Pers

XVII. yüzyılda
Üsküdar ve
Sarayburnu’nu tasvir
eden bir gravür
(arka sayfa)

PROPONTIS &
MARDI ARMORA

BOSPORO

Torre de
Belifario

el Fanale

Porto de Calcedonia

satrapı Otanes tarafından tekrar ele geçirilmiştir. Kalkhedon'un bu sefer sırasında Karadeniz'de Mesembria kolonisini kurduğu söylenmektedir. Daha sonra 490'lı yıllardaki İonia ayaklanması sırasında İonlar, Hellespontos'a hareket etmiş ve Byzantion ile birlikte Kalkhedon'u ele geçirmişlerdir. Pers kralı Kserkses'in 480 yılında gerçekleştirdiği Yunanistan istilasını, nihayetinde başarısızlığa uğramış ve bunun üzerine, müttefik Yunan birlikleri 478 yılında Byzantion ve Kalkhedon'u ele geçirmiştir. Ancak Kalkhedon Spartalı Pausanias'ın siyasi emelleri yüzünden ancak 470 yılından sonra Perslere karşı 478 yılında kurulan Attika-Delos Deniz Birliği'nin üyeleri arasında yerini almış ve 454 yılından itibaren tutulan Atina Vergi Listeleri'ne göre zaman zaman yıllık 9 talanta'yı bulan önemli miktarda vergi ödemiştir. Kalkhedon, Samos'un, 440/39 yılında Atina'ya karşı ayaklanmasına destek vermiştir. 416 yılında Byzantion ve Thrakların desteğini alarak, Bithynleri ağır yenilgiye uğratmıştır. 411 yılında Atina'dan özgürlüğünü ilan etmiştir; hatta kentte bir Sparta garnizonu kurulmasına izin verilmiştir. Bunun üzerine ve acil paraya ihtiyaç duyan Atina generali Alkibiades, 409 yılında Karadeniz'den gelen gemilerin yükü üzerinden yüzde onluk bir gümrük vergisi toplama yoluna gitmiş ve bu amaçla Kalkhedon'un hemen dışında Khrysopolis'te bir garnizon inşa etmiştir. 408 yılında Byzantion'u ele geçiren Atinalıların kuşatmasına Pers satrapı Pharnabazos'un da desteğini alarak başarılı bir şekilde direnmiştir. Muhtemelen, Atina'da yaşayan meşhur belagat ustası Kalkhedon'lu Thrasymakhos'un diplomatik gayretlerine rağmen, Atinalılara 407 yılında ağır şartlarla teslim olmak zorunda kalmıştır. Atinalıların 404 yılında Peloponnesos Savaşı'nı kaybetmesi üzerine, bölge tekrar Spartalıların eline geçmiştir. Daha sonra Atina generali Thrasybulos, bölgedeki kentler üzerinde etkisini artıran Odrys kralı ile de antlaşmalar yaparak 390 yılında Byzantion'a ve muhtemelen Kalkhedon'a hâkim olmuş ve boğazdan geçen gemilerin malları üzerinden alınan onda birlik vergiyi geçici olarak tekrar uygulamıştır. Ancak Perslerle ittifak yapan Spartalı asker ve diplomat Antalkidas yapılan bir antlaşmayla 387 yılında Kalkhedon ve Khrysopolis'i Pers egemenliğine sokmuştur. Bu tarihten sonra Kalkhedon ihtiyaca binaen zaman zaman Atina'ya giden hububat gemilerine boğazdan geçişleri sırasında el koymuş ve Atina buna karşı tedbirler almıştır. Kentteki Pers hâkimiyeti Büyük İskender'in fethine kadar devam etmiştir.

KAYNAKLAR

- Archibald, Z.H., *The Odrysian Kingdom of Thrace*, Oxford 1998.
- Berard, J., *L'expansion et la colonisation grecques jusqu'aux guerres médiques*, Paris 1960.
- Braund, D., "Fish from the Black Sea: Classical Byzantium and the Greekness of Trade", *Food in Antiquity*, ed. J.Wilkins-D.Harvey-M.Dobson, Exeter 1995, 162-170.
- Burn, A.R., "Dates in Early Greek History", *Journal of Hellenic Studies* 55, 1935, 130-146.
- Carpenter, R., "The Greek Penetration of Black Sea", *American Journal of Archaeology* 52, 1948, 1-10.
- Cook, R.M., "Ionia and Greece in the Eighth and Seventh Centuries B.C.", *Journal of Hellenic Studies* 66, 1946, 67-98.
- Demir, Muzaffer, "Pausanias' Actions in Byzantium after the Victory at Mycale: A Reconsideration (478-470 B.C)", *Athenaeum*, Mayıs 2009, 59-68 (Basımda).
- Diller, A., *The Tradition of the Minor Greek Geographers*, Oxford 1952.
- Drews, R., "The Earliest Greek Settlements on the Black Sea", *Journal of Hellenic Studies* 96, 1976, 18-31.

- Garnsey, P., *Famine and Food Supply in the Graeco-Roman World: Responses to Risks and Crisis*, Cambridge 1993.
- Hammond, N.G.L (3.ed.), *Alexander the Great: King, Commander and Statesman*, London 1980.
- Hanell, K., *Megarische Studien*, Lund 1934.
- Hornblower, S., *The Greek World 479-323 BC*, London 1991.
- Isaac, B., *The Greek Settlements in Thrace until the Macedonian Conquest*, Leiden 1986.
- Jacoby, F. (ed.), *Die Fragmente der griechischen Historiker: (FGrH)*, Leiden 1957, 17 Cilt.
- Kagan, D., *The Fall of the Athenian Empire*, Ithaca 1987.
- Mamboury, E., *Constantinople, Tourists' Guide*, İstanbul 1924.
- Mattingly, H.B., "Periclean Imperialism", *Ancient Society and Institutions: Studies Presented to Victor Ehrenberg on his 75 th Birthday*, ed. E. Badian, Oxford 1966, 199-200.
- Meiggs, R. - Lewis, D., *A Selection of Greek Historical Inscriptions to the End of the Fifth Century B.C.*, Oxford 1969.
- Merkelbach, R. et al., "Die Inschriften von Kalchedon", *Inschriften griechischer Städte aus Kleinasien* 20, Bonn 1980.
- Merle, H., *Die Geschichte der Städte Byzantion und Kalchedon*, Kiel 1916.
- Meritt, B.D., "Greek Inscriptions", *Hesperia* 5, 1936, 388-389.
- Meritt, B.D. et al., *The Athenian Tribute Lists*, Harvard University Press 1939.
- Müller, C., *Geographi Graeci Minores II*, Paris 1861.
- Parke, H.W., "The Development of the Second Spartan Empire (405-371 BC)", *Journal of Hellenic Studies* 50.1, 1930, 37-79.
- Roebuck, C., *Ionian Trade and Colonisation*, New York 1959.
- White, S.A., "Thrasymachus the Diplomat", *Classical Philology* 90.4, 1995, 307-327.

DİPNOTLAR

- ¹ Altın Boynuz'un veya Byzantion'un inşa edildiği burnun karşısında olmasından dolayı bu isim verildiği düşünülmektedir.
- ² Altın kent anlamına gelmektedir. Burada modern Üsküdar durmaktadır. Byzantionlu Dionysios, müttefik kentlerden aldıkları altın depoladıklarından dolayı bu ismin ya Persler tarafından verildiğini ya da Agamemnon ve Khryseis'in oğlu Khryses'ten bu ismi aldığını aktarmaktadır.
- ³ Plinius, 5.43; ayrıca bk. 6.1; 6.39.
- ⁴ Dionysios için bk. Müller 1861, 93, 96; Mamboury 1924, 412-13.
- ⁵ *Real Encyclopedia II*, dizin 1127-8; Merle 1916, 9-10; Cook 1946, Tablo I, 77.
- ⁶ Ayrıca bk. Carpenter 1948, 1-10.
- ⁷ Isaac 1986, 220.
- ⁸ Ps.Skymnos, Byzantionlu Dionysios ve diğer geç kaynaklara göre Megaralılar tarafından kurulmuştur. Geç Roma dönemi kaynakları farklı kurucu ana kentlerden bahsetmektedir (Velleius, 2.7.7: Miletos; Hesykhios: Argos; Justinus, 9.1.3 ve Orosius, 3.13.2: Spartalı Pausanias). Bütün bu kaynakları değerlendiren Hanell (1934, 123 v.d.) Megara'nın kurucu kent olduğunu teyit etmiştir.
- ⁹ Hanell 1934, 126-127.
- ¹⁰ *Annales*, 12.63.
- ¹¹ 7.6.2. Plinius'ta (9.20) Strabon'a benzer bir metin kullanmaktadır. Burada ayrıca balıkçılığın kazançlı yönünden dolayı Halic'e Altın Boynuz adının verildiğini öğrenmekteyiz.
- ¹² Ayrıca bk. Braund 1995, 162-170.
- ¹³ Strabon, 12.4.8; 3.7; Plinius, 5.43.
- ¹⁴ Polybios, 4.38 v.d.
- ¹⁵ Polybios, 4.45-47. Livius 36.16.1'de, Keltlerin Propontis'e hakim olmaları ve buradaki tüm sahil kentlerinin kendilerine vergi vereceği konusu işlenmiştir.
- ¹⁶ Apud Athenaios, 12.526 e-f. Kalkhedon'un I. yüzyıldaki zenginliği konusunda ayrıca bk. Strabon, 13.1.55.
- ¹⁷ Drews 1976, 26-27.

- ¹⁸ Ayrıca bk. Dionysios, *Orbis Descriptio*, 764 v.d (Müller 1891, 152); Merkelbach *et al.*, 1980.
- ¹⁹ Berard 1960, 97; Merle 1916, 10.
- ²⁰ Ps.Skymnos, 737-742; Diller 1952, 11.83-85.
- ²¹ Thukydides, 1.94-96
- ²² Pausanias'ın Byzantion'daki siyasi faaliyetleriyle ilgili olarak bk. Demir 2009, 59-68 (Basımda).
- ²³ Meiggs 1972, Appendix 14, Hellespontine District (Hellespontos Eyaleti).
- ²⁴ Plutarkhos, *Perikles*, 19.1; 20.1-2; Meiggs - Lewis 1969, 48, B 60; Meritt, *Athenian Tribute Lists III «Atina Vergi Listeleri»*, 59.
- ²⁵ Meiggs 1972, 248, 270.
- ²⁶ Ksenophon, *Hellenika*, 1.1.35-6; Thukydides, 8.80.
- ²⁷ Ksenophon, *Hell.1.1.19-22*.
- ²⁸ Diodoros, 13. 64.2-3.
- ²⁹ İhraç ve ithal vergilerinin tarihi konusunda bk. Meritt 1936, 388-9; Mattingly 1966, 199-200; Meiggs 1972, 369.
- ³⁰ Polybios, 4.44.
- ³¹ Ksenophon, *Hell.1.1.26*.
- ³² Meiggs 1972, 369, 439.
- ³³ Kagan 1987, 286.
- ³⁴ White 1995, 315 v.d.
- ³⁵ Ksenophon, *Hell.2.2.1-2*.
- ³⁶ *Anab.7.1.20*.
- ³⁷ Parke 1930, 58-59.
- ³⁸ Ksenophon, *Hell.4.8.25-28*
- ³⁹ Archibald 1998, 124-125.
- ⁴⁰ Ksenophon, *Hell.4.8.27-28*.
- ⁴¹ Hornblower 1991, 199.
- ⁴² Ps.Demosthenes, 50.6, 17.
- ⁴³ Garnsey 1993, 143.
- ⁴⁴ Diodoros, 16.74.
- ⁴⁵ Philokhoros FG¹⁸H 328 F54, 162 Jacoby.
- ⁴⁶ Diodoros, 16.77; Plutarkhos, *Phokion*, 14.
- ⁴⁷ Hornblower 1991, 269.
- ⁴⁸ Hammond 1980, 179.

Farsça Kaynaklara Göre Üsküdar'ın Tarihi ve Coğrafyası

DR. NAMIK MUSALI

Azerbaycan Milli İlimler Akademisi

Asırlar boyunca ekonomik ve siyasî amaçlarla Doğu'daki müslüman memleketlerden İstanbul'a gelen tüccarların ve elçilerin yolu üzerinde bulunan Üsküdar, âdeta İstanbul'un kapısı ve Asya'nın batı semtindeki son nokta olarak görülmüş, hatıralara ve hikâyelere konu olmuştur. Son Ortaçağlar ve Yeni Tarih döneminde Farsça yazılmış birtakım kaynaklarda Üsküdar'ın adı anılmaktadır. Üsküdar'dan bahseden Farsça kaynaklar iki çeşittir:

1. Tarihî eserler. Bu tür kaynaklarda (örneğin, XVI-XVII. asırlara ait olan "*Cihangüşâ-i hakan-i sahib-kıran*", "*Şerefînâme*", "*Tarih-i âlem-ara-i Safevî*" vs.) Osmanlı toprağında gelişen siyasi olaylarla ilgili olarak Üsküdar hakkında kısa bilgilere rastlanmaktadır.
2. Coğrafya eserleri ve seyahatnameler. Bu türden olan bazı kitaplarda İstanbul hakkında bilgiler verilirken, özel olarak Üsküdar'ın da üzerinde duruluyor ve Üsküdar'ın coğrafi mevkiine, görünümüne, ahalisine ve anıtlarına dair malumat veriliyor. Mesela, ünlü Azeri gezgin ve coğrafyacı Hacı Zeynel Abidin Şirvanî'nin (1780-1837/38) Farsça yazdığı *Riyâzü's-seyâhat*, *Hadâikü's-seyâhat* ve *Bustânü's-seyâhat* adlarındaki geniş hacimli eserleri XIX. yüzyılın ilk çeyreğindeki Üsküdar hakkında ilginç bilgiler içermektedirler.

Farsça salnamelerin müellifleri bazı askeri ve politik gerilimlerden, önemli devlet toplantılarından, Osmanlı sultanlarının hayatından, zamanın görkemli şahsiyetlerinin biyografisinden, Safevî elçilerinin Osmanlı sarayına gidişinden bahsederken Üsküdar'ı anmışlardır. Farsça tarihî kaynakların metinlerinde Üsküdar hakkındaki bilgiler sistemsiz ve dağınıktır. Fakat bu bilgiler, sözünü ettiğimiz müverrihlerin Üsküdar'a dair tasavvurlarını değerlendirmek açısından hususi bir önem taşımaktadırlar.

Aslen Doğu Anadolu'dan olan, fakat uzun bir süre Safevî devletinde görev yapan, daha sonra Osmanlı hizmetine geçen Şeref Han Bitlisî 1597-1598 yıllarında yazdığı *Şerefnâme* adlı eserde birkaç kez Üsküdar'ı anmıştır. Eserinin bir yerinde o, h.726/m.1325-26 yılında ilk Osmanlı hükümdarı Osman Gazi'nin vefat etmesi ve onun yerine oğlu Orhan Gazi'nin iktidara geçmesi hadisesini kaleme alır ve aynı yılda, yani Orhan Gazi'nin saltanatının ilk yılında Bizans yönetimi altında bulunan birtakım kalelerin yanısıra, Üsküdar yakınlarındaki Samandra kalesinin de fethedilerek Osmanlı topraklarına katıldığını kaydeder (Bitlisî 1862: 30). Yine aynı müellif h. 886 / m. 1481-82 yılından bahsederken Üsküdar'ın adını anıyor ve meşhur Osmanlı sultanı Fatih Sultan Mehmed'in orada vefat ettiğini yazıyor: "Bu yılda Üsküdar'ın Tekir çayırı adlı yerinde Sultan Mehmed şu fani dünyaya veda etti" (Bitlisî 1862: 122). Şeref Han, Sultan Mehmed Fatih'in çağdaşı olmuş ulema ve şeyhler sırasında "zamanın bilgesi ve devrin mükemmel insanı olan" Mevlânâ Hüsrev'in "İstanbul, Galata ve Üsküdar kadısı olduğunu ve Ayasofya'da müderrislik yaptığını" yazar (Bitlisî 1862: 124). Farsça kaynaklarda Üsküdar'ın siyasî tarihiyle ilgili bazı hatalı bilgilere de rastlıyoruz. Meselâ, XVI. yüzyılın ünlü Safevî tarihçisi Hasan Bey Rumlu h.857/m.1453 yılının olaylarından, İstanbul'un Fatih Sultan Mehmed tarafından fethinden bahsederken, o günlerde Osmanlı ordusunun "Galata kasabasını, Üsküdar'ı, Ahyolu'nu ve Silivri'yi aldığını" yazıyor (Rumlu 2006: 315). Oysa ki, Üsküdar 1453 yılında, Fatih döneminde değil, daha Orhan Gazi devrinde, 1357 yılında Osmanlı yönetimi altına geçmişti (Ayvazoğlu 2008: 249).

Azerbaycan'ın tarihî başkenti Tebriz'den Osmanlı payitahtı İstanbul'a gelen elçilerin hafızalarında Üsküdar özel bir iz bırakmış ve bu hususiyet Safevî döneminin birtakım tarihî eserlerine yansımıştır. Bu kaynaklarda Üsküdar'a verilen önemin neticesi olarak, Safevî şahlarının diplomatik delegelerin İstanbul'a gidişinden bahseden bazı hikâyelerde hatta İstanbul boğazı "Derya-i Üsküdar" ("Üsküdar denizi") diye anılmaktadır. Anonim bir müellif tarafından yazılmış, *Târîh-i Âlem-ârâ-i Şah İsmail* veya *Târîh-i Âlem-ârâ-i Safevî* adlanan bir esere göre, Merv savaşının ardından Şah İsmail'in (1501-1524) Sultan II. Bayezid'e (1481-1512) elçi gönderdiği Halil Ağa Rumlu Üsküdar denizinin kenarına varmış, onun geldiği hakkında sultana bilgi verilmiş, sultan ona yol verilmesini emretmiş ve o, gemiye bindirilerek karşıya, yani Avrupa yakasına geçirilmişti. Orada ona mihamdâr ve kalacak yer verilmişti (*Âlem-ârâ* 1350: 329; *Âlem-ârâ* 1349: 382). Kaynaklar Süleyman Yasavul adlı diğer bir Safevî elçisinin de Üsküdar'da bulunmasına dair bilgi içermektedirler. O, Üsküdar'a gelmiş ve oradan sultanın adamlarının eşliğinde İstanbul'a geçmişti (*Âlem-ârâ* 1350: 455; *Âlem-ârâ* 1349: 501).

Yukarıda adını zikrettiğimiz anonim kaynağın malumatına göre, Sultan Yavuz Selim'in (1512-1520) hâkimiyetinin başlarında yeğeni Sultan Murad, Safevî sarayına iltica ediyor ve onunla görüşen Şah İsmail ona Rum diyarına girip Tokat'tan Üsküdar'a kadar her yeri fethedeceğini ve Üsküdar denizinin kıyısına çıkacağını va'd ediyor. (*Âlem-ârâ* 1350: 471; *Âlem-ârâ* 1349: 510). *Cihangüşâ-i*

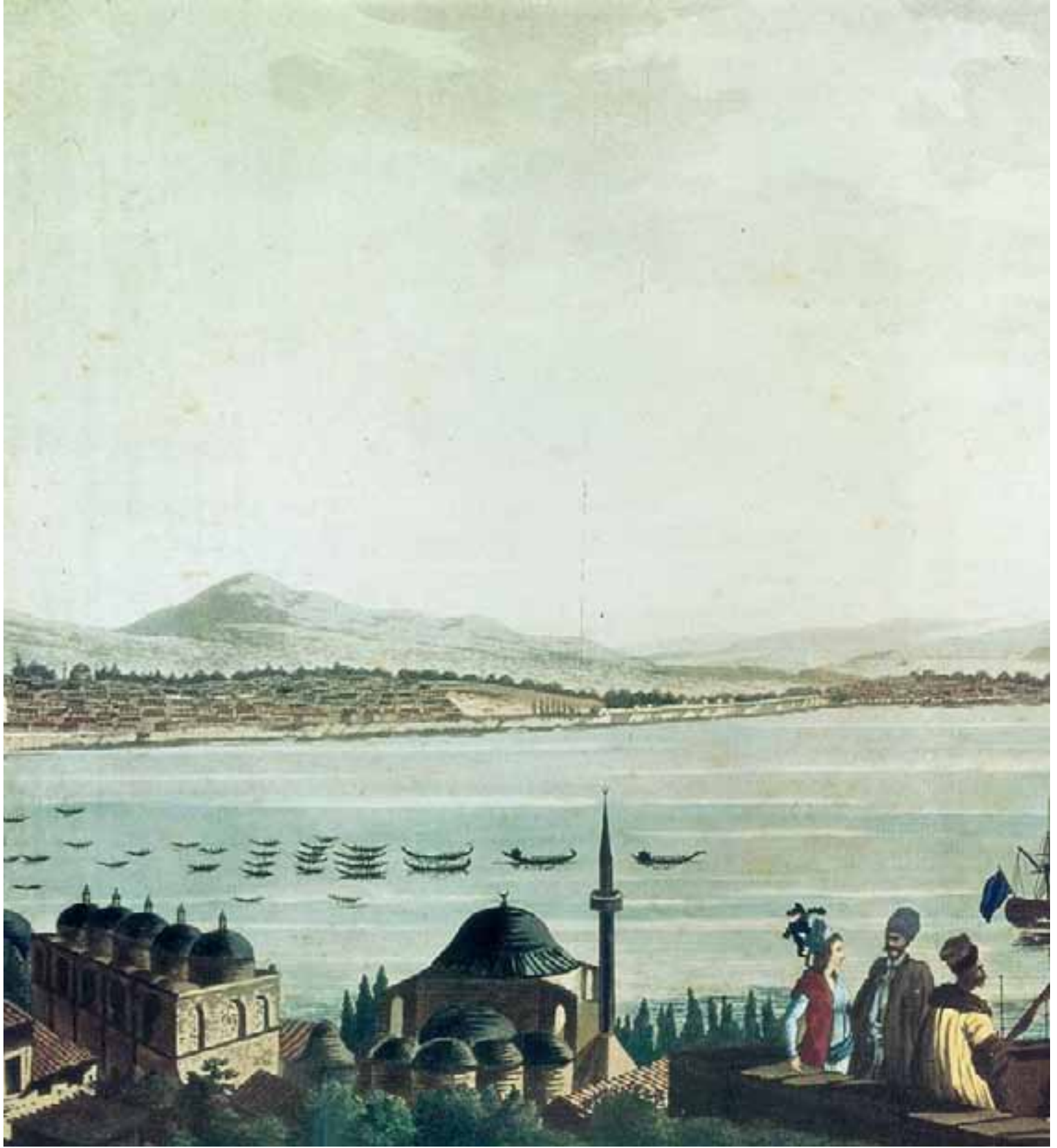
Hâkân-ı Sâhib-kıran adlı salnamenin müellifi Bicen, Sultan Selim'in Şah İsmail üzerine sefere başlarken "gayet azamet ve şevket ile Üsküdar'dan hareket ettiğini" yazıyor (*Cihangüşâ* 1986: 490). Sultan Selim Acem seferine çıkarken İstanbul'dan Üsküdar'a geçmiş ve Üsküdar'da askerî seferle ilgili bir müşavere yapmış. Bu toplantı sonucunda vezir-i a'zâmın teklifi üzerine Diyarbakır'dan değil, Erzincan yolundan yürümek kararı alınmıştı. Bu hadise Üsküdar'ın Osmanlı devleti için önemli olan resmî toplantılara ev sahipliği yaptığının göstergesidir. Sultan Selim Üsküdar'dan Şah İsmail'e ikinci elçisini göndermiş ve ona yazdığı mektupta "derya derya orduyla Acem tarafa yol aldığını" haber vermiş ve "savaşa âmâde olmasını" istemişti (*Âlem-ârâ* 1350: 472-473; *Âlem-ârâ* 1349: 513-514).

Dikkatimizi çeken cihet şudur ki, XVI-XVII. yüzyılların Farsça tarihî kaynaklarında Üsküdar İstanbul'un terkibinde değil, ayrı bir belde olarak görülüyor ve Üsküdar'ın İstanbul'a geçiş yeri olduğuna vurgu yapılıyor (Safevî, 488). Örneğin, Bicen, Sultan II. Bayezid'in oğlu Şehzâde Sultan Ahmed'in Üsküdar'a geldiğini ve daha sonra oradan kendi mülazımlarıyla İstanbul şehrine geçtiğini yazıyor (*Cihangüşâ* 1986: 475).

Ünlü Azerî gezgin ve bilim adamı Hacı Zeynel Abidin Şirvânî kırk yıl boyunca seyahat yapmış, bir çok ülkelerde olmuştur. Seyyah altı-yedi ay boyunca İstanbul'da yaşamış ve Üsküdar'da da olma fırsatı bulmuştur. O, seyahatnamelerinde İstanbul'u Nefs-i İstanbul, Galata, Kasımpaşa ve Üsküdar diye dört esas kısma ayırır. 1826-1827 yıllarında yazdığı *Riyâzü's-seyâhat* ve *Hadâikü's-seyâhat* adlı eserlere göre, o zaman İstanbul'da yaklaşık 200 bin ev vardı ki, bunun da tahminen 100 bini Nefs-i İstanbul'da, 40 bini Üsküdar'da, 30 bini Galata'da, 20 bini Kasımpaşa'da bulunmaktaydı. Bu rakamlardan anlaşılıyor ki, İstanbul'daki evlerin yüzde yirmisinden fazlası Üsküdar'daydı. Seyyahın malumatından yola çıkarak, XIX. yüzyılın ilk çeyreğinde İstanbul ahalisinin beşte bir kısmından fazlasının Üsküdar'da yaşadığını söyleyebiliriz.

Şirvânî Üsküdar'ın coğrafi mevkii hakkında şu bilgiyi veriyor: "Üsküdar Galata'nın ve İstanbul'un güney tarafındadır. Onunla İstanbul arasında bir boğaz vardır ki, eni 1 mil, uzunluğu 20 fersahtır. İskender-i Rumi Karadeniz'i Akdeniz'e birleştirmek için zamanın garipliklerinden olan bu boğazı yaptırmıştır. Üsküdar'da 40 bin civarında ev vardır" (Şirvânî 1974: 366-367; Şirvânî 1348: 387). Seyyahın burada Makedonyalı İskender'le ilgili kaydı halk arasında dolaşan tarihî efsaneden başka bir şey olmasa da, Şirvânî seyahatnamelerindeki bu bilgi Üsküdar ve çevresi hakkında halk arasında folklor olarak asırlarca yaşanan efsane ve rivâyetleri öğrenmek bakımından önemli olabilir.

Yine aynı seyyah 1831-1832 yıllarında yazdığı *Bustânü's-seyâhat* adlı eserinin "Gülşen-i evvel" dediği birinci faslında Üsküdar'a özel bir yer ayırmış ve Üsküdar hakkında hatıralarını şöyle kaleme almıştır: "Üsküdar muazzam bir liman ve mükerrer bir şehirdir. Bu şehir İstanbul'un bir parçasıdır. Hiç şüphesiz, onunla İstanbul arasında deniz bulunduğu ve Anadolu semtinde yer aldığı için o şehrin Anadolu beldelerinden olduğunu yazıyor. (Üsküdar) gayet azametli bir

Avrupa yakasından Sarayburnu ve Üsküdar'ın görünümü

liman ve geniş bir şehirdir. Yüksek ve alçak zemin üzerinde yapılmıştır. Kuzey ve batı tarafı açıktır. Havaşı mülayimdir ve rutubete meyillidir. Bazılarına göre altıncı, diğer bir rivayete göre ise beşinci iklime aittir. Orada 50 bine yakın gönül okşayan ev vardır. Oranın ahşaptan yapılmış üç katlı evleri güzel görünüşlüdür. Bu şehirde zenginlik ve servet oldukça çoktur, zahmet ve nikbet ise son derece azdır. Ben o diyarda ardıç, çam, serv ve çınar ağaçlarını çok görmüşüm. Bu şehirde uzunluğu bir fersah, eni yarım fersah olan bir mezarlık vardır. Oradaki her bir mezarın yanbaşında bir serv ağacı bitmiş ve başını feleklere doğru yükseltmiştir. Mezarlar üzerinde çokça nergis çiçekleri açmıştır. Hakikaten de ben diğer şehirler arasında (Üsküdar kadar) seyranlıklar olan bir yer görmemişimdir” (Şirvânî 1315: 70). İlk iki seyahatnamesinden farklı olarak Hacı Zeynel Abidin Şirvânî bu son seyahatnamesinde Üsküdar’daki evlerin sayısının 40 bin değil, 50 bine yakın olduğunu yazmıştır. Onun burada hakkında bahsettiği mezarlık Üsküdar’daki Karacaahmet mezarlığı olmalıdır.

Böylece, bildirimizde XVI-XIX. asırlarda Farsça kaleme alınmış toplam yedi kaynağın (dört tarihî eserin ve üç seyahatnâmenin) Üsküdar’a ilişkin malumatını inceledik. Farsça kaynakların Üsküdar’da gelişen önemli hadiseler, buranın coğrafyası, demografik durumu ve özellikleri hakkında verdikleri bilgilerin Üsküdar’ın Osmanlı dönemine ait tarihi geçmişinin öğrenilmesi ve tebliğ edilmesi açısından belirli bir değere sahip olduğu kanaatindeyiz.

KAYNAKLAR

1. Âlem-ârâ, *Âlem-ârâ-i Safevî* (be kûşeş-i Yedullah Şükri), Tahran 1350.
2. a.mlf., *Âlem-ârâ-i Şah İsmail* (ba-mukaddeme vü teshih ü talik-i Asgar Müntezir Sahib), Tahran 1349.
3. Ayvazoğlu, Beşir, *Yahya Kemal’in İstanbul’u*, İstanbul 2008.
4. Bitlisî, Şeref Han, *Şerefnâme* (be ehtemam-i Veliaminof-Zernof), c. II, Sankt-Petersburg 1862.
5. Cihangüşâ, *Cihangüşâ-i Hâkan* (mukaddeme ve peyvestha Dr. A. Müztar), İslâmabad 1986.
6. Şirvânî, Hacı Zeynel Abidin, *Bustânü’s-seyâhat*, Tahran 1315.
7. a.mlf., *Hadâikü’s-seyâhat* (ba mukaddeme-i Qonabadi Riza Alişah), Tahran 1348.
8. a.mlf., *Riyâzü’s-seyâhat* (be sa’y u ehtemam-i Ağamir Kuliyev), c. II, Moskva 1974.
9. Rumlu, Hasan, *Ahsenü’t-tevârih* (çev. Mürsel Öztürk), Ankara 2006.

III. Selim ve II. Mahmud Dönemlerinde Batılı Seyyahlara Göre Üsküdar (1789-1839)

PROF. DR. MEHMET ALAADDİN YALÇINKAYA

Karadeniz Teknik Üniversitesi

Giriş

Osmanlılar döneminde önemli bir liman ve şehir özelliğini kazanan Üsküdar, İstanbul'un Anadolu'ya açılan askeri, ticari, siyasi, sosyal ve kültürel penceresi mahiyetindeydi. Özellikle de Asya taraflarına sevk edilen orduların, teçizat, mühimmat ve asker ikmali yaptığı ilk konaklama yeridir. Diğer yandan İstanbul ve Avrupa'ya İran, Basra, Kafkasya, Arabistan ve Mısır'a giden ve gelen ticaret mallarının yolu üzerinde olması da buranın önemini artırmıştır. İstanbul ve Avrupa'dan İran ve daha doğuya giden veya oralardan İstanbul tarafına gelen diplomat ve sayyahların yol güzergâhında bulunan Üsküdar birçok Batılı seyyah tarafından görülüp ve gezilen bir mekân olmuştur. Üsküdar'a uğrayan Batılı seyyahların büyük bir çoğunluğu burası hakkında duruma göre birkaç cümleden tutun da üç beş sayfaya varıncaya kadar şehrin dikkati çeken hususları üzerinde durmuşlardır. Osmanlı dönemiyle ilgili olarak Üsküdar hakkında yüzlerce Batılı seyahatname bulunmasına karşın, bu çalışmamız III. Selim ve II. Mahmud dönemlerini kapsayacak şekilde ele alınacaktır. Nitekim bu dönemde daha önceki dönemlerle mukayese edilmeyecek derecede Batılılar tarafından yazılan seyahatname ve hatıratlarda gözle görünür oranda bir artış vardır. Çünkü Napolyon'un Mısır'ı işgaliyle birlikte Osmanlı toprakları Batılıların ilgisini her anlamda daha da çekmeye başlamıştı. Osmanlılar XVIII. yüzyılın sonlarından itibaren başlattıkları bir politikayla saldırgan bir Avrupalı gücü diğer Avrupalı güçlerle siyasi-askeri işbirliğiyle halletmeye başlaması ve Osmanlı topraklarının günden güne daha fazla önem kazanması pek çok yabancıyı Osmanlı coğrafyasına

III. Selim

çekmişti.¹ Bu bağlamda coğrafyacı, misyoner din adamı, arkeolog, diplomat ve askeri uzman gibi pek çok Avrupalı Osmanlı ülkesine gelmiş ve önemli bir seyahatname literatürünü ortaya çıkarmıştır. Burada ise III. Selim ve II. Mahmud dönemlerinde Üsküdar hakkında bilgi veren seyyahların ifadeleri çerçevesinde bir değerlendirme yapılacaktır.

XVIII. yüzyılın sonunda Hindistan'da İngiliz yönetiminin kurulması, Fransızların Mısır'ı işgali ve İngiliz-Fransız rekabeti, Doğu'ya giden seyyahların sayısında beklenmedik bir artışa neden olmuş ve seyyahlar, ilgili her türlü bilgiyi okumaya hazır bir okuyucu kitlesini doyurmak üzere ciltler dolusu seyahat notları yayınlamışlardır. Genel olarak Oryantalizm denen bilgi bütünü, XIX. yüzyılda, Avrupa'nın Doğu kültürleri üzerinde önce hegemonya kurmasında ve yüzyılın sonlarına doğru da buradaki ülkelerin kolonilere dönüşmelerinde önemli bir rol oynamıştır. Avrupalı seyyahların Doğu'yu sistemli bir şekilde incelemeleri, daha sonraları kültürel ve siyasi konularda sistemli istismarlara yol açmıştır. XIX.

II. Mahmud

yüzyılda doruk noktasına ulaşan sömürgecilik ve emperyalizm, seyahatnamele-
rin yapısını da değiştirmiş, bu yüzyılda demiryolları ve buharlı gemiler sayesin-
de seyahat koşullarının iyileşmesi Doğu-Batı temasını da güçlendirmiştir.² Et-
nografi, arkeoloji ve filoloji gibi bilim dallarının kurumsallaşması ve şarkiyatçı-
lığın bir akademik dal olarak gelişmesi Doğu hakkındaki verilerin daha sistema-
tik veriler haline dönüştürülmesini sağladı. Birçok şarkiyatçı için Doğu bir kari-
yer alanı haline geldi; fakat sömürgecilik hareketlerinin hız kazanmasıyla birlik-
te, şarkiyatçılık bilimsel bir disiplin olmaktan çıkmış, dönemin ideolojileriyle
birleşip ona hizmet eder bir duruma gelmiştir.³

Bu giriş kısmından sonra bu çalışmanın asıl amacı ise Üsküdar'ın yenileşme sü-
recinde siyasî, dinî, ticarî veya askerî misyonlarla burada bulunan Avrupalılar ta-
rafından nasıl ele alındığını ortaya koymaktır. Böylece Yenileşme Çağında Üskü-
dar'ın sosyal, kültürel ve iktisadî durumunda ne gibi değişikliklerin meydana gel-
diğini takip etmek mümkün olacaktır. Seyyahların Üsküdar hakkında verdikleri

Gouffier'in
İstanbul haritası

bilgiler genelde birbirleriyle paralel veya tekrar edilen sıradan bilgiler olmakla birlikte bazen de seyyahların bizzat kendi müşahedeleri şehir hakkında farklı bilgileri karşımıza çıkarmaktadır. Fakat hemen hemen tümünde Üsküdar'ın İstanbul'un Anadolu yakasındaki en büyük yerleşim merkezi olduğuna dair bir fikir birliği vardır.

Şehrin Genel Görünümü

Seyyahlara göre Üsküdar⁴ ahalisinin çoğu müslüman Türkler olmakla birlikte burada Rumlar ile az sayıda da olsa Ermeni ve Museviler de yaşamaktadır. Ancak buradaki gayrimüslim ahalinin İstanbul'un Avrupa yakasına göre çok az olduğunu da özellikle belirtmektedirler. Parçalanma sürecinde olan bir imparator-

lukta hiçbir seyyah Üsküdar'da müslümanlar ile gayrimüslimler arasında bir ihtilaf veya huzursuzluğa dair bir bilgi vermemektedir. Genel olarak Üsküdar hakkında fizikî tasvirler, burada öne çıkan bazı hususlar üzerinde durulmuştur.

Bu seyyahlardan ilki olan Fransız seyyah Olivier 3 Haziran 1793'te Üsküdar ve civarını gezerken burada adalet işlerine bakan İmparatorluğun en büyük kadılarından birinin bulunduğunu ve İstanbul'un Asya kısmının bu kadılığa bağlı olduğunu belirtmektedir. Kadının emrinde bir naib veya vekil ve çok sayıda kâtip bulunmaktadır. Olivier, Üsküdar'ın emniyetini sağlamak için burada Bostancı başına bağlı bir zabıt komutasında Bostancı Hassa alayı ve İstanbul'daki Yeniçeri Ağa'sına bağlı bir subayın emri altında Yeniçeri Hassa alayı olduğunu da kaydetmektedir. Üsküdar hakkında bilgi veren diğer seyyahlar gibi Olivier de Üsküdar'ı amfi şeklinde görünümüne sahip olduğunu, ağaçlar, evler, camiler ve minareler karışımı çok güzel manzaraya sahip yer olarak tarif etmektedir. Halkın büyük çoğunluğunun müslüman olduğunu, bununla birlikte epey Rum, az sayıda Ermeni ve tek tük de musevilerin bulunduğunu, buranın Asya kervanlarına bir ticaret merkezi ve buluşma yeri olarak hizmet verdiğini, buranın İstanbul için önemli bir ticari fonksiyona sahip olduğu ve ipek ve pamuk kumaş fabrikalarının bulunduğunu kaydetmektedir. Çok verimli olan toprağın ekildiğini ve tahıl, sebze, yeşillik, meyve ve özellikle de tüm kış boyunca ve baharın bir kısmına kadar dayanan bir üzüm yetiştirdiğini belirtmektedir.⁵

İngiliz elçisi Sir Robert Liston'un elçiliği sırasında (1794-1795) maiyetinde din adamı ve doktoru olan James Dallaway'de Üsküdar'ın şimdi de antik dönemdeki gibi kalabalık nüfusa sahip olmasına rağmen şehrin pek görkemli olmadığını belirtmektedir. Dallaway Üsküdar'da Avrupalılar'dan hoşlanan İran elçisinin burada ikamet ettiğini ve onun Babıâli tarafından İstanbul'da ikametine izin verilmediğini belirtmektedir. Dallaway devlet memurlarının çoğunun, özellikle gözden düşenler ile itibarını kaybedenlerin tümünün Üsküdar'da yaşamayı tercih ettiklerini belirtmektedir. Dallaway her yıl Sultan adına Mekke'ye giden büyük Hac kervanının yola çıkmadan önce birkaç hafta Üsküdar havalisinde kamp kurduğunu ve burada görülmemiş bir hayli merasimler gerçekleştirdiklerini belirtmektedir.⁶ Dallaway son birkaç yıl içerisinde bu gönüllülerin veya meraklı dindarların sayısında hissedilir bir şekilde azalma olduğunu belirtmektedir. Eski sultanların daha istekli ve cömert olduklarını, şimdilerde müslümanın harcamaları kısımaya başladığını belirtmektedir. ⁷ 1831-1832 yıllarının İstanbul'undan bahseden adı belli olmayan bir Amerikalı seyyah tarafından yazılan bir seyahatname Üsküdar'ın hac kabileleri için önemini ifade eder. Amerikalı seyyah, her yılın belli bir mevsiminde hacca giden kafilenin buradan hareket ettiğini, burada her yaştan, her cinsten insanın ibadet, merak ve ticaret birbirine karıştığı bir güdü ile ve hacı unvanını almak ve kutsal yerlerini görmek için bazı tehlikeleri göze alarak yola çıktıklarını söyler.⁸

Antik eserleri aramak ve tanımak amacıyla Türkiye'ye gelen Polonyalı Kont Edward Raczynski 10 Eylül 1814'de Üsküdar'a uğradığında, Üsküdar'ı resmi dairelerden uzaklaştırılan belli başlı Türklerin oturduğu yer olarak tarif etmektedir.

Bunun nedenin bu kimseler sarayda kaybettikleri makamlarına tekrar kavuşmak için ne kıskanç rakiplerinin gözleri önünde olmak, ne de iş yerlerinden ve entrika merkezlerinden tamamen uzak durmak istiyorlardı diye ifade etmektedir. Raczynski İran elçisi bile Üsküdar'da oturmayı alışkanlık ettiğini ve Divan'ın vesveseli siyaseti, imparatorluğun başşehrinde yabancı bir elçiye nadir olarak oturma izni verdiğini belirtmekteydi.⁹

Fransız astronom, seyyah ve arkeolog olan Jean-Baptiste Lechevalier ise Üsküdar'ı küçük bir kasaba olarak eski Chrysopolis kentinin üzerinde kurulduğunu ve burada çok güzel camilerin görüldüğünü ve evlerin de zarif bir şekilde inşa edildiğini belirtmektedir.¹⁰ Hollandalı askeri uzman Rottiers de Üsküdar hakkında bilgi verirken süslü camileri ile güzel evlerin bulunduğu bir yerleşim alanı olarak kaydetmektedir.¹¹ 1831-1832 yıllarında burada bulunan bir Amerikalı seyyah, Üsküdar caddelerinin başkent diğer caddeleri ile büyük bir tezat teşkil ettiğini, caddelerin güzel ve düzenli göründüklerini yazar. Yine aynı seyyah Üsküdar'ın 80 bin civarında bir nüfusu barındırdığını ve bu nüfusun büyük oranda Türkler'den müteşekkil olduğunu belirtir. Diğer pek çok seyyahın da yaptığı gibi bu seyyah da burayı Pera ve Galata tarafı ile mukayese eder ve buranın yerleşim ve nizamının sadece 50 adet Galatalı ve Peralı Frenk tarafından iskân edilen mahalleler ile önemli bir tezat teşkil ettiğini yazar.¹² Öte yandan 1836 Nisan ayının ikinci yarısında Üsküdar'dan geçen Amerikalı misyoner Perkins Üsküdar'ın caddelerinin geniş ve imparatorlukta gezip gördüğü şehirlere nazaran buranın daha düzenli olduğunu, burada Sultan'ın en büyük ve en güzel kışlalarından biri olduğunu yazmaktadır.¹³

Üsküdar kasabası hakkında biraz daha ayrıntılı bilgi veren İngiliz yazar, nümizmatikçi ve ressam Pinkerton, Üsküdar'ın tepe etrafında yarı tiyatro biçiminde olduğunu ve küçük tepede kurulan kasabaya her taraftan girişin olduğunu, kasabanın camisinin minaresine çıkarak burayı bizzat gözlemlediğini kaydetmektedir. Pinkerton Üsküdar'ın tepenin kenarında daire şeklinde kurulduğunu ve buradaki alanın İstanbul'dakine göre daha ağaçlık olduğunu ve kasabanın 4 mil kare civarında ve buranın Doğu'dan gelen seyyahlar için büyük dinlenme mekânı olduğunu belirtmektedir. Pinkerton Üsküdar'daki Valide Camii'nin çok büyük olmadığını ancak iyi bir tarzla inşa edildiğini ve güzel süslenmiş olduğunu kaydetmektedir. Dallaway gibi Pinkerton da İran elçisi hakkında benzer bilgi vermektedir. İran elçisinin kasabanın yamaçlarındaki iyi bir yerde ikamet ettiğini, onun herhangi bir Avrupalıyı görmeyi tenezzül etmediğini, Babıâli'nin çok şüpheli olduğunu ve elçinin herhangi bir neden olmaksızın ustalıkla alınma göstermekten imtina ettiğini belirtmektedir. Bütün bunlara rağmen Pinkerton, İranlıların Avrupalıları Türklere nazaran daha çok dikkate almakta olduğunu ve onların sokaktaki nezaketlerinin kendilerine benzediğini de özellikle vurgulamaktadır.¹⁴

Fransız seyyah Gouffier, Üsküdar'ın İstanbul'un Asya sahilinde yer alan en büyük ve Suriye ve İran'ın antreposu olan semtin antik Chrysopolis döneminde barış içinde ve özellikle ticari işlerle uğraşan bir nüfusu barındırdığını belirtmek-

tedir. Bu özelliğin halen daha devam ettiğini belirten seyyah her sabah Üsküdar sakinleri kalabalık bir şekilde iskeleye indiğini ve karşı tarafa geçmek için kayıklara bindiklerini gözlemlemiştir. Karşı tarafa ticari işleri için geçen halkın akşam da aynı yolla evlerine dönmek için geri geldiklerini belirtmektedir. Gouffier, Üsküdar'ı Anadolu'ya geçen tüm kervanların geçiş yolu üzerinde olduğunu belirterek, Galata ve Üsküdar'ı bu yoğun başkent in ortasında en aktif iki faal merkez olarak tarif etmiştir. Şehrin geri kalan kısmını ise cansız ve ölümcül bir uykuya dalmış gibi görülmekte olduğunu özellikle vurgulamaktadır. Gouffier Üsküdar'a normal zamanda çeyrek saatte geçilebileceğini, zira Üsküdar dünyanın diğer bir bölümünde yer almakta olduğunu, onun Tophane iskelesinden bağımsız olmadığını ve oraya 1100 kulaç mesafede olduğunu not etmektedir. Hatta hava şartlarına bağlı olarak da yer yer zuhur eden sis ve dalgalı deniz yüzünden ulaşımın güçleşmekte olduğunu da kaydetmektedir. Gouffier karşı tarafa geçildiğinde burada tahıl dükkânlarının ve bu dükkânların da bir iskelesi olduğunu burada durulup buradan hareket edilebileceğini ifade etmektedir.¹⁵ Adı belli olmayan Amerikalı seyyaha göre ise Beşiktaş civarından Üsküdar tarafına geçildiğinde Üsküdar yakınlarında büyük bir bina ile karşılaşıldığını bunun ise hububat ambarı olduğunu belirtilmektedir.¹⁶

Amerikalı misyoner Brewer, Üsküdar'ın İstanbul'un Asya kısmındaki büyük banliyösü olduğunu, burada Türklerle birlikte onlara tabi üç büyük tebaanın iç içe yaşadığını belirtmektedir. Saate birkaç mil oranına çıkan Karadeniz'den Marmara'ya uzanan deniz akıntısının Avrupa ve Asya yakası arasındaki ulaşımın hızını kestiğini de belirtmektedir.¹⁷

Fransız seyyah olup asıl mesleği tarihçi ve gazeteci olan Michaud tarafından yazılan eserde Üsküdar hakkında geniş bilgiler yer almaktadır. Seyyah burada Üsküdar'ı Pera ile mukayese etmektedir. Üsküdar ve Pera halkının ve davranışlarının farklı olduğunu, Pera'nın hırs ve umudun yeri iken Üsküdar'ın ölülerin ve sadece ölmek isteyenlerin yeri olduğunu belirtir. Üsküdar'ın iki özelliğinden bahsetmektedir. Birincisi insanları, ikincisi de evleri, türbeleri ve birincisine nazaran daha fazla yer tutan daha mükemmel olan kabirleridir. Michaud Üsküdar'da müslüman, Rum, Ermeni ve yahudilerin yaşadığını, şehrin seyyahların dikkatini çekecek bir tarihi bir yapıya sahip olmadığını, civarda dikkati çeken yapıların, oldukça büyük olan kışla, III. Selim Camii, meşhur olan kâğıt fabrikalarının ve Bulgurlu'daki köşkün olduğunu; eski Chrysopolis kalıntılarından bir şey görünmediğini söyler.¹⁸ Amerikalı seyyah ise Üsküdar civarında pek çok özel müteşebbisin üretim işiyle uğraştığını, pamuklu kumaşlara baskı işiyle yaklaşık 200 kişinin meşgul olduğunu yazar. Önceleri burada bir basımevinin bulunduğunu bunun buradaki kışlaları yapan sultan zamanında tesis edildiğini de belirtir.¹⁹

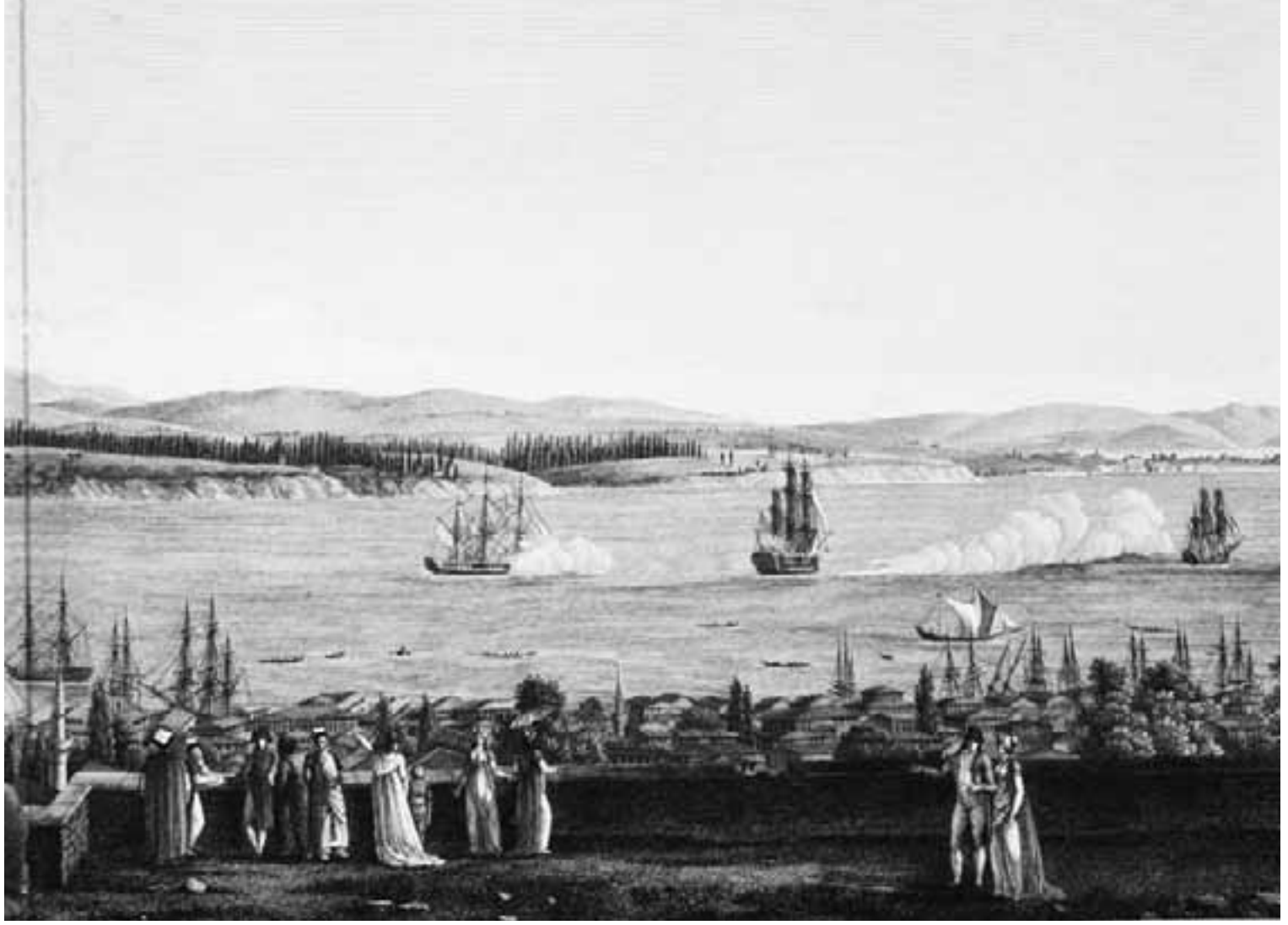
Walsh İstanbul'daki ataşeliği sırasında yazdığı hatıratında Osmanlıda matbaacılık ve kâğıt üretimi hakkında bilgi verirken III. Selim zamanında Üsküdar'da bir basımevi kurulduğunu, bunun içinde Büyükdere'nin tam karşısında bir köşkün kâğıt fabrikası olarak tesis edildiğinden bahsetmektedir. Yazar III. Selim'in

Melling'in
çizimi ile
Kabataş
sırtlarından
Üsküdar'ın
görünümü

baskı işini Türkiye'de ciddi manada başlatan kişi olarak belirterek Üsküdar'ın Osmanlı'nın yenileşme döneminde de değişik bir özelliğini de işaret etmektedir.²⁰

Üsküdar hakkında bilgi veren seyyahların bir kısmı buradaki Rufai tarikatı hakkında da bilgiler vermektedirler. Bazen Rufai tarikatının zikirleri uzun uzun anlatılmakta ve ayrıca onların tekkeleri hakkında bilgiler verilmektedir. Rufailer hakkında bilgi veren seyyahlardan biri de Olivier'dir. Üsküdar'daki gezisi sırasında Rufai dervişlerinin dinî mabetleri, onların giyim, kuşam ve müziklerinden zikirlerine kadar ayrıntılı bilgiler aktarmaktadır.²¹ Olivier gibi Üsküdar'daki tarikat hayatı hakkında Michaud da bilgi vermektedir. Michaud Rufai dervişlerini Üsküdar'ın dikkat çeken özelliklerinden biri olarak belirttiikten sonra buradaki dervişlerin zikirleri ve tekkeleri hakkında detaylı bilgi vermektedir. Michaud daha sonra da Bektaşiler hakkında da bilgi verip II. Mahmud'un Yeniçeri Ocağını kaldırmasıyla Bektaşî tekkelerinin kapatıp bunların ayinlerinin de yasakladığını belirtmektedir. İkisi Üsküdar'da meskûn üç Bektaşî şeyhinin, Cancı Baba, Ahmed ve Salih'in idam cezasına çarptırıldığını, tekkelerinin kapatıldığını fakat pek çok dervişin değişik kıyafetlerle İstanbul'da kalmayı başardığını not etmektedir.²²

Bulgurlu ve Harem Civarı

Üsküdar'a gelen seyyahlar sadece Üsküdar'ın merkezi değil ona bağlı olan mekânlar hakkında da bilgi vermektedirler. Bu yerlerden Bulgurlu ve Harem semtleri dikkati çeken yerleşim yerleridir. Bazı seyyahlar bu yerlerden birisine gitmişken bazen de her ikisi hakkında bilgi veren bir kaç seyyah da bulunmaktadır. Seyyahlar Bulgurlu'yu Üsküdar'a bir saat mesafede bir tepelik yer olarak tarif etmektedirler. Üsküdar'ın yukarı kesiminde yer alan Bulgurlu tepesi hakkında ilk bilgi veren seyyahımız Olivier'dir. Bulgurlu yolunun çok güzel olduğunu ve bu yolla küçük bir köye ulaştıklarında çok sayıda insanın atlarına testiler yüklediğini gözlemlemiştir. Bunun nedeninin ise Sultan III. Selim ve başkentin ileri gelenlerinin bu köyün kaynak suyundan başka su içmediklerini, zira bu suyun diğer sulara göre en sağlıklı ve hazmı en kolay su olduğunu belirterek bu ünlü sudan kendilerinin de içtiklerini not etmektedir. Buranın bundan başka olağan üstü bir şeye sahip olmadığını, ancak açık çimen ve sık ağaçlarının gölgesinde Türk hanımlarının toplanarak kahve ve nargile içtikleri ve sade/idareli yemek yediklerini gözlemlemiştir.²³

Üsküdar'da bulunan ve Bulgurlu'ya da giden Hobhouse, buranın bir saat mesafede olduğunu ve Bulgurlu tepesine birkaç kere çıktıklarını, tepenin zirvesinde

bulunan temiz su kaynağı bulunduğunu ve buradan tahminine göre yarım galon suyun İstanbul'da beş paraya satıldığını da not etmektedir. Hobhouse, Bulgurlu'nun eğimli bir araziye sahip olduğunu ve yakın çevresindeki tepenin bahçeler, kavun tarlaları ve bağlarla kaplı olup, başkentin meyve ihtiyacını karşıladığını belirtmektedir. Kuzeye doğru arazinin çok iyi ekilmiş olduğunu, arazinin çitlerle çevrili ve geniş yollar ve ağaç kümeleriyle bölünmüş olduğunu kaydetmektedir.²⁴ Hobhouse Üsküdar civarında gezinti yaparken Harem semti sırtlarındaki büyük bir mezarlık ve III. Selim'in yaptırdığı kışlanın yıkıntıları, ileriye doğru çıktığında cami ve birkaç geniş düzenli caddeler olduğunu kaydetmektedir. Seyyah İzmir'den İngiltere'ye gönderilen pamuk ve ipeğin ev mobilyalarında ve kıyafette kullanılmak üzere tekrar İstanbul'a getirilerek burada işlendiğini belirtip bunu da Sultanın teşvikiyle yapıldığını bildirmektedir.²⁵

Pinkerton'da Üsküdar'a Harem iskelesinden çıktığını Hükümdarın yaz mevsiminin başlarında bazı günlerde İstanbul taraflarından buraya geçişi sırasında genelde kullandığı yer ve buranın harika bir mekân olduğunu kaydetmektedir. Harem'in kuzey doğu yamaçlarının otlatmak için güzel açık alanlar olduğunu ve biraz daha ilerisinde servi veya diğer ağaçlarla kaplı harika bir manzaraya sahip olan Üsküdar'ın mezarlığının bulunduğunu belirtmektedir.²⁶

Üsküdar Mezarlığı (Karacaahmet Mezarlığı)

Bu dönemde ele aldığımız bütün seyyahların hemen hemen hepsi Üsküdar'ın en göze çarpan özelliklerinden biri olan mezarlıklar hakkında bilgi vermektedir. Bu mezarlık çok büyük, görkemli ve anayol kenarında olmasından dolayı dikkatlerini çekmiştir.²⁷ Ayrıca bazı seyyahlar sanki ağız birliği etmişçesine bu mezarlık hakkında benzer içerikli ilginç ve batıl bazı inançları aktarmaktadırlar. Seyyahlara göre müslümanlar arasında Üsküdar mezarlıklarının tercih edilmesinin nedeni Osmanlıların sürekli hıristiyan Avrupa dünyasına karşı toprak kaybetmeleri ve sıranın başkente geleceğini düşünmeleridir.

Batılı seyyahlarca İstanbul'daki Türkler'in neden Üsküdar mezarlığını tercih ettiklerine dair ileri sürülen görüşler, mezarlıkların fizikî durumu ve müslümanların mezarlıkları hakkındaki genel bilgileri burada zikretmekte fayda vardır. Üsküdar Mezarlığı hakkına en ayrıntılı bilgi veren seyyah Olivier'dir. Olivier, Üsküdar mezarlıklarının genişlik, gösterişli mezarlıklar ve de yüksek ve sık ağaçlık bakımından imparatorluğun en iyisi olduğunu belirtmektedir. Olivier İstanbul'un müslüman sakinlerinin bir övünme veya gururlanması kaynağı olarak Asya'da gömülmeyi tercih etmekte olduklarını, burayı kutsal toprak ve gerçek müminlerin toprağı olarak gördüklerini, onların, imparatorluğun Avrupa topraklarının bir gün hıristiyan güçlerin eline geçeceğini ve müslümanların başkentten çıkarılacağına inandıklarını belirtmektedir. Mezarlığın kasabanın yukarısında ve doğu ve güneye uzanarak denize ve Kadıköy'ün dış mahallerine kadar gittiğini belirtmektedir.²⁸

Olivier mezarlık sahasında gezinirken mezar taşlarını yapan mermer dükkânları gördüklerini ve burada mezar taşı işçiliğiyle uğraşan çok sayıda Türk'ün olduğundan bahsetmektedir. İşçilerin mermer kesimiyle uğraşıp mermerlere çiçek motifleri, methiyeler ve Kuran'dan alınan bazı ayetleri kazıdığını gördüklerini belirtmektedir. Yine seyyah mezarlığın yakınlarını kaybedenler tarafından ziyaret edildiklerini burada gözyaşı döktüklerini ve dua ettiklerini belirtmektedir. Mezarlığın selvi ağaçlarıyla kaplı olması mezarlığın güneş ışığı alamaması sebebiyle buranın sanki karanlık ve koyu yeşillikler arasında bir mekân olduğunu, kaplumbağaların ağlamaklı sesleri ve her şeyin insana aracılık edercesine insana keder verdiğini belirtmektedir. Olivier mezarların bir birini çok yakın olduğunu, fakir Türkler'in mezarlarının zenginlerinkine göre daha sade olduğunu belirtmektedir. Hatta kadın mezarlarının başlıklarından ayırt edilebildiğini belirtmektedir. Zenginlerin mezarlarının mermer işçiliğinden tutunda birçok alanda çok zengin süsleme ve ayrıntıya varacak kadar işlenmiş olduklarını da not etmektedir.²⁹

Dallaway de Üsküdar mezarlığına değinmeden geçmez, ancak diğer seyyahların bahsettiği ilginç ve yersiz bilgileri onun eserinde bulunmamaktadır. Dallaway mezarlığın çok güzel bir görünümü olduğunu, servi ağaçlarının mezarlığa kasvetli hava vermesine rağmen insanlara hoşnutsuzluk yaratmadığını belirtmektedir. Türklerin inançları gereğince mezarlıkları ziyaret ederek oradaki dost ve akrabalarını gönüllerinde taşıdıklarını ve onlara dua ettiklerini ve iyi bir müslüman olarak da bunu bir görev olarak kabul ettiklerini bildirmektedir. Fakir halkın mezarlarının baş ve ayakları servi ağaçları dikilirken, diğerlerinin mezarları işlenmiş taştan yapıldığını ve kadın ve erkek mezarlarının da türbanlarından anlaşıldığını belirtmektedir. Kitabelerinde adları, yaşları ve uygun sözlerin yazıldığını ve bu yazıların siyah veya yeşil zemin üzerinde zevklice işlendiğini anlatmaktadır. Dallaway mezar süslemeleri ve dekorları hakkında ayrıntılı bilgi verdikten sonra cenaze namazı ve orada okunan duayı da not etmektedir.³⁰

Raczynski Üsküdar'a geldiğinde ilk dikkatini çeken şey kasabanın kuzey ve batı tarafında boydan boya uzanan mezarlıklardır. Ona göre mezarlıkların azameti, sadece 40.000 kişiyi barındıran şehirle hiç mütenasip olmadığını, buraya gömülmüş olan müslümanların sayısı, Üsküdar ölüm kütüğüne kaydedilenlerden çok daha fazla olduğunu belirtmektedir. Raczynski İstanbul'un Avrupa taraflarında oturan Türkler'in bile buraya; Asya yakasına gömülmeyi tercih ettiklerini, bu pek garip tercihin nedenin, Türkiye'de yaygın bir kehanete olan kuvvetli bir inançtan kaynaklandığını belirtmektedir. Ona göre bu kehanet yüzünden bir zamanlar Ruslar, Osmanlıları Avrupa topraklarından, geldikleri Asya'ya püskürtmekte başarılı olduklarını ve müslümanların Asya kıtasında kalmalarının mukadderatları olduğunu bildirmektedir. Raczynski Türklerin en aydınlarının bile bu batil itikattan kurtulamadıklarını ve İstanbul'da ekseri Türkler'in Üsküdar'da sık sık aile mezarlıklarını ziyaret ettikleri gözlemlemiştir. Mezar ziyaretlerinin sosyal ve kültürel açıdan çok faydalı olduğunu kavrayan Raczynski, bu ziyaretler sebebiyle duyulan sürekli acı, çoğu kez aile fertlerini sım sıkı kenetleyen sağlam bağların canlı delili olarak ifade etmektedir.³¹

Pertusier'in tasviri ile
Üsküdar (*Atlas*)

Lechevalier ise mezarlıklara da değinir ve mezarlıklar hakkındaki yaygın söylemi de belirtmeyi ihmal etmez. Üsküdar kasabasının her taraftan mezarlıklarla çevrili olduğunu bu mezarlığın ileri gelen Türkler tarafından, cesetlerinin Avrupa'ya nazaran burada daha güvende olduklarına inandıkları için bu tarafta yer aldığını belirtmektedir. Nitekim seyyaha göre bu taraf müslümanların gerçek yurdu olarak görülmektedir. Zira Osmanlılar Avrupa'da Osmanlı hâkimiyetinin uzun sürmeyeceği kanaatindedirler.³²

Seyahatinde sadece Üsküdar Mezarlığı hakkında bilgi veren Wilkinson, bu mezarlığın birkaç mil genişliğinde olduğunu ve başkente yakın olması sebebiyle, ölümlerin canlılardan daha fazla yer kapladığını belirtmektedir. Bunun nedeninin Türkler arasındaki bir kehanete göre bir gün bu imparatorluk başkentinin hırıs-

III. SELİM VE II. MAHMUD DÖNEMLERİNDE BATILI
SEYYAHLARA GÖRE ÜSKÜDAR (1789-1839)

tiyanlar tarafından geri alınacağı inancından kaynaklandığı ve müslümanların mezarlarının Üsküdar tarafında olmasını tercih ettiklerini ifade etmektedir. Hatta onlar öldüklerinde bile düşman hâkimiyetinde olmamak istememektedirler, zira gerçek inananların Asya'yı anavatan olarak gördüklerini nakletmektedir.³³

Hobhouse da diğer seyyahlar gibi benzer bilgileri verirken modern Üsküdar'ın kenarındaki tepelerin bazılarında mezarlık veya servi ormanı ile kaplı olduğunu belirtir. Seyyah geçen asırdaki bir kehanete göre beyaz veya sarı saçlı bir milletin İstanbul'a hâkim olacağını gaipten haber etmesi üzerine, müslümanların başkentin Boğaz'ın Asya sahillerine gömülmeyi tercih ettiklerini, zira orayı kendi ölümlerinin daha emniyetli saklanacağı bir mekân olarak gördüklerini kaydetmektedir.³⁴

Amerikalı seyyah diğer seyyahların belirtmediği bir ayrıntıyı aktarır. Üsküdar'ın mezarlıkları sayesinde hemen hemen her seyyahın notlarına girdiğini ve gerçekten bu mezarlığın dünyadaki en büyük mezarlıklardan biri olduğunu belirtir. Bu mezarlığın alanının yaklaşık 500 acre (2 bin dönüm) olduğunu belirttikten sonra diğer seyyahlar gibi Türkler'in Avrupa'dan bir gün atılacakları dair hikâyeyi yineler.³⁵

Rottiers ise İstanbul'un buraya bağımlılığının başlıca nedeni olarak Üsküdar'ın mezarlıklarını göstermektedir. İstanbul'un en zengin ve en dindarların Üsküdar'a gömüldüklerini, bu âdetin artık geçmişi unutulmuş milli bir gelenekten kaynaklandığını belirtir. Aktardığı kehanete göre iyi korunmuş olan İstanbul bir Cuma günü ele geçirilecek ve camiler kâfirlerle dolacaktır. Bununla birlikte Rottiers mezarlığın fiziki yapısı hakkında çok detaylı bilgiler vermektedir. Genelde mezarların süslü, oymalı, arasında yolları olan aynen İngiliz bahçeleri gibi süslü, ağaçlı ve çiçeklerle kaplı olduğunu belirtmektedir.³⁶

Michaud ise Üsküdar'daki mezarlıkların arasında gezerken kendisini Fransa'nın Kraliyet ormanları arasındaymış gibi gördüğünü, Üsküdar yollarının geniş, dik ve iyi kaldırım döşenmiş olduğunu ve kendisini Versay yollarında hissettiğini ifade etmektedir. İran'a, Arabistan, Hindistan, Mısır Suriye ve Anadolu'ya geçen büyük yol bu mezarlığın ortasından geçmektedir. Asya'ya geçen yegâne yol her zaman kervanların geliş gidişine sahne olur. Mezarlığın ortasından geçen yolun hareketliliği, ebedi ikametgâhın karşısında hiç bitmeyen hareketliliği yeteri kadar temsil etmektedir. Üsküdar'ın müslüman sakinlerinin pek azı ticaretle uğraşmaktadır, bunlar Doğu'nun zenginliklerinin önlerinde geçtiğini, bundan hiçbir kar elde etme arzusu olmadan seyretmektedirler. Bunların çoğu, mezarlığa daha yakın olmayı tercih etmektedir. Mezarlık için burada beklemeyen Rumlar, Yahudiler ve Ermeniler ise ticari çıkarlarını ihmal etmemişler ve gelip giden kervanlardan büyük karlar elde etmişlerdir.³⁷

Perkins de Üsküdar mezarlığının birkaç mil uzunluğunda yer tuttuğunu ve mezarlıkta hemen hemen yer kalmadığını, hatta bu yüzden mezarların birbirine karıştığını belirtmektedir. Bu mezarlıktaki büyük servilerin güneş ışıklarını kestiğini ve sanki bulutlu oluncasına ortamın karanlık olduğunu da kaydetmektedir.³⁸

Sonuç olarak burada Üsküdar hakkında bilgilerini incelediğimiz seyyahlar büyük oranda fikir birliği etmişçesine belli konular üzerinde durmuşlardır. Bunlardan öne çıkanları ise buranın önemli bir müslüman nüfusu barındırdığı ve bu nüfusun karşı taraf ile sıkı bir münasebeti olduğudur. Bunun yanında İstanbul'un Asya'ya açılan kapısı niteliğinde olan bu yer önemli bir ticari fonksiyonu da barındırmaktaydı. Önemli bir ticari durak noktası olan Üsküdar bunun yanında fiziki yapısı ile de pek çok seyyah tarafından betimlenmiştir. Bu betimlemelerde en öne çıkan noktalar ise buradaki mezarlıklar, yollar ve anayol çevresindeki bağlık ve bahçelerdir. Sosyal yapı hakkında pek bir bilgi vermeyen seyyahlar burayı daha çok emeklilik mekânı olarak tarif etmekte fakat aynı zamanda çalışanlarının ise her gün karşı tarafa giderek işlerini gördükten sonra

III. SELİM VE II. MAHMUD DÖNEMLERİNDE BATILI
SEYYAHLARA GÖRE ÜSKÜDAR (1789-1839)

II. Mahmud dönemi Sarayburnu ve Üsküdar (Bostan, *Osmanlı Gemileri*, s.302-303)

semptlerine döndüklerini aktarmaktadırlar. Bu da Üsküdar iskelesine ayrı bir hareketlilik vermektedir. Son cümle olarak Üsküdar, incelediğimiz yaklaşık elli yıllık dönemde seyyahların notlarına benzer özellikleri ile yansımış başkent önemli mekânlarından biri olarak karşımıza çıkmaktadır.

DİPNOTLAR

¹ Bu konu hakkında Osmanlı İmparatorluğu'na gönderilen seyyahlar için Londra'daki İngiliz Kraliyet Coğrafya Cemiyeti Konseyi'nin gönderdiği talimatnamelerde onların gittikleri bölgelerde ne gibi faaliyetlerde bulunmaları gerektiği hususu açıkça ifade edilmektedir. Bu talimatlardan birisi dönemin cemiyet sekreteri olan John Washington ile W. I. Hamilton tarafından 1 Haziran 1838 tarihinde Mr. Rasam ve Mr. Ainsworth için kaleme alınmıştır. John Washington and W. I. Hamilton, "Instructions of the Council of the Royal Geographical Society of London Adressed to the Leaders of the Expedition for Exploring in Kurdistan. 1 June 1838", in *Journal of the Royal Geographical Society of London*, vol. 9, (1839), s. xiii-xxii.

² Winfried Löschburg, *Seyahatin Kültür Tarihi* (çev. Jasmin Traub), Ankara 1998, s. 112-118; Gülgün Üçel-Aybet, *Avrupalı Seyyahların Gözünden Osmanlı Dünyası ve İnsanları (1530-1699)*, İstanbul 2003, s.16.

³ Edward Said, *Oryantalizm* (çev. Selahattin Ayaz), İstanbul 1999, s. 218-262.

⁴ Üsküdar'dan bahseden seyyahlar burayı Town (kasaba, şehir), city (şehir), Kaza (kaza) ve Faubourg (banliyö) olarak değişik şekillerde tarif etmişlerdir.

⁵ G. A. Olivier, *Travels in the Ottoman Empire, Egypt, and Persia Undertaken by Order of the Government of France, during the First Six Years of the Republic*, I vol. (London 1801), s. 47-48.

⁶ Osmanlı padişahlarının her yıl hac mevsiminde Haremeyn-i Şerife'nin ahâlisine, zâhidlere, mukaddes yerlerin ve hac yollarının emniyetini sağlayan Mekke şeriflerine ve Hicaz bölgesinde yaşayanlara gönderdikleri para ve değerli eşyalara surre; bunları götürme topluluğuna da surre alayı denirdi. Alayın İstanbul'dan Hicaz bölgesine doğru seyahatinde Üsküdar İstanbul'dan asıl çıkış noktası ve toplanma yeri idi. Zira Üsküdar'a gelen alay burada tekrar tertip edilir ve buradan hareket ederdi. bk. Münir Atalar, *Osmanlı Devleti'nde Sure-i Humâyûn ve Surre Alayları*, Ankara 1999, s. 106-107.

- ⁷ James Dallaway, *Constantinople Ancient and Modern, with Excursions to the Shores and Islands of the Archipelago and to the Troad.*, London 1797, s. 150-151.
- ⁸ *Sketches of Turkey in 1831 and 1832 by an American*, New York 1833, s. 383.
- ⁹ Edward Raczynski, *1814 de İstanbul ve Çanakkale'ye Seyahat* (çev. Kemal Turan), İstanbul 1980, s. 79.
- ¹⁰ Jean-Baptiste Lechevalier, *Voyage de la Propontide et du Pont-Euxin*, Paris 1800, s. 78-79.
- ¹¹ Bernard-Eugène-Antoine Rottiers, *Itinéraire de Tiflis à Constantinople*, Bruxelles 1829, s. 311.
- ¹² *Sketches of Turkey*, s. 381.
- ¹³ Justin Perkins, *A Residence of Eight Years in Persia among the Nestorian Christians with Notices of the Muhammedans*, Andover 1843, s. 77-78.
- ¹⁴ John Pinkerton, *A General Collection of the Best and Most Interesting Voyages and Travels, In All Parts of the World; Many of Which Are Now First Translated Into English, Digested on a New Plan: Vol 10* (London 1811), s. 701.
- ¹⁵ Auguste Comte de Choiseul – Gouffier, *Voyage pittoresque dans l'Empire ottoman, en Grèce, dans la Troade, les îles de l'Archipel sur les côtes de l'Asie-mineure*, Paris 1842, s. 115-116
- ¹⁶ *Sketches of Turkey*, s. 380.
- ¹⁷ Josiah Brewer, *A Residence at Constantinople, in the Year 1827 with notes to the Present Time*, New Haven 1830, s. 90.
- ¹⁸ Joseph Fr Michaud, *Correspondance d'Orient, 1830-1831, edited with* (Jean-Joseph-François Poujoulat), II Paris 1833, s. 386.
- ¹⁹ *Sketches of Turkey*, s. 383.
- ²⁰ Robert Walsh, *Voyage En Turquie et a Constantinople*, Paris 1828, s. 14.
- ²¹ Olivier, *a.g.e.*, s. 51-54.
- ²² Michaud, *a.g.e.*, s. 387-390.
- ²³ Olivier, *a.g.e.*, s. 50-51.
- ²⁴ J.C. Hobhouse, *A Journey Through Albania and other Provinces of Turkey in Europe and Asia to Constantinople during the Years 1809 and 1810*, vol. II. Philadelphia, 1817, s. 275.
- ²⁵ Hobhouse, *a.g.e.*, s. 277.
- ²⁶ Pinkerton, *a.g.e.*, s. 700-701.
- ²⁷ Batılı Seyyahlarca Üsküdar Mezarlığı olarak tasvir edilen yer Karacaahmet Mezarlığı'dır. Karacaahmet Mezarlığı, İstanbul şehrinin ve dolayısıyla Türkiye'nin en büyük müslüman kabristanlığı olup aynı zamanda dünyanın da sayılı büyük mezarlıklarındandır.
- ²⁸ Olivier, *a.g.e.*, s. 48-49.
- ²⁹ Olivier, *a.g.e.*, s. 49-50.
- ³⁰ Dallaway, *a.g.e.*, s. 151-152.
- ³¹ Raczynski, *a.g.e.*, s. 78-79.
- ³² Lechevalier, *a.g.e.*, s. 79.
- ³³ Charles Wilkinson, *A Tour Through Asia Minor and the Greek Islands: With an Account of the Inhabitants, Natural Productions, and Curiosities*, London 1806, s. 36.
- ³⁴ Hobhouse, *a.g.e.*, s. 275.
- ³⁵ *Sketches of Turkey*, s. 383.
- ³⁶ Rottiers, *a.g.e.*, s. 311-313.
- ³⁷ Michaud, *a.g.e.*, s. 386-387.
- ³⁸ Perkins, *a.g.e.*, s. 78.

Polonyaluların G6z6yle

XIX. Y6zyıl 6sk6darı

YRD. DOÇ. DR. 6ZT6RK EMİROĞLU

Varşova 6niversitesi

Giriş

T6rkler'in İstanbul'u almasıyla, Avrupalular'ın T6rkler'e ve İstanbul'a ilgisi artar. Çünkü doğu Roma İmparatorluğu'nun eski başkentinin nasıl bir yer haline geldiği Avrupa'da merak konusudur. T6rkler'in hem bu kentte hem de başka yerleşim birimlerindeki yaşayışlarını, giyim kuşamlarını, yeme içme k6lt6rlerini, toplumsal d6zenlerini gözlemlemek ve 6lkelerindeki insanları bilgilendirmek, ticaret yapmak, iş bulmak gibi amaçlarla asırlardır pek çok Avrupalı T6rkiye'ye gelmektedir. Polonya'dan da bu amaçlarla XIX. y6zyılda Osmanlı topraklarına gelişler artmıştır. Bunun siyasî ve ticarî bazı sebepleri vardır. Birincisi Polonya'nın bağımsızlık m6cadelesine katılan pek çok isyancının sığınak yerlerinden birinin İstanbul olmasıdır. İkincisi her devirde olduğu gibi bu y6zyılda da Hz. İsa'nın ve havarilerinin yaşadığı yerleri görmek isteyen kimselerin, Osmanlı coğrafyasındaki kutsal sayılan yerlere ve İstanbul'a daha fazla gelmeleridir. 6ç6ncüsü XIX. y6zyılda turistik gezilere çıkan Polonyalı soylu ve zenginlerin sayısındaki artıştır. D6rd6ncüsü Avrupa'da sanayileşmenin gelişmesiyle ticari faaliyetlerin bu y6zyılda artış göstermesidir. Bu y6zden Polonya'dan daha fazla t6ccar alış veriş yapmak amacıyla İstanbul, İzmir, Bursa, Hatay, Şam, Bağdat, Kud6s gibi Osmanlı kentlerine gelmiştir. Beşincisi Kavalalı Mehmet Ali Paşa'nın yetkisi altındaki yerleri daha fazla ticarete açmasıyla Polonya'dan Mısır'a gelişleri artırmıştır.

XIX. y6zyılda İstanbul'da bulunmuş Polonyalular; başta elçiler ve elçilik heyetlerinde görev alan kişiler olmak 6zere gezginler, hacılar, misyonerler, gazeteciler, bilim ve sanat adamları, askeri ve sivil uzmanlar yazarlar, ressamlar, m6hendisler, doktorlar, t6ccarlar, terc6manlar, turistler şeklinde sırlanabilir. Bu

XIX. Yüzyılda Üsküdar'ını yansıtan bir kartpostal

yüzyılın ikinci yarısında İstanbul'a gelen Polonyalılar'dan bazıları Polonezköy'e yerleşip kalırken bazıları ülkelerine geri dönmüştür. XIX. yüzyılda Osmanlı başkentinde ve diğer bölgelerde bulunmuş Polonyalılar'dan bazıları ülkelerine döndüklerinde gezi notlarını, anılarını ve mektuplarını yayımlamışlardır. O yayınlara bu araştırma için olduğu gibi pek çok başka araştırma için de başvurulmaktadır. Araştırma konumuz olan XIX. yüzyıl Üsküdar'ından eserlerinde söz eden isimler şunlardır: Tarihçi ve yayıncı Edward Raczy_ski (1786-1845) *Dziennika podróży do Turcji / Türkiye'ye Seyahat Günlüğü*, (Vroclav, 1823). Rahip Henryk Aulich (1793-1861, takma adı Manswet) *Dziennik dwunastoletniej misji apostołskiej na Wschodzie / Doğuda 12 Yıllık Misyonerlik Günlüğü* (Krakow, 1850). Gazeteci-yayıncı Anton Zaleski (1731-?), *Z wycieczki na wshód/ Doğu Seyahatinden*, (Varşova 1887). Bir başka gazeteci ve yayıncı Stanislaw Belza (1849-1929) *W stolicy padyszacha / Padişah'ın Başkentinde*, (Varşova, 1898). Mühendis Franciszek Sokulski (1811-1896), *W kraju i nad Bosforem / Ülkede ve Boğazda*, (Vroclav, 1951). Doktor Wladyslaw Jablonowski (1841-1894), *Pamiętniki z lat 1851-1893 / 1851-1893 Yılları Anılarım* (yayın: Vroclav,1967). Araştırma konumuz olan Üsküdar, bu altı eser ve Jan Reyman'ın (1910-1975) *Podróznicy Polscy na Bliskim Wschodzie w XIX wieku / XIX yüzyılda Yakın Doğuda Polonyalı Gezginler* ve Grazyna Zajac'un "Leh Kaynaklarında Türkler ve Türk Kültürü Üzerine 50 Başvuru Metni" başlıklı çalışmalarından yararlanılarak değerlendirilmeye tabi tutulmuştur. Bu bağlamda, İstanbul'u tarihi ve kültürel bakımdan bütünleyen

XIX. Yüzyılda Üsküdar'ını yansıtan bir kartpostal

üçüncü şehrin Üsküdar olduğu ve Asya kıtasının derinliklerine giden yolun Üsküdar'dan başladığı görüşü örneklerle ispat edilecektir.

I. İstanbul'u Tarihi ve Kültürel Bakımdan Bütünleyen Üçüncü Semt: Üsküdar

Yerleşim birimleri üzerine yazılan eserlerde; genelde tarihi, coğrafi, kültürel özellikler ve o yörede yaşayan insanların giyim kuşamı, yeme içme kültürü, davranış biçimleri anlatılır. Üç medeniyete ait değerleri bünyesinde barındıran şehir olarak İstanbul ve semtlerini gören yabancılar da şehrin tarihi, coğrafi, kültürel zenginliklerine, iki kıtayı birleştiren yahut ayıran şehir olarak özel konumuna yazılarında öncelik vermişlerdir. Üsküdar'a gelenler de semtin tarihi, coğrafi özelliklerinin yanında sahil şeridindeki ve içerilerdeki camilerden, çeşmelerden, tekkelerden, Karacaahmet ve Kırım savaşında Türkiye için savaşmış İngiliz askerlerinin mezarlığında, Kız Kulesi'nden, sokakların durumundan söz etmiştir. XIX. yüzyıl hellenizm romantizmiyle Homeros'un *İlyada*'sının geçtiği toprakları görmek ve antik kültürü incelemek amacıyla 9 Ağustos 1814'te İstanbul'a ulaşan tarihçi ve yayıncı Edward Raczynski, *Dziennika podrózy do Turcji* başlıklı eserinde Üsküdar'ın tarihi üzerine şu bilgileri vermektedir: "Üsküdar'a eski çağlarda Khrisopolis (altın şehir) deniyordu. Persler, Üsküdar ve civarından elde ettikleri paraları burada topladıkları için şehir bu adla anılmıştır. Belki de bu şehrin adı, Agamemenon'un kızı Khrisopolis'in adından geliyor. Atinalılar,

Khrisopolis'i İ.Ö. 409'da ele geçirmek için Alcybiades'in düşüncesiyle, Trakya'dan gelen gemilere gümrük uygulamışlar ve sonuçta burayı almışlar." (Raczynski, 1823, 78, Aulich, 1850, 223).

1890'da gezmek amacıyla İstanbul'a gelen Stanislaw Belza, Üsküdar'ın coğrafi konumu ile ilgili şunları yazar: "Hangi taraftan İstanbul'a gelinirse gelinsin tümü görülmez. Ama Üsküdar'ın kat kat tepeleri sayesinde, volkan dağları arasından uzanmış iki ada ve adaların ortasına bir el gibi sokulan deniz ile bütün şehir görülür." (1823, 323).

Üsküdar'ın coğrafi konumu ve farklılığı hakkında ise Edward Raczynski şunları yazar: "Küçük Asya'da doğa çok cömert bir şekilde kendisini gösteriyor. Sadece Avrupa kıyısındaki doğal güzellikler değil, burada (Üsküdar'da) Lavanta, Kekik, Melisa havanın kokusunu değiştirir. Burada bütün meyvalar bir ay önce yetişir. Üsküdar'da kış çok soğuk geçmediği gibi uzun da sürmez. Burası İstanbul'dan batıya 400 km'dir" (Raczynski, 1823, 71) Raczynski'nin son cümlesinin doğruluğu tartışma götürür. Neden Üsküdar'ı İstanbul'un batısında ve 400 km uzakta bir yer saymıştır? Muhtemelen yazar başka bir yeri ile Üsküdar'ı karıştırmıştır.

Stanislaw Belza, Üsküdar'ın coğrafi konumu ile kültürel yapısını şöyle bütünleştirir: "Zayıf yuvarlak çizgileriyle boğazın sularını kesen, yüksek tepeleri ve yarım ay şeklindeki kubbeleri ve pek çok minaresiyle gözleri kamaştırır. Güneşle bereketlenmiş açık bir günde, bir göz atışıyla görülebilecek ve hissedilebilecekleri yansıtmak istersek, bu yerlerin hangisinin tasvir edileceğini kitaplar ve keten bezlerine yapılmış gerçekliğin kopyası resimler tam olarak anlatamaz. Ne birincinin ne de ikincinin her şeyi güçlü bir şekilde yansıtacağı kanaatinde değilim. Burada görünenler gözlere şaşkınlık verir." (Belza, 1898, 323)

Üsküdar'ın nasıl bir yer olduğu, ne kadar nüfus bulunduğu ve Üsküdar camileri üzerine S. Belza şu değerlendirmeyi yapar: "Üsküdar, İstanbul'un girişindeki en meşhur yerdir. Burada yaklaşık 50.000 kişi yaşıyor. Bunlar arasında çok az sayıda Ermeni ve Rum var. Üsküdar çok romantik bir yer olmasının yanında, bu yörenin en eski kasabalarından biridir. Burası çok güzel camileri, medreseleri, tekkeleri ve hamamları ile başka yerlerden farklılığını gösteriyor..."

Kıyıda çok büyük bir cami bulunuyor. Bu cami, Ayasofya ya da Süleymaniye'nin yanında konulsaydı onların ihtişamına hiçbir hanel getirmezdi. Buradaki Tanrı evlerinin diğerlerinden farkı yoktur. Ama sokaklar dar ve pistir. Evler zor ayakta duruyor ve nerede ise yıkılacak. Her adım attığımızda dağınıklık görürsünüz. Burada sadece önemli ve kutsal mabetler bakımlıdır. En önemli yerler ibadethanelerdir. Camilerin içine değer verildiği için mükemmel bir şekilde süslenmiştir..." (Belza, 1898, 324-325)

Türkiye, İran ve Kafkas'da bulunan Hıristiyanlara ve özellikle Polonyalı göçmenlere dini hizmet vermek amacıyla 1830'da İstanbul'da ve İzmir'de 12 yıl kalan Maswet Aulich'in günlükleri; üç cilt halinde *Dzinnik dwunastoletniej misyi apostolskiej na Wschodzie / Doğu'da 12 Yıllık Misyonerlik Günlüğü* başlığıyla yayımlanmıştır. İstanbul'un nerede ise bütün semtlerini tek tek anlattığı üçüncü

ciltte Üsküdar ile ilgili şunları yazmaktadır: “Burası aslında 200.000 insanın yaşadığı büyük bir şehir. Uzaktan bakınca bu kadar büyük zannedilmese de gerçekte yaygın tepeler arasında geniş bir semt. Türk, Yunan, Ermeni ve Yahudilerin oturduğu bu semtte çok cami var. İskele camii şehrin girişinde. 1547’de Sultan Süleyman’ın kızı Mihrimah adına kurulmuş caminin girişindeki yazıdan şunları öğreniyoruz. Caminin yanına tam teşekküllü hastane, arkasına yolcular için iki büyük “han” yaptırılmış. İkinci cami Muradiye. Yanındaki hamamlarla aynı yılda kurulmuş. Sultan Murad’ın eşi Haseki Sultan adına yapılmış. Üçüncüsü, ikisinden daha güzel olan Çinili camiidir. Bu da Sultan III. Murat’ın annesi Nurbanu adına 1577’de yapılmıştır. Dördüncüsü yapılışı itibarıyla diğerlerine benzeyen Valide sultan camiidir. İki minareli ve iki hamamlı cami 1644’te Sultan Ahmed’in karısı Sultan İbrahim’in annesi Kösem Mahpeyker adına kurulmuştur. Beşinci cami, küçük ama çok güzel olan Ayasma’dır. Sultan III. Mustafa’nın eşi Ayasma adına yapılmıştır. Altıncı cami ise hem mimarisi hem de süslemeleriyle diğerlerinin hepsinden daha üstün olan Sultan III. Selim tarafından iki minareli olarak yanında hamamıyla yaptırılmıştır. Bu caminin yanından geçen geniş sokağın iki tarafındaki geniş kaldırımlar şehrin ortasına kadar uzanıyor. (Manswet, 1850, 222-223). Bu satırlarda rahip Henryk (Manswet) Üsküdar’ı kadın sultanlar adına yapılan camilerin süslediğine dikkat çekmektedir. Ayrıca Manswet Aulich 1830’lu yıllarda Üsküdar nüfusunu 200. 000 kişi vermesine karşın 1890’da Stanilaw Belza bu semtin nüfusunu 40.000 kişi olarak vermektedir. Yüzyılın sonunda Üsküdar’ın nüfusunun 50.000 olduğunu kaynaklardan öğrenerek Aulich’in nüfus sayısını yanlış verdiğini söylemeliyiz.

Üsküdar’ın coğrafi yapısının bu semte kattığı değeri ise S. Belza şöyle dile getirir: “Eğer büyük Türk mezarlığı görüldüğü zaman, Burgulu dağa çıkarsanız, oradan boğazın güzelliklerini görürsünüz. Burada el gibi iki deniz var: Marmara ve Karadeniz. İki ayak yan yana duruyor gibi. Boğaz ve Altın boynuz. Yakından o kadar çekici olmayan İstanbul bu dağdan o kadar güzel görünüyor ki...”

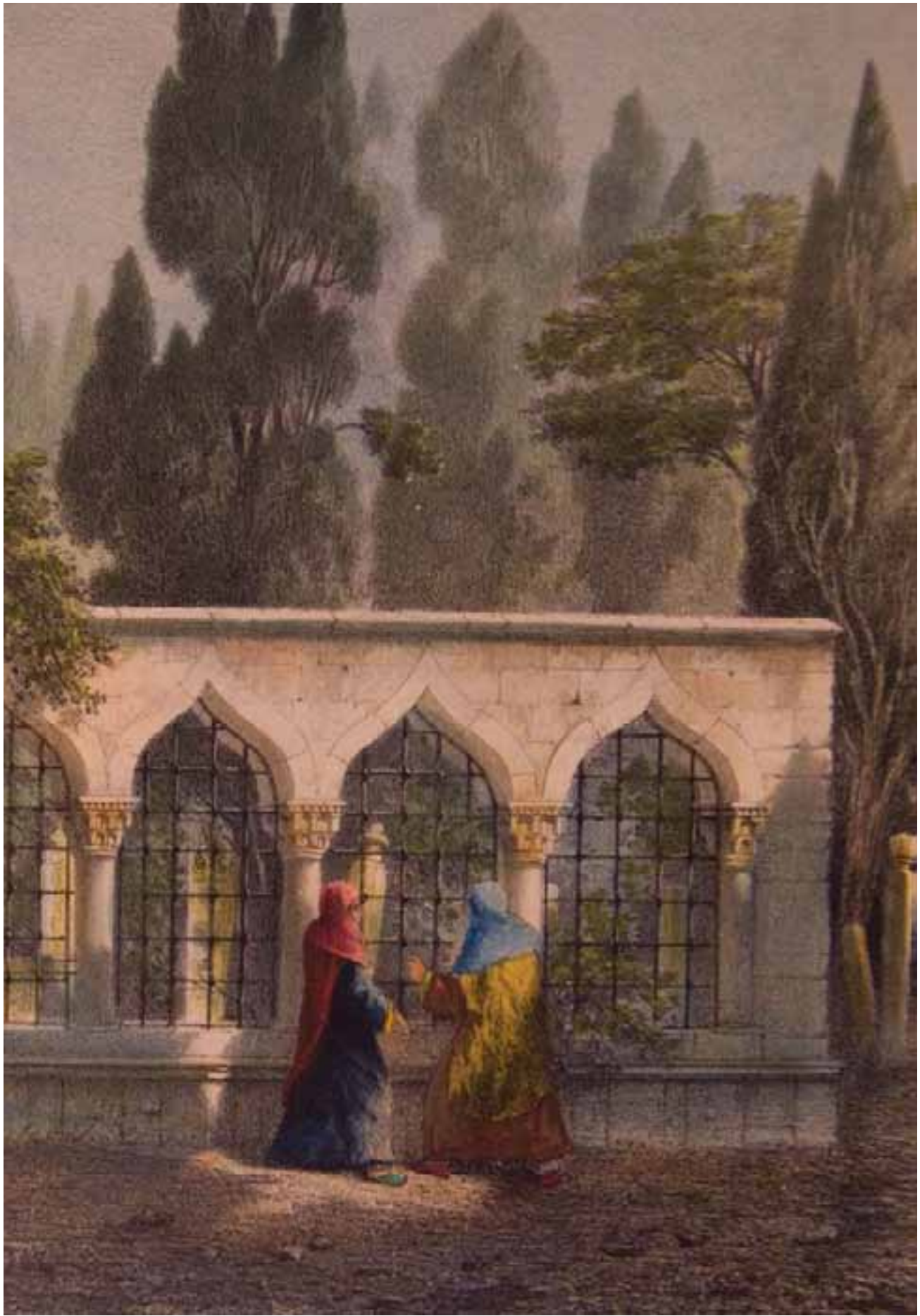
Karacaahmet ve Selimiye kışlasındaki mezarlıktan ise şöyle söz ediyor: Üsküdar’da doğu savaşında ölen İngiliz askerleri yatıyor. Onların gömülü olduğu yere gittim, gördüm ve mezarlarının önünde gururlu bir şekilde birkaç dakika geçirdim. İnsan nasıl gururlanmasın ki, bu mezarlar dâhiler anıtıdır. Burada Türk topraklarını savunmak için gelen İngilizler yatmaktadır.

Kuzeybatı rüzgarı gemimizi Üsküdar’a doğru götürüyordu. 40 bin kişilik bu şehrin büyük mezarlılığı dikkat çekiyordu. Üsküdar’a, Asya kıyısının kenarına, böyle büyük bir mezarlık kurulması, Asya’nın Müslümanların vatanı olarak görülmesi ve değişmeyeciğine inanılmasıdır.” (Belza s.326,327)

Bu satırlarda Osmanlı devletinin XIX. yüzyıldaki askeri, teknik, ekonomik ve siyasi durumundaki zayıflığının psikolojik boyutu yansıtılıyor. Karacaahmet mezarlığının ve pek çok önemli eserin Üsküdar’da yapılmasının, bir gün Avrupa yakası elden çıkabilir endişesinden kaynaklandığını vurguluyor. Bu gerçekten ilgi çeken bir yorumdur. Raczynski, ise Karacaahmet mezarlığı ve Türklerindeki ölüm anlayışı üzerine şunları yazar. “.... “Konstantinopol’de en önde gelen

Flandin'in tasviri ile XIX. yüzyılda Karacaahmet Mezarlığı

ailelerin mezarları Üsküdar'dır. Burası hem kadın hem erkek mezarlarıyla doludur. Mezarlıkta ölümler için her zaman dua eden aile mensuplarına ve dostlara rastlanır. Dostum Abdulkadir Bey, her hafta Üsküdar'da babasının mezarına gittiğini söylüyor. Babası 10 yıl önce ölmüş ve bu on yıllık sürede her hafta mezarına gidiyormuş. Ölümün bu kadar çok hatırlanması, bu ülkede aile bağlarının çok önem taşıdığını, birbirine kuvvetli sevgiyle bağlandıklarını göstermektedir.” (Raczynski, 1823, s.77-78)

Konu Üsküdar olunca, pek çok yazıda Kız kulesi'nden de söz edilmiştir. Rahip Manswet Kız kulesi ile ilgili şunları yazmıştır: “Kız kulesi küçük bir ada üzerine kurulmuş Üsküdar'a yüz adım uzaklıktadır. Avrupalıların Lenadra hapishanesi olarak adlandırdıkları Kız kulesi, yuvarlak bir yapıdır. Geceleri, deniz feneri olarak ışıklandırılmaktadır. (Manswet, 1850, 224)

II. Asya Kıtasının Derinliklerine Giden Yol Üsküdar'da Başlar

1817-1820 arasında Polonya'dan Ukrayna'ya oradan da İstanbul'a gelerek Anadolu üzerinden Suriye ve diğer Arap ülkelerine giden Waclaw Rzewuski (1785-1831) gezi notlarında Anadolu, Kafkasya ve Ortadoğu'nun derinliklerine giden altı yoldan söz eder. Bu yollardan ilkinin Üsküdar'dan başladığını söyler. (Reychman, 1972, 29) “Üç defa Küçük Asya'da bulundum” diyen Rzewuski'nin böylece Asya'nın derinliklerine giden yolun Üsküdar'dan başladığı görüşümüzü doğrulamaktadır

Osmanlı devletinde 1860'lı yıllarda telgraf hatları kuran şirketin müdürü olarak görev yapan Franciszek Sokulski'nin anılarından ve mektuplarından oluşan *W kraju i nad Bosforem* başlıklı eserde Anadolu yakasında ilk telgraf hattının Üsküdar'dan İzmit'e çekildiği kaydedilmektedir. (Vroclav, 1951, 90) Bu da Osmanlı Anadolu'suna telgraf haberleşmesinin Üsküdar'dan başlayarak ulaştığını gösterir.

Polonya'dan kara yoluyla Ukrayna'nın Odesa limanına gelip oradan gemiyle İstanbul'a ulaşan Stanislaw Belza, boğazın girişinde karşılaştığı muhteşem manzara karşısındaki duygularını şöyle dile getirir: “Buranın doğası çok cömertçe donatılmış ve insanlar da en güzel eserleri burada yapmış. İstanbul'a girişteki görüntü dünyanın hiçbir yerinde yoktur. Ne Venedik, ne Napoli, ne de Stockholm, Palermo ve benim bildiğim deniz kenarındaki başka şehirler İstanbul kadar güzel değildir. ...Karunlar, krallar, prensler bütün hazinlerinizi bana verseniz bu gemide bulunuşumu ve bu görüntüyü hazinlere değişmem.” (Belza,1898, s.52, 53)

Gazeteci ve yayıncı Antoni Zaleski yol arkadaşı roman yazarı Henryk Sienkiewicz ile birlikte (Zajac, 2007, 57) Varşova, Bükreş, Rusçuk, Varna güzergâhından deniz yoluyla 1885'te İstanbul'a gelmiştir. Gazetecinin notları olarak kaleme aldığı *Z wycieczki na wshód* başlıklı eserinde; “Galata kulesine çıktığımda dünyada eşi olmayan bir şehirle karşılaştım. Marmara denizi, Haliç, Boğaz ve Üsküdar, Osmanlı başkenti bir insan vücudunun parçalarını andırıyor.” (Zaleski, 1887, 247) İstanbul'a bir insan vücudunun parçaları olarak bu şekilde bakan

XIX. yüzyılda
Üsküdar

Zaleski, Üsküdar'ı vücudu tamamlayan kısımlardan biri sayar. Bu da gösteriyor ki İstanbul'u İstanbul yapan semtlerden biri Üsküdar'dır.

XIX. yüzyıl Üsküdar'ının bir başka önemli tarafı bazı elçiliklerin burada bulunmasıdır. Bu konuda Edward Raczynski şunları yazar: "İran elçiliği Üsküdar iskelesi yakınlarında bulunuyor. Osmanlı politikası, yabancı elçilerin İstanbul'da sürekli kalmamaları için onların merkezde bulunmalarına izin vermiyor." (Raczynski, 1823, 79). Raczynski, bu cümlesiyle Osmanlı devletinin Tanzimat'a kadarki yabancı ülke elçileriyle ilgili politik tutumu yansıtmıştır.

XIX. yüzyılın oralarında Üsküdar'a yakın kurulan Polonezköy, Polonya'dan gelenlerin boğazın kıyısındaki bu Polonya köyünü görmeye sevk etmiştir. Buraya gelenler Üsküdar'ı da görmek ve gezmek fırsatı elde etmişlerdir. Franciszek Sokulski, anılarında Polonezköy'de yaşayan binbaşı Bernarczyk ile görüşmek için Anadolu yakasına geçtiğini kaydetmektedir. Bu vesile ile Üsküdar'daki bir handa kaldığını ve Üsküdar'da boğazın kıyısında bir kır lokantasında Bernarczyk ile birlikte Polonyalılar'la buluştuğunu bildirmektedir." (Sokulski, 1951, 128)

Sonuç

XIX. yüzyılda İstanbul'a gelen Polonyalılar yazılarında boğazın Asya kıyısında en çok dikkat çeken yerleşim biriminin Üsküdar olduğunu kaydetmişlerdir. Üsküdar'ı İstanbul'u tamamlayan üçüncü şehir olarak nitelemişlerdir. Polonyalılar, Anadolu, Orta doğu ve Kafkasya'ya giden yolların Üsküdar'dan başladığını kaydetmişlerdir.

Polonya'da basılan kitaplardan bazılarında Lehçe yazılıştaki yakınlıktan (Skutari Szkodra) dolayı Üsküdar ile İşkodra'nın birbirine karıştırıldığını görmekteyiz. Örneğin Wladylaw Jablonowski'nin anılarından seçmeler yapılarak hazırlanmış *Pamiltniki z lat 1851-1893* başlıklı kitabın indeksinde Üsküdar ve hemen yanında parantez içinde İşkodra [Skutari (Szkodra) s.555] verilmektedir. Bu indekse göre kitabın sayfalarına bakıldığında bazen Üsküdar bazen de İşkodra bulunmaktadır. Bu hatada İşkodra'nın, Balkanların Üsküdar'ı olarak nitlenmesinin payı olmakla birlikte bazı yayımcıların veya redaktörlerin dikkatsizliklerinin payı unutulmamalıdır.

XIX. yüzyıl Üsküdar'ı, Polonyalılar'ın yazılarından aldığımız örneklerde de görüldüğü gibi genel özellikleriyle yansıtılmıştır. Tarihi, coğrafi, kültürel yönler ağırlıklı bu yazılarda derin ve ayrıntılı bilgiler yoktur. Üsküdar'daki her hangi bir tarihi yapının dış ve iç mimari özellikleri, sanat yönünden incelikleri, halkın günlük yaşantısı hakkında detaylı bilgiler sunamamışlardır. Bu da pek çok gezgin, tarihçi, yayıncı ve doğu bilimcinin Üsküdar'a sathi boyutta baktığı ve derinliğine nüfuz edemediklerini gösterir. Fakat verdikleri genel bilgilerle XIX. yüzyıl Üsküdar'ından kesitler sundukları inkar edilemez.

KAYNAKLAR

- Aulich, Manswet; *Dziennik dwunastoletniej misyi apostolskiej na Wschodzie*, Krakov, 1850
 Belza, Stanislaw; *W stolicy padyszacha*, Varşova, 1898
 Jablonowski, Wladyslaw; *Pamiltniki z lat 1851-1893*, Vroclav, 1967
 Sokulski, Franciszek; *W kraju i nad Bosforem*, Vroclav, 1951
 Raczynski, Edward; *Dziennika podróży do Turcji*, Vroclav, 1823
 Reychman, Jan; *Podróznicy Polscy na Bliskim Wschodzie w XIX wieku*, Wiedza Powszechna Yayınevi, Varşova, 1972
 Zaleski, Anton; *Z wycieczki na Wschod*, Varşova, 1887
 Zajac, Grazyna; "Leh Kaynaklarında Türkler ve Türk Kültürü Üzerine 50 Başvuru Metni", *Turnalar*, nr. 25, Ocak-Mart 2007, s.50-65

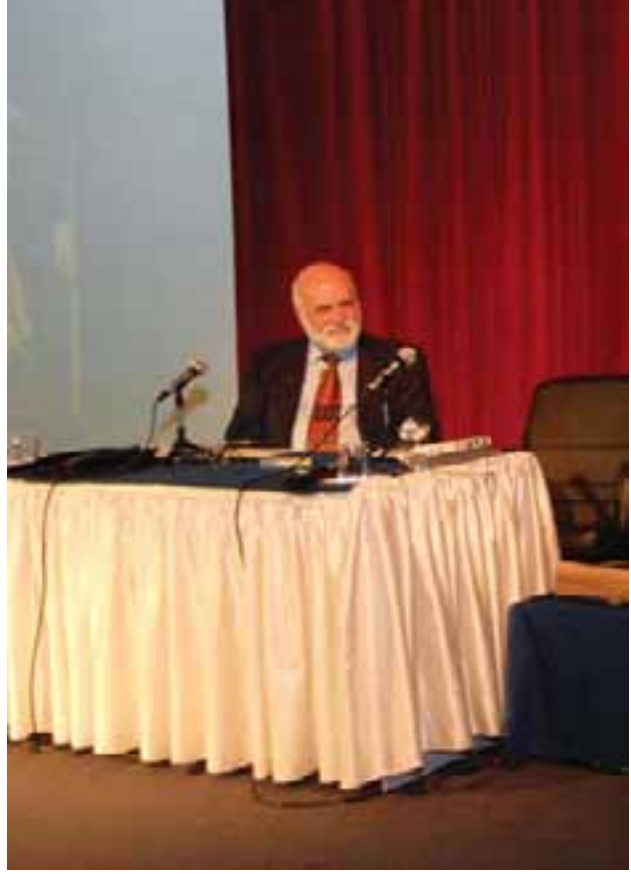
Ahmet Yüksel Özemre'nin Bir Üsküdarlı Olarak Portresi

BEŞİR AYVAZOĞLU

Araştırmacı - Yazar

Doğma büyüme bir Üsküdarlı olan Ahmet Yüksel Özemre'nin baba tarafı, Safranbolu'dan gelerek saraya intisap etmiş ve hemen hepsi Enderun'da yetişmiş bir aileye mensuptur. Anne tarafının ise dört yüz yıl önce Konya'dan kalkıp Kanuni Sultan Süleyman'ın ordusuyla Belgrat seferine giden ve Saraybosna'ya yerleşerek orada Gradahçeviç adıyla tanınan bir aile olduğu biliniyor. Balkan Savaşı sırasında İstanbul'a gelen bu ailenin kızlarından Pakize Hanım, 1922 yılında Üsküdar'a, Doğancılar'daki Münip Paşa Konağı'na gelin gelir. Münip Paşa, Ahmet Yüksel Özemre'nin babaannesinin babasıdır. Nurullah Efendi'yle Pakize Hanım'ın evliliği, iki âlemin, Anadolu ve Rumeli'nin bir aile ölçeğinde yeniden birleşmesi anlamına gelmektedir. Bu evliliğin iki meyvesinden biri olan Ahmet Yüksel'in (3 Nisan 1935) bütün çocukluğu, üç katlı, on beş odalı ahşap konağın odalarında, sofalarında, incir, ayva, nar, armut, kızılıçık, zerdali, kiraz ve dut ağaçlarıyla, gül, yabangülü, ortanca, filbahri, akşamsafası, hanımeli, menekşe, sardunya ve karanfil gibi çiçeklerle bezenmiş bahçesinde geçer. Konağın iki taşlığı, binadan ayrı müstakil bir mutfağı, bir arabalığı ve ahır, bir sarnıcı, dört kuyusu, haremde pişen yemeği selamlığa göndermek için kullanılan bir dönme dolabı vardır.¹ *Geçmiş Zaman Olur ki*² ve *Ah Üsküdar Üsküdar*'da, Münip Paşa Konağı'ndaki hayatı daha ayrıntılı bir biçim anlatan Özemre, Saray'a mensup kişilerin konaklarına "köşk", sahildeki konaklara "yalı" dendiğini hatırlattıktan sonra hafızasına yerleşmiş, bir kısmının yerinde şimdi çok katlı apartmanların yükseldiği konakları adlarını zikreder ve şöyle devam eder:

"Bugün Üsküdar'da bir gezintiye çıkarsanız, bazen Menzilhane Yokuşu'nda, bazen Murat Reis Mahallesi'nde, bazen Toygar'da, bazen İhsaniye'nin ara sokaklarında, bazen İcadiye'de, bazen Altunizade'de nadiren bakımlı, çoğu kere ise

kaderine terk edilmiş, ama geçmişte ne denli muhteşem yaşantılara sahne olmuş, Üsküdar Medeniyeti'ne yıllarca beşiklik etmiş, şimdilerde haris bir müteahhidin 'ikinci derecede tarihi eser statüsüne sokturarak yapay ve aldatici dış görünüşlü bir apartmana çevirmek için yanıp tutuştuğu nice boynu bükük konakları keşfetmeniz ve kaybettiğimiz bir medeniyetin harabesini büyük bir iç burukluğuyla, esefle seyretmeniz mümkündür.”³

Ahmet Yüksel Özemre'nin çevresini idrak etmeye başladığı yıllarda Üsküdar hâlâ Yahya Kemal'in şiirlerinde en güzel akislerini bulan o eski Üsküdar'dır. Yahya Efendi Dergâhı'nda okunan ezanların bile duyulabildiği, âlimlerin, şairlerin, sufilerin, vezirlerin ve tok gözlü insanların yaşadığı sessiz ve asude Üsküdar, Ahmet Yüksel Bey'in ifadesiyle, “her şeyden evvel bir üslûptur, bir yaşama üslûbu. Ayaktakımının bile riayet ettiği bu üslûbun alâmet-i fârikası ise sehavettir. Üsküdar esnafı hiç doğru tartmaz; terazide satılan malın konulduğu kefe daima ağır basar.”

Üsküdarlılığın şanından olan 'sehavet', ne yazık ki İkinci Dünya Savaşı sırasında yok olacak, yalnız Aktar Hocalar'ın Hakimiyet-i Milliye Caddesi'ndeki dükkânında sonuna kadar devam edecektir. Ahmet Yüksel Özemre'nin hayatında çok önemli yere sahip olan bu dükkân, Üsküdar için attar dükkânı

olmanın ötesinde bir anlam taşır; burası eski zevkin, estetiğin, terbiyenin, yani Osmanlı irfanının sığındığı, nefes alıp verdiği mekânlardan biridir. Ahmet Yüksel Özemre, “Saim Efendi Amca” dediği Saim Düzgünman ve onun ölümünden sonra da oğulları Ahmet ve Mustafa Düzgünman’lar tarafından işletilen attar dükkânında -ki ebru sanatı bu dükkânda yeniden hayat bulmuştur- Galata Mevlevîhanesi’nin son şeyhi Ahmed Celâleddin Dede’den Hamzavî-Melâmî meşrep Eşref Efendi’ye, Celvetî-Bektâşî şeyhi Yusuf Fâhir Baba’dan Necmeddin Okyay’a kadar, çok sayıda ‘sırlı’ şahsiyeti tanır. Bu dükkânı ve müdavimlerini anlattığı kitabı, Özemre’nin Üsküdar hakkındaki ilk kitabıdır: *Üsküdar’da Bir Attar Dükkânı* (1996).

Ahmet Yüksel Özemre’nin çocukluğunda ve ilk gençliğinde, Münip Paşa Konağı’nda teneffüs ettiği hava da Aktar Hocalar’ın dükkânındaki havadan pek farklı değildir. “Üsküdar Ağzı” denilen Kur’an tilâvet tarzının son temsilcilerinden biri olan babası Hâfız Nurullah Efendi ile can dostu Saim Düzgünman’ın sohbetleri, çocuklara İslamî terbiyeyi dolaylı bir biçimde vermek ve Üsküdarlılığı talim ettirmek içindir. Büyüklerin çocuklara aşulamaya çalıştıkları değerleri Ahmet Yüksel Özemre şöyle sıralıyor: *Sadakat, cesaret, salâbet, dirayet, feragat, ittika, adalet, merhamet ve ihsan...*

İlkokulu bitirdikten sonra, ağabeyi Mahmud Mazhar Bey gibi Galatasaray Lisesi’ne verilen Ahmet Yüksel Özemre, bu arada yaşadığı çevrenin ve okuyup dinlediği evliya menkıbelerinin tesiriyle ciddi bir arayışa girmiş, *İlm-i Ledün’e*, dolayısıyla manevî olgunluğa tasavvufî kitaplar okuyarak ulaşamayacağını, mutlaka bir “mürşid”e teslim olmak gerektiğini düşünmeye başlamıştır. Beynini bir yığın soru kemirmektedir. Attar dükkânının en genç müdaviminde bulduğu çağının problemleriyle birleşerek ciddi bir krize dönüşen bu arayışın -kendi ifadesiyle ‘havf ve reca’ arasındaki bocalayışın- hemen farkına varan biri vardır: Eşref Efendi Amca. Çok az konuşan bu sırlı Melâmî, nüfuz edici bakışlarıyla sürekli kontrol altında tuttuğu Ahmet Yüksel’i hiç fark ettirmeden yönlendirir.⁴ Ahmet Yüksel Bey, Münip Paşa Konağı’nı, bu konakta yaşadıklarını, aile ve çevresini, Üsküdar’ın 1970’lere kadar devam eden atmosferini, Galatasaray Lisesi ve Üniversite yıllarını *Geçmiş Zaman Olur ki* (1998) adlı hatıratında uzun uzun anlatmıştır.⁵ Hayatında çok önemli bir yeri bulunan Eşref Efendi’yle İskele Camii İmamı Hafız Nafiz Uncu ile Şevket Turgut Çulpan’ı başka bir kitabında daha geniş bir biçimde ele alacaktır: *Üsküdar’ın Üç Sırlısı* (2004).

Galatasaray’dan sonra İstanbul Üniversitesi Fen Fakültesi’ni bitiren ve Fransa Nükleer Bilimler ve Teknoloji Enstitüsü’nde Atom mühendisliği sahasında master yapan (1958) Ahmet Yüksel Özemre, artık hem bir sufi, hem fizik ve metafiziği bir elmanın iki yarısı gibi gören bir teorik fizikçi ve Türkiye’nin ilk atom mühendisidir. Gözünü çok erken yaşlarda Nobel Fizik Ödülü’ne diker, fakat Türkiye’deki çalışma şartlarında bu mümkün değildir. 1958 yılında İstanbul Üniversitesi Fen Fakültesi Teorik Fizik Kürsüsü’nde asistan olarak başladığı akademik hayatını, ardında teorik fizik ve atom mühendisliği dallarında on iki cilde ulaşan telif ders kitabı, sekiz tercüme, yüzlerce ilmî makale, rapor ve tebliğ bırakarak 1984 yılında noktlayan Prof. Dr. Ahmet Yüksel Özemre, ertesi yıl,

Ahmet Yüksel Özemre, V . Üsküdar Sempozyumu'nda "Cumhuriyet'in İlk Elli Yılında Üsküdar Kadınları" adlı tebliğini sunarken ve Sempozyumdan kesitler

Başbakan Turgut Özal'ın ısrarıyla başına geçtiği Türkiye Atom Enerjisi Kurumu'nda hayatının en sıkıntılı dönemini yaşacaktır. Çernobil faciası onun başkanlığı sırasında patlak vermiştir. Gerekli tedbirleri zamanında almadığı ve halka radyasyonlu çayları içirttiği iddiasıyla basın boy hedefi haline gelerek yaygın ateşine tutulur. Hakkında yüzlerce dâvâ, hatta bir de meclis soruşturması açılır. Geçirdiği dokuz cerrahî müdahale, bir difüz peritonit, bir kangren başlangıcı, iki kanser, iki genel septisemi, iki hepatit, bir agranülositoz, iki kırık vb. yüzünden fiziki sportmenliği artık kalmamışsa da, ruhî sportmenliğini hiç yitirmeyen hoca dayanıklıdır, üzülür, bunalır, yıpranır, ama pes etmez. Üstelik Galatasaraylıdır, yani mücadele etmeyi ve kendini ezdirmemeyi bilir. Nitekim aleyhinde açılan bütün dâvâlar beraatle sonuçlanacaktır.⁶

Ahmet Yüksel Özemre'nin Mekteb-i Sultânî dediği Galatasaray Lisesi'nde Fehmi Koyuncu, Nurettin Ergin, Esat Mahmut Karakurt, Muvaffak Benderli, Zeki Ömer Defne, Ahmet Kutsi Tecer gibi tanınmış hocalardan Türkçe ve Türk edebiyatı, seçkin Fransızlardan da Fransız edebiyatı okuduğunu unutmamak gerekir. O yıllarda içinde ikinci kişilik olarak bir "edib" in teşekkül ettiğini emekli olduktan çok sonra fark etmiş ve karşımıza apansız *Üsküdar'da Bir Attar Dükkânı ve Gel de Çık İşin İçinden* adlarını verdiği lezzetli kitaplarla çıkmıştı.⁷ *Gel de Çık İşin İçinden* (1996) on iki fantastik hikâyeden oluşan ve otobiyografik özellikler taşıyan bir hikâye kitabıdır. Daha sonra *Üsküdar Ah Üsküdar* (2005) ve *Hasretini Çektiğim Üsküdar* (2007) adlı kitaplarında, lodosu, karayeli, denizi, kuşları, balıkları, balıkçıları, meczupları, kendine has lezzetleri, kokuları, sesleri, dini hayatı, eğlenceleriyle eski Üsküdar'ı anlatan Ahmet Yüksel Özemre, "Üsküdar'da Yaşamak, Üsküdarlı Olmak" başlıklı yazısında, Üsküdar hakkında bütün yazdıklarını veciz bir biçimde özetlemiştir. Her şeyden önce coğrafi konumu, tarihî dokusu, eski sakinlerinin örf ve âdetleri ve diğer semtlere ulaşım kolaylıklarıyla İstanbul'un diğer semtlerinden ayrılan Üsküdar, "İstanbul'un taşı toprağı altındır" efsanesinin cazibesine kapılarak Anadolu'dan kopup gelenlerin de ilk durağıdır. Ancak, Özemre'ye göre, bu semtin ikliminin de çok farklı olduğunu, mesela lodosunun Emirgân lodosuna, karayelinin Aksaray karayeline, Temmuz'unun Maltepe Temmuz'una, sisinin Fâtihsisine, karının Beşiktaş karına, yağmurunun Alibeyköyü yağmuruna benzemediğini ancak Üsküdar'da uzun yıllar yaşamış olanlar bilebilirler.⁸

Özemre'ye göre, Üsküdar'da yaşama sanatına vâkıf olanlar, Mihrimâh Sultan Camii avlusunun korkuluklarına dayanarak sabah 7.00 vapuruyla karşıya geçip akşam 18.00 vapuruyla dönenlerin telâşını; Kasım'ın ilk yarısında, Çürüksulu Yalısı'nın önündeki yokuşun üstünden yahut Büyük Çamlıca Tepesi'nden güneşin Ayasofya Camii'ni önüne alarak batışını; Salacak'ta orta şiddette bir lodosun hüküm sürdüğü bir gece sabaha karşı dolunayın yarattığı şehrayini seyretmenin zevkini çok iyi bilirlerdi. Temmuz sıcaklarında Kuşkonmaz Câmii'nin gölgesinde Boğaz'dan püfür püfür esen rüzgâra karşı oltaya birkaç istavritin takılmasını sabırla beklemek; Şemsipaşa'dan Harem'e uzanan rıhtımda kolkola gezinen sevgilileri seyretmek; akşam işten dönerken salına salına balıkçıların içinden geçmek; Cuma pazarının hercümerci içinde kendini kaybetmek; "Hadi bu akşam dışarıda yiyelim!" diye niyet edince Kanaat Lokantası'nın nefis Osmanlı yemeklerini tatmak yahut Çengelköyü'nün balıkçı lokantalarından birine gitmek de, Üsküdar'da yaşamayı bilenlerin vazgeçemeyecekleri zevklerdenidir.⁹

Özemre, eskiye meraklı olanlara da, Murat Reis Mahallesi, Selâmsız, Sultantepe, Toygar, Çavuş Deresi, Açık Türbe, İhsaniye, Salacak, Ayazma'nın, İnadiye, Bağlarbaşı, İcadiye, Kuzguncuk ve Beylerbeyi'nin arka sokaklarında, çökmek üzere olan bir tekke, zamana direnen asırdide bir konak, tek katlı minik bir ev, Osmanlı barok stiline biblo gibi bir örneği olan bir çeşme, "Gel de bir Fatiha oku!" der gibi davetkâr bir türbe, tertemiz bir mahalle camii, ufak bir sinagog yahut kilise, minicik bir kalaycı dükkânı, eski usul bir leblebici ya da bir kahvehane, her işini el aletleriyle yapan bir ayakkabı tamircisi, hâlâ müşterisi

olan bir hamam, hatta bir fıkara taşıyla bile karşılaşabileceklerini söyler. Üsküdar'da yaşama sanatını anlatırken kullandığı üslûp, bu semti ne kadar sevdiğini gösteren coşkun bir üslûptur:

“Bir Ağustos akşamını Beylerbeyi iskelesindeki açık kahvelerde geçirmek; bir ikinci vaktini Fethipaşa Korusu'nun yahut Doğancılar Parkı'nın âsûde havasını teneffüs ederek öldürmek; bir Cuma namazını Vâlîde-i Atîk Câmîi'nde, bir Teravîh namazını Aziz Mahmud Hüdai Dergâhı'nda, bir bayram namazını Eskihamam Mescidi'nde kılmak; Gündoğumu Caddesi'nde (eski Menzilhane Yokuşu'nda) sürprizlerle dolu mâzîye doğru bir yolculuğa çıkmak; Üsküdar'dan Sirkeci'ye geçerken vapura refakat eden martılara simit atmak ya da simit atanları seyretmek; Gülnuş Valide Sultan Câmîi'nin avlusuna bırakılan onlarca kedi yavrusunu ve bunları beslemek için çırpınan fukarâ-i sâbirîni hayranlıkla seyretmek; uçsuz bucaksız Karacaahmet Mezarlığı içinde uhrevî hislerle mahmul bir gezintiye çıkmak ya da Üsküdar'ın yeni süpermarketleri ile alışveriş merkezlerindeki curcunaya ayak uydurarak bir şeyler satın alacakmış gibi gezinip vakit öldürmek. bir ömre bedeldir.”¹⁰

XVII. yüzyılın sonlarından itibaren Saray'a mensup pek çok seçkin tercih ettiği bir semt olan Üsküdar'da oturmak, Özemre'ye göre, XIX. yüzyılda vezirler, yüksek bürokratlar, âlimler, yazar ve şairlerin arasında bir modaydı; hatta Üsküdar'da oturmak bir ayrıcalık sayılırdı. Üsküdar'a has *zarafet*, *nizaket* ve *sehâvet*, yani Üsküdarlılık, bu seçkin insanların mirasıdır. Üsküdarlılığın kendini her şeyden önce insan ilişkilerinde belli ettiğini söyleyen Ahmet Yüksel Emre'ye göre, bu hasletin en belirgin özellikleri şunlardır:

- * Güler yüzle candan bir selâm vermek,
- * Nezaketle hâl hatır sormak,
- * Muhatabının sevincine ve kederine yapmacıksız bir şekilde samimiyetle iştirak etmek,
- * Hizmette ve yardımda sehâvetle, tevazuyla ve gönüllü olarak öne çıkmak,
- * Komşu hakkını ve hatırını kendi ailesininkiyle aynı seviyede tutmak,
- * Hasta ziyaretini ihmal etmemek,
- * Ticarete muhatabının hakkını sehavetle korumak,
- * Fukarâ-i sâbirîni kollayıp gözetmek,
- * Mahallenin ırzına, namusuna, edebine, terbiyesine, düzenine, emniyetine sahip çıkmak,
- * Komşularının, mahallesinin, beldenin bütün sakinlerinin sıhhat ve afiyeti için ve keza beldenin her türlü tabî ve içtimaî âfetten korunması için derûnunda Cenâb-ı Hakk'a her gün samimiyetle niyazda bulunmaktır.
- * Üsküdarlılık aynı zamanda Üsküdar'dan büyük bir haz duymak ve bunu iftiharla ifâde edebilmektir de.
- * Üsküdarlı olabilmek için bu mübarek beldenin geçmişini, eski eşrafını ve evliyalarını tanımak, yüzyılların tesis ettiği örf ve adetlerine sahip çıkmak, bunları korumak ve bizzat yaşamak lâzımdır.¹¹

A H M E T Y Ü K S E L Ö Z E M R E ' N İ N
B İ R Ü S K Ü D A R L I O L A R A K P O R T R E S İ

Ahmet Yüksel Özemre ve Üsküdar Belediye Başkanı Mehmet Çakır

Üsküdar'ın 1960'lardan sonra yerlileri azaldıkça, daha önce yeni gelenleri bile kalıba sokan normatif özelliğini kaybetmeye başladığını söyleyen Ahmet Yüksel Özemre, sonuna kadar Üsküdarlı kalabilmiş nâdir yerlilerindendi. Cevabını çok merak ettiği sorulardan biri "Acaba öldüğümde beni de bütün sülâlemin cenaze namazının kılınmış olduğu Gülnuş Valide Sultan Camii'nden mi, yoksa Azîz Mahmud Hüdâyî hazretlerine olan muhabbetim birisinin hatırına gelip de Hüdâyî Dergâhı'ndan mı kaldırırılar?" sorusuydu. Bu sorunun cevabını "A'mâk-ı Vehm ü Hayal"¹² adlı hikâyesinde aradı:

Bir gün kalp gözü açık bir dostunun kolunda İmam Nâsır Sokağı'ndan Üsküdar'daki Gülnuş Valide Sultan Camii'nin avlusuna girdiği sırada "bir hâl vâki" olur. Kendini birden camiin musalla taşlarına yakın minaresinin birinci şerefesinde avluyu seyreder halde bulmuştur. Aşağıda mahşerî bir kalabalık vardır; musallanın üzerinde yeşil örtülü bir tabut durmakta ve hafif bir yağmur atıştırmaktadır. Avluya toplanan kalabalık arasında yakınlarını görür, ama cenazenin kime ait olduğunu henüz anlayamamıştır. Şerefeden seslenerek eşin dostun dikkatini çekmeye çalışırsa da, nafile! Tam o sırada yanında nur yüzlü

bir zat belirir ve selâm verir. Bu âşına sima, kendisini daha önce iki defa ziyaret ettiği için yakından tanıdığı Azrail'den başkası değildir.

Aşağıdaki cenazenin kendi cenazesi olduğunu Azrail'den öğrenen ve imam “Er kişi niyetine!” deyince onunla birlikte minareden inen Hoca, kendi namazında saf tutar. Cemaat tam “Allahuekber!” diye tekbir alıp ellerini bağlamıştır ki, Gülnuş Valide Sultan Camii'ne birlikte geldiği kalp gözü açık dostu kolundan çıkar. Birlikte camiin Hakimiyet-i Milliye Caddesi'ndeki kapısına kadar gelmişlerdir. Bu arada kolundaki dostunun meşrebince bir “rabıta-ı mevt” yaşamıştır da, farkında değildir.

Hoca'nın cenazesi, 26 Haziran Perşembe günü ikinci vakti hikâyesinde sözünü ettiği Gülnuş Valide Sultan Camii'nden kaldırıldı. Avluda hakikaten büyük bir kalabalık vardı ve hikâyesinde isimlerini verdiği bazı dostları da oradaydı. Hikâyeyi bilenler, belki de başlarını kaldırıp sözü edilen minarenin şerefesine bakmışlardır; oradan ölüm meleğiyle birlikte, hikâyesinde tasvir ettiği gibi, oradan ölüm meleğiyle birlikte kendi cenaze törenini seyrediyor mu diye.

DİPNOTLAR

¹ Özemre, *Üsküdar'da Bir Attar Dükkânı*, Kubbealtı Neşriyatı, İstanbul 1996, s. 41.

² Özemre, *Geçmiş Zaman Olur ki*, Kubbealtı Neşriyatı, İstanbul 1998, s. 170-208.

³ Özemre, *Üsküdar Ah Üsküdar*, Kubbealtı Neşriyatı, İstanbul 2005, s. 177-191.

⁴ *Üsküdar'da Bir Attar Dükkânı*, s. 61.

⁵ bk. *Geçmiş Zaman Olur ki*, s. 85-169.

⁶ *Geçmiş Zaman Olur ki*, s. 85-169.

⁷ Ahmet Yüksel Özemre, aynı zamanda başarılı bir portre yazarıdır. İkinci baskısında yeni isimler eklediği *Portreler Hâtıralar* (Kubbealtı Neşriyatı, 1. bs. İstanbul 2001, 2. bs. İstanbul 2007) adlı kitabında Üsküdar'da ve meslek hayatında tanıdığı bazı şahsiyetleri anlatmıştır.

⁸ Özemre, *Üsküdar Ah Üsküdar*, Kubbealtı Neşriyatı, İstanbul 2005, s. 298.

⁹ *Üsküdar Ah Üsküdar*, s. 299.

¹⁰ *Üsküdar Ah Üsküdar*, s. 300.

¹¹ Özemre, *Hasretini Çektiğim Üsküdar*, Kubbealtı Neşriyatı, İstanbul 2007, s. 219.

¹² Özemre, *Gel de Çık İşin İçinden*, Seyran Yayınları, İstanbul 1996, s. 28-37.

Mehmet Nûri Efendi'nin Üsküdar'daki Hizmetlerinin Dini ve Kültürel Hayata Etkileri

DOÇ. DR. HÜR MAHMUT YÜCER

İSAM

Rifâiyye tarîkatı, XIII. asrın başlarından itibâren¹ başta Ortadoğu olmak üzere Anadolu ve Balkanlarda yaygınlık kazanmıştır. Tarîkatin Anadolu'da her devirde faaliyet göstermesine rağmen esas yaygınlaşması XIX. asır başlarında olmuştur. Bu asırda tarikatın İstanbul'da en fazla bulunduğu bölgelerin başında Üsküdar gelmektedir. En çok tesiri olan şeyhlerin başında ise Osman Himâyetî (1211/1796) gelmekte kendisini halîfesi Karasarıklı Şeyh İbrahim Sabrî Efendi (1243/1827) ve Üsküdarlı Nûri Efendi takip etmektedir.

Mehmed Nûri Efendi

27 Receb 1179/Ocak 1767 tarihinde Üsküdar'da dünyaya geldi. Babası Eyüp Camii kürsü şeyhi Seyyid Osman Efendi, dedesi Nakşibendî tarîkatından Seyyid İbrahim Necati Efendidir. Fatih Camii'nde derslere devamla icâzet almış, Şeyhülislâm Müftüzâde Ahmed Efendi'den *Fütuhât* ve *Füsûs*, babasından tefsir ve hadis okumuştur. Yazıdaki mahâreti nedeniyle III. Selim'in şehzâdelerine hocalık yapmak için tayin olunmuş, ardından *Dîvân-ı Humâyun* kalemine geçmiştir. Yirmi üç sene kalemde çalışmış, 1209/1794 senesinde Laleli civarında bulunan Alacamescid şeyhi Sâdık Efendi'ye intisâb ederek on dokuz sene hizmetinde bulunmuştur. Şeyhinin işaretini ile Fatih civarında neşr-i tarîkat eden Karasarıklı İbrahim Sabri Efendi'ye intisâb etmiştir.²

Kurban
Nasuh Camii

Bir müddet sonra hilâfet alıp Üsküdar da Kurban Nasuh Baba Zâviyesini yeniden ihyâ etmiş, 1228/1813 tarihinde burada Rifâi zikrini icrâ etmeye başlamıştır. Halk arasında ilmi ve birçok kerâmeti ile tanınıp sevilen Nûrî Efendi, kırk beş sene kadar tarîkat neşrinden sonra, 29 Muharrem 1273/29 Eylül 1856'da doksan dört yaşında iken vefat etmiştir³.

Sefîne müellifi Nûrî Efendi hakkında Şeyh Vahdî Efendi'den işittiği bir olayı şöyle aktarmaktadır: Şeyh Nûrî Efendi tesadüfen çarşıda bulunduğu bir gün Üsküdar da bir manda kudurmuş, çarşıya saldırmış; korkudan halk kaçışmaya, dükkanlar kapanmaya başlamış. Herkes telaş içerisindeyken Nûrî Efendi hemen bakkaldan bir yumurta alıp hayvanın alnına atmış. Hayvan anında sakinleşmiş, o da boynuna ip takıp sahibine teslim etmiş. Bu hal halkın hayretine ve şeyhe karşı sevgilerinin artmasına vesile olmuş.⁴

Kâdiriye'den Osman Şems Efendi'nin kaleme aldığı;

“Çıkup isnâ aşer pîrân didi, ey Şemsî güher târih

Bu sâl hazret-i Seyyid Nûrî vâsıl-ı Cemâl oldı” beyti 1273/1856 yılını göstermektedir.

Tekkenin son postnişini Hayrullah Tâceddin Efendi [Yalım] Meclis-i Meşayih'e sunduğu terceme-i hâl varakasında, Nûrî Efendi'nin vefatından birkaç sene evvel tekkeye bazı teberrükâta bulunduğu, bunları 1272/1855 târihli vakfiye ile müseccel hâle getirdiği, bir sene sonra da vefat ettiği yazmaktadır.⁵

Tarîkat Şeyhleri

Mehmed Nûrî Efendi'nin ilk tarîkat şeyhi Yenikapı'da bulunan *Alacamescid (Sâdık Efendi) Tekkesi*⁶ Şeyhi Rifâî Şeyh Sâdık Efendi (1237/1821)'dir. Hakkında bilgi bulunmayan Sâdık Efendi'nin tarîkat silsilesi de Şeyh Yâsin (Yesi) vasıtasıyla Üsküdar Menzilhâne yokuşundaki meşhur dergâhı kuran Mehmed Hadîdî Efendi (ö.1170/1756)'ye ulaşır.⁷ Mehmed Nuri Efendi hocasına on dokuz sene hizmet etmiş vefatıyla birlikte bu defa tasavvufî çizgisini oluşturan ve aynı koldan gelen ikinci meşhur şeyh, Karasarıklı İbrahim Efendi (ö.1247/1831)'nin yanına gitmiştir.

Karasarıklı İbrahim Efendi (ö.1247/1831)'nin silsilesi de hocası Osman Himâyetî vasıtasıyla Yâsin (Yesi) Efendi'ye ulaşır.⁸ Kendisi Fatih, Küçük Mustafa Paşa Mahallesi'nde bulunan *Karasarıklı (Kara Ayşe Hatun) Tekkesi*'ni yeniden yaptırmış, burada yirmi üç halife yetiştirmiştir. Bu halifelerin her birinin birer dergâh açmasıyla da Rifâiyye şehir hayatında yaygınlaşmıştır. Rivâyete göre Şeyh İbrahim Efendi, Küçük Mustafa Paşa'da attarlık yaparken, deliren ve elleri bağlı olarak getirilen yeniçeri ağasını okuyup iyi etmiş, bundan sonra, "*Karasarıklı*" adıyla da tanınmıştır. Onun döneminde Karasarıklı Tekkesi Rifâiyye'nin âsitânesi gibi çalışmış, 1247/1831 yılında vefat etmiştir.⁹

Nuri Efendi Kurban Nasuh Baba Zâviyesini 1228/1813'te yeniden ihyâ edip Rifâî zikrini icrâ etmeye başladığına göre, tekke şeyhliği yanında Karasarıklı'nın yanına on yıl kadar devam etmiş olmalıdır.

Halîfeleri ve Muhiti

Son devir Kâdirî şeyhlerinden Osman Şems Efendi, Nûrî Efendi'nin vefatına düşürdüğü tarihin son beyitlerinde:

Hezerân bendegân u hem muhibbânı firâkıyla

Derûn u sînesi pür-hûn olup âteş-misâl oldu.

derken binlerce seveni ve bağlısının olduğunu, vefatıyla gönüllerinin ateş gibi yandığını haber verir.¹⁰ Kaynaklardan Nûrî Efendi'nin çok sayıda halife yetiştirdiği onların çevreleri ve destekleriyle birlikte İstanbul'un Anadolu yakasında muhabbet ve dostluk bağlarıyla örülü, ilim, kültür ve maneviyat içeren otantik bir hâle oluşturduğu, bu hâlenin ondokuzuncu asrın ortalarından yirminci asrın ortalarına kadar devam ettiği izlenebilmektedir. Mehmed Nûrî Efendi'nin Rifâiîliği İstanbul'da yaygınlaştıran hâlîfeleri şöyledir:

1-Tahta Minâre Tekkesi kurucusu Sâlih Efendi (ö.1296/1878): 1203/1788 yılında Karagümrük'te dünyaya gelmiş, Fâtih Camii'nde derse devam edip Şehzâdebaşı'nda müderris olmuştur. Meşhur Hattat İsmail Zühdi Efendi'den hüsn-i hat, Hoca Hüsameddin Efendi'den *Mesnevî* dersleri almıştır. Şiddetli bir tasavvuf düşmanı iken Karasarıklı İbrahim Efendi'den etkilenerek ona intisâb etmiş,¹¹

yaklaşık yirmi senelik hizmetten sonra 1265/1849'da hilâfet almış ve Kara Gümrük'te arsa halinde bulunan Muslihiddin Mescidini dergâh olarak yeniden inşa ettirmiştir. Şiirlerinde “*Şemsî*” mahlasını kullandığı, *Kelâm-ı Kadim* ve *Delâili Şerîf* yazarak geçindiği, “*oğlum size taş ile vuranları ekmek ile müdâfâ ediniz*” dediği rivâyet edilmektedir.¹² Vefatında Dergâhın tevhidhânesine defnolunmuştur.¹³

2-Odabaşı Dergâhı şeyhi Abdullah Vehbî Efendi (1288/1871): Üsküdarlı Mehmed Nûrî Efendi'nin oğlu ve halifesidir. Şeyh Abdullah Efendi Odabaşı Tekkesi'ni 1270/1853'te yeniden ihyâ etmiştir.¹⁴

Hüseyin Vassâf aslen berber iken, şeyhinin emriyle Odabaşı'ndaki tekkeyi inşa eden Abdullah Efendi'yi “*âşık, sâdık, şiddetli mücahedesini olan, latifeyi sever bir zât*”¹⁵ olarak tanıtmaktadır. 1288/1870 tarihinde vefat etmiş, dergâhtaki odasına defnolunmuştur.¹⁶

3-Sarraç İshâk Dergâhı şeyhi Muhammed Fazlı Efendi (1315/1897):¹⁷ Fazlı Efendi, Sarraç İshâk Tekkesi şeyhi olan babası Mehmed Derviş Efendi'nin yanında yetişmiştir.¹⁸ Dedesi de Kaşgâri Abdullah Efendi'nin halifesidir. Bu yönüyle onda Nakşibendî tesirinden söz etmek mümkündür. İstanbul'da dünyaya gelen Fazlı Efendi (1316/1898), babasından feyz aldığı gibi, Kurban Nasûh Tekkesi şeyhi Nûrî Efendi'nin hizmetinde bulunarak, sülûkünü tamamlamış, 1266/1850'te tarîkat ayinini icrâya başlamıştır. Vassâf, konuşmasındaki zerâfet, halindeki tesir nedeniyle etrafına devlet erkânının toplandığını, vezir, vekil gibi bürokratlar için özel bir günde zikir meclisi düzenlediğini haber vermektedir. Nakşibendiyye ve Rifâiyyenin yanında Şâbâniye hilâfeti bulunan Fazlı Efendi, elli sene irşâd ile meşgul olup 1316/1898 senesi Muharrem ayında vefat etmiştir.¹⁹ Vassâf, Fazlı Efendi'nin Vahdet-i vücûda dair *basılmamış bir eseri* olduğunu söyler.²⁰ Ancak bu eserin yeri tespit edilememektedir.

4-Kozyatağı Tekkesi Şeyhi Süleyman Abdülhalim Efendi (ö.1314/1896): Tâhir Ağa adlı bir şahsın oğlu olup Bâyezid'de dünyaya geldi. Nûrî Efendi'ye intisâb-tan sonra Odabaşı Rifâî Tekkesi bânisi Şeyh Abdullah Vehbî Efendi (1288/1871)'den hilâfet aldı. 1 Şevvâl 1284/1 Ocak 1868 yılında Kozyatağı'nda yaptırdığı camide vefatına kadar imam-hatiplik ve şeyhlik görevini birlikte yürüttü.²¹ Hamparsum notasını bilen Şeyh Abdülhalim Efendi geçen asrın en ünlü neyzen ve tanbûrilerindendi.²² Tekke yanındaki on dönümlük bağda üzüm yetiştirerek geçimini sağlayan Abdülhalim Efendi, şehrin uzak yerlerinden gelen kalabalık misafirlere beş-on sofraya kurmak, hali vakti yerinde olmayan yolculara vapur, araba parası vermek gibi yardımları, misafirperverliği ve cömertliğiyle tanınmıştır.²³

Tekkenin âyin icrâ edildiği Cuma günleri ziyaretçi akınına uğradığı, o dönemde bir sayfiye mekânı olan Kozyatağı'nda bulunan devlet adamı ve varlıklı köşk sahiplerinin sohbet evi olduğu rivâyet edilmektedir.²⁴

5-Üsküdarlı Şeyh Mûsâ Efendi (ö.1291/1874). Araştırma esnasında kaynaklarda hakkında bilgi bulunmamıştır.

6-Şeyh Edhem Efendi (1295/1878).

7-Tesbihçi Şair Şeyh Es'ad Efendi.

Tekkesi ve Etkileri

Mehmed Nûrî Efendi'nin görev yaptığı Kurban Nasuh Mescidi ve Tekkesi Hamzaviye'den Kurban Nasuh Baba (ö.995/1586) tarafından yaptırılmıştır. Âyin günü Çarşamba olduğu için “Çarşamba Tekkesi”, “Rifâî Tekkesi” ve “Kurbağa Nasuh” adıyla da bilinmektedir. Dergâh, Üsküdar, Hayreddin Çavuş Mahallesi, Toptaşı Caddesi ile Büyük Selim Paşa Caddesi'nin kesiştiği köşe ile Ayin Sokak arasında bulunmaktaydı.²⁵ Uzun süre harap kalan mekânı Mehmed Nûrî Efendi, rüyasında Kurban Nasûh'un üç defa zâviyenin yenilenmesini istemesiyle yaptırmış, vakıf mütevelliliğini evlâda meşrut kılmıştır.²⁶

Şeyh Nûrî Efendi'nin irtihâlinden sonra meşîhata Bestekâr olan oğlu Tefvik Efendi (ö.1317/1899) geçmiş, kırk dört senelik irşad hayatından sonra 1317/1899'da vefat etmiştir.²⁷ S. Nüzhet Ergun *Türk Musikisi Antolojisi*'nde güftesi Mehmed Nuri Efendi'ye ait, oğlu Şeyh Tefvik Efendi tarafından düğâh makamında bestelenmiş bir ilahisini kayd etmiştir. Ancak bu dönemde vakıf tevliyeti, hiç evlenmemiş ve tekke vakfını genişletmiş olan kardeşi Şerîfe Hediyeullah Hanım'a verilmiştir. Tefvik Efendi'den sonra oğlu Hayrullah Taceddin (Yalım ö.1954), Meclis-i Meşâyih'in imtihan ve tensibiyle buraya nasb olunmuştur.²⁸

Hayrullah Taceddin Efendi, 1883 tarihinde Üsküdar'da doğmuştur. Üsküdar mekteplerinde yıllarca muallimlik etmiş, bu nedenle semt çocuklarının büyük bir kısmı onun tedrisinden geçmiş olduğu için “Hoca Baba”, “Hoca şeyh”, “Şeyh Baba” gibi adlarla ünlenmiştir. Aynı yıllarda Hüdaî Asitânesi zâkirbaşılığı vazifesini yürütmüştür. Mensur *Zübdetü'l-Ahlak*, manzum *Gül Deste* ve *Gül Gonca* adında (İstanbul 1341) matbu eserleri bulunmaktadır. *Mecmuâ-i İlâhiyyat*, *Ravz-ı Vird*, *Bin İkiyüz Hadis-i Şerîf* ve Osman Şems Efendi'nin Büyük Mersiyesini bastırmıştır. Babası gibi şâir ve bestekâr olan Taceddin Efendi, “Malak Hâfız” lâkaplı Debbağlar Mescidi İmamı Hüseyin Efendi'nin talebesidir. Tekkeler kapatıldığı vakit;

“Tekkeler mesdûd diye ârif olan çekmez elem

Tekke-i iklim-i lâhût, her zaman meftûhtur” diyerek etrafındakileri teselli etmiş, kıyafet kanunu çıkınca cevher-i îmanın gönülde olduğunu;

“Şapkayı giymekle kâfir olmaz insan bilmiş ol,

Tâc-ı îmân müslümanın kalb-i zişânındadır” şeklinde belirtmiştir.²⁹

Tekkelerin kapatılmasından sonra bakımsız kalarak harap düşen mescid-tevhid-hânenin yerine, Şeyh Mehmed Nûrî Efendi'nin torunlarından bir hanımın eşi olan Prof. Dr. Sabahattin Tonguç tarafından 1974'te yeni bir cami inşa ettirilmiş, türbe de eski şekline uygun olarak onarılmıştır.

Eserleri ve *Salât-ı Kemâliye Şerhi*

Üsküdarlı Nuri Efendi'nin *Sefîne-i Evliyâ* ve *Osmanlı Müellifleri*'nde *Salât-ı Kemâliye Şerhi*'nden başka isimlerinden oldukça önemli olduğu anlaşılan birçok eser yazdığı anlaşılmaktadır. Ancak bu eserlerin yeri kütüphâne kayıtlarında görülmemekte ve yerleri şimdilik tespit edilememektedir: Bu eserler şöyledir: *Tercemei Makâlât-ı Seyyid Ahmed Rifâî*, *Tabirname-i Muhibbân*, *Miftâhu'l Havâs*, *Sülûknâme*, *Âdâbı Tarîkat*, *Hadîka-i Tevhîd*, *Ravzatü'l-Ezkâr*, *Risâle-i Bey'at*, *Risâle-i Mi'râc*, *Risâle-i Muhabbet-i Âl-i Âbâ*, *Terbiyetü't-Tâlibîn*³⁰.

Nuri Efendi'nin yukarıda sayılan eserlerinden sadece *Salât-ı Kemâliye Şerhi* basılmıştır. (İstanbul 1328/1910) Eserlerin basımını gerçekleştiren şahıs risâlenin ilk sayfasına “*Eâzım-ı ricâl-i Rifâiyye'den ve sâdât-ı sûfiyeden zübdetü'l-kâmilîn, kıdvetü'l-âşıkîn eş-şeyh Seyyid Nûrî el-Üsküdârî kıddise sirruh hazretlerinin cümle-i âsâr-ı mutasavvifânelerinden iş bu risâle-i hakâik-i es'elühû mahzan istifâde-i muhibbân maksadıyla tab' edilmiştir.*” kaydını koymuştur.

Nuri Efendi'nin şerhine temel teşkil eden *Salât-ı Kemâliye*'nin metni Mustafa Bekrî Efendi'ye aittir. Bu salavât metni şu şekildedir: “*Allahümme salli ve sellim ve bârik alâ seyyidinâ Muhammedin ve alâ âlihî adede in'âmillâhi'l-kerîmi ve ifdâlih, Allahümme salli ve sellim ve bârik alâ mürşidinâ Muhammedin ve alâ âlihî adede kemâlillâhi ve kemâ yelîku bi kemâlihî, eş-şemsü'd-duhâ, bedrüd-dücâ, nûru'l-hüdâ.*”

“*Ey Allahım! Efendimiz Hz. Muhammed'e ve âline fazilet ve kereminden verdiğin nimetlerin adedince salât ve selâm eyle, onları mübârek kıl. Ey Allahım! Mürşidimiz Hz. Muhammed ve âline kemâline lâayık olan kemâlâtın sayısınca -ki bu duha vaktindeki güneş, karanlık gecede ay ve hidayet nuru şeklindedir-salat ü selâm eyle, mübârek kıl.*”³¹ Salavât metninin sahibi Mustafa Bekrî Efendi Halvetiyye'nin Bekriye kolu kurucusu olup daha çok tesirleri Ortadoğu, Mısır ve Kuzey Afrika dolaylarında göstermiştir.³² Kaynaklardan Orta Doğu ve Kuzey Afrika dolaylarında yaşayan Halvetiyye müntesibi bir şeyh efendiye ait metnin, İstanbul'da bir başka tarîkate ait tekkede karşılık bulmasının izahı yapılmasa da bunu tasavvuf geleneği içerisinde anlamlandırmak hiç de zor değildir. Zira *Delâilü'l-Hayrat* örneğinde olduğu gibi salavâtlar sadece tarîkat müntesipleri için değil hiçbir tarîkate mensup olmayan mü'minler tarafından da Hz. Peygamber sevgisini kazanmanın vesilesi sayılmıştır. Şeyh Ahmed Sâvî şöyle der: “*Bu salât tarîkat ehli arasında “Salât-ı Kemâliye” diye meşhur olup önemli bir virddir. Her namazdan sonra on kere, ya da namaz dışında yüz veya daha fazla okunur. Sevabı sınırsızdır. Bundan dolayı tarîkat ehli bu salâtı tercih ederler.*”³³

Salât-ı Kemâliye, Rifâîler arasında yatsı namazından sonra şeyhin riyâsetinde halka olunarak topluca yedi defa okunur. Buna *yatsı usûlü* denilir.³⁴ Ancak kim tarafından yapıldığı bilinmeyen özel bestesi ile okunan bu salavâtın özelde

Kurban
Nasuh'un
kabri
(karşı sayfa)

Üsküdar genelde bütün İstanbul tekke muhitlerinde diğer tarikat mensuplarınca da okunduğu, genel bir karakter kazandığı anlaşılmaktadır. Hatta yakın zamanlara kadar her yatsı namazından sonra İskenderpşa Camii'nde Nakşî Şeyhi M. Zahid Kotku Efendi riyasetinde cemaat tarafından topluca okunduğu bilinmektedir.

Nûri Efendi'ye göre salavât ile asıl amaç, onun vesîlesi ile *Cenâb-ı Rabbü'l-âlemîne intisâb ve takarrub eylemektir. Zaten ehlullah-ı kirâmın, sürûr-ı âlemîn efendimize daima vuslatlarına ve intisaplarına sebab-i yegâne, salât u selâm ile çokça meşgul olmalarıdır.* Peygamberimiz, ümmetine, darda kalanın sıkıntılarını gidermek için çokça salavât getirmelerini tavsiye etmiştir. Kendisine en çok yakın olanların en fazla salavât getirenler olduğunu söylemiş, dolayısıyla en fazla şefaate yakın olduğuna işaret etmiştir. Salavât rızkı genişletir, gam ve endişeleri giderir. Bir rifâî şeyhi olarak Nûri Efendi'nin salavât hakkındaki açıklamaları genel bir değerlendirme olarak okunmamalıdır. Zira genelde Rifâiyye müntesiplerinin salavât metinlerine büyük önem verdikleri bilinmektedir. Bu önem tarîkat pîri Ahmed er-Rifâî ile başlamakta tarîkatın asıl karakterini oluşturmaktadır.³⁵ Tarîkatın en temel metni olan evrâd tamamen salavât metinlerinden oluşmaktadır.

Nûri Efendi bu eserini vefatından yaklaşık dört yıl önce, mânevî oğlu ve mürîdi Palancı Derviş Hasan'ın ısrarıyla kaleme almıştır. Başta onun bir yatsı namazından sonraki ısrarlarına pek önem vermemiş, ancak sabah namazından önce kendisinde meydana gelen bir hâl sebebiyle yazmaya başlamış ve tarîkat kardeşlerine hediye etmiştir. Risâle'nin tarih beyti olan "*Müeyesser oldu Nûri'ye Kemâliye Salâtı*" mısrasından 14 Şâban 1268/2 Temmuz 1852 tarihinde Cuma günü tamamlandığı anlaşılmaktadır.

Nûri Efendi şerhe, salavât metninin ilk kelimesi olan "Allahümme" lafzının önemi üzerinde durarak başlar. Allahümme lafzı içerisindeki "Allah" adının Cenâb-ı Hak dışında kimseye isim olarak verilemeyeceğini, zâtına mahsus bir isim olduğunu, ismin nereden türetildiği hususunda çoğu âlimlerin suskunluğu tercih ettiğini, ilâhî zâtın künhünü bilecek ilmimiz olmadığı için, ilahî zât âlemini anlamamızın da mümkün olamayacağını söyler. İmâm-ı A'zam bu isim hususunda yorumda bulunmazken, Seyyid Şerif Cürçânî, esmâ-yı ilâhiyenin hepsinin mânâsını içerisinde barındıran bir isim olduğunu söyler. Bazı âlimler "Allah" lafzının "âlihi"den türetildiğini söylerken bunu tahayyür (şaşırmak) anlamına geldiğini yani marifet-i zât-ı ilâhiyeye hayranlıktan kaynaklandığını kastetmişlerdir. Nitekim hadis de, "*Ey Allahım benim hayretimi artır*" buyrulmuştur. Bu şu anlama gelmektedir. Ey Allahım, zatını anlama çabalarım esnasında zâtının azametinden dolayı anlaşılamayacağını bana göstermekle şaşkınlığımı artır. Zira bir mahlûkun hâlikını idrak etmesi mümkün değildir. Ancak yaratılmış olan akılların fiil, sıfat ve zâtının sıfatlarını tahsil etmesi ve tanıması hakîki kemâldir. Cenâb-ı Allah yaratılış (tekvin) sırlarını kimseye bildirmemiştir. Dolayısıyla buna hayret makamı denilir. Bazı büyük sûfiler üçyüz altmış bin âlemin olduğunu, bunların ötesinin şaşkınlık ve hayret

olduğunu söyler. Bu âlemlerin meydana gelişi veya âlemler arasındaki geçiş kimisinde karanlık ve maddî (cismânî-i zulmânî), kimisinde nûrânî ruh (Rûhânî-i nûrânîdir) şeklindedir. Tevhid ehlinin bazılarının vacib (zorunlu) hükümleri mümkün hükümlerine baskın olduğu için tevhid vakitleri masiva halilerine galiptir. Bunlar tevhid ve tecrid ehli olup insanların en kâmilidirler.

Hiz. Ali Efendimiz “*akıl kulluk (ubûdiyet) görevlerini yerine getirmek içindir yoksa rubûbiyyet sırlarını anlamak için değildir*” buyurur. Yani akıl Cenâb-ı Hakk’ın fiil ve sıfatlarını kavramak içindir. Zâtını idrâk ise mânevî bir hâl olup âriflere gelen tecelli ve keşflerle elde edilir. Bu bilgi türü akılların kavramasından, tevehhüm ve tasavvurdan uzaktır. Keşfin sonu, sülûkün gayesi budur. Burada da tamamen acizlik ortaya çıkmaktadır. “Allah” lafzından elif harfi çıkartılsa “Lillâh”, lâm harfi çıkartılsa “Lehû”, ikinci lâm çıkartılsa “Hû” kalacağını her halükârda bunların Allah’ın sıfat ve ismi olacağını söyleyen Nûri Efendi burada bir ilimler değerlendirmesine girer. Tedavülde bulunan ilimlerin çatısını tefsir, hadis ve fıkıh oluşturmaktadır. Bu ilimlerin özeti ise tasavvufur. Zira tasavvufun konusu varlıktır. Varlık ilmüne ise ilm-i hakikat denilir.

Âriflere göre Allah dışındaki her şey mutlak yokluktur. Ehl-i şuhûda göre Hak bize zâtıyla yakındır, zâtıyla zuhûr etmiştir. Avâma (Nefis perdesiyle perdeleyenlere) göre Allah, ilmi ile bize yakındır, bu yakınlığı güzel (mehâsin) sıfatlarıyladır. İmam Gazâlî, dervişin, Allah, Allah demekle değil ancak ism-i celâl ile nefis perdesini yakarak ilâhî feyizlere ulaşabileceğini söylemektedir. Ebû Yakub Nehrecorî’de tarikat ehlinin alâmetinin Hak’dan gafil olanlardan (ki bunlar cahillerdir) kaçınma, ilmiyle âmil olanlarla sohbet ve zikre devam olduğunu söyler. Hiz. Peygamber’e dualarının çoğuna “Allahümme” diyerek başlamaktadır. Bu isim, ism-i a’zamdır ve ilâhî divanda kabule daha yakındır. Sonuçta ‘Yâ Allah’ demek; bu âlemi, insanı ve kâinatı yokluktan varlığa getiren demektir.

O’na salât ve selâm eylemek her müslümâna vacibtir. Salât dua manasınadır. Cenâb-ı Hakk’a isnad edilirse rahmet, meleklere isnad edilirse istiğfar anlamına gelir. Mü’minlerin salât etmesi Hiz. Peygamberin ihtiyacı olduğu için değil, bilakis onun kendine bahşedilen kabul edilecek duasını ümmetine şefaata tahsis etmesinden dolayıdır. Salat etmek bir cömertlik işareti değil, bir kadirşinaslıktır, vefa duygusunun neticesidir. Bizim salâtımız Hiz. Peygamber’e, dolayısıyla âlemlerin rabbine bağlılığımız ve yaklaşmamız içindir. Ehlullâhın Hiz. Peygambere bağlılığı ve daimî vuslatlarının sebebi sürekli salât ü selâm ile meşgul olmalarıdır. Selâm da üç manaya gelmektedir. Birincisi, kul olarak belâ ve felaketlerden selamet, ikincisi kirâmen kâtibin meleklerinin adı, üçüncüsü, güzel geçim ve taat manasınadır. Allah bizlere Ahzab sûresinde “*Allah ve melekleri Peygamber’e çokça salât ederler. Ey mü’minler sizler de ona salavât getirin ve tam bir teslimiyetle selâm verin*” emri ile Hiz. Peygamber’e salavât getirmek görevini vermiştir. Hiz. Peygamber’e ait “*sizin kıyâmet gününde bana en yakın olanınız bana çokça salât getirenlerdir*”, “*Benim üzerime salât u selâm getirmek köle azâd etmekten efdaldır*” gibi çok sayıda hadis bulunmaktadır.

‘*Ve bârik*’, ihsan ettiğin sonsuz nimetleri artır demektir.

'*Alâ seyyidinâ*', efendimiz demektir. O, on sekiz bin âlemin efendisi ve mahlukâtın en ulusu olduğu için ululuk, yükseklik (irtifa) anlamına gelen seyyidlik sıfatını dahası kendi makamını kendisine tahsis etmiştir. Çünkü kendisi "*Ben evvelkilerin ve sonrakilerin seyyidiyim*" buyururken veya "*Bir kavmin seyyidi o kavme hizmet edendir*" derken kendi makamına işaret etmiştir. Bu makamı görmezden gelmek ve dillendirmemek ümmetine yakışık almazdı.

'*Muhammed*' ismi ise bizzat Hak Teâlâ tarafından Hz. Adem'e daha dünyaya gelemeden iki bin sene evvel verilmiş, annesi Amine'ye ve dedesi Abdülmuttalib'e rüyalarında tenbih edilmiştir. Bu isim onun çok sayıdaki isminin en meşhur olanıdır.

'*Ve alâ âlihî*' lafzı ey rabbimiz yüceltmenin şanlığını ve ikramın bolunu peygamberimizin âlinin üzerine et demektir. Burada 'âl' kavramı ile Hz. Peygamber'in âlinin kimler olduğu sorusu karşımıza çıkmaktadır. Nuri Efendi'ye göre 'âl' peygamberin ev halkı ve yakınları (karabet) demektir. Peygamberimizden sonra âl-i Ali, âl-i Akîl, âl-i Cafer, âl-i Abbas, âl-i Hâris b. Abdülmuttalib bulunmaktadır. Nûri Efendi, bazı âlimlerin "âlihî" kavramıyla sadece Hz. Peygamberin ehlinin (ehl-i mutlak) anlaşılması gerektiğine işaret ettiğini nakleder. Şura sûresi 23. âyetinde "*Ben sizden buna karşılık akrabalarım (kurbâ) karşı sevgi göstermenizi istiyorum*" ifadesindeki yakınlarıma (akraba, karabet) lafzını bazı müfessirlerin "*Salih amellerle Allah'a yaklaşanlar*" şeklinde tefsir etse de Hz. Peygamber'in bununla "*Hz. Ali, Fâtıma, Hasan ve Hüseyin*"i kastettiğine işaret eder. Onlara muhabbet farzdır.³⁶ Çünkü onlara ta'zîm ve ihtimâm îmandandır.

Bütün bu açıklamalardan sonra İsmail Hakkı Celvetî'nin Hz. Peygamber telakkîsini nakleden Nûri Efendi Hz. Peygamber'in bedenî (unsurî) yapısının bir şekli, şer'î-dînî yapısının bir şekli, rûhânî nûrunun bir şekli, akledilebilen mâneviyatının bir hakikatı (hakikat-ı ma'kûle-i mâneviyye) olmak üzere çeşitli şekilleri olduğunu söyler. Her kim bütün yönlerden onun âli (yakını) olursa onun vârisi olur, mânevî evlâdı olur. Şayet bazı yönleriyle, bazı şekilleriyle onun gibi olursa nisbeti de o derece olur.

Bursevî'nin 'âl' hususundaki dörtlü tasnifini kaydeden Nuri Efendi özet olarak şöyle der: Peygamberimizin âli dört kısımdır:

Birincisi hem sûret hem de mânâda âl olanlar ki peygamberin yerine geçen halife ve imamlarıdır.

İkincisi sadece mânâda âl olanlar ki ümmetin evliyâsı (evliyâ-i Muhammediyye) gibi. Bunlar soy olarak Hz. Peygamberin neslinden (şerîf) gelmeseler de keşf ve Hakk'ın veçhini müşahede (şuhûd) sebebiyle şeref kazanmış, şerîf olmuşlardır.

Üçüncüsü, sadece sûrette âl olanlar. Diğer bir deyimle verâset-i mâneviyesi olmayanlar. Dünya hazları nedeniyle Hakk'a ikbâlden geri kalmış olanlar. (Hz. Peygamber'in neslinden gelmiş olabilir ama mânen bağılılığı olmayanlar).

Dördüncüsü sûrette âl ancak mânen daha orta bir mevkiye olanlar. Bunlar ikinci sırada sayılanlardan alt basamakta, üçüncü sırada sayılanlardan yüksek derecededir.

Şeyh Nuri Efendi
Türbesi'nin önündeki
açık türbenin kitabesi

Her kimin yüce zâtı mukaddes tutmakta (takdîs-i zâtiyye) nasibi varsa “Allah senin geçmiş ve gelecek günahlarını bağışlamıştır” âyetindeki “gelecek günahlarını” ifadesinden nasip almış olur. Ahmed er-Rifâi “babası, annesi, amcası, dayısı, halasıyla övünen marifet kokusunu alamaz” demiştir. Zira övünç bedeni varlıklarla değil mânevî varlıklarla olur. Asil ve seçkin (necip) kimselerin nesillerine genel bir müdahalesi (dahl-i küllî) bulunmaktadır. Evliyâ-yı kirâm da rasüllerin sülalesinden gelmektedir. Bunların hallerinde nadiren kötü durumlara rastlanılır. Bu olumsuz durumlar da küçük bir teveccüh veya nazarla aslî hallerine dönmelerine sebep olur. Seçkinlerin dört unsuru, zâhirî, bâtinî beş hassası irfan cevherinden doğduğundan ehlullahın nazarına ve Muhammedî ilgiye (mâye) müstaidir. İrfan ve manevî kemâlleri seçkinler (necipler) daha kolay elde ederler.

Nûri Efendi “Allahümme salli ve sellim ve bârik alâ mürşidinâ Muhammedin” bölümünü şerh ederken “mürşidimiz Muhammed” lafzı üzerinde durur. Ey Allahım! O bizlere iki cihan saadetini, kurtuluşu, Hakk'ın rızasını kazanma sonuçta aslî olan öbür dünyamızı kazanma yollarını öğrettiği için en faziletli salâtları ona et, çünkü o mürşidlerin mürşidi, kâmillerin en mükemmelidir. Muhammedî neşeye ulaşmak için bir mürşide teslim olmak gereklidir. Kudsî hadiste “Ey Ademoğlu! gerçekten nefsini bilen beni bilmiş, nefsinin isteklerini terk eden beni

Şeyh Nuri Efendi
Türbesi'nin önündeki
açık türbe

bulmuştur. Ey insan beni tanımak için kendini tanı” emri verilmiştir. Nefsini tanıyabilmek için bir mürşide candan teslim olması, emirlerine bağlanması, yasakladıklarından kaçınması, ahlâkını tasfiye, nefsinin tezkiye, rûhunu cilalandırması gerekir. Yine kudsî hadiste “*Kulum bana nafile ibadetlerle o derece yaklaşır, hatta ben onun gören gözü olurum ilh.*” buyurulmuştur. Farzlar neticesinde kul, Allah ile görür ve işitir. “*Attığın zaman sen atmadın fakat Allah attı*” ayetinde hakîkî atanın Allah olduğu fakat Muhammed aleyhisselâmın eliyle attığı vurgulanmıştır. Buna “Farzların sağladığı yakınlık (kurb-ı ferâiz)” denilir. Sonuçta tarîkat farzlardan sonra nafilelerle ilâhî kurbiyeti sağlamak demektir. Şeriat fetva, tarîkat takvâ yoludur. Nafilelerle iştilal etmek için kâmil bir şeyhe bağlanmak, öğreteceği zikir ve evrâda devam etmek, takva, muhabbet ve aşk ehli olmakla mümkündür. Bakara sûresinde “*Kim nafile yaparsa (tatavvu) bu onun için daha hayırlıdır*” müjdesiyle farzlar üzerine nafile yapmanın önemine vurgu yapılmıştır. Farzlar zorunlu varlık (vâcibü'l-vücut) nafileler mümkün varlık (mümkünü'l-vücut) hükmündedir.

Bir kimse velâyet dairesine girdikten sonra bir daha çıkmaz. Çünkü o mutmainne makâmına ermiş, Hakk ile beraber olmuş, imânı şuhûda ermiştir. Veliden kerâmet sâdır olduğu gibi günah da ortaya çıkabilir.

'*Ona kemâline lâyıık olan kemâlâtın sayısınca salat ü selâm eyle*' lafzında Hz. Peygamber'in her hâlinde kemâl sâhibi olduğu için ona mükemmel salât eyle demektir. Onun kemâlini herkes idrak etmeyebilir. Ancak Allah'ın kullarına salâtı onların makamlarına göredir. Kimine rahmet ve mağfiret, kimine bereket, kimine kurbet, kimine vuslat, kimine fenâ, kimine bekâ şeklinde salât eder.

'*Semsü'd-duhâ*', *Duhâ vaktindeki güneş gibi olana (salât et)* demek Hz. Peygamberin mânevî varlığı güneşin ışığı gibi âlemi aydınlatmaktadır. Bütün âlemler, onun mânevî güneşinden güzel ahlâk ve güzel sıfatlar almakla ondan yararlanmaktadır. Hasan Sezâyî "*Güneş sensin ki zerratın nebilerle velilerdir*" mısraıyla onu güneşe diğer nebileri küçük yıldızlara benzetirken Mevlid sahibi Süleyman Çelebi "*Bir acep nur kim güneş pervanesi*" ifadeleriyle aynı benzetmeyi yapmaktadır.³⁷

'*Bedrü'd-dücâ*', *Karanlık gecedeki dolunay gibi olana (salât et)* bir önceki cümlede geçen güneş ile mânevî güzelliğine (cemâl-i mânevî), aya benzetmekle sûrî güzelliği (cemâl-i sûrî) kastedilmektedir. Güneşin önce zikredilmesi cismini ruhtan aldığını göstermek içindir. Ay ışığını güneşten almaktadır. Önce hakikati sonra surisi zikredilmiş oldu. Nitekim eşi Aîşe bir gece iğnesini kaybetmiş Hz. Peygamber içeri girince nuruyla iğnesini bulabilmiştir.

'*Nûru'l-hüdâ*', *hidâyet nûru olana (salât et)* ki onun isimlerinden biri de "en-nûr" şeklindedir. Nûruyla gökleri ve yeri, mü'minlerin gönüllerini hidâyete uyandırmıştır. O hadisinde "*Allah ilk defa benim nûrumu, benim nûrumdan da her şeyi yarattı*" buyurmuştur. Nûr-u Muhammedîyi yaratıp cümle eşyayı da ondan var etmiştir. Nûrun tarifi şöyledir: Kendi kendine görünen (zâhir) başkalarını gösterici, açığa çıkarıcı olan." (Zâhirun fi nefsihî muzhirun li gayrihî) Allah bu âlemi yoktan var ettiğinde (izhar) her açığa çıkanı (mazhar) ezeli istidatlarına göre birbirinden ayırmıştır.

Sonuç

Bu çalışmada XIX. asrın ilk yarısında Üsküdar semtinde yaşamış ancak tesiri Üsküdar'dan bütün İstanbul'a yayılmış bir mutasavvıfın hayatını ve salavât metnine yaptığı şerhi ele almaya ve bu hayatla birlikte etrafında oluşan kültür havzasına, muhitine, kendisinden sonraki tesir halkasına işaret etmeye çalıştık. Muhitini ve etrafındaki haleyi inşa eden temel dinamiklere yeterince işaret ettiğimizi söyleyemeyiz. Zira "*Üsküdarlı olmak*" veya "*Üsküdarlılaşmak*" kavramlarını oluşturan esasta bu dinamiklerdir. Bunların en başında fütüvvet ve fütüvvet erkânı vardır. Allah'ın emirlerine uyma, güzel ibadet, her kötülüğü terk etme, gizli ve açıkta ahlâkın en güzeline sarılma, dostların kusurlarını görmeme, Rabbi için nefesine düşman olma, fakirden nefret etmeme, zengine

yaranmaya çalışmama şeklinde farklı yönleriyle tarif edilen fütüvvetin bir davranış biçimi, yaşam tarzı olduğu bilinmektedir. Bu hayat anlayışı “Üsküdarlı olma” kavramını oluşturan temellerden önde gelenidir. Fütüvvet erkânı tarih boyunca Sa’dîyye, Rifâiyye, Bedeviye gibi tarikatlar arasında hâkim bir karakter olduğu bilinmektedir. İşte yeterince araştıramadığımız Rifâiliğin ve bir Rifâî şeyhi olan Nûri Efendi’nin bu yönleridir.

Sonuç olarak Mehmed Nûri Efendi’nin şerhte Hz. Peygamber’e yaptığımız bir duanın mahiyetini, ilk kelimededen başlamak üzere temel nitelikleri ve sembolleri ile birlikte açıklamaya çalışmıştır. Onun açıklamasında kelimenin epistemolojik yapısından son tahlilde tasavvufi olarak işaret ettiği remze kadar verilmeye ve bir peygamber portresi çizilmeye çalışılmıştır. Bu portrede bir mürşid ve mürebbî olarak onun göreviyle ortaya koymaya çalıştığı dış (zâhir) ve iç (bâtın) şahsiyeti, bu şahsiyetin biz diğer insanlar için önemi, şükran ifade etmemiz gerektiği, bir teşekkür niteliğinde olan ve metni verilen duayı (salâtı) niçin yaptığımız anlatılmaya çalışılmıştır.

Resim1:Kurban Nasuh Baba Camii, türbe ve haziresi

Resim2: Kurban Nasuh’un Şâhidesi ve Nuri Efendi Türbesi.

Resim3:Kurban Nasuh Baba’nın Şahidesi

Resim4:Şeyh Nuri Efendi Önündeki Oğlu Mehmed Hulusi ve halifesi Seyyid İbrahim Edhem Efendi’ye ait açık türbe

DİPNOTLAR

¹ Seyyid Ahmed Rifâî’nin oğlu Seyyid Taceddin’in Konya’ya gelişleri ve halkın onları karşılamışı için bk. Eflâkî, *Âriflerin Menkabeleri* (çev.T. Yazıcı), İstanbul 1966, II, 132-133.

² Vassâf, *Sefîne*, 1, 217; M. Tâhir, *a. g. e*, I, 169.

³ Konyalı, *Üsküdar Tarihi*, I, 202-203.

⁴ Vassâf, *Sefîne*, 1, 217.

⁵ Nûri Efendi’nin tarikat silsilesine dair Hayrullah Taceddin Efendi’nin yazdığı “*Silsile-i Tarikatnâme-i Rifâiyye Tercii Bend*” şöyledir.

“Muhammedü’l-Hadîdî Hazretiyle Türk diyânna

Hezâr sâlinde ki el-evvel gelenlerdir Rifâiler

Sitânbul’da tarikat-i Muhammed er-Rifâi

Huzûruyla erenlerin verenlerdir Rifâiler

Şarâb-ı aşkı Hayder’den içenlerdir Rifâiler

Bu dehrin kâl u kâlınden geçenlerdir Rifâiler

O da ilbâs edip Hazret-i Abdu’l-âlî erkânla

Siyâhî tacı giydirdi ridâ vü hurka ihsanla

Hilâfet aldı Seyyid Yâsin Mekkî andan irfânla

Himâyetî’yi istihlâf etti gitti Şam’a ihvanla

Şarâb-ı aşkı Hayder’den içenlerdir Rifâiler

Bu dehrin kâl u kâlınden geçenlerdir Rifâiler

Zuhûr etti Karasarıklı şöhretli veliyyullah
Tasarruf etti dünyaya, dedi âşıklar eyvallah
Olup bu pîr-i kâmiliden tarîk-ı aşkıta âgâh
Mükerrerrem oldu Seyyid Nûrî kutbiyetle âlî-câh
Şarâb-ı aşkı Hayder'den içenlerdir Rifâiler
Bu dehrin kıl u kâlınden geçenlerdir Rifâiler
Ana kırk beş sene hizmet edip pîr oldu anlar hep
Sâlih, Mûsa ve Abdullah, Edhem, Fazlî bunlar hep
Rifâî nisbetin "Tâcî" bu erkândan alanlar hep
Sabâh-ı haşre dek Âl-i âbâ aşkıyla yananlar hep

Şarâb-ı aşkı Hayder'den içenlerdir Rifâiler

Bu dehrin kıl u kâlınden geçenlerdir Rifâiler" Tâceddin Efendi, *Gül-gonca-i Âşıkân*, İstanbul 1339-1341, s. 28.

⁶ Yenikapı, Langa, Mesih Paşa Mahallesi, Lâleli Caddesi, Azimkâr Sokak üzerinde bulunmaktaydı. Özdamar, *a. g. e.*, s. 77, Postnişinleri için bk. Şükrî, *a. g. e.*, 67.

⁷ İstanbul'a XVIII. asrın başlarında geldiği tahmin edilen Mehmed Hadîdî'nin önce Üsküdar'daki Tavaşi Hasan Ağa Camii'nde Rifâî âyini icra ettiği ve bir süre sonra etrafında değişik kesimlerden kalabalık bir mürid topluluğunun oluştuğu belirtilmektedir. Adı geçen cami Rifâîliğin İstanbul'daki ilk merkezi sayılabilir. Ancak bir süre sonra bu mekânın ihtiyaca cevap vermemesi üzerine, 1145/1732'de tam karşısına Rifâî Âsitanesi inşa edilmiştir. (R. Muslu, *XVIII. Asırda Anadolu'da Tasavvuf*, (MÜSBE, Doktora Tezi 2002), s. 527.

Mehmed Sadık Efendi'nin Langa'da kurduğu Alacamescid Tekkesi (*Mercimek*) bu kolun İstanbul'daki belli başlı merkezlerinden birisi olmuştur. Kendisinden sonra tekkenin meşihati Seyyid Ali Leyâlî'nin halifelerinden Mehmed Sabri Efendi (ö.1242/1826), Reis Mehmed Efendi'nin oğlu Şeyh Mehmed Sabri er-Rifâî (1279/1862), Şeyh Ali Haydar Efendi (1304/1886), Şeyh el-Hâc Süleyman en-Nakşibendî (1310/1892) şeklinde devam etmiştir. (bk. Vassâf, *aynı yer*;) Bu kol Şeyh Hasan Efendi (ö.1258/1842) vasıtasıyla Kütahya'ya taşınmış, yeniden ihyâ edilen Ahmed Tarran (*Damsarsan*) Tekke-Mescidi'nde varlığını sürdürmüştür. bk. H. M. Yücer, *a.g.t.*, 327.

⁸ Osman Himâyetî Efendi, (ö.1211/1796)'nin tarikat silsilesi de Yâsin (Yesi) Efendi ve Mehmed Hadîdî (ö.1170/1756)'ye ulaşır.

⁹ Yerine sırasıyla oğlu Şeyh Hüseyin Elvan Efendi (ö.1262/1846), Karasarıklı'nın halifesi Reis Arab Şeyh İbrahim Efendi (1267/1850), Arab Şeyh'in oğlu Şeyh Mehmed Hüsnî Efendi (?), Serrâc Şeyh el-Hâc Mehmed Ali Şemseddin er-Rifâî (1303/1885), Mehmed Ali Efendi'nin oğlu Şeyh Hasan Safvet Efendi (1312/1894) geçmiştir. (Şükrî, *a. g. e.*, s. 71) Karasarıklı İbrahim Efendi'nin kabri bu gün arsa üzerine yapılan apartman ve otelin altında kalmıştır. Geniş bilgi için bk. H. Mahmut Yücer, *XIX. Asırda Osmanlı Toplumunda Tasavvuf*, s. 750, İstanbul 2003.

¹⁰ Osman Şems Efendi'nin tarih beyitleri şerhin sonunda yer almaktadır.

¹¹ Rivayete göre sohbetlerinde sürekli olarak mutasavvıflara karşı tavır sergileyen Sâlih Efendi, Karasarıklı Nûrî Efendi'nin ününü duyunca imtihan etmek amacıyla Üsküdar'a gitmiş. Şeyhi techîl maksadıyla *Fütuhât*'dan zor bir bölüm sormuş, tahmininin üzerinde açıklamalar işitince o gece orda kalmaya karar vermiştir. Yatsı namazı vakti olunca kıraat ilmindeki vukûfiyetini göstermek için mihrâba geçmeyi düşünürken Nûrî Efendi kendisini imâmete davet etmiş, iftitah tekbirini alıp (elhamdü lillah) demiş ve gerisini hatırına getirememiştir. Tekrar etmiş, yine getirememiş bunun üzerine mihraptan çekilmiştir. Nûrî Efendi mihrâba geçmiş ve namazı kıldırmıştır. Ancak o zaman onun *mürşid-i mükemmil* olduğunu kanaat getirerek irşâd halkasına dahil olmuştur. Yirmi iki sene cânü gönülünden hizmet edip 1849 senesinde hilâfet almıştır. Vassâf, *Sefîne*, I, 206.

¹² Vassâf, *Sefîne*, 1, 220-221.

¹³ Vassâf, *aynı yer*. H. M. Yücer, *a.g.t.*, s. 332.

¹⁴ Vassâf, *Sefîne*, I, 206; Albayrak, *a.g.e.*, s. 75, 55-56 nolu vesikalar. Yeri tam olarak tespit edilemeyen bu tekke Çırağan Mevkii'nde, Yahyâ Efendi Tekkesi civarında bulunmaktaydı.

¹⁵ Kâbe'yi ziyaret dönüşü gemide her nasılsa tâcı denize düşmüş. Tâc'ın denizde yüzdüğünü görünce "Ey Şap denizi! Sana hilâfet verdim. O tâc sana bahş olundu" deyip orda bulunanlara dönerek "Siz de şahid olunuz." şeklinde latife etmiştir. Vassâf, *a.g.e.*, s. 221.

¹⁶ A. Muhyiddin, *Tomâr*, s. 156; Vassâf, *Sefîne*, 1, 221. Zâkir Şükrî Efendi vefat tarihini 1284/1867 olarak verir. (Şükrî, *a. g. e.*, s. 62).

¹⁷ Vassâf, *Sefîne*, 1, 217; M. Tâhir, *a. g. e.*, I, 169. Şeyh Hayrullah Tâceddin Efendi *Gülgonca-i Âşıkân* içersine *Silsile-i Tarikatnâme-i Rifâiyye* terci' bendinde tekke şeyhlerinin isimlerini yazmakta ve Seyyid Nûrî Efendi'nin halifelerinin vefat tarihlerini dipnotta zikretmektedir. bk. *Gülgonca-i Âşıkân*, (İst. 1341) s. 29.

¹⁸ Kumkapı Caddesi'nde Mithat Paşa Caddesi ile Molla Bey Sokağı'nın kesiştiği köşededir. "İ. Aydın Yüksel, "Saraç İshak Mescidi ve Tekkesi", *DBİA*, VI, 456-57.

¹⁹ Vassâf, *aynı yer*.

²⁰ Fazlı Efendi'nin halifeleri arasında *Sefîne*'de terceme-i hâli yazılan; 1-Şeyh el-Hâc Hâfız Mehmed Ferîd Efendi (Şeyh-i Ekber'e sevgisinden dolayı *Vahdet-i Vücûda* dair bir eser yazmıştır.), 2-Şeyh Vahdî, 3-Düğümlü Baba Dergâhı şeyhi İhsan Efendi, 4-Şeyh Muhammed Hilmi, 5-Şeyh Muhammed Hoca Selim, 6-Tarsus Müftüsü Şeyh Ali, 7-Konyalı Şeyh Süleyman, 8-Muhaddislerden Halepli Salahcîzâde Şeyh Muhammed Efendi gibi isimler bulunmaktadır. Vassâf, *Sefîne*, 1, 222.

²¹ Kadıköy, Kozyatağı Mahallesi, Şakacı Sokağı'nda şimidiki Mehmed Çavuş Camii yanında yer almakta idi. Tanman, "Kozyatağı Tekkesi", *DBİA*, V, 81.

²² Ergun, *Antoloji*, II, 498,501-505; Tanman, *aynı yer*.

²³ Ergun, *Antoloji*, II, 498,501-505; Tanman, "Kozyatağı Tekkesi", *DBİA*, V, 81.

²⁴ Rifâiyye'nin Elvan Kolu üzere Pazartesi ve Cuma geceleri âyin icrâ edilen dergâhta Abdulhalim Efendi'den sonra yerine Odabaşı Tekkesi şeyhi Ahmed Muhtar'dan icazetli Temyiz Mahkemesi İstidâ Dairesi hulefasından olan oğlu Ali Rızâ Efendi (ö.1930) geçmiş tekke ve camiye yenilemiştir. (Ergun, *Antoloji*, II, 498,501,503,505; Albayrak, *a.g.e.*, V, s. 100-101, 105-106 nolu vesikalar.) Ali Rızâ Efendi'den sonra yerine oğlu Mustafa Nûrî Efendi kaim olmuştur. Albayrak, *a.g.e.*, V, 130, 170-171 nolu vesikalar.

²⁵ Özdamar, *a. g. e.*, s. 250; Kurban Nasuh hakkındaki tartışmalar için bk. Tanman, "Kurban Nasuh Mescidi ve Tekkesi", *DBİA*, V, s. 125. Bu yapı XVIII asır içerisinde Hacı Bekir adında birisi tarafından Cami olarak yenilenmiştir. Ayvansâyî, *Hadika*, II, 218

²⁶ Konyalı, *a.g.e.*, I, s. 200. Şeyh Nuri Efendi Sultan Mustafa, Sultan II. Mahmud ve Esmâ Sultan'a mualimlik yapmıştır. Sultan Abdülmecit, halası Esmâ Sultan vasıtasıyla tanıdığı ve pek hürmet ettiği Nuri Efendi'yi ara sıra ziyaret edermiş. Bu ziyaretlerin birinde şeyhin elini öptükten sonra, harap olan tekkesini tamir ettirmek istemişse de Şeyh Efendi "Evlât, bu dergâh bizi eskitti. Burası bize yeter, bunun yerine Hüdâyî Efendi Tekkesi'ni yaptırınız. Çünkü orası yandıktan sonra dedegân, dört yıldır mukabeleyi türbede yapıyorlar," demişti. Abdülmecid her iki tekkeyi de tamir ve ihya ettirmiştir.

²⁷ Vassâf, *Sefîne*, 1, 218; Konyalı, *aynı yer*.

²⁸ Tanman, "Kurban Nasuh Mescidi ve Tekkesi", *DBİA*, V, 125; Tâceddin Efendi için bk. Albayrak, *a.g.e.*, s. 104-106 113-114 nolu vesikalar; Vassâf, *aynı yer*. Ergun, *Antoloji*, II, 618; Özdamar, *a.g.e.*, s. 250.

²⁹ Revnakoğlu onu; edip, şair, alim, müellif, bilhassa klasik tekke mûsikisinde ihtisas sahibi olarak tanıtmaktadır. Tarih, tasavvuf ve edebiyata dair malumat ve hâtıratı herkesin istifade edebileceği kadar zengin, her mecliste aranılan sohbetleri, ârifâne nükteleri, enfiye tiryâkiliği, eski İstanbul efendiliğinin en kibar örneği terbiye ve nezâketi, çeşeli halleri ile bir başka âlemde. Hele o iltifatlar yağdıran beşuş çehresi, dostlarını, "vay efendim" ile karşılayışları, yerden alıp verdiği kandilli temennaları, Şeyh Hayrullah Bey'in göze çarpan başlıca husûsiyetleri idi. C. S. Revnakoğlu, *Eski Sosyal Hayatımızda Tasavvuf ve Tarikat Kültürü*, (haz. M. D. Bayın- İ.Dervişoğlu) İstanbul 2003, s. 304-306

³⁰ Vassâf, *aynı yer*; M. Tâhir, *aynı yer*.

³¹ Risâle'nin tarih beyti olan "Müeyesser oldu Nûri'ye Kemâliye Salâtı" mısraından 14 Şâban 1268/2 Temmuz 1852 tarihinde Cuma günü tamamlandığı anlaşılmaktadır. *Salât-ı Kemâliye Şerhi* (İstanbul 1328/1910). Mahmud Sâmî Bey, *el-Mevâhibü's-seniyye*, s. 120. Ayrıca bk. Selami Şimşek, "Seyyid Mehmed Nûrî Üsküdarî (ö.1273/1856) ve Salât-ı Kemâliye Şerhi", *Tasavvuf*, sy.11 Temmuz-Aralık 2003, s. 351-376.

³² Mustafa Bekrî'nin soyu Hz. Ebû Bekr'e ulaşır. Babasının adı Ali'dir. 1688 (H.1099) senesinde Kudüs'te doğdu. 1749 (H.1162) senesi Rebî'ül-evvel ayının üçünde Pazartesi gecesi Kâhire'de vefât etti. Karâfe-i kübrâ denilen yere defnedildi. Amcası Ahmed bin Kemâlüddîn'in yanında büyüdü. İlk olarak, Abdürrahmân bin Muhyiddîn Selimî ve Muhammed ibni Mevâhib'den ilim tahsil etti. Hâfız İbni Hacer'in *Sahih-i Buhârî şerhini* okudu. Abdülganî Nablusî'nin derslerini tâkib etti. Nablusî'den, İbnü'l-Arabî'nin *Tedbîrât-ı İlâhiyye* ve *Fütûhât-ı Mekkiyye* adlı eserlerini okudu. Tasavvuf yolunu, Halvetiyye yolunun büyüklerinden Şeyh Abdüllatif Halebî'den öğrendi. Mustafa Bekrî, hac farzasını yerine getirdikten sonra Mısır'a gitti. Burada Hacı Baba diye meşhûr olan Şeyh Mustafa'ya talebe oldu. Onun yanında "Erba'în" çıkarttı, hilâfet aldı. 1710 senesinde Beyt-i Makdis'e gitti. Sonra Yafa'ya geçti. Yafa'da Necmüddîn ibn Hayreddin Remlî ile görüştü. Ondan İmâm-ı Mâlik'in *Muvattâ'*ını okudu. Bu kitabın tamâmını ders olarak okutmak ve hadîs-i şerîf rivâyet etmek için izin aldı. 1714 senesinde Şam'a ve oradan Halep yoluyla Bağdât'a gitti. Bu ziyâretleri sırasında İstanbul'a gelen Mustafa Bekrî, 1717 senesinde Muharrem ayının on ikisinde İstanbul'dan ayrılarak Şam'a gitti. Sonunda Kâhire'ye yerleşti ve burada vefât etti. *Sefîne-i Evliyâ* müellifi onun hakkında şöyle demektedir: "Çok sayıda zâtın hayâtını yazdım. Mustafa Bekrî hazretleri kadar çok seyahat etmiş bir zâta rastlamadım. İlim ve irfân bakımından çok yüksek derecelere sâhiptir. Yaptığı çok sayıda seyahate rağmen pekçok eser yazdı. Birkaç eserini mütâlaa ettim. Eserlerin herbirisi deryâ idi. Halîfelerinin sayısı yirmi kadardır. Her biri yüksek derecelere kavuşmuştur." Yûsuf Nebhânî de şöyle demektedir: "Mustafa Bekrî'nin çok sayıda eserini gördüm. Bu eserlerinden, kendi el yazısı ile yazdığı *el-Makâmâtü'r-Rûmiyye* isimindeki eserine rastladım. Üzerinde, *Eşmûnî Hâşiyesi*'nin sâhibi Yûsuf Hafnî'nin el yazısıyla yazılmış bir takrîzi vardı. Mustafa Bekrî, bütün eserlerini Mescid-i Aksâ civârındaki Ebüssü'ûdoğulları dergâhına vakfetmiştir. Bu kitapların çoğu zâyi olmuştur." Eserlerinden bazıları şunlardır: 1) *Elfiyetün fi't-Tasavvuf*, 2) *El-Virdü's-Seher*, 3) *El-Farku'l-Mü'zin bit-Tarebi fil-Farka Beyne'l-Acem vel-Arab*, 4) *Sebilü'n-Necât ve'l-İlticâ fit-Tevessül bi Hurûfi'l-Hecâ*, 5) *Es-Süyûfü'l-Haddâd fi'r-Reddi alâ Ehli'z-Zendika ve'l-İlhâd*, 6) *Şerhun alâ Hizbi'l-İmâm eş-Şa'rânî*, 7) *Şerhun alâ Kasîdeti'l-İmâm Ebû Hâmid Gazâlî*, 8) *Şerhu Kasîdeti't-Tâiyye li İbn-i Fârid*, 9) *El-Cevâbü's-Şâfi ve'l-Lübâbü'l-Kâfi*, 10) *Keşfü's-Sadâ*, 11) *El-Hulletü'l-Fâniyye*, 12) *El-Hediyetu'n-Nediyye li'l-Ümmeti'l-Muhammediyye. Mevâhibü's-seniyye*'de Salât-ı Kemâliyye'nin Virdü's-seher içerisinde geçmekte olduğu nakledilmektedir. bk.Mahmud Sami Bey, *Mevâhibü's-seniyye*, Mısır 1951, s.121. Mustafa Bekri Efendi için bk. Ramazan Muslu, *Mustafa Kemaleddin Bekri ve Tasavvufi Görüşleri*, İstanbul 2005.

³³ Yusuf Nebhânî, *Efdalü's-salavât alâ seyyidi's-sâdât*, Beyrut 1309, s. 150.

³⁴ Mehmed Said, *Evrâdu Seyyid Ahmed el-Kebîr*, ss. 58-59.

³⁵ H. Mahmut Yücer, "Tarikat Geleneğinde Salavât-ı Şerife ve Müstakimzâde'nin *Şerh-i Evrâd-ı Kâdiri Adlı Eseri*", *Tasavvuf: İlmî ve Akademik Araştırma Dergisi*, yıl: 6 [2005], sayı: 15, ss. 253-288.

³⁶ Âlimlerin ekseriyetine göre Ehl-i Beyt, Rasûlullah (s.a.v)'ın şerefli aileleri, kızı Hz. Fâtma, damadı Hz. Ali, torunları Hz. Hasan ve Hz. Hüseyin (r.anhüm) ve kıyamete kadar onların sulbünden gelen zürriyetleridir. Yani Hz. Hüseyin'in torunları olan seyitler ve Hz. Hasan'ın torunları olan şerifler Ehl-i Beyt'in günümüzdeki şerefli mensuplarıdır. Rasûlullah (s.a.v)'ın şerefli nesli, kıyamete kadar hiç kesilmeyecektir. Hz. Hüseyin'in (r.a) oğlu Ali Zeynelâbidîn (rah), babası Hz. Hüseyin'in şehid edilmesinden sonra, Şamlılar tarafından esir edilerek Dımeşk'a getirildi. Onu böyle gören zalim bir Şamlı: "Sizin kökünüzü kazıyan ve fitnenin başını kesen Allah'a hamdolsun!" diye, güya onların fitne başı olduğunu ima etmeye çalıştı. Zeynelâbidîn (rah), adama, "Sen Kur'an'ı okudun mu?" diye sordu, adam, "Evet, okudum" dedi. Zeynelâbidîn (rah), "Sen, Allah Teâlâ'nın, "Resûlüm, onlara de ki: 'Ben bu davetime karşılık olarak sizden bir karşılık ve ücret beklemiyorum; sadece yakınlarıma sevgi göstermenizi istiyorum' (Şûrâ/23) âyetini okumadın mı?" diye sordu. Adam, "Bu ayette sevilmesi emredilen yakınlar siz misiniz?" diye sorunca, İmam, "Evet, onlar biziz" dedi. (Taberî, *Tarih*, Cüz:XXV, s.33 (Beyrut, 1995); Suyûtî, *ed-Dürrü'l-Mensûr*, VII, 348.) Ancak muttakiler ve Hz. Peygamber'e derin bir iman bağı ile bağlı olanların da ehl-i beytten sayıldığına dolayısıyla bunları sevmenin de vacip olduğuna dair rivayetler bulunmaktadır. Bu konuda Rasûlullah (s.a.v) Efendimiz buyurmuştur ki: "Bütün muttakiler, Muhammed'in âlidir (ehl-i beytidir.)" (Ali el-Muttakî, *Kenzü'l-Ummâl*, III, 89; (No:5624); Heysemî, *Mecmau'z-Zevâid*, X, 269.) "Ehl-i Beytimden bazıları kendilerinin bana insanların en evlâsı (en sevgilisi) olduğunu düşünüyörlar. Hâlbuki durum öyle değildir. Şüphesiz benim içinizdeki dostlarım, muttakilerdir. Onlar (nesep ve yer olarak) kim olursa olsun, nerede bulunursa bulunsun, değişmez." (Taberânî, *el-Mu'cemu's-Sagîr*, no: 318, Deylemî, *Müsned*, I, 287 (No:904) Rasûlullah (a.s), Muaz b. Cebel'i Yemen'e gönderirken, onunla birlikte uğurlamaya çıktı. Kendisine tavsiyelerde bulundu.

Muaz (r.a) binekte, Rasûlullah (a.s) ise yerde yaya yürüyordu. Uğurlama yerine geldiklerinde Efendimiz(a.s): “Yâ Muaz! Belki bu seneden sonra benimle burada karşılaşip görüşemeyeceksin!” buyurdu. Rasûlullah (a.s)’ın ayrılığından (ve bu işaret yollu vefat haberinden) dolayı Muaz (r.a) ağladı. Sonra Rasûlullah (a.s) geri dönüp, Medine’ye yönelerek: “Benim için insanların en evlâsı (en yakını) her kim olursa olsun, nerede bulunursa bulunsun, muttaki olanlardır.” buyurdu. (Ahmed, Müsned, V, 235; Ali el-Muttakî, Kenz, III, 91.) Allah Resulüne olan sadakati ve sevgisi İran asıllı Selman-ı Fârisî Hz.lerini Ehl-i Beytin içine katmıştır. Selman (r.a) İslâm’a girişiyle ve Hendek harbindeki ince siyaseti ile bütün ashabın gönlüne girmişti. Muhacirler: “Selman bizdendir.” diye onu kendileri gibi görmüşlerdi. Ensâr ise: “Hayır, aslında Selman bizdendir.” diye ona sahip çıkmak istemişlerdi. Allah Resûlü (s.a.v) bizzat araya girdi ve: “Selman bizdendir; Ehl-i Beytimizdendir” (İbnu Sa’d, *Tabakât*, IV, 83; Muhammed eş-Şâmî; *Sübülü’l-Hüdâ*, IV, 365.) buyurarak, onu has dairenin içine aldı; kıyamete kadar hayırla anılacak grubun içine kattı. İman, sevgi ve takva yolunda hizmet ile herkes bu şereften bir derece pay sahibi olabilir. Bu kapı herkese açıktır. “Allah’ın dostları ancak muttakilerdir.” (Enfal/34) âyeti nazil olunca, Hz. Resûlullah (s.a.v): “Benim dostlarım ancak muttakilerdir.” (Hâkim, Müsterdek, II, 328; İbnu Kesir, *Tefsir*, IV, 51) buyurarak, işin esâsının iman ve takva olduğunu belirtti.

³⁷ Mutasavvıflar genelde Hz. Peygamber’i güneşe benzetirler. Meselâ İtrî’nin, Hz. Peygamber’i “mihri-âlem-girsın” (âlemi tutan güneşsin) şeklinde güneşe benzetmesi, Nahl-i Tûr ve Nûr kelimeleriyle yakından alâkalıdır. Çünkü güneş nurun zahirî âlemdeki sembolüdür. İmam Gazali, *Mişkâtü’l-Envar*’da nur’un zahirdeki biçimine misal olmak üzere güneşten sık sık bahseder. (İmam Gazali, *Mişkâtü’l-Envar*, İst. 1994, Çev. S. Ateş, s. 24.) Güneşin aynı zamanda ruhun sembolü olduğunu da belirtelim.

Buhârâ'nın Vabkent'inden Üsküdar'ın Sultantepe'si'ne...

P R O F . M . U Ğ U R D E R M A N

XIX. asrın ikinci yarısında, bizzât kendisi tarafından Üsküdar'ın ilim, irfan, san'at ve fen merkezi hâline getirilen Özbekler Dergâhı'nda -neredeyse elli yıl- şeyhlik makamında bulunan Hezârfen İbrahim Edhem Efendi'ye (Resim:1) dair şimdiye kadar yapılan neşriyatta¹ yeralmayan bazı hususlardan bu tebliğimizde bahsedilecektir.

Önce Edhem Efendi'nin ecdâdı hakkında bâzı mülâhazalarımızı serdedelim: Hacı Hâce adıyla da anılan bu dergâhın şeyhlerini sıralayan Zâkir Şükri Efendi'nin *Mecmûa-i Tekâyâ* isimli eserinden öğrendiğimize göre², Edhem Efendi'nin büyükbabası Muhammed Receb Buhârî'nin (ö.15 Zilhicce 1231/6 Kasım 1816), kendisinden önceki şeyh Muhammed Taşkendi'nin yerine posta oturabilmesi için onun vefat târihî olan 1210/1795 senesinden evvel Üsküdar'a yerleşmiş olması gerekir. Receb Buhârî'nin oğlu ve Edhem Efendi'nin babası olan Muhammed Sâdık Efendi'nin (ö.17 Receb 1262/ 11 Temmuz 1846) ise Buhârâ yakınındaki Vâbkîne (Vabkent) beldesinde doğduğu, Edhem Efendi'nin dâmâdı Cemil Bey'in kaleme aldığı hâl tercümesinden anlaşılmaktadır³. Sâdık Efendi'den sonra yerine kardeşi Abdürrezzak Efendi (ö.24 Cemâziyelâhır 1271/14 Mart 1855), onun vefâtıyla da oğlu İbrahim Edhem Efendi (ö.20 Şevval 1321/8 Ocak 1904) Özbekler Dergâhı'na şeyh olmuştur. Şu hâle göre, Sâdık Efendi'nin 1210/1795 yılından önceleri Vabkent'de dünyaya geldiği âşikârdır.

Mart 2008'de Özbekistan'a yapmış olduğum seyahatte Vabkent beldesini de görmek imkânını buldum ve bunu sizlerle de paylaşmak istediğim için tebliğimi böyle isimlendirdim. XII. yüzyılda İslâmî kültür bakımından mühim bir merkez olan ve Buhârâ'nın takriben 20 km. şimalinde yer alan Vabkent, bugün küçük bir kasaba görünüşündedir;etrafında dağ bulunmayan bir düzlükte kurulmuştur. Târihî kıymet taşıyan yine aynı asra âid bir minâre (Resim:2) dışında, Hâcegân silsilesi olarak anılan Nakş-bendî silsilesinde Abdülhâlık Gucdüvânî ve Ârif

R.1- Hezarfen Edhem Efendi'nin Ressam Hüseyin Zekâi Paşa (1860-1919) tarafından yapılan yağlıboya tablosu (Özbekler Dergahı'ndan)

Rivgerî'den sonra üçüncü halkayı teşkil eden Mahmud Fâğnevî'nin (ö.715/1315?) türbe ve dergâhının bulunuşu (Resim:3-4) Vâbkîne'nin ehemmiyetini artırmıştır. Burada doğmuş olan Muhammed Sâdık Efendi'nin, Üsküdar'a hicret etmeden önce, Fâğnevî dergâhından feyz almış olması da muhtemeldir. Fâğnevî'nin bizzât yetiştirdiği Ali Râmitenî ile bu silsile Muhammed Baba Semmâsî ve Emîr Külâl (ö.772/1370) sırasıyla Muhammed Bahâüddin Şâh-ı Nakş-bend'e (ö.791/1389) kadar yürümektedir⁴. Bu seyahatimde, bahsettiğim Hâcegân silsilesinin tamamının Buhârâ'ya doğru sıralanan türbelerini ziyâret imkânı bulduğum cihetle bahtiyarım.

Bu bahsi daha uzatmadan Edhem Efendi'nin doğum tarihine dâir bir görüş serdetmek istiyorum. Dâmâdı Cemil Bey'in yazdığı hâl tercümesinde Hazret'in 1245/1829 yılında dünyaya geldiği belirtilmiştir. Oysa eldeki bir belgeye göre bunu birkaç sene geriye çekmek lâzım geliyor. 1970 yılında, Edhem Efendi'nin torunu Şeyh Necmeddin Özbekkangay'ın (1902-1971) bize armağan ettiği bu belge, bilhassa Sultan II. Abdülhamîd devrinde (1876-1908) uygulanan dâhilî pasaport mâhiyetindeki Mürur Tezkiresi'dir (Resim:5). Edhem Efendi'nin 1313/1896 senesinde çıktığı Bursa, Manisa ve İzmir seyahati için kendisine verilen bu tezkirede sinni, yâni yaşı 71 olarak kayıtlıdır ki, bu hesâba göre kendisinin 1242/1826 yılında doğmuş olması gerekir.

Son olarak Edhem Efendi'nin bugüne kadar bahse konu edilmemiş vasiyetini dinleyicilerimle paylaşmak istiyorum. Bu mertebedeki bir irfan sâhibine takrîben

BUHĀRĀ'NİN VABKENT'İNDEN
ÜSKÜDAR'IN SULTANTEPESİ'NE...

R.2- Vabkent'deki
tarihi minare

R.3- Vabkent'de Mahmud Fağnevî mescid ve dergâhı

28 yıl maddî ve mânevî ezâ veren bu hâdiseyi, kendisinin hayrülhalefi Necmeddin Okyay (1883-1976) üstâdımın elimizde bulunan hâtıra defterinden aktararak tebliğimi tamamlayacağım.

1876'dan hemen önceki yıllarda olduğu kesin, ancak belirleyemediğimiz bir tarihte, bir Hindli derviş Dergâh'a Hac mevsiminde misâfir olmuş. Hezârfen Şeyhimizin iş odasında bulunan eserlerini dikkatle incelediğini gören Edhem Efendi, kendisine sorduğunda bu Hindli dervişin mesleğinin kıymetli kumaşlar dokumak olduğunu öğrenmiş. Bunun üzerine Dergâh'da kumaş îmal edilip edilemeyeceği sualine de Hindli'den: “*Ben tezgâhları târif ederim, beraberce yapar ve işleriz*” cevabını almış. Bunları îmal etmek Edhem Efendi için mühim bir mesele olmadığından, derhal tezgâhları yapıp, sonra çalışmağa ve fevkâlade Hind kumaşları dokumağa başlamışlar. Kumaşlar Sultan Abdülazîz'e (1861-1876) gösterildiğinde çok beğenerek, saraylardan birinin, yeni yapılan Hind kumaşlarıyla döşenmesini irâde etmiş. Ancak sermayeleri bulunmadığından, Edhem Efendi'nin tanıdığı bir Ermeni tüccarla ortak olmuşlar. Saray döşenip de onlar tam paralarını alacakları sırada, Sultan Aziz'in şehâdeti vukû bulmuş. Ortalık bir ânda karıştığı ve siyâsî bir belirsizlik olduğu için, kendilerinin alacakları bulunduğunu resmî mercilere söylemekten çekinmişler. Edhem Efendi, o yıldan başlayarak çalışıp, çabalayıp son yıllarına kadar şahsen her ne kazandıysa, bunu ortağına olan borcunu kapamaya tahsis etmiş; nihâyet bir vasiyetnâme tanzîmine karar vererek: “*Kendisi de biliyor*

R.4- Vabkent'de
Mahmud Fağnevi
türbesi

ki, ben uğradığım zararı ömrümce telâfi etmeye çalıştım. İş odasında her ne var ise, hattâ mevcûd iki aded tornayı da satın; ne tutarsa götürüp vererek tarafımdan helâlleşsin. O da beni mâzur tutsun” demiş. Bu sözlere şâhid olan Necmeddin Okyay Hocam 30 Temmuz 1957 günü bahse konu vasiyetnâmeyi gördüğünü, öpüp başına koyduğunu hâtıra defterinde yazıyor ve “Âlem bir kadeh gibi, ecel kadehdeki şaraba benzer; felek de kadehi sunan sâkî gibidir. Bu kadehden, bu sâkîden ve bu şaraptan âzâde olmak mahlûkatdan kimseye mümkün değil. Gözlerini şebnem misâli açıp şu ibretler gülzârına bir bak da, sonunu düşünerek gözyaşlarını dökmeğe başla. Gözün görmez, kulağın işitmez oldu ve hâfızan zayıfladı. Ey gönül, ölüm emrin geldi, artık aç gözlerini” meâlindeki Farsça manzûmeden sonra yer alan Edhem Efendi'nin vasiyet metnini şöyle naklediyor: “Ey nûr-ı dîdelerim! Vasiyet emri mesnûn-ı mubârek ü müstahsenesi yalnız agniyâ ve mâldâr ve sâhib-i iktidâra hâs olmayıp kâffe-i mü'minîn ve mü'minâtından her bir ferd için lâzımdır. Ale'l-husûs bu günahkâra ki, dünyanın her nevi yongasına karışmış ve gird ü gubâr mezbelesine bulaşmış ve vakt-i azîzini gafletle geçirip zâyî' etmiş olan gafil-i ziyankâra elbette elzemdir. Çünkü mâldâr olanlar alacağını, vereceğini ve hayr u hasenâta sarf olunacağını vasiyet edip bildirdikleri gibi, fakirler dahî hiç olmazsa yokluğunu ortaya koyup hakikat-i hâli bildirmeli ki, Rabbim Teâlâ bâkîde kalanlara ömrü âfiyet ihsan buyursun. İşin mechûliyeti anlara mûcib-i zahmet olmasın. Ammâ denilecek olursa ki; 'Acâib, ne var ki, ne zahmet olacak?' Evet, pek doğrudur. Ammâ bâzan olur ki, o bir şey'in olmaması dahî, mûcib-i zahmet ve bâis-i güft u gûy

R.5- Edhem Efendi'ye âid Mürur Tezkiresi

olduğu vardır. Ne gibi, ey âlem bu ya, hakikat-i ahvâli kimi bilir, kimi bilmezlenir. Acâib, bu adam bu kadar yaş yaşamış. Gece gündüz boş durmayıp uğraşmakla yaşayan adamın bir şey'i olmamak olur mu? Olur ya... Bu müznib, öyle belli başlı çalışıp zengin olmak yolunda bulunmadım. Zamanla olanı dahî sarf ü mahv ettim. Şimdiki hâlde dünya malından hiç bir şeyim yokdur, ilâ âhır..."

İlmiyle, irfânıyla, san'atıyla ve bu davranışıyla büyükler kafilesinde ön sırayı tutanlardan Hezârfen Edhem Efendi'yi hürmetle ve rahmetle anarak hatm-i kelâm eyliyor; tebliğimle onun hâl tercümesine yeni katkılarda bulunabildiğimi sanıyorum.

DİPNOTLAR

1) Hüseyin Vassaf, *Sefîne-i Evliyâ-yı Ebrâr*, Süleymaniye Küt.Yazma Bağışlar (2307), III, 213-214; M.Uğur Derman, *Türk Sanatında Ebrû*, İstanbul 1977, s.32-40.

2) M.Serhan Tayşi / Klaus Kreiser, Freiburg 1980, s.76.

3) M.Uğur Derman, *a.g.e.*, s.32. Ancak bana gelen hâl tercümesi metninde bu kelime harekesiz olduğu için, kitapda Vabekne şeklinde yazmıştım. Lâkin yıllar sonra *Britannica Atlas*'da bu isme Vabkent olarak rastladım (s.129;40.02 N, 64.30 E); onun için ben de bu imlâya göre yazacağım. Esâsen Buhârâ'da da aynı telaffuz geçerlidir. Bununla beraber, beldenin eski adını Vâbkîne (Vabkene) okunuşuyla da gördüm (bk. Hâmid Algar, "Fağnevî", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, İstanbul 1995, XII, 73).

4) Hâmid Algar, "Hâcegân", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, İstanbul 1996, XIV, 431.

Beylerbeyi Sâkinlerinden Mehmed Zihnî Efendi

PROF. DR. AHMET TURAN ARSLAN

Marmara Üniversitesi

A. Doğumu ve Soyu

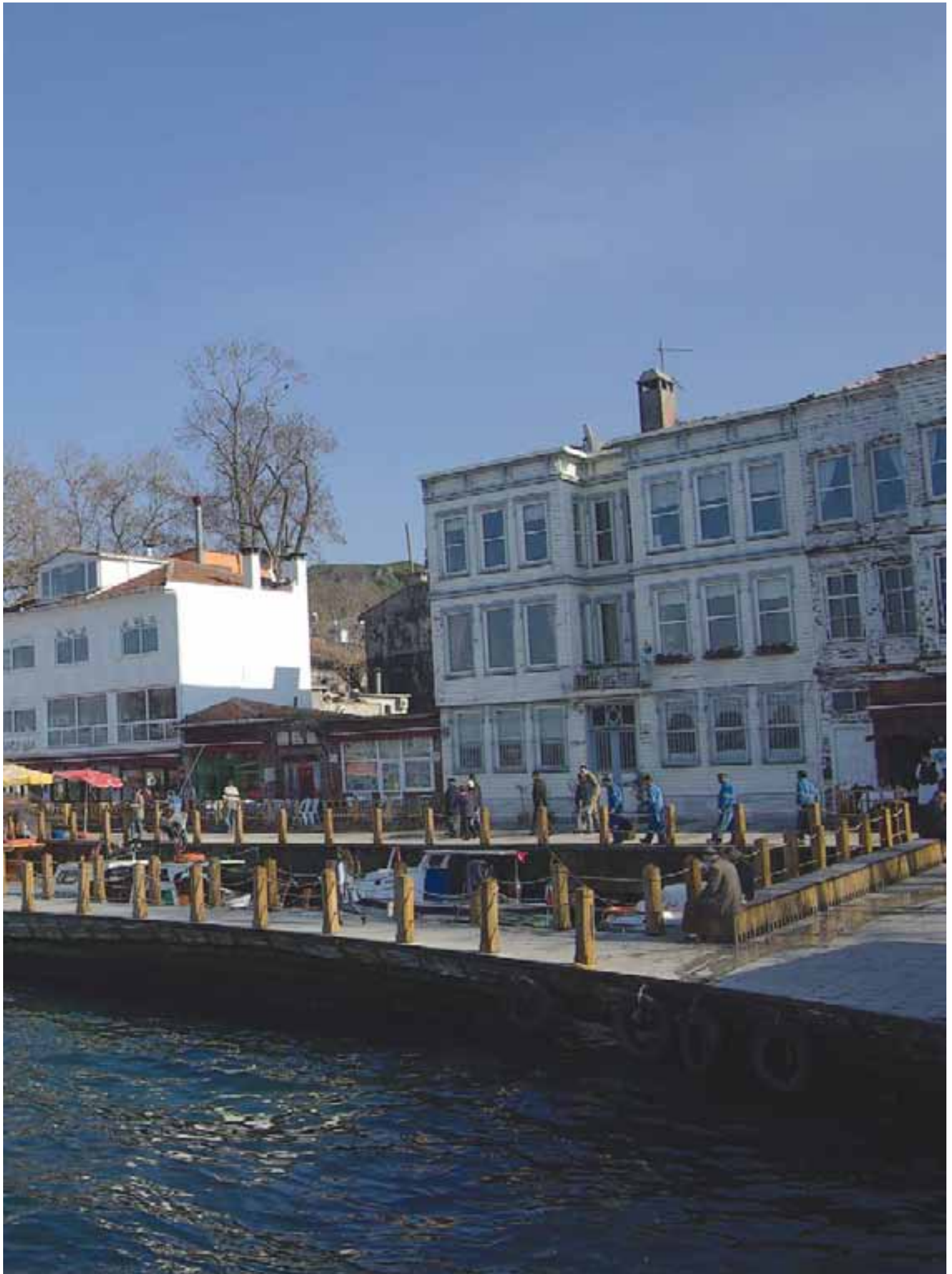
Hacı Zihnî Efendi'nin asıl adı Mehmed olup "Zihnî" mahlası ise, o devrin âdetine göre ve zeki ve anlayışlı olduğunu belirtmek için medresede öğrenci iken hocası tarafından verilmiştir. Bizzat kendisinin bildirdiğine göre 16 Recep 1262 Hicrî / 27 Haziran 1262 (1846 Milâdî) Cuma günü, günün erken saatlerinde doğmuştur.¹ Zihnî Efendi'nin, İstanbul'da, ismini civarlarından bulunmaktan iftihar ettiği² Şeyh Muslihiddin Mustafa Vefâ'dan alan meşhur Vefa semti yakınında Hızır Bey mahallesindeki evlerinde doğduğu yine kendi ifadelerinden anlaşılmaktadır. Zihnî Efendi, 1294/1877'de neşredilen *Meşâhiru'n-nisâ'*da (I, 153, 159) ailesinin, ikiyüz yıldır bu mahallede ikamet etmekte olduğunu da kaydetmiştir. Buna göre Mehmed Zihnî Efendi'nin mensubu olduğu ailesinin yaklaşık olarak 1094/1682 yılından beri, ismini, fetihten sonra İstanbul'un ilk kadısı olan Hızır Bey'den (vefatı İstanbul 863/1459) almış bulunan Hızır Bey Mahallesi'nde (diğer adıyla Hacı Kadın Mahallesi) oturduğunu öğrenmiş bulunuyoruz.

Mehmed Zihnî Efendi'nin doğup büyüdüğü evinin adresini ise, metrûkâtı arasında bulduğumuz ve Zihnî Efendi'nin evinde ikâmet etmekte olan ve muhtemelen 93 Harbi (1876–1877 Türk-Rus Savaşı) muhâcirlerinden Hacı Ümmiyye isimli bir hanıma ait mektuptan öğreniyoruz: Unkapanı yakınında Hacı Kadın Mahallesi Tavanlıçeşme Sokağı No:2.

Öte yandan yine kendi ifadelerinden ve diğer kaynaklardan Zihnî Efendi'nin kira ile Kızıltoprak Mescidi karşısında ve Kanlıca'da denize nâzır yazlıklarda ikamet ettiği ve nihayet 1314/1896'de Beylerbeyi'nde Şemsi Bey Sokağı'ndaki köşkü alıp oraya yerleşmiş olduğu anlaşılmaktadır.

Mehmed Zihnî
Efendi'nin yaşadığı
Beylerbeyi'nden bir
kesit
(arka sayfa)

Babası kaza (mülkiye) kaymakamlarından Mehmed Reşid Efendi, annesi ise Güzide Hanım'dır. Zihnî Efendi'nin kızıdan torunu Güzide Hanım'ın torunu bulunan Prof. Dr. Kenan Gürsoy'dan dinlediğime göre (05.03.1998) Zihnî Efendi'nin Şakir Bey isminde bir kardeşi vardı. Osmanlı sarayında görevli idi. Yine Kenan Bey'in ifadesine göre, Zihnî Efendi'nin babası Çerâkise (=Çerkesler)'den idi.

Mehmed Zihnî Efendi'nin soyu hakkında bir tesbitimizi burada kaydetmek isteriz ki, o da kendisinin 'Siyâdet'i (=Seyyidliği)dir.³ Zira, -aile fertlerinde bu konuda herhangi bir bilgi olmasa da- araştırmalarım esnasında Zihnî Efendi'nin *Elğâz-ı Fıkhiyye*'sinin kütüphanesindeki nüshasının iç kapağında "Mühürsüz nüshalar sahtedir" ibaresinden sonra basılan mühür, "es-Seyyid Mehmed Zihnî" şeklindedir. Bu mühür bu mevzuda önemli bir delil kabul edilmelidir.

B. Öğrenimi ve Yetiştirilmesi

Mehmed Zihnî Efendi, önce medrese dersleri demek olan cami derslerine devam başladı. Hangi hocalardan hangi cami ve medresede okuduğu hakkında henüz detaylı bilgileri elde edemedik. Ancak tahsili sonunda kimden icazet aldığı konusu, merhum hocam Ali Yakup Cenkçiler (Kosova- Gilan kasabası 1913-İstanbul 1988)'in ısrarlı tavsiye ve teşvikleriyle araştırmaya başladığımız Mehmed Zihnî Efendi'nin nerede ve kimden okuduğu konusu, 31.12.2002 (27 Şevvâl 1423 h) tarihinde mühründe es-Seyyid Abdurrahman el-Fevzî ibaresi bulunan Kütahyalı Abdurrahman b. Muhammed Efendi'den (Kütahya 1802-İstanbul 1864)⁴ aldığı icâzetnâmesini terekisi arasında bulmamla aydınlığa kavuşmuştur.

Öte yandan Zihnî Efendi, İstanbul'a gelmiş bulunan Yûsuf el-Esîr es-Saydâvî (ö. 1307/1890), Muhammed Mahmud eş-Şink_tî (ö. 1322/1904), kütüphaneler müfettişi Abdurrahman Nâcim (ö. 1313/1895) ve el-Cevâib matbaası ve gazetesi sahibi Ahmed Fâris eş-Şidyâk (ö. 1887)'la da yakın dostluklar kurmuş, onlardan istifade etmeye çalışmıştır. Ayrıca Zihnî Efendi'nin üç ay müddetle İskenderiye'de Hasan Râsim Paşa (ö. İstanbul 1299 h)'nın⁵ çocuklarına hocalık yapmak üzere İskenderiye'de bulunması oranın ilim ehlerinden de istifadesi için bir fırsat olmuştur.

C. Meslek Hayatı

Tahsilini bitirdikten sonra hayatının bir kısmını devlet dairelerinde geçiren Mehmed Zihnî Efendi, ilk olarak Rebûlâhir 1280/Eylül 1864'de Bâbiâli'de Meclis-i Vâlâ Mazbata Odası'na (bürosuna) mülâzim (bir tür stajyer memur veya memur çırağı) olarak devama başladı. 1284/1868'de Matbaa-i Âmire (Devlet Matbaası) Takvîm-i Vekâyi (o devirdeki Resmi Gazete) kitâbet (kâtiplik) ve

musahhihliğine getirildi. Bundan on bir sene sonra 1295/1878'de öğretim mesleğine geçerek Galatasaray Mekteb-i Sultânîsi (Bugünkü Galatasaray Lisesi) Ulûm-i Arabiyye ve Dîniyye (Arapça ve Din Dersi) Muallimliğe tayin olunarak Matbaa-i Âmire'deki vazifesinden istifâ etti. 15 Teşrîn-i evvel 1299/28 Kasım 1883'de Mekteb-i Sultânî'deki muallimlik vazifesi uhdesinde kalmak üzere Mekteb-i Mülkiyye-i Şâhâne (Bugünkü Siyasal Bilgiler Fakültesi) Usûl-i Fıkıh ve 1310/1892'de de Arabî muallimliğine tayin edildi. Zihnî Efendi Mekteb-i Mülkiyye'deki Usûl-i Fıkıh müderrisliğinden 31.5.1322, Arabî müderrisliğinden ise 1.9.1322 Rumî/14 Haziran 1906'da istifâ etmiştir. Böylece Hacı Zihnî Efendi Mekteb-i Mülkiyye'de yirmi üç yıl müderrislik yapmıştır. Müderrisliği sürerken 1309/1891'de Maârif Nezâreti'nde beş azâdan teşekkül eden Tedkîk-i Müellefât (Yazılan Eserleri İnceleme) Komisyonu üyeliğine, yine üzerindeki vazifelerine hâlel getirmemek üzere 1312/1894-5 yılında "Meclis-i Kebîr-i Maârif" üyeliğine, 1903'de Maârif Nezareti Encümen-i Teftiş ve Muâyene Reisliğine terfi etti. Meşrutiyet'ten sonra tekrar Meclis-i Kebîr-i Maârif Azalığına tayin edildi. Bu sırada yaşının kanunî haddi geçmiş olmasına rağmen fazilet ve olgunluğu dolayısıyla Hey'et-i Vükelâ (Bakanlar Kurulu), "tahdîd-i sîn" den (yaş sınırlamasından) istisnâsına karar vermiştir.

D. Vefatı ve Basındaki Akisleri

Hacı Zihnî Efendi, ilim ve irfan bereketiyle dolu yetmiş yıllık bir ömrün sonunda, Meclis-i Maârif azâlığı görevini yürütürken 17 Muharrem 1332 Hicrî Çarşamba günü (4 Kânûn-ı evvel 1329 Rûmî/17 Kânûn-ı evvel (=Aralık) 1913 Efrencî (=Milâdî) İstanbul'da Beylerbeyi semtinde, Şemsi Bey Sokağındaki köşklerinde Hakk'ın rahmetine kavuşmuştur. Vefat ettiğinde, son eseri olan *el-Muhtasarât*'ın ilk tab'ına başlanmasının on yedinci günü idi.

Vefat haberi basında "Ziyâ-i Müessif" gibi hüznü dolu ifadeler yer almış olan merhumun cenaze namazı Beylerbeyi Camii'nde kılınarak günümüzde Boğaziçi Köprüsü'ne bakmakta olan Küplüce Camii yanında, Küplüce Mezarlığındaki aile haziresine defnedilmiştir.

14 Haziran 1998 Pazar günü ziyaret ettiğim kabristanda Zihnî Efendi'ye ait olan küçük bir levha vardı. Üzerinde "Muallim Zihnî Efendi Tevellüdü 1262 H. Vefatı 1332 H." ibaresi yer alıyordu. Aile kabri yaptırılmış ve "TARHAN AİLESİ" yazılmıştı. Kabir taşında medfun olan diğer yakınlarından şunların isimleri yazılıdır:

- 1- Mevhibe (Zihnî Efendi'nin hanımı) 2- Ali Ra'na Tarhan (oğlu) 3- Hadiye (kızı) 4- Şevkiye (gelini) 5- Tayfur Tarhan (torunu).

Vefat ettiği tarihte yayınlanan gazete ve mecmuaların hemen hemen hepsi Hacı Mehmed Zihnî Efendi'nin vefatını okuyucularına duyurmuşlar, kendisinden övgüyle söz etmişler ve şairler mersiye yazmışlardır. Mesela *Mesnevî* şârihi Tâhirü'l-Mevlevî (1877-1951) Zihnî Efendi'nin vefatına olan üzüntüsünü şöyle

dile getirmiş ve ölümüne tarih düşürmüştür:

“Yine hayfâ ki sîne-i vatani
 Bir ziyâ-ı müessir incitti.
 Yine bir fâzıl-ı yegânesini,
 İlm ü irfân cihânı kaybetti.
 Son zamanlarda âlem-i İslâm,
 Ne mühim zayıat ile bitti.
 Düşdü bir nev hasar ma’rifete,
 Hacı Zihnî Efendi de gitti. (1332)
 Adne pervâz eden o rûh-ı Güzîn,
 Bulsun a’le’l-merâtibi, âmîn!..”

E. Çocukları ve Torunları

Tesbitimize göre Hacı Zihnî Efendi’nin, eşi Mevhibe Hanım’dan üç çocuğu olmuştur:

1- Hâdiye Hanım: Doktor Binbaşı Rifat ile evlenmiş ve Güzide ve Hüseyin Şâdi isminde iki çocuğu olmuştur. Zihnî Efendi’nin torunu olan Güzide Hanım, Yüzbaşı Halil Efendi ile evlenmiş, ondan Afvan isminde bir oğlu olmuştur. Güzide Hanım, eşi Yüzbaşı Halil Efendi, Balkan savaşına şehit olduktan sonra, Fatih’te Hırka-i Şerif civarında bulunan Ümm-i Ken’ân dergâhı postnişini Şeyh Kenan Rıfâî (Büyükaksoy) ile evlenmiş, bu ikinci evliliğinden Hikmet Kâinat isminde bir kızı olmuştur. Hikmet Kâinat Hanım ise avukat Kemal Gürsoy’la evlenmiş e ondan iki çocuğu olmuştur: Prof. Dr. Kenan Gürsoy ve Alican Gürsoy. Hadiye Hanım’ın Doktor Binbaşı Rifat Efendi’den olma oğlu Hüseyin Şâdi Karagözoğlu ise bir zamanların meşhur aktör ve işletmecisidir. Hüseyin Şâdi Bey 30 Aralık 1940’da vefat etti. Onun oğlu Hüseyin Gazanfer ise 1327 h./1911m. de doğdu.

2- Selma Hanım: Zihnî Efendi’nin bu kızı 13-14 yaşlarında vefat etmiş ve Zihnî Efendi kızının ölümünden duyduğu üzüntülerini eserlerinde dile getirmiştir.⁶

3- Ali Rânâ Tarhan: 1299/1882 yılında İstanbul’da doğmuş, 1900 yılında Mekteb-i Sultânî’den (Galatasaray Lisesi) mezun olmuş, Fransızca, Almanca ve İngilizce öğrenmiştir. Mekteb-i Sultânî’de Türkçe öğretmenliği ve Maârif Vekâleti Mektûbî Kaleminde kâtiplik görevlerinden sonra 1902 yılında Posta ve Telgraf Nezâreti Posta Mesâlihi Kalemi memurluğuna geçmiştir. Daha başka devlet dairelerinde de çalıştıktan sonra 1927 yılında Türkiye Büyük Millet Meclisi’nin III. Döneminde Canik (Samsun) mebusu seçilmiştir. Kısa zaman sonra Maliye Encümeni reisi olmuştur. 1928’de Paris’te toplanan beynelmilel Parlamentolar Ticaret Konferansı’na Büyük Millet Meclisi adına katılmıştır. İsmet İnönü’nün başvekilliği döneminde teşkil edilen Gümrük ve İnhisarlar

Vekâleti (Gümrük ve Tekel Bakanlığı)'ne ilk vekil (bakan) olarak tayin edilmiş ve bu görevi 1931'den 39'a kadar fasılasız devam etmiştir. Diğer birçok resmi görevde bulunduktan 1956 yılında vefat etmiş ve babasını kabri yanına defnedilmiştir. Ali Rânâ Bey'ni kızı Ferhan Nezahat Hanım, Prof. Dr. Bedîi Feyzioğluyla evli olup hayattadır. Ali Rânâ Bey'in oğlu Abdülhak Tayfur Zihnî Tarhan Bey de(1911-1994) bir çok devlet görevlerinde bulunduktan sonra 1969'da Galatasaray Mühendislik Özel Yüksekokulu'na müdür ve işletme iktisadı profesörü olarak tayin edilmiştir.

F. Eserleri

1. Arap Dili ve Edebiyatı

Sarf-ı Arabî, Şerhu Teshîli't-tahsîl, Şerhu ebyâtı İsfehendî, Etvâku'z-zeheb Tercemesi, Feyz-i Yezdân, Kitâbü't-terâcim, el-Müntehab fî ta'lîmi lügati'l-'Arab, el-Muktedab mine'l-Müntehab fî ta'lîmi lügati'l-'Arab (Sarf Kısmı), el-Muktedab mine'l-Müntehab fî ta'lîmi lügati'l-'Arab (Nahiv Kısmı) el-Müşezzeb Yahud Mekteb-i Edeb (=el-Mürteeb) fî nahvi lisâni'l-'Arab (Sarf Kısmı), el-Müşezzeb Yahud Mekteb-i Edeb (=el-Mürteeb) fî nahvi lisâni'l-'Arab (Nahiv Kısmı), Ta'likât 'alâ Şerhi's-Şeyhi'r-Radiy 'ale's-Şâfiye li'bni'l-Hâcib, Şerhu's-Şâfiye fî't-tasrîf li's-Seyyid Abdullah'a Ta'likât, el-Kavlü'l-ceyyid, Beyrut'ta 1900 yılında el-Matbaatü'l-Âbâel-Murselin el-Yesuiyyin'de basılan el-Kavaidü'l-Celiyye fî ilmi'l-Arabiyye adlı kitabın tercümesi. Bu tercüme tamamlanmamış, yarım bırakılmış vaziyettedir. Tercümenin Zihnî Efendi'nin el yazısıyla olan nüshası özel kütüphanemizdedir.

2. Türk Dili

Türkçe'nin Gramerine Dâir Kavâ'id-i Türkiye Risâlesi

3. Fıkıh ve Fıkıh Usûlü

Menâr Şerhine Ta'likât, İktibâsu'l-envâr fî tercemeti'l-Menâr, Elğâz-ı Fıkhiyye, Kızlar Hocası Yahud Küçük Hanımlar İlmihâli, Hanımlar İlmihâli, Nimet-i İslâm, El-Muhtasarât fî mesâili't-tahârâti ve'l-'ibâdât, Husûlü'n-nakhi fî usûli'l-fıkhi (Bu eser, Usul-i Fıkıh adıyla basılmıştır), Terceme-i Tuhfeti'l-Mülûk.

4. Akâid ve Kelâm

Düstürü'l-muvahhidîn (Bir forması Mehmet Şevket Eygi'nin kütüphanesinde, diğer üç forması ise özel kütüphanemizdedir).

5. Kur'ân İlimleri

el-Kavlü'l-sedîd fî ilmi't-Tecvîd Yahut Tecvîd-i Cedîd (Müellif tarafından tashih edilen nüshası Bayezid Devlet Kütüphanesi'ndedir).

6. Hadis

el-Hakâik mimmâ fî'l-Câmi's-sağîri ve'l-Meşârik min hadîsi Hayri'l-halâik, Buhârî'nin el-Câmi'u's-sahîh'i Üzerine Ta'likât, Müslim'in el-Câmi'u's-sahîh'i Üzerine Ta'likât, Meşâhiru'l-envâr'a Ta'likât

7. Dinler Tarihi

Tuhfetü'l-erîb fî'r-reddi 'alâ ehli's-salîb Tercemesi

8. Terâcim-i Ahvâl (Biyografi)

Meşâhiru'n-nisâ, Buğyetu't-tâlib fî tercemeti Tuhfeti'r-râğîb fî siyrati cemâatin min a'yâni Ehli beyti'l-etâyib

9. Tasavvuf

el-Münkızı mine'd-dalâl Tercemesi, Sihâmu'l-isâbe fî kenzi'd-de'avâti'l-müstecâbe Tercemesi, Seyyid Sıbgatullahzâde Seyyid İbrahim Fasîh el-Bağdâdî el-Hayderî'nin *Şifâu'l-Milel an Dâi'l-kesel* adlı risalesinin tercümesi. Zihnî Efendî tercümeyi 27 Safer 1293 (24 Mart 1876)'da bitirmiştir. Zihnî Efendî'nin kendi el yazısıyla olan tercümesi özel kütüphanemizdedir.

G. Şahsiyeti

Zihnî Efendî'nin beden yapısı ile ilgili olarak öğrencisi Prof. İsmail Hikmet Ertaylan'ın hatıralarında zikrettiği şu ifadeleri bize ışık tutmaktadır: “ (Zihnî Efendî'nin) oğlu Ra'nâ Bey de Galatasaray'da talebe idi. Babası gibi kısa boylu, geniş omuzlu, kavî adaleli gürbüz bir gençti. Jimnastikte, bilhassa gülle kaldırmakta mâhirdi.”⁸

Tevâzuu, mahviyatkarlığı ve yardımseverliğini, tanıyanlarının hep tekrarladıkları Zihnî Efendî, hayatını, araştırma, telif ve tedrise hasretmişti. Evinde veya vazifesi başında olmadığı zaman, umûmî kütüphanelerde bulunurdu. Evinde ailesine ayırdığı sınırlı fakat şefkat dolu zaman dışındaki vakitlerini ibadetle, ilmî araştırmalarla ve yazmakla geçirirdi. Az uyurdu. İlmi ile âmil idi.

Ciddilik, samimilik, çalışkanlık, edeb ve şefkat kendisinde kemaliyle bulunan vasıflarındandı. Hac farızasını yerine getirmesi ve en büyük arzusunun Peygamber (s.a.v)'in sünnetlerini ihyâ edenlerden olmak istediğini ifade etmesi ve tasavvuf yolunda ilerleyip kemâle ermek için Şabâniye şeyhlerinden Muhammed Necib Efendi'ye intisap etmesi onun dindarlığının işaretlerinden sayılmalıdır. Kendisine iyilik edenleri de bir münasebetini bulup hayırla anmayı unutmaması da onun vefâkar bir dost oluşunun tezâhürlerindedir.

Henüz talebe iken hocası tarafından kendisine “Zihnî” mahlasının verilmesi O'nun, yaşlıları arasında akıl ve zekâsıyla temâyüz ettiğini gösterir. Nitekim 1280/1864'de başladığı bir tür memur adaylığında gösterdiği başarı sebebiyle olmalıdır ki, kendisi devletin resmî gazetesi olan ve çok büyük bir dikkat, bilgi ve titizlik isteyen Takvim-i Vekâyi'nin kâtiplik ve musahhihliğine getirilmiş ve on sene kadar bu görevi ifâ etmiştir.

Zihnî Efendi, küçüklüğünden itibaren sağlam bir tahsil görmüş, muhtelif İslâmî ilimlere vukûfu yanında Arap Dili ve Edebiyatı'ndaki tesirini kabul ettirmiş velûd bir müelliftir. Büyük ve titiz çalışmalar içinde gördüğümüz bu âlimin meydana getirdiği eserler, yetiştiği zaman ve muhîte nispetle ileri bir ilim Zihnîyetiyle yazılmışlardır. Bunların hâlâ kendi mevzularında aşılammış çalışmalar olduğunu söyleyebiliriz.

Galatasaray Sultânîsi'ndeki talebelerinden Ali Kemal⁹, Zihnî Efendi'nin şahsiyeti ile ilgili olarak şunları söylemektedir:

“...Bu üstadları o zaman nasıl anladım şimdi hatıralarıma müracaat ederek öyle anlatmak isterim. Zihnî Efendi pek halûk, hatta mahcup bir zât idi; talebeden sıkılır gibi idi. Fakat ulûm-ı fıkhîyede, Arapça'da yed-i tûlâ sahibi idi. *el-Müşezzeb*, *el-Müktedab*, *el-Müntehab* diye Arapçaya, sarf ve nahv-i arabîye dair pek fâzılâne eserler neşreyliyordu. Mahza bu lisan ile pek ziyade meşgul olduğu için Türkçe ile işigâle o kadar vakit bulamıyordu; Arapçaya nazar-ı müsamaha ile bakanlara ‘adetâ kızıyordu.

Hatta *el-Müntehab*'ın kabına nişanla:

Her lisanın Arabî müntahabıdır, çelebi!

Mısra-ı garibini yazmıştı. Bu eserlerden birine yazdığı bir takrize Naci merhum:

“Bir Harîrîsi var zamanımızın

Ki Bedîi zamana sânidir.”

diye başlar, çünkü Zihnî Efendi'ye o mertebe hürmet ederdi. Hakikaten o fakîh-i fâzıl da bu hürmete lâayık idi.”¹⁰

Mehmed Zihnî Efendi'nin bu ilmî çalışmaları iltifat görmüş, zamanının matbuatında ismi takdirle yadedilmiş, devlet adamları tarafından nişanlarla taltif edilmiş, şöhreti yurt dışına ulaşmış, Müsteşrikler Kongresi'nce bir altın madalyayla mükâfatlandırılmış, eserlerinden *el-Kavlü'l-ceyyid* Kazan'da basılmış, *el-Müşezzeb*, Pakistan'da Arapça'ya çevrilmiş, *Meşâhiru'n-nisâ* ise Farsça'ya tercüme edilip İran'da yayımlanmıştır.

Şimdi Türk diline ve edebiyatına büyük hizmetlerde bulunan Kilisli Muallim Rıfat Bilge (1874-1953)'nin¹¹ kendi eseri olan *Otuz Ders -Yahût- Yeni Sarf-ı Arabî* (İstanbul 1328 h.) ile ilgili olarak kaydettiği bir hatırasını arz edeyim de, Zihnî Efendi'nin ahlâkî olgunluk derecesini varın siz kıyas edin. Rıfat Bilge şöyle anlatıyor: "Takrîben üç yüz yirmi senesinde Vefâ Mektebine Arapça muallimi oldum. Kütüphanelerde ne kadar sarf kitabı varsa tedkîke başladım. Belki beş yüze yakın kitap gözümünden geçti, bunlar değerli kitaplardı. Fakat bunların hiçbirisini Türk çocukları için faydalı görmedim. Bunların yüzde doksan dokuzu Araplar tarafından, yüzde biri Türkler tarafından yazılmıştı. Araplar, Arap dilini bilenler için yazdıkları halde Türkler de onları taklit etmişlerdi.

Nihayet düşündüm. Türk çocukları için bir eser yazmak istedim, bir şeyler karaladım, onları Türk çocukları üzerinde tecrübeye başladım. Muvaffak olduğum noktaları kaydettim. Böyle böyle dört, beş sene içinde bir eser vücuda getirdim. Öyle bir eser ki 1300 seneden beri öyle bir eser yazılmamıştır. Öyle bir eser ki okuyanların Zihnîni durduran i'lal, idgam nazariyeleri bu eserde görülemez. Ben onları kökünden söküp attım. "Dil meselesi düstura bağlanamaz" zannediliyorken ben bütün tarifleri riyâzî düstur gibi düsturlar ile bağladım. Resmi hususi yüzlerce insanlar üstünde tatbik ettiğim bu eserin doğruluğuna k_ni oldum. Meşrutiyet'in iptidâsında bunu bastırdım. Rüştîye mekteplerinin ve hatta i'dadi mekteplerinin programına konulması için Maarif Nezareti'ne bir arzuhal verdim, bir de kitap takdim ettim.

O vakitki Maarif Nazırı Emrullah Efendi idi. Arzuhalimi kitap ile birlikte Maarif Nezareti'nin ilmiye kısmına havâle etti. Usûlen bu kitabı reis Hacı Zihnî Efendi hazretleri tetkik edecek idi. Halbuki bütün rüştîyelerde onun (el-Müşezzeb) adlı eseri okunuyordu. Şimdi kendi eserini kaldırıp benim eserimi kabul edeceğini aklıma bile getirmiyordum. Onun için arzuhalini yoklamaya bile lüzum görmedim ve âdetâ pişman oldum. Bir hafta sonra Maarif'ten bir odacı geldi:

-Seni Hacı Zihnî Efendi istiyor, dedi. Kendimce "Şimdi Efendi hazretlerinin itâbına mazhar olacağım. Fakat o büyük zat beni tekdîr etse bile ses çıkarmayacağım; ona olan hürmetime kusur getirmeyeceğim" diye karar verdim. Kemâl-i edeple huzur-ı şeriflerine çıktım. Beni görünce sordu:

-Kimsiniz? dedi.

-Kilisli Muallim Rıfat'ım! dedim.

Yerinden kalktı, yanıma kadar geldi, musâfaha yaptı:

-Şöyle buyurun, dedi. Bana yanında yer gösterdi. Sonra o sevimli, nurani yüzü büsbütün parladı, yüzünde tebessüm gülleri açılmaya başladı ve şöyle dedi:

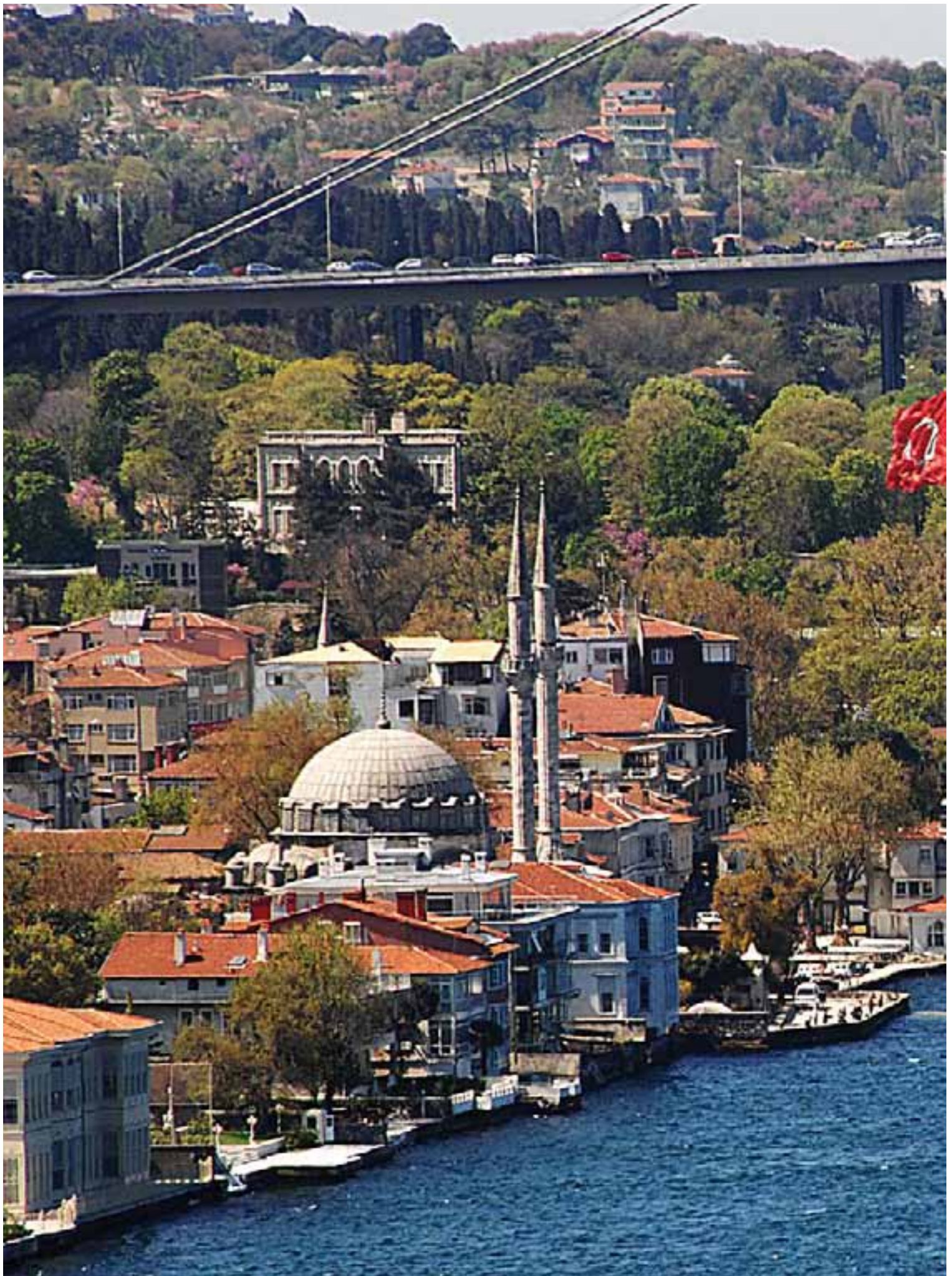
Aferin, maşaallâh, bârekellâh, çok yaşa evlâdım, senin gibi bir genci görmekle bahtiyâr oldum. Cenab-ı Hak sana çok uzun ömür versin. İnşallah millete çok eserler yazarsın. Çocuğum, sen bu kitabı yazarken eminim ki, ilham-ı ilâhiyi tahrîr etmişsin. Belki bilirsiniz: Ben senelerden beri Arapça ile meşgulüm. Birkaç eser yazdım fakat bu mübarek lisanı bir türlü kolaylaştırmağa muvaffak olamadım.

Cenabı Hak bu nimeti, bu saadeti size saklamıştır; şâyânı tebriksiniz. Kitabınızı okumaya başladım kendimi mektep sırasında oturan bir çocuk yerine koydum. Sözlerinizi kolaylıkla anladım; anladıklarım da aklımda kaldı. Binaenaleyh kitabınızı çocuklarımız için pek münâsîp gördüm. İşte ben eserimi programdan çıkartıyor, yerine kitabınızı koyuyorum.

Efendi hazretlerinin on binde bir insana nasîp olan bu insâfı, bu mürüvveti, hamiyeti, hakşinâslığı, bu fedâkârlığı bana çok dokundu; gözlerim doldu, kendisine nasıl teşekkür edeceğimi şaşırđım. Söylerken dilim dolaştı, söyleyecek söz bulamadı, mübarek elini öptüm.

-Bu bir tabak yemiştir. Sizin bahçelerden topladım, sıkılmadan size hediye getirdim, ben sizin daima şâkirdiniz ve bir bendenizim! dedim. Hürmetle eğildim çıktım".¹²

Burada bir hususa dikkat çekmek istiyorum. O da Zihnî Efendi gibi bir şahsiyetin nasıl bir ortamda yetiştiği, onun bu ahlâkî yüceliğinin temellerindeki mayanın/özün tespitidir. Zannederim ki bu nokta, insan yetiştirmeyi meslek edinen eğitimciler, pedagoglar için, eğitime ve kültüre yön verme sorumluluğunu yüklenmiş bulunan yönetici ve yetki sahipleri için ibret verici olmalıdır. Herhalde bu konuyu bize en iyi şekilde anlatacak olan, kendisine icazet veren hocasının icazetteki şu ifadeleri, me'zun ettiği öğrencisine son öğütleridir: "... Bana kıymetli hocalar, bildiğimi değerli talebelere öğretmem şartıyla sözlü ve yazılı olarak icazet vermişlerdir. İşte ben böyle bir durumda iken ilim yolunda çalışan İstanbullu Mehmed Reşîd oğlu Mehmed Zihnî Efendi -ki Allah ona aziz ve güçlü lütfü ile muamele eylesin- bana geldi benden icazet talep etti. Menkûl ve ma'kûl ilimleri benim yanımda okuyunca onu imtihan ettim ve onu icazete ehil ve layık buldum ve ona, (öğrendiklerini) anlatma, nakletme ve hatırlatma tarzında yapacağı dersinden sonra beni unutmaması şartıyla icazet verdim ve ona vazifelerini tam yapmayı, Allah'ın emir ve yasaklarına uymak sureti ile (takva)yı, akîbetini düşünerek hareket etmeyi tavsiye ettim. Nitekim fazîlet ve kemâl sahibi, âlim ve ilmi ile âmil Yakovalı¹⁴ Ali b. Bayram -ki yüce ve kuvvet sahibi olan Allah ona selamet versin!- da bana o şartlarla icazet vermiştir. (...) Sözü, Muaz (r.a)'ın rivayet ettiği hadiste insanların Efendisi'nin yaptığı tavsiye ile sona erdirelim. Muaz şöyle demiştir: Rasûlullah (s.a.v), benim elimden tuttu ve bir hayli yürüdü. Sonra şöyle buyurdu: Ey Muaz! Sana Yüce Allah'ın emir ve yasaklarına riayet ederek (takva içinde) yaşamayı, doğru sözlü olmayı, ahde vefâyı, emâneti yerine getirmeyi, hâinliği bırakmayı, yetime merhameti, sözünde durmayı, tatlı söz söylemeyi, samîmiyetle selam vermeyi, okurken iyi düşünüp anlamaya çalışmayı, âhireti sevmeyi, savaşta telaşa kapılmamayı, beklentilerini kısa tutup tûl-i emelden uzak kalmayı, işini güzel yapmayı sana tavsiye ediyorum ve sana bir Müslümana sövmeni, bir yalancığı tasdik etmeni, bir doğruyu yalanlamayı ve adalet sahibi bir başkan, yönetici kumandana isyan etmeni, yeryüzünde fesat çıkarmanı yasaklıyorum. Ey Muaz! Her taşın ve ağacın yanında (her yerde) Allah'ı zikret. Gizliye gizli, açığa açık her günaha yeni bir tevbe et." Bu hadisi Beyhakî -ki Allah ona

rahmet eylesin- rivayet etmiştir. Ben bu icazet verilen talebeden duanın kabul olduğu zamanlarda samîmî dualarında beni unutmamasını rica ediyorum. Ey Rabbimiz! Bize hidayet verdikten sonra gönüllerimizi bâtıla meylettirme. Bize kendi katından bir rahmet bağışla. Şüphesiz ki sen çok bağışlayansın. Rabbimiz! Hesabın görüleceği günde bizi ve anne babalarımızı ve müminleri bağışla. İnşallah, Lâ ilâhe illallâh Muhammedün rasûlullah, son sözümüz olur. Yüceliğine sığınarak Allah'a hamd ediyorum.”

Öğrencisi Mehmed Zihnî Efendi'ye nasihatlerini bu şekilde özetleyen hocası, icâzetnâmesinin sonuna farklı bir mürekkeple ve kendi kalemle şu sözleri yazmış ve kimliğini belirtmiştir: “Bu sözleri Rabbinin nimetlerine muhtaç Kütahyalı Abdurrahmân b. Mehmed –ki Allah ikisini de mağfiret eylesin- söylemiş ve kendi kalemle yazmıştır. Mühür (=es-Seyyid Abdurrahman el-Fevzî).”

Arap Dili ve Edebiyatına Getirdikleri

Bilindiği gibi, Zihnî Efendi'nin ağırlık verdiği ilmî cihetlerden biri de Arap Dili ve Edebiyatı'nın daha iyi ve daha kolay öğretilmesidir. Bu yoldaki çalışmaları ve bıraktığı eserleri devamlı takdir toplamıştır.

Ancak burada bir hususa dikkat çekmenin yerinde olacağını düşünüyorum: O da, bir ilim adamının ilmî çalışmalarının değerlendirilmesi yapılırken o şahsın, içinde büyüyüp yaşadığı zaman, şartlar ve fikir hareketlerinin de göz önünde bulundurulmasının gerekli oluşudur. Zira ilim ve fikir adamları çevrelerini etkiledikleri gibi kendileri de çevrelerinden etkilenirler. Bu, sosyolojik bir gerçektir. Bu itibarla, Zihnî Efendi'nin içinde yaşadığı zamanda, Tanzimat'tan sonra başlayan ve hayatın her alanındaki değişim ve yenileşme hareketlerinin etkisinde bulunabileceğini hatıra getirmeliyiz. Bu münasebetle Zihnî Efendi'nin bir özelliğine de işaret edilmelidir: Galatasaray Sultânîsi Arabî muallimi olan Zihnî Efendi, Beyrut'taki meslektaşı Beyrut Sultânîsi Arapça müderrisi bulunan *ed-Dürûsü'l-arabiyye* müellifi ve *en-Nibrâs* Dergisi kurucusu Mustafa el-Galâyînî ile –muhtemelen- yardımlaşıyordu. Zira Mehmed Zihnî Efendi'nin kitapları arasında yer alan bir *ed-Dürûsü'l-arabiyye* nüshasının kapağında “Hacı Zihnî Efendi Hazretlerine” ibaresi ile takdim edilmesi bunun delili sayılabilir.

Hacı Zihnî Efendi'nin Arapça'nın öğretimi ile ilgili fikirlerini kendi ifadelerinden şöyle özetleyebiliriz:

Arapça'nın bize din ve dil itibarıyla gerekli olduğu bilinmektedir. Onun öğretiminde zorluk olduğu iddiası ise asılsız bir iddiadır. Dilimizde çok sayıda Arapça kelime bulunduğu için bu dil, bize yabancı olmayıp onun öğrenilmesi Batı dillerinin öğrenilmesine nisbetle daha kolaydır. Bu hususta çekilen zorluk, öğretim metodunun/usulünün yolsuzluğundandır. Yabancı dil öğrenmede en kolay yol, öğrenilen yabancı dilin kaidelerinin öğrencinin kendi lisanı ile öğrenilmesidir. Anlayışlı bir öğrenci Arapça'nın kaidelerini anlatan Türkçe yazılmış bir kitabı iyice anlayarak okur ve alıştırmalarını öğrenerek yaparsa kendi kendine

Arapça'yı bilen biri haline gelir. Arapça metinleri çözerken de dilimizde tercemeleri de bulunan *es-Sıhah* ve *el-Kâmus* gibi bir sözlükten faydalanabilir.¹⁴

Hulasa; Hacı Zihnî Efendi yazdığı dinî eserlerinin yanında Arap Dili ve Edebiyatı sâhasında yazdığı eserleriyle bir çığır açmış ve bir canlanmaya sebep olmuştur. Bu canlanışın bir sonucu olmalıdır ki, medreseliler de kendilerinin öğretim metodlarının kusurlu yanlarını görmüşler ve medreselerde asırlardan beri Arapça metinleri okutulan kitapların tercemeleri neşredilmeye başlanmıştır.¹⁵ Mehmed Zihnî Efendi'nin eserleri bazı kitaplarda kaynak olarak gösterilmiş¹⁶; bir kısmı çeşitli okullarda ders kitabı olarak tedris edilmiş ve Ali Nazîmâ'nın *el-Miftâh*'ı, Ahmed Naîm'in *Temrînât*'ı ve Hanbelîzâde Muhammed Şakîr'in *Temrinli ve İrablı Lisân-ı Arabî*'sine ve kendisinden sonra yazılan bir çok esere örneklik etmişlerdir.

Hacı Zihnî Efendi'nin Arapça öğretirken öğrencinin dikkatini çekecek, onu derste zihnen uyanık tutacak, ilgisini ve bilgisini artıracak ve ahlâken olgunlaştıracak misaller seçtiğini de müşahede ediyoruz. Kendisinin ders notları arasında bulduğumuz birkaç misali arz etmek isterim.

Behlül'e: "Bize delileri say!" denilmiş, o da "Bu iş uzun sürer; fakat (en iyisi ben size) akıllıları sayayım (da, böylece kısa yoldan ne kadar deli bulunduğunu öğrenmiş olursunuz!)" diye cevap vermiş.

Behlül bir gün dalsız budaksız bir ağacın yanında durdu. "Bana yarım dirhem veren olursa bu ağaca çıkarım!" dedi. İnsanlar parayı ona verdiler, o da parayı aldı. Sonra dedi ki: "Bir merdiven getirin!". İnsanlar hemen itiraz ettiler "Tırmanma şartında merdiven var mıydı?", o da hemen: "Peki merdivensiz çıkacağım diye bir şart koştum mu?" diye cevabı yaptırdı.

Bir adam bir hastayı ziyaret etmiş ve ona "Ne şikâyetin var?" demiş. Adam. "Böğrüm ağrıyor" diye cevap vermiş. (Ziyarete gelen) adam, "Haa o, babamın hastalığından. Babam o hastalıktan ölmüştü! Dostum bu sebeple sen vakit geçirmeden vasiyetini yapmalısın!" demiş. Hasta, hemen oğlunu çağırıp demiş ki: "Oğlum sana vasiyet ediyorum: Bundan sonra bu adamın benim yanıma girmesine sakın müsaade etme!".

Ey bir nimetten dolayı bana haset eden (çekemeyen)

Biliyor musun kime karşı edepsizlik ettiğini

Gerçekte sen, Allah'ın yaptığını kötü saymış oluyorsun;

Çünkü sen bu davranışınla, Allah'ın bana verdiği razi olmamış oluyorsun.

Düşmanlarım var ya, aslında onların bana ikram ve iyilikleri olmuştur.

Onun için Rahman (olan Allah) benim düşmanlarımı yok etmesin

Zira onlar benim hatalarımı araştırıyorlar ben de öğrenip o hatalardan uzak duruyorum

Benimle rekâbet ediyorlar, bu sebeple yarışı kazanıp yüksek mertebelere eriyorum.

Şüphesiz ki öğretmen ve doktor her ikisi de

Kendilerine saygı gösterilmediği zaman işlerini samimi ve güzel yapmazlar.

Artık vefa kalmadı, dostlar hain oldu
 Kabalık arttı, devir kötü oldu.
 Ben tıbbı şu iki beyitte tamamen özetledim:
 Çünkü sözün güzeli kısa olanıdır.
 Yemek yersen az ye, yedikten sonra da (üzerine) başka şeyler yemekten uzak dur; zira şifa yenileni hazmetmededir.
 İnsanlar için, yemek üstüne yemekten daha zararlı bir durum yoktur.
Kusur mu buldun bir erde
Düzelte onu hemen ol yerde
Ararsan hiç kusursuz sen eğer
Allah'tır o, hem göklerde hem yerde.

DİPNOTLAR

- ¹ Mehmed Zihni, *Meşâhîru'n-nisâ*, Matbaa-i Âmire, İstanbul 1894-95, I, 159, 3 numaralı dipnot.
- ² Mehmed Zihni, *a.g.e.*, II, 284.
- ³ Bilindiği gibi genel olarak Peygamberimiz'in (s.a.v) torunlarından Hazret-i Hasan soyundan gelenlere "şerif", Hazret-i Hüseyin neslinden olanlara da "seyyid" denilmektedir. Malezya, Singapur ve Endonezya'da ise "Habib" denilmesi yaygındır. (Bu konuda daha geniş bilgi için bk. K.V. Zettersteen, İA, "Haseni", V/1, 339-341; T.W. Haig, "Seyyid", X, 543; C.Van Arendong, "Şerif", XI, 435-442; *Yeni Rehber Ansiklopedisi*, İhlas Gazetecilik Holding A.Ş. İst., 1994, XVII, 367-8; Ahmet Turan Arslan, "Malezya'da Din Eğitimi ve Arapça Öğretimi", *MÜF Dergisi*, sy. 13-15 (İstanbul 1997), s. 27-52; a.mlf., "Muhammed Zâhid el-Kevserî'nin İcâzet Aldığı Malezyalı Bir Âlim: es-Seyyid Alevî b. Tâhir el-Haddâd (1301-1382 h/1884/1962 m)", *İlim ve Sanat*, sy. 48 (Mayıs-Temmuz 1998), s. 99-103.
- ⁴ Hayatı hakkında bk. Bursalı Mehmed Tâhir, *Osmanlı Müellifleri*, İstanbul 1333, I, 283; İlhan Erdem, "Mikyâsü'l-lisân kâstâsu'l-beyân isimli Eseri", *Türk Dili Dergisi*, sy. 566 (Şubat 1999), s. 155-162; Mustafa Koç, "Abdurrahman Fevzi", *Yaşamları ve Yapıtlarıyla Osmanlılar Ansiklopedisi*, İstanbul 1999, I, 27-29.
- ⁵ Hayatı hakkında bk. Mehmet Süreyya, *Sicill-i Osmânî*, İstanbul 1308-1312, II, 173; İbnülemin M. Kemal İnal, *Son Sadrazamlar*, İstanbul 1982, II, 980.
- ⁶ Mehmed Zihni Efendi, *Meşâhîru'n-nisâ*, II, 204.
- ⁷ Eserleri hakkında bk. Ahmet Turan Arslan, *Son Devir Osmanlı Âlimlerinden Mehmed Zihni Efendi*, İstanbul 1999, s. 99-147.
- ⁸ İsmail Hikmet Ertaylan, *Yetmiş Yılın Masalı*, İstanbul 1964, s. 137.
- ⁹ Hayatı için bk. Ali Kemal, *Makaleler* (haz. Hülya Pala), İstanbul 1997; a.mlf, *Ömrüm*, İstanbul 1985.
- ¹⁰ Ali Kemal, *Ömrüm*, İstanbul 1985, s. 65.
- ¹¹ Ömer Faruk Akün, "Kilisli Rıfat Bilge", *DİA*, XXVI, 18-22.
- ¹² Kilisli Muallim Rıfat Bilge, *Anılar ve İnsanlar*, Kilis Kültür Derneği Genel Yayın No:17, Ankara 1997, 47-49.
- ¹³ Kosova-İpek şehri, bk. Nuri Akbayar, *Osmanlı Yer Adları Sözlüğü*, İstanbul 2001, s.168.
- ¹⁴ Mehmed Zihni Efendi, *el-Muntehab*, s. 4.
- ¹⁵ Ahmet Turan Arslan, *İmam Birgivi Hayatı Eserleri ve Arapça Tedrisatındaki Yeri*, İstanbul 1992, 165, 167, 168.
- ¹⁶ Osman Ergin, *Türk Maarif Tarihi*, I, 110, V, 1705; Mehmed Zeki Pakalın, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, III, 451; Nihad Sami Banarlı, *Resimli Türk Tarihi Edebiyatı Tarihi*, İstanbul 1998, II, 769.

II. Abdülhamid'in Beylerbeyi Günleri

PROF. DR. CEVDET KÜÇÜK

II. Abdülhamid, hayatının yaklaşık son 6 yılını Üsküdar'da bulunan Beylerbeyi sarayında geçirdi.¹ Osmanlı Devleti'nde ilk meşruti yönetimi başlatan II. Abdülhamid, bir Balkan komitesi haline gelen İttihat ve Terakki Cemiyeti² tarafından meşrutiyete karşı olmakla ve "31 Mart Vakası"nı çıkarmakla suçlanarak,³ Selanik'ten getirilen "Hareket Ordusu"nun İstanbul'a hakim olmasından sonra, 27 Nisan 1909'da tahtından indirildi.⁴ Hareket Ordusu Komutanı Mahmut Şevket Paşa, eski padişahın Selanik'e gönderilmesini kararlaştırdı ve baş muhafızlığına da Fethi Bey'i (Okyar) atadı.⁵ Hemen Yıldız sarayını terk etmesi ve aksi halde topa tutulacağı bildirilerek, apar topar Yıldız Sarayı'ndan çıkarılan Sabık Padişah ve ailesi, arabalarla Sirkeci İstasyonu'na getirildi ve buradan özel bir tirene bindirilerek Selanik'e gönderildi.⁶

Sâbık Hakan'ın ikametine tahsis edilen Alatini Köşkü Selanik'in en güzel köşklarinden biriydi.⁷ Adeta hapisane haline getirilen köşkün pencereleri tahta perdelerle kapatılmıştı. Padişah ve yanında bulunanların dışarıya ve köşkün bahçesine çıkmaları, misafir kabul etmeleri ve yakınlarıyla görüşmeleri yasaklanmıştı. Günlük gazete ve dergi okumalarına izin verilmiyordu. Köşkün birinci katını marangoz atölyesi haline getirerek, çok sevdiği mesleğini icra etmeye başlayan Abdülhamid'in dört eşi ile altı oğlundan ikisi ve beş kızından üçü yanındaydı. Yıldız Sarayını hemen terk etmek zorunda bırakıldıklarından, o sırada sarayda bulunmadıkları için gelemeyen diğer çocuklarının da yanına gelmelerini ve eğitimlerinin sağlanmasını istiyordu. Ayrıca hayatı üzerindeki kuşkuları da devam ediyordu.

Abdülhamid'in hal'inden sonra sıkıyönetim ilan ederek ve darağaçları kurarak bir sindirme hareketine girişen İttihatçıların, İnkılâbı koruma bahanesiyle başlattıkları tedhiş rejimi giderek tabiileşti. Meşrutiyet örfileşerek "Hürriyet" adı altında iki meclisli acayip bir mutlakiyet rejimi haline geldi. Hafiyelik yeni bir

Sultan II. Abdülhamid

şekle büründü ve matbuat susturuldu.⁸ Böylece devleti ele geçiren İttihatçılar, Abdülhamid'in büyük yekûn tutan şahsi servetine de ordu adına el koymaya karar verdiler. Kendisinin imzalaması gereken evrakı hazırlayarak Selanek'e gönderdiler.

Sâbık Hakan, alın teriyle çalışarak ve tasarruf ederek kazandığı şahsi servetini severek orduya vereceğini, ancak kendisinin de bazı isteklerinin olduğunu söyledi. Alatini köşkünün kendi adına satın alınmasını, aile fertlerinin güvenliklerinin sağlanmasını, hizmetinde bulunan kişilerin şahsi hürriyetlerinin verilmesini, kalan ömrünü huzur içinde sürdürebilmesi için şahsi servetinden bir miktarının ayrılmasını, hayatının resmen emniyet ve kefâlet altına alınmasını istiyordu.

Baş Muhafızı Fethi Bey'in, bu isteklerinin yerine getirileceğine dair kendi el yazısıyla yazdığı bir belgeyi imzalayıp takdim etmesinden sonra; "Hepsi millete orduya ve donanmaya feda olsun. Yeter ki doğru yolda kullansınlar. Veballeri omuzlarındadır" diyerek belgeleri imzaladı.⁹ Fakat ordu adına el konulan bu paraların ve mücevherlerin büyük bir kısmının İttihatçı liderlerin ceplerine gittiği daha sonra ortaya çıktı.¹⁰

Hükümet, Abdülhamid'in bütün varlığını elinden aldığı halde isteklerinin hiçbirini yerine getirmedi. Aksine eski padişahla yakından ilgilenmeyi kesti. Sabık

Hakan, hayatından daha çok endişe etmeye başladı. Bilhassa aklanmadan gözlerini kapamış olma ihtimalinin acısını yüreğinde hissediyordu. Devamlı olarak, meşrutiyete karşı olmadığını ve 31 Mart vakasıyla hiçbir ilgisinin olmadığını söylüyordu. Sesini ilgililere duyurmak için, 6 Temmuz 1909'da "*Millete, Devlete, Mebusana ve Askere Açık Arzuhâlimdir*" başlığı altında yazdığı bir mektubu Fethi Bey'e verdi. O da, meclis başkanlığına takdim edilmek üzere Harbiye Nezareti'ne gönderdi.

Abdülhamid mektubunda; kendisine yargısız infaz yapıldığını ve savunma hakkının kutsal olduğunu söylüyordu. Hakkındaki bütün suçlamalara cevap verebilmesi için hâkim karşısına çıkarılarak yargılanmasını, suçlu bulunursa cezalandırılmasını, suçsuz bulunursa aklanmasını ve bilhassa hayatının ordu, meclis ve hükümet tarafından müştereken yazılı olarak taahhüt altına alınmasını istiyordu.¹¹ Mahmut Şevket Paşa, birkaç gün sonra bu mektubuna çok sert bir cevap verdi. Fethi Bey'e gönderdiği yazıda: "Ordu hayatını koruyor! Daha başka ne istiyor? Vehmi başına bu işleri getirdi. Şimdi hayatıyla oynuyor"¹² diyordu. Sabık Hakan artık kalabalık içinde yalnızlığa terkedilmişti. Duygu ve düşüncelerini aktarabildiği Fethi Bey'in Selanik'ten ayrılmasına ve yerine atanan Rasim Bey'in, Abdülhamid'in felaketi şerefine Türk düşmanı Sandanski'yi Alatin köşkünde ziyafet vermesine çok üzüldü.¹³

Gazi Ahmed Muhtar Paşa Hükümeti, 8 Ekim 1912'de Balkan harbinin başlaması ve Selanik'in Yunan tehdidi altına girmesi üzerine Abdülhamid'i Bursa'ya nakletmeğe karar verdi. Ancak Sabık Hakan, buradan kendisini ancak ölümün çıkaracağını söyleyerek teklifi kabul etmedi.¹⁴ Kâmil Paşa hükümeti de, Abdülhamid'i Beylerbeyi Sarayına nakletmeye karar verdi. Kendisini ikna etmeleri için damatlarından Mehmet Şerif ve Arif Hikmet Paşalarla Fethi Bey, Alman Sefaretinin Loreley adlı gemisiyle Selanik'e giderek hükümetin kararını Sâbık padişaha bildirdiler.

Kendisine gazete verilmediği için Balkan harbinin çıktığından haberi olmayan Abdülhamid, "demek o mübarek Rumeli elden gidiyor ve gitmiş bile" dedikten sonra kiliseler meselesini sordu. Halledildiği cevabını alınca Balkan Harbinin çıkışının tabii olduğunu söyledi.¹⁵ "Elçilerimiz uyudular mı? Dört devlet ittifak eder de hükümetin nasıl haberi olmaz? Bu ne gafflet!" diyerek üzüntüsünü dile getirdi.¹⁶

Abdülhamid, Selanik'in Yunan işgaline uğrayabileceği ve hayatının tehlikede olduğu ve bu nedenle İstanbul'a nakledileceği hatırlatılınca, memleket elden gittikten sonra hayatının hiçbir kıymetinin olmadığını ve kesinlikle buradan ayrılmayacağını söyledi. Kendisinin de artık herhangi bir şahıstan farklı olmadığını ve eline bir silah alıp ölünceye kadar askerle birlikte Selanik'i savunacağını bildirdi. "Ölürsem şehit olurum. Ben zaten ölmüş bir adamım! Allah devleti bu hâle getirenleri kahretsin!" dedi.¹⁷

Bu sırada kalp hastası Mehmet Şerif Paşa'nın hıçkırıklar içinde dışarı çıkarılması, eski padişahın daha çok içini dökmesine mani oldu. Eliyle mülakatın bittiğini

işaret ederken Fethi Bey'e kalmasını söyledi. Son üç yıl zarfında cereyan eden olayların bir özetini Fethi Bey'den dinledikten sonra; "Sizler tecrübesiz ve genç idiniz. Fakat sadaret makamına lâıyk gördüğünüz¹⁸ Said ve Kâmil paşalar senelerdir takip edilen idare-i maslahat siyasetinin zaruret olduğunu bilmiyorlar mıydı? Onların vebali sizinkilerden daha büyüktür. Bu kadar gaffet bu kadar kısa zamana nasıl sığıdı?"¹⁹ diyerek uygulanan politikaların yanlışlığını dile getirdi.

Abdülhamid, İstanbul'a nakli konusunda Fethi Bey'in şahsi düşüncesini öğrenmek istedi. Fethi Bey'in İstanbul'a dönmesinin aynı zamanda devletin haysiyet ve şerefine de icabı olduğunu söylemesi üzerine, Beylerbeyi Sarayı'na yerleşinceye kadar kendisini yanında görmek istediğini bildirdi. Yol boyunca Fethi Bey'den son üç yılın olaylarını ve memleketin içinde bulunduğu durumu ayrıntılarıyla öğrenmeğe çalıştı. Eşinin babası Rum ve annesi Rus olduğu için elçilik dahi vermediği Asım Bey'in²⁰ Balkan harbi çıktığı sırada Hariciye Nazırı olduğunu öğrenince çok şaşırıldı. Şahsî servetini kuvvetlenmesine tahsis ettiği ordunun, tarihinde görülmemiş mağlubiyetlere uğramış olmasına dikkat çekerek; "Ben sizlere daima orduyu siyasetin dışında tutunuz dedim. Bu vebalinizin bedelini korkarım memleket daha uzun zaman ödeyecek" dedi.²¹

Abdülhamid, İstanbul'da hanedanın ve devletin seçkin simalarından oluşan bir heyet tarafından karşılanmayı umuyor ve İstanbul'a gündüz girmek istiyordu. Gelibolu açıklarında durum İstanbul'a bildirilerek izin alındı. Ancak gemi, 2 Kasım 1912 günü öğle saatlerinde İstanbul limanına geldiğinde Abdülhamid büyük bir hayal kırıklığına uğradı. Kendisini karşılamak için ne Sadrazam Kâmil Paşa, ne de görevlendirdiği bir nazır, ne de Sultan Reşad'ı temsil eden bir saray yetkilisi vardı. Sadece bir Kaymakamın (Yarbayın) komutasında bir bölük asker bulunuyordu. Fakat Alman elçisi, oldukça kalabalık maiyetiyle birlikte Eski Pağışahı karşılamak ve selamlamak üzere oradaydı.

Abdülhamid, Fethi Bey'in elini tutarak Beylerbeyi Sarayı'nın rıhtımına çıktı. Böylece, Fethi Bey'le başlayan İstanbul'dan ayrılık, yollarda geçen süre dahil 3 yıl 6 ay 3 gün sonra yine Fethi Bey'le İstanbul'da noktalanmış oldu. Fethi Bey'e hemen gitmemesini ve biraz beklemesini isteyen Abdülhamid, yolda anlattıklarından çok etkilendiğini ve devletin içinde bulunduğu tehlikeden dolayı çok üzöldüğünü söyledi. Kendi fikir ve tavsiyelerine ihtiyaç duyulursa hizmete hazır olduğunu, bu halisane arzusunun menfi olarak değerlendirilmemesi gerektiğini, hiçbir ihtirasının olmadığını, tek gayesinin vatani selamet ve huzur içinde görmek olduğunu bildirdi. Tecrübenin devlet hayatında büyük mazhariyet olduğunu belirterek, 33 yıllık tecrübesinden yararlanarak devlete hizmet etmez ise Allah ve tarih huzurunda sorumlu olacağını söyledi. Hemen kendi el yazısıyla bir mektup yazıp zarfa koyduktan sonra, Fethi Bey'den bunu bizzat kardeşi Sultan Reşad'a vermesini rica etti. Fethi Bey de, kabine tarafından görevlendirildiğini hatırlatarak, Sadrazam Kâmil Paşa'ya mektup muhtevasından bahsetme konusunda iznini aldı.

Kâmil Paşa, Abdülhamid'in "Bana da bir silah veriniz, düşmanla dövüşerek öleyim" dediğini duyunca hüznünlendi. Fethi Bey'e mektubu hemen saraya ulaştır-

II. ABDÜLHAMİD'İN
BEYLERBEYİ GÜNLERİ

Beylerbeyi Sarayı içinden bir kesit

masını istedi. Fethi Bey'i kabul eden Sultan Reşad da, ağabeyinin sağlık durumunu sordu. Belki yerine getirebileceğine emin olmadığı için bir arzusunun olup olmadığını sormadı. Abdülhamid'in eline bir silah alıp ölünceye kadar düşmanla savaşma isteğini duyunca onun da gözleri yaşardı. Mektubun muhtevasıyla ilgileneceğini söyleyen Padişah, vaktin çok geç olmasına rağmen, hemen Sadrazam Kâmil Paşa'yı saraya çağırarak sabık padişahın, eğer iktidardakiler isterlerse ve ihtiyaç duyarlarsa hizmete hazır olduğu yolundaki arzusunu bildirdi.²² Fethi Bey, ertesi günü Beylerbeyi Sarayına gitmeden önce Sadrazam Kâmil Paşa'yı tekrar ziyaret ederek, sabık padişahın görev isteği hakkında tamamlayıcı bilgi sundu. Otuz üç yıllık tecrübesinin buhranlar önünde daima kıymet ifade ettiğini anlattı.

Sadrazam Kâmil Paşa, Eski Padişahın huzur ve emniyeti için hükümetçe alınması gereken tedbir ve tavsiyelerinin olup olmadığını sordu. Fethi Bey de, Selanik'te alınan sıkı tedbirlere burada gerek olmadığını ve gazeteleri takip etmesine, aile yakınlarıyla ve şahsi dostlarıyla temasına engel olunmamasını önerdi. Ancak Beylerbeyi Sarayı'na gittiğinde, binayı adeta kuşatılmış halde buldu. Sahile tahta muhafız barakaları yapılmış ve aralarında süngülü askerler dolaşıyordu. Dışarıyla haberleşme ve çıkış imkânı olmayan Saray'a giden ana yol üzerinde dahi kontrol barakaları kurulmuştu. Kısacası Eski Padişah, Beylerbeyi Sarayı'nda Selanik'tekinden daha sıkı bir koruma altına alınmıştı.

Beylerbeyi Sarayı içinden bir kesit (arka sayfa)

İstanbul'da hanedanın ve devletin seçkin simalarından oluşan bir heyet tarafından karşılanmayı beklerken Kızkulesi açıklarında ümidi ilk defa kırılan Abdülhamid, bu aşırı tedbirlerden dolayı hayatından daha çok endişe etmeye başlamıştı. Selanik'ten bir komplo sonucu getirildiğini düşünüyordu. Fethi Bey'i kapalı perdeler arkasında hüzünlü, huzursuz ve endişeli bir şekilde kabul etti. Fethi Bey'in Padişah'tan getirdiği cevabı sükûnetle dinledikten sonra, aşırı koruma tedbirinden duyduğu güvensizliği şu sorularıyla dile getirdi: "Siz bir kurmay subay olarak Selanik'in düşman işgaline maruz olduğu kanaatinde misiniz? Yoksa bu, beni buraya kasd-ı mahsus ile getirmenin zahirî sebebi midir? Namusunuz üzerine doğru ve açık cevap veriniz."²³ dedi. Fethi Bey de, böyle bir kasıtlı hareketin olmadığını ve Selanik'in gerçekten düşman tehdidi altında olduğunu anlattı. Sıkı güvenlik tedbiri alınması konusuyla bizzat ilgileneceğini söyleyerek Sabık Padişahı ikna etti.

Eski Hakan, rahatlamış olarak memleket meseleleri üzerinde konuşmaya başladı. Kâmil Paşa kabinesinde görev alanların kimler olduğunu sordu. Ermeni asıllı Gabriel Noradunkyan Efendi'nin Hariciye Nazırı olduğunu öğrenince çok şaşırды.²⁴ Bu harp zamanında, Tevfik Paşa, ve Rifat Paşa gibi Türk vezirleri dururken, bir Ermeni'nin hareciye nazırı yapılmasının yanlış olduğunu söyledi. Fethi Bey kendisine, saltanatı boyunca pek çok Rum, Ermeni ve Musevi'nin nazırlık yaptığını hatırlatması üzerine de, bu tercihlerin belli meselelerin halli için faydalı ve hatta zaruri olduğunu, fakat harp zamanında Harbiye Nazırlığı kadar önemli Hariciye Nazırlığının Türk'ten başkasına emanet edilemeyeceğini ifade etti.

Fethi Bey, Beylerbeyi Sarayı'ndan ayrıldıktan sonra, Beylerbeyi Sarayındaki sıkı güvenlik tedbirinin kimler tarafından ve niçin alındığını araştırdı. Sabık Padişahın Muhafızı Rasim Bey, Selanik'te dahi görülmeyen bu sıkı güvenlik tedbirlerinin, Harbiye Nezareti'nce görevlendirilen Miralay Yusuf Naci Bey tarafından alındığını söylemişti. Ancak işin garibi, bu tedbirlerden ne Sadrazam Kâmil Paşa'nın, ne de Harbiye Nazırı Nazım Paşa'nın haberi vardı.

Abdülhamid, Beylerbeyi Sarayı'na ayak basar basmaz baş muhafızı Rasim Bey'in eline bir talimatname verilmişti. Doksan maddeden oluşan ve İstanbul muhafızlığı tarafından hazırlanan talimatnameye göre, eski padişahın dışarıyla irtibat kurması kesinlikle yasaklanmıştı. Muhafızlıkça eline vesika verilen ve görevli kişiler dışında hiçbir kimse saraya giremiyordu. Buna, Sabık Padişahın çocukları, yakın akrabaları ve dostları da dâhildi. İki subay, gece ve gündüz Eski Padişah ve sarayda kalan yanındakilerin duygularını ve düşüncelerini kontrol altında tutmakla görevlendirilmişlerdi. Yani saraydakilerin aralarında yaptıkları konuşmalar ve birbirleriyle işaretleşmeleri dahi bu subaylar tarafından tespit ediliyor ve her gün hükümete rapor ediliyordu. Saraya karadan ve denizden belli mesafeden sonra yaklaşmak kesinlikle yasaktı.²⁵

Beylerbeyi Sarayı'nda uygulanan bu sıkı tedbirler artarak devam itti. Her hükümet değişikliği olduğunda hemen Beylerbeyi Sarayı'nda da değişiklik yapılıyor ve Abdülhamid'in çevresindeki görevliler de değiştiriliyordu. İstanbul Muhafızı Memduh Paşa, kendi isteğine göre bütün görevlileri değiştirdi. Doktor Atif Bey'i

cepheye göndererek onun yerine emekli miralay bir doktoru görevlendirdi. Rasim Bey'in yerine de Ahmet Bey adında bir miralay atadı. Böylece Abdülhamid'in çevresindeki resmi görevliler de, İttihat ve Terakki Fırkasının muhalifi olan Hürriyet ve İtilaf Fırkası taraftarlarından seçilmiş oldu.

Abdülhamid ile yanında bulunan aile fertleri ve çalışanlar, tıpkı Selanik'te olduğu gibi Beylerbeyi Sarayı'nda da mahpus hayatı yaşıyorlardı. Evlerine gidip gelmeleri, dışarı çıkmaları ve yakınlarıyla görüşmeleri tamamen yasaklanmıştı. Buradaki tek farklılık veya yenilik, Sabık Padişaha artık günlük gazete ve dergi veriliyor olmasıydı. Ayrıca bazı küçük arzuları da yerine getirilmeye başlanmıştı. Evlatları cuma günleri Baş ağalarını saraya göndererek, Baş Muhafız vasıtasıyla babalarının sağlık durumu hakkında bilgi alabiliyorlardı. Fakat karşı sahilde oturdukları halde babalarının elini öpüp hatırını soramıyorlardı.

Abdülhamid'in gazete merakı devam ediyordu. İktidardayken yaptığı gibi, yine her sabah bütün gazeteleri okuyor ve bütün siyasi olayları önemle takip ediyordu. Olaylarla ilgili düşüncelerini de, hemen her gün gördüğü doktoru Hüseyin Atif Bey'le paylaşıyordu. Ondan memleket ahvali hakkında bilgi almağa çalışıyordu. Bu sırada en çok üzerinde durduğu konu Balkan harbiydi. En çok ta savaşın seyrine ve yönetiliş şekline önem veriyordu. Bulgarlar bütün kuvvetleriyle Çatalca önlerinde toplanmışlardı. Top sesleri Beylerbeyi Sarayı'ndan bile duyuluyordu. Eğer bu son savunma hattını aşarlarsa Osmanlı İmparatorluğu'nun merkezi İstanbul tehlikedeydi. Harpteki yenilginin sebeplerini, ordunun politikaya bulaştırılmış olmasında gören Eski Padişah, harbi yöneten komutanların isimlerini öğrendikçe, bunların nasıl bu görevlere atandıklarına şaşırıyor ve üzülüyordu.

Sabık Hakan üzülmede haksız da değildi. Çünkü orduyu siyasete bulaştırmanın cezasını çekerek, "Halâskâr Zâbitân" grubunun baskısıyla iktidardan uzaklaştırılan İttihatçılar, yeniden orduyu elde ederek iktidara gelmek için çeşitli entrikalar çeviriyorlardı.²⁶ Düşman orduları İstanbul kapılarına dayandığı bir sırada, asker içine nifak sokarak bozgunculuk yapıyorlardı. Anadolu askerine Rumele'nin kendi vatanları olmadığından bahsederek, hükümetin kendilerini boş yere kırdırıldığını söylemekten bile çekinmiyorlardı. Bu sırada Balkan devletleriyle Londra'da yapılan görüşmeler, Edirne yüzünden sonuçsuz kalmıştı. Büyük devletler 17 Ocak 1913'te Babıâli'ye bir nota vererek, Edirne'nin Bulgarlara ve Adalar'ın da kendilerine bırakılmasını istemişlerdi. Hükümet de, elçilere verilecek cevabı görüşmek üzere 23 Ocak 1913 günü Babıâli'de toplanmıştı. İttihatçılar, uzun süredir tertipledikleri hükümet darbesini gerçekleştirmek için hemen harekete geçtiler. Enver ve Talat Beyler başta olmak üzere partinin ileri gelenleri, hükümetin Edirne'yi Bulgarlara terk ettiğini ileri sürerek, bir takım çapulcularla birlikte Babıâli'yi bastı. Harbiye Nazırı Nazım Paşa öldürüldü. Kamil Paşa da silah zoruyla istifa ettirildi. Hareket Ordusunun ünlü komutanı Mahmut Şevket Paşa da Sadarete getirildi.²⁷

Babıâli Baskınını gazetelerden okuyan Abdülhamid, bu durumun Avrupa devletleri üzerinde fena tesir yapmasından endişe ediyordu. Kamil Paşa'nın akıllı

Sultan II. Abdülhamid'in
Beylerbeyi Sarayı'ndaki
yatak odası
(arka sayfa)

bir vezir olduğunu, ancak siyasi görüşünde daima becerisizlik bulunduğunu, kabinesini de iyi seçemediğini ve böyle nazik bir zamanda kabiliyetsiz Nazım Paşa'yı Harbiye Nazırı yapmakla hata ettiğini söylüyordu.²⁸ Yeni yönetimin, büyük bir zafer kazanmasa bile, hiç olmazsa kaybedilen bazı yerleri kurtarabileceği ümidinde olan Abdülhamid, devamlı Buhari-i şerif okuyor ve namazlarında da dua ediyordu.²⁹

İttihatçıların, kanlı bir ihtilalle iktidarı ele geçirmelerinden sonra İstanbul Muhafızlığına getirilen Miralay Cemal Bey,³⁰ Memduh Paşa'nın Beylerbeyi Sarayı'na getirdiği muhafızları hemen oradan uzaklaştırdı. Rasim Bey ile Doktor Atf Bey de tekrar görevlerine iade edildiler. Rasim Beyle birlikte zeki ve ateşli bir genç olan Yüzbaşı Naci Bey de muhafızlara dâhil edildi. Cemal Bey, eski sadrazam Kamil Paşa'nın İngiliz elçisiyle anlaşarak Sultan Abdülhamid'i tekrar taht'a çıkarma hazırlığı içinde olduğuna inanıyordu. Eğer Abdülhamid'in Selanik'ten getirilmesi bir süre daha gecikmiş olsaydı, Selanik limanına gelmek üzere Kıbrıs'ta hazır bekletilen bir İngiliz filosunun sabık padişahı alıp İstanbul'a getirerek taht'a çıkaracağını iddia ediyordu. Fakat sabık sultanın kısa zamanda getirilmesi ve alınan tedbirler sayesinde bu teşebbüsün önlendiğini söylüyordu.³¹

Tamamen dedikodudan ibaret olan bu safatalara gerçekten inanan Cemal Bey, Beylerbeyi Sarayı'nda alınmış olan sıkı koruma tedbirleriyle yetinmeyerek daha sıkı kurallar koydu. Eski padişahın kızlarıyla görüşmesine sadece kurban bayramının ikinci günü izin verildi. Birkaç saat süren bu görüşme sırasında mutlaka resmi bir görevli de hazır bulunuyordu. Sabık padişahın bütün ısrarlarına rağmen oğullarıyla sadece bir kere görüşmesine müsaade edildi. Diğer ziyaretçilerin mutlaka İstanbul Muhafızlığından izin almaları gerekiyordu. Eski padişahla görüşme süresi dakika ile tespit edilmişti. Görüşme sırasında ziyaretçinin yanında mutlaka resmi bir görevli de hazır bulunuyordu.

Cemal Bey'in görevleri arasında, Üsküdar Mıntıkası Komutanlığı da bulunuyordu. Bu yüzden bu bölgede entariyle kahvelere çıkmayı, izin almadan düğün ve sünnet törenleri yapmayı ve geceleri belli saatlerden sonra sokaklarda dolaşmayı da yasaklamıştı.

Abdülhamid, Cemal Bey'in kendisi hakkındaki bu düşüncelerinden, aldığı tedbirlerden ve olaylardan habersiz olarak artık kendine meşguliyet bulmaya başlamıştı. Hükümetin kendisine verdiği mütevazı maaşıyla, bir taraftan marangoz takımlarının eksikliklerini tamamlarken, bir taraftan da kümesler yaptırıyor, fi-zan tavukları aldırıyor, güvercinlerini çoğaltıyor ve papağanlarıyla meşgul oluyordu. Kısacası vaktini hoş geçirmek için kendisine eğlenceler bulmaya ve bir taraftan da günlük gazetelerden ülkede olup bitenleri izlemeğe çalışıyordu.

İttihatçıların Edirne demagojisiyle ve büyük iddialarla Edirne'yi kurtaracakları vaadiyle iktidara getirdikleri Mahmut Şevket Paşa hükümeti hiçbir şey yapamadı. Aksine 30 Mayıs 1913 tarihli Londra Antlaşmasını imzalayarak Edirne'yi Bulgarlara terk etti. Sadrazam Mahmut Şevket Paşa, 11 Haziran günü Divan yolu caddesinde bir suikast sonucu arabasının içinde öldürüldü. Olay hemen Bey-

lerbeyi Sarayına yansıdı. İstanbul Muhafızı Cemal Bey, hemen telefonla Abdülhamid'in Baş Muhafızı Rasim Bey'i arayarak olayı duyurdu. Sarayda acilen alınması gereken tedbirleri bildirdi.

Cemal Bey, suikast'ın Eski Hakanı tekrar taht'a çıkarmak için Abdülhamid taraftarlarınca tertiplendiğini düşünüyordu. Bundan dolayı Rasim Bey'e, Çırağan Vak'asındaki³² gibi Eski Padişahı kaçırmak için Beylerbeyi sarayına bir baskın girişiminde bulunulması halinde, Abdülhamid'in derhal öldürülmesini emretti. Rasim Bey de bu işi Naci Bey'e havale etti. Naci Bey de, bu görevi millet ve memleketin selameti için seve seve yerine getireceğini bildirdi. Sarayın her tarafında tertibat alındı. Eğer dışarıdan en küçük bir saldırı teşebbüsünde bulunmuş olsaydı, Eski Hakanın öldürülmesi işten bile değildi. Neyse ki Mahmut Şevket Paşa'nın katili kısa zamanda yakalandı ve suikast'ın ferdi bir olay olduğu anlaşıldı. Böylece Beylerbeyi Sarayı üzerindeki şüpheler biraz olsun dağıldı. Bu tedbirlerden ve verilen emirlerden haberi olmayan Abdülhamid ise, ihtirasla ve komitecilikle memleketin büyük bir felakete sürüklendiğini, Mahmut Şevket Paşa'nın kıymetli bir komutan olduğunu, yerinin doldurulamayacağını ve çok üzüldüğünü söylüyordu.³³ On beş gündür görmediği doktoruna da, kendisi yüzünden başına bir şey gelmesin ve yine yanından almasınlar diye tedbirli davrandığını ve Mahmut Şevket Paşa'nın öldürülmesinden duyduğu derin üzüntüyü ve yerine koyacak adam bulamayacaklarını dile getiriyordu.³⁴ Ayrıca zavallı Damad Salih Paşa'nın adının suikasta karıştırılarak idam edilmesine ve yeğeni olan karısına bir baş sağlığı bile dileyememesine de çok üzülmüyordu.³⁵

Mısırlı Said Halim Paşa'nın sadarete getirilmesiyle birlikte, İttihat ve Terakki Komitesinin en şiddetli tedhiş devri de başlamış oldu. Gazeteler, tıpkı tahttan indirildikten sonraki gibi Abdülhamid aleyhine yoğun bir kampanyaya giriştiler. Abdülhamid, gazetelerin kendisini tekrar "gagalamaya" başladıklarını, hakkında yazılanların tamamen iftira olduğunu ve kendisini halk nazarında küçük düşürmek için hükümet tarafından teşvik edildiğini ileri sürüyordu.³⁶ Sık sık "Benden ne istiyorlar?" diye soruyordu. Savunma hakkı elinden alınmış bir kişinin tek taraflı olarak suçlanmasının hem hukuka ve hem de meşrutiyet ilkelelerine aykırı olduğunu, kendisi hakkında yargısız infaz yapıldığını, hakkındaki bütün iddiaların cevaplarının bulunduğunu, fakat evrakının yanında olmadığını, savunma hakkının elinden alındığını ve burada tecrit edildiğini söylüyordu.

Abdülhamid, bilhassa bu sırada Said ve Kamil Paşaların hatıralarını yayımlamaları ve kendisine yaptıkları haksız ithamlar karşısında adeta feryat ediyordu. Saltanatı döneminde peş peşe defalarca göreve getirdiği bu iki eski sadrazamının, icraattan en az kendisi kadar sorumlu olduklarını unutarak, bütün yanlış işlerin sorumluluğunu üzerlerinden atmalarına ve suçu tamamen kendisine yüklemelerine çok üzülmüyordu. Devletin resmi evrakının tetkik edilmesi halinde bu hatıralarda yazılanların doğru olmadığını anlaşılacağını belirtiyordu.

Abdülhamid, kendisini haksız yere acımasızca suçlayan Kamil Paşa'nın ölüm haberini duyunca da çok üzülmüştü. Doktoruna Kamil Paşa hakkındaki

düşüncelerini uzun uzadıya anlatıyordu. Aynı şekilde Said Paşa'nın ölüm haberini alınca da üzüntüsünden ağladığını söylüyordu. Said Paşa'nın kendisini taht'tan indirdiği ve hatıralarında kendisi hakkında iyi şeyler yazmadığı hatırlatılınca da, Said Paşa'ya karşı bir husumetinin olmadığını, aksine kendisini sevdiğini, âlim, tecrübeli ve zeki bir adam olduğunu söylüyor ve ondan başka eski devlet adamının pek kalmadığından yakınıyordu.

Fethi Bey, bu sırada Sofya Elçiliğine atanmıştı. Eski padişahla vedalaşmak için Beylerbeyi Sarayı'na gitti.³⁷ Eski Hakanın bulunduğu kat, o güzelim Beylerbeyi Sarayının estetiğini bozacak şekilde tahta perdelerle ayrılmıştı. Odasının önünde devamlı süngülü askerler nöbet tutuyordu. Bu manzara Fethi Bey'i çok üzdü. Abdülhamid, Fethi Bey'i vakur, metin ve fakat kederli bir halde karşıladı. Oldukça da zayıflamış görünüyordu. Fethi Bey'in ilgili makamlara iletebileceği bir isteğinin olup olmadığını sorması üzerine, "Zat-ı Şahaneden³⁸ maruzatım hakkında irade şeref sudur olmadı" diye cevap verdi. Bununla, Beylerbeyi sarayına ilk geldiği gün Fethi Bey vasıtasıyla gönderdiği mektubuna bir cevap alamadığını kastediyordu. Fethi Bey, veda ederken arzusunun tekrarlayarak, ihtiyaç duyulan her anda hizmete hazır olduğunu, bu hizmetinin tecrübelerinin hududu içinde müşavere ile sınırlandığını, bundan herkesin emin olmasını ve endişe etmemesini bilhassa vurguladıktan sonra saltanattan gına getirmiş bir insan olduğunu söyledi.

Abdülhamid, Enver Bey'in 3 Ocak 1914'te 33 yaşında Mirlivalığa (Tuğgeneralliğe) terfi ettirilerek Harbiye Nazırlığına getirilmesine çok sevindi. Doktor Atıf Bey'e, Enver Paşa'yı görürse Harbiye Nazırlığına gelmesinden dolayı memnuniyetini bildirmesini rica etti. Genç ve kabiliyetli olduğunu, inşallah devlete, millete ve orduya güzel hizmetler görür dedi. Kendisinden isteklerinin "muhafaza" hususu ve kendisine müşkülât gösterilmemesinden ibaret olduğunu söyledi. Zaten kendisinin de başka bir emelinin olmadığını belirtti. Yalnız kendisine karşı bir itimsizliğin olduğunu, bunu anlayamadığını ve teessüf ettiğini bildirdi. Bayramda kızlarını gördüğünü ve memnun olduğunu, inşallah bir gün oğullarını da görmesine izin verirler de görürse başka bir arzusunun olmadığını, devlete ve millete dua ettiğini söyledi.³⁹

Abdülhamid, üç gün sonra 11 Martta doktoruyla yaptığı görüşmede de, bu gün Enver Paşanın kendisini ziyaret ettiğini söylüyordu.⁴⁰ Onunla biraderine haber göndererek, kendisinden endişe edilmemesini, geri kalan ömrünü burada rahatça geçirmekten başka bir emelinin olmadığını ve millete dua ettiğini söylediğini bildiriyordu. Yanında çalışan ağaların ve aşçıların kendisi yüzünden mahpus hayatı yaşadıklarını, bunların çoluk çocuklarının olduğunu hatırlatarak serbest bırakılmalarını rica ettiğini, bu ricasını Enver Paşa'nın padişaha aktaracağından ümitli olduğunu, çünkü söz verdiğini söylüyordu.⁴¹ Ancak İttihatçıların büyük baskısı altında bulunan Sultan Reşad'ın ağabeyinin isteğini yerine getirmesi imkânsızdı. Ama eski padişah hala ümidini yitirmemişti. Nitekim Atıf Bey'e, Enver Paşa'dan bazı istekleri olduğunu, onun da elinden geleni yapacağını ve muhtemelen kardeşine söylediğini sık sık tekrarlayıp duruyordu.

Abdülhamid, kendisine duyulan bu itimatsızlığa rağmen, ülke sorunlarıyla yakından ilgilenmeğe ve düşüncelerini açıklamaya devam ediyordu. Hemen her gün görüştüğü doktoru Atıf Bey'e sağlık durumuyla ilgili kısa bir görüşme yaptıktan sonra, hemen sözü güncel konulara getiriyor ve konu hakkındaki görüş ve düşüncelerini hiçbir kısıtlama yapmaksızın açıklıyordu.

Avusturya-Macaristan imparatorunun veliahdı Ferdinand'ın 28 Haziran 1914'te Saray Bosna'da öldürülmesi olayının, bütün dünyayı büyük bir felakete sürükleyeceğini söylüyor ve ısrarla Türkiye'nin tarafsız kalması gerektiğini savunuyordu. İki de asker kökenli olan özel doktoru Atıf ve Baş Muhafızı Rasim Beylerden hükümetin tutumunu öğrenmeğe çalışıyordu. Bunlar vasıtasıyla sözlerinin hükümet çevrelerine ve ilgili makamlara duyurulacağı ümidiyle, gazetelerden takip edebildiği olaylar hakkındaki düşüncelerini, öngörülerini ve tavsiyelerini açıkça ifade ediyordu. Tecrübelerine dayanarak büyük devletlerin ve özellikle İngilizlerin emellerini ve politikalarını anlatıyordu. Savaşın bilhassa Osmanlı'nın sonu olacağını söylüyordu.

Avusturya'nın 28 Temmuz'da Sırbistan'a savaş açmasıyla Abdülhamid'in korktuğu oldu. Bulgaristan'ın tarafsız kalmasına sevinen Abdülhamid, Rusya'nın 1 Ağustos'ta Almanya'ya savaş açması üzerine korkuya kapıldı. Bulgarların, Rusya'nın peşinden gitmesi halinde işimizin güçleşeceğini söylüyordu. Bu nedenle Türkiye'nin selametinin tarafsızlıkta olduğunu ısrarla tekrarlıyordu.⁴²

Abdülhamid, Osmanlı Devleti'nin tarafsız kalmasını savunurken İttihatçılar, ateşe atılmak için adeta yarışıyorlardı. Hükümet içinde, Sadrazam Said Halim Paşa, Harbiye Nazırı Enver Paşa, Dâhiliye Nazırı Talat Paşa ve Meclis Başkanı Halil Bey'den oluşan bir cunta, diğer hükümet üyelerine ve padişaha dahi haber vermeden 2 Ağustos'ta Almanya ile gizli bir ittifak imzalamışlardı.⁴³

Türkiye, dört İttihatçı liderin Almanya ile ittifak yapmasına rağmen savaşta tarafsız kalacağını duyurdu. Buna rağmen seferberlik ilan edilmiş olmasını da bir ihtiyat tedbiri olarak açıkladı. Ancak 11 Ağustos'ta "Goben" ve "Breslau" adlı iki Alman zırhlısının İngilizlerden kaçarak Marmara denizine girmeleri bütün dengeleri bozdu. Gemilerin düşmana iade edilmesi tarafsızlığın bir gereği olduğu halde, Enver Paşa kabineye haber bile vermeden gemilerin sığınmasına izin verdi. İngiltere, kendisine sipariş edilen ve parası peşin ödenen Sultan Osman, Reşadiye ve Fatih adlı üç dretnot ile altı muhribi ve iki denizaltıyı Türkiye'ye vermeyeceğini açıkladı.⁴⁴

Abdülhamid, iki Alman gemisinin Türk karasularına doğru kovalanmasının ve parası peşin ödenmiş gemilerimizin bize verilmemesinin İngilizlerin bir planı olduğuna inanıyordu. İngiltere'nin eskiden beri hilafeti kendi himayesine almak istediğini, bunu sağlamak için bizi üçlü ittifaka sokmaya çalıştığını, bunu vesile ederek Mısır'ı ilhak, Hicaz, Yemen ve Suriye'yi işgal ederek bir Arap devleti kuracağına inanıyordu. İsrarla bu genel savaştan bize zarar gelmemesi için gayet itidalli davranılması gerektiğini ve bilhassa gazetelerin yine yukarıdan atıp tutmalarına dikkat çekerek, tarafsız kalamamaktan ve büsbütün perişan olmaksızın korktuğunu söylüyordu.⁴⁵

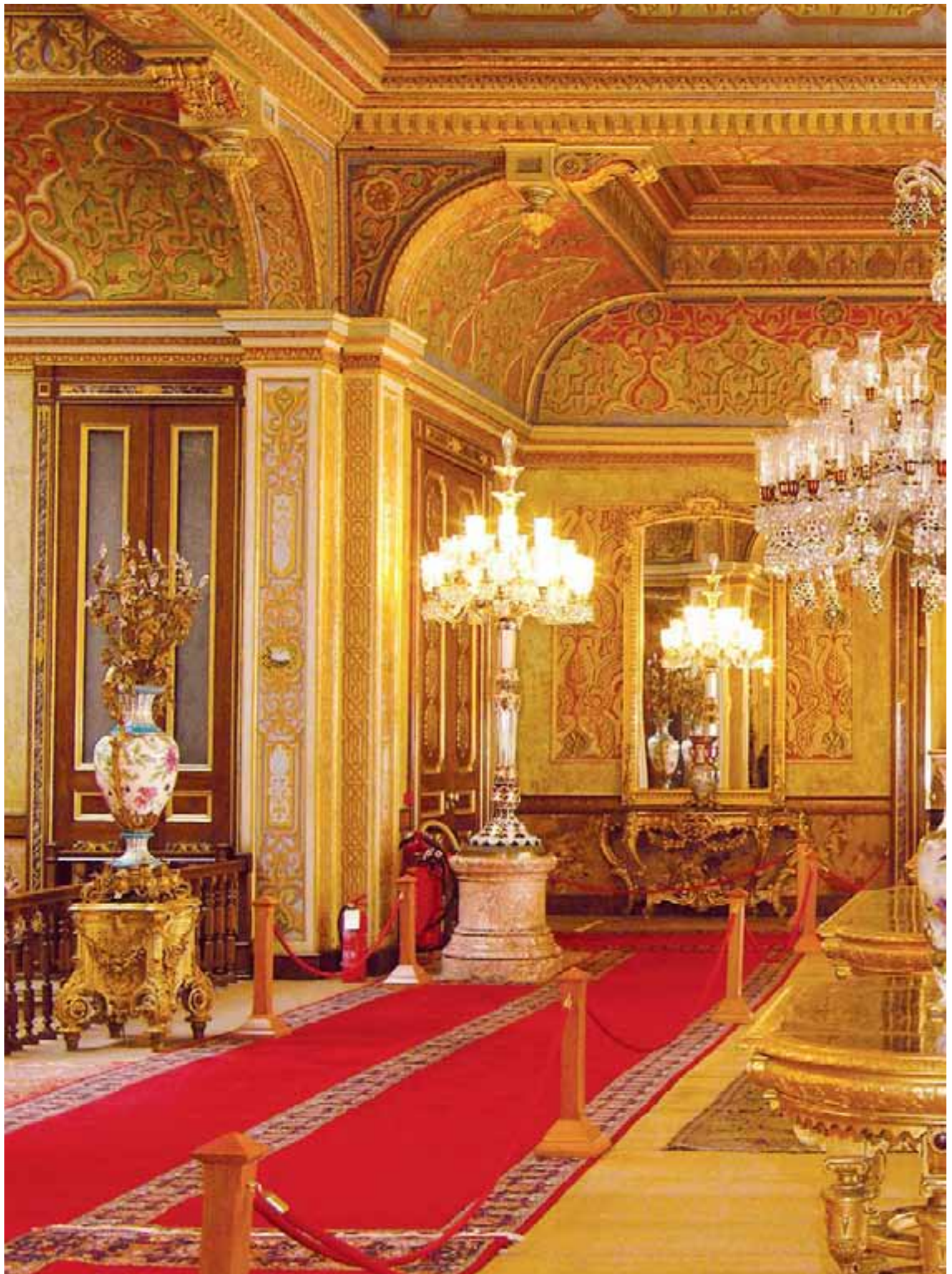
Sabık Hakan'ın korktuğu ne yazık ki oldu. İttihatçı hükümet, iki Alman gemisinin satın alındığını açıkladı. Yavuz ve Midilli adları verilen gemilerin Alman mürettebatına Türk askeri elbisesi giydirildi. Alman komutanın yönetimindeki gemiler Karadeniz'e çıkarak 11 Kasım 1914'te Rus sahillerini bombaladı. Böylece bir oldu-bittiyle Türkiye de İtilaf Devletlerine karşı fiilen savaşa girmiş oldu. Abdülhamid, bu duruma bir türlü mana veremiyor ve "Nasıl olur? Bu bir deliliktir!" diyerek feryat ediyordu. İki gemi için ülkenin feda edildiğini, üç büyük devlete karşı bu harbe girmenin akıl kârı olmadığını ve sonuçtan çok korktuğunu söylüyordu. Hele İttihatçıların 14 Kasım 1914'te Sultan Reşad'a "Cihad-ı Ekber" ilan ettirmelerine ise daha da şaşırıyordu. Cihadın kendisinin değil, isminin elimizde bir silah olduğunu, yabancı büyük elçilerini tehdit etmek için bazen kendisinin de; "Bir İslam halifesinin iki dudağı arasında bir kelime vardır. Allah bunu çıkartmasın" dediğini hatırlatıyordu. Cihadın bizim için ismi olup ta cismi olmayan bir kuvvet olduğunu söylüyordu. "Bunun altından nasıl kalkacaklar? İngiltere buna inanacak mı?" diyerek üzüntüsünü dile getiriyordu.⁴⁶

Abdülhamid, bütün çabalarına rağmen önleyemediği savaşın bir an önce bitmesi ve barışın gelmesi için çırpınmaya başladı. Doktoruna her gördüğünde harbin ne olacağını ve barışın nasıl geleceğini soruyordu. Üçlü İtilaf devletleri kazansa bile İstanbul'un Ruslara verilmeyeceğini, İngilizlerin bunu kabul etmeyeceklerini, olsa olsa İstanbul'un bir serbest liman olabileceği tahmininde bulunuyordu. Türk gazetelerinin düşmanla ilgili olarak edebe aykırı yayınlarının doğru olmadığını, mutedil bir dil kullanmanın diplomaside her zaman çok önemli ve faydalı olduğunu söylüyordu.

Eski Hakan, arada sırada cepheden zafer haberleri geldikçe de ümitleniyor ve seviyordu. Çanakkale deniz zaferinden ve bilhassa Mehmet Çavuş'un kahramanlığından bahsederken gözleri yaşıyordu. *Şifa-i şerif* okuduğunu, orada peygamberin mübarek vücutlarında güzel bir koku olduğuna dair bir bahis olduğunu, kendisinin de tarif edemeyeceği latif kokular hissettiğini, bunların düşmanın Çanakkale'den geçemeyeceğinin bir işareti olduğunu söylüyordu.⁴⁷

Abdülhamid, Çanakkale savaşları ve İstanbul'un geleceği üzerinde uzun uzadıya fikir yürüttüğü bir sırada, gazetelerde kendisinin Bursa'ya ve Sultan Reşad'ın da Konya'ya nakledileceği haberini okuyunca çok sinirlendi. Doktoruna çok asabi olduğunu söyleyerek bir müsekkin yazmasını istedi. Atıf Bey de hiçbir şeyden haberi yokmuş gibi davranarak sebebini sordu. Abdülhamid de, buradan Selanik'e, Selanik'ten buraya, buradan da Bursa'ya gideceksin denildiğini hatırlatarak, bunun kendisine yapılmış en büyük hakaret olduğunu ve kesinlikle kabul etmeyeceğini söyledi.⁴⁸

Nihayet işin aslı birkaç gün sonra anlaşıldı. İttihatçılar, Çanakkale'nin düşeceği endişesiyle başkenti Anadolu'ya taşımaya karar vermişlerdi. Sultan Reşad, ağabeyine haber göndererek, Bursa'ya nakledileceğini ve hazırlanması gerektiğini, kendisinin de Konya'ya gideceğini bildirdi. Abdülhamid bu karara çok sinirlendi. "Biraderim ne yapıyor? Hiçbirimiz Başkenti terk etmemeliyiz. Özellikle

kendileri ölünceye kadar burada kalmalıdır. Biz bütün Hanedan mensupları en küçük ferdimize kadar burada ülkemizi savunarak ölmeliyiz. Bizler son Bizans İmparatoru kadar da mı olamayacağız? Ben İstanbul'dan kesinlikle çıkmam. Burada ölmeye razıyım"⁴⁹ diyerek Sultan Reşad'a haber gönderdi.

İtalya'nın İtilaf Devletleri yanında savaşa katılması üzerine Abdülhamid'in morali bozuldu. Durumu çok kötü görüyordu. Bütün bu gelişmelerin altında İngilizlerin parmağının olduğuna inanıyordu. "Ah bu İngilizler" diyerek, bunların her fenalığı yapacaklarını ve onları kimsenin durduramayacağını söylüyordu. Bir İngiliz denizaltısının Sarayburnu'na kadar geldiğini gazetelerden okuyunca, Çanakkale'de çok zayıtımızın olmasından endişe ediyorum diyordu. Çanakkale'yi geçip İstanbul'a gelirlerse artık Anadolu'yu da taksim edecekleri endişesini taşıyor ve üzülyordu.

Abdülhamid, düşmanın Seddülbahir'den kovulduğu haberlerini yine gazetelerden okuyunca çok seviniyordu. Fakat hâlâ da harbin sonucundan endişeliydi ve korkuyordu. İngilizlerin inatçı bir millet olduklarını, galebe edinceye kadar 5-6 yıl savaşacağız dediklerini hatırlatarak, harbin uzun süreceğini söylüyordu. Devamlı müttefiklerin Selanik limanında beklettikleri askeri güç üzerinde durarak, bu gücün ne zaman ve nerede kullanılacağı konusunda tahmin yürütüyordu. İngilizler'in Yunanlılara İstanbul'u vaat etmelerinden korkuyordu. İngiliz Başbakanı'nın Papa'yı ziyaret etmesini, bizim cihat ilanına bir karşılık olduğunu düşünüyor ve savaşı bir din kavgası haline getirmek istediklerini söylüyordu.⁵⁰

Bu sırada Alman ilerleyişi durmuş ve bütün cephelerde mevzi harpleri başlamıştı. Mehmetçik yokluk içinde dokuz cephede kahramanca savaşıyordu. Müttefiklerimiz bize vaat ettikleri yardımı yapmıyorlar veya yapamıyorlardı. İttihatçılarla arası açılan Said Halim Paşa, 3 Şubat 1917'de istifa etti. Dâhiliye Nazırı Talat Bey'e vezirlik rütbesi verilerek sadrazamlığa getirildi. Abdülhamid, Selanik'te iken, İttihat ve Terakki lideri olan Talat Paşa, bazı konularda Abdülhamid'in düşüncelerini öğrenmek istemiş ve Fethi Bey'e bir mektup yazarak, bunları kendi sorusuymuş gibi sabık padişaha sormasını ve cevaplarını da kendisine bildirmesini istemişti.

Bütün soruları cevaplandırın Abdülhamid, bilhassa orduyu siyasetin dışında tutmalarını söylemişti. Bunun için, gerekirse her fedakârlığı yapmalarını tavsiye etmişti. Vatanı ve milleti için kendisine her zaman her şey sorulabileceğini, bildiklerini büyük bir cesaretle söyleyeceğini ve bundan ayrıca tarihe de hesap verebilmiş olmanın huzurunu yaşacağını bildirmişti. Hatanın beşer için olduğunu, kendisinin de hata yapmış olabileceğini, fakat ömrünü devlet ve milletin saadetine vakfettiğini ve daima en iyiyi ve hayırlıyı istediğini söylemişti.

Fethi Bey de, Talat Paşa'nın evinde bütün İttihatçı liderlerin huzurunda, eski Hakan'ın düşüncelerini ve tavsiyelerini anlatmış ve Talat Paşa'nın sorularına verdiği cevapları okumuştur. Dr. Nazım Bey de, okuma bittikten sonra; "Vallahi şu adamı boğacağım geliyor! Şu hale bakın! Hepimiz bir araya gelsek beceremeyeceğimiz mükemmeliyette olan biteni anlatıyor, dertlerin şifası için reçete ve-

riyor da, otuz şu kadar sene neden halletmedin diye soramıyoruz” demişti.⁵¹

İttihatçılar, Abdülhamid'in tamamen iyi niyetle, vatan ve millet sevgisiyle verdiği bu reçeteden faydalanmasını bilememişler ve ülkeyi felaketten felakete sürüklemişlerdi. Fethi Bey, Sofya Büyükelçiliği'ne giderken vedalaşmak için ziyaret ettiği Talat Paşa'ya, Abdülhamid'in hâlâ hizmet için çırpındığını hatırlatarak, bazı önemli konuları niçin gidip kendisine danışmadıklarını sormuştu. Talat Paşa da, cevap verememiş ve hangi yüzle huzuruna çıkayım dercesine boyunu bükmişti.⁵²

Talat Paşa sadrazam olunca, vatan ve milletin kaderini yakından ilgilendiren temel konular hakkında Sultan Abdülhamid'in neler düşündüğünü yeniden öğrenme ihtiyacını duydu. Yanına sadaret müsteşarı Ali Fuat Bey ile Matbuat ve İstihbarat Umum Müdür Muavini Ercümen Ekrem Bey'i de alarak Beylerbeyi Sarayı'na gitti. Onlar muhafızlık dairesinde kaldı ve kendisi tek başına Sabık Hakanın huzuruna çıktı. Konuyu ve son olayları kısaca açıkladıktan sonra sözü neler tavsiye ettiğine getirdi.

Abdülhamid, İttihat ve Terakki liderinin yüzüne bir süre gözlerini kırpmadan dikkatle baktıktan sonra, sakin ve heyecansız bir ses tonuyla konuşmaya başladı: “Bahsettiğiniz meseleler, konunun büyüklüğü önünde münferit ve takip edilen yolun tabii olaylarıdır. Benden sonra bambaşka bir siyaset takip edilmiştir. Bosna-Hersek, Avusturya-Rusya meselesi olmaktan çıkarılmış, Osmanlı-Avusturya meselesi yapılmıştır. Girit, İngiltere-Rusya meselesi olmaktan çıkarılmış, Osmanlı-Yunan meselesi haline getirilmiştir. Asla affedilmez gaflet olarak, Yunan-Bulgar kiliseleri arasındaki ihtilafı elinizle hallettiniz ve Balkan ittifakına yol açtınız. Ancak özel imtiyazlarla devlete olan bağlılığımı koruyan Arnavutları, Sırp-Karadağ-İtalyan tahriklerine açık kapı yaptınız. Mebusan Meclisi'nin karar hakkını, Türk ve müslüman olmayan grupların birleşmesine imkân verecek tehlikeli neticeye sahne kıldınız. Bütün bu hatalarla devletin dayandığı siyasi denge mihverî mecrasından çıkmış oldu. Böylelikle üzerimizdeki emel ve ihtiras sahipleri, kendi aralarındaki rekabetin hududunu aştılar ve biri diğerlerinden evvel harekete geçmek için fırsat aradılar. Teşebbüse geçenlerin rakipleri de olayların sonucunu beklediler” dedikten sonra, “Eğer Balkan Harbi olmasaydı, Cihan Harbi çıkar mıydı?”⁵³ diye sordu.

Talat Paşa cevap veremedi ve sustu. Muhatabının daha çok o günün meseleleri üzerindeki düşüncelerini öğrenmek için geldiğini anlayan Abdülhamid sözlerini şöyle sürdürdü: “Bu harbi denizlerde hâkim olan kazanır. Almanların tabii kaynakları sınırlıdır. Biz geniş sınırları savunmada güçlük çekeriz. Çünkü bütün silah ve malzemelerimizi dışarıdan alırız. Eğer bu harbe girmek zaruret oldu ise, hiç değilse mümkün mertebe dar cephelerde savaşmak ve uzak yerleri de mahalli halkın ekseriyeti teşkil ettiği kuvvetlerle savunmak tarzını tercih etmek şarttı. Sebepleri tartışmayacağım. Fakat görülüyor ki bunu da temin ve tatbik etmek mümkün olmamıştır. Böylelikle çıkan sonuçları tabii telakki etmek mecburiyeti vardır. Bunları, evvelinden derpiş etmiş olduğunuzu kabul etmek lazım. Aksi ise, sonuçlar öne yığıldığı zaman fikir sormanın ne manası var?”⁵⁴ dedi.

Beylerbeyi Sarayı

Talat Paşa, kendi ifadesiyle bu nazik haşlanma karşısında da verecek bir cevap bulamadı ve sustu. Abdülhamid, karşısındakinin olaylar karşısında kendisinden neler düşündüğünü değil de, neler yapılması gerektiğini öğrenmek istediğini kavramanın idraki içinde, bir açıklamada daha bulundu. Daha doğrusu Talat Paşa'nın da belirttiği gibi bir ders verdi: "Tatbik edilen kararlardan önce hatırlansaydım, uzun tecrübelerim mahsulü belki söyleyeceklerim olurdu. Fakat şimdi hadiseler iyi-kötü neticelerini vermek üzeredir. Ne diyebilirim? Tedbirlerin ve siyasetlerin istikametlerini değiştirmek zaman ve imkân meselsidir. Zannederim bu da mevcut değildir. Allah mülk ü milletin hayrına olan himmetleri müzdat buyursun"⁵⁵ temennisinde bulduktan sonra ayağa kalktı ve kısa bir veda selamı vererek salonu terk etti.

Abdülhamid'in ümitsizliği bundan sonra daha da arttı. Gazetelerden, İngilizlerin Hicaz sahillerine asker çıkardıkları, Mekke ve Medine'yi işgal ettikleri haberlerini okuyordu. Doktoru Atıf Bey'e devamlı olarak onların oradan nasıl çıkarılacağını, harbin sonucunun nereye varacağını ve durumumuzun ne olacağını soruyordu. Enver Paşa'nın Hicaz'a gitmesini önemsiyordu. Kimseyle fikir alışverişinde bulunmadığını, sadece gazeteleri okuyarak onlardan çıkardığı neticeye göre konuştuğunu hatırlatarak, bu savaştan en karlı çıkan tarafın İngilizler olacağını, Irak'ı ve Hicaz'ı aldıklarını ve bir Arap Hilafeti oluşturacaklarını söylüyor ve buna nasıl mani olunacağını soruyordu. İnsanın memleketin bu haline ve encamına ağlamamasının mümkün olmadığını söylüyordu.

II. ABDÜLHAMİD'İN
BEYLERBEYİ GÜNLERİ

Beylerbeyi
Sarayı

Eski Padişah, gazetelerin bir taraftan halkın sıkıntısından bahsederken, bir taraftan da eğlence yerleriyle ilgili ilanlar vermesine bir türlü anlam veremiyordu. Demek oralara gidecek parayı bulabiliyorlar diyordu. Üzüntüsünden sinirleri iyice bozulan Abdülhamid, artık gazete okumamaya karar verdi. Fakat yine de duramıyor ve gazeteleri elinden bırakamıyordu. Rusya'da çıkan ihtilal konusunda çeşitli fikirler yürütüyordu. Rusların savaştan çekilmesi ihtimalinden ve bunun bize sağlayacağı faydalardan bahsediyordu.⁵⁶

Alman İmparatoru'nun 15 Ekim 1917'de İstanbul'u ziyaret edeceğini gazetelerden okuyan Abdülhamid, bu gelişin bir nümayıştan ibaret olacağını ve İtilaf Devletlerinin bunu kendilerine karşı bir hareket olarak değerlendireceklerini ileri sürüyordu. Sözü İngilizlere getirerek, bir pire için bir yorgan bile yakarlar diyordu.⁵⁷

Harbiye Nazırı ve Baş Kumandan Vekili Enver Paşa, Alman İmparatoru'nun selamını sunmak üzere Abdülhamid'i Beylerbeyi Sarayı'nda ziyaret etti. Kendisini salonun kapısında karşılayan eski sultana askerce bir selam verdikten sonra sarıldı ve elini öptü. Abdülhamid de güzel sözlerle kendisine iltifatta bulundu. Enver Paşa, padişahın selamını bildirdikten sonra, Harbiye'de okuyan küçük oğlu Abid Efendiye Mülazim-i sani rütbesi verildiğini açıkladı. Ayrıca padişahın bir arzularının olup olmadığını sorduğunu bildirdi. Abdülhamid içini çekerek

teşekkür etti. Sayelerinde hiçbir şeylerinin eksik olmadığını ve gece-gündüz başarıları için dua ettiğini bildirdi.

Enver Paşa, tekrar söze başlayarak, Alman İmparatoru'nun selamlarını ve eskiden beri var olan dostluğunu unutmadığını bildirdi. Abdülhamid de teşekkür edip mukabelede bulundu. Resmi tebligat tamamlandıktan sonra aralarında samimi olarak konuşmaya başladılar. Önce dünya siyaseti ve sonra da Umumi Harp durumu hakkında uzun uzadıya tafsilatlı bilgi alış verişinde bulundular. Enver Paşa, Sabık Padişaha bazı sorular sordu. Kendince halledemediği birçok meselenin ve meçhul noktaların aydınlanmasından çok memnun kaldı. Abdülhamid, epeyce uzun süren bu mülakattan sonra, Enver Paşa'nın eşi olan yeğeni Naciye Sultan'ı sordu. Küçükken güzel olduğunu, kızının da kendisine benze-yip benzemediğini sorarak kızının bir resmini istedi. Enver Paşa veda edip ayrılırken, burada buldukça ara sıra gelip kendisini görmesini rica etti.⁵⁸

Enver Paşa, daha sonra bir kere daha Beylerbeyi Sarayı'na gelip Abdülhamid'i ziyaret etti. Harp durumunun kötüye gittiğini anlatarak fikrini sordu. Abdülhamid de kendisine; "Bir gemiyi kaptanı yürütür. Fırtına ve tehlikenin nereden geleceğini yine kaptan keşfeder. Gemisini de ona göre idare eder. Dışarıdakiler bunu nasıl anlayabilir? Bu vaziyette benim ne yürütecek bir fikrim, ne de teklif edilecek bir tedbirim olabilir. Ben tecerrüt etmiş bir adam olduğum için, şimdiki durum karşısında bir şey söyleyemesem de, denizlere hâkim olan devletlere karşı Almanya ve Avusturya-Macaristan'ın ne yapabileceğini düşünmek kâfidir" cevabını verdi. Enver Paşa gittikten sonra da, selamet tarafsız kalmakta iken, harbe atılmanın büyük bir cehalet ve tedbirsizlik olduğunu, bu hale geldikten sonra çaresiz sonuna kadar gidileceğini söyledi. Meyus bir çehreyle, "Allah devleti bu hale getirenleri kahhar ismiyle kahretsin" diyerek beddua etti.⁵⁹

Abdülhamid'in oğlu Abdürrahim Efendi, bu sırada cepheden dönmüştü. Sultan Reşad'ın iradesiyle 9 Ocak 1918 günü babasını ziyaret etmesine izin verildi. Abdülhamid, uzun zamandır görmediği oğlunu büyük bir şefkatle kucakladı. Oturdular uzun uzadıya konuştular. Genç Şehzade Abdürrahim Efendi, savaşın genel gidişi ve cephe hakkında birçok bilgi verdi. Kontrol vazifesini bizzat yapan Baş Muhafız Rasim Bey de yanlarında bulunmasına rağmen, pek çok kumanda hataları yüzünden durumun iyi olmadığını söyledi. Abdülhamid, dikkatle dinlediği oğlunun verdiği bilgilerden memnun olmakla birlikte, bunları her yerde anlatmamasını tenbih etti. Durumlarının malum olduğunu, mevcut hükümet hakkında konuşmalarının yanlış olacağını söyledi. Rasim Bey'e dönerek, "Öyle değil mi Rasim Bey?"⁶⁰ diye sordu. Bu sorusuyla evladına verdiği nasihatlere, Rasim Bey'i de şahit göstermiş oluyordu. Bu görüşme, Abdülhamid'in oğlunu son görüşü oldu.

Abdülhamid'in memleket meseleleriyle ilgilenmesi hala devam ediyordu. Vefatından birkaç gün önce 5 Şubat 1918'de, Yunanlıların yeniden asker toplanmalarını, önemli bir harekâta girişecekleri şeklinde yorumlamıştı. İngilizler'in Irak ve Filistin'de ileri harekâta devam ettiklerini ve bunun muhtemel neticelerini tahayyül etmeğe çalışmıştı.

II. ABDÜLHAMİD'İN
BEYLERBEYİ GÜNLERİ

Beylerbeyi Sarayı

İngilizlerin maksadının Arabistan'ı bizden koparmak olduğunu anlaşıldığını ve bunun da hilafet meselesi olduğunu söylüyordu. Arkasından da, İskenderun'a kadar gelirler ve daha ileri geçmezler diyordu. Uzun uzadıya düşündükten ve derin bir göğüs geçirdikten sonra; "Ah!.. Ah!.. Çok gafil avlandık!... Almanlar iki gemi ile bizim başımıza o kadar büyük dertler açtılar ki!..."⁶¹ demekten kendini alamıyordu. Cephelerden devamlı yenilgi haberleri geliyordu. Artık Devlet-i Aliye'nin sonunun geldiğini görüyordu. Otuz üç yıl boyunca büyük bir dikkatle yönettiği ve belli bir noktaya getirdiği koca Osmanlı İmparatorluğu gözleri önünde eriyordu. Kendisini taht'tan indiren İttihatçılar için, eğer ülkeyi on yıl ayakta tutabilirlerse elli yıl yönetmiş sayınlardı demmişti. Gerçekten de, on yıl gibi kısa bir zaman dilimi daha dolmadan ülke bu noktaya getirilmişti.

Abdülhamid'in yorgun bedeni, son İslam İmparatorluğu'nun gözleri önünde yok olmasına daha fazla dayanamadı. Mide ağrısı şikâyetiyle 5 Şubatta başlayan hastalığı çok kısa sürdü. Doktorlar heyeti, artık birkaç saatlik ömrü kaldığına karar verince, canından çok sevdiği çocuklarını görmesine izin verildi. Kızları ve oğulları hemen Beylerbeyi Sarayı'na koştularsa da yetişemediler. Sultan II. Abdülhamid, çocuklarını dünya gözüyle göremeden ve kucaklayamadan 10 Şubat 1918 Pazar günü yaklaşık altı yıldır mahpus hayatı yaşadığı Beylerbeyi Sarayı'nda 77 yaşında hakkın rahmetine kavuştu.

Otuz üç yıl boyunca üç kıtaya yayılmış 38 milyon Osmanlıya hükümdarlık ve 300 milyon Müslümana halifelik etmiş olan Abdülhamid'in cenazesi, Enver Paşa'nın emriyle iktidardaki hükümdarlara uygulanan devlet merasimiyle kaldırılmasına karar verildi. Cenazesi, kendisini taht'tan indiren askerlerin omuzlarında Beylerbeyi Sarayı'ndan alınarak Topkapı Sarayı'na getirildi. Burada Hırka-i Sadet dairesinde hazırlandıktan sonra binlerce insanın katıldığı cenaze namazı kılındı. İmam efendinin mevtayı hal-i hayatında iken nasıl bilirdiniz sorusuna, bütün cemaat bir ağızdan iyi biliriz diye bağırdı. Namazdan sonra eller üzerine alınan tabutu, ağır adımlarla tekbir ve dervişlerin zikir sesleri arasında Divan yolunda bulunan dedesi II. Mahmud'un türbesi yanında toprağa verildi.⁶²

Doksanıncı vefat yılını idrak ettiğimiz bu büyük müslüman Türk Hakanı'nı bir kere daha minnet ve rahmetle anıyoruz. Ruhu şad olsun!

DİPNOTLAR

¹ Abdülhamid'in hayatı ve icraatı hakkında geniş bilgi için bk. Cevdet Küçük, "Abdülhamid II" *Diyanet İslam Ansiklopedisi (DİA)*, İstanbul 1988, I, 216-224.

² İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin kuruluşu ve faaliyetleri hakkında geniş bilgi için bk. Şükrü Hanioglu, *Osmanlı İttihad ve Terakki Cemiyeti ve Jön Tüarklık (1889-1902)*, İstanbul 1985.

³ Halbuki olayın geçtiği dönemde yaşayan devlet adamlarının yazdıklarıyla, daha sonra bu konuda yapılan araştırmalar olayda Abdülhamid'in hiçbir dahlinin olmadığı ve tamamen tarafsız davrandığı konusunda hemfikirdirler. bk. devrin Mabeyn Baş Kâtibi, Ali Fuat Bey, *Görüp İştiklerim*; Ali Cevat Bey, *İkinci Meşrutiyetin İlamı ve 31 Mart Hâdisesi*; Olay sırasında Selanik merkez kaymakamı ve polis müdür vekili olan ve Abdülhamid düşmanlığıyla tanınan Tahsin Uzer, *Hatırat*, 3 cilt; Devrin Şeyhülislamı Cemalettin Efendi, *Hatırat-ı Siyasiye*; İ.H. Danişmend, *31 Mart Vak'ası*, İstanbul 1961; İbnülemin M.K. İnal, *Son Sadrazamlar*, s. 1709; Sina Akşin, *31 Mart Olayı*, İstanbul 1972.

⁴ Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), Ali Fuat Türkgeldi Evrakı, nr. 18/8.

⁵ Fethi Okyar, *Üç Devirde Bir Adam*, İstanbul 1980, s. 37-43.

⁶ Sirkeçiden Selanik'e nakli ve orada karşılanması ile ilgili geniş bilgi için bk. Yavuz Selim Karakışla, *Exile Days of Abdulhamid II in Selonica (1909-1912) and Confiscation of his Wealth*, İstanbul 1990 (Boğaziçi Üniversitesi Y.L. Tezi), s. 17-23.

⁷ Bu köşk, yaklaşık 6 yıl önce Yahudi asıllı İtalyan vatandaşı Georgio Alatini tarafından yaptırılmıştı. Selanik'in yalılar semtinde hâkim bir tepenin üzerinde bulunuyordu. Daha geniş bilgi için, bk. İdris Bostan, "II. Abdülhamid'in Selanik'te Korunması ve Alatini Köşkü", *Tarih ve Toplum*, XXVII/160 (Nisan 1997), s.24-27.

⁸ İ. H. Danişmend, *Kronoloji*, IV, 375-379.

⁹ Okyar, *a.g.e.*, s. 60-71.

¹⁰ Osmanoglu, *a.g.e.*, s. 197.

¹¹ BOA, Ali Fuat Türkgeldi Evrakı, nr. 18/8.

¹² Okyar, *a.g.e.*, s. 75.

¹³ Osmanoglu, *a.g.e.*, s. 171.

¹⁴ Okyar, *a.g.e.*, s. 160-164.

¹⁵ İttihatçılar, Fener Patrikliğinden ayrılan milli kiliselerle Rum kilisesi arasındaki ihtilafları, 3 Temmuz 1910'da çıkardıkları "Kiliseler Kanunu" ile ortadan kaldırarak Balkan devletlerinin Osmanlı Devletine karşı ittifak yapmalarını kolaylaştırmışlardı. Halbuki Abdülhamid, yıllarca Balkan devletleri arasında en büyük sorun olan bu meseleyi kullanarak, Osmanlı Devletine karşı birleşmelerini önlemişti. bk. Cevdet Küçük, "II. Abdülhamid'in Dış Politikası," *II. Abdülhamid ve Dönemi Sempozyum Bildirileri*, İstanbul 1992, s. 19-25.

¹⁶ Okyar, *a.g.e.*, s. 165-166.

¹⁷ Osmanoğlu, *a.g.e.*, s. 217; Danişmend, *Kronoloji*, s. 396.

¹⁸ Abdülhamid, Selanikte iken Fethi Bey'e, meşhur muhaliflerinden hiç birinin hükümette yer almamış olmasına dikkat çekerek, "öyle zannediyorum ki sizler de daha bir müddet benim sadrazamlarımla memleketi idare edeceksiniz" demişti (bk. Okyar, *a.g.e.*, s. 83). Çünkü İttihat ve Terakki, memleketin yönetimini, Hüseyin Hilmi Paşa, Said Paşa, Kâmil Paşa ve Tevfik Paşa gibi Abdülhamid'e defalarca sadrazamlık yapmış kişilere teslim etmişti. Ne kadar ibret verici bir tesadüftür ki, Abdülhamid'in atadığı son sadrazam olan Tevfik Paşa, 1922'de Osmanlı İmparatorluğu tarih sahnesinden çekilirken de sadrazam bulunuyordu..

¹⁹ Okyar, *a.g.e.*, s. 167.

²⁰ Said Paşa kabinesinin Hariciye Nazırı olan Asım Bey, Sofya Büyükelçiliğinden geldiği halde, Bulgaristan'ın emellerinden ve Balkan ittifakından habersizdi. Nitekim 15 Temmuz 1912 günü mecliste yaptığı konuşmada, Balkanlardan imanı kadar emin olduğunu söylüyordu. bk. İ. H. Danişmend, *kronoloji*, s. 389.

²¹ Okyar, *a.g.e.*, s. 170.

²² Okyar, *a.g.e.*, s. 172-177.

²³ *a.g.e.*, s. 179

²⁴ Bu Gabriel Noradunkyan Efendi, Milli Mücadele sırasında Bogos Nubar Paşa ile birlikte "Ermenistan Bağımsızlığı" için çalışarak devletine ihanet edenler arasında yer alacaktır.

²⁵ Ziya Şakir, *a.g.e.*, s. 132-133

²⁶ Roma sefirliğinden sadarete getirilen Hakkı Paşa, Trablus Garp Eyaletinde bulunan Osmanlı askeri gücünü azaltarak, İtalya'nın 28 Eylül 1911'de buraya asker çıkarmasına sebep olduğu için istifa edince, Said Paşa sekizinci defa sadarete getirilmişti. Ancak İttihatçıların baskılarına dayanamayarak üç ay sonra istifa etmişti. Dokuzuncu ve sonuncu kez sadarete getirilen Said Paşa, Arnavutluk isyanını bastırmaya çalışırken, "Halâskâr Zâbitân" adıyla siyasi bir grup kuran muhalif subaylar tarafından istifa ettirilmişti. Gazi Ahmed Muhtar Paşa başkanlığında 22 Temmuz 1912'de tarafsız bir hükümet kurularak, İttihat ve Terakki komitesi iktidardan uzaklaştırılmıştı. Ancak Balkan harbindeki ağır yenilgiler üzerine bu hükümet istifa etmiş ve 29 Ekimde Kâmil Paşa dördüncü ve sonuncu defa sadarete getirilmişti. bk. İ. H. Danişmend, *Kronoloji*, IV, 375-396.

²⁷ Cevdet Küçük, "Babıâli Baskını", *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, IV, 389-390.

²⁸ Osmanoğlu, *a.g.e.*, s. 222-223.

²⁹ Ziya Şakir, *a.g.e.*, s. 160.

³⁰ Daha sonra Bahriye Nazırı ve 4. Ordu komutanı olan meşhur Cemal Paşa.

³¹ Okyar, *a.g.e.*, s. 187-188.

³² Rahatsızlığından dolayı taht'tan indirildikten sonra Çırağan Sarayı'nda göz hapsinde tutulan II. Abdülhamid'in ağabeyi V. Murat'ı tekrar taht'a çıkarmak için yapılan kaçırma teşebbüsü. Geniş bilgi için bk. Cevdet Küçük, "Çırağan Vak'ası", *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, VIII, 306-309.

³³ Okyar, *a.g.e.*, s. 209.

³⁴ Metin Hülagü, *Sultan II. Abdülhamid'in Sürgün Günleri, Hususi Doktoru Atıf Hüseyin Bey'in Hatıratı*, Pan Yayıncılık, İstanbul 2003, s. 182.

³⁵ Osmanoğlu, *a.g.e.*, s. 223.

³⁶ Hülagü, *a.g.e.*, s. 196-201

³⁷ Rasim Bey, Fethi Bey'in sivil kıyafetle rıhtıma çıkmasına tepki gösterdiği gibi, Cemal Bey de izin almadan Beylerbeyi Sarayı'na gittiği için sitem etti.

³⁸ Abdülhamid, Sultan Reşad kendisinden küçük olmasına rağmen, makama gösterdiği hürmete binaen, kardeşinden "Zat-ı Şahane" diye bahsederdi. Okyar, *a.g.e.*, s. 208.

³⁹ Hülagü, *a.g.e.*, s. 195-196.

⁴⁰ Enver Paşa'nın bu ziyaretiyle ilgili diğer kaynaklarda herhangi bir bilgi bulunmamaktadır.

⁴¹ Hülagü, *a.g.e.*, s. 202.

⁴² Ziya Şakir, *a.g.e.*, s. 191-201; Hülagü, *a.g.e.*, s. 220-221.

⁴³ Bu sırada ülkeler birbiri arkasına savaşa giriyorlardı. Almanya 3 Ağustos'ta Fransa'ya savaş açarak, tarafsızlığını ilan eden Belçika'ya girince, İngiltere de 5 Ağustosta Almanya'ya, Avusturya 6 Ağustosta Rusya'ya, Fransa 11 Ağustosta Avusturya'ya, İngiltere 12 Ağustosta Avusturya'ya savaş açmışlardı. Nihayet Japonya da 23 Ağustos'ta Almanya'ya savaş açarak Birinci Dünya savaşı başlamış oldu. bk. Danişmend, *Kronoloji*, s. 410-419).

⁴⁴ Bu konuda geniş bilgi için bk. Mübahat S. Kütükoğlu, "I. Dünya Savaşı Arifesinde İngiliz Hükümetinin El Koyduğu Gemiler ve Türk Kamu Oyu", *Ekrem Hakkı Ayverdi Hatıra Kitabı*, İstanbul 1995, s. 206-218.

⁴⁵ Hülâgü, *a.g.e.*, s. 224-228.

⁴⁶ Osmanoğlu, *a.g.e.*, s. 230-231.

⁴⁷ Hülâgü, *a.g.e.*, s. 242-243.

⁴⁸ *a.g.e.*, s. 239

⁴⁹ Osmanoğlu, *a.g.e.*, s.231.

⁵⁰ Hülâgü, *a.g.e.*, s. 260-269.

⁵¹ Okyar, *a.g.e.*, s. 117-121.

⁵² *a.g.e.*, s. 210.

⁵³ Okyar, *a.g.e.*, s. 212.

⁵⁴ *a.g.e.*, s. 213.

⁵⁵ *a.g.e.*, s. 214.

⁵⁶ Ziya Şakir, *a.g.e.*, s. 202-v.d.

⁵⁷ *a.g.e.*, s. 214.

⁵⁸ *a.g.e.*, s. 218-219.

⁵⁹ Osmanoğlu, *a.g.e.*, s. 233.

⁶⁰ Ziya Şakir, *a.g.e.*, s. 227.

⁶¹ *a.g.e.*, s. 227-232.

⁶² *a.g.e.*, s. 268-277.

Hattat İsmail Hakkı Altunbezer, Babası ve Dedesi Hattat Ali Şükrü Efendi

TALİP MERT

Marmara Üniversitesi

Beş nesil hattat olduğu rivâyet edilen Altunbezer ailesinin hattı bilinen, görülen, az çok hayatı kayda geçmiş ilk ferdi Hattat Ali Şükrü Efendi'dir. Hattat oldukları rivâyet edilen Ali Şükrü Efendi'nin babası Mehmed Efendi ile dedesi Ömer Efendi hakkında ise şimdilik herhangi bir bilgi yoktur. Zaten Ali Şükrü Efendi'den önceki nesil Trabzon'da yaşamıştır. Ancak Trabzon Şer'i Sicilleri'nde bu aile ilgili kayıtlar olabilir.

Ali Şükrü Efendi'nin Kadıasker Mustafa İzzet Efendi ile 1290'da Eyyüb Vasfi Efendi'ye, oğlu İlmi Efendi ile beraber Mehmed Tevfik Efendi'ye 1292'de verdikleri iki icazetname günümüze gelmiştir. Ama hayatı hakkında daha başka bir bilgi yoktur. Mezkûr icazetnamelerin ilkinde Ömer Vasfi'nin talebesi Aliyyü's-Şükrü kaydı bulunmaktadır. Burada adı geçen Ömer Vasfi "Laz Ömer" adıyla meşhur Ömer Vasfi Efendi (?- 1825) olmalıdır. İkinci icazetnamede ise Ali Şükrü Efendi Ahmed Halim'in talebesi olarak kayıtlıdır. Ahmed Halim isimde bir hattat ise bilinen kaynaklarda görülmemektedir. Arşivde Ali Şükrü adıyla geçen çok sayıda insan var ama "Hattat Ali Şükrü" adıyla kayıtlı zevat şunlardır:

Hoca Hattat Ali Şükrü Efendi 1840 (1256).¹

Hattat Ali Şükrü Efendi... (1263).²

Kumrulu Mescid'de sakin Ahıskalı Hattat Ali Şükrü Efendi 1847 (1263).³

Sultantepeci'nde Hattat Şükrü Efendi 1847 (1263).⁴

Hattat Ali Şükrülerin bir ve ikincisi hatta dördüncüsü aynı şahıs mıdır? Farklı şahıslar mıdır? Farklı ise bunların hangisi Hakkı Bey'in dedesi Ali Şükrü Efendi'dir? Bu suallerin net cevabını verecek kadar arşiv kaydı henüz bulunamamıştır.

Daha ilerde bu mes'elenin de kesin bir şekilde halledileceğini ümit ediyorum. Bu zevat arasında en makul olanının Dârulmaarif Mektebi'nin rik'a hocası olan Ali Şükrü Efendi olduğunu düşünüyorum. Yukarda yazılan ilk vesikadaki "Hoca Hattat Ali Şükrü Efendi" ile aşağıda gelecek belgedeki Ali Şükrü'nün aynı kişi olması muhtemeldir. Ali Şükrü Efendi hakkındaki belge onun maaşına zam talebiyle yaptığı bir müracaat ve onun cevabından ibaret olup yalnız bu belgeler arasında Ali Şükrü Efendi'nin bizzat yazdığı dilekçe yoktur. Diğer belgeler Maarif Meclisi'nin bir mazbatası ile Sadaret'e ve Maarif'e yazılan tezkireler olup onların da mahiyetleri şöyledir: "Dârulmaarif Rik'a hocası Ali Şükrü Efendi aldığı maaşın azlığından bahisle zam talebini hâvi dilekçesinin meclisimize havale buyrulan müzekkeresi mecliste okundu. Fezlekenin mahiyetinden [Şükrü Efendi'nin maaşının] bu hizmete devam ve gayretine [mukabil] olmadığı anlaşılmıştır. Talebenin de çokluğu sebebiyle Efendi'nin bu isteği hâle muvafık görünmüştür. [Ayrıca] İnas (kız) Rüşdiyesi için de muktedir bir rik'a hocasının istihdamına lüzum görülmektedir. Evkaf Hazinesinden Dârulmaarif rik'a, inşâ ve imla hocalığı için verilen maaşına 200 kuruş da maarif tahsisatından zam verilerek efendinin memnun edilmesi. Mezkûr İnas Rüşdiye mektebi için de aynı şekilde yazılan tahsisatlardan başka aylık 200 kuruş daha ilavesiyle... Ali Şükrü Efendi'nin kız çocuklarına da imla ve inşâ dersleriyle rik'a hattı ta'lim eylemesinin... Münasib olacağı düşünülmüş olup icabının icrası Maarif Nezareti'nin rey ve iradesine havale edilmiştir. 11 Ağustos 1868 (21 R. 1285).

Maarif Meclisi'nin bu mazbatası 18 Ağustos tarihiyle Sadaret'e yollanmış, Sadaret'te gereğinin yapılması için şu yazıyla Maarif Nezareti'ne havale etmiştir:

"Dârulmaarif Rik'a hocası Ali Şükrü Efendi'nin evkaf bütçesinden aldığı maaşına 200 kuruş zam ve İnas Rüşdiyesi rik'a hocalığında da istihdam kılınmak üzere... Yeniden 200 kuruş tahsisat verilmesi... Tensib kılınarak keyfiyet Maarif Nezareti'ne bildirilmiş olmakla maliye hazinesince de iktizasının ifası... 18 Ağustos 1868 (28 R. 1285)".⁵ Altunbezer ailesinin dedesi Ali Şükrü Efendi'nin "Hacı" olduğu ve 1891'den önce vefat ettiği oğlu Mehmed İlmî Efendi'nin sicil kayıtlarından anlaşılmaktadır.

Mehmed İlmî Efendi

Mehmed İlmî Efendi, Trabzonlu Hattat müteveffa Hacı Ali Şükrü Efendi'nin oğludur. 25 Haziran 1839 [12 R. 1255]'da İstanbul'da doğdu. Sıbyan mektebinde okuduktan sonra Bayezid Camii'nde de bir az Arabça ve Farsça tahsil etti.

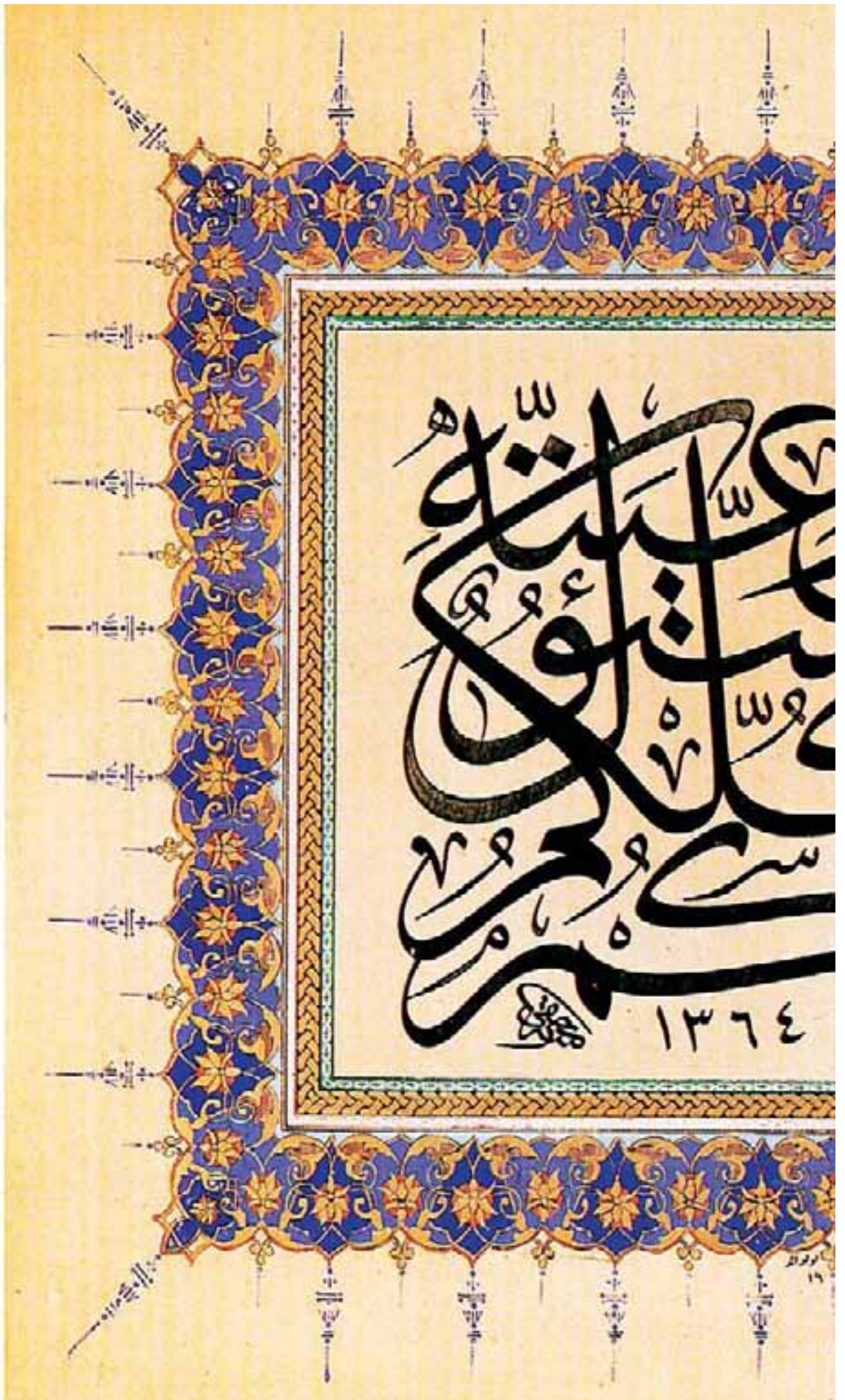
9 Haziran 1874 (23 R. 1291)'te 500 kuruş maaşla Zabtiye Nezareti Teftiş Müdüriyeti kalemine girdi. 23 Ocak 1875 (15 Z. 1291)'de 700 kuruş maaşla İstanbul Emlak vergisinin yedinci Beşiktaş dairesi tahsil şubesi kâtib muavinliğine, iki sene sonra emlak vergisi şubesinin maliyeye naklinde [aynı] maaşı ile oraya, Nisan 1878 [Ra. 1295]'de ise bu şubenin, Şehremaneti'ne ilhakında [bu sefer de görevi] Şehremaneti'ne nakledildi.⁶

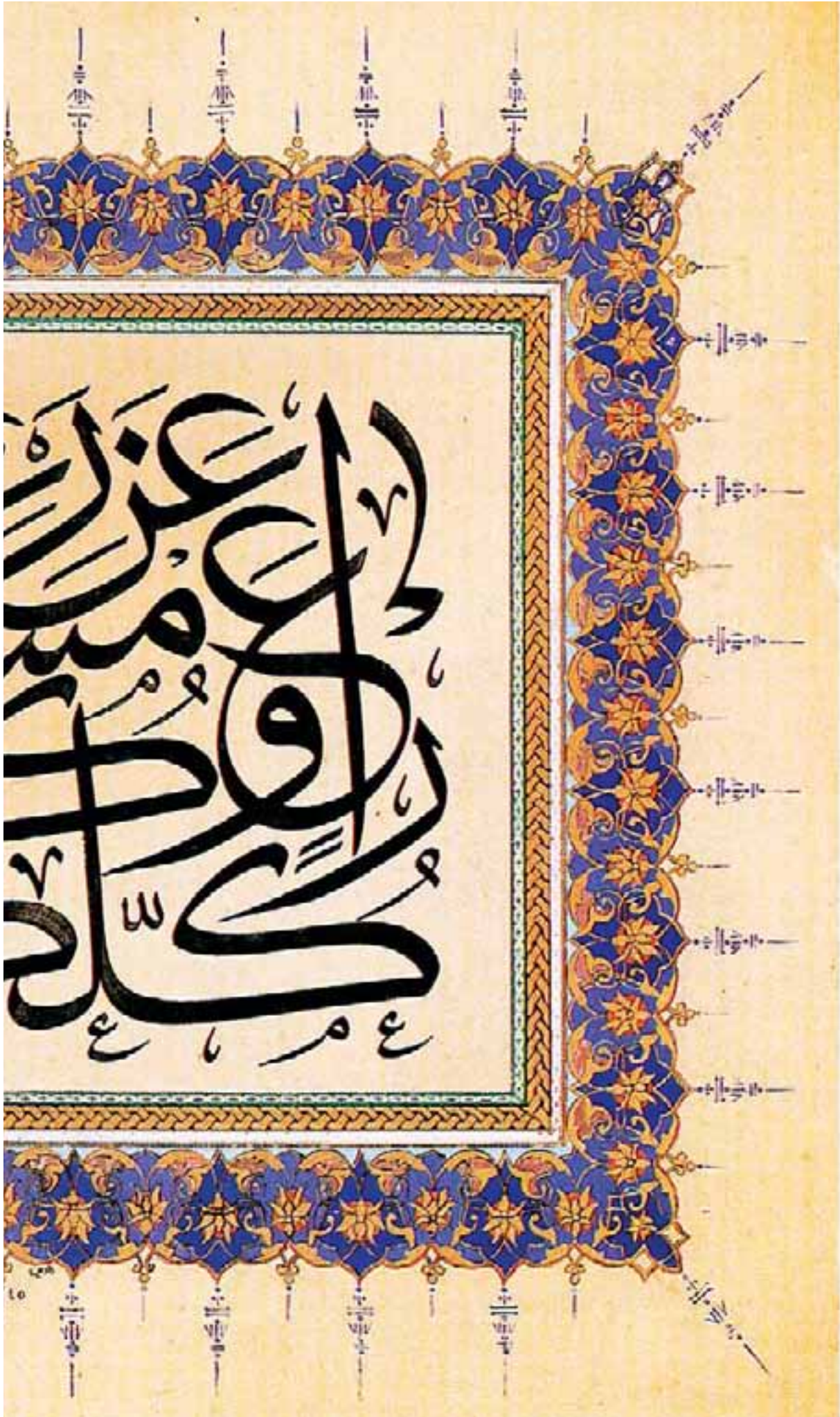

İsmail Hakkı Altunbezer

7 Kasım 1878 (12 Za. 1295)'da yılında İlmî Efendi açılan bir müsabakayı kazanarak valide mektebine sülüs muallimi olmuştur. Aynı müsabakaya girip de kazanamayan Ziya Efendi isminde birisinin Babıâli'ye yaptığı itirazlarına rağmen bu görev İlmî Efendi'ye tevcih olunmuştur. Buradan ne kadar ücret aldığı belgede yazılmadığı için meçhuldür. Bu sonuca itirazdan vazgeçmediği anlaşılan Ziya Efendi bu sefer de saraya müracaatla sesini oraya duyurmaya çalışmış ancak imtihan heyeti kararında ısrar etmiştir.⁷ Heyet adına reis olan zat Mabeyne yazdığı bir arzla durumu şöyle izah etmiştir:

“Mezkûr sülüs muallimliğine talib birçok talib zuhur ettiğinden usule uygun olarak müsabaka imtihanı yapıldı... Kuruçeşmeli İlmî Efendi'nin yazısı hepsinden iyi olduğu görülmekle [bu vazifeye] İlmî Efendi seçilip tayini yapılmıştı. Bu konuda gerek dilekçe sahibinin ve gerekse diğer bir kişinin mağdur edilmediğini temin ederim. Fakat Ziya Efendi bir şekilde kani' olmayarak bazı yüksek makamları ta'cizden hâli değildir. Bu duruma göre onun talebinin kabul edilemeyeceğinin nezd-i âlinizce de tasdik olunacağından şüphem yoktur. 2 Mart 1879 (8 Ra. 1296).⁸

İsmail Hakkı
Altunbezer'in
bir hattı

Ali Şükrü
Efendi ile
Kadıasker
Mustafa
Efendi'nin
verdiği bir
icazet

İlmî Efendi'nin İstanbul Emlak Dairesi'nden aldığı 700 kuruş maaşı 13 Eylül 1879 (26 N. 1296)'da 630 kuruşa indirildi.

14 Mart 1880 (2 R. 1297)'de 800 kuruş maaşla Tahsil Müdüriyeti Kalemî masraf mukayyidi olmuştur. 24 Haziran 1881 (26 B. 1298)'de maaşı 1000 kuruşa çıktı.

13 Eylül 1888 (7 Muharrem 1306)'de Emlak Vergisi İdaresi'nin tekrar maliyeye ilhakında Mülhakat Muhasebe Kalemî Masarif Kitabeti'ne alındı.

29 Aralık 1891 (27 Ca. 1309)'da maaşı 1200 kuruş oldu. 13 Mart 1897 (9 L. 1314)'de 990 kuruşa, 28 Kasım 1897 (6 B. 1315)'de 1050 kuruşa çıkarılmıştır. 21 Aralık 1897 (26 B. 1315)'de bu maaşla Tahrir ve Vergi Tahsil İdaresi muhasebe kalemî ikinci mümeyyizliğine nakledildi.

Mehmed İlmî Efendi'nin maaşı 15 sene sonra 8 Haziran 1906 (15 R. 1324)'da tekrar 1200 kuruşa yükseldi. Bir süre sonra da Tahrir ve Vergi Tahsil İdaresi'nden emekliye ayrıldı.

Maliye Nezareti'nden yazılan mülahazaya göre İlmî Efendi "dirayet ve liyakat ile muttasıf, vazifesini hakkıyla yapan" bir memur imiş.⁹

İlmî Efendi 17 Ocak 1924 [9 C. 1342] de vefat etti. Üsküdar'da İhsaniye Çiçekçi kahvesinin karşısındaki kabristana defn olundu.

Sülüs ve neshi evvelâ babasından ve bilâhare Kadıasker Mustafa İzzet Efendi'den yazdığını ve Kadıaskerin kalemlerini yonttuğunu oğlu Tuğrakeş İsmail

Hakkı Bey söyledi. Hattatlık babalarından mevrus değerli bir hattat idi. İlmî Efendi boyu kısaya mail, zayıf, beyaz sakallı, gayet terbiyeli bir kimse idi.

İsmail Hakkı Altunbezer

Altunbezer Osmanlı hat tarihinin en büyük üstadlarından. Onun celi sülüsle yazdığı yazılar ve çok başarılı istifleri onun sanat yönünü, sanattaki dehasının çapını bihakkın aksettirmektedirler. O sadece Türkiye'nin, sadece İslam Âlemi'nin değil bütün dünyanın gıpta ile takib edeceği gerçek bir değerdir. Hat sanatında verdiği eserler bir kuyumcunun, bir elmas tıraşçısının itina ve dikkati ile vücut bulmuştur. Harfler kusursuz, istifler mükemmelden öte ekmeldir. Harflerin kullanılmasında hiçbir zorlama yoktur. Hepsi yerli yerinde ve olması gereken en ideal ölçüde yerleştirilmişlerdir. Tıpkı bir kimya terkinde miligramla ifade edilen ölçülerle. Yuvarlak ve müsennâ istiflere meraklı olduğu anlaşılan üstadın bu eserleri özelde hat sanatının, genelde ise milli kültürün en çarpıcı, en gözde, en güzide parçalarıdır. Diğer bir çok üstadın hakkını ketm etmek için değil ama hocası Sami Efendi ile İsmail Hakkı Bey'in muhteşem istifleri olmasa veya hat sanatından çıkarılacak olsa hat sanatı herhalde kısmen felç olurdu. Bu toprağın, bu ülkenin, bu milletin ebedi gururu hat sarayı camı çerçevesi indirilmiş bir harabe manzarası arz ederdi. Mustafa Rakım mesleği kesin şekilde öksüz, bîtab ve bîçare kalırdı. Duvarlara, meydanlara çıkmadan kitap sayfalarına mahkûm olurdu. Çünkü hat sanatı duvarlarda, meydanlarda, büyük çapta ve hacimde olmadığı sürece hem tesiri daha az hem de daha mütevazı kalmaktadır. Hat sanatı tabiatı itibariyle tevazu ön plana alır ama bu tevazu onu havadan, güneşten mahrum edecek bir şekil ve tarzda kapalı mekanlara da mahkum etmemelidir. Bir şekilde sahaya çıkıp "ben de varım, benim olmadığım yerde sanat da olamaz!" diyerek orta yerde ama muteber, muhterem ve saygın bir makamda yerini almalı, o makamda gözlere ve gönüllere ışık saçmalıdır.

İsmail Hakkı Bey önce babasından sülüs nesih, daha sonra Sami Efendi'den tuğra, sülüs ve divanî celilerini öğrendi. Sami Efendi'nin en kıymetli çıraqlarından oldu. Sanayi-i Nefise Mektebi'ne de devam ederek resim bölümünden me'zun oldu. Dört sene de hakk bölümüne devam ettiyse de bitirmeden ayrıldı.

Babası "artık vakti geldi" diyerek 17 yaşında evlendirdi.¹⁰ Eşinin adı Sermelek'dir. Bu izdivaçtan Muazzez, Meziyet ve Mualla adlarında üç kızları olur. Saray terbiyesi aldığı için "saraylı hanım" olarak tanınan Sermelek Hanım titiz, anlayışlı ve hoşgörülü bir hanımdı.¹¹

Aynı zamanda çok iyi de bir ressam olan İsmail Hakkı Altunbezer'in Sicill-i Ahval Defterleri'ndeki tercüme-i hali şöyledir:

İsmail Hakkı Bey, Tahrir ve Vergi Tahsil İdaresi Muhasebe Kalemi ikinci mümeyyizi Hattat Mehmed İlmî Efendi'nin oğludur.¹² Annesi ise Mahrukut Nazırı Gürcü Hurşid Bey'in kızı Saide Hanım'dır.¹³ 29 Ocak 1874 (10 Z. 1289)'da Der-saadet'te doğmuştur.

Aksaray Pertevniyal Valide Sultan İbtidaî Mektebi'nde ve Fatih Rüşdiyesi'nde okuyup şahadetnâme almıştır. Türkçe yazar.

8 Kasım 1890 [25 Ra. 1308]'da mülâzimeten (ücretsiz memur) Divan- Hümayun Kalemî'ne girdi. 12 Şubat 1891 (3 B. 1308)'de 30 kuruş maaş verildi. Aynı senenin 2 Ağustos'nda (26 Z. 1308) 30 kuruş zamla maaşı 60 kuruşa çıktı.

Hakkı Bey'in maaşına 23 Aralık 1891'de (21 Ca. 1309) 40 kuruş, 14 Şubat 1892 (15 B. 1309)'de 40 kuruş, 13 Haziran 1892 (7 Z. 1309)'de ise 50 kuruş zamla toplam maaşı bu yıl içerisinde 190 kuruş olmuştur.

İsmail Hakkı Bey'in ücreti 21 Şubat 1893 (4 Ş. 1310)'te 240 kuruşa, 23 Aralık 1894 (29 C. 1312)'te 260 kuruşa, 28 Eylül 1895 (8 R. 1313)'te 285 kuruşa 29 Şubat 1896 (16 N. 1314)'da ise 600 kuruşa yükselmiştir.¹⁴

30 Ekim 1899 (24 C. 1317)'da memuriyette terfi eden İsmail Hakkı Bey'in maaşı da 654 kuruş olmuştur. Bugünlerde Hakkı Bey'in rütbesi rütbe-i saniye (yarbaya eşit mülki rütbe) iken rütbe-i saniyenin mütemayizine (albaylığa) yükseltilmiştir.¹⁵

İsmail Hakkı Bey'in 20 Aralık 1899 (16 Ş. 1317)'de maaşı 700 kuruş olmuş ve tekrar terfi' etmiştir.

13 Eylül 1900 (18 Ca. 1318)'de tekrar bir rütbe daha almıştır.¹⁶

Altunbezer'in maaşı 23 Nisan 1903 (25 M. 1321)'de 740 kuruş, 17 Şubat 1904 (28 L. 1321)'de 780, aynı sene 23 Nisan 1904 (7 S. 1322)'te 800 kuruş oldu.

12 Aralık 1906 (23 B. 1324)'da Hakkı Bey'e IV. Rütbeden Mecidî Nişanı verildi.¹⁷

23 Ekim 1907 (16 N. 1325)'de Divan-ı Hümayun Mühimme Kalemî hulefasından Hakkı Bey memuriyetinde başarılı bulunarak terfi' etmiş¹⁸ aynı senenin 23 Aralık günü (18 Za. 1325) maaşı da terfi' ederek 850 kuruş olmuştur.

5 Eylül 1909 (19 Ş. 1327)'de yapılan tayinlerde 1000 kuruş maaşla Divan-ı Hümayun Mühimme Kalemî birinci sınıf hulefalığında ibka edilmiştir.¹⁹

İsmail Hakkı Bey evvelâ ikinci, sonra birinci tuğrakeş oldu. Divanda yalnız tuğra ile meşgul olurdu.

Hicaz Demiryolu tamamlandığında Medine istasyonunun açılışına gidecek zevat arasında "Dîvân-ı Hümayun mühimme nüvisânından Hattat Hakkı Efendi" de bulunmuştur.²⁰

1900'de Üsküdar İdadisi yazı, Topkapı Rüşdiyesi'ne resim muallimi oldu. Daha sonra Galatasaray Sultanisi'ne nakl edildi. Yedi sene de burada hat dersi verdi. Daha sonra buradan istifa etti. 1914' de İstanbul Darülmüallimîn'i yazı muallimliğine tâyin olunarak on sene devam etti. İstanbul ve Üsküdar kız san'at ve nümine ibtidaîleri, İstanbul, tekrar Galata Saray sultanileri yazı ve resim hocası oldu. Medresetülhattatîn'in te'sisinde burada tuğra ve celi muallimliğine nasb olunarak medresenin ilgasına kadar îfa-yı vazife etti.

İsmail Hakkı Bey Medresetü'l-hattâtîn kurulunca buraya tuğra ve celi muallimi olarak tayin edilmiştir. Bu görevi sırasında Reisülhattatîn Kâmil Efendi ile beraber kendisine liyakat madalyası verilmiştir. Bu hususta 2 Ekim 1916 tarihiyle Mabeyn'den Ali Fuad imzasıyla çıkan iradede şu ifadelere yer verilmiştir:

لا اله الا الله محمد رسول الله
 في يوم عرفة من كل سنة في كل سنة
 في كل سنة في كل سنة في كل سنة
 في كل سنة في كل سنة في كل سنة

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ
 كان اذا وصفا النبي صلى الله تعالى عليه وسلم
 قال له تك: بالظنون المخط و لا بالعصير الممزق
 كان ذنعة من القوم و لا تك: بالقطط و لا بالسنطة
 و كان رجلا رجلا و لا تك: بالقطيع و لا بالمكائيم و كان
 في الوعة نذير و انصر مشرب و اذبح العنين و اهدب الاشعار
 حلق المشاير و الصكيد و اجرد و مشرب و شمن الكفين و القدمين
 اذا مشى معك و كأنما يحط من صلبك و اذا التفت التفت معك
 كففته حائر النبوة و هو حائر السنين و اخرد الشاير صدرها
 و اصدقه لله و اليه عبرة و واكز مهله بعشرين
 من مراه بدية مناه و من خالقه بغيره اجبه يقول اعنه
 لوارفته و لا تعده بمشله اللهم صل وسلم على
 محمد و آله الطيبين الطاهرين

وانك اعلى خلق عظيم

و انك اعلى خلق عظيم
 و انك اعلى خلق عظيم
 و انك اعلى خلق عظيم
 و انك اعلى خلق عظيم

الخطبة ١٢٨٤

Mehmed İlmî Efendi'nin yazdığı Hilye-i Şerife

“Kadınları Çalıştırma Cemiyet-i İslamiyesi (Photoshop: Arif Vural)

“Medresetü'l-hattâtîn muallimlerinden Hacı Kâmil Efendi'ye altın ve Hattat Hakkı Bey'e gümüş liyâkat madalyası ihsân buyrulmuş olduğundan Babıâlice gerekli muamelenin ifası... irâde-i seniyye... İktizasından bulunmakla emir ve ferman yüce makamınızdır. 2 Ekim 1916 (4 Z. 1334 / 19 09. 1332).”

Bu irade 24 Eylül'de Sadrazam Said Halim Paşa'nın imzasıyla Evkaf Nezareti'ne gönderilmiş ve Kâmil Efendi ile Hakkı Bey de madalyalarını almışlardır.²¹

1917'de Matbaa-i Âmire'de bastırılan yeni pasaportların Türkçe yazıları Hattat Hakkı Bey'e yazdırılmıştır. Bunun için Hakkı Bey'e 10 altın ücret verilmiş Dahiliye Nezareti'nin 7 Nisan 1917 tarihli bir tezkiresiyle de bu ücret Hakkı Bey'e ödenmiştir.²²

1919'da nin genel müdürü olan İsmail Hakkı Bey'in Hattat Hakkı Bey olduğunu bu cemiyetin adını yazdığı yazıdan hareketle tahmin ediyorum. “Kadınları Çalıştırma Cemiyet-i İslamiyesi”nin 2,40 x 0,47 m ebadındaki celi sülüs levhasında Hakkı imzası ve 1337 tarihi vardır. İşbu şaheserin iğneli kalıbı Dr. Süleyman Berk'in hediyesi olarak bendenizdedir.

Cumhuriyet'in ilanı ile Divan-ı Hümayun'daki me'muriyeti - umumla beraber - nihayet bulunca açıkta kaldı. Kendi ifadesine göre bir hizmet rica edince 'sizin vazifenizin mukabili bizde yoktur. Tekaüdünüzü isteyiniz' denildiğinden tekaüd edildi.

Buna rağmen Cumhuriyet Devri'nde de bazı hizmetlerde istihdam edilen Üstad Altunbezer 1924'te 100 lirası Cumhurbaşkanlığı mühür yazısı, 20 lirası da sair perakende işlere ait olmak üzere TC Hükümeti'nden 120 lira almıştır.

Şark Tezyini San'atlar Mektebi açılınca önce tezhib muallimi ve daha sonra da müdür muavini oldu. Bu mektebin de lağviyle yerine Güzel San'atlar Akademisi'nde Türk Tezyini San'atlar şubesinin tezhib muallimliğine tâyin kılındı.

İsmail Hakkı Altunbezer zamanın en değerli hattatlarından, en kıymetli müzehhib ve ressamlarından. Selimiye, Edirnekapısı, Zeyneb Sultan, Abdisubaşı, Beyoğlu'nda Kamer Hatun ve Ağa Camileri, Bakırköy Kartaltepe, Bostancı camileri ile Eskişehir Merkez Camii'ndeki celi yazıları, şimdi otele tebdil edilen Sultanahmed Cezzevi'nde bulunan birisi şu anda kayıp iki muhteşem celisi, II. Abdülhamid Han'ın sanduka yazısı ve ellerdeki nefis levhaları, yazıdaki kemaline birer âdil şâhittir.

İsmail Hakkı Altunbezer'in hatlarından bir örnek

Üstad 60 yaşlarında başladığı tezhibde “nev’i şahsına münhasır” denecek bir üslupla tezhib yapmıştır. Kendisinden sonra pek tutulmayan bu üslup aslında onun ibda’ gücünü, sanattaki çok yüksek meziyetini ortaya koyması bakımından değerlidir.

Hz. Üstad 19 Temmuz 1946 [20 Şaban 1365]’de bir müddetten beri mübtela olduğu kanserden vefât etti. Karacaahmed’e defnolundu.

DİPNOTLAR

¹ HR. MTV 231 / 1.

² A. TŞF 286 / 35, 10 / 58.

³ A. TŞF 286 / 35, 10 / 58.

- ⁴ A. TŞF 286 / 35.
- ⁵ A. MKT. MHM 417 / 73 a, b, c.
- ⁶ İbnülemin Mahmud Kemal İnal, *Son Hattatlar*, İstanbul 1955, s. 151, 152.
- ⁷ MF. MKT 58 / 129.
- ⁸ MF. MKT 60 / 75.
- ⁹ DH. SAİD. d 36 / 241.
- ¹⁰ İbnülemin Mahmud Kemal İnal, *Son Hattatlar*, s. 97- 101.
- ¹¹ Naciye Turgut "Tuğrakeş İsmail Hakkı Bey'in Aile Koleksiyonundaki Resim Çalışmalarından Örnekler", *V. Uluslararası Üsküdar Sempozyumu Bildirileri*, II, 69- 89.
- ¹² O. A, DH. SAİD d 46 / 115.
- ¹³ Naciye Turgut, a.g.m., s. 70.
- ¹⁴ DH. SAİD d, 46 / 115.
- ¹⁵ İ. Tal. 1317. C. 89.
- ¹⁶ İ. Tal. 1318. Ca. 176.
- ¹⁷ BEO Vil. GG. 1481 / 171, A. MKT. MHM 516 / 100-61.
- ¹⁸ İ. Tal. 1325 N. 16.
- ¹⁹ O. A, DH. SAİD d 46 / 115.
- ²⁰ İ. DH 1326 R. 15, 1326 B. 21.
- ²¹ Takvim-I Vekâyi' sayı 2672, MV 245 / 48, DUİT 62 / 41- 1, 2.
- ²² DH. EUM. MH. 151 / 53- 1, 2.

Üsküdar'ın Romantik Bir Sanatkârı: Tanbûrî Bestekâr Selâhattin Pınar

Y R D . D O Ç . D R . N U R İ Ö Z C A N

Marmara Üniversitesi

Bu bildiride XX. yüzyıl ses ve saz mûsikimizde farklı bir yere sahip olan ve özellikle bestelediği şarkılarla mûsikimizin bu formuna yeni bir soluk getirmiş, sanatının asıl kaynağını İstanbul'da Üsküdar'da özümsemiş bir İstanbul Efendisi, bir İstanbul bestekârı, Selâhattin Pınar anlatılacaktır.

Selâhattin Pınar 22 Ocak 1902 tarihinde Üsküdar'da Altunizâde semtinde doğdu.¹ Babası, İstanbul Yüksek İktisat ve Ticaret Mektebi “Kânûn-ı Medenî” müderrislerinden, son İstanbul kadısı ve Denizli Mebuslarından Sâdık Efendi, annesi İsmet Hanım'dır. İlk öğrenimine babasının kadı olarak görev yaptığı Çal (Denizli)'de başladı. Daha sonra babasının aynı görevle tayin edildiği Saros ve Edirne'de öğrenimine devam etti. Babasının 1911'de Denizli mebusu seçilmesi üzerine aile İstanbul'a döndü. Burada bir süre İtalyan Ticaret Mektebi'ne devam eden Selâhattin, mûsikiye olan ilgisinden dolayı öğrenimini yarıda bıraktı ve bundan sonraki çalışmalarını mûsiki üzerine yoğunlaştırdı. 1920'de Üsküdar Paşakapısı'nda faaliyete başlayan Dârülfeyz-i Mûsikî Cemiyeti'nin kurucuları arasında yer aldı. Aynı kurumun 1923'te “Üsküdar Mûsiki Cemiyeti” adı ile devam eden çalışmalarına 1934 yılına kadar devam etti. İstanbul'un en gözde gazino ve salonlarıyla radyonun çok sevilen ve aranılan bir icrâcısıydı. 6 Şubat 1960 akşamı Kadıköy'de Todori Gazinosu'nda yakın arkadaşı Selim Aru ile otururlarken geçirdiği bir kalp krizi sonucu hayata veda etti. Bu onun, iki yıl önce Bursa'da geçirdiği kalp krizinin ikincisiydi. Cenazesi ertesi gün Şişli Camii'de kılınan ikinci namazının ardından Zincirlikuyu aile mezarlığına defnedildi.² Hayri Yenigün, cenazesinin çok büyük bir kalabalıkla kaldırıldığını, 300'den fazla otomobil ve 100'ün üzerinde çelenkin bulunduğunu ifade eder.³

Musikî Hayatı ve Kişiliği

Selâhattin Pınar, bestelediği eserler, kendine has okuyuşu ve tanbur icrâsıyla Cumhuriyet döneminin en popüler sanatçıları arasında sayılmıştır. Ancak onun popülerliğinin, farklı unsurları vardı: Zamanının birçok bestekârındaki gibi basit ezgilerin, Batı müziği etkilerinin ve Anadolu motiflerinin kullanılmadığı, kendi bestekârlık çizgisinde ulaştığı bir popülerlik görülür onda. Selâhattin Pınar'ın müziğiyle ilk tanışması, çocukluğunda, annesinin aldığı ud dersleri esnasındaki mızrap sesleri ve nağmeleriyle başlar. Küçük yaşlarda iken sesinin güzelliğiyle dikkati çekti. 12 yaşlarında annesinin etkisiyle udu başlandı ve Üdî Sâmî Bey'den aldığı derslerle müziği çalışmalarını devam ettirdi. Ancak 19 yaşlarında udu bırakıp tanbura yöneldi. Müziğiyle yakından ilgili bir ailede yetişmesine rağmen anne ve babası oğulları için profesyonel bir müzisyenlik hayatı istememekte idirler. Çocukluk yıllarından bahsederken şunları söylemiştir: “Müziği aşkımı ve bu yolda bitip tükenmeyen çalışmalarımı babamdan bir gizli sevda gibi sakladım. Rahmetli: “bu çocuk çalgıcı olursa ne yaparız?” diye herkese dert yanarmış.⁴ Kurucuları arasında yer aldığı, Üsküdar Paşakapısı’da ahşap bir evin tek odasında çalışmalarını sürdüren Dârülfeyz-i Müziği Cemiyeti’nde Telgrafçı Ata Bey (Öztuna), Mâbeynci Hâfız Mehmed Bey (ünlü Mahmut Baler’in [Bal Mahmut] babası), Sakallı Nuri Bey, Türkmenzâde Osman Bey ve şair Üsküdarlı Talat Bey’le çalıştı. Selimiyeli Bestenigâr Hoca Ziya Bey, Üdî Sâmî Bey, neyzen Yusufpaşazâde Enderûnî Celâl Bey (İyison), Tanbûrî Fuat Bey (Sorguç), Ali Rifat Bey (Çağatay), Arap Cemâl Bey (Câlân), Leon Hancıyan gibi dönemin ünlü müziği ustalarının, eğitim-öğretim ve icrâ kadrosunu oluşturduğu Üsküdar Müziği Cemiyeti’nde 1934’e kadar çalıştı ve kendini yetiştirdi. Selâhattin Pınar'ın, kendilerinden faydalandığı müziği üstadları arasında Bestenigâr Ziya Bey, Enderûnî Cemal Bey, Kaşyarak Hüsâmettin Bey, Ali Rifat Bey, Muallim Kâzım Bey (Uz)’i özellikle zikretmeliyiz. Düzenli bir müziği eğitimi almamasına rağmen zaman zaman yukarıda sözü edilen müziğinaslardan aldığı destekler onun yetişmesinde etkili olmuştur. Ayrıca Ali Rifat Çağatay’ın başkanı bulunduğu Şark Müziği Cemiyeti ve Türk Müzikisi Ocağı kadrosunda yer almış, kısa süre Dârüt-ta’lîm-i Müziği Cemiyeti’nde Hâfız Burhan’la birlikte çalışmıştır.⁵

Selâhattin Pınar hayatını sadece müziğiyle kazandı. Aşırı derecede hassas kişiliğiyle disiplinli bir hayat sürdü. Dedikodudan hoşlanmaz, yapanlarla âdetâ kavga edercesine çekişir, dostlarını her yerde her zaman müdafaa ederdi. Radyo, sahne ve konser salonları dışında onun çok renkli, hareketli ve düzenli bir hayatı vardı. İstikrar ve müsamaha, onun hayatının iki kelimeyle ifadesiydi. Sohbet ederken, araba sürerken, tanbur çalarken, şarkı söylerken hep bu istikrarı korumuştur. Yakın arkadaşı Mesut Cemil onun yeni bir bestesi üzerindeki çalışma sürecinin ilk dönemlerini şöyle özetler: “Selâhattin Pınar'ın durgun ve dalgın görüldüğü zamanlar, yeni bir şarkının bestesini tasarlamakta olduğunu bildirirdi. Etrafına dikkati azdır, gözlerinin rengi daha açık bir ışıqla görünür, göz kapakları sanki biraz düşmüş gibidir. Bakışları hafif sislenir, sorularınıza kısa

Selâhattin Pınar

cevaplar verir, yavaş sesle konuşur, daha ağır yürür, mendiliyle oynar, parmaklarıyla vezinli hareketler yapar. Dış görünüşündeki alışılmış hareketlilik ve canlılık adeta kalbinin içine gizlenmiştir”.⁶

Mustafa Kemal Atatürk, Selâhattin Pınar’ı takdir eder, İstanbul’da bulunduğu zamanlar kendisini dinlerdi. Mustafa Kemal’le ilk tanışmalarını Selâhattin Pınar şöyle anlatır: “... Yıl 1930 ... Arkadaşlardan Nubar⁷, Dolmabahçe’de Büyük Gazi’nin huzurunda çalışıyor; Gazi de zevkle dinliyor ve bir ara Nubar’a soruyor:

– Kendi eserleriniz de var mı?

Nubar da okumuş. Gazi bunu da çok beğenmiş; bir şarkısını daha istemiş. Bunun üzerine Nubar:

– Efendim, benim başka şarkım yok ama bir arkadaşımın yeni güzel bir şarkısı var. Müsaade buyurursanız onu okuyayım, diye benim:

“Anladım sevmeyeceksin beni sen nazlı çiçek”⁸ şarkımını okumuş, Nubar hakikaten güzel okurdu. Gazi’nin de pek hoşuna gitmiş.

– Kimin bu? Bu eserin sahibini öğrenmek isterim, demiş. O da:

– Arkadaşlardan tanburî Selâhaddin ... Deyince Gazi:

– Bu kabiliyetli çocuğu tanısam, demiş.

Ertesi akşam zaten tanıştığımız Kılıç Ali Bey telefonla beni davet etti. Otomobil gönderdiler, kalktım gittim... Hanendeler okudular; ben de iştirak ettim. Bir müddet sonra Gazi bana hitapla:

– Sizi yalnız dinleyelim. Dün gece Nubar Bey güzel bir eserinizi okudu. Bir de sizin ağzınızdan dinleyelim.

– Emredersiniz... diye okumaya hazırlandım ama, bir hata edeceğim diye ödüm kopuyordu... Sazımı akord ettim ve tek başıma okudum. Çok mütehassis oldu:

Selâhattin Pınar'ın kendi el yazısıyla bestelediği cenaze marşının notası. Eserin sol üst köşesinde şu ifade yer alıyor: "Cenaze marşım. Ben öldükten sonra ahirete giderken beni bununla gömsünler."

– Bir daha okuyun, dedi. Bu iltifatın verdiği sevinçle kabıma sığmayacak hale geldim. O anda dünyalar benim oldu. Tekrar okudum, yine takdir etti. Yalnız sazımı beğenmemiş.

– Bu mâdenî sazı değiştirin. Bunda bizim an'anevî tanburumuzun hassasiyeti yok, dedi. O günden sonra madenî saza vedâ ettim."

Selâhattin Pınar'ın Mustafa Kemal'le bir diğer hatırası da şöyledir: "Florya Deniz Köşkü yeni yapılmıştı. Bir akşam oraya davet ettiler. Hâfız Yaşar da orada idi.

– Bir fasıl yapın, dedi; hüzzam faslı yaptık. O aralık yeni bestelediğim şu şarkı da vardı:

"Aşkınla sürünsem, yine aşkınla dirilsem".⁹

Bunu Atatürk bilmiyordu. O gece saz heyetiyle hep beraber çaldık, söyledik. İlk defa dinledikleri bu şarkı dikkat nazarını çekmiş... Fakat zekaya bakın:

– Durun! ... dedi ve bana hitapla:

– Bu şarkı sizin mi? diye sordu.

– Evet efendim, dedim.

– Ben anladım zaten... Sen bunu yalnız oku, dedi.

O kalabalık saz ve hânende içinde daha ilk duyuşta, benim olduğunu sezişi beni hayrette bıraktı. Bu görülmemiş müthiş bir seziş hassasıdır.¹⁰

ÜSKÜDAR'IN ROMANTİK BİR SANATKARI:
TANBÜRİ BESTEKÂR SELÂHATTİN PINAR

Selâhattin Pınar'ın bestelerinden örnekler

Selâhattin Pınar her haliyle tam bir İstanbul efendisi idi. Temiz giyinir, düzgün konuşur, her çeşit insanla rahatlıkla dostluk kurardı. Ütüsüz elbise ve gömlek giymez, gardırobunda 200 civarında kravatı olduğunu söylerdi. Renk konusunda da hassasiyeti vardı. İddialı renklerden kaçınırdı. Yakın arkadaşı Bâki Süha Ediboğlu bu konuyla ilgili bir hatırasını şöyle anlatır.” Kendisini ilk tanıdığım günlerde idi. Bir sofraya başında kravatını tenkit edecektim. Birden hassaslaşarak, müstezhî bir gülüşle, çizmeden yukarı çıkmış bir insana ders verircesine: “Dostum, bana bak” dedi. “Bestelerimi, şarkılarımı tenkit edebilirsin, fakat kravatlarımı asla!”¹¹

Besteleri ve Özellikleri

Selâhattin Pınar, Yesâri Âsım Arsoy ve Sadettin Kaynak'la birlikte dönemin en çok sevilen 3 bestekârından biriydi. Bestekârlığa Hacı Ârif Bey-Şevki Bey üslubunun devamı olarak başlamasına rağmen onun şarkı üslubu Hacı Ârif Bey'den itibaren gelen geleneksel şarkı üslubundan farklıydı.

Selâhattin Pınar, klasik mûsikiyi çok iyi bilmesine ve ona hayranlıkla bağlı olmasına rağmen bestelerinin hiç birinde eski ustaları taklit etmemiştir. Bu konuda Mesut Cemil şöyle diyor: “Selâhattin Pınar isteseydi murabba nakış besteler,

nakış semâîler besteleyebilirdi. Hacı Ârif Bey'in şarkısını okurken yahut dinlerken heyecanından rengi solar, gözleri yaşarırdı. Sanırım ki klâsik üsluba bu sevgisi ve saygısıyla beraber kendi müstakil şahsiyeti, onu eski ustaların kuru taklitçisi olmaktan kurtarmış ve kendisine mahsus tavrı kazandırmıştır".¹²

Onun, tamamen kendine mahsus olan üslubu içtenliği, duygusallığı, alışılmış melodi örneklerinden kaçınması, değişik geçkiler kullanması, meyanlarda tiz seslere yer vermesiyle farkedilir. Düzenli bir mûsiki ve edebiyat eğitimi alınmasına rağmen kendine has bir romantizmin ifadesi olan bestelerinde, güftemelodi uyumunun zarif örnekleri, ince bir zevkle örülmüş hassasiyetin melankolik ifadeleri duyulur.

Selâhattin Pınar güfteye çok önem vermiştir. Onun şarkılarında güfte, icra sırasında kolaylıkla hece hece duyulabilir. Şarkılarında âdeta besteden bağımsız, şahsiyetini kaybetmemiş bir söz mûsikisi sezilir. Güftelerini belirli şairlerden tizlikle seçerdi. Eserlerinin çoğunun güftesini Vecdi Bingöl, Fuat Edip Baksı ve özellikle de en eski ve yakın arkadaşı Mustafa Nafiz Irmak'tan almıştır. Onlar için, "benim şairlerim" derdi. Ayrıca Yahya Kemal ve Orhan Veli'yi de çok sevdiğini ve taktir ettiğini söylerdi. Selâhattin Pınar'ın çok sevilen eserlerinden biri olan ve "Bir bahar akşamı rastladım size" mısraıyla başlayan hicaz şarkısının şairi Fuat Edip Baksı, bu eserin hatırasını şöyle anlatıyor: "... Bundan altı yıl önce, bir bahar akşamıydı... çağrıldığım bir toplantıya -ki açık yerde yapılan bir merasimdi- biraz geç kaldığım için, arka sıralardan birine iliştim...¹³ Hayli dalgın ve üzgündüm, o gün. Sebebini kestiremediğim bir sıkıntı vardı içimde...

Ansızın omuz başımda, şurup gibi bir sesin cıvıldadığını duydum. Bir besteyi andıran ve gönlümü yandıran bu ses, ezelden beri âşınası olduğum bir sestti... Dayanamadım, dönüp baktım: Genç bir kız, solunda duran arkadaşına "sevinceli bir telâş" ile bir şeyler söylüyordu. Hemen oracıkta -biri kulağıma fısıldıyor muş gibi- bu şiiri karalayiverdim...

- İki ay sonra, biricik bestekârimiz Selâhattin Pınar'la, sanatının eski bir takdir-kârı olduğum Safiye Aylâ, İzmir'e geldiler... Bir sabah, barındıkları otelin denize bakan, serin bir odasında, "Bir Bahar Akşamı"nı, kendilerine okuduğum zaman Aylâ, duygulu bir ahenkle:

- Selâhattin, bu şiiri mutlaka bestelemelisin!... dedi. Zaten Pınar, güfteyi hemen elimden almış bulunuyordu. Ertesi yılın sonbaharında Selâhattin, orijinal nağmeleriyle süslenen bu eserciği, Sabite Tur Gülerman'ın plağa -büyük bir muvafakiyetle- okuduğunu bilirsiniz tabii..."¹⁴

Selâhattin Pınar'ın bestekârlığındaki bir özellik de Sadettin Kaynak'ta da görüldüğü gibi eser içerisindeki usul geçkileridir. Büyük bir ustalığın neticesi olan usul geçkili şarkılarına 3 örnek vermek istiyorum: "Kalmadı bende ne arzu ne gönül" mısraıyla başlayan hicaz şarkısı. Bu eser aksak usulüyle başlıyor, curcuna usulüyle devam ediyor ardından yine aksakla bitiyor. Diğer eser: "Yüce dağdan esen rüzgâr sevgiliye selam götür" mısraıyla başlayan mâhur şarkısı. Bu eser de curcuna ile başlıyor, düyekle devam ediyor ve yine curcuna ile sona eriyor.

Selâhattin Pınar, arkadaşı Fuat Edip Baksı (sağda) ile

Üçüncü eser ise “Dile düştüm senin yüzünden yine” mısraıyla başlayan karcı-ğar şarkısı. Bu eser de aksak ile başlar, curcunayla devam eder ve yine aksakla son bulur.

Döneminde, bazı film çalışmalarına da katılan Selâhattin Pınar eserlerinde en çok kürdili hicazkâr makamını kullanmıştır. Hatta 18 yaşında iken ilk bestelediği eser de yine aynı makamdandır: “Mülkün ne yaman şûle-i ikbâli karardı”. Selâhattin Pınar 150 civarında şarkı bestelemiş ancak bunlar arasında kendi eliyle tasnif ettiği 84 eserinin altına imza atabileceğini ifade etmiştir.¹⁵ Yılmaz Öztuna, Selâhattin Pınar’ın 89 şarkı ve 1 peşrevden ibaret eser listesini (bkz. *Büyük Türk Musikisi Ansiklopedisi*, II/193-194), Mustafa Rona ise 78 eserinin güftesini vermiştir (bkz. *Yirminci Yüzyıl Türk Musikisi*, s. 495-505). Son zamanlarda ise kendi imzasıyla, segâh makamında ve Türk aksağı usulünde bestelediği bir Cenaze Marşı’nın notası yayımlanmıştır.¹⁶

Sözleri Yahya Kemal Beyatlı’ya ait “Kalbim yine üzgün seni andım da derinden” mısraıyla başlayan bayâtî, sözleri Mustafa Nafiz İrmak’a ait “Söndü yâdımda akisler gibi aşkın seheri (1948)” mısraıyla başlayan evcârâ, “Bir bahar akşamı rastladım size (1948)” mısraıyla başlayan hicaz, güftesi Baki Süha Ediboğlu’na ait “Beni de alın ne olur koynunuza hatıralar (1954)” mısraıyla başlayan hisar-bûselik, sözleri Necdet Atılgan’a ait “Hayâl deryâsına ben bazı bazı (1940)” mısraıyla başlayan hüseyinî, “Gecenin mâtemini aşkıma örtüp sarayım (1935)” mısraıyla başlayan hüzzam, “Yüce dağdan eser rüzgar, sevgiliye selâm götür”

Selâhattin Pınar

mısrâıyla başlayan mâhur, sözleri Fuat Edip Baksı'ya ait "Bakışı çağırır beni uzaktan (1943)" mısrâıyla başlayan muhayyer kürdî, sözleri Yunus Emre'ye ait "Ben yürürüm yâne yâne" mısrâıyla başlayan nevâ, sözleri Vecdi Bingöl'e ait "Ayrılık yanı ölmekmiş (1944)" mısrâıyla başlayan nişâburek ve "Aylar geçiyor sen bana hâlâ geleceksin (1937)" mısrâıyla başlayan rast şarkıları onun en çok sevilen eserlerinden bazılarıdır. Bunlar arasında, en uzun ömürlü olacağına, bestekârlıkta yapmak istediklerinin hepsini bu şarkıda yaptığına ve hiçbir teknik noksanlığının bulunmadığına inandığı bestesinin hisar-bûselik şarkısı olan "Hâtıralar"; çok sevdiği ikinci eserinin ise "Kalbim yine üzgün seni andım da derinden" mısrâıyla başlayan bayâtî şarkısı olduğunu söylemiştir. Ayrıca "Anladım sevmeyeceksin beni sen nazlı çiçek" mısrâsıyla başlayan hicaz ve "Nereden sevdim o zalim kadını" mısrâsıyla başlayan kürdîlî hicazkâr şarkılarını, 1933-1939 yılları arasında evli kaldığı, sahneye çıkan ilk kadın tiyatro oyuncusu Afife Jale Hanım için bestelemiştir.

Ud ve tanburun yanı sıra viyolonsel de çalan Selâhattin Pınar, bestekâr olarak Sadettin Kaynak'ı, eserlerini en iyi yorumlayan sanatçı olarak Sâbite Tur Gülerman'ı, sesinin rengiyle de Münir Nurettin Selçuk'u beğenirdi. Sadun Aksüt'ün, "Zeki Ârif Bey hâriç, beğendiğiniz bestekârları söyler misiniz?" sorusuna "Oğlum, ismiyle müsemmâ Kaynak var. Doğrusu o hiçbirimize benzemiyor. Nev'i şahsına münhasır biri..." cevabını vermiştir.¹⁷ Kendisinden ders alan sanatkârların isimleri sorulduğunda cevabı: "Müzeyyen Senar Işıl, Necmi Rıza Ahukan,

Hamiyet Yüceses, Suzan Güven, Mefharet Yıldırım, Can Akşit, Lütfi Güneri ve daha bir çokları” olmuştur.¹⁸

Sanatkârın halkı değil, halkın sanatkârı takip etmesi gerektiğini ifade eden Selâhattin Pınar hem sahnede ve hem de plaklarda pek çok sanatkâra sazı ile eşlik etmiş, ayrıca yumuşak sesiyle sahnede ve plaklara okumuştur. Sahnede sazı ile çalıp okuma şeklindeki icrânın da ilk defa onun tarafından başlatıldığı söylenir. Ölümünün üzerinden 48 yıl geçmesine rağmen Selâhattin Pınar sevgisinin günümüzde hiç eksilmeden ve hatta buna özlemin de katılarak devam ettiğini görmek ne büyük bir mutluluk. Besteleri, günümüzdeki düzeyli Türk mûsikisi konserlerinin repertuarlarında seçkin yerini daima muhafaza etmektedir.

KAYNAKÇA

- Rahmi Kalaycıoğlu, *Türk Musikisi Bestekârları Külliyyâtı: 5, Tanburî Selâhattin Pınar*, İstanbul 1960.
Baki Süha Ediboğlu, *Ünlü Türk Bestekârları*, İstanbul 1962, s. 231-242.
Mustafa Rona, *Yirminci Yüzyıl Türk Musikisi*, İstanbul 1970, s. 495-505.
M. Nazmi Özalp, *Türk Mûsikîsi Tarihi*, İstanbul 2000, c. II, s. 292-296.
Sadun Aksüt, *Alkışlarla Geçen Yıllar “Hatırat”*, İstanbul 2000, s. 42-48.
Zahide Tarhan, “Hayramı olduğumuz Büyük Bestekâr Selâhattin Pınar”, *Radyo Haftası*, İstanbul 1950, sy. 15, s. 11-15, 47.
Zeki Tükel, “Bir Bahar Akşamı'nın Unutulmayan Hâtrası”, *Radyo Haftası*, İstanbul 1952, sy. 118, s. 18-21.
Hayri Yenigün, “Selâhattin Pınar Vefat Etti”, *Musiki Mecmuası*, İstanbul 1960, sy. 145, s. 389, 411.
Etem Ruhi Üngör, “Selâhattin Pınar'ın Bilinmeyen Cenaze Marşı”, *Musiki Mecmuası*, İstanbul 1998, sy. 461, s. 5-6.
Nuri Özcan, “Pınar, Selâhattin”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, c. 34, s. 269-270.
Selâhattin Pınar, Arşiv Serisi Kalan Müzik Yapımı, CD Kitapçığı, İstanbul 1999.
Yılmaz Öztuna, *BTMA*, II, 192-194.

DİPNOTLAR

- ¹ Kalaycıoğlu, s. 4; Özalp, s. 292; Öztuna, s. 192.
² Özcan, s. 269.
³ Yenigün, s. 389.
⁴ Ediboğlu, s. 235.
⁵ Özcan, s. 269-270.
⁶ Selâhattin Pınar, Arşiv Serisi, Kalan Müzik Yapımı, CD Kitapçığı.
⁷ Nubar Tekyay (1905-1955), Ünlü keman sanatçısı.
⁸ Selâhattin Pınar'ın 1928'de bestelediği, sözleri Mustafa Nafiz Irmak'a ait hicaz şarkısı.
⁹ 1935'te bestelenen, sözleri yine Mustafa Nafiz Irmak'a ait hüzzam şarkı.
¹⁰ Özalp, s. 294-296.
¹¹ Ediboğlu, s. 233-234.

¹² Selâhattin Pınar, Kalan Müzik Yapımı, CD Kitapçığı.

¹³ İzmir Yüksek İslâm Enstitüsü'ndeki Öğretim Üyeliği sırasında, muhterem ağabeyim Prof. Dr. Mustafa Öz'ün bizzat Fuat Edip Baksı'dan dinlediğine göre bu hatıra, Amerikan Kız Koleji'nin diploma töreni esnasında cereyan etmiştir.

¹⁴ Tükel, s. 19-20.

¹⁵ Ediboğlu, s. 236.

¹⁶ Üngör, s. 6.

¹⁷ Aksüt, s. 45.

¹⁸ Tarhan, s. 14.

Üsküdarlı Bir Cân: Neyzen Halil Can

T İ M U Ç İ N Ç E V İ K O Ğ L U

Kültür Bakanlığı Sanatçısı

Hayatı

Halil Can, 7 Aralık 1905 Perşembe günü Üsküdar İhsâniye'de Fıstıklı Çeşme Sokağı 13 numaralı evde doğmuştur.¹ Çit Sokağı adıyla da anılmış olan bu sokağa daha sonra Neyzenbaşı Halil Can Sokağı adı verilmiştir.²

Babası Bahriye Kolağalığından³ emekli Şükrü Efendi, annesi Makbûle Hanım'dır.

Okumaya, eskiden gelenek olduğu üzere 4 yaş, 4 ay ve 4 günlük iken başlamış, ilk Besmele'yi, babasının da medfûn olduğu Beşiktaş Yahyâ Efendi Dergâhı'nda Şeyh Hasan Hayrî Efendi'den bir mukâbele günü çekmiştir. Sonra Üsküdar İmrahor'da Vakıf Rüstem Paşa Mektebi'ne devamla, aynı zamanda babasının derişlerinden olan Kartal'lı Hâfız Mehmed Efendi'nin öğrencisi olmuştur.⁴

II. Meşrutiyet'ten sonra geçtiği Selim-i Sâlis Numûne Mektebi'nden mezun olduktan sonra Paşakapısı'ndaki Üsküdar Sultânisi'nin Rüştiye kısmına kaydolan Halil Can, 1923 yılında açılan imtihânı başarıyla vererek Eczâcılık Mektebi'ne girmiş, 1925 yılında buradan mezun olmuştur.

Halil Can, 1926 yılında yedek subay olarak askerlik görevini yapmaya başlamış, önce Çorlu Hastanesi Eczacılığına ve daha sonra Beylerbeyi Sıhhiye Deposu'na gönderilmiştir. 1927 yılında tam terhis olacakken "eczanelerin sayısını sınırlayan tahdid kanunu" nun çıkması üzerine, teskere bırakıp muvazzaf olarak askerde kalmış, mülâzım-ı evvel⁵ rütbesi ile Adana Hastanesi Eczacılığına verilmiştir.

Maraş, Bitlis, Van, Elazığ, İstanbul ve Ankara'daki çeşitli hizmetlerden sonra, 1948 yılında yarbay iken askerlikten istifa etmiş, devlet hizmetine Ziraat Bankası İstanbul Şûbesi Levâzım Âmirliği'nde devâm ederek, 1961 yılında kendi isteğiyle emekli olmuştur.

İlk evliliğini 1927 yılında yapan Halil Can, hemen iki yıl sonra eşi Hidâyet Hanım'ı kaybetmiştir. 1937 yılında evlendiği ikinci eşi Melâhat Hanım, Şükrü adında bir erkek evlât dünyaya getirmiş, ancak ne yazık ki 1945 yılında kanserden vefât etmiştir. Halil Can, üçüncü kez 1950 yılında Semiha Hanım'la evlenmiş ve bu evlilikten de Zeyneb adında bir kız evlât sâhibi olmuştur.

Şeker hastalığı nedeniyle uzun yıllar çeşitli sağlık sorunları yaşayan Halil Can, 23 Mayıs 1973 Çarşamba günü akşam üzeri Erenköy'deki evinde Hakk'a yürümüştür. Cenâzesi 25 Mayıs Cuma günü ikindi vakti Selimiye Çiçekçi Camii'nden büyük bir cemaatla kaldırılarak, ilâhîler eşliğinde Karacaahmet'deki aile kabristanına defnedilmiştir.⁶ Öğrencilerinden Memduh Cumhur kabri başında, merhûmun çok sevdiği Dede Efendi'nin Hüzzam Âyîn-i Şerîfi'ni okuduklarını bildirmektedir.⁷

Mûsikî Öğrenimi

Halil Can, mûsikîye olan ilgisini, babasından kalma bir alışkanlık olarak nitelendirmektedir.⁸ Tasavvuf ehli olan babası Şükrü Efendi'nin evlerinde düzenlediği toplantılarda okunan mevlîd ve ilâhîlerin, Halil Can'da daha çocuk yaşta iken mûsikîye karşı bir ilgi ve zevk-i selîm oluşturduğu anlaşılmaktadır. Halil Can, anılarını anlatırken, evlerinde okunan eserleri bütün incelikleriyle öğrendiğini belirtmektedir.⁹

1919 yılında, 14-15 yaşlarında iken Galata Mevlevîhânesinde izlediği bir semâ' mukâbelesi esnâsında ney sadâsından etkilenererek, Neyzenbaşı Emîn (Yazıcı) Dede'den ney meşketmeye başlamıştır. Bu olayı Halil Can, Ethem Rûhî Üngör'e şöyle anlatmıştır:

“Yanımda bulunan çocukluk arkadaşım Mustafa'ya: Ben bu ney deneni marifeti muhakkak öğreneceğim, gel bakalım bunu çalanlar kimlerdir. Diyerek sora sora Neyzenbaşı odasını bulduk, selâm verip içeriye girdik. İçerde bir alay sikkeli, sakallı ihtiyar adamlar vardı. Ben, Neyzenbaşı olarak birini tahayyül ediyordum. Onlara: Efendim, Neyzenbaşı hazretleri ile görüşmek istiyorum. Dediğim zaman gayet gençce, bıyıklı, başında sikke yerine fes bulunan, sakalsız, tatlı temiz yüzlü (sonradan hocam olan Emin Efendi) bir zat: “Benim oğlum, ne istiyorsun” dedi. Efendim, ben bu neyi öğreneceğim.” dedim. Şöyle beni bir süzdü: “Pek öğreneceğe benzemezsin” dedi. “Niye efendim” dedim. “Bak vereyim de sesi çıkarsa öğren” dedi. Hakikaten neyi ilk ağzına alanda ses vermez. Ne hikmetse verilen neyden ilk üfleşimde ses çıkarması üzerine: “Aaaa.. öğrenirsin” dedi. Artık bundan sonra benim o günkü zevkime neş'eme sevincime pâyân yoktu. Ertesi cuma Galata Mevlevihanesinde derse başladım.”¹⁰

Halil Can

Halil Can, haftada bir gün yapılan çalışmalarını yeterli bulmayan hocası Neyzen Emîn Efendi'nin yönlendirmesiyle, sonradan adı Üsküdar Mûsikî Cemiyeti olarak değiştirilen Dârü'l-Feyz-i Mûsikî'ye devâm etmeye başlamış, burada Bestenigâr Ziyâ Bey'den klasik mûsikî eserlerini, Arap Cemâl Bey'den ise fasıl mûsikîsi eserlerini meşk etmiştir. Ayrıca Enderûnî Hâfız Ömer Efendi'den nota ve tavir dersleri almıştır. Aralıksız olarak beş yıl devâm eden bu derslere ilâveten, Rauf Yektâ Bey'den nazariyat öğrenmiş, Ahmed Avnî Konuk'un bizzat kendisinden Dilkeşîde, Rûy-i Irak, Bûselik-aşîran âyin-i şerîfleri gibi pek çok kıymetli eseri meşk etmiştir.¹¹

Halil Can, mûsikîye öyle büyük bir aşkla sarılmıştır ki, neye başladıktan üç ay sonra Galata Mevlevîhânesi'nde mutrıba çıkmıştır.

Sikkisinin, 1922 yılında Üsküdar Mevlevîhânesine şeyh olan¹² Ahmed Remzi Dede (Akyürek) tarafından tekbîrlenmesi, Mevlevîliğe resmen 1922-1925 yılları arasında intisâb ettiğini göstermektedir. Halil Can, Mevlevîhânelerin faaliyetlerinin son bulunduğu 1925 yılına kadar Ahmed Celâleddîn ve Ahmed Remzi Dede'nin hizmetlerinde bulunduğunu nakletmektedir¹³.

Halil Can'ın bestelerinden iki örnek

Sakıp Arıkan, Halil Can'ın Bahâriye Mevlevîhânesi şeyhi Hüseyin Fahreddîn Dede'den de istifâde ettiğini bildirmektedir.¹⁴

İcrâcılığ

Özellikle Mevlevî Mûsikîsini son dönemin en büyük üstâdlarından meşkeden Halil Can'ın, neyzenbaşılığa kadar ulaşan neyzenliği Üngör'ün ifâdesiyle, “neyzenlerin ittifakına göre tavırlı, sağlam perdeli, fosurtusuz ve kuvvetli” sözcükleriyle anlatılmaktadır.¹⁵

Son dönemin büyük neyzenlerinden talebesi Selâmi Bertuğ ise şunları söylemektedir:

“Halil Bey çok iyi mûsiki bilir ve çok güzel ney üflerdi. Neyden çıkardığı ses hakikî bir ney sesi olup, sesdeki ses unsuru çok güzel, berrak, perdeler sağlam ve aralıklar muntazamdı. Neyde aranılan gür, derinliği fazla, tesirli ve hisli sesleri merhumun neyinde bulurdum. Dem sesleri çok güzel, gür ve tesirli idi. Neyde dem seslerine çok önem verirdi.”¹⁶

Kudûmzenbaşı Saadettin Heper, konuyla ilgili bir anısını şöyle naklediyor:

“1959 yılının Ekim ayı içinde idi. O yıl yapılacak tören programlarını hazırlamak üzere beraber Konya'ya gitmiştik. Konya'ya vardığımızda hava kararmıştı. Otel-

de yerlerimizi ayırttıktan sonra, önce Hazreti Şems'i ziyaret ederek Hazreti Pîr Efendimizi ziyarete gittik. Mesai saatleri geçmiş olduğundan müze kapanmıştı. Kapının zilini çaldık, bekçiler bizi tanıdıkları için dış kapıyı açtılar. Dışardan ziyaretimizi yaptık. Türbe-i Şerif'in kapısı yanındaki sete oturduk, bir de ne göreyim, Halil Can paltosunun içine gizlediği neyini çıkarmasın mı? Başladı taksime. O ağlıyor, ben ağlıyorum. «Acem» makamının en ince noktalarına kadar nüfuz eden ve yarım saat devam eden bu taksimi anlatabilmek çok güç bir şey. Yalnız şu kadar diyebilirim ki, altmış yılı bulan mûsiki hayatım içinde bu kadar içten doğan, aşk dolu bir taksim dinlemediğim bir gerçektir.”¹⁷

Cumhuriyet Döneminde yapılan Mevlânâ İhtifâllerinde uzun yıllar neyzenbaşılık yapan Halil Can, kişiliği ve sanatkârlığı ile büyük sevgi ve saygı görmüştür. Heper'in şu anısı ona gösterilen sevgi ve saygı açısından dikkat çekicidir:

“1972 yılı, yani Hazreti Mevlânâ'nın Cenab-ı Hakk'a vuslatının 699'uncu yılı törenlerine rahatsızlığı dolayısıyla katılamamış, bu durum bizleri çok üzmüştü. Neyzenbaşılığa vekâlet eden Neyzen Aka Gündüz Kutbay büyük bir kadirşinashlık göstererek kıymetli Neyzenbaşımız Halil Can'ın makamına oturmamış, yıllarca alışageldiğimiz Neyzenbaşılık makamının boş kalması gözlerimizi yaşartmıştı.”¹⁸

Günümüze ulaşan bilgilerden Halil Can'ın neyin yanı sıra kudûm ile de meşgûl olduğunu anlıyoruz. Bertuğ, Halil Can'ın büyük ve küçük usûllere hâkimiyetini vurgulamakta ve usûllerin kudûmle velveleli icrâsındaki mahâreti üzerinde önemle durmaktadır.¹⁹

Bestekârlığı

Halil Can'ın bestekârlıkla meşgûl olmadığı söylenebilir. Kaynaklardan, Hisarbûselik ve Bayâtîbûselik makâmlarından bestelediği Devrikebîr peşrevlerini, ihtiyaç üzerine ve Saadettin Heper'in ricâsı ile bestelediğini öğreniyoruz.²⁰ Ayrıca, Râkım Elkutlu'nun Karcıgar Âyîn-i Şerif'inin saz terennümlerinin de Halil Can'a ait olduğu neyzen Selâmi Bertuğ tarafından bildirilmektedir.²¹ Saadettin Heper, bestelemekte olduğu Şevkefzâ makâmındaki Âyîn-i Şerif'i ise tamamlayamadığını tahmîn etmektedir.²²

Aslında, bestelediği iki peşrev ile birkaç saz terennümü, Halil Can'ın bestekârlık sahasında çok başarılı olabileceği kanısını uyandırmaya yetmektedir. Bu eserlerin melodik yapılarındaki olağanüstü akıcılık ile makâm ve usûl kullanımındaki husûsiyetler, “keşke bestekârlıkla uğraşsaydı” dedirtecek düzeydedir.

Hocalığı

Kaynaklardan, sonsuz öğretme arzusu olan fedâkâr bir hoca olduğunu öğreniyoruz. Halil Can, evini bir meşkhâne hâline getirmiş, genç-yaşlı birçok öğrenciyle meşgûl olmuş ve birçok kıymetli sanatkârın yetişmesine katkı sağlamıştır.²³

Orhan Nasuhioğlu, Halil Can'ın hocalığı ile ilgili şu bilgileri vermektedir:

“Anlatma kabiliyeti çok yüksekti. Mûsiki ilminin bütün inceliklerini, makam ve usulleri, geçkileri, ses perdelerinin aralarındaki farkları anlatırken, analiz ve sentezi rahatça yapar ve mevzuu neticeye kolaylıkla bağlardı. Resmî görevi olarak İstanbul Yüksek İslâm Enstitüsü'nde dinî mûsikimizi büyük bir vukuf ile 10 sene-den fazla okutmuş ve Personel Kanunu icabı bu görevine son verilirken yeri doldurulamıyacak bir boşluğu arkasında bırakmıştır. Bundan başka, görev icabı bulunmuş olduğu yerlerde ve bilhassa uzun seneler Ankara'da ve vefatından 3-4 ay öncesine kadar da İstanbul'daki evinde her zaman dost ve sevdikleriyle, kendisinden faydalanmak isteyen gençlere, bilhassa Klâsik Türk Mûsikisini bütün incelikleriyle öğretmeyi kendisine zevk bilirdi. Bugün radyolarımızda görevli bir çok kıymetli saz ve ses sanatkârı onun talebesidir. Bütün bu öğretim faaliyeti ve gayretini aslâ en ufak bir maddî karşılık beklemeden yapmış, esasen bunu tasavvur dahi etmemiştir. Bunun manevî haz ve mükâfatı öğrettiklerinin iyi şekilde anlaşılıp icra edilmesiydi.”²⁴

Sabahattin Volkan'ın Halil Can'ın hocalığına ilişkin görüşleri ise şöyledir:

“Halil Can Hocamız geniş kitaplığına ilâve ettiği her yeni kitabı ilk sahifesinden son sahifesine kadar tam bir dikkat kesilerek okumanın itiyadına sahip ve kütüphanesi kadar hafızası da sağlam bir kimse idi. Sohbetlerinde, temas ettiği vak'a ve hadiseleri geçen uzun senelerin ardından alıp bizlere nakle başladığı zaman öylesine tatlı ve ruhu saran bir sesle konuşur ve naklettiği şeyin en basit kelimesine kadar hafızalarımıza nakşedilmesini isterdi ki, insan, O'nun o tatlı konuşmasında apayrı bir mûsikinin, bir gönül çağlayanının ifadesini duyar, bulur ve yaşardı. O, Türk mûsikisindeki bütün makamların ses dizgilerini ve birbirlerine geçişlerinde hangi yol ve arızaların kullanılması gerektiğini, tam bir sa-lahiyetle bilen ve tatbik edebilen kişimizdi. Klasik ifade içerisinde bestelemiş olduğu iki saz eseri, kendisinden çok evvel gelip geçmiş bestekârlarımızın, eserleri seviyesinde olan çalışmalarındandı. Uzun senelerden bu yana kendi emeği ve gayreti ile meydana getirilmiş olan çok zengin bir külliyyat hazinesi mevcuttu. O, el yazması pek çok kitabı, uzun günler devamınca, buldukları kütüphanelerde kendisini hapsederek istinsâh eder, bu suretle şahsî arşivine bir yeni eser daha ilâve etmiş olmanın sevincini yaşardı.”²⁵

Halil Can'ın 1959-1971 yılları arasında Yüksek İslâm Enstitüsü'ndeki Dînî Mûsikî dersleri için hazırladığı ders notları o tarihlerde basılmıştır.²⁶ Bu notların, çeşitli mûsikî dergilerinde yayınlanmış konuya ilişkin yazılarıyla bir araya getirilerek bugün yeniden basılmasının, dînî mûsikîmizde önemli bir boşluğu dolduracağına inanıyoruz.

Mûsikî Sanatımıza Diğer Hizmetleri

Halil Can, ayrıca 1953-1971 yılları arasında, 18 yıl boyunca İstanbul Belediyesi Konservatuvarı İlmî Tasnif Heyeti'nde yer almış,²⁷ bu heyette Refik Fersan,

Neyzenbaşı Halil Can ve mutribdaki diğer neyzenler (soldan sağa Halil Can, Selâmi Bertuğ, Niyâzi Sayın, Ulvî Erguner, tanınmadı, tanınmadı, Aka Gündüz Kutbay)

Dürrî Turan, Nûri Duyguer, Saadettin Heper, Refî Cevad Ulunay gibi önemli şahsiyetlerle beraber çalışmıştır.²⁸

Halil Can'ın, başta Mevlevî Âyinleri olmak üzere bir çok kıymetli eseri titizlikle notaya aldığı büyük bir kısmı Hamparsum notasıyla yazılmış arşivinin vefatından sonra talebesi Sakıp Arıkan'a intikal ettiği rivayet edilmektedir. Bu arşivin de bir an önce bulunup, sanat hayatımıza kazandırılmasını diliyoruz.

Sabahattin Volkan, bu konuyla ilgili şu bilgileri verir:

“Ne hazin bir hakikattir ki, hayatı devamınca, hakiki değeri asla bilinip takdir edilmiş olan bu büyük insan, mûsikimizin dinî ve lâdinî bölümlerinde aynı kuvvetle bilgiye sahip olarak, kendinden çok evvel yaşamış olan mûsiki büyüklerimizin eserlerini en doğru taraflarıyla tesbit etmiş ve ayrıca, binlerce ilâhî, şûûl, nakış ve nefesleri ve ayrıca adedi altmışı aşan Mevlevî Âyin-i şeriflerini, en doğru sesleriyle ve kendi el yazısı ile muntazam ciltler içersine alarak arşivlemiş; mûsiki bilgi ve şuurunun

tekâmül ettiği ilk gününden, hayatının en son günlerine kadar da, kendisi gibi, Türk mûsikisine yâr ve mâl olabilecek gençleri etrafında toplayarak onlara bildiklerini aşılabilmenin gayreti içerisinde senelerce çırpınmış; mûsikimiz hakkında kendisine vaki' olan suallerin hepsine, hiç bir acz ve tereddüt göstermeden engin malûmat hazinesinden tatmin edici cevaplar vermekte asla gecikmemiş olan bu büyük insan mûsikimiz için ne büyük ve ne yeri doldurulmayacak olan bir kayıptır.”²⁹

Öğrencilerinden Memduh Cumhur, Halil Can'ı “Tekke Mûsikîsi'nin son kutbu” olarak nitelendirmekte,³⁰ Semahaddin Cem ise, “Türk san'atı ve Türk kültürü büyük bir kayba uğramaktadır. Bu kaybın telâfisi ise, esefle itiraf edelim ki mümkün değildir. Güzel Türkçe'yi bile kaybeden bu topluluktan artık bir ikinci Halil Can zuhur edemez.”³¹ demektedir.

Kişiliği

Halil Can zayıf, uzun boylu; güler yüzlü, terbiye ve nezâket timsâli, mütevâzı bir insandır.

Vefâtında kendisi için bir tarih manzûmesi de düşürmüş olan Yüksek İslâm Enstitüsü'nden mesâî arkadaşı Kemâl Edîb Kürkçüoğlu, “*vefâhı dost*”luğunu özellikle vurguladığı Halil Can'ı, “*varlığını Mevlâ aşkıyla Mevlânâ'ya adanmış bir cândı, gönlü de hafızası kadar engin bir ummandı. Fenle de nemâlanan derin ilmîne Edeb-i Muhammedi'den ibaret bir yüksek irfan katmış, manâdaki çoğunu, maddedeki aza satmış bir insandı. Vatanseverlikte de mümtaz bir ehl-i imandı.*”³² cümleleriyle anlatır.

Arif Nihat Asya, Halil Can'ın vefâtında şu dizeleri yazmıştır:

Ey bugün neyzenine
Neyi ağhyan Halil,
Kabrinde sükûtu ney
Sesine sayan Halil.
Gün doğdu... uyan, Halil,
Halil, Halil... Can Halil,

Bizi Can'sız bırakıp
Bize de kıyan Halil;
Sesini duyurmayan,
Sesimi duyan Halil...

Gün doğdu... uyan Halil;
Halil, Halil... Can Halil!³³

Kemâl Edîb Kürkçüoğlu'nun yazıp, Halil Can'ın cenâze merâsiminde, defin esnâsında okuduğu târih manzûmesindeki duâya biz de gönûlden “âmin” diyoruz. Rûhu şâd olsun.

NİYÂZ

— Dinmeyen gözyaşlariyle —

Halîl Cân'ı İîlâhî, garîk-ı gufrân et!
Halîl Cân'ı İîlâhî, enîs-i Rıdvân et!

Halîl Cân'ı İîlâhî, sarây-i Cennet'de
Civâr-ı Hazret-i Fahrü'r-Rüsûl'de mihmân et!

Halîl Cân'ı İîlâhî, harîm-i hürmetde
Nasîbe-dâr-i huzûz-i füyûz-i Kur'ân et!

Halîl Cân'ın İîlâhî, revân-i erşedine
Bi-hakk-ı âl-i Nebî rehmeti firâvân et!

Halîl Cân'ın İîlâhî, hatâsı varsa eğer,
Verâ-yı perde-i afv ü atâda pinhân et!

Halîl Cân'ın İîlâhî, penâhı sensin, onu
Kapunda devlet-i kurb ü kabûle şâyân et!

Halîl Cân'ı İîlâhî, kenâr-i Kevser'de
Cenâb-i Hayder-i Kerrâr eliyle reyyân et!

Halîl Cân'ı İîlâhî, makam-i hulletde
Likâyî Pîr-i kerem-verle şâd ü handân et!

Halîl Cân'a İîlâhî, sen ol delîl ü kefil;
Sırât'ı râh-i emân kıl, hesâbı âsân et!

Halîl Cân'ın İîlâhî, derûn-i medfenini
Gül-i hakikat-i Vahdetle bir gülistân et!

ÜSKÜDAR SEMPOZYUMU VI

Halil Can'ın bestelerinden örnekler

Sizleri Gözetirler
Halil Can'ın bestelerinden örnekler

Sizleri Gözetirler
Halil Can'ın bestelerinden örnekler

Sizleri Gözetirler
Halil Can'ın bestelerinden örnekler

Seydi-bâzâhî Dîvânî

Seydi-bâzâhî Dîvânî

Halil Can'ın bestelerinden örnekler

Halil Cân'ı İlâhî, Muhammed ümmetine
Nümûne-i edeb ü fazl ü ilm ü irfân et!

Yazılısın ismine târih, o, neyzeninde senin:

«Halil Cân'a İlâhî, nevânı ihsân et!.. » h.1393 (1973) ³⁴

DİPNOTLAR

- ¹ Mustafa Tatçı, “Ser-Neyzen Halil Can'ın Kendi Dilinden Hayatı ve Kemal Edib Kürkcüoğlu'nun Neyzen Can'ın Vefatına Düşürdüğü Bir Tarih Manzumesi”, *Gazi Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, III/1 (Ankara 1987), s.68.
- ² Bedi N. Şehsuvaroğlu, “Neyzen Halil Can (1905-1973)”, *Tercüman Gazetesi*, 24.05.1973, a.mlf., *Eczacı Yarbay Nâyzen Halil Can*, İstanbul 1974, s. 10.
- ³ Kolağalığı, günümüzde ön yüzbaşılığa karşılık gelen bir askerî rütbedir.
- ⁴ Emekli Yarbay Eczacı Neyzen Halil Can (Kendi ağzından hâl tercemesi).
- ⁵ Mülâzım-ı evvel rütbesi, bugünkü üsteğmenliğe karşılık gelmektedir.
- ⁶ Ethem R. Üngör, “Bir Neyzenbaşı ki...”, *Mûsiki Mecmuası Halil Can Özel Sayısı*, İstanbul 1973, Bedi N. Şehsuvaroğlu, *Eczacı Yarbay Nâyzen Halil Can*, s. 108.
- ⁷ Memduh Cumhur, *Halil Can Hoca*; Şehsuvaroğlu, *Eczacı Yarbay Nâyzen Halil Can*, s. 83.
- ⁸ Emekli Yarbay Eczacı Neyzen Halil Can (Kendi ağzından hâl tercemesi).
- ⁹ Emekli Yarbay Eczacı Neyzen Halil Can (Kendi ağzından hâl tercemesi).
- ¹⁰ Ethem R. Üngör, “Bir Neyzenbaşı ki...”, Şehsuvaroğlu, *Eczacı Yarbay Nâyzen Halil Can*, s. 105-106.
- ¹¹ Emekli Yarbay Eczacı Neyzen Halil Can (Kendi ağzından hâl tercemesi).
- ¹² Haksever, Ahmet Cahit, *Ahmet Remzi Akyürek*, http://www.semazen.net/sp.php?id=210&page_id=1&menu_id=id19, 06.11.2008.
- ¹³ Emekli Yarbay Eczacı Neyzen Halil Can (Kendi ağzından hâl tercemesi).
- ¹⁴ Sakıp Arıkan, *Nâyzen, Derviş Halil Can El-Mevlevî*, Kırk Mevlûdu nedeniyle yapılan konuşmalar, Şehsuvaroğlu, *Eczacı Yarbay Nâyzen Halil Can*, s. 70.
- ¹⁵ Ethem R. Üngör, “Bir Neyzenbaşı ki...”, Şehsuvaroğlu, *Eczacı Yarbay Nâyzen Halil Can*, s. 109.
- ¹⁶ Selâmi Bertuğ, “Kaybolan Bir Kıymet”, *Mûsiki Mecmuası Halil Can Özel Sayısı*, Şehsuvaroğlu, *Eczacı Yarbay Nâyzen Halil Can*, s. 79.
- ¹⁷ Sadedin Heper, “Bir Kıymet Daha Gitti”, *Mûsiki Mecmuası Halil Can Özel Sayısı*, Şehsuvaroğlu, *Eczacı Yarbay Nâyzen Halil Can*, s. 94.
- ¹⁸ Sadedin Heper, “Bir Kıymet Daha Gitti”, *Mûsiki Mecmuası Halil Can Özel Sayısı*, Şehsuvaroğlu, *Eczacı Yarbay Nâyzen Halil Can*, s. 94.
- ¹⁹ Selâmi Bertuğ, “Kaybolan Bir Kıymet”, *Mûsiki Mecmuası Halil Can Özel Sayısı*, Şehsuvaroğlu, *Eczacı Yarbay Nâyzen Halil Can*, s. 79.
- ²⁰ Sadedin Heper, “Bir Kıymet Daha Gitti”, Şehsuvaroğlu, *Eczacı Yarbay Nâyzen Halil Can*, s. 94-95.
- ²¹ Bertuğ, “Kaybolan Bir Kıymet”, Şehsuvaroğlu, *Eczacı Yarbay Nâyzen Halil Can*, s. 80.
- ²² Heper, “Bir Kıymet Daha Gitti”, Şehsuvaroğlu, *Eczacı Yarbay Nâyzen Halil Can*, s. 95.
- ²³ Bertuğ, “Kaybolan Bir Kıymet”, Şehsuvaroğlu, *Eczacı Yarbay Nâyzen Halil Can*, s. 79.
- ²⁴ Orhan Nasuhioğlu, “Halil Can'ı Anarken”, *Sabah Gazetesi*, 05.06.1973, İstanbul; Şehsuvaroğlu, *Eczacı Yarbay Nâyzen Halil Can*, s. 101.

- ²⁵ Sabahattin Volkan, “Halil Can’ı Anarken”, *Mûsiki Mecmuası Halil Can Özel Sayısı*, Şehsuvaroğlu, *Eczacı Yarbay Nâyzen Halil Can*, s. 115.
- ²⁶ Emekli Yarbay Eczâcı Neyzen Halil Can (Kendi ağzından hâl tercemesi).
- ²⁷ Emekli Yarbay Eczâcı Neyzen Halil Can (Kendi ağzından hâl tercemesi).
- ²⁸ Üngör, “Bir Neyzenbaşı ki...”, Şehsuvaroğlu, *Eczacı Yarbay Nâyzen Halil Can*, s. 108.
- ²⁹ Sabahattin Volkan, “Halil Can’ı Anarken”, Şehsuvaroğlu, *Eczacı Yarbay Nâyzen Halil Can*, s. 114-115.
- ³⁰ Memduh Cumhur, *Halil Can Hoca*, Şehsuvaroğlu, *Eczacı Yarbay Nâyzen Halil Can*, s. 83.
- ³¹ İ. Semahaddin Cem, *Gider Olduk Dostumuza*, Şehsuvaroğlu, *Eczacı Yarbay Nâyzen Halil Can*, s. 82.
- ³² Kemâl Edib Kürkçüoğlu, *Önsöz Yazısı*, Şehsuvaroğlu, *Eczacı Yarbay Nâyzen Halil Can*, s. 4.
- ³³ Arif Nihat Asya, “Halil Can”, *Türk Edebiyatı*, Mayıs 1974, Şehsuvaroğlu, *Eczacı Yarbay Nâyzen Halil Can*, s. 78.
- ³⁴ Mustafa Tatçı, “Ser-Neyzen Halil Can’ın Kendi Dilinden Hayatı ve Kemal Edib Kürkçüoğlu’nun Neyzen Can’ın Vefatına Düşürdüğü Bir Tarih Manzumesi,” s.73.

Kur'an Tilâvetinde İstanbul Tavrı Üsküdar Ağzı ve Hafız Ali Üsküdarlı (1873-1976)

PROF. DR. NİHAT TEMEL

Marmara Üniversitesi

İstanbul, ilimde, sanatta, kültürde asırlarca merkez olduğu gibi Kur'an tilâveti içinde öyle olmuştur. İnce bir ruhun ve şaşırtıcı bir dehanın ortaya koyduğu o müthiş kubbelerin altında deyim yerindeyse asırlarca İstanbul bülbülleri şakı-mış ve mü'minlerin ruhunu coşturmuştur.

Konuşma dilinde bir bölgeden başka bir bölgeye, bir şehirden başka bir şehre göre karşımıza çıkan farklılıklar Kur'an okuyuşunda da karşımıza çıkar. Beş asra yakın Osmanlı Devletine başkentlik yapmış olan İstanbul Kur'an tilâvetinde de diğer birçok ilimlerde olduğu gibi İslam âleminde merkez vazifesi görmüştür.

"Kur'an Mekke'de nazil oldu, Mısır'da okundu, İstanbul'da yazıldı" şeklindeki yaygın sözün aslında "İstanbul'da yazıldı ve okundu" şeklinde ikmal edilmesi gerektiğini bu tebliğde göstermeğe çalışacağız.

Kur'an Tilâvetinde İstanbul Tavrı

A- Genel Özellikleri: İstanbul tavrında okuyuş fem-i muhsine (güzel ve ölçülü ağza) dayanır. Ölçüyü almış olan ve o ölçüyü okuyuşuna veren bir mukri, öncelikle tecvit kurallarına sıkı sıkıya uyar. Mehâric-i huruftan taviz vermez. Talim döneminde sıkı, katı bir eğitim alınır. Ağzı düzeltmek için aynalı usûl denilen, hocayı taklide dayalı usûl bu dönemde kullanılır. Kalıplar mahreclere yerleştikten sonra sıra onları çıkarıp tezyinât (süsleme) işine gelir. Kalıplar sadece araçtır. İşleri bitince bırakılırlar. Dudak talimi, görüntü ve ses uyumu, hafd-ı savt, raf ve savt (sesin yükseltip alçaltılması) ses ve mana uyumu İstanbul tavrında

Hafız Ali Üsküdarlı

çok önemlidir. İstanbul tavrında makamlar ustalık ile Kur'an tilâvetine uygulanır. Nağme yapmak adına tecvit kaidelerinden taviz verilmez. Musikî de amaç değil, sadece bir araçtır. İstanbul tavrı denge tavrıdır. Arapçadaki "vav" harfi ve ötrelerin okunuşu (ince harfler için) İstanbul tavrında mutedildir. Kalın ile ince, "u" ile "ü" arası bir sestir. İstanbul tavrında mânâ ve ses uyumu (temsili okuyuş) vardır. Vurgu ve tonlamaya dikkat edilir. Kelimeler başından vurgulanarak okunur.

B- Tavrı Özellikleri: Anadolu yakasında Üsküdar okuyuşu, Avrupa yakasında ise mutedil okuyuş ve ifrat okuyuşu olmak üzere İstanbul tavrında üç tarz vardır.

1- Avrupa yakasında mutedil (ılımlı) tarzda kıraat edenlerin temsilcisi merhum Hâfız Hasan (Akkuş) Efendidir. Merhum Hendekli Hâfız Abdurrahman (Gürses) Efendinin de bu tarz okuduğu bilinmektedir. Bu okuyuş tarzında, harflere fazla yükleme yapılmaz ama mahreçler de ihmal edilmez. Sergilenen makam sayısı fazla değildir.

2- Avrupa yakası ifrat okuyuşu, temel eğitim kurallarına sıkı sıkıya bağlı, katıktan vazgeçmeyen bir okuyuştur. Harfler mahreçlerinden çıkarken, mahreç ve sıfatlarını tam alırlar. Merhum Hâfız Ayağikesik İsmail Efendi ile ondan biraz

esnek çizgiyi temsil eden Enderunlu İsmail Efendi'nin okuyuşları böyledir. Aynı tarzı devam ettiren Fatih Camii imamı Ömer Efendi'nin; "okuduğunda sanki deprem oluyor" derdi talebesi merhum Mustafa Göl hocamız.

3- Üsküdar okuyuşu ise, itidal ile tefrit arasındadır. Temsilcisi merhum Hâfız Ali (Üsküdarlı) Efendi'dir. Üsküdar okuyuşunda rahat okuyuş hâkimdir. Harflere fazla yüklenme olmaz. Musikînin tilâvete uygulanışında makam zenginliği dikkati çeker. İnce harflerde "ü" ye kaçan bir okuyuş dikkati çeker.

Üstad Hâfız Ali Efendi (Üsküdarlı)

1301 (28/06/1873) yılında İstanbul'da doğdu. Enderun mektebi mezunu olan hoca, memuriyet hayatına Tapu Dairesi kâtabi olarak başlamış, 01.06.1931'de Beyoğlu ilçesi yer altı camiinde imam – hatip olarak göreve başlamıştır. İstanbul İmam – Hatip okulunda Kur'an- ı Kerim öğretmenliği, 1969 yılında Yüksek İslam Enstitüsü'nde Kur'an –ı Kerim, vücuh ve belagat-ı Kur'aniye öğretim üyeliği görevlerinde bulundu.

Hâfız Ali Sadettin Üsküdarlı, icazetli olup, tahsili ortaokula denk kabul edilmiştir. Kur'an – ı Kerim ilmi ve diğer İslami ilimlerde tahsil görmüş, ayrıca hattat ve musikişinas idi. Birçok ünlüye hocalık yapmıştır. Aynı zamanda Reisü'l-kurrâ'lık makamını deruhte eden hoca vafatına müteakip bu makam Gönenli Mehmet Efendi (1901 – 02 Ocak 1991) hocaya intikal etmiştir.

Yaşı sorulduğunda "El bereketül fi'l-meçhul = bereket bilinmeyendedir" şeklinde espri yapan hocamız, vefatına kadar din hizmetine devam etmiş ve 27/08/1976 tarihinde hakkın rahmetine kavuşmuştur. Rahmetli Hoca Efendinin; Mehmet Lütfullah ve Mehmet A. İzzet isimli iki çocuğu vardı. Yer altı camii imamı olarak bilinen hoca efendi Sahra-yı Cedid mezarlığında medfundur. Allah rahmet eylesin.

Ali Rıza Sağman (1890 – 1966): Hoca onun hakkında şunları söyler: Sesinin perdesi azdır, fakat tonu rebap sesine benzer, son derece muhrik ve müessir hançere o nispette zengin, tavır daha güzel ve halâvetlidir. Hâfız Sami (1874 – 26 Nisan 1943) Efendi'nin çıkırında yürüyenlerdendir.

Makamlara olan vukufu ile oldukça rahat bir okuyuşa sahip olan üstadın okuyuşunun taklit edilemediği, talebelerince ifade edilmişse de onları dinleyenler talebelerinin okuyuşunda hocalarından pek çok şey bulurlar. Burada ondan ders ve feyz almış dört öğrenciye yer vermeyi yararlı buldum: Kâni Karaca, , Mehmet Ali Sarı, İsmail Karaçam, Emin Işık.

Kâni Karaca: 1930 yılında Adana'da doğdu. 3 aylıkken geçirdiği bir rahatsızlık (aldığı bir yanlış ilaç) sonucu gözlerini kaybetti. İlkokul öğretmeni Ali Rıza Efendi'den 9 yaşında hıfzını tamamladı. 1950'de İstanbul'a geldi. Sadettin Kaynak'tan mûsiki meşk etti. Üsküdarlı Ali Efendi'den aşere ve takrib icazeti aldı. Uzun yıllar birlikte olduğu hocası Ali Efendiyi iyi taklit ettiği bilinmektedir. Kansere

yenik düşerek 74 yaşında İstanbul'da 2004 Mayıs'ında aramızdan ayrıldı. Çok güzel ve özel bir icrası yanında muhtelif makamlarda besteleri vardır. TRT arşivlerinde yüzlerce okuyuş örneği bulunmaktadır. Mesut Cemil, Nuri Halil Poyraz, Sadettin Heper, Alaeddin Yavaşca, Refik Fersan, M. Nurettin Selçuk'tan meşk eder. Ruşen Ferit Kam, Vecihe Daryal, Necdet Yaşar, Niyazi Sayın, Cevdet Çağla gibi büyük sanatkârlara refakat etmiştir. Adeta bir yaylı tamburun müzikalitesine sahip olan sesini pek beğendiği Kâni Karaca için, Hâfız Ali Üsküdarlı'nın "Bu çocuk önüme gelen en müsait talebeydi; ama ona bildiklerimin ancak yüzde onunu öğretmiştim ki kayınpederi onu hemen piyasaya sürdü. Yazık oldu." dediği dikkate alınır; Rahmetli Kâni Karaca'nın tavrına ve sanatına hayran olmuş olanların bir kere de eğer rahmetli Ali Üsküdarlı Hoca Efendi'nin öğretmeye fırsat bulamadığı %90'lık bilgiyi de kendisine öğretebilmiş olsaydı Kâni Karaca'nın nasıl daha da bir olağanüstü durumda olacağını hayal etmeleri gerekir. Bu, Hâfız Ali Üsküdarlı'ya yetişmemiş olanların bu zatın nasıl bir Kur'an tilâvet abidesi olduğunu idrak edebilmelerine de bir mukayese ve bir ışık tutar.

Dr. Mehmet Ali Sarı: 1934 yılında Bolu'nun Seben ilçesine bağlı Tepe köyünde dünyaya geldi. Köyünde ilkokul öğretmeninden hâfızlığını tamamladı. 1948 yılında İstanbul'a geldi. Ağa Camii imamı merhum Rahmi Şenses Hocadan aşere, Fatih Camii imamı merhum Ömer Aköz Hocadan (vefatı 1951) fıkıh ve ferâiz dersleri aldı. 1951'de yeni açılan İstanbul İmam-Hatip okuluna kaydoldu. Burada Ali Rıza Sağman Hocadan özel dersler aldı. 1959'da Yüksek İslam Enstitüsü'ne başladı. Burada Hâfız Ali Üsküdarlı Hoca Efendi'den dersler aldı. Çok yakın görüştüğü hoca efendi'nin tavrının, M. Ali Bey'in tavrının oluşmasında da etkili oldu. 1963'te İstanbul İmam-Hatip okuluna tayin oldu. 1972 de İstanbul İslam Enstitüsü'nde Kur'an-ı Kerim, Belâgat ve Vücut öğretim üyeliği yapmaya başladı. 1984'te emekliye ayrıldı. 1990'da Diyanet İslam Ansiklopedisi sekreteri oldu. Halen İslam Ansiklopedisi'nde ilim heyeti üyesidir. Yer altı Camii İmam Hatibi Ali Üsküdarlı Hoca, vaktiyle Abdulhamid Han zamanında saray imamlığı yapmıştır. Onun Yüksek İslam Enstitüsü'nden talebeleri Mehmet Ali Sarı ve İsmail Karaçam hocaların naklettiklerine göre Ali Üsküdarlı Hoca, Macar kralı tarafından bir heyet içerisinde Macaristan'a davet edilir. Çeşitli kültürel faaliyetlere katıldıktan sonra bizzat kral tarafından saraya çağırılır ve bazı görüşmelerden sonra Ali Üsküdarlı Hoca'dan Kur'ân-ı Kerîm okuması istenir. O da bir aşr-ı şerif tilâvet eder. Mehmet Ali Hoca'nın ifadesine göre nihavent makamında okunur bu aşr-ı şerif. Ali Üsküdarlı o zamanlar çok genç bir hâfızdır, kurradır, sesi çok güzeldir, edası da pek hoştur. Dolayısıyla onun okuduğu bu ilahi kelam, kralı öyle büyüler ki, kraliçeye dönüp bir şeyler söyler. Bu arada Kur'ân-ı Kerîm tilâvetiyle ilgili neler söylendiğini merak eden Ali Üsküdarlı Hoca tercümana: "Kral hazretleri kraliçeye ne söyledi?" diye sorar. O da kral hazretlerinin kraliçeye: "Bu okunan kelâm beşer kelâmı olamaz. Beşer kelâmı, insanı bu kadar etkileyemez." dediğini ifade eder.

Prof. Dr. İsmail Karaçam: 1937'de Burdur'da doğdu. 1952 yılında İstanbul İmam Hatip Okulu'na başladı. Burada Ali Rıza Sağman Hocadan özel dersler aldı. 1959'da mezun oldu. Aynı yıl başladığı İstanbul Yüksek İslam Enstitüsü'nden 1963'te mezun oldu. Bursa İmam Hatip Lisesi'nde üç yıl meslek dersleri öğretmenliği yaptı. 1966'da Konya Yüksek İslam Enstitüsü'nde öğretim üyesi oldu. 1971'de İstanbul Yüksek İslam Enstitüsü'nde Kur'an-ı Kerim, Belâgat ve Vücut öğretim üyeliğine tayin edildi 1984'de Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü'nde *Kur'an-ı Kerim'in nüzûlü ve Kıraatı* adlı tezi ile doktor ünvanını aldı. 1990'da doçent, 1996'da Profesör ünvanını aldı. 2002'de fakülteadaki görevinden emekliye ayrıldı. Öğrenciliği yıllarında ve sonrasında merhum Üstad Hâfız Ali Üsküdarlı ile yakın görüşmelerde bulunmuştur. Tavrının oluşmasında Üstad Ali Üsküdarlı ile Ali Rıza Sağman etkili olmuştur.

Y.Doç. Dr. Emin Işık: 1936 yılında Hatay'da doğdu. İlkokuldan sonra babası Şemseddin Efendi'den Kur'ân-ı Kerîm ve ilmihal dersleri okudu. Kırıkhan müftüsü Mesrur Efendi'den Arapça, Sarf, Nahiv, Fıkıh dersleri aldı. Antakya müftüsü Abdullah Efendi'den tefsir ve hadis dersleri okudu. Antakya'da bulunduğu tarihte Habib Neccar Camii Kur'an kursunda Numan ve Hacı Emin Efendilerden Kur'an talimi yaptı. Dinî musiki bakımından Antakya'da şöhret sahibi Haririzade Mehmet ve Şeyh Nuri Efendilerden makam ve tecvit kıraatine ait bilgiler öğrendi. Adana İmam Hatip okulunda başladığı orta eğitimini 5. sınıftan sonra geldiği İstanbul İmam Hatip okulunda tamamladı. (1960) Musikide epeyce ilerlemiş olan Bedri Bilgin, Hüseyin Top, İsmail Karaçam, Aydın Tarı, Tayyar Altıkulaç, Mehmet Ali Sarı gurubuna katıldı. Ali Rıza Sağman hocadan mevlit ve mevlit ilahileri meşk etti. İstanbul Yüksek İslam Enstitüsü'ne girdi. (1960) Burada Ali Üsküdarlı Hoca'dan istifade etti. Öğrencilik yıllarında başladığı memuriyet görevine, İstanbul İmam Hatip okulunda öğretmen olarak sürdürdü. 1969 yılında da İslam Enstitüsü'ne asistan oldu. 1984'te Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü'nde *Ebu Bekr İbnu'l-Enbari Hayatı, Eserleri ve Kitabı'l-Vakf ve'l-İbtida* adlı tezi ile doktor oldu. İlâhiyat Fakültesi'ndeki görevinden 2002 yılında emekliye ayrıldı.

Eski Diyanet Başkanlarından Dr. Tayyar Altıkulaç ve Dr. Ali Kemal Belviranlı gibi daha birçok ünlüye de Üstad Ali Efendi hocalık yapmıştır.

Üsküdar Ağzı:

Kur'an tilâvetinde Üsküdar ağzına sahip hâfızlara özel musiki ve Kur'an eğitimi verilirdi. Hangi sürenin genellikle hangi makamda okunacağı ve hatta bir süre içindeki belirli ayetler okunurken hangi makama geçiş yapılacağı dahi öğretilmiş. Biz buna bugün temsili okuyuş tarzı diyoruz.

Üsküdar Ağzı'nın üstadı; Üsküdar'daki Kaptanpaşa Camii imamı Hafız Ahmed Nazif Hoca (1861–1931) imiş. Nazif Hoca, Üsküdar Selimiye Camii İmamı Hoca

Sabri Efendi'den hıfza çalışmış ve Hacı Faik Bey ile Şeyh Said Özak'dan da meşk etmiştir. Kendisi Celveti tarikatı mensubuydu. Karacaahmet mezarlığında medfundur. Nazif Hoca'dan sonra bu işin eğitimiyle Hafız Ali Üsküdarlı meşgul olmuştur.

Üsküdar Ağzına Sahip Diğer Zevat:

1-Osmanlı Hanedanının son müezzinbaşısı ve Dümbüllü İsmail Efendi'nin (1897-1973) amcası olan Nakkaştepe Camii müezzini Hafız Muhittin Tanık Efendi (1878-1952)

2- Üsküdar Emetullah Gülnüş Valide Sultan Camii İmam ve Hatibi hazerfen Necmeddin Okyay Hoca (1883-1976).

3- Üsküdar Mihrimah Sultan Camii (iskele Camii) imamı Nazif Uncu Hoca'dır (1886-1958). Hazerfen Necmeddin Okyay Hoca Kur'an tilâvetinde "Üsküdar ağzı" eğitimi almamış olmasına rağmen bu ağzı edalı bir şekilde gayet iyi taklit edenlerden olduğu söylenir.

Öğrencilerinden Hafız Ali Üsküdarlı Hoca Efendi İle İlgili Bazı Hatıralar:

Prof. Dr. İsmail Karaçam: Hafız Ali Efendi bu memleketin yetiştirdiği ve daha yetiştireceğini zannetmediğim, Türk musikisini Kur'an-ı Kerim'in tilâvetinde istihdam eden, eşi görülmemiş bir üstadır.

Kendisine mahsus üslubu, yetiştirdiği talebe üzerindeki müessiriyeti, ahlakı ve karakteri bakımından özellik taşıyan bir insandı. Üzülmesin diye hüzzam makamını çok az okuyan, hayatı seven bir güzel sohbet adamıydı. Rahmetullahi aleyhin bir tabiri vardı. Derdi ki; "Bir makama geldin mi, o makamın furuâtı karşısında şöyle yarım daire şeklinde otururlar. Sıra ile -beni alıver- der, öteki -beni alıver- der, öteki -beni alıver- der. Onun işi biter, öteki -beni alıver- der. Bu tabir aynen Hoca rahmetlinindir. Ömrümde onun kadar bu işte muvaffak olmuş bir insan görmedim."

Erenköy, Sahra-yı Cedid. Sene 1972 olacak. Tayyar Altıkulaç Diyanet İşleri Reis muavini, Saim Yeprem de Diyanet neşriyat müdürü idi. Bu zevat bir hatıra olmak üzere Ali Efendi merhumdan bir kıraat-ı âşere veya takrib tariki ile Kur'an-ı Kerim almak istemişler. Hoca rahmetli "bu uzun iştir, bunu ben yapamam" demiş. Sonra "*düz bir hatim alalım*" demişler, ona razı olmuş. "Hocam biz size imkân hazırlayacağız". Bunun üzerine İstanbul'a geldiler. Akay diye büyük bir teyp vardı, dönen bantlar. O kadar güçlü ki Tayyar Bey söylüyordu, "Bunu sizin apartmanın üstüne kursak ta son sesini versek, hoparlör gibi, ses ta Kadıköy'den dinlenir." Arada 7-8 km mesafe var. Öyle özel bir cihazdı. Onu aldılar araba ile getirdiler İstanbul'a. Bu işi hoca ile beraber yapacak, daha doğrusu hocaya hizmet

Bir diploma töreni (sağdan sola) Ömer Kirazoğlu, Ali Üsküdarlı, Oral Çilingiroğlu, Osman Pazarlı, Sabri Sözeri

edecek bu aletleri kullanacak birisi lazım. Diyanette çalışan epeyce bir adam aramışlar. Hoca rahmetli çok titiz bir adamdı. Kabul etmemiş hiç birini. Nihayet hocam şöyledir, böyledir den sonra, “Ben bunu İsmail Karaçam’dan başkasıyla yapmam azizim” demiş. Bana da daha önce geldiler. “Bu işi bana yıkacağı benziyorsunuz, sakın ha ben bu işi hoca ile yapamam” demiştim. Fakat hoca böyle deyince iş başımıza patladı. Bu işi nasıl yapacağız? Başka türlü çaresi yok. “Siz makineyi bizim eve kuracaksınız, hoca gelecek açacağız kapatacağız, hoca okuyacak”. Böylece hoca iki ayda hatmi okudu. Hoca rahmetli çok titiz bir adamdı. Katiyen yüzünden okutamadım. Hatta bir gün açtım okuyacağı yeri hocanın. Karşıda bir makine de olunca insanın tabii hali bozuluyor. Şöyle bir yer yaptık ona evin bir köşesinde, gelince okusun diye. Hoca geldi oturdu, kulaklıkları falan takıyoruz. Hoca orada Mushaf’ı görünce döndü öbür tarafa başladı okumaya. Zaman zaman bu okuyuşu esnasında hatalar oluyordu ve ben bunlara müdahale ediyordum acizane ve hoca efendi “ne oldu gene” diyordu. Umumiyetle hatalar vakıf ve ibtida bahislerinde oluyordu. Ben de ona izah ediyordum. “Hocam burada vakıf yapmak münasip olmaz” “Neden” Ben anlatıyordum. Hocam burada ibtida etmek

olmaz” “Neden” İzah ediyordum. “Bana dediler ki” dedi. “Tayyar Efendiler, falan ile yap bunu, filan ile yap dediler. Ben de İsmail Efendi olmadan olmaz, dedim. Ne kadar haklıymışım görüyor musun?”

Hoca ile biz komşuyduk. O komşuluk dolayısıyla hoca rahmetli aramızdaki yaş farkına rağmen yanıma gelir, beni yalnız bırakmazdı. Allah rahmet eylesin. Hoca ile benim bir kitap olacak kadar hatıramız vardır.

Dr. Mehmet Ali Sarı: “Ben daha çok Ali Üsküdarlı’yı dinlediğim için onun tavrını benimsedim. Ali Efendi makamata uygulardı, ama sırtmazdı makamlar. Nasıl geçiş yaptığını anlamazdınız, külfetsiz rahat okurdu.” Ali Efendi taklit edilemez. Ali Efendi sindirilir ama taklit edilemez. Çünkü Ali Efendi buradan Beyazıt’a 20 yoldan gider, ama Hafız Hasan Akkuş Efendi iki, bilemedin üç yoldan gider. O yollardan birinde onu yakalarsın. Ya birindedir, ya diğerinde, ya öbüründedir. Ama 20 yoldan giden bir insanı nasıl bulacaksın? Yakalayamazsın. Ama onun genel tavrını üslubunu sindirmek mümkün. Ama hoca bir yaptığı nağmeyi bir daha yapmaz. Hep değişik akortlar, değişik makamlar kullanır. Hoca başlı başına bir okuldu. Özetle İstanbul ekollerinden Ali Efendi’ninki saray ekolüdür. Talebeleri Kâni Karaca ve Hafız Ahmet Bolulu’yu da unutmamak gerekir.

Ali Efendi ile Beykoz İncirli köyünde bir mezuniyet cemiyetine katılmıştık. Ali Efendi cemiyetlere geç gelir, erken çıkardı. Cemiyet sonrası hocalar cami önündeki kahvede oturmuş, çay içip hasret gideriyorlardı. Ali Efendi onları gördü. Bir yanında ben varım, diğer yanında Kâni Karaca. Onlara şöyle bir baktı. “Bunlar şimdi işi medreseye dökerler” dedi. “Fıkıh, hadis konularına girerler.” Sıkılmaya gelmezdi hoca efendi. “Biz şöyle bir lamelif çizelim” dedi. Şöyle gidip şöyle gelmeye lamelif çizmek denirdi. Beykoz’dan Paşabahçe’ye. Hava da güzel. “Paça meşhurdur burada, ama biz eski paçayı bulamayız” dedi. Boğaza nazır bir kıraathanede çay içtik. Otobüse bindik Üsküdar’a gitmek için. Otobüsün en arkasında ben, Kâni Karaca ile Hoca Efendi birlikte önümde oturdular. Ben de arkalarındayım. Kâni Karaca âmâ görmüyor; Ali Efendi fotörünü önüne indirdi, o da görünmez oldu. Bir başladılar, Üsküdar’a kadar konser verdiler. Halk otobüsünde 30 km’lik klasik müzik konseri.

Ali Efendi ile çok anılarımız vardı. Ali Efendi başka adamdı. Abdurrahman Efendi vakur ve ciddi idi mesela. Ali Efendi şiir okurdu, edebiyattan da anlardı. Baki Süha Edipoğlu ile Hoca bir radyo programı yaptılar. Baki Süha Edipoğlu, edebiyatçı, çok kibar tarzda Ali Efendi’nin yaşını sordu. “Allah uzun ömürler versin. Ne zamandır sizden istifade ediyoruz, acaba yaşınız ne alemde?” diye sordu. Hoca “el bereketü fi’l-meçhul” dedi. “Meçhuldedir bereket.” Onun için müsaade edersen o bize kalsın. İşte Ali Efendi budur. Kaba insanlardan hoşlanmazdı. Ham değildi, pişmişti. Saray erkânı ile padişah ile görüşmüştü. O aldı götürdü bu işi.

Merhum Kâni Karaca: Hocama bir gün mevlitten Tevhid bahrini onun nağmeleriyle teybe okudum ve dedim ki hocam: “sizin çok önceleri okuduğunuz tev-

hit bahrini buldum dinler misiniz? “Çok memnun olurum” dedi. Bahrin sonuna yakın bir yerde “Ulan kör, bu nağme benim değil senin” dedi. Hocayı en iyi ben taklit ederdim. Onu taklit çok zordu, hatta imkânsız gibiydi.

Hocam, Karaköy'deki Yer altı Camiinde Kur'an okurken; İstanbul'un köklü ailelerinden, Osmanlı Hanedanına mensup fertler, meşhur müzik adamı, besteci, kompozitör Cemal Reşit Rey, kardeşi meşhur tiyatro adamı Ekrem Reşit Rey kardeşler ve daha pek çok musiki adamı ve sanatkâr kendisini dinlerdi.

Prof. Dr. Nihat Temel: Hoca Efendi ile çok beraber olduk. Enstitü'den Cuma günleri kaçıp, Yer altı Camiinde Cuma namazından önce okuduğu 45 dakikalık Kur'an-ı Kerim'i hep dinlemeye çalıştım. Bu gidiş gelişimizde bir hukukumuz oluştu. Beni çok sevdi ve birçok merasime, gittiği yere beraberce gittik. Bu şerefi bana bahsettiği için Allah'a şükrediyorum. Birçok hatıradan sadece iki tane anlatacağım:

Fatih Camiinde bir hafızlık merasimine beraber gittik. Abdestini aldı. Ağızlığını temizledi. Vakit erkendi. “şurada bir çay içelim” dedi ve cami avlusunun dışındaki hasır sandalyeleri olan bir çayhaneye oturduk. Çayını yudumlayıp sigarasını içerken bana Telhis ve Muhtasar'dan şiirler okuyordu ki, o arada hocayı tanıyan birisi geldi. “Ben Doktor Süleyman hocam” dedi. Hoca ona da çay söyledi ve şiirlere devam etti. Doktor Bey kendisiyle hocanın ilgilenmediğini görünce tekrar “Hocam ben Doktor Süleyman'ım” deyince hoca “Ne yapalım ben de Hafız Ali'yim” demişti. Hafızlık ona göre bütün meslek ve makamların ve her şeyin üstündeydi.

Yeraltı Camii'nin çıkışındaki Pilavcı Arnavut'tan yediğimiz nohutlu pilavı, katibim aile çay bahçesinde beraber dinlediğimiz taş plakları, Beyoğlu Ağa Camiinin imam odasındaki haftalık sohbetlerini (Kemal Batanay, Hafız Kemal, Sadettin Heper) daha ismini hatırlayamadığım nice zevatla yapılan ve bir devrin musiki ve tilâvet dehalarını dinleme fırsatını bana tattıran hocamıza rahmet diyor, minnet ve şükranlarımı vücudi manevilerine arz ediyorum.

Sonuç

Geçmiş yüzyıllar içinde Kur'an tilâvetinde İstanbul'a has bir okuyuş tavrının doğduğu ve geliştirildiği açıktır. Belki İstanbul'un fethiyle daha bir zenginleşerek günümüze kadar gelmiş olan bu tavrın ve Üsküdar Ağzı'nın iyi bilinmediği ve yeni nesillere gereği gibi aktarılmasında sorunlar yaşandığı da bir gerçektir.

Hac mevsimlerinde ve başka vesilelerle Arap ülkelerinden getirilen kasetler ülkemizde Kur'an öğrenimi görenler arasında bir taklit modasının yayılmasını da peşinden getirmiştir. Bu durum ise, Kur'an tilâvetinde asırların içinden süzülerek gelen güzel bir okuyuş tarzı olan İstanbul tavrının unutulması ve terk edilmesine sebep olmuştur.

Başta Diyanet İşleri Başkanlık Birimleri olmak üzere Türkiye'mizdeki İlahiyat Fakültelerinde bu alanda yapılacak çok şeyler olduğunu düşünüyor ve yapılacağı kanaatini taşıyorum.

Ali Üsküdarlı, mesai arkadaşlarıyla birlikte (oturanlardan soldan dördüncü)

İlim, ahlak timsali, şair, edip, musikişinas, tilâvet ve kıraat üstadı, bir devri bütün değerleri ile yaşayan ve bize haliyle, ka'liyle aktaran Üsküdarlı Hafız Ali Efendi'yi sizlere anlatma ve hatırlatma fırsatını bana veren Üsküdar Belediyesi bütün yetkililerine teşekkürü bir borç biliyor, hepinize saygılar sunuyorum.

KAYNAKLAR

- AKAKUŞ Recep "Akkuş Hasan" *TDV İslam Ansiklopedisi*, XI, İstanbul 1989.
 BALTACI Cahit vd., *Kur'an Kurslarında Eğitim Öğretim ve Verimlilik*, İstanbul 2000.
 ÇOLLAK Fatih, *Reisü'l-Kurra Hendekli Hafız Abdurrahman Gürses Hoca Efendi*, İstanbul 2002.
 Elif ÇOŞKUN, *İstanbul'da Kur'an Tilâveti*, (Mezuniyet Tezi), İstanbul 2005.
 KARAÇAM İsmail, *Kur'ân-ı Kerîm'in Faziletleri ve Okunma Kaideleri*, İstanbul 1984.
 OKIÇ M. TAYYİB, *Kur'ân-ı Kerîm'in Üslubu ve Kıraati*, Ankara 1963.
 ÖZCAN Nuri, "Hafız Sami", *TDV İslam Ansiklopedisi*, XV, İstanbul 1997.
 SAĞMAN Ali Rıza, *Meşhur Hafız Sami Merhum*, İstanbul 1947.
 SAĞMAN Ali Rıza, *Mevlid Nasıl Okunur ve Mevlidhanlar*, İstanbul 1951.
 SAĞMAN Ali Rıza, *Sağman Tecvidi*, İstanbul 1955.
 ŞENSES Rahmi, *Bugünün Meşhur Huffaz-ı Kiramı ve Mevlidhanlar*, İstanbul 1965.
 Yaşayan Huffaz-ı Kiram'dan Hatıralar

Beylerbeyi'nin Hanımefendi Sanatkârı: Rikkat Kunt (1903-1986)

PROF. DR. ÇİÇEK DERMAN

Marmara Üniversitesi

Tam 10 sene kendisinden feyz almaya çalıştığım Rikkat Kunt Hocamı, tebliğ sürem içinde sizlere kısaca tanıtmaya ve Üsküdar semtine neler kazandırdığını anlatmaya çalışacağım.

Onu ebedi âleme uğurlayalı neredeyse 23 yıl tamamlanıyor. Üsküdar'a bağlı Beylerbeyi'ndeki evini âdeta sanat merkezi haline getiren Rikkat Hanım, uzun yıllar tezhip sanatını öğrenmek gayesiyle pek çok talebesinin buraya gelmesini sağlamıştır. Ben de 1976-1986 yılları arasında her hafta bu kapıyı çalanlardan biriydim (Resim.1). Yalnız öğrencilerin mi? Kendisini tanımak isteyen yabancıların, yazılarının bezenmesini talep eden hattatların ve eserlerini görmeyi arzu eden sanatseverlerin sık sık ziyaret ettikleri bu ev, hâlen onun eşyalarıyla muhafaza edilmektedir.

27 Nisan 1903 tarihinde İstanbul Beylerbeyi'nde dünyaya gelen Fatma Rikkat, Osmanlı devrinde devlete vâli, nâzır ve âyân âzası olarak hizmet eden fikir ve ilim adamı, Hüseyin Kâzım Kadri Bey (1870 -1934) ile Güzide Hanım'ın (1886-1950) iki kızından büyük olanıdır. Rikkat ismini, babasının yakın arkadaşlarından Tefik Fikret (1867 -1915) koymuştur.

Hüseyin Kâzım Bey, Birinci Cihan Harbi'nden birbuçuk yıl evvel, İstanbul'daki siyasî durumdan rahatsız olunca, o zaman Osmanlı toprağı olan Beyrut'a ailesiyle birlikte gidip yerleşmiş ve *Türk Lugati*'ni orada kaleme almaya başlamıştır.

Rikkat Hanım'ın babaya ve babaanneye olan hayranlığı ve düşkünlüğü ömür boyu devam etmiştir. Sohbetlerimizde mutlaka söz döner dolaşır Hüseyin Kazım Bey'e gelir ve hocam, ondan bir hatıra naklederek sözünü noktalardı. İşte böyle bir sohbet sonunda: *"Babam sık sık bana, 'Sen hiç yukardan bırakılan bir taşın yere nasıl düştüğünü görmedin mi? Nesiller arası muhabbet de işte böyledir, geriye değil, ileriye yönelir. Ebeveyn evlâdına daha düşkün olur."* demişti.

1- Rikkat Kunt ve talebesi Çiçek Derman (Mart 1977)

Rikkat Hocam tahsiline Beyrut'ta başlar. Önce bir Fransız mektebine verilir, sonra burası kapanınca Alman mektebine gitmek zoruna kalır ve harbin bitişinden sonra, 1919'da hep beraber İstanbul'a dönerler. Genç Rikkat, kendisinin doğumuyla eve getirtilen Fransız mürebbiye ve farklı okullardaki eğitimi sayesinde üç yabancı dile sahip olmuştur. Buna rağmen anadiline yabancı kelime katmamaya özen gösterirdi. Bir gün: *“Sizi dinlemek ayrı bir zevk, şiir gibi âhenkli konuşuyorsunuz”* dediğimde, babasının yakın dostu olan Mehmed Âkif Bey'den (Ersoy, 1873-1936), özel olarak edebiyat dersi aldığını anlatmış ve *“Türkçemi ona medyûnum. En ince teferruatına kadar, arûzu ve vezinle şiir okumasını bana o öğretti.”* demişti.

Ressam Ali Sâmi Bey'den (Boyar,1880-1967) resim dersleri, aynı yıllarda, tanınmış piyano hocası Alman asıllı Langaberg'den piyano dersleri almıştır.

Hocamın, *“Evlenmek zamanı geldi, evlendim”* diye anlattığı ilk izdivâcı, âilelerin isteğiyle 1921 yılında gerçekleşmiştir. Zevci İsmail (Sarıca) Bey'in diş hekimliği tahsili için gittikleri Almanya'da üç yıla yakın kalırlar. Esâsen Almanca'ya vâkıf olan Rikkat Hanım bu yıllarını -sevdiklerine hasret kalmanın dışında- zevkle sürdürür. Hattâ orada konservatuara devam edip müzik tahsili bile yapmıştır. İstanbul'un 1923 yılındaki kurtuluşundan sonra yurda dönerler ve ilk oğlu Reşid'i (Sarıca) 1924 yılı Ekim ayında dünyaya getirir. Nisan 1925'de de bu evlilik noktlanır. Bir müddet sonra Arnavud asıllı bir Hariciye memuru olan

BEYLERBEYİ'NİN HANİMEFENDİ SANATKÂRI:
RİKKAT KUNT (1903-1986)

2- Rikkat Hanım ilkbahar aylarında Çamlıca'da, (1946-47 yılları)

Fahrettin Çağatay (1897-1970) ile ikinci evliliğini yapar. Bu defaki seçim kendisine âittir. Zevci Atina'ya tâyin edilince birlikte giderler. Bir sene kalıp tekrar yurda döndüklerinde (1927), ikinci oğlu doğar. 2-3 sene sonra bu evlilik de yürümez olur ve Rikkat Hanım için tekrar ayrılık gerçekleşir. İkinci izdivâcının da ayrılıkla bitişi, “30 yaşında, iki çocukla, ne yapacağımı şaşırılmış bir vaziyette ortada kaldım. O arada babamı kaybettim (1934). Asıl o zaman dünya başıma yıkıldı. Perişan bir hâlde içime kapandım, kaldım.” sözleriyle anlatırdı.

Bu yıllarda Rikkat Hanım'a, Hüseyin Kâzım Bey'in dayısı olan İsmail Hikmet Ertaylan'ın (1889-1967): ‘Rikkat, şimdi ne yapacaksın? Bir üçüncü evlilik düşünüyor musun?’ sorusuna: ‘Aman, Allah korusun, göstermesin’ cevabı üzerine: ‘Ev için hiçbir mükellefiyetin yok, gâilen yok. Bomboş bir insan ne yapar? Bir şeyler yapmalısın.’ der. Akademi Müdürü Ressam Nâmık İsmâil'in (1890-1935) vefatı üzerine müdürlüğe altı ay süreyle vekâlet eden İsmail Hikmet, 1936 yılının bir günü küçük yeğeni Rikkat'i Akademi'ye davet eder. Müdüriyet odasında ilk defa gördüğü İsmail Hakkı Altunbezer'e (1873-1946) meftûn olan Rikkat Hanım'ın: “Aslan gibi 1.80'in üstünde bir boy, göğsüne kadar inen bembeyaz sakal, şahin gibi bakan mavi gözler...” diye tanıttığı hocasıyla münasebeti yıllarca devam etmiştir. Ertaylan'ın: “Hoca, bu yeni taleben; eti senin, kemiği benim, al” demesiyle

3- Fatih
Albümü'nden
Rikkat Kunt'un
fırçasıyla bezenmiş
bir sayfa

4- 5 – Fatih Albümü'nden Rikkat Kunt'un fırçasıyla bezenmiş 2 farklı sayfa

birlikte tezhip atölyesine giderler. Evvelâ misafir talebe olarak devam eder, daha sonra resmen kaydı yapılır. Maddî bir endişesi olmadığı için ağırdan aldığı tahsil hayatında Altunbezer'in tezhip tarzında aradığını bulamayınca, Akademi'de çini muallimi olan Feyzullah Dayıgil'le (1910-1949) çalışmalarına hız vermiş ve İstanbul âbidelerinde bulunan çiniler üzerinde uzun araştırma ve çalışmalar yaparak XVI. asrın tezyînat üslûbunu yeniden ihya etmişlerdir.

Akademiye 1936 yılında talebe olarak giren Rikkat Hanım, mezuniyetinden sonra 1944'den itibaren kütüphane memurluğu (Resim.2) ve hoca olarak tam 32 sene bu çatı altında bulunmuş ve Nisan 1968 yılında emekli olmuştur. 83 yıllık hayatının 50 yılını sanatla iç içe geçirmiş, sayısız eser vermiş ve öğrenci yetiştirmiştir.

Rikkat Hanım, sahip olduğu geniş kültüre rağmen, nedense eser telif etmek yoluna girmemiş ve neşriyat hayatından daima uzak kalmıştır. *Vakıflar Dergisi*'nde (1938, sy. 1, s. 83-90); ve (1942, sy. 2, s. 223-232) "İstanbul Çinilerinde Lâle" başlıklı -pek çok motifle zenginleştirilmiş iki makale vardır ki- Feyzullah Dayıgil imzasıyla çıkmış olmakla beraber henüz talebe olan Rikkat Hanım'ın bunlarda görünmez bir emeği vardır. Ayrıca, 1942 yılında *Güzel Sanatlar* mecmuası (sy. 4, s. 101) Sedefkâr Vâsıf Bey'e (1876-1940) dâir makalesi dışında bir neşriyatı olmamıştır.

6- Rikkat Hoca'nın bezediği Hamid Aytac'ın Besmelesi

7- İsmail Hakkı Altunbezer'in hattı ve Rikkat Kunt'un tezhibi

Rikkat Hocam yeri geldiği zaman, sözünü esirgmeden söyleyen, mert yapılı bir hanımdı. Babasına seciye ve huy bakımından çok benzediğini söylerdi. Bununla ilgili hâdiselerden birini kendisinden duyduğum şekilde nakledeyim: Bir toplantıda İbnülemin Mahmud Kemâl Bey'e (1870-1957) hocamı tanıştırlılar. İlk sözü: *'Ben babanı hiç sevmezdim'* olur. Rikkat Hanım da cevâben: *'Babam da size karşı aynı hislerle meşbû idi, efendim'* der. İbnülemin Mahmud Bey çok sinirlenir ve: *'Tam babasının kızı'* diyerek oradan uzaklaşır.

Rikkat Hanım 1970 senesinde Portekiz Hükümeti tarafından, Lizbon'da sel felaketine uğrayan Gülbenkyan Müzesi eserlerini aslına uygun tamir etmesi için davet edilir. Bu sel afeti 1968 yılında meydana gelmiştir ve uzun araştırmalar sonunda hem eski eser tâmirindeki mahareti, hem de mükemmel lisanıyla Türkiye'den seçilip, her türlü rahathği temin edilerek uzun bir zaman şartıyla kendisine müracaat edilir.

İlk olarak Gülbenkyan Müzesi'nde bulunan ve 48 saat su altında kaldığı için epeyce yıpranan 1501 tarihli Tîmûrî hükümdarlarından Sultan İskender'e ithâf edilmiş minyatürlü bir yazma ile işe başlanır. Herat üslûbunun en güzel örneklerinden olan ve bugün dünya üzerinde bir eşi daha bulunmayan bu çok değerli eserin onarılması hocamı tahmîninden fazla yarar. Bir de ülkenin iklim ve havası sağlığını bozunca, iki buçuk ay süren çalışmalarına nokta koyarak İstanbul'a geri döner. 36 parçadan oluşan minyatürlerin bu müddet zarfında ancak 5 tanesi elden geçirilebilmiştir.

Müze yetkilileri, Rikkat Hanım'ın çalışma tarzını ve tamir ettiği minyatürlerin başarılı sonucunu değerlendirerek, kalan 31 parça minyatürü Ankara'daki elçilik ve buradaki konsolosluk aracılığıyla Beylerbeyi'ne evine kadar getirip onarımına devam etmesini isterler. Bu ısrarlı talep neticesinde, sadece verilen söze güvenilerek, günde 2-3 saatlik bir çalışmayla bu 31 parça tamamlanır ve yine sıkı güvenlik tedbirleri altında Portekiz'e gönderilir. Kendisi bu konu açıldığı zaman: "*Baha biçilemeyen bu kıymetli eserin, hiçbir imza veya senet karşılığı olmadan İstanbul'a evime gönderilmesi ve tâmirinin istenmesi, hem de ısrarla istenmesi, doğrusu, bir Türk sanatkârına çok şerefli bir tevcihtir*" derdi.

Hocamla ilk karşılaşmam 1970 yılında, tezhibini kendisinden rica ettiğimiz birkaç celi yazının teslim alındığı gündü. Uğur Derman'la birlikte ben de kendisini Beylerbeyi'ndeki evinde ziyarete gittim. Çok kısa süren bir görüşmemiz oldu. Daha sonra onu, 1972 yılında Üsküdar'da Üstâd Necmeddin Okyay (1883 -1976) için tertib edilen jübile toplantısında gördüm. Muhsin Demironat (1907-1983) ile yanyana oturuyor ve tatlı tatlı sohbet ediyorlardı. Çekingen tabiatım sebebiyle, yanlarına gidip kendimi tanıtamadım. Nihâyet zevcimle beraber, 6 Ocak 1976 günü Necmeddin Okyay'ın defninden hemen sonra tâziyede bulunmak üzere Rikkat Hanım'ın evine gittik. Caddeye bakan ufak, balkonlu çalışma odasında başlayan bu görüşme, hocamızın vefatına kadar kesilmeden devam etti. "*Elimi size bırakıyorum*" sözü hâlâ kulaklarımdadır. Emanetine lâıyk olmaya ve elimden geldiğince koruyup yeni nesillere aktarmaya çalışıyorum.

Cumhuriyet Devri'nin klâsik Türk kitap sanatlarına ait en mühim yazma eseri, 1945-1953 yılları arasında İsmail Hikmet Ertaylan'ın girişimiyle vücûd bulan "*Fâtih Albümü*" dür. İstanbul'un 500. Fetih yıldönümü için Akademi hocaları ve öğrencileri tarafından hazırlanan bu eserde Rikkat Hanım âdeta *sernakkaşe* vazîfesini üstlenmiştir. Önce talebesiyle kütüphane ve müze çalışmaları yaparak Fâtih devri eserlerini incelemiş; motifleri, renkleri, desen ve üslûb özelliklerini tesbît etmiştir. Daha sonra Fâtih Dîvanı'ndan seçilen şiirler devrin hattatlarına yazdırılmış ve bunların bir kısmı tezhip hocaları, bir kısmı da Akademi'nin yetişmiş öğrencileri tarafından Rikkat Hanım'ın kontrolü altında bezenmiştir. Bu yazma eser, Rikkat Hoca'nın hayatında müstesnâ bir yer alır. Bu çalışmanın en önemli yanı, hiçbir maddî karşılığı olmadan, bir gaye uğruna hazırlanmasıdır. 25 x 40 cm. eb'adında ve 66 kıt'adan meydana gelen bu eser, hâlen Şevket Rado (1913-1988) ailesinin husûsi koleksiyonunda bulunmaktadır (Resim. 3-4-5).

1958 yılında, Bâbüâlî'nin sevilen nâşirlerinden İsmail Akgün tarafından Halim Özyazıcı'ya (1898-1964) sipariş edilen büyük boy bir dizi kıt'anın bezenmesi, sahibince Rikkat Kunt'dan istenir. Her biri diğerinden âlâ olan bu tezhipler, o mükemmel hatla birbirini tamamlayarak ortaya müstesnâ eserler çıkmıştır. İsmail Akgün 1979 senesinde bu eserleri Topkapı Sarayı Müzesi'ne hediye etmiştir. Çok hâlsiz olmasına rağmen o gün Rikkat Hanım'ı alıp Saray'a götürmüştü ve 20 sene evvel yaptığı bezemeleri bir daha görmesini sağlamıştık. Ne kadar memnun olmuş ve heyecanlanmıştı.

8- Sultan Abdülmecid tuğralı bu menşurun bezemesi, 1970'li yıllarda Rikkat Kunt tarafından yapılmıştır

10- Hamid Aytac'ın bu hilyesi, Rikkat Kunt tarafından tezhip edilmiştir

Fransa’da bir klinik sahibi olan hocamın ikinci oğlu Dr. Nur-Jean Ghata’nın (1927-1981) vefatı, Rikkat Hanım 78 yaşlarındayken vukû buldu. O günlerde acısını nasıl içine gömüp metin görünmeğe çalıştığına ve ızdırabıyla etrafını üzmemeye dikkat edişine bizzat şahit olmuştuk. Büyük bir olgunluk ve edeble bu acı günlerini Yaradan’a ve sanatına sığınarak hafifletmeğe, sabırla dayanmağa çalışmıştı.

Ömrünün son demlerinde “Bir Hanım San’atkârımız” başlığı ve kendi imzâsı ile *Sandoz Bülteni*’nin 1985 yılı 2. sayısında (s. 10-18) neşredilen hayat hikâyesi, ses bandına alınmış olan bir konuşmasının Uğur Derman tarafından kâğıda aktarılmış şeklidir. Hocam bu konuşma metnini şu cümlelerle nihayetlendirmişti: “*Bu sanat öyle bir şey ki ölmüyor, öldürmüyor. Bilakis insana gayret veriyor ve ayakta durmasını sağlıyor. İçinden gelen gayreti insan söndüremiyor. Ne eski gözüm, ne eski bileğim var ama, şu yaşta kabaca da olsa, bir şeyler meydana getirmeyi nasib ettiği için, Cenâb-ı Hakk’a şükürüm sonsuzdur.*”

Hocam, 1983 yılında aramızdan ayrılan Muhsin Hoca’nın cenazesinin camiden önce Akademi’ye getirildiğini duyunca çok üzölmüş ve bizlere bir vasiyet gibi şu sözleri söylemişti: “*Cenaze götürölmez, cenazeye gelinir. Beni asla böyle doluştırmayın. Evden Beylerbeyi Camii, oradan da Küplüce Kabristanı, isteyen oraya gelir.*”

14 Ocak 1986 tarihinde Beylerbeyi’ndeki evinde, arkada sayısız eser bırakarak Hakka kavuşan hocamın cenazesi istediği gibi evinden Beylerbeyi Camii’ne, oradan da Küplüce Kabristanı’nda, 1934 yılında defnedilen babasının mezarına kondu. Böylece sevgili babasına da kavuştu. Mekânı cennet olsun.

Rikkat Kunt Hanım; “*Sanatınızı üstünüzde taşıyınız*” derdi. Bu, eser meydana getirmekten çok daha zor bir iştir: Kendimizi bezeyebilmek... Zamanla kötü huylardan önce Yaradan’ın, sonra sanatın yardımıyla kurtulup güzel ahlâk sahibi olabilmek...

Kendi adına bir sergi tertibini hayatı boyunca aklından geçirmeyen Rikkat Hoca’nın muhtelif koleksiyonlardan derlenen 80 eseri, ölümünden kısa bir müddet sonra İslâm-Tarih-Sanat ve Kültür Araştırma Merkezi’nde (Çit Kasrı) ziyârete açılmış; 1 Mart 1986 günü de aynı yerde bir anma toplantısı gerçekleştirilmiştir. Bir buçuk ay sergisi açık kalmış ve çok alâka uyandırmıştır (Resim. 6-7-8-9-10) .

Hüseyin Kâzım Bey tarafından Mimar Kemaleddin Bey’e (1870-1927) Rikkat Hanım’ın doğduğu senelerde yaptırılan Beylerbeyi’ndeki yalının -vârislerin ısrarı üzerine- satılmasıyla, hocam yine aynı semtte yaptırdığı apartmanın üst katına taşınır. Bu yeni hâneye “mubâreke” olarak Necmeddin Hocamız bir tarih düşürür ve *ta’lîk* ile yazar:

*Duhter-i pâkîze-i Mîr Hüseyin Kâzım’ın
Ber-karâr olsun İlâhî, yaptığı kâşânesi,
Necmi tebrîk eyleyip cevherle yazdı târihin:
Oldu pek cây-ı nefîs Rikkat Hanım’ın lânesi.
1376 (1956)*

9- Rikkat
Hocanın
fırçasıyla
tezhip
edilmiş
Hasan Rıza
Efendi'nin
bir levhası

(Allahım! Dilerim ki, Hüseyin Kâzım Bey'in lekesiz, temiz kızının yaptırdığı mükemmel binâ dâimî kalsın. Necmi tebrîk eyleyip noktalı harflerin hesabıyla tarihini düşürdü: *Rikkat Hanım'ın yuvası pek güzel bir yer oldu*).

Tezhibi hocamın elinden çıkan bu mâil ta'lik kıt'a evin salonunda asılı dururdu. Hayatını kaleminin ve fırçasının ortaya çıkardığı güzellikler içinde geçiren Rikkat Hocama, aradan geçen neredeyse çeyrek asır sonunda rahmet dileklerimi tazeleyerek sözlerime son veriyorum. Adının geçmediği ve kendisini örnek olarak anlatmadığım bir dersimi hatırlamıyorum.

Girişimci Bir Üsküdar Sevdalısı: Hüseyin Suat Erginer (1908 - 5 Kasım 1988)*

DOÇ. DR. FETHİ GEDİKLİ

Marmara Üniversitesi

Giriş

Bu tebliğde uzun yıllar Üsküdar'da yaşayan ve onun sorunlarıyla yakından meşgul olan, bu sorunların çözümüne katkı sunan, Üsküdar'ın kalkınması ve güzelleşmesi için teşebbüslere girişen Hüseyin Suat Erginer'in hayatından, kişiliğinden, eserlerinden ve bilhassa Üsküdar ile ilgili çalışmalarından söz edeceğiz.

İki on yıl ihmal edildikten sonra, "koca şehir" deyip hakkında birçok girişimlerde bulunup birçok kitaplar yazmış olduğu VI. Üsküdar Sempozyumu'nda tam da ölümünün 20. yılına denk düşen bir haftada onu anma fırsatının doğmasını kaderin müstesna bir tecellisi sayabiliriz.

Suat Erginer ilk kitabını yayınladığı 1944'ten beri felsefeden biyografiye, sosyopolitik konulardan dil eğitime kadar 18 basılı ve -en az- 5 tane de basılmamış eser bırakmıştır. Ama asıl dikkati çeken onun sorumlu ve faal bir vatandaş olarak yaşadığı şehrin ve ülkenin sorunlarını çözmek için devamlı çaba göstermesidir. Basılı 18 eserinden 7'si doğrudan Üsküdar ile alakalıdır. Günümüzde adeta unutulmuş olan¹ ama vaktiyle Ataç Yayınları, Varlık Yayınları ve Türkiye İş Bankası Yayınları arasında kitapları yayınlanan bu değerli aydını ve eylem adamını bugün saygıyla hatırlamak görevimizdir.

I. Hayatı

H. Suat 27 Nisan 1910'da (14 Nisan 1326) Osmanlı Devletine bağlı Bosna Hersek'in Sancak vilayetinin bir kasabası olan Taşlıca'da² doğmuştur.³ İzmir doğumlu olan babası Ali Rıza (d. 1294), o daha 9 yaşında (ö. 25.03.1335) iken; Selanikli olan annesi Melek hanım (d. 1306) ise 24 Aralık 1956'da vefat etmiştir. Muhtemelen babası İzmirli bir ailenin çocuğu iken memuriyeti (askerlik görevi?) münasebetiyle bulunduğu Rumeli'nde evlenmiş ve Hüseyin Suat orada doğmuştur.

H. Suat'ın ilkokul tahsilini nerede yaptığı belli değildir. Orta ve lise öğrenimini ise İstanbul Erkek Öğretmen Okulunda yapmıştır (1931).⁴ Tahsil hayatı kendi ifadesiyle şöyledir:

“Lise tahsilimi, müsabaka imtihanını kazanarak girdiğim İstanbul Erkek Öğretmen Okulunda yaparak, 1931 yılında, ‘iyi’ derece ile mezun oldum. Ve yedek subay okulunda geçen 6 aylık tahsil müddeti dâhil, bir buçuk yıl süren ilk askerlik müddetiyle birlikte, 22 Eylül 1931 tarihinden 22 Ekim 1938 tarihine kadar ilkokul öğretmeni olarak çalıştım.

1938 yılı başlarında Fransızca, İngilizce ve Almanca dallarında liselere yabancı dil öğretmeni yetiştirilmek üzere Avrupa'ya öğrenci gönderilmek maksadıyla açılan müsabaka imtihanlarını kazandıysam da İkinci Dünya Harbi dolayısıyla Avrupa'ya gidemeyerek, iki yıl süreli yüksek tahsilimi İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesine bağlı yabancı diller kurslarında tamamlayarak ‘iyi’ derece ile, 1940 yılında mezun oldum.⁵

İ.Ü. Edebiyat Fakültesi'nde açılan Yabancı Diller Kursu Fransızca Bölümü'nü bitirenler “program itibariyle Gazi Terbiye Enstitüsü Yabancı Dil Şubesi öğretimine denk bir öğrenim gördükleri”⁶ kabul edilip yüksek tahsilli sayıldıklarından H. Suat da yüksek tahsilli sayılmıştır.

Çalışmamıza ilk başladığımızda elimizde Erginer'in hayatı hakkında Üsküdar Nüfus Müdürlüğü'nün 8 Mart 2005 tarihli nüfus kayıt örneğinden başka herhangi bir bilgi yoktu. Genel ağda yaptığımız bir taramada onun “Yön Bildirisi”ni⁷ “Suat Erginer (Yazar, Mülga Milli Korunma Teşkilatından emekli müdür muavini)⁸ unvanıyla imzaladığını tespit ederek 10.06.2008 tarihli bir mektupla bilgi için Emekli Sandığı Genel Müdürlüğüne başvurduk. Aldığımız cevapta bizzat müracaat etmemiz tavsiye olunuyordu.⁹ Bunun üzerine, 29 Ağustos 2008 Cuma günü Ankara'daki Emekli Sandığı Arşiv Dairesi Başkanlığı'na giderek yazarımızın dosyasını bizzat inceleme fırsatı bulduk.

Erginer'in hayatı hakkındaki bilgilere ilk kez bu çalışmada yer verildiği için bunların biraz teferruatlı tutulmuş olması okuyanlarca anlayışla karşılanacaktır ümidindeyiz. Arşivdeki 25.01.1957'de tanzim edilen Hizmet Cetveli'ne göre 11257 sicil numaralı Hüseyin Suat Erginer 22 Eylül 1931'den 27 Teşrinievvel/Ekim 1931'e dek Manisa vilâyeti Turgutlu kazası Hilâl Mektebi muallimi, 28 Teşrinievvel 1931'den 30 Eylül 1932'ye dek Manisa vilayetinin Alaşehir ilçesinin İnegöl nahiyesinin Koçaklar Köyü mektebi muallimi

GİRİŞİMCİ BİR ÜSKÜDAR SEVDALISI:
HÜSEYİN SUAT ERGİNER (1908 - 5 KASIM 1988)

"Üsküdar Penceresinden Görünen Türkiye" kitabının ön ve arka kapakları

olmuştur. Sonra bir süre çalışmaya ara vermiş, 12 Kanunisanı/Ocak 1933'den 1 Teşrinisanı/Kasım 1934'e dek yine İnegöl'de aynı köy mektebinde¹⁰ muallimlikte bulunmuştur. Sonra 1 Teşrinisanı/Kasım 1934'den 22 Teşrinievvel/Ekim 1938'e dek Horzumkesirler (şimdi Horzumkeserler) Köyü Mektebi muallimliği etmiştir.

Üç kere askerlik hizmetine çağrılan Suat Erginer birinci askerliğini 18 ay olarak 1.5.1934-30.10.1934 arasında 6 ay Selimiye 33. Tümen 43. Top. A. Hz. Kıt.nda yaptıktan sonra 31.10.1934-30.4.1935 arasında yine 6 ay Halıcıoğlu Yedek Subay Okulunda (II. Tb, VIII. Bl.), son 6 ayını ise 30.4.1935-1.2.1935 tarihleri arasında Uşak 25. Top. A. II. TB. İaşe Subayı (Levâzım Asteğmen) olarak kıta hizmetinde geçirmiştir.

İkinci askerliğini 26.6.1940 ila 13 Ekim 1941 arasında 15 ay 17 gün olarak Manisa 44. P.A. 2 TB. İaşe Subayı (Levâzım Teğmen) olarak tamamlamıştır.

Üçüncü askerliği ise 15.8.1944 ila 29.09.1944 arasında 1,5 aydır. Toplam olarak 3 yıla yakın (35 ay 2 gün) askerlik yapmıştır.

Fransızca kursunu bitirdikten sonra 19 Ocak 1942-11 Haziran 1942 arasında Samsun Lisesi Fransızca öğretmenliği stajyeri olarak göreve başlayan H. Suat, 11 Haziran 1942-28 Eylül 1943 arasında aynı lisede Fransızca öğretmeni olarak çalışmıştır. 6 Ekim 1943-10 Ekim 1946 arasında Kars Lisesi ve 22 Ekim 1946-3 Kasım 1947 arasında Balıkesir Necatibey Öğretmen Okulu; 10 Kasım 1947-30 Mart 1950 arasında İzmir Kız Öğretmen Okulu, 1 Ekim 1949-8 Mayıs 1954 arasında İzmir Atatürk Lisesi'nde ve 14 Aralık 1954-17 Kasım 1955 arasında da İzmir Namık Kemal Lisesi Fransızca öğretmenliklerinde bulunmuştur.

Müdürler Komisyonunun 6.5.1954 tarih ve 77 sayılı kararı ile görülen lüzum üzerine bir ara vekâlet emrine alınmıştır. Vekâlet emrinde 8.5.1954 tarihinden 14.12.1954 tarihine kadar 7 aydan ziyade kalmıştır. Vekâlet emri Müdürler Komisyonu'nun 6.11.1954 tarih ve 338 sayılı kararı ile kaldırılmıştır. Vekâlet emrine ne sebepten alındığına dair dosyasında herhangi bir bilgi mevcut değildir.

Hizmet Cetvelinin 'Düşünceler' sütununda "Bir buhran neticesinde görevini 16.10.1950 tarihinde terk ettiğinden görevine başladığı 8.1.1951 tarihine kadar özürlü sayılarak maaşsız mezun sayıldığı müdürler komisyonunun 7.6.1951 tarih ve 322 sayılı kararından anlaşılmıştır." kaydı da yer almaktadır.

"Mektebin lağvı ile nakil"den sonra "işe başlamadığından müstafi sayılmıştır." diye dosyasında müphem bir kayıt vardır.

"5439/2 sayılı kanuna göre İzmir Atatürk kütüphanesinde görevli" kaydına rağmen, ilgilinin bu göreve başlayıp başlamadığı, başladıysa ne kadar süreyle vazifede bulunduğu hakkında bilgi yoktur.

22 Ekim 1956 tarihinde kendi isteği dışında¹¹ Milli Eğitim Bakanlığı'ndan ayrılarak İktisat ve Ticaret Vekâleti Milli Korunma Dairesi Zat ve İdari İşler Müdürlüğü'nün 133 sayılı Kararnamesi gereğince Tahsis ve Tevzi Dairesi Reisliği İstanbul Müdürlüğü müdür muavinliğine tayin edilmiştir. H. Suat Erginer 10.12.1959 günü mesai saatini müteakip buradaki vazifesinden emekliye ayrılmıştır.¹²

Erginer bundan sonra hayatını yaşadığı Üsküdar'ın ve ülke sorunlarının çözümüne adanarak çeşitli gazetelerde görüşlerini dile getirmiş ve yapılmasına inandığı işleri de bizzat takip etmiştir. Bu dönem onun yazı hayatı için de verimli olmuş, basılı bulunan 18 eserinden 14'ünü emekliliğinde neşretmiştir. Erginer'in 28 Şubat 1983 tarihli T.C. Emekli Sandığı Genel Müdürlüğü'ne hitaplı dilekçesinden 1981 yılı başlarında "...bundan iki yıl kadar önce geçirdiğimiz yangın felaketi dolayısıyla, diğer kıymetli evrak ve kitaplarımla birlikte zayi olduğundan..." demesine bakılırsa, yazarın -aşağıda belirtileceği üzere- yayınlanacağını duyurduğu eserlerinin neden ışık yüzü görmediği anlaşılabilir. Bunlar arasında "Günlerin Ardından" adlı "Otobiyografik bir deneme" diye tanımladığı eseri de vardı. Eğer bunları bir yere tevdi etmemişse, büyük kayıp olmuştur.

Dosyasında bulunan 23.8.1935 tarihli bir kayıttan anlaşıldığına göre ilk soyadı “Dölen” iken sonradan onu “Erginer” ile değiştirmiştir.

Erginer zaman zaman Vatan ve Dünya gazetelerine yazmıştır: Üsküdar Gazetesinde ise başyazarlık yapmıştır.¹³

Üsküdar’da 60’lardan 70’lere kadar Kuzguncuk, Paşalimanı caddesi, Nacak sok. no. 21/1; 70’lerden sonra Rumi Mehmetpaşa Mahallesi, Bakıcı sokağı, no. 14, kat. 1 ve Selami Ali mahallesi, Söz Ebesi sokağı, No 10 ve 13? adresinde oturan ve evlenmediği anlaşılan H. Suat Erginer 5 Kasım 1988 günü 78 yaşındayken vefat etmiş ve Karacaahmed mezarlığına gömülmüştür.¹⁴

II. Kişiliği

Eğitimci, öğretmen, felsefeci, yazar, çevirmen olan Suat Erginer kalkınma ideolojisine inanmış mücadeleci, dinamik, kararlı, fikr-i takip sahibi bir Cumhuriyet aydınıdır. Türkiye Emlak Bankası müdürü ve Eski Eserler ve Anıtlar Yüksek Kurulu üyesiyle görüşmelerinde Üsküdar Karadavut Camii yanında işhanı inşasının yararlı olacağını savunması, Üsküdar’daki bazı eski yapıların yıkılmasını istemesi onun aynı zamanda pratik, pragmatik ve yararçı yanını göstermektedir.¹⁵ Kendisini “siyasal kanaat bakımından tamamıyla bağımsız bir vatandaşım. Hiçbir siyasi parti ile ve hiçbir surette bir ilgim ve ilişkim yoktur”¹⁶ “ben bir aydın kişi, bir yazar ve özellikle bir Üsküdar hemşerisi olarak”¹⁷ tanıtmaktadır.

Erginer’de gördüğümüz en önemli özelliklerden biri onun ‘sıkı bir kalkınmacı’ olmasıdır. “Üsküdar’ın kalkınma davası”nda¹⁸ büyük bir gönüllüdür. Bu durum, umumiyetle Cumhuriyet aydınlarının hepsinin özlemidir. Memleketin herhangi bir yerinde bir fabrika bacasını tüter görmek onlarda neredeyse aşk seviyesinde bir tutkudur. Üsküdar ve civarında bir arkadaşıyla yaptıkları bir inceleme gezisinde “bu şehrin yakın bir gelecekte büyük bir sanayi şehri olmaya yöneldiğini memnunlukla gördük” notunu düşmüştür. Gördükleri başlıca büyük fabrikaları tek tek saymaktan memnundur. Sonra 1972-73’de kurulmuş, Perşembe pazarı, Sağmalcılar, Topkapı semtlerinde çalışan ve makine yedek parçası imal ve dökümü yapan sanayicilerin meydana getirdiği Dudullu Sanayi Sitesi hakkında bilgi verir:

“Bu modern sanayi sitesini yapım halinde görmek insanda kuvvetli bir sevinç duygusu uyandırıyor. Yurdun kalkınması yolunda yapılan atılımlardan biri de bu işte. Aynı zamanda böyle bir sanayi sitesinin Üsküdar’ımızın sınırları içinde kurulması da bizi ayrıca sevindiriyor. Gayet tabiidir ki, bu site ile birlikte Dudullu Köyü ve civarı birden bire kalkınacak, burası modern bir kent haline gelecek. Tabii geniş halk kitleleri yerleşecek, modern binalar yapılacak. İşte geleceğe aydınlık bir bakış. Bu işe girişenleri candan kutlarım.”¹⁹

O şiddetli bir mücadele adamı (s. 79-80)²⁰ ve fikr-i takip sahibidir. Yapılmasını istediği bir iş için dilekçeyle ilgili yerlere müracaat eder. Gerekirse halktan imza

toplayarak bunları dilekçesine ekler. Gazetelere yazılar yazar. Yetkililere durumu izah edip ikna etmek için görüşmeler yapar. Bunun için gerekli gördüğünde hatta şehirlerarası yolculuklara çıkar. Olumlu davranan memur ve kişilerin adını her zaman şükranla andığı gibi, yardımcı olmayan, hatasında ısrar edenleri de afişe etmeyi mücadelesinin bir unsuru olarak kullanır. Bunda hakkı haklıya vermek gibi adalet düşüncesi rol oynadığı gibi, sanırım ilerideki işlerde yardımlarını talep edeceği kişileri onurlandırmak ve atalet sahibi yahut olumsuz tutumdakileri çekindirmek düşüncesi de rol oynamıştır.²¹ Dolayısıyla bu yazılardan o dönemlerde Üsküdar'da kimlerin hangi görevleri tuttuğunu da öğreniyoruz.

Erginer'in sosyalizme, en azından sosyal demokrasiye inandığı söylenebilir. "Yön bildirisi"ni imzalaması bu bakımdan anlamlıdır. Erginer toplumumuzun kusurları ve sorunlarıyla çağımızın bütün büyük sorunları konusunda düşünmüş ve görüşlerini bize iletmiştir.

Toplumumuzun kusurları olarak adaletsizlik ve kanunsuzluk (kanunu uygulamama), aşırı bürokrasi, diğer deyişle kırtasiyecilik, işlenen hatada ısrar edilmesi, yönetim bakımından bir işin olurluğunu araştırarak yerde hemen olmaz demek, takip fikrinin yokluğu, rüşvet ve iltiması gösterir.²² Toplumumuzun sorunları olarak sırasıyla şunları saymaktadır: İktisat problemi, sosyal adalet ve demokrasi sorunu, siyaset sorunu, konut sorunu, eğitim sorunu, köy kalkınması sorunu, devlet adamı yetiştirmek sorunu.²³ İktisat probleminin çaresi olarak yapı, üretim ve tüketim kooperatiflerini savunur.²⁴

Çağımızın sorunlarını ise basılı son kitabı "Üsküdar Penceresinden Görünen Türkiye"de şöyle sıralamıştır: Gelişme ile eşitliğin bir arada mümkün olamayacağı, "gelişme geniş çaplı yatırımları gerektireceğinden belirli kapitalin birikmesini zaruri kılacağından eşitsizliği doğurması tabii görülmelidir" tezini benimsemez, karşı tezlerini sıralar (s. 80-82). O ayrıca bütün dünya milletlerini uğraştıran işsizlik meselesine dokunmuş (s. 81-82); bilhassa Üçüncü Dünya ülkelerinde meydana gelen nüfus patlaması, açlık tehlikesi ve beslenme sorunu üzerinde düşünmüş; çözümü akılcı nüfus planlamasının yanı sıra zengin ülkelerin "besin yardımı teşkilatları ve merkezleri" vasıtasıyla onları beslemesinde görmüştür (s. 82-83). Ekoloji ve çevre kirlenmesi sorunu (s. 83), enerji bunalımı (s. 84), silahlanma yarışının önlenmesi (s. 84-5) gerektiğini söylemekte, İkinci Dünya Savaşı esnasında atılan iki atom bombasının yüz binlerce insanı öldürdüğünü, bir o kadarını sakat koyduğunu, yarın çıkabilecek savaşlarda bütün insanlığın ve medeniyetinin yok olma tehlikesi altında olduğunu, bu kadar gaddar ve bu kadar caniyane tasarımlara ve gerçekleştirilmelere rağmen, utanmadan, çeşitli uluslar arası toplantılarda insandan, insan haklarından, insancıl duygulardan söz edenlerde vicdandan bir zerre bile bulunmadığını söylemek, hiç de abartmalı sayılmamalıdır", demektedir. Bütün bunlara rağmen Erginer, bütün fenalık ve kötülüklerin ortadan kalkacağı, huzurlu, sevgi dolu, kardeşlik dolu bir dünyanın kurulabileceğine inanmak istemektedir. (s 85).

GİRİŞİMCİ BİR ÜSKÜDAR SEVDALISI:
HÜSEYİN SUAT ERGİNER (1908 - 5 KASIM 1988)

H. Suat Erginer'in 70'lere kadar yaşadığı Paşalimanı caddesi, Nacak sok. no. 21, kat 1 adresindeki bugünkü bina. Bu bina Temelli Ap. No.21-23'tür

Erginer hepsinden önemlisi aydın (yazar) sorumluluğuna sahip namuslu bir yurttaştır. Kendisi bunu şöyle ifade etmiştir: "...bir aydın vatandaşın, aydın kişiliğın ve yazarlık görevinin tabii bir neticesi olan sorumluluk duygusuna dayanarak iki defa Ankara'ya giderek maddi ve manevi zarar ve zahmetlere katlanması..."²⁵

III. Eserleri

Suat Erginer'in şimdiye kadar yayınlanmış ve yayınlanacak olan eserleri şunlardır:

A. Yayınlanmış olanlar:

1. *İnsan ve Vatan*, İnceleme, Burhanettin Erenler Matbaası, 1944, 111 s.
2. *Bonaparte*, Lamartine'den çeviri, Kars Matbaası, 1944, 1y+9 s.
3. *Louis Pasteur*, İnceleme, Maarif Matbaası, 1947, 23 s.

4. *Büyük Türk Matematikçisi Sıtkı Selek*, İnceleme, Şehir Matbaası, 1957, 96 s.
5. *İkinci Cumhuriyetin Eşiğinde (Sosyo-politik Bir Deneme)*, Aydın Yayınevi, 1960, 80 s.
6. *Voltaire, Hayatı, Felsefesi, Eserlerinden Seçmeler*, Andre Cresson'dan çeviri, Ataç Yayınevi, Aralık 1962, 95 s.
7. *Demokrasi Buhranı*, Roger Lacombe'dan çeviri, Anıl Yayınevi, 1962, 130 s.
8. *Bir Eşeğin Hatıraları (Çocuk Kitabı)*, Comtesse de Segur'dan Çeviri, Varlık Yayınevi, 1959-1963-1971; Haziran 1962 (2. Baskı), 111 S., Varlık: 903, Büyük Çocuk Kitapları: 2, [Konu: Çocuk Romanı]. Üç kez basılmıştır.
9. *Annelik Sanatı*, Paul Combe'dan Çeviri, Özgü Yayınevi, 1965.
10. *Yeni Çağın Eşiğinde, Sosyo-Politik Bir Deneme*, İş Bankası Kültür Yayınlarından, 1969, 162 s.
11. *Türkçe İzahlı Bütün Fransız Dili*, öğretici kitap, Bernard Hamel'den Çeviri, Öğretim Yayınevi, 1971, 240 s.²⁶

Üsküdar'la ilgili yayımlanmış 7 eserine aşağıda ayrıca temas edilecektir.

B. Yayımlanacak olanlar²⁷ ise şunlardı:

1. *Montesquieu (Hayatı, felsefesi, eserleri, eserlerinden seçmeler)*. İnceleme.
2. *Hegel (Hayatı, felsefesi, eserleri, eserlerinden seçmeler)*. İnceleme.
3. *Hepimiz Suçluyuz, Psiko-sosyal bir deneme (Asya'nın Kapısı Üsküdar'ın sonunda gösterilmiştir.)*
4. *Günlerin Ardından*. Otobiyografik bir deneme.
5. *Filozofik Düşünceler*, Diyaloglar.
6. *Harp Hatıraları*. General de Gaulle'den çeviri.

Yayımlanmış 18 eserden adları aşağıda sıralanan 7 tanesi doğrudan doğruya Üsküdar ile alakalıdır. Erginer 1966'dan itibaren ağırlıklı olarak Üsküdar üzerine çalışmalarını yoğunlaştırmıştır. O tarihe kadar yayınladığı kitaplar bazı biyografilerin yanı sıra bir mizahi roman, demokrasi buhranı, annelik sanatı gibi değişik konulara yayılan daha çok Fransızcadan yaptığı çeviriler iken, bu tarihten sonra *Yeni Çağın Eşiğinde Sosyo-Politik Bir Deneme* ile Fransızca dil eğitimi kitabı dışında hep Üsküdar'a dair kitaplar olmuştur. Bu arada başta "Günlerin ardından" diye isimlendirdiği otobiyografisi olmak üzere "Filozofik Düşünceler, Diyaloglar"ı gibi telif çalışmaları ile Montesquieu ve Hegel hakkındaki iki incelemesi gün yüzü görmemiştir. General de Gaulle'den çevirdiği "Harp Hatıraları" da aynı akıbeti paylaşmıştır. Yayımlanacağını duyurduğu eserlerinden yalnızca "Bütün Fransız Dili (Öğretici Kitap)" çıkmıştır. Diğerleri daha önce sözü geçen yangında yandığını belirttiği evrakı arasında olabilir.

IV. Üsküdar'la İlgili Çalışmaları

Onun Üsküdar'a dair eserleri şunlardır:

1. *Asya'nın Kapısı Üsküdar*, İnceleme, Fatih Matbaası, 1966, 126 s.
2. *Fotoğrafla Üsküdar*, İstanbul 1968, 23 s.
3. *Belgeler Konuşuyor*, Menteş Matbaası, 1971. İstanbul, 45 s., 1967 yılında Üsküdar'da MİGROS şubesinin kurulması için yapılan müracaatlar ve İstanbul Belediyesi'nin mani olması.
4. *Gerçekler ve Uyarmalar*, İnceleme, Menteş Matbaası, 1972.
5. *Kalkınan Üsküdar*, İnceleme, Menteş Matbaası, 1974.
6. *İstanbul'un En Büyük Anıtı ve Şemsipaşa Meydanı Faciası*, Hüsnü Tabiat Matbaası, 1975.
7. *Üsküdar Penceresinden Görünen Türkiye Yurdumuzun ve Dünyanın Önemli Sorunlarına Toplu Bir Bakış (Sosyo-Ekonomik ve Politik Bir Deneme)*, İstanbul 1977, 103 s.

Bu kitapların temel bir hususiyeti onların Üsküdar'ın kalkınması, güzelleşmesi, daha yaşanılır bir mekân olması için yazarının yürüttüğü mücadelelerden doğmuş olmalarıdır; bu bakımdan ayrı bir önemi haizdirler.

Müellif en azından 1964 yılından vefat ettiği tarih olan 1988'e değin çeyrek asra yakın "büyük Üsküdar şehri"²⁸ diye tanımladığı Üsküdar'da yaşamıştır. Hayatında en önemli yeri bu büyük şehrin aldığını söylemek yanlış olmaz sanırız. En azından ömrünün son çeyrek asrında Üsküdar'la yatmış Üsküdar'la kalkmıştır, desek yeridir. Onun için erken bir şehir tarihçisi tanımlaması yapılabilir. Onun için küçük-büyük iş yoktur. Mesela, Boğaz Köprüsü'nden çıktıktan sonra trafik levhasında Kadıköy-Ankara yazısından önce Üsküdar yazısının gelmesi için yazılar yazmış, bu basit isteğin karşılanmamasını "hatada ısrar"a örnek göstermiştir²⁹. Benzer biçimde ülkemizin en büyük tarihi mezarlıklarının başında gelen meşhur Karacaahmet Mezarlığı'nın Harmanlık yönünde yapılan tesislere Kadıköy Şubesi Şefliği denilmesinin düzeltilmemesini kabul edememiştir. Karacaahmet Mezarlığı yanında Kadıköy sözünün çok yabancı kaldığını ve bu yabancılığın, bu gerçeğe aykırılığın insanlarda hayretten çok derin bir infialin doğmasına sebep olacağını ve bunun hakikate saygısızlıktan ileri geldiği için pek tabii sayılması kanaatini belirtir.³⁰ Bunlar ince bir dikkatin göstergesidir.

Üsküdar Penceresinden Görünen Türkiye kitabının III. Bölümüne "Dinamik çalışma örnekleri ve eser yaratma heyecanı" diye anlamlı bir ad veren yazarımız bununla adeta kendini tanımlamaktadır. Burada Üsküdar'daki merkez postane binasının nasıl gerçekleşme safhasına ulaştığını, daha 1960'larda teşebbüslere girişerek ilgili makamlara uyarıcı yazılar yazdığını ve aldığı cevapların bir kısmını nakleder. Üsküdar'da merkez postanesinin yapılması için ilgililere birçok yazı yazmış, birkaç kez Ankara'ya gidip yetkililerle görüşmüştür. 1964'de

süreci tahrik etmeye çalışmış ve 1969 yılında konu, İkinci Beş Yıllık Plana dâhil edilmiştir. 24-31 Mayıs 1974 tarihli 7/6 sayılı Üsküdar Gazetesinde “Üsküdar’da Büyük Bir Postane Binası Yapılacak” başlıklı haber, ‘Ankara’da bulunduğu sırada başyazarımız Suat Erginer Üsküdarlıları memnun edecek bir netice ile dönmüş bulunmaktadır.’ diye başlamakta ve içinde bulunulan yıl içinde [1974] PTT inşaatının mutlaka başlayacağı PTT genel müdürü ağzından duyurulmaktadır.³¹ Yapı 1977’de daha inşaat halinde idi.

Üsküdar Şemsipaşa’daki eski bostanın park ve çocuk bahçesi yapılmak üzere kamulaştırıldıktan sonra futbol sahası haline getirilmesine karşı çıkarak amacına uygun şekilde hizmete sunulmasını başarmıştır (s. 62-63). Siyasetçilerin de karıştığı bu işi gerçekleştirmek için İstanbul Belediyesi park ve bahçeler müdürüne mektup yazmaktan başka, halktan topladığı imzaları da bir dilekçeyle İstanbul Belediyesi başkanına göndermiştir.³²

Doğancılar Caddesi’nin genişletilmesi sırasında Doğancılar Parkı’nın ağaçlarının kesilmesi tehlikesi doğmuş Erginer, bir dilekçe ve halktan topladığı imzalarla bunun engellenmesine çalışmış ve muvaffak olmuştur.³³

Üsküdar Penceresinden... kitabının beşinci bölümü “Üsküdar’da Yapılması Gerekli ve Yapılacak Olan İşler” başlığını taşır. Burada çok sevdiği tarihi ve coğrafi mevkii itibarıyla önemli olan ve birçok tarihi esere sahip olan bu büyük şehrin abatlama işlerini istemektedir.

Yapılması gerekli işleri şöyle sıralamaktadır:

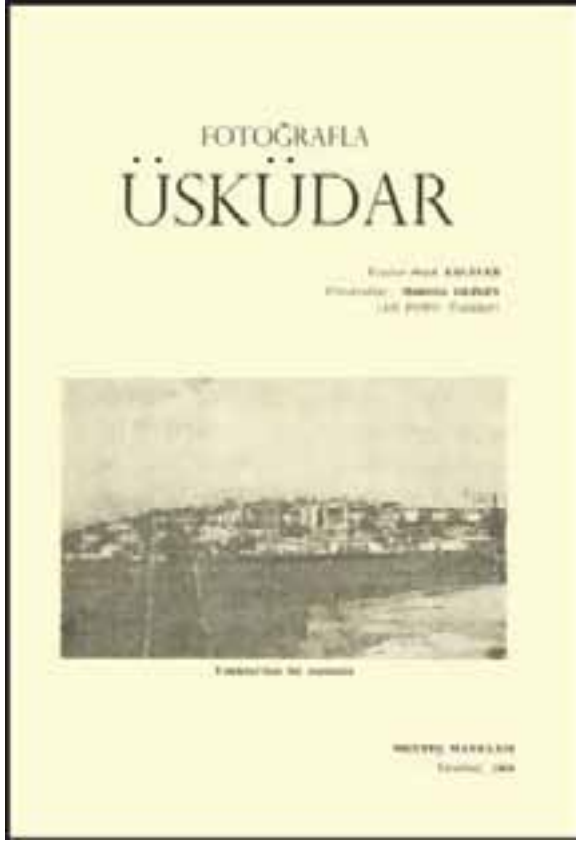
1. Sahil yolunun açılması. Harem’deki kum depolarının kaldırılması,
2. Üsküdar’a lâayık bir hükümet konağının yapılması,
3. Üsküdar’da Ağır Ceza Mahkemesi kurulması,
4. Çamlıca tepesinin düzenlenmesi,
5. Üsküdar Selim Ağa Kütüphanesi’ne kalorifer tesisatı yaptırılması.³⁴

Yapılacak olan işleri “yapılmakta olan işler” diye anlamak gerekir. Zira bunlar kararları verilmiş, projeleri yapılmış ve gerçekleştirme merhalesine gelmiş olan

1. Türkiye Emlak Bankası tarafından yaptırılmasına karar verilen işhanı,
2. Ziraat Bankası binası ve
3. Merkez Postane binasıdır. Postane binası inşaatı başlanmıştır.³⁵

1. *Asya’nın Kapısı Üsküdar*, Fatih Matbaası, İstanbul 1966, 127 s.

Üsküdar Turizm ve Tanıtma Derneği Yayınlarınının 1 nolu kitabıdır. Kitabın satışından elde edilecek gelir müellifçe söz konusu derneğe bağışlanmıştır. Kitap yedi bölüm halinde tasarlanmıştır. I. Bölüm Üsküdar’ın meselelerini işler. Müellif her şeyden önce idaresi üzerinde durarak onun müstakil bir il olması gerektiğini izah eder. Diğer meseleler turizm, endüstri bakımından kalkınma, ulaştırma, çarşı daimi köy pazarları, tarım, imar, eğitim, kültür, tiyatro, kütüphane, gençlik ve spor, kamulaştırmalar diye sayılmıştır. II. Bölüm “Yurttaşların görüş ve düşünceleri” adını taşır (s. 36-69). Kaymakam, ilçe ilk

Erginer'in "Fotoğraflarla Üsküdar" adlı kitapçığının ön kapağı

öğretim müdürü, ziraat teknisyeni, ziraat odası başkanı, şehir tiyatrosu idare amiri, bir iş adamı, İstanbul Konservatuvarı eski müdürü, İstanbul Belediyesi mensubu, başhekim, Haydarpaşa Erkek Sanat Enstitüsü müdürünün Üsküdar'ın problemleri ve onların çözüm yolları hakkındaki fikirlerini sunuyor ki bu gerçekten ilginç olduğu kadar, faydalı bir yöntemdir de. III. Bölüm, Üsküdar köylerinin meselelerine tahsis edilmiştir (s. 73-86). Burada Ümraniye, Dudullu ve Reşadiye köylerinin tarihçeleri ve sorunları hakkında bilgiler verir. IV. Bölüm coğrafya ve tarih yönlerinden Üsküdar'a kısa bir bakıştır (s. 87-88). V. Bölüm Üsküdar'ın tarihi eserlerinden birkaçına ayrılmıştır (s. 89-95). VI. Bölüm müellifin muhtelif dairelerle yazışmalarına ilişkindir (s. 96-114). VII. Bölümde ise "Şehircilik anlayışımız" (*Vatan G*, 15 Aralık 1964 Salı), "Turistik Üsküdar" (*Vatan G*, 16 Ağustos 1965 Pazartesi) ve "Mezbelelikler içinde yüzen zavallı Üsküdar" (*Dünya G*, 11 Ekim 1965 Pazartesi) adlı yazıları kitaba eklenmiştir (s. 115-126).

2. *Fotoğrafla Üsküdar*, Menteş Matbaası, İstanbul 1968, 23 s.

Bu kitapçık tarihi Üsküdar'ın zengin ve güzel eserlerinden bir kısmının fotoğrafları ve fotoğraf altı yazılarından oluşur. Gaye "asırların ihmaline uğramış bu büyük şehrin tabii güzellikleri, muazzam tarihi abideleriyle harabe ve mezbelelikleri arasındaki çelişmeyi ortaya koymaktır." Ayrıca Üsküdar'ın kalkınması ve imarı için belediye ve hükümetçe yapılması gerekli işlere de oldukça geniş bir şekilde temas edilmiştir. Kitabın hazırlanmasındaki bir amaç da yeni seçilmiş belediye yönetiminin Üsküdar'a dikkatini yöneltmek olarak belirtilmiştir. (Önsöz, s. 1) Kitapta Ayazma Camii haziresinde mahut tahripten kurtulmuş yeniçeri kılığında iki mezar taşının da fotoğrafı vardır (s. 5). Mihrimah Sultan Camiinin müstemilatından olan medresede yerleşmiş bulunan Üsküdar Sağlık Merkezi ve Çocuk Bakımevi hakkında da hayli bilgi vardır (s. 9-11). İkinci bölümünde istimlak edilerek yıktırılması gereken mezbelelikler (s. 12-15). Üçüncü bölüm ise "çoktan beri yapılması gerektiği halde şimdiye kadar yapılmamış olan işler"e yani Üsküdar'da Migros mağazasının açılmamış olması ve bir turizm enformasyon merkezinin kurulamamasına ayrılmıştır. Belediyece yapılması gereken işler: Hal binası, sahil yolu, Harem terminali, Çamlıca tesisleri, yollar ve taşıma araçları, inşaat yüksekliği, Toptaşı caddesi, teleferik diye sayılmıştır. Hükümetçe yapılacaklar ise hükümet konağı, merkez postane binası yanı sıra bir erkek lisesi binasıdır (s.17-19). Beşinci bölüm "Dikkatler"dir. Burada ve başka eserlerinde yazarın çok erken bir vakitte turizmin ülke iktisadında oynayacağı rolü kavradığı ve bunu yetkililere anlatmak için çırpındığını görürüz (s. 20). Kitapçık "Anadolu Üniversitesi" başlıklı yazarın 22 Kasım 1967 Çarşamba günü *Dünya Gazetesinde* çıkan yazısının iktibasıyla tamamlanıyor. Burada müellif Üsküdar'da bu isimde bir üniversitenin kurulmasının önemi üzerinde durmuştur (s. 21-22). Devrin Üsküdar'ını fotoğraflarıyla vermesi bakımından bu kitapçık önemlidir.

3. *Belgeler Konuşuyor*, Mayataş Matbaası, İstanbul 1971, 45 s.

Kitabın başındaki nottan yazarın öğrencisi dahiliye mütehassısı Dr. Latif Akça'nın yardımıyla yayınlandığını öğreniyoruz. Biri "Olaylar", diğeri "Belgeler" adlı iki bölümden meydana getirilmiştir. "Önsöz"ünde müellif eserini ünlü Dreyfus hadisesi münasebetiyle Emile Zola'nın yazdığı meşhur "Suçluyorum" yazısına benzetmekte ve "memleketimizin çok önemli bazı sorunlarının ele alındığı bu kitabın ana konusu: İstanbul Belediyesinde meydana gelen olaylardır ve bunlar, reddi mümkün olmayan Belgelerle ortaya konulmaktadır." demektedir. Kitapta 1967'de İstanbul'da 17 yerde mevcut olan Migros mağazasının Üsküdar'da da açılması için -şimdi bazılarımıza garip gelebilecek- yazarın verdiği mücadele anlatılıyor. Halkın yararına olacak bu teşebbüsü bazı menfaatçilerin engellediği kanısındadır. Üsküdar Çarşısı İmar Planının tasdiki için -tekrarlamak pahasına bir kere daha belirtelim ki, iki kere masraflarının cebinden karşılayarak Ankara'ya gitmiş ve üst düzey yetkililerle görüşerek planın tasdikini sağlamıştır. Bu kitapta a) kadro yani insan sorunu, b) karakter, görev ve sorumluluk duygusu, medeni cesaret sorunu c) kırtasiyecilik

sorunu d) mevzuat, hukuk alanındaki boşluklar sorunu e) çağın şartlarına uyma sorunu³⁶ üzerinde durulmuştur. Hukuki mücadelenin uzun sürmesi yüzünden doğan sakıncaların ortadan kalkması için Erginer'in teklif ettiği şu çözüm ilginçtir. "... bir tek şahsın, mevzuatın boşluklarından faydalanarak direktmek cüretinde bulunabilmesi dolayısıyla ... halk zarara uğrayacak, kamu menfaati kişisel menfaatlara feda edilmiş olacaktır... Bu gibi durumlarda 'yıldırım mahkemeleri'nin kurulması ve bu gibi pürüzlü ve neticeleri bakımından çeşitli yönleri olan davaların süratle sonuçlandırılması gerektiği kanısındayız.³⁷"

4. *Gerçekler ve Uyarmalar*, inceleme, İstanbul 1972.

5. *Kalkınan Üsküdar*, inceleme, Mentş Matbaası, İstanbul 1974.

6. *İstanbul'un En Büyük Anıtı ve Şemsipaşa Meydanı Faciası*, İstanbul 1975. Şimdilik görme imkânı bulamadığımız bu üç kitaptan ikincisi Üsküdar'ın kalkınması için yapılanları, diğerleri ise Üsküdar'da yanlış yapılmakta olan işlerle müellifin mücadelesini anlatmış olmalıdır.

7. *Üsküdar Penceresinden Görünen Türkiye, Yurdumuzun ve Dünyanın Önemli Sorunlarına Toplu Bakış (Sosyo-Ekonomik ve Politik Bir Deneme)*, Met/er Matbaası, İstanbul 1977, 103 s.

Üsküdar'la ilgili son yayınlanan kitabı olması ve görüşlerini derli toplu vermesi hasebiyle sık sık atıf yaptığımız bu eserinde gururla kendisinin icat ettiği bir yöntem³⁸ kullandığını ifade eder. Kitap I Genel Görünüş, II Olaylar, III Dinamik Çalışma Örnekleri ve Eser Yaratma Heyecanı, IV Üsküdar'da Yapılması Gerekli ve Yapılacak Olan İşler, V Bir İnceleme Gezisinden İncelemeler, VI Sonuç ve VII Belgeler (Fotokopiler) bölümlerinden oluşmuştur.

V. Sonuç

Görüldüğü gibi Üsküdarlılar'ın pek çok borçlu olduğu Hüseyin Suat Erginer'i Üsküdarlılar'a tanıtmak, emeğini takdir etmek gereklidir. Bu münasebetle yaşadığı evlere birer plaket konulması uygun olabileceği gibi, adının bir kültür merkezine, yeni açılan bir sokağa verilmesi de bir kadirbilirlik nişanesi olacaktır. Yayınlanmadığını belirttiğimiz eserlerinin bulunması halinde yayımlanması ifa edilecek bir borç olarak görülmelidir. Ayrıca Üsküdar'la ilgili olsun olmasın vaktiyle basılmış eserlerinin yeniden basılarak adının yaşatılması bu fedakar, girişimci, mücadeleci Üsküdarlı'nın hatırasını yad etmek bakımından isabetli olur.

Ek:

16 Haziran 1975 tarihli Emekli Sandığı Genel Müdürlüğü'ne gönderdiği dilekçesi "ÖZET: 26 Mayıs 1975 gün ve 15247 sayılı Resmi Gazetede yayınlanan 12 sayılı Kanun Hükmündeki Kararnamenin, 1011 sayılı Emekli Sandığı Kanunu gereğince, 1970'den evvel emekli olanlara da teşmil edilerek onların da buna

göre intibaklarının yapılacağı kanısıyla ve herhangi bir mağduriyete uğramamak amacıyla kendi özel durumumu arz ediyorum.

Ben, orta ve lise öğrenimimi İstanbul Erkek Öğretmen Okulunda yaparak 1931 yılında mezun oldum. 1938 yılına kadar ilkokul öğretmenliği yaptım. 1938 yılı okulların tatil devresi sırasında, liselere yabancı dil (Fransızca, İngilizce ve Almanca) öğretmeni yetiştirilmek amacıyla Avrupa'ya (Fransa, İngiltere ve Almanya'ya) tahsile gönderilmek üzere, İstanbul Üniversitesinde lise ve öğretmen okulları mezunları arasında açılan yazılı ve sözlü müsabaka imtihanlarına -Fransızca branşından- girdim ve kazandım. Milli Eğitim Bakanlığınca iki senelik yüksek tahsil olarak düzenlenen bu öğrenimin bir yılı İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesinde geçecek, bir yılı, yani ikinci yılı da, branşa göre, Paris, Londra ve Berlin'de, lisan öğretmeni yetiştiren bir yüksek okulda tamamlanacaktı. Gerçekten de birinci yıl, fakülte çevresinde olmasına rağmen tahsilimiz, sıkı bir disiplin altında ve *travail surveille* olarak sürdürüldü. Sabahtan akşama kadar devam mecburiyeti vardı ve müessesenin müdürü, şimdi ebediyete intikal etmiş bulunan ünlü Alman âlimi Ord. Profesör Auerbach idi ki, bize Ortaçağ ve Rönesans Fransız edebiyatını okutmuştur.

Birinci yıl sonunda, yani 1939 senesinde çıkan İkinci Cihan Harbi, ne yazık ki bizim Avrupa'ya gitmemize engel oldu ve biz ikinci yılı da İstanbul Edebiyat Fakültesinde okumak zorunda kaldık ve bu iki yıllık süre içinde bize dört yıllık Romanoloji Enstitüsünün dersleri okutuldu (ders programları İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesinde mahfuz olmak gerekir). İki yıl süren bu yüksek öğrenimi (Yüksek tahsilimiz, Milli Eğitim Bakanlığı Talim ve Terbiye Heyetinin 14.10.1943 tarih ve 325 sayılı kararıyla tasdik olunmuştur) başarı ile sonuçlandırdığım sırada, 26 Haziran 1940 da ikinci defa olarak vatani hizmetin ifasına çağrıldım (Almanların Balkanlara saldırısı dolayısıyla ülkemizde kısmi seferberlik ilan edilmişti ve yedek subaylar da vatani göreve çağrılmıştı). Teğmen rütbesiyle katıldığım ikinci askerlik hizmetim 13 Ekim 1941'e kadar sürdü ve ben bu tarihte terhis olundum. Askere çağrıldığım sırada, İstanbul Edebiyat Fakültesinde, mezun olan öğrenciler arasında kura çekilmiş ve herkes kuranın gösterdiği memuriyet yerine gitmişti. Arkadaşlar tarafından benim namıma çekilen kur'ada ise bana Afyon Lisesi Fransızca öğretmenliği çıkmış ise de ben askerde olduğumdan tabiatıyla bu kur'anın hükmü kalmadı.

Terhisten sonra tekrar sivil hayata döner dönmez Milli Eğitim Bakanlığına verdiğimiz taahhütname gereğince (çünkü dört senelik mecburi hizmet karşılığı burs alarak okumuştuk) derhal bir liseye öğretmen tayin edilmemi isteyen dilekçe ile Milli Eğitim Bakanlığına başvurudum. Tayinim 2 ay 17 gün gecikme ile yapıldı ve ben 19 Ekim 1942 tarihinde Samsun Lisesinde Fransızca öğretmenliğine başladım. Şimdi, bu durum karşısında, matlubum olan müktesep haklarımı aşağıda belirtiyorum:

a) 22 Ekim 1938de İstanbul Edebiyat Fakültesinde tahsile başlayarak ilkokul öğretmenliğinden ayrıldığıma göre ve iki senelik yüksek tahsil dolayısıyla 2 senelik kıdem kaybetmiş oldum (çünkü memuriyette iken tahsile devam

ettiğimden, tahsil süresi kıdem bakımından bir kayıptır).

b) Yüksek tahsilimi bitirir bitirmez ikinci kez askere alındığımdan vatani göreve iltihak tarihi olan 26.6.1940 dan 13.10.1941'e kadar geçen 15 ay 13 gün, benim için kıdem kaybı oldu. Çünkü askere alınmayarak okulu bitirdiğim 1940 senesinin ders yılı başından itibaren lise öğretmenliği görevime başlayabilseydim, bu 15 aylık kıdem kaybı meydana gelmeyecekti. Nitekim bizimle birlikte okuyan bayan arkadaşlarımız kıdem kaybına uğramamışlardır.

c) Terhis olunur olunmaz, liselerden birine tayinim hususunda Bakanlığa yaptığım müracaata ancak 2 ay 17 gün sonra olumlu bir cevap almam dolayısıyla da 2 ay 17 günlük bir kıdem kaybına uğradım. Bütün bunları toplayacak olursak:

I- İki yıllık yüksek tahsil yaptığım için bir derece,

II. Yüksek tahsil, yani tahsile devam dolayısıyla memuriyete yani kıdeme 2 yıl ara vermiş olmak dolayısıyla 2 yıl, askerde geçen 15 ay 13 gün ve açıkta geçen 2 ay 17 gün bir araya getirilince:

2 ay+24 ay+15 ay+13 gün+17 gün= 42 ay eder ve bu da 12ye bölününce: 3 yıl 6 ay eder ki, bundan da, 6 ay fazlasıyla bir derece meydana gelir.

Buna göre, benim iki derece terfi ederek, şimdiki bulunduğum dördüncü dereceden ikinci dereceye çıkartılmak suretiyle intibakının yapılması gerekir.

Gerek ilk öğretimde, gerek orta öğretimde ve gerekse yüksek öğretimde (çünkü Balıkesir ve İzmir Eğitim Enstitülerinde yani yüksek öğretim kadrosunda da öğretmenlik yaptım) geçen feragatli çalışmalarına rağmen mesleki hayatımda birçok mağduriyetlere uğradığımdan (Bakanlık değiştirmek zorunda kalmam bunun sarıh delilidir) bu sefer de bir mağduriyete uğramamak için bu tafsilatlı ve uzunca dilekçeyi tetkikinize sunmak zorunda kaldığım [için] özür diler, saygılarımı sunarım.

Suat Erginer (imza)

Mülga Koordinasyon Bakanlığı,

Mülga Tahsis ve Tevzi Dairesi Reislği İstanbul Müdürlüğünden

Emekli Müdür Muavini

Özel sayı: 10.198.250

Genel sıra sayısı: 59300

Ev adresi:

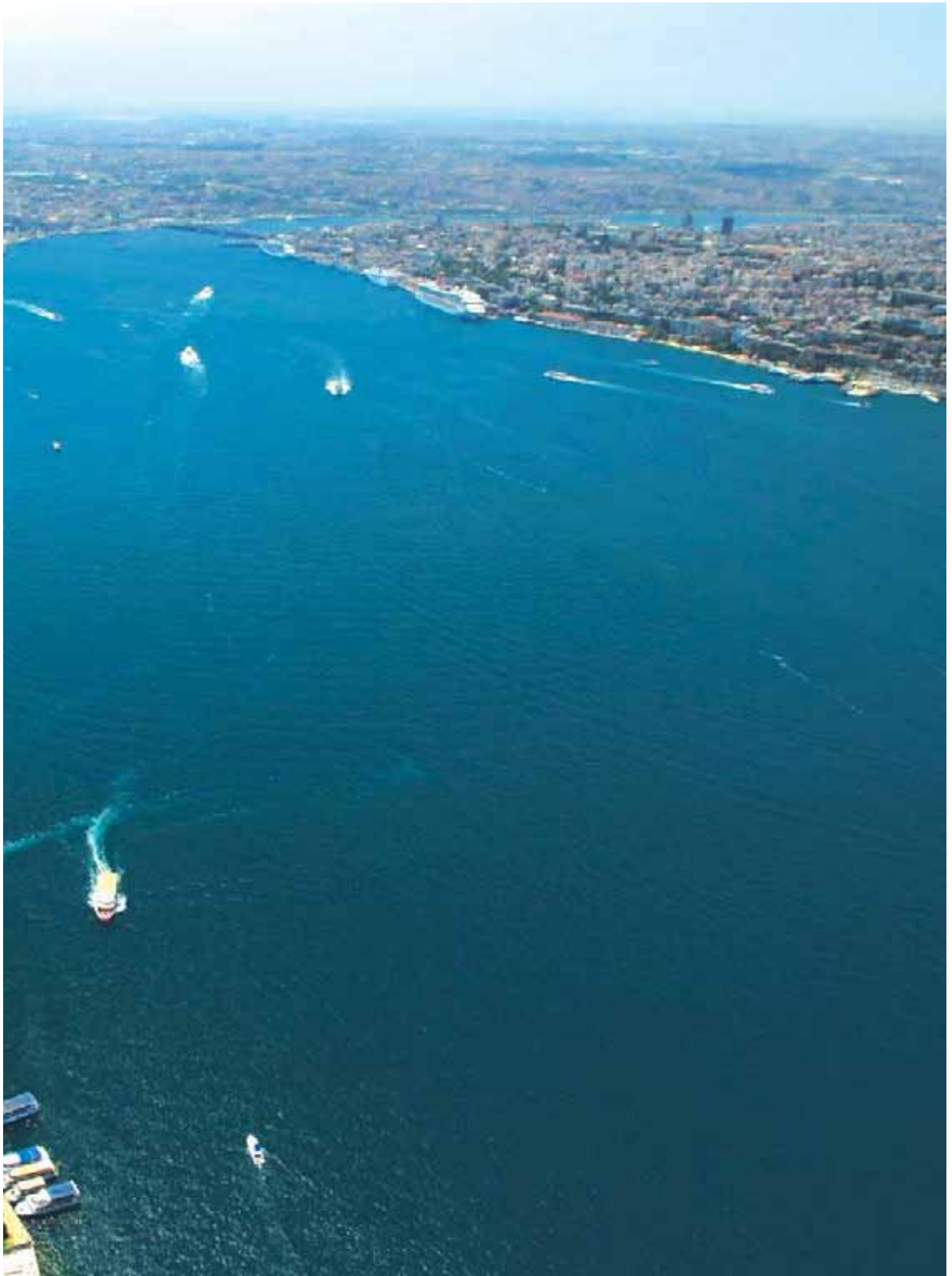
Suat Erginer

Rumi Mehmetpaşa mahallesi,

Bakıcı sokağı, no. 14

Üsküdar.

DİPNOTLAR

* H. Suat Erginer'e dikkatimizi çeken, bazı kitaplarını veren ve bu çalışmayı okuyup bazı katkılar getiren Kaknüs Yayınları sahibi sayın Muhammet Çiftçi'ye teşekkür ederim.

¹ İstanbul Belediyesi başkanlarından Dr. Fahri Atabey, *Asya'nın Avrupa'ya Bakan Penceresi Üsküdar ve Hizmetlerim*, (İstanbul 1973, 80 s.) kitabında Erginer'den sitayişle bahsederek kitaplarından alıntılar yapmıştır. Son zamanlarda ise ondan *İkinci Cumhuriyetin Eşiğinde* kitabı dolayımında gazeteci Orhan Koloğlu "Demokrat Parti'den 27 Mayıs ve Sonrasına, Bitmeyen "Numara" Kavgası. Nereden çıktı bu 2. Cumhuriyet?" başlıklı ilgi çekici yazısında söz eder. bk. *Milliyet*, 12 Aralık 1999.

² XV. yüzyılın sonu ile XVI. yüzyılın başlarında Sancak'a bağlı bir kasaba olan Taşlıca'nın bir zanaat ve ticaret merkezi olduğu bilinmektedir. Taşlıca önemli bir kasaba olarak yalnız Bosna eyaletinde değil, diğer Osmanlı eyaletlerinde de bilinmekteydi, bk. www.imbatforum.com/forum/archive/index.php?t-1255.html - 17k -. Taşlıca (imdi Pljevlia) Bosna-Hersek Cumhuriyeti'nin güneydoğusunda bulunan Sancak, Balkan yarımadasının merkezinde kendine özgü jeopolitik bir bölgedir. Tutin, Rojaye, Yeni Varoş, Priyepolye, Biyelopolye (Akova), Berane, Plav, Priboy, Senica ve Plevla (Taşlıca) gibi yerleşim birimlerden oluşur. www.sancak.ihh.org.tr/dinamikler/temel/14f97898430ed100f.html - 22k

³ Dosyasında bulunan Müdürler Kurulu Başkanlığına yazılan bir yazıda "doğum tarihi ve yeri 1328-1326" diye ikircikli bir kayıt düşülmesi doğum tarihinin kesinliğini gölgelemiştir.

⁴ Erginer'in 16 Haziran 1975 tarihli Emekli Sandığı Genel Müdürlüğüne hitaplı dilekçesi.

⁵ T.C. Emekli Sandığı Genel Müdürlüğüne hitaplı 28 Şubat 1983 tarihli dilekçesinin b) bendinden.

Dosyasındaki İ.Ü. Edebiyat Fakültesi Dekanlığı'nın 22 Şubat 1983 gün ve 1257 sayılı "İlgili Makama" hitaben kaleme alınmış yazısı şöyledir: "Yukarıda fotoğrafı yapışik Taşlıca doğumlu Rıza oğlu Suat Erginer İstanbul Erkek Öğretmen Okulunu bitirmiş, daha sonra 1938 öğretim yılında açılan müsabaka imtihanını kazanarak, fakültemize bağlı mülga Yabancı Diller Kursu Fransızca Bölümünde aralıksız iki yıl öğrenim gördükten sonra 1940 yılı Haziran döneminde 'iyi' derece ile mezun olmuştur."

⁶ Dosyadaki bilgilere göre S. Erginer "Öğretmen Okulu veya Lise mezunları arasından Vekillikçe seçilip de Orta Öğretim kurumlarına veya o derecedeki okullara yabancı dil öğretmeni yetiştirilmek üzere gerek Fransa'da, Paris'teki 'Yabancı memleketler için Fransızca öğretmenliği okulu'nda, gerek İstanbul [Üniversitesi] Edebiyat Fakültesinde aynı maksatla açılmış olan kurumda öğrenime tabi tutulan ve buralardan diploma alan öğretmenlerin, program itibarıyla Gazi Terbiye Enstitüsü Yabancı Dil Şubesi öğretimine denk bir öğrenim gördükleri dikkate alınarak hizmette kendilerine bu enstitüden mezun olanlar gibi muamele tatbik edilmesi..." yolunda 14.X.1943'de tarih ve 325 sayılı T.C. Maarif Vekillik Kültür Kurulunca verilen karar, aynı gün Bakan H. A. Yücel imzasıyla onanmıştır.

⁷ 27 Mayıs 1960 askeri darbesi ardından 20 Aralık 1961'de C. R. Eyüpoğlu, M. Soysal, D. Avcıoğlu kuruculuğunda Türkiye'ye özgü bir sosyalizm düşüncesiyle yeni bir hareket yaratmaya çalışan Yön dergisi, ilk sayısıyla birlikte sonradan "Yön bildirisi" diye şöhret bulacak bir açıklama metniyle onu imzalayanların isimlerini de yayımlamıştı. İlk imzalayanlar 164 kişi idi. Sonra bunu imzalayanlar 1042'ye yükseldi. Bkz. blog.milliyet.com.tr/Blog.aspx?BlogNo=98782 - 106k -.

⁸ "[1] Temmuz 1956 Ankara: Bir Milli Korunma Dairesi Reisliği kurulmasına ve bu reisliğin teşkilâtı ile vazifelerine dair kararname bugün Resmi Gazetede neşredilmiştir. Kararnameye göre, Milli Korunma Kanununa istinaden koordinasyon kararları ile İktisat ve Ticaret Vekâletine verilmiş ve verilecek salâhiyet ve vazifelerle ilgili muameleleri ifa etmek, kanunun tatbikatı ile alakalı hususlar hakkında gerekli murakabe ve kontrolü yapmak maksadıyla İktisat ve Ticaret Vekâletine bağlı Milli Korunma Dairesi kurulmuş ve teşkilât İktisat ve Ticaret Vekilinin emrinde 1 reis ve 4 muavini ile diğer kadrolardan meydana getirilmiştir. Ayrıca İktisat ve Ticaret Vekâleti müsteşarının riyasetinde olmak üzere muhtelif vekâletler temsilcilerinden müteşekkil bir de istişare heyeti vücuda getirilmiştir." (bak. www.byegm.gov.tr)

⁹ T.C. Sosyal Güvenlik Kurumu Başkanlığı Sosyal Sigortalar Genel Müdürlüğü Emekli Sandığı Arşiv Dairesi Başkanlığı (Devredilen)nın 26.06.2008 tarihli B.07.01.EMS.0.17.02.01/10.198.250 s. mektubu. Arşiv Dairesi Başkanlığında şef olarak çalışan sayın İsmet UĞURLU'ya çalışmamıza gösterdiği ilgi münasebetiyle teşekkür ederim.

¹⁰ İnegöl, Manisa Alaşehir kazasına bağlı bir nahiye merkezi iken sonradan ilçe yapılarak adı Sarıgöl olarak değiştirilmiştir. Koçaklar köyü ise Kocaçay kıyısında bir köy iken bir sel felaketi sonucu buradan

taşınarak Aşağı ve Yukarı Koçaklar diye isimlendirilmiştir. Eski köye ait minare hâlâ çay kenarında durmaktadır. Bize 8 Kasım 2008 akşamı bu bilgileri veren M.Ü. Eğitim Fakültesi öğretim üyesi Doç. Dr. Mehmet Akif Ceylan'a minnettarız.

¹¹ Erginer 16 Haziran 1975 tarihinde Emekli Sandığı Genel Müdürlüğüne hitaben yazdığı dilekçesinin sonunda "...feragatli çalışmalarına rağmen mesleki hayatımda birçok mağduriyetlere uğradığımdan (*Bakanlık değiştirmek zorunda kalmam bunun sarıh delilidir*) bu sefer de bir mağduriyete uğramamak için..." dediğine bakılırsa Milli Eğitim Bakanlığından ayrılması kendi rızası dışında gerçekleşmiştir.

¹² "Bu tarihten, 25 hizmet yılımı doldurarak kendi isteğimle emekli olduğum 1 Ocak 1960 tarihine kadar 3 yıl 2 ay müddetle bu görevde de, her zamanki gibi, aziz vatanıma feragatle ve şerefle hizmet ederek vazifemi yerine getirdiğim kanısındayım." dese de, dosyasında bulunan 11 Aralık 1959 tarihli resmi kayıttan onun bizim verdiğimiz tarihte, yani 10 Aralık 1959 günü emekli olduğu bellidir.

¹³ *Üsküdar Penceresinden Görünen Türkiye*, s. 61.

¹⁴ 27.01.2009 tarihinde İstanbul Büyükşehir Belediyesi Mezarlıklar Müdürlüğü Anadolu I. Bölge Müdür Yardımcılığına, konuyla ilgili yazdığımız mektuba 09.02.2009 günü telefonla cevap verilerek Erginer'in kabrinin Karacaahmet Mezarlığında olduğu bildirilmiştir. Ertesi günü anılan mercie bizzat gittiğimizde kabrin Karacaahmet'te 3. ada, 223. mezar numarasında olduğu, annesi Melek Hanım'ın yanına gömüldüğü, mezar yerinin Erginer'ce 1957 yılında bir dolu bir boş olarak satın alındığı öğrenilmiştir. Burada bize verilen bilgide vefat anında Erginer'in Darülaceze'de kaldığı ve 7 Kasım 1988'de öldüğü de vardır. Ancak bu tarih defin tarihi olmalıdır. Aynı gün zikredilen yerde yaptığımız mezar araştırmasından bir sonuç alınmamıştır. Mezarlıklar Müdürlüğü'nün Anadolu I. Bölge Müdür Yardımcısı Vahid Beye, memurları Betül Akça ve Kamil Buldan'a gösterdikleri ilgi ve yardımdan dolayı teşekkür ederim.

¹⁵ Üsküdar'da konut açığı olduğundan inşaat için sadece 5 kata izin verilmesini eleştirir. Toprağın israf olmaması ve şehrin Beylerbeyi, Kuzguncuk, Çengelköy, Vaniköy tepelerine kadar genişleyip belediye hizmetlerinin ifasını güçleştirmemesi için daha fazla kat çıkılmasına izin verilmesini savunur. bk. *a.g.e.*, s. 26-29.

¹⁶ *a.g.e.*, s.11.

¹⁷ *a.g.e.*, s. 64.

¹⁸ *a.g.e.*, s. 67.

¹⁹ *a.g.e.*, s. 77-78.

²⁰ "Gerçeklerin ortaya çıkması ve muzaffer olması için kendim şiddetli mücadelelere girişmek zorunda kaldım...", *a.g.e.*, s. 80.

²¹ *a.g.e.*, hizmeti geçenler için s. 62 ve eleştiri için s. 67.

²² *a.g.e.*, s. 9-17.

²³ *a.g.e.*, s. 18-36.

²⁴ *a.g.e.*, s. 21.

²⁵ *Belgeler Konuşuyor*, s. 23.

²⁶ Suat Erginer imzasını taşıyan şu makalenin ona ait olmadığını kestiremedik: "II. Meşrutiyetin Başlangıcında Osmanlı Devleti'nin İktisadi Durumu ve Türkiye'nin Geleceği", İ. Polako Yay. Haz.: Suat Erginer, *Belgelerle Türk Tarihi Dergisi Dün / Bugün / Yarın*, Sayı 51 Nisan 2001.

²⁷ *Fotoğrafla Üsküdar*, s. 23.

²⁸ *Üsküdar Penceresinden Görünen Türkiye*, s. 35.

²⁹ *a.g.e.*, s. 50-51.

³⁰ *a.g.e.*, s. 51-52. Erginer, burada Üsküdar kaymakamı Mustafa Arkun'un Karacaahmet Mezarlığı'na dair ciddi uyarılar içeren yazısını da kitabına (s. 52-53) almaktadır. Bu vesile ile biz de Karacaahmet mezarlığına yeni ölü gömülmemesini ve bu mezarlığın bir an önce milli park ilan edilerek koruma altına alınmasını yetkililere iletiriz.

³¹ *a.g.e.*, s. 56.

³² *a.g.e.*, s. 65.

³³ *a.g.e.*, s. 66-67. Erginer'in gayret gösterdiği halde sonuçlandıramadığı işler arasında Sarayburnu'dan Çamlıca tepesine teleferik tesisi ve Üsküdar'dan Eminönü'ne, Boğaz'a ve Beşiktaş'a hareket eden vapurların yanaştığı vapur iskelesinin yanındaki iskele meydanını, işgalci balıkçılardan temizletmemek de vardı, *a.g.e.*, s. 67-68.

³⁴ *a.g.e.*, s. 71-75.

³⁵ *a.g.e.*, s. 76.

³⁶ *Belgeler Konuşuyor*, s. 29.

³⁷ *a.g.e.*, 21-22.

³⁸ Bu hususta şunları yazmıştır: "Önsözde de söylediğimiz gibi, biz bu kitabımızda yeni bir metod uygulamaktayız. Bu metod, olaylardan teorik düşünceleri ve prensipleri ortaya çıkarmak esasına dayanmaktadır ve yepyeni, orijinal bir yöntemdir ve kendi buluşumuzdur." bk. *Üsküdar Penceresinden Görünen Üsküdar*, s. 35 ve ayrıca aynı yerde: "... büyük Üsküdar şehri, her bakımdan dikkatle üzerinde durulacak bir önem taşımaktadır. Bir kez bu şehir, coğrafi ve tabii mevkii dolayısıyla son derecede önemli bir pozisyonda bulunmaktadır. Bu yakada ve kendi çevresinde bulunan ne Kadıköy, ne Beykoz ve ne de Kartal, coğrafi ve jeo-politik bakımlardan Üsküdar'ın önemiyle mukayese edilemezler ve Anadolu yakasındaki bütün ilçeler, coğrafi ve jeo-politik bakımdan Üsküdar'a bağımlı bir pozisyon gösterirler. Nitekim bunun içindir ki Osmanlı İmparatorluğu zamanında Üsküdar, yönetim bakımından bağımsız bir Mutasarrıflık (Sancak) düzeyine yükseltilmiş ve adı geçen kazalar yönetim bakımından Üsküdar'a bağlanmışlardır."

Üsküdar'daki Bursalılar - Bursa'daki Üsküdarlılar

Dr. ALİ İHSAN KARATAŞ

Uludağ Üniversitesi

Giriş

Osmanlı Devleti'nde "bilâd-ı selâse" kavramı, iki ayrı gruptan oluşan altı yerleşim merkezi için kullanılmıştır. Birinci grupta Bursa, Edirne ve İstanbul, ikincisinde ise Galata, Eyüp ve Üsküdar yer alır. Coğrafi olarak farklı bölgelerde yer alsalar da şehirlerin, pek çok bakımdan birbirleriyle münasebetleri kaçınılmazdır. Söz konusu durum Bursa ile Üsküdar için de geçerlidir. Zira iki önemli merkez arasında sosyal, ekonomik ve kültürel alanlarda karşılıklı münasebetler gerçekleşmiştir. Bu ilişkiler çerçevesinde "bilâd-ı selâse"nin bu iki mümtaz şehri, değişik sebeplerle karşılıklı seyahat ve yerleşmelere sahne olmuştur. Bunları idarî, dinî, ilmî ve ticari seyahatler olarak tasnif etmek mümkündür.

Bursa'da kadılık, müderrislik ve benzeri görevlerde bulunanlar bir müddet sonra Üsküdar'a tayin edilmişler veya aynı şekilde Üsküdar'dan Bursa'ya benzer tayinler yapılmıştır. Özellikle Aziz Mahmud Hüdâyî'nin Bursa'dan Üsküdar'a yerleşmesi pek çok sûfinin karşılıklı seyahatler yapmalarına, birinden öbürüne giderek orada yerleşmelerine sebep olmuştur. Bu konuda dikkat çeken bir husus da Üsküdar'da suç işleyenlerden bazılarının Bursa'ya gönderilmeleridir. Nitekim, şer'iyye sicillerinde yer alan nefy kayıtlarından Üsküdar'da bazı suçları irtikâb edenlerden bir kısmının Bursa'ya gönderildiği anlaşılmaktadır.

Bu tebliğde aslen Bursalı veya Üsküdarlı olup bir vesileyle birinden diğerine gidip orada kalan veya görevinin bir dönemini hem Üsküdar hem de Bursa'da geçiren şahıslardan hareketle Bursa ve Üsküdar ilişkisi ele alınmaya çalışılacaktır.

Bursa-Üsküdar arasındaki gidiş-gelişlerin Osmanlı'nın kuruluş yıllarında bizzat padişahlar tarafından yapıldığı anlaşılmaktadır. Hz. Peygamber'in ilgili hadisinden sonra hemen her müslüman sultanın İstanbul'u fethetmeyi arzuladığı, bunun için zaman zaman bazı teşebbüslerin olduğu da bilinmektedir. Aynı düşünceyi Osmanlı Devleti'nin kurucularının da paylaştıkları muhakkaktır.

Elimizdeki örneklerle bakarak Osmanlı döneminde Üsküdar-Bursa arasındaki gidiş-gelişleri devlet memurları, tasavvuf erbabının tayin ve seyahatleri ile cezalandırma amacıyla sürgün edilenlerin Üsküdar'dan Bursa'ya gönderilmeleri şeklinde üç başlık altında ele almak mümkündür.¹

A- Devlet Memurları

Osmanlı Devleti'nde sadrazam, vezir, şeyhülislam gibi üst makamlarda görevli olanlarla birlikte daha alt makamlarda bulunan, devletin hemen her kademesinde görev yapan memurların zaman zaman başka görevlere tayin edildikleri, bazen görevlerinden azledilerek başka şehirlerde ikamete mecbur edildikleri sık sık görülen hususlardandır. Ayrıca özellikle müderrislik, kadılık gibi görevlerde bulunanların belli aralıklarla ülke içinde devamlı bir sirkülâsyona tabi tutuldukları da bilinmektedir. Hatta bu değişim kurallara bağlanmıştır.² Kaynaklara bakıldığında değişik sebeplerle Üsküdar'dan Bursa'ya, Bursa'dan da Üsküdar'a gidip-gelen pek çok kişi bulunduğu görülür. Bunlardan bazılarını tarih sırasına göre zikretmek konunun daha iyi anlaşılması bakımından faydalı olacaktır.

İlk örneğimiz Kara Mustafa Paşa adıyla meşhur olan Mustafa Paşa'dır. Babası Hamza Bey, annesi ise Savcı Bey'in kızı Hatice Hatun'dur. Fatih Sultan Mehmed'in vezirlerinden olan Mustafa Paşa, 1474'de vezirlikten azledildikten sonra Üsküdar'da ikamet etmeye başladı. Bir süre sonra yeniden vezir oldu ancak Gedik Ahmed Paşa ile geçinemediğinden dolayı tekrar azledildi. Bu azilden sonra Bursa sancağına mutasarrıf olarak gönderildi. 1483'de Seyyidgazi civarında idam edilen Mustafa Paşa, Bursa'da Hamzabey Camii civarında babasının yanındaki türbeye defnedildi.³

Fatih Sultan Mehmed döneminde Üsküdar-Bursa arasında gidip gelen bir baş şahıs da eserleri asırlarca Osmanlı Devleti medreselerinde ders kitabı olarak okutulan Molla Hüsrev'dir. Osmanlı Devleti'nin üçüncü şeyhülislâmı olan Molla Hüsrev, aynı zamanda Fatih'in de hocasıdır. Molla Hüsrev, Molla Fenari'nin oğlu Yusuf Bali ve devrinin pek çok ulemasından ders almış, Bursa ve Edirne'de müderrislik yapmıştır. Fatih Sultan Mehmed'in tahta çıkmasıyla birlikte kendisine Kazaskerlik görevi verilmiş, ancak II. Murat'ın tekrar tahta çıkması ve Fatih'in Manisa'ya gitmesi sebebiyle o da görevinden ayrılıp Manisa'ya gitmiştir. Fatih'in ikinci kere Osmanlı tahtına oturmasından sonra 1458'de İstanbul kadılığının yanında "Bilad-ı selase" denilen Galata, Eyüp ve Üsküdar kadılıkları ve Ayasofya Medresesinde müderrislik göreviyle tayin edil-

di. Yetiştirdiği öğrencileri arasında Yusuf b. Cüneyd et-Tokadi, Zembilli Ali Efendi, Hasan Çelebi gibi önemli ilim adamları vardır. Hayatının bir döneminde Üsküdar kadılığı yapan Molla Hüsrev bir düğün cemiyetinde Fatih'in Molla Gürani'yi sağına, kendisini de soluna oturtmasına gücenerek 1462'de İstanbul'dan ayrılmış ve Bursa'ya gitmişti. Bursa'da Zeyniler'in güneyinde inşa ettirdiği medresede müderrislik yaparken hatasını düzeltmek ve hocasının gönlünü kazanmak isteyen Fatih, onu tekrar İstanbul'a davet etti ve 1490 yılında kendisini şeyhülislamlık makamına getirdi. Yirmi yıl bu görevi ifa eden Molla Hüsrev, 1481 yılında İstanbul'da vefat etmiş, cenazesi Bursa'ya götürülmüş ve kendi medresesine defnedilmiştir. Bursa'daki medresesine ilave olarak İstanbul'da da cami ve mescitler yaptırmıştır. İslam hukukçuları arasında önemli bir yeri olan Molla Hüsrev'in en tanınmış kitabı fıkıhla ilgili *Dürrer ve Gurer* adlı eseridir.⁴

Bursa ile Üsküdar arasında manevi bir köprü vazifesi gören Atik Valide Camii ve Haziresi

Yukarıda verilen örnekler XV. asırla ilgilidir. XVI. asra baktığımızda pek tanınmayanların yanında yine herkesçe bilinen ve meşhur olan şahısların da aynı şekilde Üsküdar-Bursa arasında gidip geldiklerine şahit olmaktadır. Bunları kronolojik olarak zikretmeye çalışırsak ilk sırayı Mustafa Muslihiddin Efendi almaktadır. Hamidiler Mahallesi imamı İdris Efendi'nin oğlu olan Muslihiddin Efendi, Bursalıdır ve "Mastar Muslihiddin" lakabıyla meşhurdur. Kendisine mastar denilmesinin sebebi de bir gün bir mecliste iken "deyyus" lafzı ne kelimedir sorusuna "mastardır" cevabını vermesidir. İlim tahsilinden sonra müderris olmuş, Manisa'da müftülük yapmış, Halep ve Mekke kadılıklarında bulunmuştu. Mekke'den dönüşünde Üsküdar'a gelmiş ve 1537'de orada vefat etmiştir. Kabri Üsküdar'dadır.⁵

Bu asrın ikinci yarısında Galata ve Üsküdar kadılığı yapan ve 1575 yılında ölümünden sonra İstanbul'da defnedilen Bursalı âlimlerden biri de Mumcuzadelerden Bali Çelebidir. Aynı zamanda şair de olan Bali Çelebi Zihnî mahlasıyla şiirler yazmıştır.⁶ Aynı asrın sonları için verilebilecek örnek ise Macunzade Abdülbâkî Efendidir. Bursa-İznikli bir macuncunun oğludur. O da müderris olduktan sonra Bâlî Çelebi gibi Galata ve Üsküdar kadılığı yapmıştır. Ayrıca Mekke kadılığı da yapan Abdülbâkî Efendi, 1595 yılında ölmüştür. Kendisi şairdir, Mürettep *Divan*, *Gül ve Bülbül* manzumesi vardır.⁷

XVII. asır ulemasından Bursa-Üsküdar arasında gidip gelenlerin de bir hayli fazla olduğu görülmektedir. 1609 yılında vefat eden ve Atik Valide Camii haziresine defnedilen Vahyizade Mehmed Efendi aslen İznikli Vahyizade Ahmed Efendi'nin oğludur. Tahsil hayatını ikmal ettikten sonra Üsküdar'da Atik Valide Darulhadisi'nde muhaddis, ayrıca adı geçen camiye vaiz olarak atanmıştır. Birkaç eseri olan ve yetmiş sekiz yaşında vefat eden Mehmed Efendi'nin aynı zamanda şair olduğu da bilinmektedir.⁸

Osmanlı Uleması içerisinde oldukça meşhur olan ve hemen herkesçe tanınan iki alimin de bu yüzyıl içerisinde Bursa ile Üsküdar arasında bağ kurdukları görülmektedir. Bunlardan birisi Bursa'nın yetiştirdiği meşhur âlimlerden biri olan Baldırzâde Selîsî Şeyh Mehmed Efendi, diğeri de Vanî Mehmed Efendi'dir. Selîsî Şeyh Mehmed Efendi'nin dedeleri Tokatlı olsa da kendisi Bursa'da doğmuş ve burada büyümüştür. Babası Müderris Mustafa'dır. Tahsil hayatını tamamladıktan sonra o da babası gibi müderris olmuş, Bursa ve Üsküdar'da müderrislik yapmıştır. 1633-35 yılları arasında Üsküdar'da kadılık da yapan Mehmet Efendi, 1635 yılında Mekke kadılığına tayin edilmiş, oradan emekli olunca da 1637 senesinde tekrar Bursa'ya dönmüştür. Bursa'ya gelişinden sonra Yıldırım Medresesi'nde müderrisliğe devam etmiştir. 1650 senesinde vefat eden Mehmed Efendi, Abdalmehmed Camii avlusunda babasının yanına defnedilmiştir. Selîsî mahlasıyla şiirler yazan ve pek çok kitabı bulunan Mehmed Efendi'nin en meşhur kitabı Bursa âlimlerinin biyografilerini içeren *Ravza-i Evliyâ* adlı eseridir.⁹

Bu yüzyılın meşhur simalarından olan Vanî Mehmed Efendi, Osmanlı âlimleri ve devlet adamlarından biridir. Van'da doğup büyüdüğü için kendisine Vanî

Bir çok Bursalı'nın defnedildiği Karacaahmed Mezarlığı'nı gösteren bir karpotal

denilmiştir. Gence, Karabağ ve Tebriz gibi ilim merkezlerinde pek çok âlimden ilim tahsil ettikten sonra Erzurum'a yerleşti. Burada Erzurum beylerbeyi Köprülüzâde Fâzıl Ahmed Paşa'nın dostluğunu kazandı. Fâzıl Ahmed Paşa sadrazam olunca onun tavsiyesiyle Sultan Dördüncü Mehmed tarafından İstanbul'a davet edildi. Şehzade Mustafa'nın hocalığını yaparken kendisine Padişah hocalığı (Hünkâr Şeyhliği) ve Yenicami kürsü vâizliği tevdi edildi. Burada ve diğer yerlerde yaptığı vaazlarla kısa sürede İstanbul'da da meşhur oldu. 1683 yılında Sadrâzam Merzifonlu Kara Mustafa Paşa komutasındaki Osmanlı ordusunun Viyana'da bozguna uğradığı seferde Vanî Efendi ordu şeyhi idi. Bu sebeple IV. Mehmed, kamuoyunda meydana gelen galeyanı hafifletmek üzere çok sevdiği hocasını görevlerinden azletti ve Bursa Kestel'e sürgüne gönderdi. Aslında henüz İstanbul'da iken Kestel ve civarında bulunan birçok köy kendisine temlik edilmişti.

Kestel'de bir câmi, medrese ve imaret yaptırdı. Ayrıca buralar için pek çok mülkünü vakfetti.¹⁰ 1685 senesinde Kestel'de vefat ederek kendisinin inşa ettirdiği caminin haziresine defnedildi. Osmanlı tarihinde Kadızadeliler ile Sivasiler arasında geçen meşhur tartışmada kadızadeliler safında yer aldı.

XIX. yüzyılda Üsküdar

Vani Efendi'nin Osmanlı tarihinde meşhur Sebatay Sevi olayında kendisine müracaat edilen hakem rolünde olduğu da görülmektedir. Kendisinin Mesih olduğunu ileri süren Sabatay Sevi adlı bir haham yakalanarak Edirne'ye getirilmişti. Burada Şeyhülislâm Minkarizâde Yahyâ Efendi ve Padişah İmamı Vânî Mehmed Efendi'den oluşan bir divân kurulmuştu. Vânî Mehmed Efendi, sorgulama sırasında kendisinin müslüman olduğunu ileri süren Sabatay Sevi için: *"Bu adamın müslümanlığı kalbî hisler ve ihlâs ile kabûl ettiğine kâni değilim. Fakat dinimiz şüpheyi reddeder ve kişinin îmânı üzerinde hüküm ancak Cenâb-ı Hakk'ındır. Bu itibârla ihlâs ile müslüman olmasını niyâzdan başka bir şey yapamam."* diyerek konuyla ilgili fikrini ortaya koydu.

Çok sayıda talebe yetiştiren ve pek çok eseri olan Vanî Efendi'nin Üsküdar'la yakın ilişkisinin olduğu anlaşılmaktadır. IV. Mehmed, Üsküdar yakınlarında eskiden Papaz Korusu denilen bir semti hocası Vanî Efendi'ye bağışlamıştı. Burası daha sonra onun ismine atfen Vaniköy olarak anılmıştır. Vanî Efendi 1665 yılında buraya bir Cami ve bir medrese inşa ettirmiştir. Vaniköy Cami olarak bilinen bu mabet günümüzde de ibadete açıktır. ¹¹

XVII. asırla ilgili vereceğimiz son örnek Bursalı olup Üsküdar sınırları içinde ebedî hayatını devam ettiren Kuyumcuzade Seyyid İsmail Efendi'dir. Uşaklı Seyyid Murad'ın oğlu olan İsmail Efendi, İstanbul ve Bursa'da müderrislik yapmış, Kütahya, Bosna ve Ordu'da da kadılık görevini ifa etmiştir. 1698'de İstanbul'da iken ölünce Üsküdar'da Miskinler Tekkesi yakınlarındaki kabristana defnedilmiştir.¹²

XVIII. asırla ilgili vereceğimiz ilk örnek Osmanlı Devleti'nin elli beşinci Şeyhülislamı olan Abdürrahim Efendi'dir. Babası, Bursa mahkemesi kâtiplerinden Mehmed'dir. İstanbul'da değişik medreselerde hocalık yaptıktan sonra Edirne, Kahire ve İstanbul kadılıkları görevini devam ettirmiştir. Kadılık yaptığı merkezlerden bir de Üsküdar'dır.¹³

Üsküdar'da ölüp orada defnedilen Bursalı başka bir ilmiye mensubu da Emin Mehmed Efendi'dir. Müderrislik ve Üsküdar mollalığı yapan Emin Mehmed Efendi 1762'de Üsküdar'da ölmüş ve burada Emir Camii haziresine gömülmüştür. Şairliği de olan söz konusu şahsın divanı ve şiirleri vardır.¹⁴

Bu yüzyıl için vereceğimiz son örnek Üsküdar'da medfun Bursalı Ahmet Çelebi'dir. Bursalı Hasan'ın oğlu olan Ahmet Çelebi, daha çok hat sanatındaki maharetiyle tanınmaktaydı. Uzun yıllar Enderun'da kaldığı sırada III. Sultan Ahmed'in dikkatini çekmiş ve ona sır kâtipi olmuştu. Hat sanatındaki bilgilerini saray kâtipi Bursalı Hezarfen Mehmed Efendi'den öğrenmişti. Ömrünün büyük bir kısmını mushaf yazmakla geçirmiştir. Kışın Ayasofya'da Şeyh Sinan Erdebilî Tekkesi karşısında; yazın da Üsküdar'da ikamet etmekteydi. 1760 yılında vefat etmiş ve Üsküdar'da Tunusbağı civarındaki Sadrazam Maktul Ali Paşa yanına gömülmüştür.¹⁵

XIX. yüzyıl için verilebilecek örnekler bir hayli fazladır. Bunlardan dikkat çeken ilk şahıs askeri sınıftan olan Said Mehmed Paşa'dır. Bursalı olan Said Mehmed Paşa, 1835 yılında II. Mahmud'un kızı Mihrimah Sultan'la evlenerek padişahın damadı olmuştur. Sarayda bazı vazifelerde bulunduktan sonra tümgeneral rütbesiyle Boğazlar muhafazasına tayin edilmiş, bir müddet sonra da mareşal olmuştur. Ordu mareşallığı, seraskerlik, ticaret nazırlığı, kaptan-ı derya gibi devletin üst makamlarında görev almış, 1861'de kendisine başvekâlet teklif edilmiş ise de kabul etmeyerek emekli olmuştur. Emekliliğinden sonra yaklaşık yirmi yıl daha yaşamış, bu sürede aldığı maaşını ihtiyaç sahipleri için harcamıştır. İstanbul'da ölen Said Mehmed Paşa, Üsküdar'da Nasuhi Tekkesi'ne gömülmüştür.¹⁶

"Dilsiz Paşa" lakabıyla bilinen ve Abdülmecid'in Hassa Alayı kumandanlarından olan Üsküdarlı Seyyid Mehmed Tahir Paşa ise Üsküdarlı iken ebedî istirahatgâhı Bursa olarak belirlenen askeriye mensuplarından. Üsküdar Ayazma Camii imamı Mehmed Emin Efendi'nin oğlu olan Tahir Paşa, 1825'de askerî sınıfa dahil olmuş ve yirmi yıl sonra tuğgeneralliliğe (livalığa) kadar terfi etmiştir. Kudüs'ü kuşatma görevinde iken kısmen felç olunca emekli edilerek Bursa'ya gönderilmiştir. On sekiz yıl Bursa'da kalmıştır. Hastalığı

sebebiyle konuşamadığı için kendisine dilsiz paşa denilmekteydi. 1858'de ölmüş ve Emir Sultan Camisinin yakınlarına defnedilmiştir. Mehmed Rifat, Abdülhalim, Mehmed Fahreddin adında üç oğlu vardı.¹⁷ Tahir Paşa'nın çocuklarının burada zikredilmesi önemlidir. Zira şimdi bahsedeceğimiz şahıs Tahir Paşa'nın torunu Mehmed Tahir'dir. Mehmed Tahir, Tahir Paşa'nın oğullarından Bursa belediye kâtibi Rifat Beyin oğludur.¹⁸ Kendileri, daha çok Bursalı Mehmed Tahir Efendi olarak bilinir. İstanbul'da uzun yıllar görev yapan dedesi Tahir Paşa Bursa'da defnedilmiş iken Mehmed Tahir Efendi dedesinin aksine Bursa'da doğmuş İstanbul'da ölmüş ve oraya defnedilmiştir.

22 Kasım 1861'de Bursa'nın Yerkapı Mahallesi'nde doğan Mehmed Tahir'in annesi mülkiye memurlarından Bursalı Necip Efendi'nin kızı Rahime Hanım'dır. Tahsiline Yerkapı Mektebi'nde başlamış, daha sonra Askerî Rüştiye, İdadi ve Harbiye Mekteplerini birincilikle bitirmiştir. Manastır Rüşdiye-i Askeriyesi idareciliğinden sonra 1903'de Selânik Rüştiye Müdürlüğüne atanmış, 1908 başlarında ise İzmir Redif Fırkası'nın Alaşehir'deki İkinci Redif Taburu Komutanlığına getirilmiştir. II. Meşrutiyetin ilanından sonra 1908-1911 yılları arasında Bursa mebusluğu yapmıştır. Mebusluktan sonra Dîvân-ı Harb üyeliğine seçilmiş, bu unvanı devam ederken 1914'te emekli olmuştur. Emekliliğinden sonra Topkapı Sarayı Kütüphanesi müdürlüğü de yapmıştır. 28 Ekim 1925 tarihinde İstanbul'da vefat eden Mehmed Tahir Efendi, Üsküdar'da Aziz Mahmud Hüdâyî Efendi Tekkesi Haziresi'ne defnedilmiştir.

Mütevazı kişiliğiyle tanınan Mehmet Tahir Efendi, öğrenciliği sırasında Muhyiddin İbn Arabî'nin fikirlerine ilgi duymaya başlamıştı. Harbiye mektebinden sonra Hârîrîzâde ile tanışmış, böylece onun temsil ettiği Melâmîliğe girmişti. Hatta bu tarikatta şeyhlik derecesine kadar yükselmişti.

Askerî okullara devam ederken bir taraftan da Bursa Haraççıoğlu Medresesi'ne devam ederek Niğdeli Hoca Ali Efendi'den özel dersler almıştı. Pek çok alanda kitap yazan Mehmet Tahir Efendi'nin en önemli telifi, otuz yıllık bir çalışması sonucunda ortaya çıkardığı üç ciltlik *Osmanlı Müellifleri* adlı eseridir. Müellif bu kitabında 1691 Osmanlı ilim adamının biyografilerini faaliyet alanlarına göre düzenlemiş, bu yazarların on bine yakın eseriyle ilgili bilgi vermiştir. Bu sebeple bu alanla ilgilenen herkes tarafından yakinen tanınan biridir. *Türkler'in Ulûm ve Fünûna Hizmetleri*, *Terceme-i Hâl ve Fezâil-i Şeyh-i Ekber Muhyiddîn-i Arabî*, *Ahlâk Kitaplarımız*, *Siyâsete Mûteallik Âsâr-ı İslâmiyye* adlı kitaplar onun diğer eserlerinden bazılarıdır.¹⁹

Bursalı olup Üsküdar'da medfun bulunan farklı meslek erbabından daha başka kişiler de vardır. Emin Mehmed Rauf ve Mustafa Efendiler bunlardandır. Hafız ve çok güzel sesi olan Bursalı Emin Efendi, Salihzade Esad Efendi ve II. Mahmud'a imam olmuştu. 1820'de vefat eyleyince Üsküdar'da duvar dibine defnolunmuştur.²⁰ "Bilecikî" diye şöhret bulan Bursalı Mustafa Efendi ise Ayasofya civarındaki Beşirağa Medresesi'nde sakindi. Ressam Hacı Fettah'ın hocası da olan Mustafa Efendi 1837'de ölmüş ve Üsküdar'da defnolunmuştur.²¹

1842 yılında ölen ve Üsküdar'a defnedilen Beşir Ağa, Bursa'da Emirsultan Camii civarında yaptırdığı bir çeşmesiyle tanınmaktadır. Sarayda yetişen Beşir Ağa, Hazine-i Hümayun vekili, musahip ve on yedi sene kadar da hazinedar-ı şehriyarî olmuştu. Aynı zamanda iyi bir hattat idi. 1840'da Bursa'daki çeşmeyi yaptırmıştır. 1842'de ölmüş ve Üsküdar'da Ayazma Camii haziresine defnedilmiştir.²²

Bir çok Bursalı'nın
defnedildiği
Karacaahmed
Mezarlığı

1876'da Harbiye Mektebi'nden mezun olarak Bursa Askeri İdadisi'nin kozmografya muallimliğine tayin edilen ve yirmi sene bu vazifede kaldıktan sonra Manastır Askeri İdadisi'ne müdür ve sonra da Kuleli Askeri İdadisi'ne riyaziye hocası olarak tayin edilen Ali Sulhi Bey'de Bursalı ilim adamlarındandır. 1914 yılında vefat edince Üsküdar'da defnedilmiştir. Kabri Üsküdar'da Karacaahmed Mezarlığı'nda meşhur hattat Şeyh Hamdullah Efendi'nin yanındadır. Riyaziye ve kozmografya ilimlerinde ileri derecede ihtisas sahibi ve konuyla ilgili çok sayıda kitabı olan Ali Sulhi Bey'in bu alanlarla ilgili sekiz eseri Harbiye Mektebi matbaasında basılmıştır. Kitaba düşkünlüğü

bilinmektedir. Aldığı maaşın yarısını Avrupa'dan sipariş ettiği kitaplara harcardı.²³

XIX. asırda yetişen ve XX. yüzyılın hemen başlarında vefat eden İznikli Feyzi Esad Bey, daha çok hekimliğiyle tanınan bir şahsiyettir. İstanbul Tıbbiye Mektebi'nden mezun olduktan sonra 1903'de kolağalık rütbesini almış ancak aynı yıl vefat etmişti. Türkiye'de ilk defa röntgenle ilgili çalışma yapan ve tıpla ilgili dört eseri bulunan Feyzi Esad Bey Üsküdar'da, Karacaahmed Mezarlığı'na gömülmüştür.²⁴

Bu konuda adından bahsedeceğimiz son şahıs 1899 yılında Bursa'da doğan Sadeddin Nüzhet Ergun'dür. Babası Yemen'de vefat eden kolağası Ali Efendi, annesi ise Yenişehir Fenârî Sadi Tekkesi şeyhi şair Mehmed Vehbi Efendi'nin kızı Sadiye Hanımdır. Tahsilini Üsküdar İttihad ve Terakki Numûne Mektebi, Üsküdar Sultanisi ve Dârülfünûn Edebiyat Fakültesi'nde tamamladı. Pek çok ilmî müessesede muallimlik ve Üsküdar'daki Hallaç Baba Sadi Tekkesi'nde şeyhlik yapmıştır. Başta Edebiyat olma üzere değişik ilimlere de vâkıf olan Sadeddin Nüzhet Ergun'un çok sayıda basılmış kitabı da vardır. *Türk Şairleri* adlı eseri bunlardan birisidir.²⁵

B- Tasavvuf Erbabı

Tasavvuf konusunda Üsküdar ile Bursa'yı birbirine bağlayan en önemli halka hiç şüphesiz Aziz Mahmud Hüdâyî Hazretleri'dir. Bursa'dan Üsküdar'a giderek orada dergâhını kuran Hüdâyî ile ilgili çok sayıda eser kaleme alınmıştır. Üsküdar Sempozyumlarının üçüncüsünün konusu da kendilerine tahsis edilmiştir. Bu sebeple onunla ilgili bilgileri ilgili kaynaklara havale edip burada onun açtığı yoldan hareket ederek Bursa ile Üsküdar arasında mekik dokuyan tasavvuf erbabından birkaç örnek verilecektir.

Bu hususta zikredeceğimiz ilk üç şahıs Aziz Mahmud Hüdâyî de dâhil olmak üzere birbirleriyle yakından ilgili olan Eyüb, Ahmed ve Abdurrahim Efendilerdir. Karaman'ın Larende Kasabası'nda doğan Eyüb Efendi ilme ve tasavvufa olan meyli sebebiyle İstanbul'a gelmiş ve Üsküdar'da Aziz Mahmud Hüdâyî'ye intisab ederek onun halifesi olmuştur. Bir müddet sonra Aziz Mahmud Hüdâyî tarafından Bursa'ya gönderilen Eyüb Efendi, Bursa'da Setbaşı'nda kendi adıyla anılan Eyüb Efendi Tekkesi'ni, yanına da bir cami inşa etmiştir. Celvetî tarikatından olan Eyüb Efendi, 1620'de vefat edince kendi tekkesinin haziresine defnedilmiştir.²⁶

Eyüb Efendi'nin vefatından sonra onun yerine Ahmed Efendi şeyh olmuştur. Daha sonra 1628 yılında Aziz Mahmud Hüdâyî vefat edince bu sefer ondan boşalan şeyhlik makamına geçmiş, bu vesileyle Bursa'dan ayrılarak Üsküdar'a yerleşmiştir.²⁷

İstanbul'a giden Ahmed Efendi, kendisinden boşalan Eyüb Efendi Tekkesi şeyhliğine Abdurrahim Efendi'yi atamıştır. Konya Aksaraylı olan Abdurrahim Efendi de Eyüb Efendi gibi tahsil-i ilim ve tasavvuf için memleketinden

Bir çok Bursalı'nın defnedildiği Karacaahmed Mezarlığı

ayrılarak İstanbul'a, Aziz Mahmud Efendi'nin yanına gitmiş, ona intisab etmiş ve icazet almıştı. Hüdayî'nin vefatı üzerine İstanbul'a gelen Bursa Eyüb Efendi Tekkesi Şeyhi Ahmed Efendi'nin yerine kâimmakam olarak atanmış ve bu sebeple Üsküdar'dan ayrılarak Bursa'ya gitmiştir.

Abdurrahim Efendi'nin Bursa'daki hayatı pek rahat geçmemiştir. Hakkında yapılan bazı iddialar sebebiyle 1628 senesinde görevinden azledilmiştir. Bunun üzerine o da Umur Bey Mahallesi'nden satın aldığı bir evi zaviye haline getirmiş ve faaliyetlerini burada sürdürmüştür. Bir hayli uzun yaşayan Abdurrahim Efendi 1644 senesinde 100 yaşında iken vefat etmiş ve kendisinin inşa ettiği zaviyenin yanına defnedilmiştir. Abdurrahim Efendi'nin Üsküdar'da Aziz Mahmud Hüdayî Tekkesi'nde iken otuz sene kadar Alemdağı'ndan tekkeye su getirdiği belirtilmektedir.²⁸

Önceleri müderris iken Celvetî tarikatına intisab edip Bursa'da bir zaviye inşa ettiren, buradaki faaliyetlerinden sonra İstanbul'a şeyh olarak giden tasavvuf erbabı bir şahıs da Selami Ali Efendi'dir. Asıl adı "Selâmî Ali el-Fenaî" idi. Bursa'da Namazgâh'ta bir zaviye inşa etmiş, 1666'da yukarıda adı sıkça zikredilen Eyüb Efendi Tekkesi'ne şeyh olmuştu. Uzun yıllar Bursa'da kaldıktan sonra 1679

yılında Üsküdar'daki Aziz Mahmud Hüdâyî Efendi Tekkesi'ne şeyh olmuş, 1692'de ölmüş ve Çamlıca civarındaki Kısıklı Zaviyesi'ne defnedilmiştir. Bursa'da olduğu gibi İstanbul'da da aktif bir hayat sürmüştür. Bağlarbaşı'nda bir tekke ve cami, Bülbüldere ile Acıbadem'de birer cami, Bulgurlu ve Kısıklı'da da birer zaviye yaptırmıştır. Çamlıca'da kurulan bir mahalle de onun adıyla anılmıştır.²⁹

Aziz Mahmud Hüdâyî dergahıyla irtibatlı önemli bir şahıs da İsmail Hakkı Bursevî'dir. İsmail Hakkı Bursevî ilmî kudretiyle ön plana çıkan bir âlimdir. Bu yönüyle Hüdâyî dergahına bağlı müelliflerin en meşhurdur.³⁰

1653'de bu günkü Bulgaristan'ın Aydos kasabasında dünyaya gelmiştir. Uzun süre Bursa'da yaşadığı için Bursevî diye meşhur olmuştur. Babası Mustafa bin Bayram bin Hüdabende Efendi, İstanbul'un Aksaray semtinde ikamet etmekteydi. İsmail Hakkı'nın doğumundan bir yıl evvel evi yanınca Aydos'a taşındı. Babasının yönlendirmesiyle henüz çocuk yaşta iken Celvetî şeyhlerinden Atpazarî Osman Fazlı Efendi'ye intisab etti. 1664 yılında Osman Fazlı'nın Aydos'a uğrayan Edirne halifesi Seyyid Abdülbâki Efendi ile birlikte Edirne'ye gitti. Burada tahsilini tamamladıktan sonra İstanbul'da bulunan Osman Fazlı'nın yanına, oradan da 1675 yılında Osman Fazlı'nın halifesi olarak Üsküp'e gitti. Uzunca bir süre orada hizmet ettikten sonra Osman Fazlı, Bursa halifesi Sun'ullah Efendi'nin vefat etmesi üzerine İsmail Hakkı'yı Bursa'ya halife olarak tayin etti. Bursa'da Ulucami başta olmak üzere pek çok camide vaazlar verdi. Bursa'da iken 1705 yılında kendisinin en meşhur eseri olan *Rûhu'l-Beyân* adlı tefsirini telif etti. Osman Fazlı'nın Kıbrıs'a sürgün edilmesi üzerine 1690-91 yılında onu ziyaret amacıyla Kıbrıs'a gitti. Bu ziyaret sırasında şeyhi onu kendi yerine tayin etti. 1695-1696 yıllarında II. Mustafa'nın daveti üzerine katıldığı I ve II. Avusturya seferlerinde yaralandı ve dönüşünde tekrar Bursa'ya gitti. 1717 yılında Şam'a gitti ve buradan dönüşünde Üsküdar'a yerleşti. Bu dönemde yaşadığı bazı sıkıntılar sebebiyle 1723 senesinde tekrar Bursa'ya döndü. 20 Temmuz 1725 tarihinde Bursa'da vefat etti. Kabri Bursa'da kendisinin yaptırdığı caminin haziresindedir. 130 civarında eseri vardır.³¹ Eserlerinde sık sık Aziz Mahmud Hüdâyî'den bahseden İsmail Hakkı Bursevî, onu Gazneli Mahmud ile birlikte anmakta ve ona olan sevgisini şu mısralarla dile getirmektedir:

Ey gürûh-ı Muhammedî biliniz
Geldi bu âleme iki Mahmûd
Biri Mahmûd-i Gaznevî meşhur
Biri Mahmûd-ı ma'nevî ma'hûd³²

İcra ettikleri faaliyetler gereği diğer tarikat erbabı gibi Mevlevî şeyh ve dervişleri de sürekli yer değiştirmişlerdir. Mevlevilerle ilgili Üsküdar ile Bursa arasında münasebeti olanlara örnek olarak verebileceğimiz ilk şahıs Bursalı Rıza Ali Efendi'dir. 1815'de Mülkiye mutasarrıflarından Mehmed Şerif Efendi ve

Bursa'nın en meşhur hattatlarından Tarhanazade Seyyid Abdullah Efendi'nin torunu Şerif Süleyman Çelebi'nin kızı Şerife Fatma Hanım'ın oğlu olarak dünyaya gelen Rıza Ali Efendi, Mevlevî tarikatı müntesiplerindendir. Elli yıldan fazla devletin değişik kademelerinde memurluk yapmış, 1876 yılında Meclis Ayan'ına aza tayin edilmiştir. Bu görevi sebebiyle "Ayan Azasından Bursalı Rıza Efendi" diye tanınır olmuştur. 1905 yılında Üsküdar'da vefat etmiş ve Selimiye Tekkesi'ne defnedilmiştir.³³ Rıza Efendi'nin oğlu Ömer Bey de babasıyla aynı kaderi paylaşmıştır. Zira o da babası gibi Üsküdar'da Selimiye Tekkesi'ndeki akrabaları yanına gömülmüştür.³⁴

Bursalı olup da Üsküdar'ı mekân seçen Mevlevîlerden Sahib İsmail Dede ile Zeki Dede'yi de burada zikretmek gerekir. Bursa Mevlevîhanesi şeyhi Mehmed Dede'nin müridi olan Sahib İsmail Dede, Hacı Mehmed Ağa'nın oğludur. Ömrünün sonlarına doğru dünya ile alakasını keserek Mevlevîliğe intisap etmiş, bu sebeple Bursa'dan ayrılarak Üsküdar'a yerleşmiştir. Aynı zamanda şair de olan Sahib İsmail Dede'nin bir de divanı vardır.³⁵ Diğer bir Bursalı Mevlevî olan Zeki Dede ise Üsküdar'daki Mevlevî Tekkesine şeyh olmuştu. Kamil Paşa'nın kütüphanesinin müdürlüğü ve fetvahanenin meşk hocalığını da yapan Zeki Dede, hem şair hem de talik yazmada oldukça maharetliydi. 1882'de altmış beş yaşında iken vefat etmişti.³⁶

Bu konuda vereceğimiz son iki örnek görevleri Bursa'da olmasına rağmen vefatları sırasında İstanbul'da olan ve Üsküdar'a defnedilen Şeyh Abdülaziz Efendi ile Ali Sırrî Efendi'dir. Şeyh Sahfî'nin halifesi olan Şeyh Abdülaziz Efendi, Başçı İbrahim Zaviyesi'nde şeyh iken bir iş için gittiği Üsküdar'da vefat etmiş ve oraya defnedilmiştir.³⁷ Aynı zamanda iyi bir hattat olan ve Ahmed Gazzî Tekkesi şeyhliğine tayin edilen Ali Sırrî Efendi'de İstanbul'da Aydınoglu Tekkesi'nde iken 1904 senesinde vefat etmiş ve Karacaahmed civarında şeyhi Osman Şemsi Efendi'nin yanına defnedilmiştir.³⁸

C- Sürgün Edilenler

Üsküdar - Bursa ilişkisinden söz ederken sürgünlere de temas etmek gerekir. Osmanlı Devleti'nde özellikle XVIII ve XIX. asırlarda suçlular için verilen cezalar arasında sürgün etme de sıkça başvurulan bir yöntemdi. Bu asırlarda İstanbul'un payitaht olması sebebiyle sürgün edilenlerin büyük çoğunluğu da genellikle İstanbul'dan başka şehirlere gönderilenlerden oluşmaktaydı. Osmanlı Devleti'nin önemli şehirlerinden biri olan Bursa'da İstanbul'dan sürgün edilenler için tercih edilen merkezlerden biriydi. Bursa'da sağlam bir idari yapının varlığı ve söz konusu şahısların burada kontrollerinin daha kolay olması merkezi idarenin, suçluların takibi hususunda Bursa'yı tercih etmelerine sebep olmaktaydı.

Elimizdeki kayıtlara baktığımızda değişik sebeplerle yüzlerce şahsın İstanbul'dan Bursa'ya sürgün edildiği görülmektedir. Bunlardan bir kısmını Üsküdar sakinleri oluşturmuştur. Bunlar arasında toplumun farklı kesimlerinden insanları görmek

Bursa'da hayır eserleri bulunan Beşir Ağa'nın defnedildiği Ayazma Camii Haziresi

mümkündür. Meselâ miras taksimi hususunda belirlenen kuralları ihlal ettiği için Bursa'ya sürgün edilen Kebîrîzade Efendi Üsküdar kadısıdır.³⁹

II. Mahmud'un 1826 yılında Yeniçeri Ocağı'nı kaldırmasından sonra Bektaşilik de yasaklanmış ve bu tarikata ait olan tekkeler kapatılmıştı. Tarikat mensubu şeyh ve müritlere, içinde sürgünün de yer aldığı farklı cezalar verilmiştir. Sürgün edilenler arasında Bursa'ya gönderilen Bektaşiler de olmuştur. Bursa Şer'iyye Sicilleri arasında yer alan belgelerden öğrenebildiğimize göre Üsküdarlı Derviş Ali, "*Bektâşilik yoluna saparak hilâf-ı şer'i şerîf harekete ictisârı tahakkuk*" eylediğinden Hadım'a sürgün edilmişti. Ancak bir müddet sonra Ali'nin sürgün cezası süresinin uzun, ayrıca kendisinin hasta ve ihtiyar olduğu, ailesinin de zor durumda kaldığı dikkate alınarak 1830 senesinde menfa yeri Bursa olarak değiştirilmişti.⁴⁰ Aynı şekilde Üsküdar Öküz Limanı Tekkesi şeyhlerinden Seyyid Ahmet de önce Hadım'a sürülmüş, bir müddet sonra da benzer gerekçelerle Hadım'dan Bursa'ya gönderilmişti.⁴¹

Bektaşiler gibi Bursa'ya sürgün edilen Üsküdarlı başka şeyhler de vardır. 1792 yılında Üsküdar'da Cüzzamlar Zaviyesi'nde Şeyh olan İbrahim oğlu Ali ile Mustafa oğlu Bektaş adlı şahıslar uygunsuz işler yaptıkları gerekçesiyle

Miskinler tekkesinde oturmak kaydıyla Bursa'ya sürgün edilmişlerdir.⁴² Aynı şekilde Üsküdar'da Cüzamlar zaviyesi şeyhi Mustafa Dede “*kendi halinde olmayub muğâyir-i rızâ*” hareketlerinden dolayı Bursa'ya nefyedilmiş ancak, bir süre sonra hanımı Hatice ve kızı Rabia Divan-ı Hümayun'a başvurarak Mustafa Dede'nin yaşlı ve hasta olduğunu dile getirmişler ve affedilmesini istemişlerdi. Yapılan incelemeden sonra söz konusu şahsın gerçekten hasta ve yaşlı olduğunun anlaşılması, üstelik etrafındakilerden sorularak “*ıslah-ı nefis ettiği*” kanaatine varılması üzerine 1792 senesinde affedilmişti.⁴³

Bursa'ya sürgün edilenlerin bir kısmını da gayr-i ahlakî davranışlar sergileyen kadınlar oluşturmuştur. Osmanlı Devleti'ni ziyaret eden yabancı seyyahların, diğer ülkelere göre Osmanlı şehirlerinde fuhşun çok az olduğunu ifade etmeleriyle birlikte⁴⁴ nadir de olsa zaman zaman fuhuş olaylarına rastlanmaktaydı. Özellikle devletin sosyal ve ekonomik açılardan içine düştüğü buhranlı dönemlerde fuhuş olaylarında da artış olmaktaydı. İstanbul'un başkent oluşu, iş imkânlarının daha iyi olması değişik yerlerden pek çok kişiyi buraya çekiyordu. Bu durum İstanbul'da yeni problemlerin ortaya çıkmasına sebep oluyordu. Bunun önüne geçmek için zaman zaman önlemler alınmaya çalışılmaktaydı.

Nitekim III. Selim zamanında da böyle bir uygulama yapılmış, izinsiz olarak gelen şahıslardan yakalananlar kendi şehirlerine geri gönderilmiş, suç işleyenler ise farklı yerlere sürgün edilmişlerdi.⁴⁵

1775 yılında yapılan bir teftişte diğer şehirlerden Üsküdar'a gelip kayıkhaneler, pazarlar ve sokaklarda başıboş dolaşan kadınlardan Uzun Hatice, Kara Fatma, Kör Şerife, Civelek Ayşe, Fesli Ayşe, Kasımpaşalı Fatma fısık u fücür içinde oldukları gerekçesiyle Bursa'ya sürgün edilmişlerdi.⁴⁶ 1794 yılında ise yine benzer gerekçelerle Bursa'ya gönderilen on bir kadın arasında Üsküdarlı Nefise'de vardı.⁴⁷

Bu örnekleri çoğaltmak mümkündür. Örneğin aslen Bursalı olduğu halde Üsküdar'da ikamet eden Kalaycı İbrahim ve karısı Safiye, fuhuş yaptıkları gerekçesiyle 1750 yılında,⁴⁸ yine Üsküdar'da gayr-i ahlakî davranışlar sergileyen sekiz kadın 1790 senesinde,⁴⁹ Kolbaşı Saliha, Alime ve Deruşen de 1800 yılında⁵⁰ benzer gerekçelerle Bursa'ya sürgün edilenler arasındadırlar.

Üsküdar'dan Bursa'ya başka sebeplerle de sürgün edilen şahıslar vardır. Mesela Üsküdarlılardan mahkemelerde yalancı şahitlik yapmayı adet haline getiren Hacı Ali ve İbrahim Efendi'ler 1739'da,⁵¹ kahvecilik yapan Mehmet dükkanında esrar sattığı için 1751'de,⁵² Kahveci diğer Ali "*kendi halinde ırz ve edebiyetle mukayyed olmayub vazifesinden hariç kelimat-ı nâ hemvâra tefevvühüyle neşri erâcif ve ekâzibe ictisâr elediği*" için 1800 senesinde,⁵³ Kayıkçılar kethüdalığı yapan Şakir, içki içmesi sebebiyle 1826 yılında⁵⁴ ve cariyesini döven Mustafa'da 1829 yılında⁵⁵ Bursa'ya sürgün edilmişlerdi.

Ayrıca Üsküdar'da Aziz Mahmud Hüdayî'nin türbedarının şikâyeti üzerine hırsızlık yaptığı belirlenen ve 1756 yılında Bursa'ya sürgün edilen Mustafa adlı şahıs ile⁵⁶ kefil olarak Arabacı mahallesindeki bir evin ahvali bilinmeyen şahıslara kiraya verilmesini sağlayan, böylece mahallede hırsızlık ve benzeri olayların artmasına sebep olan, bu yüzden Üsküdar kadısının talebi üzerine 1828 yılında Bursa'ya gönderilen Valide-i Atik Camii İmamı Seyyid Hüseyin'i de⁵⁷ Bursa'ya sürgün edilenler arasında zikretmek gerekir.

Sonuç

Hangi sebeple olursa olsun insanların doğup büyüdüğü şehirden başka yerlere gitmeleri, orada geçici olarak veya sürekli kalmaları ve defnedilmeleri tabii bir durumdur. Günümüzde olduğu gibi Osmanlı döneminde de şehirler arasında insan sirkülasyonu yaşanmış, bunlardan bir kısmı da Üsküdar ile Bursa arasında gidip gelmişlerdir. Yukarıda verilen örnekler, hiç şüphesiz Üsküdar ile Bursa arasında gidip gelenlerin tamamını ihtiva etmemektedir. Yapılacak kapsamlı çalışmalarla konunun daha ayrıntılı olarak ele alınması mümkündür. Ayrıca başka şehirlerle ilgili benzer çalışmaların yapılması ve Üsküdar'ın diğer Osmanlı şehirleriyle münasebetlerinin ortaya çıkarılması Üsküdar'ın dışı açılımı bakımından faydalı olacaktır.

DİPNOTLAR

¹ Bu tebliği hazırlarken Kepecioğlu'nun kaleme aldığı dört ciltlik Bursa Kütüğü adlı eserinden faydalandım. Bu vesile ile burada kendilerini rahmetle anıyorum. Adı geçen eserin günümüz Türkçesine çevrilmesi tamamlanmış ve basım aşamasına gelmiştir. Tebliğimde bu çalışmadan da istifade ettim. Bu sebeple uzun yıllar emek vererek eseri hazırlayan Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi öğretim üyelerinden Prof. Dr. Hüseyin Algül, Prof. Dr. Osman Çetin, Prof. Dr. Mefail Hızlı ve Doç. Dr. M. Asım Yediyıldız'a da teşekkür ediyorum.

² Bu konuda geniş bilgi için bk. İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Devleti'nin İlmiye Teşkilâtı*, Ankara 1988, s. 83 vd.; Kepecioğlu Bursa'da görev yapan kadıların listesini verirken bunların nereden geldiklerini de belirtmiştir. Söz konusu listeye göre Üsküdar kadılığından Bursa'ya gelenlerden bazıları şunlardır: Mevlânâ Abdullah Efendi (1652), Esedi Ömer Efendi (1788), Kastamonulu Hacı Hafız Halil Efendi (1790), Kebirizade Şerif İsmail Efendi (1794), Kütahyalı Ömer Efendi (1802), Ömer Said Efendizade Süleyman Feridüddin Efendi (1829) bk. Kepecioğlu, *a.g.e.*, III, 1-20.

³ İsmail Belig, *Güldeste-i Riyâz-ı İrfân ve Vefeyât-ı Dânişrevân-ı Nâdiredân*, Hüdavendigâr Matbaası 1302, s. 65; Mehmed Süreyya, *Sicill-i Osmani*, Matbaa-i Amire, 1308, IV, 370; Kepecioğlu, *a.g.e.*, III, 380.

⁴ Mehmed Süreyya, *a.g.e.*, II, 272; Şemseddin Sami, *Kâmûsu'l-A'lâm*, İstanbul 1304, III, 2042; Bursalı Mehmed Tahir, *Osmanlı Müellifleri*, İstanbul 1333, I, 292; Kepecioğlu, *a.g.e.*, II, 276; Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, II, 656-657; Abdülkadir Altınsu, *Osmanlı Şeyhülislâmları*, Ankara 1972, s. 6.

⁵ Kepecioğlu, *a.g.e.*, III, 388.

⁶ Şemseddin Sami, *a.g.e.*, III, 2229; Kepecioğlu, *a.g.e.*, I, 231

⁷ Mehmed Süreyya, *a.g.e.*, II, 22; Bursalı Mehmed Tahir, *a.g.e.*, II, 97; Kepecioğlu, *a.g.e.*, I, 254.

⁸ Mehmed Süreyya, *a.g.e.*, IV, 141; Bursalı Mehmed Tahir, *a.g.e.*, I, 182; Kepecioğlu, *a.g.e.*, IV, 297.

⁹ İsmail Belig, *Güldeste*, s. 346; Mehmed Süreyya, *a.g.e.*, IV, 164; Bursalı Mehmed Tahir, *a.g.e.*, I, 257; Mustafa Kara, *Bursa'da Tarikatlar ve Tekkeler I*, Bursa 1990, s. 57; Eşrefzade Şeyh Ahmed Ziyaeddin, *Gülzâr-ı Sülehâ ve Vefeyât-ı Urefâ*, Bursa Eski Eserler Kütüphanesi, Orhan Kitaplığı, No: 1018/2, s.193; Gazzizâde Abdüllatif, *Hülâsâtü'l-Vefeyât*, Bursa Eski Eserler Kütüphanesi, Orhan Kitaplığı, No: 1016, s. 19; Kepecioğlu, *a.g.e.*, IV,145; Kadir Atlansoy, "Bursa Vefeyatnameleri ve Şairleri Üstüne", *Bursa'da Bir Başka Zaman*, Bursa 1997, s. 58; *Ravza-i Evliya* günümüz Türkçesine aktarılarak yayınlanmıştır. Bk. Mefail Hızlı, Yurtsever Murat, *Ravza-i Evliya*, Bursa 2000.

¹⁰ Vakfettiği mülkler için bk. Kepecioğlu, *a.g.e.*, IV, 324.

¹¹ İsmail Belig, *Güldeste*, s. 209; Şemseddin Sami, *a.g.e.*, VI, 4679; Bursalı Mehmed Tahir, *a.g.e.*, II, 50; Erdoğan Pazarbaşı, "Mehmed Efendi, Vanî", *DİA*, XXVIII, 458-459.

¹² İsmail Belig, *Güldeste*, s. 404; Kepecioğlu, *a.g.e.*, II, 348.

¹³ Anadolu ve Rumeli kazaskerliği de yapan Abdürrahim Efendi, 1715 yılında Şeyhülislâm olmuştur. Bir buçuk yıl bu görevi yaptıktan sonra yaşlılığı gerekçe gösterilerek görevinden azledildi. 1717 yılında Edirne'de öldü. Edirne'de Çatalcalı Ali Efendi'nin yanına defnedildi. Türkçe kaleme aldığı Mecmûa-i Fetâvâ'sı İslâm hukukunda son derece önemli bir yere sahiptir. Bu eser Fetâvâ-yı Abdürrahim adıyla yayınlanmıştır. İsmail Belig, *Güldeste*, s. 428-431; Mehmed Süreyya, *Sicill-i Osmani*, III, 331; Kepecioğlu, *Bursa Kütüğü*, I, 35; Altınsu, *a.g.e.*, s. 115.

¹⁴ Mehmed Süreyya, *a.g.e.*, I, 408; Kepecioğlu, *a.g.e.*, III, 300.

¹⁵ Kepecioğlu, *a.g.e.*, I, 86.

¹⁶ Mehmed Süreyya, *a.g.e.*, III, 47.

¹⁷ Kepecioğlu, *a.g.e.*, IV, 248.

¹⁸ Mehmed Rifat Bey, Bursa'da kâtiplik yapmıştır. İştirak ettiği Rus harbinde 1876 da kırk sekiz yaşında iken Plevne civarındaki Teliç Köyü'nde şehit düşmüştür. Aynı zamanda şâirdir. Bursalı Mehmed Tahir, *a.g.e.*, II, 204; Kepecioğlu, *a.g.e.*, IV, 87.

¹⁹ Kepecioğlu, *a.g.e.*, IV, 249; Ömer Faruk Akün, "Bursalı Mehmed Tahir", *DİA*, VI, 452-461, Franz Babinger, *Osmanlı Tarih Yazarları ve Eserleri* (çev: Coşkun Üçok), Ankara 2000, s. 441-444.

²⁰ Mehmed Süreyya, *a.g.e.*, I, 410; Kepecioğlu, *a.g.e.*, II, 20, IV, 82.

²¹ Kepecioğlu, *a.g.e.*, III, 422.

²² Mehmed Süreyya, *a.g.e.*, II, 21; Kepecioğlu, *a.g.e.*, I, 260; Doğan Yavaş, "Bursa'da Kitabeli Osmanlı

- Çeşmeleri”, *U.Ü. Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, yıl: 2, sy. 2, s. 29.
- ²³ Bursalı Mehmed Tahir, *a.g.e.*, III, 284 Kepecioğlu, *a.g.e.*, I, 162.
- ²⁴ Bursalı Mehmed Tahir, *a.g.e.*, III, 233; Kepecioğlu, *a.g.e.*, II, 120.
- ²⁵ Kepecioğlu, *a.g.e.*, IV, 97; Mustafa Kara, “Hallac Baba Dergâhı Şeyhi Nüzhet Ergun,” *Dervişin Hayatı Sufinin Kelamı Hal, Tercümeleri-Tarikatlar-Istılahlar*, İstanbul 2005, s. 522 vd.
- ²⁶ Baldırzâde Selisî Şeyh Mehmed, *Ravza-i Evliya*, Bursa Eski Eserler Kütüphanesi, Orhan Kitaplığı, No: 1018, s. 16; İsmail Belîğ, *Güldeste*, s. 134; Mehmed Süreyya, *a.g.e.*, I, 449; Mehmed Şemseddin, *Bursa Dergâhları Yedigâr-ı Şemsî I-II*, (haz. Mustafa Kara, Kadir Atlansoy), Bursa 1997, s. 127; Öcalan, *a.g.e.*, s. 66; Eyüb Efendi ile ilgili Bursa Sicilleri içinde yer alan kayıtlar için bk. Kepecioğlu, *a.g.e.*, II, 96.
- ²⁷ İsmail Belîğ, *Güldeste*, s. 135, Mehmed Şemseddin, *a.g.e.*, s. 127; Kepecioğlu, *a.g.e.*, I, 74.
- ²⁸ Baldırzâde, *a.g.e.*, s. 56; İsmail Belîğ, *Güldeste*, s. 135; Mehmed Şemseddin, *a.g.e.*, s. 128; Kepecioğlu, *a.g.e.*, I, 34; Öcalan, *a.g.e.*, s. 68.
- ²⁹ Mehmed Şemseddin, *a.g.e.*, s. 129; Mehmed Süreyya, *a.g.e.*, III, 53; Kepecioğlu, *a.g.e.*, IV, 136; Öcalan, *a.g.e.*, s. 69.
- ³⁰ Hasan Kamil Yılmaz, “Aziz Mahmud Hüdâyî”, *DİA*, 4, 339.
- ³¹ Eşrefzade Ahmed Ziyaeddin, *a.g.e.*, s. 94, Mehmed Şemseddin, *a.g.e.*, s. 175 vd.; Şemseddin Sami, *a.g.e.*, II, 950; Mehmed Süreyya, *a.g.e.*, I, 361; Bursalı Mehmed Tahir, *a.g.e.*, I, 28-32; Kepecioğlu, *a.g.e.*, II, 351; Ali Namlı, “İsmail Hakkı Bursevî” *DİA*, XXIII, 102-106.
- ³² Hasan Kamil Yılmaz, “Aziz Mahmud Hüdâyî” *DİA*, IV, 339.
- ³³ Bursalı Mehmed Tahir, *a.g.e.*, II, 214.
- ³⁴ Kepecioğlu, *a.g.e.*, IV, 9.
- ³⁵ Mehmed Süreyya, *a.g.e.*, III, 187, Şemseddin Sami, *a.g.e.*, IV, 2911, Bursalı Mehmed Tahir, *a.g.e.*, II, 283; Kepecioğlu, *a.g.e.*, IV, 105.
- ³⁶ *a.g.e.*, IV, 400.
- ³⁷ *a.g.e.*, I, 10.
- ³⁸ *a.g.e.*, I, 161.
- ³⁹ Ahmed Vasıf Efendi, *Mehâsinü'l-Âsâr ve Kakâiku'l-Ahbâr* (haz. Mücteba İlgürel), İstanbul 1978, s. 343.
- ⁴⁰ B.Ş.S. (Bursa Şer'iyye Sicilleri) C25/78b. Başka bir belgeden Derviş Ali'nin 1835 yılında affedildiği anlaşılmaktadır. B.Ş.S. C26/73a.
- ⁴¹ B.Ş.S., C25/95a.
- ⁴² Kepecioğlu, *a.g.e.*, I, 325.
- ⁴³ B.Ş.S., C19/9b
- ⁴⁴ D'Ohsson, *18. Yüzyıl Türkiyesinde Örf ve Adetler* (çev. Zerhan Yüksel), Tercüman 1001 Temel Eser, s. 210.
- ⁴⁵ Osman Köse, “XVIII. Yüzyıl Sonları Rus ve Avusturya Savaşları Esnasında Osmanlı Devletinde Bir Uygulama: İstanbul'da İçki Ve Fuhuş Yasağı” *Turkish Studies*, Volume 2 /1 (Winter 2007), s.107.
- ⁴⁶ Kepecioğlu, *a.g.e.*, II, 101
- ⁴⁷ *a.g.e.*, II, 102.
- ⁴⁸ B.Ş.S., B171/2a
- ⁴⁹ B.Ş.S., B254/132b
- ⁵⁰ B.Ş.S., B278/11b
- ⁵¹ Kepecioğlu, *a.g.e.*, IV, 346
- ⁵² B.Ş.S., B171/9a
- ⁵³ B.Ş.S., B 278/7b
- ⁵⁴ B.Ş.S., B317/19a
- ⁵⁵ B.Ş.S., B303/5a
- ⁵⁶ B.Ş.S., B345/91a
- ⁵⁷ B.Ş.S., B312/88b

Üsküdar'da Medfun Tarihçiler

PROF. DR. FAHAMEDDİN BAŞAR

İstanbul Üniversitesi

Üsküdar tarih boyunca birçok şâir, yazar ve ilim adamını yetiştirmiş olup bunların bir kısmı vefat ettikten sonra da bu belde kabristanlarında defnedilmişler ve böylece ebedî istirahatgâhlarında da buradan ayrılamamışlardır. Üsküdar'ın hatta İstanbul'un en büyük kabristanı olan Karacaahmet Mezarlığı'nın burada bulunması, Osmanlı döneminde birçok devlet ricali ile kültür adamının ölümünden sonra istirahat edecekleri yer olarak "Kâbe Toprağı" sayılan bu beldeyi tercih etmesine sebep olmuştur. Bu tarihî şahsiyetler arasında, çeşitli konularda eserler yazmış olan müverrihler de bulunmaktadır.

Biz bu tebliğimizde Üsküdar'da medfun olduğu bilinen 20 kadar tarihçinin kısa hayat hikâyeleri ile tespit edebildiğimiz ölçüde kabirlerinin bulunduğu yerler ve bugünkü durumları hakkında bilgi verecek; bu müelliflerin eserlerinin günümüz tarih araştırmacıları için önemi üzerinde duracağız.

1) Şemsî Ahmed Paşa (ö. 988/1580)

Osmanlı devlet ricâlinden olan Şemsî Ahmed Paşa, kronolojik sıra ile ele aldığımızda Üsküdar'da medfun olduğunu tespit edebildiğimiz ilk müverrihtir. İsfendiyyar ailesinden Kızıl Ahmed Bey'in torunu ve Mirza Mehmed Paşa'nın (ö. 1516) oğludur. Babası, II. Bayezid'in kızlarından biri ile evli idi. Ahmed Paşa I. Selim zamanında avcıbaşı, sonra bölük ağası, sonra da müteferrika ve sipahiler ağası olmuştur. 1550'de Şam valisi, sonra sırasıyla Sivas, Anadolu ve Rumeli beylerbeyliği görevlerinde bulunduktan sonra 1567'de vezir, 1575'te ise Sultan III. Murad'ın (1574-1595) ser-musâhibi olmuştur. Şemsî Ahmed Paşa 6 Mart 1580 tarihinde Üsküdar'da vefat etmiş ve burada vakfetmiş olduğu camii ve medresenin yanına yapılan türbesine defnedilmiştir.¹ Camiye bitişik olan türbe 4x4,5 m. ölçüsünde kareye yakın sade bir odadır ve içerisinde ahşap bir sanduka

Şemsîpaşa Külliyesi

bulunmaktadır.² Ayrıca cami hazîresinde 10 mezar yeri ve 16 kitabeli mezar taşı vardır.³

XVI. yüzyılda yaşamış olan Şemsî Ahmed Paşa bilindiği gibi Üsküdar'da Har-em'e giden yol üzerinde cami, medrese ve türbeden oluşan bir külliye inşa ettirmiştir. Kız Kulesi'yle birlikte Üsküdar'ın silüetinin ayrılmaz bir parçası olan bu külliye Mimar Sinan'ın Üsküdar'a hediye etmiş olduğu ölümsüz eserlerden birisidir. Cami, bânisinin vefatından kısa bir süre sonra tamamlanmıştır. Şemsî

Ahmed Paşa ayrıca, Üsküdar'da bu külliye yakınında günümüze ulaşmamış olan bir saray ile Bolu'da cami, medrese, imaret, hamam ve saray gibi eserler de yaptırmıştır.⁴

Devlet adamlığı yanında daha çok *Divân*'ı ile meşhur olan Şemsî Ahmed Paşa'nın kelâm ve fıkıhla ilgili yayınlanmamış başka eserleri de vardır. Hayatının son yıllarında ise tarihe dair *Şehnâme-i Sultân Murâd* adlı bir eser kaleme almıştır. Bu eserde 1160 çifte kafiyeli mısrada Samanoğulları ve Selçuklular dile

Şâir Nâbî Efendi'nin kabri ve şahidesi (*Yüzyıllar Boyunca Üsküdar*, II, 695).

getirilmiş ve sonra Osman Gazi'den III. Murad'a kadar gelen bütün Osmanlı padişahları övülmüştür. Eser, 11 Ekim 1579 tarihinde meydana gelen Sadrazam Sokullu Mehmed Paşa'nın katli olayı anlatıldıktan sonra bir hâtîme ile son bulmaktadır. Yazma nüshaları Viyana ve Paris'te bulunmaktadır.⁵

2) Şâir Nâbî Efendi (ö. 1124/1712)

Şemsî Ahmed Paşa'dan başka XVI. yüzyılda ve hatta XVII. yüzyılda Üsküdar'da medfun olan müverrih olduğunu tespit edemedik. XVIII. yüzyıldan itibaren ise tarihçilerden bazılarının Üsküdar'da yaşadığı ve buradaki kabristanlarda defnedildikleri bilinmektedir. Bunlardan birincisi Nâbî Efendi'dir. Hikemî şiirin divan edebiyatındaki en önemli temsilcisi olan Şâir Nâbî Efendi 1052 (1642)'de Urfa'da doğmuştur. Asıl adı Yûsuf olup daha çok Nâbî mahlasıyla tanınmıştır. Babasının adı Seyyid Mustafa'dır. Çocukluğunu ve ilk gençlik yıllarını Urfa'da geçiren Şâir Nâbî'nin burada iyi bir eğitim aldığı, Arapça ve Farsça öğrendiği bilinmektedir. Şâir Nâbî Yusuf Efendi IV. Mehmed (1648-1687) zamanında, 1666'da İstanbul'a gelerek padişahın musâhibi olan Damad Mustafa Paşa'nın himayesi ile rahat bir hayata kavuşmuş, bir ara ikinci vezirlik pâyesine de ulaşan

paşanın divan kâtibi olmuştur. Musâhib Mustafa Paşa'nın maiyetinde Lehistan seferine katılmış olan Nâbî, Kamanîçe'nin fethini anlatan bir eser yazdığı gibi, bu fethine dair iki tarih düşürmüş ve bunlardan biri kale kapısına da işlenmiştir. Padişahın Edirne'de bulunduğu 1086 (1675) yılında şehzadeler için düzenlenen ihtişamlı sünnet düğününe katılan Nâbî on beş gün devam eden bu şenlikleri *Sûrnâme* adlı eserinde geniş bir şekilde anlatmıştır.

Nâbî Yusuf Efendi Mustafa Paşa'nın ölümünden sonra hacca gitmiş ve dönüşte Halep'te yerleşmiştir. Halep valisi Baltacı Mehmed Paşa sadrazam olunca Nâbî'yi de İstanbul'a getirmiş ve kendisine "hâcegân" rütbesi ile Anadolu muhasebeciliği görevini vermiştir. Daha sonra süvari mukabelecisi olmuş ve nihayet ilerlemiş bir yaşta olduğu halde 6 Rebiülevvel 1124 (10 Nisan 1712) tarihinde İstanbul'da vefat etmiştir. Üsküdar'da Karacaahmet Mezarlığı'nda Miskinler Tekkesi sofasına defnedilmiştir.⁶ Aile sofası I. Ada, E bölümünde bulunmaktadır. Şâir Nâbî Efendi'nin kabri son senelerde yenilenmiştir.⁷ Kendisinin hayatta iken "zikir eylediği" mezar kitâbesi Farsça olup metni aşağıdaki gibidir:

Hak Dost

Çün ruh-ı kemîn-i Nâbî der lücce-i nur âmed

Ez tengi-i ten vârest ber dâr-ı sürûr âmed

Tahkik, şinâsân-ı ma'na-yı şuhûd u gayb

Guftend peş tarih Nâbî be-huzûr âmed

Merhum Nâbî Efendi ruhiçün el-Fatiha

*Sene 1124.*⁸

Şâir Nâbî'nin İmrahor semtinde, Salacak Bostanı Sokağı ile İmrahor Çeşmesi Sokağı arasında evi vardır. Bu bina bir müddet Üsküdar Evlendirme Dairesi olarak kullanılmış, 1994'te Üsküdar Belediyesi tarafından onarılarak bu tarihten itibaren Üsküdar Folklor ve Turizm Derneği'ne tahsis edilmiştir. Halen Şâir Nabi Kültür Merkezi adıyla faaliyet göstermektedir.⁹

En önemli Osmanlı şâirlerinden olan ve manzum ve mensur birçok eseri bulunan Nâbî Yusuf Efendi tarih yazarı olarak daha çok Köprülü Ahmed Paşa'ya ithaf etmiş olduğu *Târîh-i Kamanîçe* adlı eseriyle tanınmıştır. IV. Mehmed'in Lehistan seferini anlatan ve *Târîh-i Veka'yi'-i Kamanîçe*, *Târîh-i Kal'a-i Kamanîçe* ya da *Fetihnâme-i Kamanîçe* isimleriyle de anılan bu eser ağıdalı bir dille yazılmış olup Farsça şiir ve terkiplere de yer verilmiştir. Nâbî Yusuf Efendi, 1672 yılında Kamanîçe'nin fethiyle sonuçlanmış olan bu sefere bizzat katılmış olduğundan eserinde verdiği bilgiler daha da önem taşımaktadır. Yazma nüshaları Paris, Viyana ve Londra'da bulunan bu eser *Târîh-i Kamanîçe* adıyla 1281 (1849)'da İstanbul'da basılmış, Hüseyin Yüksel eser üzerinde bir yüksek lisans çalışması yapmıştır.¹⁰

Divan şâiri olarak daha çok *Divân'ı* ve *Hayriyye* adlı eserleriyle meşhur olan Nâbî Yusuf Efendi'nin tek nüshası Süleymaniye Kütüphanesi'nde bulunan *Sûrnâme*'si

de tarihe dairdir. IV. Mehmed'in şehzadeleri Mustafa ve Ahmed için 1086 (1675) yılında Edirne'de düzenlenen sünnet düğününü anlatmaktadır. 587 beyitlik bir mesnevi olan bu eser Agâh Sırrı Levend tarafından bir inceleme yazısı ilâvesiyle yayımlanmıştır (*Nâbî'nin Sûrnâmesi*, İstanbul 1944).

Şâirin 1682 yılında kaleme aldığı *Tuhfetü'l-Haremeyn* adlı manzum ve mensur bir eseri daha vardır. Kendisinin 1089 (1678-79) yılında hacca gidişinden beş yıl sonra yazdığı bu eserde Üsküdar'dan çıkarak Konya, Urfa, Halep, Şam ve Kudüs üzerinden hacca gidişi tasvir edilmiştir. Şâirin hac yolculuğunu ayrıntılı bir şekilde anlattığı bu eserde Türkçe, Farsça ve Arapça şiirler de yer alır. İstanbul'da ve yurt dışında bulunan birkaç yazma nüshası bulunan ve 1265 yılında İstanbul'da basılmış olan bu eseri Mahmut Karakaş (*Tuhfetü'l-Haremeyn: Hac Hatıraları*, Şanlıurfa 1989) ve üzerinde doktora tezi hazırlayan Menderes Coşkun (*Manzum ve Mensur Osmanlı Hac Seyahatnâmesi ve Nâbî'nin Tuhfetü'l-Haremeyn'i*, Ankara 2002) yayımlamıştır.

Nâbî Yusuf Efendi'nin, Sadrazam Dâmâd Ali Paşa'nın isteği üzerine yazmış olduğu ve ölümünden sonra Habeşizâde Abdurrahim Efendi tarafından bir araya getirilmiş olan *Münşeât*'ı da tarihe dâir olup eserde müellifin Râmi Paşa, Silâhdar İbrahim Paşa ve Amcazâde Hüseyin Paşa gibi şahsiyetlere yazdığı mektuplar bulunmaktadır. Bu esere üslûbundan dolayı çok değer verilmiştir. Hatta Nâbî Yusuf Efendi çok süslü bir üslûba sahip olduğu için "Sultânü'ş-şuarâ" unvanını da almıştır.¹¹

3) Kâmî Mehmed Efendi (ö. 1136/1724)

Tam adı Mehmed Kâmî b. İbrahim b. Şeyh Sinan b. Mahmud olup 1059 (1669) yılında Edirne'de doğmuştur. Şeyh İbrahim Gülşenî'nin oğludur. Müderris olduktan sonra Galata kadısı, evkaf müfettişi ve Kahire kadısı olmuş, en son Mekteke mollalığı payesini kazanmıştır. Zi'l-kade 1136'da (Temmuz-Ağustos 1724) İstanbul'da vefat etmiş ve Üsküdar'da, muhtemelen Karacaahmet Mezarlığı'nda tarihçi Selim Mehmed Efendi'nin kabri yanına defnedilmiştir.

İyi Arapça bilen, âlim ve fâzıl olan Edirnevî Kâmî Mehmed Efendi aynı zamanda döneminin ünlü bir yazarı ve şâiridir. *Tuhfetü'l-vüzerâ*, *Behcetü'l-nu'emâ* ve *Firuznâme* adlı eserlerinden başka, çok değer verilen bir *Divân*'ı vardır. Ayrıca *Mehammü'l-fükehâ* adıyla Hanefi fıkıhçıları hakkında bilgi veren alfabetik olarak düzenlenmiş bir biyografi mecmuası yazmıştır. Mehmed Efendi, bu eserin de geçmiş yüzyıllar için kendisinden önce yazılmış olan biyografi eserlerinden ve özellikle de Ahmed Taşköprüzâde'nin *Şakaikü'n-Nu'maniye*'sinden yararlanmış, hatta bu eseri aynen kopya etmiştir. Bu bakımdan eserin bilhassa müellifinin yaşadığı dönem hakkında verdiği bilgiler çok değerlidir. Yazma nüshaları İstanbul'da ve Kahire'de bulunmaktadır. Kâmî Mehmed Efendi ayrıca Feyzullah Efendi'nin başladığı *Fetavâ-yı Kaidiye*'nin Farsça'dan Arapça'ya tercümesini tamamlamıştır. Eserleri basılmamıştır.¹²

Pîrîzâde Mehmed Sâhib Efendi'nin mezar taşı (DİA, XXXIV, 288)

Şeyhülislâm Pîrîzâde sofası (Yüzyıllar Boyunca Üsküdar, II, 795)

4) Selim Mehmed Efendi (ö. 1138/1726)

Saraybosna kadısı Gölpazarlı Hüseyin b. Abdulhalim'in oğludur. İyi bir eğitim aldıktan sonra ilmiye mesleğine girmiş, müderris olmuştur. Daha sonra kısa bir süre nişancılık görevine getirilmiş ve sonra Galata mollası tayin edilmiştir. 1724 yılında fetva emini ve sonra Mekke kadısı olmuş, ancak bu son görevine başlamadan 11 Zilhicce 1138'de (31 Temmuz 1726) İstanbul'da vefat etmiş ve Karacaahmet Mezarlığı'nda Kâmî Mehmed Efendi'nin kabri yanına defnedilmiştir.¹³

Âlim, fâzıl ve şâir olan Selim Mehmed Efendi *Mevâridü'l-besâ'ir li-ferâ'idü'd-dârâ'ir fi ilmü'l-edeb* adlı Arapça bir eser kaleme almıştır. Vezin bakımından şâirlerin serbestliğinden bahseden bu eserinden başka *Târih-i Feth-i İstanbul* adlı bir eser daha yazdığı bilinmektedir. Ancak bu eserin değeri ve nüshaları hakkında bilgimiz yoktur.¹⁴

5) Pîrîzâde Mehmed Sâhib Efendi (Şeyhülislâm, ö. 1162/1749)

Üsküdar'da medfun olduğu bilinen bir başka tarih yazarı, İbn Haldun'un meşhur *Mukaddime*'sini bazı yorum ve değerlendirmeler ile *Tercüme-i Mukaddime-i İbn Haldun* adıyla ilk defa Türkçe'ye tercüme etmiş olan Şeyhülislâm Pîrîzâde Mehmed Sâhib Efendi'dir. Yeniçeri Ocağı katar ağalarından Pîrî Ağa'nın oğludur.

İstanbul'da doğmuş, devrinin önde gelen âlimlerinden dersler alarak yetişmiştir. Çeşitli medreselerde müderrislik yaptıktan sonra Selanik ve İstanbul kadılığı, Anadolu ve Rumeli kazaskerliği gibi görevlerde bulunmuş ve Seyyid Mustafa Efendi'nin vefatı üzerine 6 Mart 1745'te Sultan I. Mahmud tarafından şeyhülislâmlığa getirilmiştir. Yaşlılık ve hastalık sebebiyle emekliye ayrıldıktan sonra bir süre Beşiktaş semtindeki yalısında dinlenmiş, sonra hacca gitmiş, dönüşünde önce Gelibolu, sonra Tekirdağ'da kalmış, hayatının son yıllarını ise Üsküdar'da geçirmiştir. 9 Receb 1162 (25 Haziran 1749) tarihinde burada vefat etmiş ve Karacaahmet Mezarlığı'nda Selimiye Tekkesi karşısındaki aile kabristanına defnedilmiştir.¹⁵ Oğlu Osman Sâhib Efendi de şeyhülislâm olmuştur. Aileden sonraki dönemde daha başka şeyhülislâmlar da çıkmıştır.¹⁶

Nermi Haskan, Pîrîzâde Mehmed Sâhib Efendi ile babası Pîrî Ağa'nın kabirlerinin Doğancılar Caddesi üzerinde ve bu caddenin Ögdül Sokağı ile birleştiği Küçük İmrahor Meydanı civarında bulunan Başkadın Meydan Çeşmesi yakınında olduğunu tespit etmiştir. Haskan'a göre, Şeyhülislâm Mehmed Sâhib Efendi'nin ruhu için vefatından 18 yıl sonra oğlu Şeyhülislâm Pîrîzâde Osman Sâhib Efendi tarafından bir çeşme yaptırılmıştır. Bugün mevcut olmayan bu çeşme 1955'lerde yıktırılmıştır. Mehmed Sâhib Efendi, 1749 yılında bu çeşmenin arkasında Yılanlı Yalı ismiyle de anılan muhteşem sahilhânesinde vefat etmiştir. Kabri Çiçekçi durağının karşısında ve Lâle devri şâiri Nedim'in ve Üsküdarlı meşhur şâir Talat Bey'in kabirlerinin hemen arkasındadır. 8. Ada A Bölümünde bulunmaktadır.¹⁷

Çeşitli konularda birçok kitap yazmış ve daha çok *Dîvân*'ı ile meşhur olan Şeyhülislâm Mehmed Sâhib Efendi'nin tarih alanındaki en önemli eseri İbn Haldun'un *Mukaddime*'sinin tercümesidir.¹⁸ *Tercüme-i Mukaddime-i İbn Haldun* adını taşıyan ve I. Mahmud'a takdim edilen bu eser İstanbul'da 1275/1858 yılında iki cilt halinde basılmıştır. Yazma nüshaları ise Berlin'de, Viyana'da, Paris'te ve İstanbul'da Hamidiye ve Bayezid Kütüphaneleri ile Ankara'da Türk Tarih Kurumu Kütüphanesi'nde bulunmaktadır.¹⁹

6) Âkif Mehmed Bey (ö. 1181/1758)

Salacak'da bir mescit yaptırmış bulunan Âkif Mehmed Bey de Üsküdar'da medfun tarihçilerdendir. Mirimirandan Ebubekir Paşa'nın mahdumudur. 1160'da padişah olan Sultan Mustafa'nın divan-ı hümayûnlarında teşrifatçılık ve daha başka hizmetler yapmıştır. 1 Zilhicce 1171'de (6 Ağustos 1758) vefat etmiş olup Üsküdar'da Kısıklı'da medfundur.²⁰ Mezar taşının kaybolduğu anlaşılmaktadır. Zira Âkif Mehmed Bey'in adı Mehmed Râif Efendi'nin *Mir'ât-i İstanbul* isimli eserinde "Üsküdar'da Gömülmüş Meşhur Zatlar" başlığı altında verilen listede kaydedilmiş,²¹ ancak mezar taşı hakkında ne İbrahim Hakkı Konyalı'nın *Âbideleri ve Kitabeleriyle Üsküdar Tarihi*'nde ne de Mehmet Nermi Haskan'ın *Yüzyıllar Boyunca Üsküdar*'ında bilgi verilmiştir. Dolayısıyla mezar taşının günümüze ulaşmadığı anlaşılmaktadır.

Âkif Mehmed Bey 1764-1767 yılları arasındaki olayları ele almış olan *Târih-i Cülûs-i Sultân Mustafa Hân b. Sultân Ahmed Hân* adlı bir eser yazmıştır. Dili çok sade olup yazma halindedir.²²

7) Hâkim Mehmed Efendi (Seyyid, ö. 1184/1770)

XVIII. yüzyılda yaşamış bir diğer tarihçi İstanbullu Seyyid Hâkim Mehmed Efendi'dir. Kaleminden yetişerek hâcegân sınıfına dahil edilmiş, 1759'da cebeciler kâtibi, bir yıl sonra sipahi kâtibi ve 1762'de mâliye tezkirecisi ve aynı zamanda vak'anüvislik de yapmış olan Hâkim Mehmed Efendi 1766'da tekrar cebeciler kâtibi ve sonra da ikinci ruznâmecî olmuştur. 1770 yılında vefat etmiş ve Karacaahmet Mezarlığı'nda, Ayrılık Çeşmesi'nin²³ yakınına defnedilmiştir.

Arapça ve Farsça'ya vâkıf olup aynı zamanda şâir olan Hâkim Seyyid Mehmed Efendi edebî ve dinî mahiyette mensur ve manzum birçok telif ve tercüme eser ile şerh ve nazireler kaleme almıştır. En önemli eseri vak'anüvis sıfatıyla yazmış olduğu *Târih-i Veka'i* adlı kısaca *Târih* olarak bilinen eserdir. 1752 yılından 1766 yılına kadar gelen olayları anlatan bu eser Ahmed Vâsıf Efendi'nin kaynakları arasındadır. Hâkim Mehmed Efendi ayrıca *Acâibü'l-ahbâr fi ahbâri seyidi'l-ahyâr* adlı bir eser daha yazmıştır. Bir siyer kitabı olan bu eserin yazma nüshalarından biri İstanbul Üniversitesi Kütüphanesi'nde bulunmaktadır. Ayrıca bir *Dîvân*'ı ile daha başka eserleri de vardır.²⁴

8) Ahmed Resmî Efendi (ö. 1197/1783)

1112 (1700) yılında Girit adasının Resmo kasabasında doğduğu için Resmî diye de anılan Ahmed Efendi 1146'da (1733) İstanbul'a gelerek eğitimini tamamladı. Babasının adı İbrahim olduğu için Ahmed b. İbrahim olarak da bilinir. Reisül-küttâblardan Tavukçu damadı Mustafa Efendi'nin kızı ile evlenerek Bâbîâlî hizmetine girdi. Bursa mukataası, Selanik, İstanbul ve Gelibolu baruthâneleri nezaretleri, küçük evkaf muhasebeciliği gibi görevlerde bulundu. 1757'de Sadrazam Koca Râgıb Mehmed Paşa'nın kethudası Ebubekir Efendi'nin kethudalığında bulunduğu sırada, III. Mustafa'nın tahta çıkışını bildirmek üzere şikk-ı sâni defterdârlığı pâyesiyle Avusturya'ya elçi olarak gönderildi. 1758'de İstanbul'a döndükten sonra maliye tezkirecisi ve sonra Anadolu muhasebecisi oldu. 1763'te bu sefer Berlin'e elçi olarak gitti. İstanbul'a döndüğünde sadâret mektupçuluğuna tayin edildi. Ardından çavuşbaşı, matbah emini, tersane emini ve ruznâmçeci oldu. 23 Kasım 1769'da sadrazam kethüdâlığına getirildi. Bu hizmette iken nişancılık payesiyle başmuraahas olarak Küçük Kaynarca Antlaşması görüşmelerine katıldı. Daha sonra çeşitli görevler yaptı. 2 Şevval 1197 (31 Ağustos 1783) tarihinde İstanbul'da vefat etti. Kabri Üsküdar Selimiye'de, Karacaahmet Mezarlığı'ndadır.²⁵ Mezartaşının fotoğrafı, 1968 yılında yayımlanan *Osmanlı Sefirleri ve Sefaretnameleri* adlı eserde yer almış, ancak *Yüzyıllar Boyunca Üsküdar*'da

1763'te Berlin'e gönderilen ilk elçi Ahmed Resmî Efendi

Ahmed Resmî Efendi'nin mezar taşı (Unat, *Osmanlı Sefirleri*)

bulunmamaktadır. Anlaşılan, aradan geçen 40 yıl içerisinde Ahmed Resmî Efendi'nin mezar taşı da pek çok mezar taşı gibi yok olmuştur.

Kâtip, şâir ve dirayetli bir devlet adamı olan Ahmed Resmî Efendi tarihe çok meraklı olup bu alanda birçok eser kaleme almıştır. Ahmed Resmî Efendi Viyana ve Berlin sefâreti sırasında gördüklerini kaleme almış ve bunları bir rapor halinde hükümete sunmuştur. Yazma nüshaları Süleymaniye, Topkapı, İstanbul Üniversitesi ve Türk Tarihi Kurumu kütüphanelerinde bulunan bu *sefâretnâme*'ler çağdaş vekayinâmeler içerisinde yer aldığı gibi *Viyana Sefaretnamesi* (İstanbul 1304) ve *Sefaretnâme-i Ahmed Resmî* (İstanbul 1303) adıyla ayrı olarak da basılmış ve Almanca tercümeleri yapılmıştır.

Müellifin Viyana ve Berlin sefâretine dair yazmış olduğu *Sefâretnâme*'lerden başka tarih eserleri de vardır. Bunlardan ilki *Halikatü'r-rüesâ* adını taşımakta olup muhtemelen 1750 yılında kaleme alınmıştır. Reisülküttâbların hal tercümelerini ihtiva etmektedir. Daha sonra dârüssaâde ağalarının biyografilerinin yer aldığı *Hamiletü'l-küberâ* adlı eserini telif etmiştir. Ahmed Resmî Efendi küçük risâleler de yazmıştır. Bunlar arasında, 1781 yılında kaleme almış olduğu *Hülâsatü'l-itibâr* 1768-1774 Türk-Rus Savaşı ve 1774 Küçük Kaynarca Barışı'ndan bahseder. Hem gözlemci hem de savaşçı olarak 18. yüzyılın ikinci yarısına ait izlenimlerinin kaydedilmiş olduğu bu eser üç defa basılmış (İstanbul 1282, 1286, 1307) ve Almanca'ya da tercüme edilmiştir.²⁶

9) Şeyh Mehmed Hasîb Efendi (Hasîb Üsküdârî, ö. 1200/1786'dan sonra)

Şeyh, biyografi yazarı, tarihçi ve şâirdir. Hasîb Mevlevî diye de anılır. Celvetiyye ve Nakşibendiyye şeyhlerindedir. Tekkesi daha sonra Bedevî olmuştur. 1208 (1793-94) tarihinde Üsküdar'da yaptırdığı tekkesine Muharrem 1210 (Temmuz 1795) tarihinde vakfettiği 74 adet kitaptan oluşan bir kütüphane kurmuştur.²⁷ Üsküdar'da Toptaşı civarındaki dergâhında medfundur. Haskan'a göre tekkesi Üsküdar'da, Toptaşı Caddesi ile Tabaklar Mahallesi arasında, Balcılar Yokuşu ile Devran Sokağı'nın birleştiği yerde idi. Şimdi yerinde apartmanlar vardır. Hasîb Efendi Dergâhı'ndan günümüze yalnızca küçük bir hazîre kalmıştır. Hasîb Efendi'nin kabri bu sokağın tam köşesindeki bu hazîrede bulunmaktadır. Şahidesi yoktur. Tamir sırasında yanlışlıkla Hüseyin Baba diye yazılmıştır.²⁸

Hasîb Efendi'nin *Vefeyât-ı Ekâbir-i İslâmiyye*, *Fezâil-i Ashâb-ı Bedr*, *Menâkib-i Ahmed Yekdest* ve *Hoca Mehmed Emin Tokadî* adlı eserleri vardır. Bunlar arasında cetvelli bir tarzda düzenlenmiş olan *Vefeyât-ı Ekâbir-i İslâmiyye* önemli olup Kazasker Şem'i Mehmet Molla'nın *Esmârü't-tevârih* adlı eserine kaynak olmuştur. Ayrıca bir *Divân*'ı olan müellifin muhtelif Osmanlı şâirleri tarafından söylenen Hz. Peygamber ile ilgili na'tları bir araya getirerek oluşturduğu bir eseri daha vardır.²⁹

10) Enverî Sa'dullah Efendi (ö. 1209/1794)

Üsküdar'da medfun bir başka tarihçi de çeşitli devlet hizmetlerinden sonra birkaç kez vak'anüvislik (vekayinüvislik) görevine tayin edilmiş olan Enverî Sa'dullah Efendi'dir. Aslen Trabzonlu olan Enverî 1769-1774, 1776-1783, 1787-1791, 1791-1793 ve son olarak 1794 yılında olmak üzere beş defa vak'anüvislik yapmıştır. 13 Rebi'ülâhır 1209 (6 Kasım 1794) tarihinde İstanbul'da vefat etmiş ve Karacaahmet Mezarlığı'na defnedilmiştir. Kabri Selimiye Dergâhı karşısındaki taraftan Haydarpaşa'ya giden yolun kenarındadır.³⁰

Haskan, Sa'dullah Enverî Efendi'nin mezartaşının Karacaahmet Mezarlığı'nın 7. Ada A Bölümü'nde, "1 Nolu Eski Yol Üzerinde Yapılan Nakiller" kısmında bulunduğunu, yanında 1820 yılında vefat eden oğlu Ali Efendi'nin şahidesinin de olduğunu ve bu iki kabirin nakil olmadığını; bu kabirlerin önündeki set duvarının taşlarının alınarak Selimiye Kışlası'nın şehriyehânesinin yapılmış olduğunu, bu yüzden kabirlerin baş taraflarının boşlukta kaldığını belirtmiştir. Haskan, aynı adanın C Bölümü'nde ise Sa'dullah Efendi'nin kızı, Mehmed Râşid Bey'in eşi Saliha Hanım'ın kabri bulunduğunu kaydetmiştir.³¹

Sa'dullah Efendi'nin vak'anüvis olduğu dönemde hazırlamış olduğu üç kısımdan oluşan eseri kendi adıyla, *Enverî Tarihi* olarak anılmaktadır. 1769-1774, 1774-1783 ve 1787-1792 yılları arasında Osmanlı Devleti'nde meydana gelen olayları anlatan bu eser yazma halinde olup bir nüshası Millet Kütüphanesi'ndedir.³²

Sadullah Enveri Efendi'nin şâhidesi
(*Yüzyıllar Boyunca Üsküdar*, II, 755).

Edib Mehmed Efendi sofası (*Yüzyıllar Boyunca Üsküdar*, II, 676).

11) Edib Mehmed Emîn Efendi (Teşrifatî, ö. 1216/1801)

Üsküdar'da medfun tarihçilerden biri de Edib Mehmed Emîn Efendi'dir. Midilili Ali Bey'in oğludur. 1763'te Erzurum valisi İbrahim Paşa'nın divan kâtipliğini yaptı. Vak'anüvis Ahmed Vâsıf Efendi'nin (ö. 1805) ordu ile sefere gitmesi üzerine 8 Ağustos 1791 tarihinde vak'anüvis tayin edildi. 25 Mayıs 1792'de teşrifatçılık hizmetine de getirilmiş olan Edib Mehmed Emin Efendi 1216 (1801) yılında vefat etmiş ve Üsküdar'da Karacaahmet Mezarlığı'nda, Nuh Kuyusu'nda aile hazîresine defnedilmiştir.³³ Edib Mehmed Emîn Efendi'nin adı, Mehmed Râif Efendi'nin *Mir'ât-i İstanbul* isimli eserinde "Üsküdar'da Gömülü Olan Meşhur Zatlar" listesinde kaydedilmiştir.³⁴ Konyalı yalnızca bu listeyi vermekle yetinmiş; Haskan ise Vak'anüvis Edib Mehmed Emîn Efendi'nin kabrinin Karacaahmet Mezarlığı'nda, Nuhkuyusu Caddesi üzerinde I. Ada'da, Harmanlık Kapısı'ndan 255 adım ileride, mezarlık duvarının hemen arkasındaki sette ve eski Ekmekçibaşı Sokağı'nın karşısında olduğunu ve kabrin diğer bazı şâhidelerle beraber, Fındıklı Hatuniye Tekkesi Camii hazîresinden buraya getirildiğini kaydetmiş ve mezar taşının resmini yayımlamıştır.³⁵

1216 (1801) tarihli şâhidesi fesli olup kitabesi aynen şöyledir:

Hüve'l-Hayyü'l-Bâkî
Sabika Teşrifatî-i Divân-ı
Hümâyün ve vak'anüvis-i
Saltanat-ı rûz-efzun merhum
Ve mağfur ilâ rahmet-i Rabbihi'l-gafur
el-Hâc es-Seyyid Mehmed Emin Edîb
Efendi ruhiçün
*el-Fatihâ.*³⁶

Vak'anüvis Sa'dullah Enverî ve Ahmed Vâsıf Efendi ile birlikte, aynı dönemde bu göreve getirilmiş olan Edîb Mehmed Emîn Efendi, rikâb vak'anüvisi olarak Sultan I. Abdülhamid devrine ait 1788 - 1792 tarihleri arasındaki olayları kaleme aldı.³⁷ *Târih-i Edîb* adını taşıyan eseri basılmamış olup yazma nüshaları İstanbul, Kahire, Londra ve Viyana kütüphanelerinde bulunmaktadır.³⁸ Ayrıca *Ravzatü'l-hikem fi ahlâki'l-ümem* adlı görgü kurallarını, güzel ahlakı ve erdemi açıklayan bir eser yazmış olan Edîb Mehmed Emîn Efendi Türkçe bir *Divan* da kaleme almıştır.

12) Mütercim Âsım Efendi (Ahmed Âsım Efendi, Seyyid, ö. 1235/1819)

Seyyid Ahmed Âsım Efendi Antep'te doğdu. Babası Mehmed Cenânî Efendi Antep Şer'iyye Mahkemesi başkâtipliği yapmış âlim ve şâir bir kişi idi. Âsım Efendi Antep'te iyi bir eğitim görmüş; Arapça, hat ve dinî ilimleri tahsil etmiştir. Bir süre Kilis'te kaldıktan sonra İstanbul'a gelerek müderrislik mesleğine girmiştir. III. Selim ile II. Mahmud'dan yardım görmüş, 1807 yılında Âmir Efendi'nin yerine vak'anüvis tayin edilmiş ve ölünceye kadar bu görevde kalmıştır. 1814 yılında Süleymaniye müderrisi iken Selanik kadılığına gönderilmiş, oradan döndükten sonra Üsküdar'a, Nuhkuyusu'ndaki evine çekilmiş ve burada 9 Safer 1235'de (27 Kasım 1819) vebadan ölmüştür. Karacaahmet Mezarlığı'nda Harmanlık'tan Miskinler'e giden yolun sağ tarafındaki set üzerine defnedilmiştir.³⁹ Mehmet Nermi Haskan Türk dili âlimi, sözlük yazarı ve tarihçi Mütercim Âsım Efendi'nin konağının Nuhkuyusu Caddesi üzerinde ve Salı Tekkesi'nin kiblesi yönünde olduğunu ve burada vefat ederek Karacaahmet Mezarlığı'nda aile hazîresine gömüldüğünü belirtmiştir. Ona göre kabri, Nuhkuyusu Caddesi üzerindeki Harmanlık Kapısı'ndan 445 adım ileride ve Üsküdar ahalisinin Melek Baba dediği eş-Şeyh Abdülmelik en-Nakşibend hazretlerinin demir parmaklıklı açık türbesinin biraz aşağısındaki aile hazîresindedir. Hazîre, Mezarlık İstasyon Şefliği ile İbrahim Ağa Yolu üzerindeki üçüncü kapı olan Yanık Ömer Kapısı arasında, dört yolun birleştiği yerde ve Şehitlik Kapısı'na giden yolun sol köşesindedir. Biraz ilerisinde Melek Baba'nın türbesi bulunmaktadır. Âsım Efendi'nin baş şahidesi büyük molla sarıklı olup güzel bir hat ile yazılmıştır. Ayak taşı çiçek motifleriyle bezelidir. Şahidesi üzerindeki kitabe 9 Safer 1235 tarihini

taşımaktadır. Aile sofasının etrafı, çok alçak bir taş duvar ile çevrilmiş olup burada en eskisi 1142 (1729-30) tarihli olmak üzere 13 kabir bulunmaktadır. Bu mezar taşlarının bazılarının isimleri şunlardır: İsmail Nevres (Âsım Efendi'nin oğlu), Kerime Hanım (Âsım Efendi'nin halile-i muhteremeleri), Fatma Hanım, Safiyye Hanım, İbrahim Re'fet Efendi, Hicri Efendi⁴⁰.

Mütercim Âsım Efendi'nin 9 Safer 1235 (27 Kasım 1819) tarihli şahidesi büyük molla sarıklı olup Arapça kitabesi güzel bir hat ile yazılmıştır. Kitabenin okunuşu şöyledir:

*Ve le ni'me dâru'l-müttekîn
Hâzâ kabri fâzılı'z-zeman ü vahid
Üd-devran Mütercimu'l-Kamus
Ül-Muhît ve'l-Burhanu'Kati' ve mütercim
Üs-Siyeri'l-Manzumeti'l Halebî ve târih-i
Manzûmetü'l-Emâlî ve sahibu't-tesânif
Fi'l-fünûni'l-mütenevvia an vâlidünâ
Ve ustadunâ Ebu'l-Kemâl el-hâc
Es-seyyid Ahmed Asım el-Ayıntabî me'mûrû
Fî tahrir-i vekayiu'd-devleti'l-Mahmudiyeti'l
Osmaniye sabıka. Rahmet'ullahi aleyhi ilâ
Yevmi'l-beka. Li rûhihî el-Fatiha.
Sene 1235 fî Safer 9⁴¹*

Türk dilinin en büyük âlimlerinden ve sözlük yazarlarından biri olan Âsım Efendi'nin ilim aleminde adının duyulmasına vesilen olan en önemli çalışması 1791-1797 yılları arasında tercüme ederek III. Selim'e sunduğu *Tibyân-ı Nâfi'der Terceme-i Burhân-i Kati'* (İstanbul 1214; Bulak 1251, 1268; İstanbul 1287) adlı eseridir.⁴² Türk okuyucusu arasında daha çok *Burhan-ı Kati' Tercümesi* olarak bilinen bu eser tertip ve muhteva bakımından aslından daha üstün bir eser olarak kabul edilmektedir. Âsım Efendi, Muhammed Hüseyin b. Halef-i Tebrizî tarafından yazılan bu Farsça sözlüğün tercümesinden sonra Fîrûzâbâdî'nin *el-Kâmûs el-muhît* adlı Arapça sözlüğünü *el-Okyânusü'l-basît fi tercemeti'l-Kamusü'l-muhît* adıyla Türkçe'ye çevirmiştir. Her iki tercüme eser Türkçe'nin en zengin hazinelerinden olup defalarca basılmışlardır. Daha başka eserleri de tercüme etmiş olan Âsım Efendi bu tercüme faaliyetlerinden dolayı "Mütercim Âsım" unvanını almıştır.

Âsım Efendi'nin tarihe dair eseri ise *Târih* adını taşımaktadır. 9 Zilkade 1222 (8 Ocak 1808) tarihinde vak'anüvislik görevine getirilmiş olan Mütercim Âsım Efendi, 4 Ağustos 1791 - 28 Temmuz 1808 tarihleri arasındaki olaylardan bahseden bu eserinde vak'anüvis olduğu tarihin bir yıl öncesinden, yani 1806 yılından başlayarak *rûznâme* (günlük) biçiminde yazmıştır. Olayları klasik veka-

Mütercim Âsım Efendi'nin şahidesi
(*Yüzyıllar Boyunca Üsküdar*, II, 699).

Vak'anüvis Edib Mehmed Efendi'nin şahidesi
(*Yüzyıllar Boyunca Üsküdar*, II, 675).

yi'nâme geleneğine bağlı kalarak anlatan Âsım Efendi pek çok yerde basit bir ruznâmecî seviyesinden çıkarak yer yer yaptığı eleştiri ve yorumlarla gerçek bir tarihçi olduğunu göstermiştir. Mütercim Âsım Efendi'nin *Târih*'i Cevdet Paşa'nın kaynakları arasındadır. Cevdet Paşa bu eserden iktibaslarda bulunmuş, zaman zaman da tenkit etmiştir. *Vekayi-i Selimiye* ya da *Âsım Tarihi* olarak da bilinen bu eser 1284'te İstanbul'da iki cilt halinde basılmıştır. Âsım Efendi ayrıca Arapça öğrenmek isteyenler için *Tuhfe-i Âsım* (Bulak 1254) adıyla manzum bir sözlük hazırlamış ve daha başka eserler de yazmıştır.⁴³

13) Mehmed Sâdık Efendi (Za'imzâde, ö. 1238/1823)

İstanbul'dur. Birçok önemli devlet hizmetlerinde bulunmuştur. 1807'de Tophane nâzırı, sonra cizye muhasebecisi, Anadolu ve Haremeyn muhasebecisi, kumbarahane nazırı ve nihayet süvari mukabelecisi olmuştur. Osmanlı hükümdarı I. Abdülhamid (1774-1789) döneminin tarihini anlatan *Vak'a-i Hamidiyye* adlı bir Osmanlı tarihi yazmış olan Za'imzâde Mehmed Sâdık Efendi 1823'te vefat etmiş ve Üsküdar'da Selimiye'de defnedilmiştir.⁴⁴ Mehmed Sâdık Efendi'nin mezar taşının kaybolduğu anlaşılmaktadır. Zira Mehmed Efendi'nin adı Mehmed Râ'if Efendi'nin *Mir'at-ı İstanbul* isimli eserinde "Üsküdar'da Gömülmüş Meşhur Zatlar" başlıklı listede kaydedilmiş, ancak Konyalı ve Haskan herhangi bir bilgi vermemiştir.

14) Abdülaziz Efendi (Mektûbizâde, ö. 1279/1862)

Mustafa İzzet Efendi'nin oğludur. İstanbul'da doğmuş, iyi bir tahsil gördükten sonra 1819'da müderris, 1852'de Şam kadısı olmuş ve sonra İstanbul ve Mekke payesini kazanmıştır. 1279 Saferinde evkaf müfettişi olarak tayin edilmiş ve aynı yılın Cemaziyelevvelinde (Kasım 1862) vefat etmiştir. Halveti tarikatına mensup olduğundan Üsküdar'da Aziz Mahmud Hüdâyî Camii hazîresine defnedilmiştir.⁴⁵

Âlim, şâir ve edîb olan Mektubizâde Abdülaziz Efendi birçok tezkîre yazmıştır. Bunlar arasında *Tabakat-ı Terâcim* adlı, Taşköprüzâde'nin *Şaka'ikü'n-nu'maniye*'sinin özeti mahiyetinde olan eseri önemlidir. Ayrıca Müstakimzâde ve Süleyman Faik'in *Devhatü'l-meşâyih* adlı eserine, 1832-1862 yıllarını içine alan bir zeyl kaleme almış ve nihayet Yıldırım Bâyezid zamanına kadar gelen bir *Osmanlı Tarihi* yazmıştır.⁴⁶

15) Ahmed Hilmi Efendi (ö. 1295/1878)

XIX. yüzyıl tarihçilerinden olan Ahmed Hilmi Efendi Üsküdar'da doğmuştur. Tahsilini tamamladıktan sonra hâriciye nezâreti tercüme kaleminde çalışmış, Meclis-i Mebusan'ın kurucu üyeleri arasına girmiştir. Bir süre Tebriz'de elçi olarak bulunmuş, Türk-Rus savaşından sonra göçmenlere yardım ederken tifüs hastalığına yakalanmış ve 1878'de ölmüştür. Karacaahmet Mezarlığı'nda Miskinler Tekkesi civarında medfun olduğu bilinmektedir. Ancak mezarının yeri ve bugünkü durumu hakkında bilgimiz yoktur. *Târih-i Umûmî* adlı altı cilt halinde hazırlanmış bir genel tarih yazmıştır. Yazarı bilinmeyen İngilizce bir kitabın tercümesi olan bu eser İstanbul'da 1283 yılında basılmıştır. Hilmi Efendi ayrıca bu kitabın özeti olan iki cilt *Muhtasar Târih-i Umûmî* ile Almanca'dan tercüme edilmiş olan *İlm-i Servet* adlı eserlerin sahibidir.⁴⁷

16) İsmet Efendi (Fındıklı, ö. 1322/1904)

Üsküdar'da medfun bir başka tarihçi de 17 Zilhicce 1261'de (16 Aralık 1845) Fındıklı'da doğmuş olan İsmet Efendi'dir. Mekteb-i İdadî-i Askerî muallimlerinden Çorumlu Hoca Osman Efendi'nin oğludur. Biyografî ve menâkıba düşkünlüğü sebebiyle askerî idâdîyi yarıda bırakarak girdiği alay kâtipliğinden emekli olmuştur. Bir süre sonra Yıldız Sarayı Kütüphanesi memurluğuna getirilmiş, ancak uzun süredir çekmekte olduğu mide hastalığından kurtulamayarak 14 Aralık 1904'te vefat etmiştir. Karacaahmet Mezarlığı'nda babasının kabri yanına defnedilmiştir.⁴⁸

Saray kitapçılarından olduğu için bütün hayatını değerli el yazmaları arasında geçirmiş olan İsmet Efendi'nin en sevdiği çalışma Osmanlı bilginlerinin biyog-

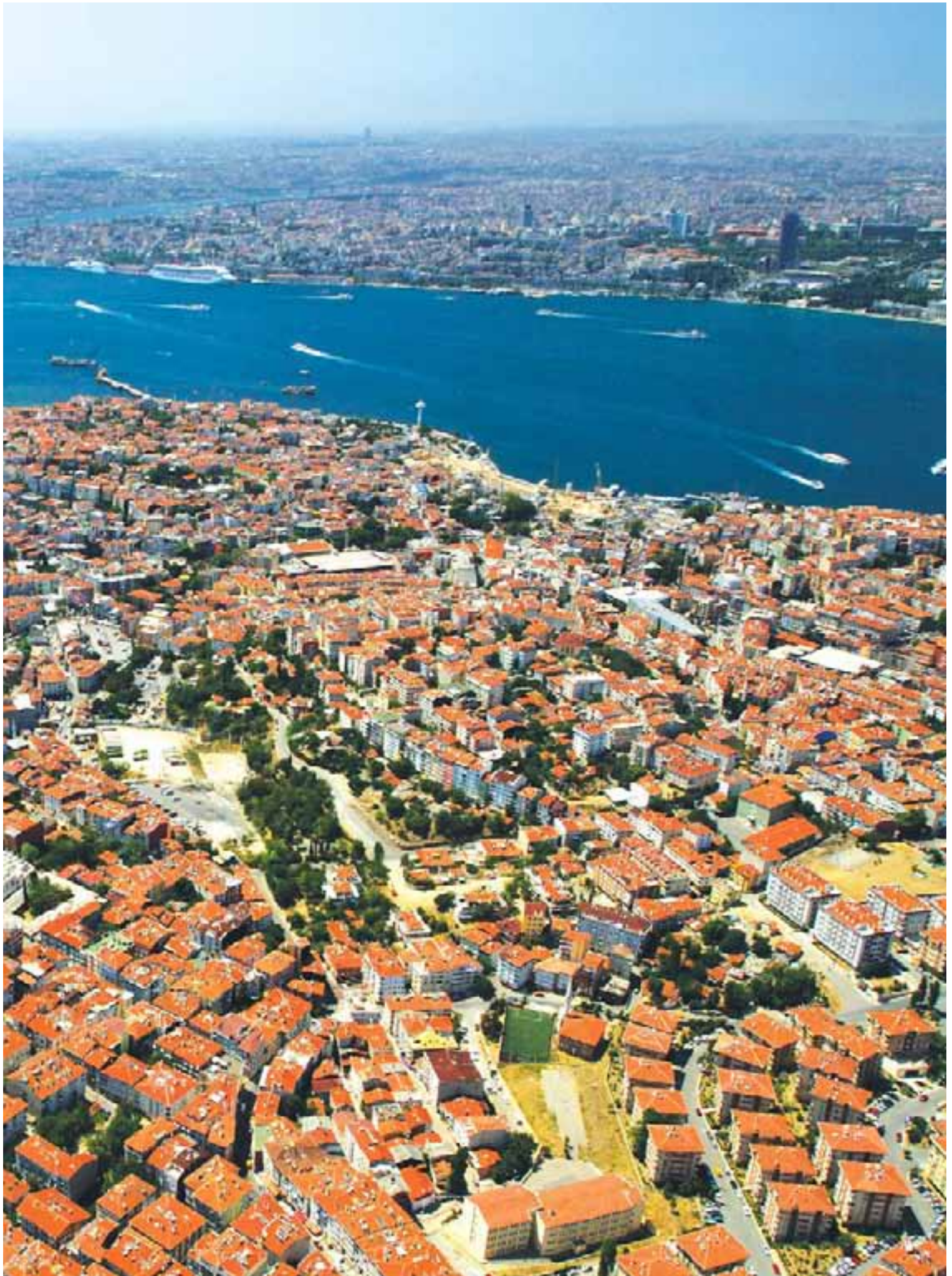
rafyaları ile uğraşmak idi. Biyografi dalında birçok eser yazmıştır. Asıl şöhreti *Tekmiletü's-Şeka'ik fi hakkı ehli'l-hakaik*'ten kaynaklanmaktadır. Şeyhî Mehmed Efendi'nin *Vekayü'l-fudalâ*'sının zeyli olan bu eser, Mecdî'nin *Şekaik* tercümesi olan *Hadaiku's-Şekaik*'in son zeylidir. Aslında bu eser 1730-1896 yılları arasında yaşamış olan âlim ve şeyhlerin biyografilerini içeren sekiz ciltlik bir çalışma olup 1896 Fındıklı yangınında yanmıştır. Müellif sonradan hatırlayabildiği kişilerin hal tercümelerini dört ciltte toplamıştır. Bu eserin bilinen tek nüshası İstanbul Üniversitesi Kütüphanesi'ndedir⁴⁹. Eserin faksimile neşri indeksiyle birlikte, *Şekaik-i Nu'mâniyye ve Zeyilleri* ana başlığı altında bu külliyyâtın beşinci kitabı olarak Abdülkadir Özcan tarafından gerçekleştirilmiştir (İstanbul 1989).

17) Mehmed Süreyyâ Bey (ö. 1326/1909)

1845 yılında İstanbul'da doğdu. Anadolu ve Rumeli'nin çeşitli yerlerinde kaymakamlık yapmış olan Hüsnü Mehmed Bey'in oğludur. İlköğrenimden sonra Dârü'l-Maarif Rüşdiyesi'ni bitirdi. Bu arada özel hocalardan Arapça, Farsça ve Fransızca dersleri aldı. 1863'te Bâbiâli Tercüme Odası'na girdi ve burada sâniye rütbesine kadar yükseldi. Bu sırada ilk Osmanlı özel gazetesi olan *Ceride-i Havâdis*'in yazarları arasında yer aldı. 1 Ekim 1886 tarihinde atandığı Maarif Nezâreti bünyesindeki Meclis-i Kebir-i Maarif üyeliğini 1908 yılına kadar sürdürdü. 11 Ocak 1909 tarihinde vefat etti ve Karacaahmet Mezarlığı'nda babasının kabri yanına defnedildi.⁵⁰ Mehmet Nermi Haskan, Süreyyâ Bey'in kabrinin Karacaahmet Mezarlığı'nda olduğunu, ailesinden Şerife Namıka Hanım bint-i Mehmed Rüşdi'nin 8. Ada C Bölümü'nde Mehmed Paşa sofasında 1300 (1883) tarihli lâhitinin mevcut olduğunu, ancak yapmış olduğu ısrarlı araştırmaya rağmen, bu büyük biyografya yazarının mezar taşına rastlayamadığını ifade etmektedir.⁵¹

Mehmed Süreyyâ Bey, devlet görevleri dışında hemen bütün mesaisini Osmanlı döneminin ünlü şahsiyetlerinin hal tercümelerinin ortaya çıkarılmasına ayırmış ve asıl ününü *Sicill-i Osmanî* adlı büyük biyografya lugatından almıştır. Tam adı *Sicill-i Osmanî yahut Tezkire-i Meşâhir-i Osmaniye* olan bu eserde Osmanlı Devleti'nin kuruluşundan XX. yüzyıl başına kadar gelen büyük idarecilerin, ulemânın, şeyhlerin, ediblerin ve diğer meşhur kişilerin kısa hayatlarından bahsedilmiştir. Eserde sadrazamlar, reisülküttâblar, kapdan-ı deryâlar, şeyhülislâmlar, ilmiye mensupları, nakibü'l-eşrâflar, Enderun mensupları, şâirler, hattatlar ve daha farklı mesleklerden olmak üzere 17.000'e yakın biyografi yer almaktadır. Eserini yazarken İstanbul kütüphanelerinde mevcut yazma ve basma bütün tarih ve biyografi kitaplarından ve mezar taşlarından yararlanan Mehmed Süreyyâ Bey'in bu büyük biyografi lugati Osmanlı tarihi ve kültürüyle ilgilenenlerin müracaat ettiği başlıca kaynaklardan biridir. Toplam 2420 sayfalık dört cilt halinde 1308-1316/1890-1899 yıllarında İstanbul'da Matbaa-i Âmire'de basılmıştır. Osmanlı biyografyası alanında kaleme alınmış en kapsamlı eser olan

Sicill-i Osmanî yakın bir dönemde tıpkıbasım olarak tekrar neşredilmiş, kısa bir süre önce yeni harflerle de yayımlanmıştır.⁵²

Mehmed Süreyyâ Bey ayrıca 1241-1292 (1831-1875) yılları arasında Osmanlı Devleti'ndeki resmî tayinlerden bahseden *Nuhbetü'l-vekayi'* adlı bir eser yazmış, ancak bu çalışmasının 1277/1861 yılına kadar gelen birinci cildi yayınlanabilmiştir (İstanbul, ty.). Basılmamış bölümün bir nüshası Ankara'da Türk Tarih Kurumu Kütüphanesi'nde bulunmaktadır. Eserin yayımlanmış kısmından 1971'de Avrupa'da ve 1996'da İstanbul'da reproduksiyonlar yapılmıştır.⁵³

Mehmed Süreyyâ Bey'in basılmamış eserleri de vardır. Bu eserler *Tekmile-i Sicill-i Osmanî* (2 cilt); *Zeylü'z-Zeyl, Târih-i Mehmed Süreyyâ* (1808-1876 arasını kapsayan 9 cilt); Arapça, Farsça, Osmanlıca, Çağatayca ve Tatarca 30 cüzlük bir sözlük olan *Burhanü'ş-Şeref veya Lûgat-ı Hamse; Mir'at-ı Târih-i İslâm* (4 cilt); hadis ilmine dair *el-Yakut ve'l-Lü'lü* ve *Secedâtü'l-Kur'an* adlarını taşımaktadır. Mehmed Süreyyâ Bey ayrıca *Hamiyet veyahud Merak, Sefihler, Gece Kuşu* ve *Çiftlik Âlemi* adlı ancak basılmamış dört roman kaleme almıştır.⁵⁴

18) Ali Cevâd Bey (ö. 1332/1913)

Üsküdarlı olan Ali Cevâd Bey, Harbiye'yi bitirdikten sonra birçok asker okulda tarih ve coğrafya hocalığı yapmıştır. Sırasıyla piyade yüzbaşısı, piyade kolağası, Hamidiye taburu binbaşısı ve Bursa redif alayı kaymakamı oldu. II. Meşrutiyet'in ilânıyla sürgüne gönderildi. Affedildikten sonra İstanbul'da döndü. 30 Kasım 1913 tarihinde Üsküdar'da vefat etti ve Karacaahmet Mezarlığı'na defnedildi.⁵⁵

Ali Cevâd Bey tarih ve coğrafyaya dair eserler kaleme almıştır. En önemli çalışması *Memâlik-i Osmâniyye'nin Târih ve Coğrafya Lugatı*'dır (I-IV, İstanbul 1311-1317). Dört ciltten oluşan bu eser genelde iki kısma ayrılmıştır. İlk üç cildini *Lugat-ı Coğrafyeye*, son cildini ise *Lugat-ı Târihiyye* oluşturur. Yer yer resim, harita, plân ve tablolarla süslenmiş olan bu eser araştırmacıların müracaat ettikleri önemli bir çalışmadır. Kolağası Ali Cevâd Bey'in diğer tarihî eserleri *Muhtasar Târih-i İslâm* (İstanbul 1308, 1309, 1314, 1324), *Mükemmel Osmanlı Tarihi* (İstanbul 1316), *Tarihin Kanlı Sahifeleri, Şehzâde Şehid Mustafa, Tarihi Bir Vak'a-i Mühimme* (İstanbul ty.) ve *Ravzatü'l-enbiyâ* (İstanbul 1316) adını taşımaktadır.

19) Bursalı Mehmed Tâhir Efendi (ö. 1344/1925)

Osmanlı Müellifleri adlı meşhur biyografi ve bibliyografya eserinden başka birçok tarih kitabı yazmış olan Bursalı Mehmed Tâhir Efendi de Üsküdar'da 28 Ekim 1925 tarihinde vefat etmiş ve ertesi Perşembe günü Azîz Mahmud Hüdâyî Dergâhı hazîresinde, Fatma Sultan Türbesi arkasında toprağa verilmiştir.⁵⁶

Hayatının son yıllarını Üsküdar'da geçirmiş olan Mehmed Tâhir Efendi'nin babası ve dedesi Bursa'da oturduğu için "Bursalı" olarak anılır. Ancak aslında o

Üsküdarlıdır. Dedesi Üsküdarlı Seyyid Mehmed Tâhir Paşa, Sultan Abdülme-cid'in Hassa Alayı kumandanlarından olmuş ve Kudüs'te görev yaptığı sırada genç yaşta nüzûl isabet ettiğinden padişah tarafından tam maaşla emekliye ay-rılmış ve kaplıcalarından yararlanması için Bursa'da ikamet etmesi istenmişti. Tâhir Paşa'nın Rifat, Abdülhalim ve Fahreddin isimlerinde üç oğlu vardı. Meh-med Tâhir Efendi Rifat Bey'in oğlu olup 22 Kasım 1861'de Bursa'da Yerkapı Ma-hallesi'nde doğmuştur. Bursa Belediye kâtibi olan babası Rifat Bey 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı sırasında Plevne cephesinde şehit düşmüştür.⁵⁷

Öğrenimine büyük babasının ailece yerleşmiş olduğu Bursa'da başlayan Meh-med Tâhir Efendi, Mülkiye Rüşdiyesi'ni bitirdikten sonra dedesi gibi asker ola-rak yetişmesi istendiğinden 1875'te Bursa Askerî İdâdisi'ne kaydolunmuştur. Aynı zamanda medreseye de devam eden Tâhir Efendi Harbiye'den mezun ol-duktan sonra Üçüncü Ordu emrine verilerek Manastır Askerî Rüşdiyesi coğraf-ya hocalığına tayin oldu. Bu sırada Manastır'da on dört sene görev yaptıktan sonra bir ara Üsküp Askerî Rüşdiyesi'ne nakledildi. Daha sonra Manastır Aske-rî Rüşdiyesi'ne müdür olarak tayin edildi. Ancak siyasî tutumu ve Melami tari-katı çevresindeki faaliyetleri sebebiyle Rüşdiye Müdürlüğü görevine son verile-rek Manisa'da Redif Alayı Tabur Kumandanlığına tayin edildi. Oradan İzmir'e giden Tâhir Efendi Osmanlı Hürriyet Cemiyeti'nin 1907'de Avrupa'daki Jön Türkler'le birleşerek Osmanlı İttihat ve Terakki Cemiyeti adını almasından son-ra bu cemiyetin sevilen bir üyesi oldu. II. Meşrutiyet'in ilânında ise İttihat ve Terakki Partisi'nden Bursa milletvekili seçilerek 17 Aralık 1908'de açılan Mec-lis-i Meb'usan'a girdi. 1914 yılında yarbaylıktan emekliye ayrıldı.

Mehmed Tâhir Efendi, asker ve siyaset adamı oluşunun yanında aynı zamanda iyi bir araştırmacı idi. Manastır'da bulunduğu sırada, 1897'de ilk eseri *Türkler'in Ulûm ve Fünûna Hizmetleri* (İstanbul 1914) adlı çalışmasını tamamlamış, yine orada *Ter-ceme-i Hâl ve Fezâil-i Ekber Muhyidîn-i Arabî'yi* (İstanbul 1316) yazmıştı. Milletve-kili olarak İstanbul'a gelmesi onu, araştırmaları için yıllardan beri hasretini çektiği çalışma şartlarına ve kütüphane imkânlarına kavuşturmuştu. Nitekim İstanbul'a geldikten sonra bir yandan küçük risaleler ve kitaplar yayımlıyor; bir yandan *Sırât-ı Müstakîm*, *Sebîlürreşâd*, *Cerîde-i Sûfiyye*, *Kelime-i Tayyibe*, *Türk Derneği*, *Türk Yur-du*, *Bilgi Mecmuası*, *İslâm Mecmuası* ve *Kırım Mecmuası* gibi dergilerde çoğunluğu biyografi konusunda olan yazılar yazıyor; bir yandan da yıllardır çalışmakta olduğu *Osmanlı Müellifleri* adlı eserini tamamlamaya çalışıyordu. Nihayet bu büyük eserin ilk cildi 1333/1915'te, ikinci cildi 1338/1920 ve 1338-1922'de, üçüncü cildi ise 1342/1924'te tamamlandı. Mehmed Tâhir Efendi'nin son ve aynı zamanda hacim ve muhtevası bakımından en kapsamlı kitabı olan bu eser 1240 büyük sayfa tutan üç ciltlik bir külliyat halindedir. Osmanlı Devleti'nin kuruluşundan XX. yüzyılın ilk çeyreği sonuna kadar gelen bu eserde 1691 Türk müellifinin hal tercümesi verilmiş-tir. Eser genel alfabetik sıralama yerine müelliflerin ihtisas ve mesleklerine göre ay-rı ayrı gruplandırılarak hazırlanmıştır. Buna göre *Osmanlı Müellifleri* şeyhler (tasav-vuf erbabı), şer'i ve filolojik işlerle uğraşan âlimler, şâir ve edipler, tarihçiler, tabip-ler ve riyâzî ilimler sahasında eser vermiş olan müellifler gibi başlıklara ayrılmıştır.⁵⁸

Burada şunu da belirtmeliyiz ki, Üsküdar'da Harem Vapur İskeleyi yakınında bulunan Tâhir Efendi Camii, bizim burada ele aldığımız Üsküdar'da medfun Bursalı Mehmed Tâhir Efendi'ye ait değildir. Bu cami, defterdarlık ve nişancılık hizmetinde bulunmuş olan Seyyid Mehmed Tâhir Efendi (ö. 1248/1832) tarafından yaptırılmıştır. Harem iskeleyi yakınında bulunduğu için İskele Camii olarak da bilinen bu caminin bânisi Payas'da vefat etmiş ve orada gömülmüştür.⁵⁹

Öte yandan dinî ilimler, astronomi, coğrafya ve tıp konuları yanında tarih alanında da eserler vermiş olan Abdullah Ahıskavî (ö. 1813) adlı müellif de Karacaahmet Mezarlığı'nda Söğütlüçeşme civarına defnedilmiş olan Osmanlı ilim adamlarındandır.⁶⁰ Yine Türk folklor derlemelerinin öncüsü olarak kabul edilen ve tarih alanında da eserler vermiş olan gazeteci ve mizah yazarı Mehmed Tefik (Çaylak) de 1893'te İstanbul'da ölmüş ve vasiyeti üzerine Çamlıca Çakaltepe'de Tek Servi denilen mezarlığa defnedilmiştir.⁶¹ Ve son olarak, Osmanlı nü-mismatı olan ve bu alanda birçok eser yazmış bulunan İsmail Galib (1847-1895) de Üsküdar'da İskele Camii hazîresindeki türbesinde medfundur.

Üsküdar'da medfun olan bu müelliflerden başka Üsküdarlı olan veya hayatlarının bir bölümünde Üsküdar'da ikamet etmiş tarihçiler olduğunu da biliyoruz. Meselâ 1784-1789 yılları arasındaki olayları anlatmış olduğu eserinde Üsküdar hakkında da ayrıntılı bilgiler veren Taylesanizâde Hafız Abdullah Efendi (ö. 1209/1794-95) Üsküdar'da ikamet etmiş olan tarihçilerdendir.⁶² Yine Salacak sahilindeki Molla Bey Yalısı'nın bahçesi etrafında, Haskan'ın ifadesi ile "meşhur tarihçi Abdurrahman Bey'in konağının olduğu" bilinmektedir.⁶³

Ayrıca tarih ve tabakat kitaplarında Üsküdârî nisbesiyle anılıp adından söz ettiren, ancak nerede medfun oldukları bilinmeyen tarihçiler de vardır. Bu Üsküdarlı müverrihler arasında Abdurrahman Abdi Paşa, Abdullah b. İbrahim el-Üsküdârî ve Sırrî İbrahim Efendi el-Üsküdârî ed-Defteri'yi zikredebiliriz.⁶⁴

Sonuç ve Değerlendirme:

Görüldüğü gibi bizim tespit edebildiğimiz kadarıyla Osmanlı tarih yazarları arasında Üsküdar'da medfun yirmi iki müverrih bulunmaktadır.⁶⁵ Ayrıca Üsküdarlı olan, Üsküdârî nisbesiyle tanınan tespit edebildiğimiz üç tarihçi vardır. Şüphesiz bu sayılar çok daha fazladır. Ancak tarihî mezartaşlarının bilinçsiz bir şekilde yok olması, Üsküdar'da medfun tarihçilerin tespitini de güçleştirmiştir.

Üsküdar'da medfun olan bu tarihçilerin mesleklerine baktığımızda devlet adamı, şâir, mutasavvıf, şeyhülislam, müderris, vak'anüvis ve biyografi yazarı olduklarını görüyoruz.

Birçoğu XVIII. ve XIX. yüzyılda yaşamış olan bu tarihçilerin az bir kısmı Üsküdar'da doğmuş, çoğunluğu ise başka yerlerde doğup yaşadığı halde, muhtemelen hayatlarının son zamanlarını Üsküdar'da geçirmiş ve ebedî istirahat yeri olarak burayı tercih etmişlerdir. Bu Osmanlı tarihçilerinden 15'i Karacaahmet Mezarlığı'nda, 2'si Aziz Mahmud Hüdayi Camii haziresinde, 1'i Şemsi Paşa Camii

ÜSKÜDAR'DA MEDFUN TARİHÇİLER

Birçok tarihçinin de defnedildiği Karacaahmet Mezarlığı'ndan bir kesit

haziresinde, 1'i İskele Camii haziresinde, 1'i Toptaşı semtindeki tekke haziresinde, 1'i Kısıklı'da ve 1 tarihçimiz de Çamlıca Çakaltepe Mezarlığı'nda defnedilmiştir.

Birçoğu Karacaahmet Mezarlığı'nda medfun olan ve Üsküdar'ın kültürel zenginliğini oluşturan bu tarihçilerin büyük bir kısmının mezar taşları günümüze ulaşmamışsa da çeşitli kütüphanelerde bulunan ve ekseriyeti yazma halinde olan eserleri, Osmanlı tarihi ve kültürünün ana kaynaklarından olup günümüz tarihçilerine ışık tutmaktadırlar.

DİPNOTLAR

¹ Hafız Hüseyin Ayvansarayî, *Hadikatü'l-Cevâmi'*, İstanbul 1281, II, 191-192; Franz Babinger, *Osmanlı Tarih Yazarları ve Eserleri* (çev. Coşkun Üçök), Ankara 1982, s. 116-117.

² Türbenin kitâbesi günümüze ulaşmamıştır. 1938 yılında, türbe harab iken, yıkıntılar arasında bir kitabenin kırık parçaları İbrahim Hakkı Konyalı tarafından bulunmuş ve bir araya getirilerek okunmuştur. Kitabenin metni şöyledir: "Ne yazılmıştır oku meşhedimin taşında / Sergüzeştim bilinsin dersen eğer başımda / Ya İlahi, her nefesinde Şemsi biçârenin / Cürmine kılma nazar bir i'mal yüzünden dahi." bk. İbrahim Hakkı Konyalı, *Âbideleri ve Kitabeleriyle Üsküdar Tarihi*, İstanbul 1976, I, 387.

³ Bu mezartaşları hakkında bk. Sadi S. Kucur, "Üsküdar Şemsi Ahmed Paşa Camii Haziresi Mezartaşları", *Üsküdar Sempozyumu I, 23-25 Mayıs 2003, Bildiriler*, I (İstanbul 2004), s. 26-58.

⁴ Şemsi Ahmed Paşa ve külliyesi hakkında geniş bilgi için bk. Hafız Hüseyin Ayvansarayî, *Mecmu'a-i Tevârih*, (haz. F.Ç. Derin - V. Çabuk), İstanbul 1985, s. 111; Aynı yazar, *Hadikatü'l-Cevâmi'*, İstanbul 1281, I, 197-198; II, 98, 191-192; Mehmed Süreyyâ, *Sicill-i Osmanî*, İstanbul 1311, III, 170; İbrahim Hakkı Konyalı, *Âbideleri ve Kitabeleriyle Üsküdar Tarihi*, (İstanbul 1976), I, 281-293; II (İstanbul 1977), 251, 263, 291-293; Gülbin Gültekin, "Şemsi Paşa Külliyesi", *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*, İstanbul 1994, VII, 157-159; Mehmet Nermi Haskan, *Yüzyıllar Boyunca Üsküdar*, İstanbul 2001, I, 347-352; II, 626-627; III, 1242-1244.

⁵ Babinger (Üçök), s. 117-118.

⁶ *Sicill-i Osmanî*, IV, 530; Bursalı Mehmed Tâhir Efendi, *Osmanlı Müellifleri*, İstanbul 1342 (1923-24), II, 448 vd.; Babinger (Üçök), s. 261-263; Konyalı, *Üsküdar Tarihi*, II, 499-500; Abdülkadir Karahan, "Nâbî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, İstanbul 2006, XXXII, 258-260.

⁷ Haskan, *Yüzyıllar Boyunca Üsküdar*, II, 694-95.

⁸ Haskan, *a.g.e.*, II, 694.

⁹ *a.g.e.*, III, 1419.

¹⁰ Yusuf Nâbî, *Târih-i Kamanîçe*, İstanbul 1281. Eserin metni için bk. Hüseyin Yüksel, *Gazavât-nâmeler ve Nâbî'nin Fetih-nâme-i Kamanîçe Adlı Eserinin Metni*, Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, İzmir 1997.

¹¹ Babinger (Üçök), s. 261-263; Karahan, "Nâbî", s. 259-60.

¹² *Sicill-i Osmanî*, IV, 73; *Osmanlı Müellifleri*, II, 391 vd.; Babinger (Üçök), s. 281-282.

¹³ *Osmanlı Müellifleri*, III, 69; Babinger (Üçök), s. 282-283. Mehmed Süreyyâ (*Sicill-i Osmanî*, III, 55-56), Kanlıca'da medfun olduğunu yazıyor.

¹⁴ Babinger (Üçök), s. 282-283.

¹⁵ *Sicill-i Osmanî*, III, 187; Behcetî İsmail Hakkı el-Üsküdarî, *Merâkid-i Mu'tebere-i Üsküdar: Ünlülerin Mezarları*, (yay. haz. Bedi N. Şehsuvaroğlu), İstanbul 1976, s. 65. Şeyhülislâm Mehmed Sâhib Efendi'nin hayatı hakkında geniş bilgi için bk. Mehmet İpşirli, "Üsküdar'da Medfun Şeyhülislâmlar", *Üsküdar Sempozyumu IV, 3-5 Kasım 2007, Bildiriler*, II (İstanbul 2007), s. 466.

¹⁶ Pîrizâde ailesi hakkında geniş bilgi için bk. Tahsin Özcan, "Nesiller Boyu Üsküdarlı Bir Şeyhülislâm

Ailesi: Pîrîzâdeler”, Uluslararası V. Üsküdar Sempozyumu, 1-5 Kasım 2007, İstanbul 2008, II, 379-390.

¹⁷ Haskan, *Yüzyıllar Boyunca Üsküdar*, II, 795; III, 1051, 1137-1138.

¹⁸ Şeyhülislâm Mehmed Sâhib Efendi'nin hayatı ve eserleri hakkında tez çalışmaları yapılmıştır. bk. Olcay Köprücü, *Pîrî-zâde Mehmed Sâhib Hayatı, Eserleri, Şahsiyeti ve Divan'ı (Edisyon Kritik)*, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Türkoloji Bölümü Mezuniyet Yazılı Çalışması, İstanbul 1967; Meral Topal, *Pîrî-Zâde Mehmed Sâhib Hayatı, Edebî Kişiliği, Eserleri ve Divan'ının Tenkitli Metni*, Yüksek Lisans Tezi, Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Türk dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı, Elazığ 2004.

¹⁹ Babinger (Üçok), s. 308-309.

²⁰ *Osmanlı Müellifleri*, III, 103; Konyalı, *Âbideleri ve Kitabeleriyle Üsküdar Tarihi*, II, 499-500; Babinger (Üçok), s. 317-318.

²¹ Mehmed Ra'if, *Mir'ât-i İstanbul*, İstanbul 1314, s. 149.

²² Babinger (Üçok), s. 318.

²³ Ayrılık Çeşmesi Kadıköy'de Haydarpaşa kenarında eski Bağdat sefer ve kervan yolunun başlangıcı olan menzil yerindedir. Ayrılık Çeşmesi Mezarlığı da Ayrılık Çeşmesi ve Namazgâhı yanında, Üsküdar'dan başlayarak Kadıköy üzerinden Kızıltoprak mevkiine kadar uzanan Karacaahmet Mezarlığı'nın bir bakıma son önemli ucudur. bk. Semavi Eyice, “Ayrılık Çeşmesi, *DİA*, İstanbul 1991, IV, 285; a.mlf., “Ayrılık Çeşmesi Mezarlığı”, *DİA*, IV, 285-286.

²⁴ *Mir'ât-i İstanbul*, s. 43; B. Kütükoğlu, “Müverrih Vâsıf'ın Kaynaklarından Hâkim Tarihi”, *Vekayinüvis-Makaleler*, İstanbul 1994, s. 139-194; M. İlgürel, “Hâkim Mehmed Efendi”, *DİA*, İstanbul 1997, XV, 189-190.

²⁵ *Sicill-i Osmanî*, II, 380 vd.; *Osmanlı Müellifleri*, III, 58 vd.; Babinger (Üçok), s. 337-340; Faik Reşit Unat, *Osmanlı Sefirleri ve Sefaretnâmeleri*, (tamamlayıp yayımlayan: Bekir Sıtkı Baykal), Ankara 1968, s. 102-105, 112-116; Bekir Kütükoğlu, “Ahmed Resmî”, *DİA*, İstanbul 1989, II, 121.

²⁶ Babinger (Üçok), s. 338-340; Kütükoğlu, “Ahmed Resmî”, s. 121-122.

²⁷ İsmail Erünsal, *Türk Kütüphaneleri Tarihi*, Ankara 1988, II, 122.

²⁸ Haskan, *Yüzyıllar Boyunca Üsküdar*, I, 487-488; Salim Yorgancıoğlu, *Üsküdar Dergâhları*, İstanbul 2004, s. 60-61.

²⁹ *Osmanlı Müellifleri*, III, 47; Haskan, *Yüzyıllar Boyunca Üsküdar*, I, 488; Cemal Ağırman, “Tarih ve Tabakat Kitaplarında Üsküdarî Nisbesiyle Anılıp Adından Söz Ettiren Üsküdarlı Bilginler”, *II. Üsküdar Sempozyumu, 12-14 Mart 2004, Bildiriler*, İstanbul 2005, II, 492. Ağırman bu makalede, Hasib Üsküdarî ile Müminzâde Ahmed Hasib Efendi'yi (*Osmanlı Müellifleri*, III, 144) birbirine karıştırmış ve Müminzâde'nin eserlerini de Hasib Üsküdarî'nin eserleri arasında göstermiştir.

³⁰ Enverî Sa'dullah Efendi hakkında geniş bilgi için bk. *Osmanlı Müellifleri*, III, 22-23; Babinger (Üçok), s. 348-350; Kütükoğlu, “Vekayî'nüvis”, s. 117-121; Münir Aktepe, “Enverî Sadullah”, *DİA*, İstanbul 1995, XI, 268-270; Filiz Çalışkan, “Vasıf'ın Kaynaklarından Enverî Tarihi”, *Prof. Dr. Bekir Kütükoğlu'na Armağan*, İstanbul 1991, s. 143-163; Erhan Afyoncu, “Tevcihat I”, *TTK Belgeler*, Sayı 24 (Ankara 2000), s. 122-124; Haskan, *Yüzyıllar Boyunca Üsküdar*, II, 754-755.

³¹ Haskan, *Yüzyıllar Boyunca Üsküdar*, II, 754-755, 760.

³² Millet Kütüphanesi, Ali Emîrî Yazmaları, Tarih, nr. 67. Eserin birinci cildi doktora tezi olarak hazırlanmıştır. (M. S. Çalışkan, *Enverî Sâdullah Efendi ve Tarihinin I. Cildinin Metin ve Tahlili*, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2000.)

³³ Behcetî İsmail Hakkı el-Üsküdarî, *Merâkid-i Mu'tebere-i Üsküdar*, s. 61; Babinger (Üçok), s. 363; Sait Yavuz, “Edib Mehmed Emin”, *DİA*, İstanbul 1994, X, 422-423.

³⁴ *Mir'ât-i İstanbul*, s. 149; Konyalı, *Üsküdar Tarihi*, II, 499-500.

³⁵ Haskan, *Yüzyıllar Boyunca Üsküdar*, II, 675; 1392, 1394. Sait Yavuz, cenazesinin önce Fındıklı Perîzad Hatun Camii haziresine defnedildiğini, sonra oğlu Reisülküttâb Süleyman Necib Efendi ve diğer yakınlarının mezarları ile birlikte Üsküdar Nuhkuyusu'na nakledildiğini, ancak mezarının bugün mevcut olmadığını belirtmektedir (*DİA*, X, 422-23). Oysa Haskan, mezartaşını yayımlamıştır.

³⁶ Haskan, *a.g.e.*, II, 675; III, 1394.

- ³⁷ Kütükoğlu, “Vekayî'nüvis”, s. 119.
- ³⁸ Mehmed Emîn Efendi'nin eseri doktora tezi olarak çalışılmıştır: Ali Osman Çınar, *Mehmed Emin Edib Efendi ve Tarihi*, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, İstanbul 1999.
- ³⁹ *Sicill-i Osmanî*, III, 283; Cemâleddin, *Âyine-i Zürefâ*, s. 65 vd.; *Osmanlı Müellifleri*, I, 375-377; Babinger (Üçok), s. 369-370.
- ⁴⁰ Haskan, *Yüzyıllar Boyunca Üsküdar*, II, 698-699, III, 1391-1392.
- ⁴¹ Haskan, *a.g.e.*, II, 699, III, 1391.
- ⁴² Birçok yazma nüshası bulunan ve *Burhan-ı Katı' Tercümesi* adıyla tanınan bu eserin ilk baskısı padişahın emriyle İstanbul'da 1799'da tek cilt olarak yapılmış, daha sonra 1835 ve 1870'te Bulak'ta ve iki cilt halinde İstanbul'da 1870'te basılmıştır. Yeni harflerle son neşrini Mürsel Öztürk ve Derya Örs gerçekleştirmiştir (Ankara 2000).
- ⁴³ *Sicill-i Osmanî*, I, 136; III, 283; *Osmanlı Müellifleri*, I, 374; *Merâkid*, s. 12-13; Babinger (Üçok), s. 369-370; Mustafa S. Kaçalın, “Mütercim Âsım Efendi”, *DİA*, Cilt 32 (İstanbul 2006), s. 200-202.
- ⁴⁴ *Osmanlı Müellifleri*, III, 64, not 1; Babinger (Üçok), s. 373.
- ⁴⁵ Babinger (Üçok), s. 389; Haskan, *Yüzyıllar Boyunca Üsküdar*, I, 109.
- ⁴⁶ *Sicill-i Osmanî*, III, 340; *Osmanlı Müellifleri*, III, 107; Babinger (Üçok), s. 389.
- ⁴⁷ *Osmanlı Müellifleri*, III, 49; Babinger (Üçok), s. 395-396.
- ⁴⁸ *Osmanlı Müellifleri*, III, 109; Babinger (Üçok), s. 416-417.
- ⁴⁹ *Osmanlı Müellifleri*, III, 109; Babinger (Üçok), s. 416-417; Abdülkadir Özcan, “İsmet Efendi, Fındıklı”, *DİA*, İstanbul 2001, XXIII, 139-140.
- ⁵⁰ *Osmanlı Müellifleri*, III, 36-37; Babinger (Üçok), s. 419-421; A. Özcan, “Mehmed Süreyyâ”, *DİA*, Ankara 2003, XVIII, 527-529.
- ⁵¹ Haskan, *Yüzyıllar Boyunca Üsküdar*, II, 829.
- ⁵² Mehmed Süreyyâ, *Sicill-i Osmanî*, I-IV, (yay. haz. Nuri Akbayar, Eski Yazıdan Aktaran: Seyit Ali Kahraman), İstanbul 1996.
- ⁵³ Ramazan Şeşen, *Müslümanlarda Tarih-Coğrafya Yazıcılığı*, İstanbul 1998, s. 336.
- ⁵⁴ *Osmanlı Müellifleri*, III, 36-37.
- ⁵⁵ *Osmanlı Müellifleri*, III, 111; Babinger (Üçok), s. 432.
- ⁵⁶ Babinger, Tâhir Bey'in Çengelköy'deki köşkünde vefat ettiğini kaydetmişse de rahatsızlandığında tedavi için Zeynep Kâmil Hastahanesi'ne kaldırılmış ve orada hayata gözlerini yummuştur. Tâhir Efendi hakkında geniş bilgi için bk. Muallim Vahyî, *Müslümanlık ve Türklüğü Yüceltmeye Çalışanlardan: Bursalı Tâhir Bey*, İstanbul 1335, s. 8-10; Babinger (Üçok), s. 441-444; Ömer Faruk Akün, “Bursalı Mehmed Tâhir”, *DİA*, İstanbul 1992, VI, 452-461; Fatma Korkmaz, *Bursalı Mehmed Tahir'in Hayatı ve Eserleri*, Bursa 1994.
- ⁵⁷ Muallim Vahyî, *Bursalı Tâhir Bey*, s. 17; Korkmaz, *Bursalı Mehmed Tahir'in Hayatı ve Eserleri*, s. 1-2; Akün, “Bursalı Mehmed Tâhir”, s. 452-455.
- ⁵⁸ Akün, “Bursalı Mehmed Tâhir”, s. 452-461.
- ⁵⁹ Konyalı, *Üsküdar Tarihi*, I, 297-300. Konyalı, bu cami hakkında *Sicill-i Osmânî*'de, Tâhir Efendi'nin nâşının İstanbul'a getirilerek camiinin avlusuna gömüldüğü şeklinde verilen bilginin doğru olmadığını belirtmiş; avluya girince soldaki hazirede bulunan mezar taşının camiye yaptırılan Defterdar Tâhir Efendi'nin makam taşı olduğunu tespit etmiştir.
- ⁶⁰ Hayatı ve eserleri hakkında bk. Cahit Baltacı, “Abdullah Ahıskavî”, *DİA*, İstanbul 1988, I, 80-81.
- ⁶¹ Tarihe dair *Meşâhîr-i Osmâniye Terâcim-i Ahvâl-i Kapudân-ı Deryâ Meşhur Gazi Hayreddin Paşa Barbaros* (İstanbul 1293), *Yâdigâr-ı Macaristan – Asr-ı Abdülhamid Han* (İstanbul 1294) ve *Târih veya Sene 1171 Cinayetleri* (İstanbul 1302) adlı eserler kaleme almış olan Mehmed Tefvik hakkında bk. Ömer Faruk Akün, “Çaylak Tefvik”, *DİA*, İstanbul 1993, VIII, 240-244.
- ⁶² Üsküdar'da ikamet eden Taylesanizâde Hafız Abdullah Efendi'nin eseri kısa bir süre önce *İstanbul'un*

Uzun Dört Yıl (1785-1789) (I-II, haz. Feridun M. Emecen, İstanbul 2003) adıyla neşredilmiştir. Taylesanizâde Hafız Abdullah Efendi'nin hayatı ve eserinde Üsküdar hakkında verdiği bilgiler için ayrıca bk. Feridun Emecen, "Üsküdarlı Bir Osmanlı Tarihçisi ve Tarihinde Üsküdar ile İlgili Bilgiler", *Üsküdar Sempozyumu IV, 3-5 Kasım 2006, Bildiriler*, II, 107-120.

⁶³ Haskan'ın kaydettiği (*Yüzyıllar Boyunca Üsküdar*, III, 1389) bu meşhur tarihçi Abdurrahman Efendi'nin kim olduğu ve mezarının nerede bulunduğunu bilmiyoruz. Muhtemelen bu Abdurrahman Efendi, son vak'anüvis Abdurrahman Şeref Efendi olabilir.

⁶⁴ Üsküdârî nisbesiyle anılıp adından söz ettiren tarihçiler, tefsirciler, hadisciler, fıkıhcılar, kelimciler, mantıkçılar, coğrafyacilar, edebiyatçılar, filologlar, şeyhülislam, şeyh ve mutasavvıflar, ressam, hattatlar, müzisyenler, şâirler, müderris, kadı, vezir, sadrazam ve başka görevlerde bulunan bilginler hakkında bk. Ağırman, "Tarih ve Tabakat Kitaplarında Üsküdârî Nisbesiyle Anılıp Adından Söz Ettiren Üsküdarlı Bilginler", *II. Üsküdar Sempozyumu, Bildiriler*, II, 485-512.

⁶⁵ Cumhuriyet döneminde yetişmiş olan bilim adamları arasında da Üsküdar'da ikamet etmiş ve bu bölge kabristanlarında defnedilmiş olan tarihçiler vardır. Meselâ, Türk fikir adamı, *Türk Lugatı* adlı eseriyle tanınan müellif Hüseyin Kâzım Kadri (1870-1934) Beylerbeyi Küplüce Mezarlığı'nda; asker, tarihçi ve arşiv uzmanı olan Kâmil Kepecioğlu (1878-1952), Şâir ve yazar Midhat Cemal Kuntay (1885-1956); özellikle Rusya ve Orta Asya'daki Türklerin tarihiyle ilgili çalışmalarıyla tanınan Ord. Prof. A. Zeki Velidî Togan (1890-1970); Türkçü fikir adamı, Türkolog, şâir ve roman yazarı olup birçok tarih eseri de neşretmiş olan Hüseyin Nihal Atsız (1905-1975); tarihçi, yazar ve kitabe uzmanı İbrahim Hakkı Konyalı (1896-1984) ve Türk-İslâm kültür ve sanat tarihçisi Emel Esin (1914-1987) Karacaahmet Mezarlığı'nda; dil, tarih ve edebiyat araştırmacısı, şâir Orhan Şaik Gökyay (1902-1994) Nakkastepe Mezarlığı'nda; daha birkaç yıl önce kaybetmiş olduğumuz Prof. Dr. Hasan Nejat Göyünç (1925-2001) ise Çengelköy Mezarlığı'nda medfundur.

Yoksullukla Mücadelede Kurumsal Politikalar -Üsküdar Belediyesi Örneği-

PROF. DR. AHMET EMRE BİLGİLİ

Marmara Üniversitesi

DR. SUVAT PARİN

İstanbul Üniversitesi

Giriş

Bu çalışmanın amacı, Üsküdar Belediyesi'nin yoksullukla mücadele kapsamında ortaya koyduğu çabaların bütünsel bir değerlendirmesi olacaktır. Yoksullukla mücadele, yelpazesi geniş bir faaliyet alanına işaret etmektedir. Çalışmamızın ana ekseninde kurumsal bir özne olarak *Üsküdar Belediyesi'nin* gıda, sağlık, eğitim ve giyecek gibi temel ihtiyaçlar çerçevesinde yaptığı sosyal ve ekonomik iyileştirmeler yer alacaktır. Bu açıdan çalışmanın temel sorunsalını; "Üsküdar Belediyesi tarafından gerçekleştirilen yardımlar hangi ihtiyaç kategorilerinde yoğunlaşmıştır? Yoksulluğu minimize etme çabalarında belediye örgütlenmesi yardım yapılacak hedef kitleyi belirlemede nasıl bir strateji izlemektedir? Söz konusu yardımlar konusunda kurumsallaşmış politik bir zemin ve bunu sürdüren bir yapıdan söz etmek mümkün müdür? Belediyenin gerçekleştirdiği yardımların gündelik siyaset sarmalı içinde pragmatik bir anlamı var mıdır?" gibi sorularla formüle etmek mümkündür.

Yoksulluk, genellikle bütün toplumlarda boyutu ve niteliği değişmekle birlikte karşılaşılan bir olgudur. Yoksulluk halinin toplumsal düzlemdeki tarihsel sürekliliği, söz konusu olgunun çok bileşenli bir özelliğe sahip olduğunu, yoksulluğun işaret ettiği ya da özdeşleştiği yaşam çizgisinin ortaya çıkışında, devamında ve ortadan kaldırılması çabalarında farklı etken, aktör ve uygulamaların bulunduğunu

Osmanlı'da fakirlere
yapılan yardımları
tasvir edilen gravür
(Preziosi)

göstermektedir. Özellikle yoksulluk sorunuyla mücadele kapsamında sosyal, siyasal ve dinsel kaynaklı oldukça değişik tarihsel ve toplumsal deneyimlerin ve yaygınlaşarak sürdürülen pratiklerin varolduğu bir gerçektir.

Yoksullukla uğraşın merkezinde geçmişte olduğu gibi bugün de merkezi ve yerel otoriteler güçlü aktörler olmaya devam etmektedir. Gerek merkezi siyasal güç gerekse mahalli idareler hem yöneten yönetilen ilişkisi bağlamında sorumluluk alanlarına girdiği için hem ekonomik kaynak tahsisi ve aktarımı açısından güçlü bir pozisyona sahip olmuş olduklarından hem de yoksula yardım konusunda teorik olarak daha nötr ve ayırım gözetmeyen bir politikaya sahip olacakları düşüncesinden ötürü yoksullukla mücadelede ön plana çıkan aktörler olmuştur.¹ Şüphesiz bunun yanında etkili sivil inisiyatifin hakim olduğu girişimlerden de söz edilebilir. Fakat söz konusu sivil oluşumların sınırlı ekonomik potansiyeli ve yardımın ulaştırıldığı menzilin siyasal, dinsel, kültürel ve ideolojik temelde yakın çevreyi esas alan sınırlı bir daire içinde hareket ettikleri varsayımından dolayı bu düzlemdeki baskın kategoriler ya da özneler olmamıştır.

Yoksullukla mücadelenin ya da yoksulluğun ortadan kaldırılmasının merkezi ya da yerel otoriteler için nasıl bir anlamı vardır? Yoksul kitlelerin sorunlarıyla uğraşmak politik beklentilerin ötesinde günümüz çağdaş devlet organizasyonlarının zorunlu olarak sorumlu olduğu sosyal devlet kimliğinin bir gereğidir. Sosyal devletin yurttaşlık temelinde sağladığı eşitlik ilkesi, yoksullar söz konusu olduğunda ekonomik pozisyonlarındaki farklılıklar dışında şart koşulmaksızın herkese imkân ve destek sağlayacağı anlamına gelmektedir. Sosyal devlet uygulamalarının temel hedefi bu noktada birey ve toplum yaşamında sosyal, ekonomik, sağlık ve eğitim gibi konularda iyileştirmelerin yapılmasını ve standartların yükseltilmesini esas alan bir çerçeveyi tesis etmektir.

Üsküdar yerel yönetiminin sosyal devlet mantığı içinde yürüttüğü politikalara geçmeden evvel Cumhuriyet öncesi Türkiye'sine bu bağlamda bir göz atmak yararlı olacaktır. 1800'lü yıllardan itibaren Osmanlı'da merkezi devletin faaliyet alanına giren unsurlardan biri sosyal politika alanı olmuştur. Bu politikalar doğrultusunda devreye sokulan muhtâcin maaşı, Darülaceze, yetimhaneler, tekaüd sandıkları, eytam sandıkları, fukaraperver cemiyetleri gibi sosyal politikaların ve kurumların varlığı bu alandaki genişlemeyi ortaya koyan bir anlayışı yansıtmaktadır.² Osmanlı'da merkezi devletin yanı sıra sosyal devlet uygulamalarının yürütüldüğü kanallardan birini yerel yönetimler oluşturmuştur. Özellikle XIX. yüzyıldan sonra belediye teşkilatının ve yerel yönetimlerin şekillenmeye başlaması yoksullukla mücadele çizgisine yeni bir boyut kazandırmıştır. 1868 tarihli Dersaadet İdare-i Belediye Nizamnamesi, belediye dahilindeki yoksulların korunması görevini şehremanetine bırakmıştır. Nizamname genel olarak özürsüz insanların, yetim ve sahipsiz çocukların, işsiz güçsüz kimselerin düşük sosyo-ekonomik pozisyonlarından kurtarılmaları için gerekli bütün düzenleme ve önleyici tedbirleri belediyenin inhisarına bırakmıştır. Aynı görev ve sorumluluklar 1877 tarihli Dersaadet Belediye Kanunu ve Vilayet Belediye Kanununda tekrarlanmak suretiyle pekiştirilerek vurgulanmıştır.³ Osmanlı'da başlayan sosyal

devlet politikalarının bir silsile içinde devam eden uygulamalarının Cumhuriyet sonrasında da yapı ve biçim değiştirerek modern kurumlar aracılığıyla sürdürüldüğü görülmektedir.

Türkiye’de yoksullukla mücadelede kamusal kurumsal mekanizmaların nasıl ve hangi biçimlerde bir yönetim zihniyeti sergilediği sürekli sorgulanan bir konu olmuştur.⁴ Kurumsal politikaların yapısı, işleyişi, hedef olarak belirlediği kitle, yoksul olarak kategorize edilen kesime yapılan yardımın türü gibi noktalar söz konusu politikaların popülist ve pragmatist vurgularını ön plana çıkaran bir bağlam oluşturmuştur. Bu çerçevede gerek merkezi ve yerel yönetimler tarafından gerçekleştirilen yardımlar gerekse sivil toplum örgütleri tarafından gerçekleştirilen yardımlar sürekli olarak tartışılan bir eksen oluşturmuştur.

Yoksulluk temelde makro bir sorundur. Çözümü de yerel ölçekli olmaktan öte bütüncül politikalarla mümkündür. Dolayısıyla yoksulluk konusunda belediyelerin öneri, katkı ve faaliyetlerini içeren politikalarının sınırlı olduğu gerçeği bulunmaktadır. Bunun yanında dönemsel olarak değişen politik kadroların yoksulluğa ve yoksullara ilişkin politik pratikleri de farklılaşmaktadır. Farklı politik kadroların ortak noktası genellikle geri dönüşü olumlu neticeler verecek yardım politikaları üretmek olmaktadır. Bütün bunlar belediye örgütlenmelerinin yardım politikalarının tartışmaya açık yönünü ortaya koymaktadır.

Bu çerçevede genellikle yardımlar ve desteklemeler siyasi yandaşlık temelinde bir örüntü izlediği⁵ yönünde ortak bir kana dayanamaktadır. Belediyelerin yoksullukla ilgili pratik düzenlemeleri sürekli olarak bu düzlemde değerlendirilmektedir. Yapılan her yardım faaliyetinde bu eksen üzerinde bir tartışma ve değerlendirme hakim olmaktadır. Yoksulluk alanının politik çıkarlar için verimli bir alan olduğu dolayısıyla belediyelerin yoksullukla ilişkili her pozisyonu yandaşlık ilişkisi, politik beklenti gibi değerlendirmelere maruz kalmaktadır.

Üsküdar Belediyesi’nin yoksullukla mücadele politikası değerlendirildiğinde her şeyden önce belediye örgütlenmesinin faaliyet dizisinde sosyal belediyecilik anlayışının imar, çöp, temizlik, zabıta vb. klasik hizmetleri arasında yer aldığını belirtmek gerekir. Kentin fiziksel dekoruna ilişkin kristalize olmuş faaliyet bütünüün yanı sıra Üsküdar Belediyesi’nde sosyal dokunun aksayan noktalarına görev ve imkanları dahilinde müdahale etme gayreti ön plana çıkmaktadır. Sosyal politikalar kapsamında gerçekleştirilen söz konusu pratiklerde belediyenin kaynakların elde edilmesi, düzenlenmesi ve dağıtımını noktasında kurumsallaşmış etkili bir mekanizmaya sahip olduğu görülmektedir.

Üsküdar Belediyesi’nin kurumsal politikalarının merkezini etkisi ve sınırları git tikçe genişleyen Toplumsal Gelişim Merkezi (TOGEM) oluşturmaktadır. TOGEM başta Üsküdar sakinleri olmak üzere Türkiye’nin değişik yerleşim noktalarına ve sınırlı olsa da dünyanın farklı bölgelerine kadar uzanan bir yelpazede sosyal, ekonomik, eğitim, kültür ve sağlık gibi konularda destek sağlayan kurumsallaşmış bir yapı özelliği göstermektedir. TOGEM aynı zamanda STK, yardımsever kişi ve gruplar arasında koordine merkezi rolünü üstlenmektedir. Baş-

ka bir ifadeyle kent yaşamının genişleyen yapısı yardım yapacak birey ve gruplarda yardım edilecek kitleyi belirleme ve onlara ulaşma noktasında ciddi zorluklar oluşturmaktadır. Üsküdar Belediyesi bu konuda toplum, kurum ve yoksul kitle arasında varolan bağları harekete geçirmekte ve kurumsallaşması yönünde güçlü bir irade ortaya koymaktadır.

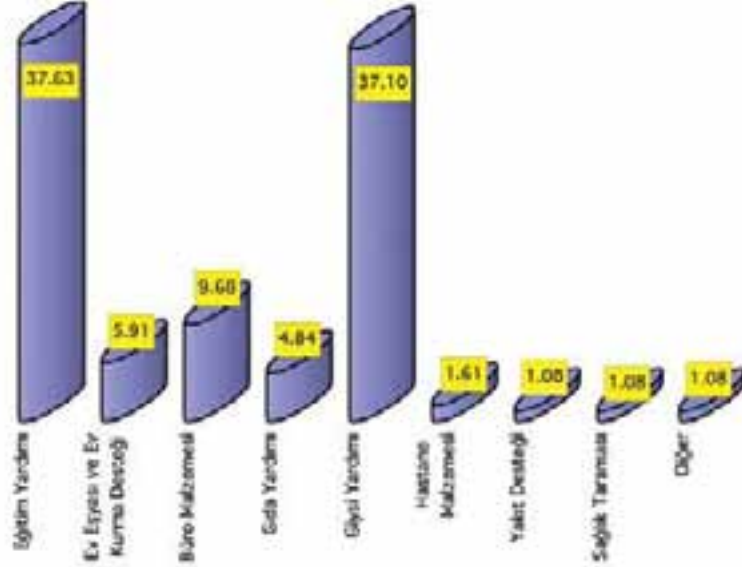
TOGEM'in iç işleyişine bakıldığında sistematik olarak yoksullara ilişkin bir bilgi havuzunun oluşturulmuş olduğu görülmektedir. Bu yöndeki kurumsallaşma eğilimi yardımların pragmatik eksenli bir düzlemden ziyade ihtiyaç temelinde rasyonel verilere dayanan bir eksen üzerinden dağıtılması anlamına gelmektedir. Böylece bağışların ve yardımların tüm serüveni kayıt altına alınmakta son noktaya teslim edilinceye kadar her an hesap verilebilir bir anlayış ve sistemle yürütülmektedir.

Belediyenin yürüttüğü yardımlarda yeni ve kullanılmış ürünler birlikte hizmete sunulmaktadır. İkinci el giysi,⁶ mobilya, kitap, kumaş gibi ürünler bakım, onarım ve tamirattan sonra yeniden kullanıma sokulmaktadır. Kitaplar okullara, kumaşlar evleneceklerle çeyiz olacak şekilde yeniden değerlendirilmektedir. Kullanılmış giysiler ve mobilyalar TOGEM'de yıkanıp, ütülenip ve paketlenerek en şık hale getirildikten sonra ilgili ihtiyaç sahiplerine ulaştırılmaktadır. Üsküdar Belediyesi'nin yardım politikalarında kaynakları kullanma biçimi iki açıdan önem arz etmektedir. Birincisi yeni ve kullanılmış ürünlerin birlikte oluşturduğu toplam ulaşılacak yoksul sayısının artması anlamına gelmektedir. Bunun yanında kullanılmış her türlü ürünün dönüştürülerek yeniden hizmete sokulması dolaylı da olsa ülke ekonomisine katkı sağlayan bir anlayışa hizmet etmektedir.

Örnek olarak Üsküdar Belediyesi'nin bu bağlamda oluşturduğu giyim mağazalarında yeni ve kullanılmış her türlü giysi bulunmaktadır. Giyim yardımı kararı alınan aileyle iletişim kurulmakta, aile bireyleri ihtiyacı olan her türlü giysiyi burada alışveriş yapar gibi kendi seçip beğenerek ve deneyerek alıp giyebilmektedirler. Günlük ortalama yirmi ihtiyaç sahibi aile giyim desteği sağlanmaktadır. Bunun yanı sıra ev kurmanın, ev döşemenin maliyetli olduğu gerçeği karşısında belediyeye bağışlanan çekyat, koltuk, sandalye ve masa gibi malzemeleri üreterek ve eski olanları da tamir ederek ihtiyaç sahibi ailelerin istifadesine sunmaktadır.⁷

Üsküdar Belediyesi tarafından 2004-2008 tarihleri arasında yapılan yardım kayıtları⁸ üzerine yaptığımız incelemelerde belediyenin söz konusu yardımlarını daha net görmek mümkündür. İlk olarak belediyenin sağladığı yardım kalemlerinin tür açısından dağılımlarına bakıldığında (Grafik 1) en büyük katkının eğitim alanına yapıldığı görülmektedir. İkinci büyük yardım kategorisini oluşturan giysi yardımının da azımsanmayacak bir oranının okul çağındaki öğrencilere yapıldığını belirtmek gerekir. Genel olarak belediyelerin klasikleşmiş yardım uygulamalarında erzak dağıtımının ön planda olduğu bilinmektedir. Üsküdar özelinde bu durumun tersi bir durumun varlığı söz konusudur. Yine bu grafikte yardım ve desteklerin sağlık taraması, ev eşyası ve kurumlara gönderilen büro malzemesi gibi oldukça geniş bir yelpaze oluşturduğu görülmektedir.

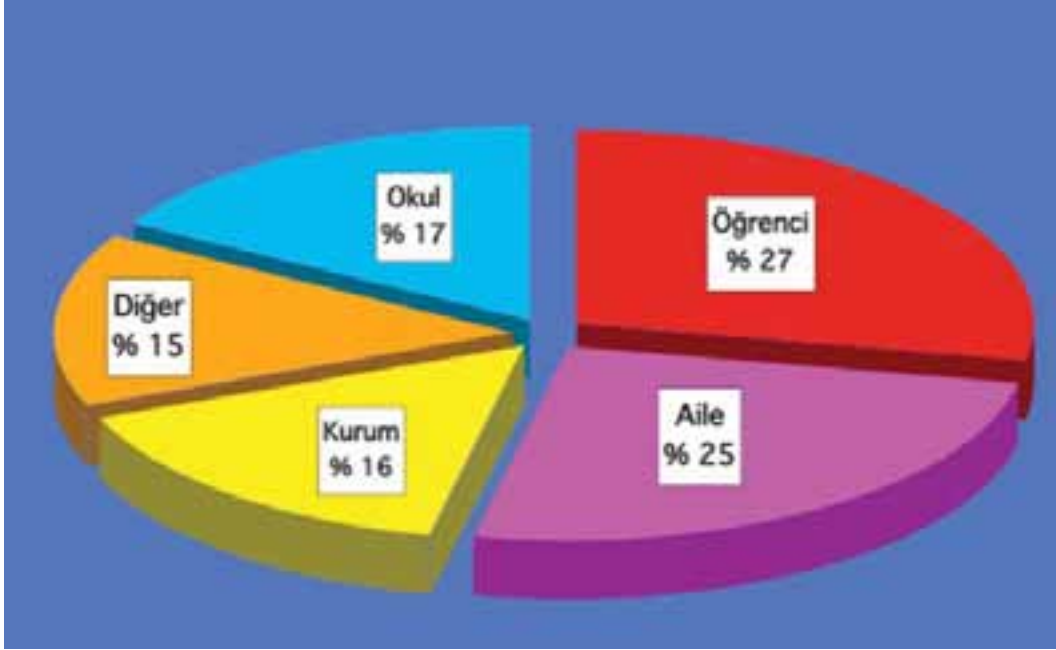
Grafik 1: Üsküdar Belediyesi tarafından gerçekleştirilen yardımların/desteklerin tür açısından dağılımı (%)

Eğitim yardımı olarak kategorize edilen blok içinde okul yapımı, mobil anaokulu, burs, kırtasiye yardımı, kitap, nakdi yardım, okul araç gereçleri ve aile içi eğitim gibi oldukça geniş ve etkili kültürel hizmetlerin yer aldığı görülmektedir. Belediyenin sağladığı sosyal desteklerin önemli bir oranının eğitim alanında yoğunlaşması ayrı bir anlam kazanmaktadır. Eğitim imkânlarının artırılmasına yönelik her girişimin bireyin ve toplumsal yapının kültürel sermayesini artırmaya yol açan etkili bir destek olduğunu belirtmek gerekir. Uzun vadeli ve kalıcı sonuçları olan eğitim alanına sağlanan desteğin politik sonuçları itibariyle de daha az tartışılmalı bir konu olduğu söylenebilir.

Belediyenin yaptığı yardımların ulaştığı hedef kitlelere bakıldığında (Grafik 2) önceki grafiği (Grafik 1) bütünleyen bir resim ortaya çıkmaktadır. Grafik 2’de görüldüğü gibi yardımların ulaştığı ya da desteklenen kitlenin yarısına yakın bir oranını eğitim kurumları ve öğrenciler oluşturmaktadır. Belediye tarafından yapılan yardımların yoğunlaştığı apolitik bir öğrenci kitlesi (okul öncesi, ilköğretim ve lise öğrencileri) ve siyasetin dışında kalan eğitim kurumlarının varlığı bu alandaki yardımların politik beklenti ve kaygılarla dağıtıldığı şeklindeki genel kabulleri devre dışında tutan gelişmeler olarak ön plana çıkmaktadır. Belediyenin tedarik ettiği desteklerin sadece % 25’i doğrudan politik beklenti ve sonuçları olabilecek ailelere dağıtılmıştır.

Grafik 2: Üsküdar Belediyesi tarafından yapılan yardımların/desteklerin ulaştığı kitleler (%)

Belediyenin değişen tür ve miktarlarda takviyede bulunduğu belediye, karakol, hastane, spor kulübü, cami, vakıf, cezaevi, sosyal yardımlaşma dernekleri gibi kurum ve kuruluşların varlığı (% 16) da yine politik beklenti yardım ilişkisini öteleyen kurumsallaşmış bir dağıtım ve yardım sisteminin olduğu anlamına gelmektedir (Grafik 2).

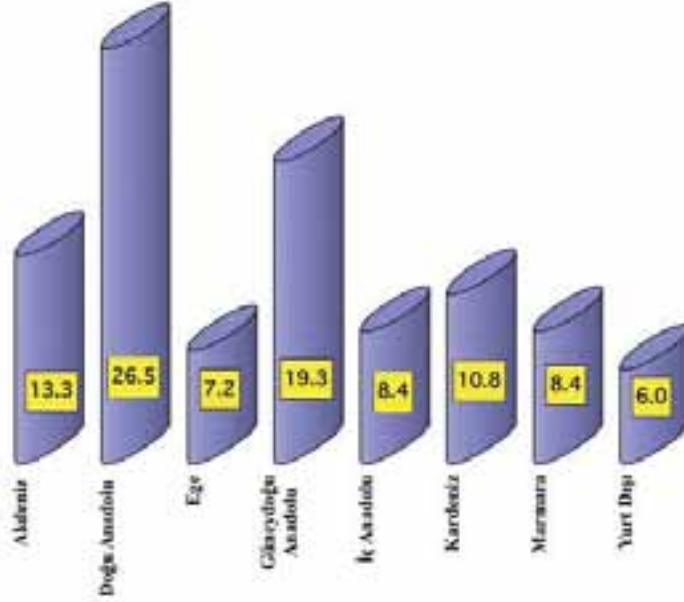
Üsküdar Belediyesi'nin yoksullukla mücadelesinde görülen önemli bir uygulama yardımların yerine ulaşması için resmi kurum ve kuruluşlar ve STK'larla kurduğu koordinasyonda görülmektedir. Belediyenin bütçesinden ayırdığı ya da toplanmasına ve kullanılabilir duruma getirilmesinde etkin bir rol oynadığı ihtiyaç malzemelerinin hedeflenen noktaya ulaşmasında okul müdürlükleri, valilik, kaymakamlık, belediye, muhtarlık, müftülük, cezaevi, hastane ve dernek gibi kurum ve kuruluşların tercih edilmesi kurumsallaşmış bir örüntüye dikkat çekmektedir (Grafik 3).

YOKSULLUKLA MÜCADELEDE KURUMSAL POLİTİKALAR
- ÜSKÜDAR BELEDİYESİ ÖRNEĞİ -

Sadece Üsküdar'daki değil dünyanın birçok yerindeki ihtiyaç sahiplerine el uzatan TOGEM'in faaliyetlerinden kesitler

Bir bütün olarak bakıldığında yardımların üçte ikilik kısmı Üsküdar yerleşim alanı dışına gönderilmiştir. Başka bir ifadeyle yardımların büyük bir kısmı Üsküdar yerel yönetiminin etkin olduğu sahanın dışına kaydırılmıştır. Bu durum yukarıda vurgulanan kurumsallaşmış ve ihtiyaç duyulan noktalara odaklanmış bir yardım sisteminin varlığını teyit etmektedir.

**Grafik 5: Üsküdar Belediyesi tarafından gerçekleştirilen yardımların Bölge-
re göre dağılımı**

İstanbul dışına gönderilen yardımların yoğunlaştığı bölgelere bakıldığında yoksulluğun yoğun yaşandığı Doğu Anadolu ve Güneydoğu Anadolu Bölgelerinin ön plana çıktığı görülmektedir (Grafik 5). Bu bölgelere gönderilen yardımların büyük bir kısmını eğitim desteği oluşturmaktadır. İl bazında bakıldığında yardımların Zonguldak, Yozgat, Van, Trabzon, Tokat, Tekirdağ, Sivas, Siirt, Rize, Osmaniye, Ordu, Muş, Muğla, Mardin, Manisa, Kütahya, Kırklareli, Kars, Karaman, K.Maraş, İzmit, İzmir, Iğdır, Hakkari, Elazığ, Diyarbakır, Çorum, Çankırı, Bursa, Bitlis, Batman, Artvin, Antakya, Aksaray, Ağrı, Adıyaman, Adana şeklinde geniş bir alana dağıtıldığı görülmektedir. Yardımlar sadece söz konusu illerin merkezlerine değil ilçe ve köylerine kadar ulaşmaktadır. Yurt dışına gönderilen yardımların da önemli bir oran (% 6,0) oluşturduğu gözden kaçmamaktadır (Grafik 5).

Üsküdar Belediyesi'nin yoksullukla mücadele politikası hakkında genel olarak şu neticelere varmak mümkün görünmektedir.

- Belediyenin yoksullukla mücadelesinde kurumsallaşmış bir örgütlenmeden söz etmek mümkündür.
- Belediyenin yardım politikalarında eğitime verilen desteğin ön plana çıktığı görülmektedir.
- Belediyenin yardım uygulamaları Üsküdar'ı da içine alan Türkiye'nin ve dünyanın değişik noktalarına ulaşan bir genişlik göstermektedir.
- Üsküdar Belediyesi'nin Türkiye genelinde yaptığı yardım tablosunda Doğu ve Güneydoğu Anadolu bölgeleri en çok destek gören bölgeler olarak ön plana çıkmaktadır.

YOKSULLUKLA MÜCADELEDE KURUMSAL POLİTİKALAR
- ÜSKÜDAR BELEDİYESİ ÖRNEĞİ -

İhtiyaç sahiplerinin yüzünü güldüren TOGEM'in faaliyetlerinden kesitler

- Belediye, yoksulluk politikalarında kaynak aktaran, kurumlar arası işbirliği sağlayan, toplumla irtibat kurarak kullanılmış ürünleri yeniden kullanılabilir duruma getirme şeklinde özetlenebilecek bir rol setine sahiptir. Bu durum yardım konseptini güçlendirdiği gibi büyük bir kaynağın israfını da engellemektedir.
- Belediyenin yoksullukla mücadelesinde karşımıza sadece hedef olarak sadece seçmen kitle değil okul öncesi, ilköğretim ve lise öğrencileri, ilk ve orta dereceli eğitim kurumları, dernek ve vakıf gibi farklı sivil toplum örgütleri çıkmaktadır.

DİPNOTLAR

¹ Ali Seyyar, “Sosyal Siyaset Açısından Yoksulluğa Karşı Mücadele”, *Yoksulluk* (ed. A. E. Bilgili, İ. Altan), İstanbul 2003, I, 48-58.

² Nadir Özbek, *Cumhuriyet Türkiye’sinde Sosyal Güvenlik ve Sosyal Politikalar*, İstanbul 2006, s. 29-180.

³ *a.g.e.*, s.34.

⁴ Necmi Erdoğan, “Garibanların Dünyası Türkiye’de Yoksulların Kültürel Temsilleri Üzerine İlk Notlar”, *Yoksulluk Halleri*, İstanbul 2007, s. 31-32.

⁵ Kemal Can, “Yoksulluk ve Milliyetçilik”, *Yoksulluk Halleri*, İstanbul 2007, s.197-199.

⁶ İhtiyaç sahiplerine verilmek üzere bu merkezde toplanan giysiler *ayıklama* (bağışlanan ikinci el giysilerin kullanılabilir durumuna bakılarak ayıklandığı bölümdür), *yıkama ve kurutma* (kullanılabilir olarak ayrılmış ikinci el giysilerin yıkandığı ve kurutulduğu bölümdür) *ütüleme* (giysilerin yıkandıktan ve kurutulduktan sonra ütülendiği bölümdür) *paketlenme* (giysi bağışlarının ütülendikten sonra paketlenildiği bölümdür), *sayma ve ayırım* (paketlenen giysilerin ayrılıp sayıldığı bölümdür) aşamalarından sonra giyim mağazasına gönderilmektedir.

⁷ TOGEM konusunda ayrıntılı bilgi için bk. <http://www.togem-istanbul.org/content/t1.asp?PageName=main>,

⁸ Burada kullanılan veriler Üsküdar Belediyesi’nden alınmıştır. Verilerin elde edilmesinde büyük katkıları olan Üsküdar Belediyesi başkan yardımcısı Sayın Hilmi Türkmen’e çok teşekkür ederiz.

⁹ Korkut Tuna, Hayati Tüfekçioğlu, Suvat Parin, Seda Bilan “ Üsküdar’da Belediye Hizmetleri Karşısında Farkındalık ve Memnuniyet”, *VI. Uluslar arası Üsküdar Sempozyumu*, 6-9 Kasım 2008, İstanbul.

Üsküdar Belediyesi'nin Engellilere ve Yaşlılara Yönelik Hizmetleri

PROF. DR. SEDAT MURAT

İstanbul Üniversitesi

Giriş

Çoğunlukla geleneksel ilişkilerin hüküm sürdüğü sanayi devriminden önceki dönemlerde toplumun tüm kesimleri genel olarak geniş aile, akrabalık ilişkileri, vakıfların sosyal yardım ve hizmetleri gibi ilişkiler çerçevesinde koruma ve güvence altında iken, sanayileşmenin başlamasıyla birlikte bu geleneksel ilişkilerin büyük ölçüde önem kaybettiği veya ortadan kalktığı görülmüştür.

Sanayi toplumlarında gerek bizzat çalışma hayatında bulunanlar gerekse dezavantajlı bazı gruplar ağır sorunlarla karşı karşıya kalmışlardır. Çalışanlar; işsizlik, düşük ücretler, uzun çalışma süreleri gibi sorunlarla karşılaşırken, yaşlılar ve engelliler gibi kimi dezavantajlı gruplar ise hem maddî hem de manevî bazı sorunlarla karşılaşmışlardır.

İnsan odaklı bir kültür ve zihniyete sahip olmamız nedeniyle engelli ve yaşlılarla ilgili olarak toplumumuzda geçmişten günümüze ciddi boyutlarda bir sorun yaşanmamasına karşın, bu konuda günümüzün gelişmiş batılı ülkelerinin geçmişlerinin pek de temiz olmadığı ve XVIII. yüzyıl sonlarına kadar zihinsel veya fiziksel bazı engellilerin cadı oldukları düşüncesiyle yakıldıkları veya yok edildikleri, çirkeç ailenin yaygınlaşmasına paralel olarak batı medeniyetinin ortaya çıkan sorunlara bir çözüm olarak huzur evlerini yaygınlaştırdığı bilinmektedir.

Sanayi kapitalizminin ortaya çıkardığı sorunlardan çoğunlukla çalışanlar muzdarip olduğundan öncelikle bu kesime yönelik bazı koruyucu sosyal politika önlemleri alınmıştır. Ancak daha sonraki dönemlerde engellilerin ve yaşlıların da yer aldığı diğer dezavantajlı gruplara yönelik koruyucu önlemler alınmaya başlanmıştır.

Üsküdar
Belediyesi'nin
engellilere yönelik
faaliyetleri

Sanayi toplumlarında ortaya çıkan sorunların büyük bir kısmına bir dizi sosyal politika önlemleriyle çözüm bulunurken, engelli ve yaşlıların hem maddi hem de manevi sorunlarını tam olarak çözümleyebilmek mümkün olamamıştır. Ancak artan küreselleşmeye karşın yerel yönetimlerin önemli fonksiyonlar yüklen- diği günümüzde ise başta tüm dezavantajlı gruplar olmak üzere engelli ve yaş- lılara yönelik önemli iyileştirici gelişmelere de tanık olmaktadır.

Günümüzde engellilere ve yaşlılara yönelik olarak başta Birleşmiş Milletler, Uluslararası Çalışma Örgütü, Dünya Sağlık Örgütü vb. uluslararası kuruluşların önemli çalışmaları bulunmaktadır.

Sivil toplum örgütlerinin önem kazanması ve toplum bilincinin artmasına para- lel olarak sosyal sorumluluk bilinciyle yerel yönetimlerin engelli ve yaşlılara yö- nelik faaliyetleri hız kazanmıştır. Ayrıca bu alanlarda yerel yönetimlere bazı ya- sal sorumluluklar yüklenirken diğer taraftan sosyal belediyecilik anlayışının yaygınlaşması ve bu konuda sorumluluk duyan kimi yerel yönetimlerin kendi- liğinden bazı çalışmalara girdikleri de görülmektedir.

Uluslararası düzeyde bazı kuruluşların yanı sıra ulusal düzeylerde özellikle de yerel yönetimler tarafından engellilere ve yaşlılara yönelik ciddi girişimler ve çalışmalar yapılmaktadır. Yerel yönetimlerin çalışmalarında engelli ve yaşlıların özellikle bakıma muhtaçlık durumları, çalışabilirlikleri, sosyal hayata uyum sağlayabilmeleri, ulaşılabilirlik ve erişilebilirlik durumları göz önünde bulundurulmaktadır.

Yasal ve özellikle de toplumsal alandaki gelişmeler doğrultusunda Üsküdar Belediyesi de “Üsküdar Belediyesi Özel Eğitim ve Rehabilitasyon Merkezi” bünyesinde “Özel Eğitim ve Rehabilitasyon Birimi”, “Engelliler Koordinasyon Birimi”, “Yaşlılar Koordinasyon Birimi” ve “Bizim Çocuklarımız Birimi”nde birçok dezavantajlı grubun yanı sıra engelli ve yaşlılara yönelik önemli hizmetlerde bulunmaktadır.

İşte bu çalışmada öncelikle engelliler ve yaşlılarla ilgili genel bilgiler verilmiş, daha sonra ise Üsküdar Belediyesi'nin “Üsküdar Belediyesi Özel Eğitim ve Rehabilitasyon Merkezi”nde, engelli ve yaşlılara yönelik olarak yürütmüş olduğu hizmetlerin nicelik ve niteliği üzerinde durulmaktadır.

1. Genel Olarak Engelliler ve Yaşlılar

Ülkelerin sosyo-ekonomik gelişmişlik düzeylerine göre farklılıklar olsa da toplam nüfusun önemli bir kesimini engelliler, yaşlılar, korunmaya muhtaç çocuklar, dullar vb. dezavantajlı gruplar meydana getirmektedir. Ancak aşağıda bu dezavantajlı gruplardan sadece engelliler ve yaşlılar ele alınıp incelenecektir.

1.1. Engelliler

Engellilerle ilgili olarak farklı kavramlar kullanılabilmeyle ve farklı yaklaşımlar bulunmakla birlikte önemli olan husus, engelliler konusuna devletin, toplumun, sivil toplum örgütlerinin ve bu arada yerel yönetimlerin nasıl yaklaştıklarıdır.

Özellikle batı dünyasında uzun yıllar engellilere yönelik olarak olumsuz bir tutum sergilenmişken, son dönemlerde ise bu konuda bir çok uluslararası kuruluşun önemli roller üstlendikleri görülmektedir.

1.1.1. Engelli Kavramı

Engellilik konusunda değişik kaynaklarda çoğunlukla da aynı anlama gelecek şekilde farklı kavramlar kullanılmaktadır. Bunlar arasında en sık rastlanılanları ise “bozukluk”, “engelli”, “özürlü” ve “sakat” kavramlarıdır. Bu kavramlar üzerinde henüz bir anlaşma sağlanamamıştır ve tek bir anlam için farklı durumlarda farklı kavramlar kullanılmaktadır.

Engellilerle ilgili kavram konusunda Türkçe'nin yanı sıra birçok dilde de yaklaşık olarak aynı anlama gelen birden fazla sözcük bulunmaktadır. Örneğin Türkçe'de genel düzeyde engelli, özürlü, sakat sözcükleri aslında aralarında anlam farkları olduğu halde aynı anlama gelmek üzere kullanılmaktadır. Genelde tüm engelliler için yaşanan bu karmaşa belirli engelli kümeleri için de geçerlidir. Örneğin kör, âma, görme engelli, az gören, vb. Bu sözcükler değişik anlamlar taşıdıkları gibi yer yer aynı anlama gelmek üzere de kullanılabilirler. Bu da bir zihin karışıklığı oluşturabilmektedir.¹

Engelliliğin her zaman her yerde geçerli ölçülerle tanımını yapmanın bir hayli güç olmasından gerek literatürde çok değişik tanımları yapılmaktadır. Birleşmiş Milletler Sakat Hakları Bildirgesinde “Kişisel ya da sosyal yaşantısında kendi kendisine yapması gereken işleri (bedensel ya da sonradan olma) her hangi bir noksanlık sonucu yapamayanlar” engelli olarak tanımlanmaktadır.

Engelli sözcüğü genelde hareket yeteneği sınırlanmış bireyi çağrıştırmaktadır. Hareket yeteneğini sınırlayan nedenler ise doğuştan getirilen, doğum sırasında karşılaşılan ya da sonradan yaşanan bir hastalık veya kaza sonucu ortaya çıkan bir işlev bozukluğundan kaynaklanıyor olabilir.²

Engelliliği: “doğuştan veya sonradan herhangi bir nedenle bedensel, zihinsel, ruhsal, duyuşsal ve sosyal yeteneklerini çeşitli derecelerde kaybetmesi nedeniyle toplumsal yaşama uyum sağlama ve günlük ihtiyaçlarını karşılamada güçlükleri olan ve korunma, bakım, rehabilitasyon, danışmanlık ve destek hizmetlerine ihtiyaç duyan kişi” olarak tanımlamak mümkündür.³

Engelliliğin tanımında bazı sosyal faktörlerin dikkate alınması gerekmektedir. Bu faktörleri şu şekilde sıralayabilmek mümkündür:⁴ Bakıma muhtaçlık, çalışabilirlik, sosyal hayata uyumun sağlanabilmesi, ulaşılabilirlik ve erişilebilirlik.

1.1.2. Engellilik Türleri

Hangi türden olursa olsun, engelliliğin nedenlerini genel olarak dört ana başlık altında toplayabilmemiz mümkündür. Bunlar; doğum öncesi nedenler, doğum sırasındaki nedenler, doğum sonrasındaki nedenler ve kazalar, mental geriliğin oluşumunda duygusal ve sosyal faktörler, savaşlar ve doğal afetler gibi diğer nedenleri sayabiliriz.

Engellilik türlerini ise ana hatlarıyla dört grupta toplayabiliriz. Bu dört grup ve kapsadıkları türler kısaca aşağıda ele alınmaktadır.

- **Bedensel Engelli:** Bedensel engellilik, insan yapısı ve biçiminin fiziksel yönlerinde herhangi bir bozukluk veya eksiklik oluşturarak yine onun bedensel yeteneklerini engelleyen veya bütünüyle kaldıran engellilik türüdür. Bedensel engelliliğin hem körlük, topallık, çolaklık, sağırılık, kekeme gibi görülebilen hem de sara, astım, kalp hastalıkları gibi görülemeyen yönleri bulunmaktadır.⁵

- **Zihinsel Engelli:** Zihinsel engellilik; doğum öncesi, doğum sırası ve doğum sonrasında çeşitli nedenlere bağlı, genel zihinsel işlevlerde normallerden önemli derecede gerilik ve bunun yanı sıra uyumsuz davranışlarda da yetersizlik gösterme durumu olarak tanımlanmaktadır. Zihinsel engelliliği yaratan birçok sebep vardır. Bunlar, annenin hamileyken ya da bebeğin geçirdiği hastalıklar, beslenme bozuklukları, çevre, beyinde oluşan hasarlar, kromozomlardaki anormalliklerdir. Bu faktörler genel anlamda zihinsel engele yol açan faktörlerdir.⁶
- **Psikolojik Engelli:** Değişik nedenlerle ruhi ve akli yapısında, hayatın gereklerine uymayacak düzeyde devamlı olarak beceri ve fonksiyon kaybı gösteren ruhsal engelli bir kişiye akıl veya ruh hastası denmektedir. Ruhi bozukluk belirtileri yavaş fakat belirgin normal dışı davranışlar halinde ortaya çıkmaktadır. Anormallikler daha fazla değişen davranışlarda, giyim tarzında, saçma ve yersiz konuşmalarda, ifrat ve tefrit arasında öfke, korku, kaygı, aşırı sevinç veya üzüntü şeklinde seyreden duygularda, birbirine zıt düşünce ve fikirlerde, akıl ve mantıkla bağdaşmayan görüş açıklamalarında, bozulan uyku düzeninde gelip giden bilinçte görülmektedir.⁷
- **Birden Fazla Engelli:** Kişinin herhangi bir fiziki engelliliğinin yanında kör, sağır veya zihinsel-ruhsal yönden engelli olması durumunda, birden fazla engeli bulunmaktadır. Hem bedensel, hem de zihinsel yönden engelli olanlar da, birden fazla engeli olanlar grubuna girmektedir.

1.1.3. Sayısal Olarak Engelliler

Nüfusun engellilik durumunun normal olarak sağlık istatistiklerinde yer alması gerektiği düşünülebilir. Ancak, bizim ülkemizde ve bazı ülkelerde engellilerle ilgili istatistikler genel nüfus sayımlarında yer almakta ve bu konuyla ilgili sorular sorulmaktadır.

Ülkemizde engellilerin özellikleri ve miktarıyla ilgili olarak genel nüfus sayımlarında bazı veriler bulunmakla birlikte, bu verilerin gerçeği tam olarak yansıttığını söyleyebilmek mümkün değildir. Nitekim toplam engelli miktarı 1935 yılında ülke genelinde 315.677 (toplam nüfusun %2'si), İstanbul genelinde 13.140 (toplam nüfusun %1,5'i) iken bu miktarlar 2000 yılında ülke genelinde 1.234.139 (toplam nüfusun %1,8'i) ve İstanbul genelinde ise 158.436'ya (toplam nüfusun %1,6'sı) yükselmiştir. Görüldüğü üzere toplam engellilerin miktarı artmakla birlikte, toplam nüfus içindeki oranları ülke genelinde %2'den %1,8'e düşerken, İstanbul genelinde ise %1,5'den %1,6'ya yükselmiştir.

Hem ülke hem de İstanbul genelinde tüm yıllarda engellilerin çoğunluğunu, yaklaşık olarak %60 civarındaki kısmını erkekler oluşturmaktadır.

Toplam engelli nüfusun büyük bir kısmı hem ülke hem de İstanbul genelinde yetişkin nüfus olarak kabul edilebilecek 25-64 yaş grubunda bulunmaktadır

Engelli türleri ile ilgili olarak ayrı bir tasnifin yapıldığı 2000 yılında ise hem

Üsküdar
Belediyesi'nin
engellilere yönelik
faaliyetleri

ülke hem de İstanbul genelinde engelliler içinde en büyük grubu “fiziksel engelliler” oluşturmaktadır.⁸

Genel Nüfus Sayımlarındaki verilere bakıldığında gerek ülke genelinde gerekse İstanbul genelinde engellilerin toplam nüfus içindeki oranlarının %2'lerin altında olduğu görülmektedir. Ancak, bu oranın Dünya Sağlık Teşkilatı'nın (WHO) ülkelerin gelişmişlik derecelerine göre belirlediği toplam nüfustaki %10-%15 arasındaki orana göre çok düşük olduğu dikkat çekmektedir. Dünya Sağlık Teşkilatı'nın belirlediği bu oran, ülkelerin sosyal ve ekonomik gelişmişlik düzeylerine göre bu sınırlar içerisinde artmakta veya azalmaktadır. Ülkemizde toplam nüfus içindeki engelli oranının tahminen %12 civarında olduğu göz önünde bulundurulursa bu miktarın ülke genelindeki yaklaşık 70 milyonluk nüfusun 840.000, İstanbul'da ise 12 milyonluk nüfusun 1.440.000'inin ve Üsküdar'da da 530.000'lik nüfusun 63.600'ünün engelli olduğu sonucuna varılabilir.

1.2. Yaşlılar

Teknoloji ve tıp alanındaki ilerlemeler ortalama ömrün uzamasına neden olurken, diğer taraftan sosyal ve ekonomik alandaki gelişmeler doğurganlık düzeylerinin düşmesine neden olmaktadır. İşte bu iki gelişme toplam nüfus içinde yaşlıların artmasına neden olmaktadır.

Dünya genelinde olduğu gibi ülkemizde de yaşlı nüfusun miktarı ve toplam nüfus içindeki payı da sürekli olarak artmaktadır. Dünya Sağlık Örgütü'nün 2003 yılında yapmış olduğu bir araştırmaya göre ülkemizdeki yaşlı nüfus miktarının 2025 yılında 9, 2050 yılında ise 18 milyona çıkacağı tahmin edilmektedir.

Yapılan araştırmalar ve ülkemizdeki nüfus gelişimi göz önünde bulundurulduğunda ülkemizin acil olarak ciddi ve uygulanabilir yaşlı politikalarına ihtiyaç duyduğu sonucuna varılıyor. Özellikle yerel yönetimlere bu konuda büyük iş düşüyor. Yaşlılara yönelik olarak Üsküdar Belediyesi tarafından 2005 Ocak ayında kurulan Özel Eğitim ve Rehabilitasyon Merkezi “Yaşlılar Koordinasyon Birimi”nde önemli hizmetler sunulmaktadır. Aşağıdaki kısımlarda bu hizmetlerin nicelik ve nitelikleri üzerinde durulacaktır.

1.2.1. Yaşlılık Kavramı

Çalışma durumu ile ilgili araştırmalarda, genellikle nüfus üç yaş grubu içinde ele alınmaktadır. Bunlar; 15 yaşın altındaki çocuklar, 15–64 yaş grubundaki çalışma çağı nüfus ve 65 yaşın üstündeki yaşlılardır. Fakat şunu belirtmek gerekir ki, bu sınırlar mutlak ve kesin değildir. Çalışmaya başlama ve aktif hayattan çekilme konusunda kesin yaş sınırları belirlemek mümkün değildir. Çünkü ekonomik faaliyet bakımından fiili yaş sınırları ırk, iklim, örf, adet, sosyal ve ekonomik nitelikteki değişiklikler gibi faktörlerin etkisi altında ülkeden ülkeye, hatta aynı ülkede zaman itibarıyla çok değişebilir.

Her ne kadar sosyal politika uzmanları ve sosyologlarca kullanılan “yaşlı” kavramı, yaşlılar tarafından kabul edilmeyip, kendilerini “tecrübeli insan” ve “kıdemli vatandaş” olarak değerlendirseler de günümüzün özellikle gelişmiş ülkelerin ve bu arada ülkemizin yaşlanması artık kaçınılmaz bir gerçek ve bu gerçek karşısında yeni bir ekonomik ve sosyal yapının oluşturulması kaçınılmaz görünmektedir.

1.2.2. Toplam Nüfus İçinde Yaşlılar

Bir ülke veya bir bölge nüfusunun yaş grupları itibarıyla dağılımı bilinmeden o ülke veya bölgenin sosyal ve ekonomik ihtiyaçlarını, eğilimlerini ve sosyal fonksiyonlarını belirleyebilmek mümkün değildir. İnsan gücü ve eğitim planlamasının sağlıklı bir şekilde yapılabilmesi, yatırımların dengeli bir biçimde

yönlendirilebilmesi açısından nüfusun yaş grupları itibariyle dağılımının tam olarak bilinmesi özel bir önem arz etmektedir.⁹ Çünkü bir ülke nüfusu çalışanlar ve çalışmayanlardan oluşmaktadır. Çalışmayanlar sadece tüketicilerden oluşurken, çalışanlar ise hem tüketici hem de üretici durumundadırlar. Böyle olunca, çalışabilecek nüfusun potansiyelini belirlemek, yani nüfusun yaşlara göre nasıl dağılım gösterdiğini bilmek gerekmektedir.¹⁰

Nüfusun yaş grupları itibariyle dağılımına Türkiye, İstanbul ve Üsküdar açısından bakıldığında, her üç bölgenin de oldukça genç bir yapı arz ettiği, fakat zaman içinde çocuk nüfus oranının azalmakta, yetişkin nüfus olarak kabul edilebilecek 25–64 yaş grubu ile 65 yaş üstü yaşlı nüfusun payının ise artmakta olduğu görülecektir.

Yaşlı kesim olarak kabul edilen 65 yaş ve üstünün toplam nüfus içindeki payı oldukça düşük olup, zaman içinde artmakla birlikte, bu grubun oranı Üsküdar'da, ülke geneline göre daha düşük, fakat İstanbul geneline göre ise daha yüksektir. 2000 yılında, 65 yaşın üstündeki yaşlı nüfusun toplam nüfus içindeki oranı ülke genelinde %5,7, İstanbul genelinde %4,7 ve Üsküdar'da da %5,5'dir. 2007 yılında Üsküdar'ın nüfusunun 530.000 ve toplam nüfus içinde 65 yaşın üstündeki yaşlı nüfus oranının %6,6'ya yükseldiği göz önünde bulundurulursa, toplam yaşlı nüfus miktarının 35 bin civarında olduğu görülecektir. 60 yaşın üstündekileri de yaşlı nüfusa dahil ettiğimizde ise bu sayı 40 binlere yaklaşacaktır.

1.2.3. Üsküdar'da Yaşlılara Bakış Açısı

Geleneksel ailelerde, eş ve çocuklardan sonra ailede bulunabilecek kişilerin başında eşlerin anne ve babaları gelmektedir.

Günümüzdeki modern toplumlarda geleneksel ailenin parçalanıp yerini çekirdek ailenin almasıyla yaşlılar ailenin dışında kalmaya başlamıştır. Hayatta kalma sürelerinin artmasının yanı sıra doğurganlık oranlarının düşmesiyle birlikte, toplam nüfus içinde yaşlıların oranı da hızlı şekilde artış göstermiş ve modern toplumların önemli sorunlarından biri haline gelmeye başlamıştır.

Ülkemizde her ne kadar yer yer geleneksel ailede çözülme emareleri görülse de hem mekansal hem de manevi anlamda yaşlıların aile içinde halen önemli bir yerleri bulunmaktadır.

25 Temmuz-10 Ağustos 2002 tarihleri arasında Üsküdar genelinde, 992 hanede yüz yüze yapılan bir ankete dayanılarak gerçekleştirilen ve aile yapısının tespit edilmesine yönelik bir çalışmada Üsküdar ilçesinde yaşlılara nasıl bakıldığı ve aile içindeki konumlarının neler olduğu tespit edilmeye çalışılmıştır. Bu konuyla ilgili araştırma sonuçlarına aşağıda değinilmektedir.¹¹

1.2.3.1. Yaşlıların Geçiminin Sağlanması

Anket kapsamındaki 992 denekten 566'sı (%57,1) ailelerinde yaşlı bulunmadığını belirtmişlerdir. Ailelerinde yaşlı bulunduğunu ifade eden 426 kişinin %83,8'i yaşlılarının kendi gelirleri ile geçindiklerini söylemişlerdir. Yaşlıların erkek evlatlardan birinin yanında kaldığını belirtenlerin oranı %7,7 iken, kız evlatlardan birinin yanında kaldığını söyleyenlerin oranı ise oldukça düşük olup %0,2'dir.

1.2.3.2. Yaşlıların Oturdukları Yer

Ailelerinde yaşlı bulunan deneklerin %68,8'i yaşlı aile üyelerinin kendi evlerinde kaldıklarını, %21,1'i ise bu kişilerle birlikte oturduklarını söylemişlerdir. Görüldüğü gibi, ailelerinde yaşlı bulunan deneklerin sadece beşte biri yaşlı aile üyeleri ile birlikte yaşamaktadır.

1.2.3.2.1. Yaşlılarla Birlikte Oturma Nedenleri

Araştırma kapsamındaki 992 HHR'inden 90'ı (%9,1) yaşlı aile üyeleri ile birlikte oturmaktadır. Deneklerin ailenin yaşlılarıyla birlikte oturma ve onlara bakma nedenleri farklılık arz etmektedir. Yaşlılarla birlikte oturma nedenleri arasında %24,4'lük oranla ilk sırayı yaşlıların evlerinin olmaması gösterilmiştir. Yaşlı aile üyelerine; eşleri olmaması ve örf, adet ve geleneklerden dolayı bakanların oranı ise %15,6'şarlık paylara sahiptir. Deneklerin %14,4'ü de maddi yetersizlikleri nedeniyle yaşlı aile üyeleri ile birlikte oturduklarını ve onlara baktıklarını söylemişlerdir.

1.2.3.2.2. Yaşlılarla Ayrı Oturma Nedenleri

HHR'nden 336 kişi (992 deneğin %33,9'u) yaşlılarıyla ayrı oturduklarını açıklamışlardır. Deneklerin %77 gibi büyük bir kısmı yaşlıların kendi arzularıyla ayrı oturduklarını belirtmişlerdir. Yine, deneklerin %8,3'ü, ailedeki yaşlıların diğer akrabaların yanında kaldıklarını söylemişlerdir. Huzursuzluk ve geçimsizlik nedeniyle yaşlılarından ayrı oturduklarını söyleyenlerin oranı ise %2,7'dir.

1.2.3.2.2.1. Aynı Yerleşim Yerindekilerin Yaşlıları Ziyaret Etme Sıklıkları

Aynı yerleşim yerinde, fakat yaşlılarıyla ayrı oturan 294 kişinin %40'a yakın bir kısmı yaşlılarını haftada bir, %23,5'i ayda bir, %13,6'sı ise iki veya üç günde bir ziyaret ettiklerini söylemişlerdir. Yaşlılarını her gün ziyaret edenlerin oranı ise

%4,4'tür. Sadece bayramlarda ziyaret edenlerin oranı da %3,1'dir. Görüldüğü gibi, deneklerin %81 gibi çok büyük bir kısmı yaşlılarını her günle bir ay arasında ziyaret etmektedir. Yani, toplumumuzda yaşlılarla mekansal anlamda ayrı oturma ve çekirdek aile biçimi yaygınlaşmış olsa da, yaşlıları sık sık ziyaret etme gibi geleneksel değerlerin büyük ölçüde devam ettiği görülmektedir.

1.2.3.2.2.2. Farklı Yerleşim Yerindekilerin Yaşlıları Ziyaret Etme Sıklıkları

Yaşlı aile üyeleri ile farklı bölgelerde oturduklarını açıklayan 294 denegın büyük bir çoğunluğu (%23,3) yaşlılarını ancak yılda bir kez ziyaret edebildiklerini söylemişlerdir. Deneklerin %16'şarlık kısımları yaşlı üyeleri yaklaşık üç ayda birle altı ayda bir ziyaret ettiklerini beyan etmişlerdir. Görüldüğü gibi, bölge farklılıkları yaşlıları ziyaret sıklığını açık bir şekilde azaltmaktadır.

2. Üsküdar Belediyesi'nin Engellilere ve Yaşlılara Yönelik Sunmuş Olduğu Hizmetler

Sosyal belediyecilik anlayışı gereği 2004 yılında kurulan Üsküdar Belediyesi Özel Eğitim ve Rehabilitasyon Merkezi'nde dezavantajlı gruplara hizmet vermek üzere dört ayrı birim oluşturulmuştur. Bunlar; Özel Eğitim ve Rehabilitasyon Birimi, Engelliler Koordinasyon Birimi, Yaşlılar Koordinasyon Birimi ve Bizim Çocuklar Birimi'dir.

Özel Eğitim ve Rehabilitasyon Birimi'nde; Üsküdar ilçesinde ikamet eden ve özel eğitime ihtiyaç duyan 0-16 yaş arası çocuklara hizmet verilmektedir. Sözkonusu hizmet verilirken, özel eğitim ve çocuk gelişimi uzmanları, psikologlar, fizyoterapistler ve beden eğitim uzmanları görev almaktadır. Bu birimdeki uzmanlar tarafından öğrencilerin ihtiyaçları doğrultusunda bireysel, grup fizyoterapi ve sportif rehabilitasyon hizmetleri sunulmaktadır. Zihinsel ve bedensel engelli çocuğu bulunan fakat maddi durumu yetersiz vatandaşlara ücretsiz hizmet verilmektedir.

Engelliler Koordinasyon Birimi'nde; Üsküdar'da yaşayan her tür engel grubundan insanın yaşam kalitesinin artırılmasına ve sosyal yaşama entegre olabilmeleri için yaşadıkları ortamda rehabilite edilmelerine çalışılmaktadır. Nitekim engellilerin fiziksel ve psiko-sosyal yapılarının toplumda serbestçe gelişmesine uygun ortam oluşturmak, çeşitli desteklerle onların yarınlarını güvence altına almak yerel yönetimlerin üzerinde durması gereken en önemli konulardan biridir.

Yaşlılar Koordinasyon Birimi ise; ilçede yaşayan ve hizmet götürülmesi gereken 60 yaş ve üzerindeki vatandaşların sosyal yardım anlamındaki ihtiyaçlarına cevap vermek, en önemlisi de onların yalnız olmadıklarını hissettirmek amacıyla kurulmuştur. Bu amaç doğrultusunda yaşlılara maddi ve manevi anlamda destekler

ÜSKÜDAR BELEDİYESİ'NİN ENGELLİLERE
VE YAŞLILARA YÖNELİK HİZMETLERİ

Üsküdar Belediye
Başkanı Mehmet
Çakır mutat yaşlı
ziyaretlerinden
birinde

verilmektedir. Bizim Çocuklarımız Birimi de; Üsküdar sınırlarında ikamet dene, sokakta çalışan çocuklara yönelik rehabilitasyon çalışmalarını yürütmektedir. Bu Birim, sokakta çalışan çocuklara yönelik yaptığı çalışmalarda öncelikle çocuğun eve sağladığı ekonomik girdiyi, aileye şartlı yardım olarak sunmaktadır. Bu çocukların okul yaşantıları burs şeklinde de desteklenerek ailelerin motivasyonu ve çocukların okula devamlılıkları sağlanmaktadır.

2.1. Üsküdar Belediyesi'nin Engellilere Yönelik Hizmetleri

Üsküdar Belediyesi'nin engellilere yönelik hizmetlerini iki grupta toplayabiliriz: İlki; özel eğitime ihtiyaç duyan 0-16 yaş grubundaki çocuklara verilen hizmetler, ikincisi ise; her tür engel grubundan insanın fiziksel ve psiko-sosyal yapılarının toplumda serbestçe gelişmesine uygun ortamın oluşturulması doğrultusunda sunulan hizmetlerdir.

2.1.1. Özel Eğitime İhtiyaç Duyan Çocuklara Yönelik Hizmetler

Özel eğitime ihtiyaç duyan çocuklara yönelik hizmetler “Üsküdar Belediyesi Özel Eğitim ve Rehabilitasyon Merkezi”nde “Özel Eğitim ve Rehabilitasyon Birimi” tarafından yerine getirilmektedir.

2.1.1.1. Özel Eğitim ve Rehabilitasyon Birimi'nde Hizmet Gören Hedef Kitle

2004'ün Aralık ayından beri hizmet veren Birim'in amacı Üsküdar ilçesi sınırları içerisinde yaşayan 0-16 yaş arası özel eğitime ihtiyaç duyan eğitilebilir, zihinsel veya fiziksel özürlü olan çocuklara eğitim vermektir. Özel eğitime ihtiyaç duyan eğitilebilir, zihinsel veya fiziksel özürlü olan çocukların yanı sıra bu Birim'de ayrıca Haziran 2008 tarihinden itibaren, eğitime, danışmanlığa ihtiyaç duyduğu halde devlet tarafından özel eğitim giderleri karşılanmayan danışmanlık, dikkat eksikliği ve hiperaktivite bozukluğu, sınır zeka, özgül öğrenme güçlüğü gibi tanılara da hizmet verilmektedir.

2.1.1.2. Özel Eğitim ve Rehabilitasyon Birimi'nde Hizmet Gören Çocuk Miktarı

2004 Aralık ayından bu yana Özel Eğitim ve Rehabilitasyon Birimi'nde hizmet alan çocuk sayısı 300'dür.

Değerlendirmeye alınan ancak eğitimci tarafından eğitilemez olduğu, eğitime ihtiyaç duymadığı ya da kabul edilme şartları uymadığı (örneğin yaş) belirlenen çocuklar eğitime dahil edilmemişlerdir.

2.1.1.3. Özel Eğitim ve Rehabilitasyon Birimi'nde Gerçekleştirilen Seanslar

2008 Ekim ayı itibariyle Birim'de yaklaşık 31.200 seans yapılmıştır. Kurumdaki bireysel eğitimler 45 dk süren seanslardan oluşmaktadır. Çocuklar haftada iki seans eğitim almaktadır. Grup eğitimi seansları ise ikişer saatten oluşmaktadır.

2.1.1.4. Özel Eğitim ve Rehabilitasyon Birimi'nde Hizmet Veren Görevliler

Birim'de Ekim ayı itibariyle alanında uzman Psikolog, Psikolojik Danışman, Eğitimiçi, ve Çocuk Gelişimci olmak üzere 7 personel görev almaktadır. Ayrıca haftada bir gün Aile Terapisti velilerle bireysel görüşmeler yapmaktadır.

2.1.1.5. Özel Eğitim ve Rehabilitasyon Birimi'nde Çocuklara Sağlanan Hizmetler

Çocuklar için bireysel ve grup eğitimlerinin yanı sıra her ay bir faaliyet düzenlenerek onların sosyal, zihinsel ve duygusal alanda gelişimleri desteklenmeye çalışılmaktadır.

Çocuklara yönelik gerçekleştirilen faaliyetler arasında; sinema, tiyatro, oyun parkı, yat gezisi, çikolata fabrikası gezisi, hayvanat bahçesi gezisi, miniatürk gezisi, müze gezisi ve daha birçok etkinlik sayılabilir.

Ayrıca milli bayramlarda eğitimcilerin desteğiyle çocukların hazırladığı etkinlikler çeşitli kültür merkezlerinde sergilenmektedir.

2.1.1.6. Özel Eğitim ve Rehabilitasyon Birimi'nde Çocukların Ailelerine Sağlanan Hizmetler

Kurumdan hizmet alan aileler genellikle alt sosyo-ekonomik düzeye sahip olduklarından aldıkları eğitimlerin giderleri Üsküdar Belediyesi tarafından karşılanmakta ve ailelerden hiçbir şekilde ücret talep edilmemektedir.

Alanında uzman kişiler tarafından ailelere düzenli olarak verilen seminerlerin amacı hem çocuklarının özel durumlarıyla ilgili onlara bilgi vermek ve başa çıkma yollarını göstermek, hem de farklı konularda bilgi sahibi olmalarını sağlamaktır.

Ayrıca, Belediye tarafından ailelere anneler günü, ramazan iftarı gibi özel günlerinde yemek, gezi gibi çeşitli etkinlikler düzenlenmektedir.

Genel olarak ailelere yönelik gerçekleştirilen hizmetleri aşağıdaki gibi sıralamak mümkündür:

Üsküdar
Belediyesi'nin
yaşlılara yönelik
faaliyetleri

- Kurumda belirli zamanlarda annelere yönelik seminerler verilmekte gerek kendileri gerek çocuklarının özel durumlarıyla ilgili bilgiler uzmanlar tarafından sunulmaktadır.
- Kurumda yine annelere yönelik haftada bir gün bireysel aile terapisi uygulanmakta ve onlara yol göstermeye çalışılmaktadır.
- Anneler Günü gibi özel günlerde veliler için çeşitli faaliyetler yapılmakta ve küçük hediyelerle bu özel günleri kutlanmaktadır.

2.1.2. Engellilere Yönelik Yürütülen Hizmetler

Engellilere yönelik hizmetler “Üsküdar Belediyesi Özel Eğitim ve Rehabilitasyon Merkezi”nde “Engelliler Koordinasyon Birimi” tarafından yerine getirilmektedir.

2.1.2.1. Engelliler Koordinasyon Birimi'nde Hizmet Gören Hedef Kitle

Bu birim, Üsküdar ilçesinde bulunan tüm engellilere yaş sınırı olmadan onların kanuni hak ve sorumlulukları alanında bilinçlendirilmesi ve danışmanlıklarından işgücü piyasasına katılımlarına, bir yerden bir yere gitmeleri için servis hizmetlerinden tekerlekli sandalye ve diğer ihtiyaç duyulan malzemelerin temini ne kadar değişik türlerde hizmetler sunmaktadır.

2.1.2.2. Engelliler Koordinasyon Birimi'nde Hizmet Gören Engelli Miktarı

2004 Aralık ayından bugüne kadar Engelliler Koordinasyon Birimi'nde hizmet verilen engelli miktarı;

- 2.180'i birimden hizmet alan engelli ve
- 1.720'si de görüşme yapılan ve hizmet alan engelli olmak üzere toplam 3.900 kişidir.

2.1.2.2.1. Engelliler Koordinasyon Birimi'nde Hizmet Gören Engellilerin Yaş Dağılımı

Görüşme yapılan ve hizmet alan engellilerin yaş gruplarına göre dağılımı aşağıdaki gibidir:

- 0-16 yaş grubu 430 kişi (%25),
- 17-50 yaş grubu 1030 (%59,9) kişi ve
- 51 ve üstü yaş grubu ise 260 (%15,1) kişidir.

Görüldüğü üzere, hizmet alan engellilerin dörtte biri 16 yaşın altındaki çocuklar iken, 17-50 yaş arasındaki yetişkinlerin oranı ise %60'a yakındır. Nispeten yaşlı olarak kabul edilebilecek olan 51 yaşın üstündekilerin oranı ise %15'ler civarındadır. Yani bu birime daha çok yetişkinlerin geldiği ve hizmet aldığını söyleyebilmek mümkündür.

2.1.2.2.2. Engelliler Koordinasyon Birimi'nde Hizmet Gören Engellilerin Türlerine Göre Dağılımı

Bu Birim'de görüşme yapılan ve hizmet alan engelli türlerini ise aşağıdaki gibi sıralayabilmek mümkündür:

- Zihinsel engelli 629 kişi (%36,6),
- Bedensel engelli (ortopedik) 628 kişi (%36,5),
- Görme engelli 107 kişi (%6,2),

- İşitme engelli 113 kişi (%6,6),
- Süreğen hastalık 149 kişi (%8,7) ve
- Raporu olmayanlar 94 kişi (%5,5)

Engelliler Koordinasyon Birimi'nde hizmet gören engelliler türlerine göre incelendiğinde dörtte üçüne yakın bir kısmını zihinsel ve bedensel engellilerin oluşturduğu ve bunların oranlarının birbirine yakın olduğu görülecektir.

2.1.2.2.3. Engelliler Koordinasyon Birimi'nde Hizmet Gören Engellilerin Eğitim Düzeylerine Göre Dağılımı

Engelliler Koordinasyon Birimi'nde görüşme yapılan ve hizmet alan engellilerin eğitim düzeylerine göre dağılımları aşağıdaki gibidir:

- Özel eğitim 370 kişi (%21,5),
- İlköğretim 438 kişi (%25,5),
- Lise 125 kişi (%7,3),
- Yüksekokul 43 kişi (%2,5) ve
- Okuryazar ve diğer 744 kişi (%43,3).

Engellilere yönelik hizmet veren bu Birim'de hizmet alan engellilerin eğitim düzeylerinin genelde düşük olduğu görülmektedir. Nitekim lise ve yüksekokul mezunlarının oranları sadece %10'lar civarındadır. Hizmet göre engellilerin %90'lık gibi büyük bir kısmını ise ilköğretim mezunları ve özel eğitim alan engelliler oluşturmaktadır.

2.1.2.3. Engelliler Koordinasyon Birimi'nde Engellilere Sağlanan Hizmetler

Engellilere yönelik olarak verilen hizmetleri aşağıdaki gibi sıralayabiliriz:

- Engellilerin kanuni hak ve sorumlulukları alanında bilinçlendirilmesi ve danışmanlığı,
- İş gücü piyasasına katılımları,
- Mesleki hizmetleri,
- Bir yerden bir yere gitmeleri için servis hizmetleri,
- tekerlekli sandalye ve diğer ihtiyaç duyulan malzemelerin temini,
- Engellilerin fiziksel ve psikososyal yapılarının toplumda serbestçe gelişmesine uygun ortam oluşturulması,
- Çeşitli desteklerle onların yarınlarını güvence altına almak.

Bu doğrultuda;

- İş başvurusunda bulunan 854 kişiden 225'i (%26,3) işe yerleştirilmiştir.
- Akülü sandalye başvurusunda bulunan 86 kişiden 43'üne (%50) akülü sandalye verilmiş,
- Tekerlekli sandalye başvurusunda bulunan 316 kişiden 246 kişiye (%77,8) tekerlekli sandalye verilmiş,
- Hasta bezi başvurusunda bulunan 417 kişiden 366 kişiye (%87,8) toplam 201.390 hasta bezi verilmiş,
- Bilgisayar kurslarına 48 kişi,
- Spor rehabilitasyon faaliyetlerine 175 kişi ve
- Seminer, piknik, yat gezisi, Çanakkale gezisi, yemekler, iftar yemekleri, önemli gün ve haftalar vb. etkinliklere toplam 5.850 kişi katılmıştır.

2.2. Üsküdar Belediyesi'nin Yaşlılara Yönelik Hizmetleri

Teknolojik ve tıbbi imkanların gelişmesine bağlı olarak hayatta kalma sürelerinin artması ve doğum oranlarının düşmesine paralel olarak toplam nüfus içindeki yaşlı nüfusun payı yükselmektedir.

Toplam nüfus içinde yaşlı nüfusun artmasına karşılık çekirdek ailenin yaygınlaşmasıyla birlikte yaşlıların aile dışına çıkarıldığı görülmekte ve bunlara götürülecek hizmetler de önem arz etmektedir.

Gelişmiş sanayileşmiş batılı ülkeler boyutunda olmasa da bizde de yaşlılık probleminin gittikçe kendisini hissettirdiği görülmektedir.

2.2.2.1. Yaşlılara Hizmet Amacıyla Oluşturulan Yaşlılar Koordinasyon Birimi

Sosyal belediyeçilik alanındaki duyarlı davranışlarıyla örnek çalışmalara imzasını atan Üsküdar Belediyesi toplumun tüm kesimine olduğu gibi bazı dezavantajlı grupların yanı sıra yaşlılara yönelik olarak yerine getirmiş olduğu hizmetleriyle de dikkatleri çekmektedir.

Üsküdar Belediyesi yaşlılara yönelik hizmetlerini "Üsküdar Belediyesi Özel Eğitim ve Rehabilitasyon Merkezi"nde "Yaşlılar Koordinasyon Birimi"nde yerine getirmeye çalışmaktadır.

2.2.2.2. Yaşlılar Koordinasyon Birimi'nin Amacı ve Hizmet Verdiği Hedef Kitle

Yaşlılar Koordinasyon Birimi; Üsküdar ilçesinde yaşayan ve hizmet götürülmesi gereken 60 yaş ve üzerindeki vatandaşların sosyal yardım anlamındaki ihtiyaçlarına

cevap vermek, en önemlisi de onların yalnız olmadıklarını hissettirmek amacıyla kurulmuştur. Bu amaç doğrultusunda toplumun önemli bir kesimini oluşturan yaşlıların günlük yaşamlarını kolaylaştırabilmek amacıyla bu kesime yönelik olarak maddi ve manevi anlamda hizmet ve destekler verilmektedir.

Hizmet verilen yaşlıların önemli bir kesimini genelde yalnız yaşayan bayanların oluşturduğu görülmektedir. Yalnız yaşayan yaşlılar içinde bayanların fazla olmasını; bayanların hayatta kalma sürelerinin erkeklerden daha yüksek olması ve erkeğin yalnız yaşamakta zorlanması nedeniyle evlenmelerine ya da bir bakım merkezine yerleşmelerine bağlamak mümkündür.

2.2.2.3. Engelliler Koordinasyon Birimi'nde Hizmet Gören Engelli Miktarı

Yaşlılara yönelik olarak verilen manevi hizmet ve desteğin yanı sıra onlara birtakım maddi hizmetler de götürülmektedir.

2005-2008 yılları arasında 390 yaşlının sosyal tespiti ve değerlendirmesi yapılmış ve ortalama 100 yaşlıya her ay değişik hizmetler götürülmektedir.

2.2.2.4. Engelliler Koordinasyon Birimi'nde Engellilere Sağlanan Hizmetler

Ömrünü ailesine, yakınlarına ve toplumuna adanmış olan yaşlıların hayatlarının son dönemlerinde maddi hizmet ve destek kadar manevi hizmet ve desteğe de ihtiyaç duyacakları muhakkaktır.

Son yıllarda batılı ülkelerde yaşlıların özellikle manevi desteğe büyük ihtiyaç duydukları fark edilmiş ve bu doğrultuda bunlara verilen maddi destek yaşlıların ailelerine yönlendirilerek yaşlıların doğal aile ortamında hayatlarını sürdürmelerine çalışılmaktadır.

Yaşlıların sosyal, ekonomik ve psikolojik yönlerini dikkate alan Üsküdar Belediyesi de ilçe sınırlarındaki yaşlılara hem maddi hem de manevi hizmetler götürmektedir.

Üsküdar Belediyesi tarafından yaşlılara yönelik olarak yerine getirilen manevi hizmetleri aşağıdaki gibi sıralamak mümkündür:

- İlçe içindeki yaşlıların sık sık ziyaret edilmesi,
- Belirli aralıklarla telefonla aranıp hatırlarının sorulması,
- Özellikle bayram, kandil gibi özel günlerde kutlama ziyaretlerinin yapılması,
- İstedikleri zaman belediyeye gelip dertlerini ve sıkıntılarını rahat bir şekilde aktarabilmelerine imkan tanınması.

Diğer taraftan Üsküdar Belediyesi bu maddi hizmetlerinin yanı sıra yaşlılara yönelik olarak birtakım manevi hizmetler de sunmaktadır. Sunulan bu maddi hizmetlerin bir kısmını da şu şekilde sıralayabiliriz:

- Ayda bir kez temizlik elemanı gönderilerek evlerinin temizletilmesi,

Üsküdar
Belediye Başkanı
Mehmet Çakır
yaşlıların dertlerini
dinlerken

- Gerekirse alışverişlerinin yapılması,
- Her ay kendilerine yaşlarına uygun ve kolayca tüketebilecekleri gıdalardan oluşan erzak paketlerinin dağıtılması,
- Gerekli zaman ulaşımının sağlanması için araç gönderilmesi,
- Belediyenin sağlık ekibi (doktor, hemşire, ambulans) tarafından kendilerine sağlık hizmeti verilmesi,
- Yatalak hastalara hasta bezi yardımıyla bulunulması,
- Özellikle anneler günü ve yaşlılar haftası gibi belirli günlerde sosyal etkinlikler ve geziler düzenlenmesi.

Sonuç

Tüm dünya genelinde olduğu gibi ülkemizde de dezavantajlı gruplar içinde yer alan engelli ve yaşlılara yönelik olarak önemli hizmetlerin yerine getirildiği görülmektedir.

Engellilere ve yaşlılara yönelik hizmetlerin sağlanmasında merkezi hükümetlerin yanı sıra yerel yönetimler de büyük roller üstlenmektedirler.

Yerel yönetimler engelli ve yaşlılara yönelik hizmetlerini bir taraftan yasal zorunluluklar gereği yerine getirirken, diğer taraftan da sosyal belediyeçilik anlayışı gereği bu hizmetlerini gerçekleştirmektedirler.

Üsküdar Belediyesi de hem yasal ama özellikle de bu yasal zorunlulukların ötesinde sahip olduğu sosyal belediyecilik ve toplumsal anlayış gereği engelli ve yaşlı konuma gelmiş hemşehrilerine nicelik ve nitelik yönünden azımsanmayacak düzeyde bazı hizmetler sunmaktadır. Bu amaçla bünyesinde “Üsküdar Belediyesi Özel Eğitim ve Rehabilitasyon Merkezi” oluşturmuş ve merkez içinde “Özel Eğitim ve Rehabilitasyon Birimi”, “Engelliler Koordinasyon Birimi”, “Yaşlılar Koordinasyon Birimi” ve “Bizim Çocuklarımız Birimi”leri oluşturarak bu birimlerde birçok dezavantajlı grubun yanı sıra engelli ve yaşlılara yönelik önemli hizmetlerde bulunmaktadır.

Ülkemiz nüfusunun yaklaşık %12’sinin engelli olduğu dikkate alındığında, Üsküdar’daki toplam 530.000’lik nüfusun yaklaşık 63.000’inin engelli olduğu sonucuna varılabilir.

Üsküdar Belediyesi 2004 Aralık ayından bugüne kadar Özel Eğitim ve Rehabilitasyon Birimi’nde 300 çocuğa, Engelliler Koordinasyon Birimi’nde de 3.900 kişiye hizmet verdiği göz önüne alındığında bu hizmetin miktar olarak daha fazla engelliye götürülmesi gerektiği anlaşılabacaktır.

Diğer taraftan Üsküdar ilçesinde 60 yaşın üstünde yaklaşık 40 bin civarında vatandaşın bulunduğu tahmin edilmektedir. Ancak Üsküdar Belediyesi’nin 2005-2008 yılları arasında 390 yaşlıyı tespit ettiği ve 100 yaşlıya her ay değişik hizmetler götürdüğü dikkate alınırsa bu sayının da daha fazla artırılması gerektiği ortadadır.

Ancak yukarıda belirtilen yaklaşık 63.000 engellinin ve 40.000 civarındaki yaşlıların tümünün hizmet götürülmesi gereken düzeyde engelli ve yaşlı olmadığını da belirtmek gerekir. Fakat yine de Üsküdar Belediyesi’nin engelli ve yaşlılara yönelik olarak gerçekleştirdiği nitelikli hizmetin miktarını biraz daha artırmasında fayda bulunmaktadır.

DİPNOTLAR

¹ Kasım Karataş, “Engellilerin Toplumla Bütünleşme Sorunları, Bir Sosyal Politika Yaklaşımı”, <http://www.sosyalhizmetuzmani.org/engellitoplum.htm>

² a.g.m.

³ İçişleri Bakanlığı Büyükşehir Belediyeleri Özürlü Hizmet Birimleri Yönetmeliği, Resmi Gazete Tarihi: 16/08/2006. Sayısı: 26260

⁴ Ali Seyyar, *Özürlülere Adanmış Sosyal Politika Yazıları*, Adapazarı 2006, s. 18-23.

⁵ a.mlf., *Sosyal Siyaset Açısından Özürlülüğe Karşı Mücadele*, İstanbul 2001, s. 23.

⁶ <http://www.sosyalhizmetuzmani.org/zihinselengelliler.htm>

⁷ Ali Seyyar, *Sosyal Siyaset Açısından Özürlülüğe Karşı Mücadele*, s. 34.

⁸ Sedat Murat, *Dünden Bugüne İstanbul’un Nüfus ve Demografik Yapısı*, İstanbul 2006, s. 155-165.

⁹ Haluk Cillov, *Nüfus İstatistikleri ve Demografinin Genel Esasları*, İstanbul 1960, s.112.

¹⁰ Murat, *Dünden Bugüne İstanbul’un...*, s. 113.

¹¹ Sedat Murat (ve diğerleri), *Dünden Bugüne Sosyo-Ekonomik Yönleriyle Üsküdar*, İstanbul 2006, II, 106-116.

Üsküdar'da Yönetime Katılma

DOÇ. DR. HALİS YUNUS ERSÖZ

İstanbul Üniversitesi

Giriş

Günümüz çağdaş demokrasilerinde, yerel yönetimler demokratik gelişme ve yapılanmanın temel koşulu olarak nitelendirilmektedir. Çünkü, bu yönetimler yerel sınırlar içinde yaşayan halkın katılımına imkan sağlayan kurumlardır. Yerel yönetimler katılımın gerçekleştiği ilk basamak kurum olduğundan dolayı aynı zamanda yerel halkın katılım anlayışının biçimlendirildiği kurumlar olarak da büyük öneme sahiptir. Kuşkusuz bir ülkede yerel yönetimlerin halkın, kararların saptanması, uygulanması ve denetlenmesi süreçlerine katılımına imkan veren bir yaklaşım içinde hareket etmesi merkezi düzeyde etkin bir katılım düzeyine ulaşılmasında da temel faktör olmaktadır.

Diğer taraftan günümüz dünyasında sadece seçimler aracılığıyla bu kurumların yöneticilerinin belirlenmesi ve halkın seçim dönemlerinde yönetimin karar ve eylemleriyle ilgili kanaatlerini belirtmeleri yeterli görülmemekte ve yerel yönetimlerden katılımcı mekanizmalar geliştirmesi beklenmektedir. Bu beklentinin artışı, gerek neo-liberal politikalar ve gerekse yeni kamu yönetim anlayışı ile biçimlenen kent yönetimlerinin tesis edilmesi gerekliliği büyük bir etkiye sahiptir. Bu yeni anlayış bir yandan katılımı teşvik ederken diğer yandan mahalli nitelikte hizmetlerin üretim ve dağıtımda özel sektörü ve özellikle de sosyal politikaların sağlanmasında sivil toplum kuruluşlarını daha etkin hale getirmektedir. Kuşkusuz hizmetlerin sağlanması süreci halkın yönetime katılımı için geniş fırsatlar sunmaktadır.

Üsküdar'da yönetime katılma başlıklı bu çalışmanın amacı, yeel yönetimlerde yönetime katılma tür ve biçimlerini Üsküdar ilçesi merkezli ele almak ve Üsküdar belediyesinin katılım imkanlarını geliştirmek amacıyla oluşturduğu mekanizmaları ortaya koymaktır. İki kısımdan oluşan çalışmanın ilk kısmında

Üsküdar Belediye Meclisi

kavramsal çerçeve ve yerel yönetimlerde katılım tür biçimleri incelenmiş, ikinci kısmında ise Üsküdar belediyesi halka yönetime katma anlayışı ele alınmaya çalışılmıştır.

Çalışmada Üsküdar belediyesinin halkın yönetime katılmasına yönelik yaklaşımı ve bu çerçevede belediye tarafından yapılan girişimlerle ilgili bilgiler derinlemesine mülakat yöntemiyle derlenmiştir. Yarı yapılandırılmış bir mülakat formu hazırlanarak belediye yöneticileri ve yardımcıları ile mülakat gerçekleştirilmiştir.

I. Yerel Yönetimlerin Dayandığı Değerler

Yerel yönetimlerin üzerinde yükseldiği 5 temel vardır. Bunlar; özgürlük, katılım, etkinlik, eşitlik ve refah olarak sıralanmaktadır. Görüldüğü gibi, yerel yönetimlerin varlık nedenlerinden biri katılımdır. Kuşkusuz çağdaş bir yerel yönetim bu değerlerin tümüne sahip olan ve gereklerini yerine getiren bir yönetim olmalıdır.

Özgürlük: Yerel yönetimlerde özgürlüğün anlamı, yerel özerklik anlayışı ve devletin yerel yönetimlerin işleyişine karışmasının önlenmesine dayanan bir tür özerkliktir. Buna göre yerel özerklik, bu kurumların yerel hizmetleri yasal sınırlar içinde kalarak düzenleme ve yönetme hak ve yetkisine sahip olmasıdır (Eryılmaz, 2006: 123). Kuşkusuz, özerklik hizmetlerde etkinliği ve verimliliği gerçekleştirme aracı olup, yerel yönetimlere karar alma serbestisi ve serbestçe organlar oluşturma yetkisi vermektedir (Tortop, 1991: 4).

Katılım: Yerel yönetimler halkın yönetime gerçekten katılabildiği en demokratik birimlerdir. Zaten demokratik bir kurum olarak yerel yönetimlerin halkın yönetime katılımına imkan sağlayacaklarına ve yerel düzeyde katılım geleneğinin oluşmasını geliştirebileceklerine vurgu yapılmaktadır. Yine bu kurumlar halkın yönetime katılabilmesi ve idareyi denetleyebilmesinin en kolay ve en etkili düzeyi olarak nitelendirilmektedir.

Etkinlik: Yerel yönetimlerle ilgili neredeyse tüm geleneksel teorilerin merkezinde yerel kendi kendine yönetimin demokratik değerleri ve bu kurumların daha üst düzey yönetimlere göre kamu hizmetlerini sağlamada daha etkin olduğu savı vardır. Yerel yönetimler mahalli düzeydeki kamu hizmetlerini merkezi yönetimlere göre etkin bir biçimde sunarlar. Yerel yönetimler halka en yakın yönetim birimleri olup, Jones ve Stuart'ın ifade ettiği gibi, bu kurumların yerel nüfusa fiziki yakınlığının sayısız faydası vardır. Öncelikle yerel yönetimler mahalli sorunları daha kolay bir şekilde tespit edebilir ve ortadan kaldırabilir. Yerel halk kararlara daha fazla etki eder ve bu yerel yönetimleri daha sorumlu davranmak zorunda bırakırlar. Bu yazarlara göre yerel yönetimlerin en önemli özelliği mahalli duyarlılığı ve sorumluluğudur (Ersöz, 2004: 55).

Eşitlik: Yerel yönetimler bireylerin yerel düzeydeki siyasal süreçlere katılımını kolaylaştırmak ve dolayısıyla siyasal gelişimlerine katkıda bulunmak suretiyle toplumda eşitliğin gelişmesine imkan sağlar (Yıldırım, 1994:35). Öte yandan Mill, yerel yönetimleri 19. yüzyılda kasabalar ve ülke genelindeki parlamentoda daha üst görevlere gelebilecek önemli kişiler ve daha geniş seçmen kitleleri için bir eğitim alanı olarak görmüştür (Ersöz, 2004: 56).

Refah: Yerel yönetimlerden beklenen mahalli nitelikteki kamu hizmetlerini etkin, verimli ve yerel koşullara duyarlı bir biçimde yöneterek refahı artırmalarıdır. Bu kurumlar toplumun ihtiyaçlarını karşılayacak faaliyetlerde bulunarak refah duygusunu geliştirirler. Yerel yönetimler, gelir ve harcamalar yoluyla, kamu hizmetlerini sağlamak suretiyle ve Refah üzerinde etkili, ancak ikincil düzeyde öneme sahip olan unsurlar olan fiziki çevre, iş yaratma, ulaşım imkanları, fiziksel sağlık ve kişisel esenlik ve güvenlik koşulları ile vatandaşların refahına etki ederler (Ersöz, 2004: 77-86).

II. Yerel Yönetimlerde Yönetime Katılma

“Halkın sesi Hakk'ın sesi” biçimindeki Latin özdeyişi ve John Stuart Mill'in “toplumun bütün isteklerini karşılayabilecek tek hükümet biçimi, bütün halkın yönetime katıldığı hükümettir; en küçük kamu görevine olsun katılım yararlıdır; her alandaki katılma, toplumun genel gelişme düzeyinin elverdiği ölçüde geniş olmalıdır” ifadesi her düzeydeki katılımın önemine işaret etmektedir. Katılım kavramı ise genel olarak, kamu politikalarının saptanmasında, uygulanmasında ve denetlenmesinde yer alma ve iktidarı kullanan kişilerin kararlarını etkilemeye yönelik tüm eylemler ve işlemler olarak tanımlanabilir (Çiftçi, 1996: 10).

Yönetime katılım, siyasal ve yönetsel kadroların belirlenmesinden ziyade, karar alma ve kararların uygulanma ve denetlenmesi süreçlerine halkın katılımıdır. Yine yönetime katılma karar alma, planlama ve yönetime halkı katma, dinleme, bilgi verme ve danışma olarak ifade edilebilir.

Yerel yönetimler ise vatandaşların mahalli düzeydeki ihtiyaçlarının karşılanmasına yönelik kararların alındığı ve uygulandığı kurumlar olması dolayısıyla katılımcı demokrasinin kurumsallaşmasına uygun yönetim birimleridir. Bu kurumlar yönetime katılmada ilk basamak olarak büyük önem arzederler. Çünkü bu kurumlar hem kamusal hizmetlerin yerine getirilmesinden ve hem de demokratik işleyişin hayata geçirilmesinden sorumlu oldukları için yönetime katılmanın ilk basamağı olarak öne çıkmaktadırlar.

Demokratik prensiplere göre yönetilme ve yerel halkın gündelik yaşamını doğrudan etkileyen kararları alındığı kurumlar olması, yerel yönetimlerde etkin katılım mekanizmalarının tesisini gerektirmektedir.

Ayrıca, bu mekanizmaların kurulması, etkin ve verimli bir yönetime ulaşılması için de oldukça önemlidir. Diğer bir ifadeyle yerel düzeyde yönetim ve yerel halk-hemşehri işbirliğini gerektiren nedenlerin ilki yerel yönetimlerin demokratik yönünün yanı sıra, halkın karar alma sürecine ve programların hazırlanmasına katılımı, görüşlerinin alınması, bilgilendirilmesi olarak biçimlenen yönetsel işleyişe aktif katılımı sağlanarak etkinlik ve verimliliğin sağlanmasıdır. İkincisi ise izlenen politikaların halka açıklanması ve yerel halkın belediye hizmetlerine karşı olumlu bir tutum takınmalarını sağlanması amacına dayanmaktadır (Öner, 2006: 18-19).

Diğer taraftan, katılım yalnızca siyasal sistemin katılımcı bir yönetim anlayışını tesis etmesiyle aşılacak bir sorun değildir. Halkın demokrasiyi algılama ve demokratik kültürü benimseme düzeyine de bağlıdır. Bu nedenle de çoğulcu demokrasinin sık sık askeri müdahalelerle kesintiye uğradığı ülkemizde halkın yönetime katılım eğilimini geliştirecek eğitsel ve kültürel etkinliklere ihtiyaç duyulduğu da bir gerçektir. Kuşkusuz, yerel yönetimlerde dahil olmak üzere tüm yönetim birimlerinde son yıllarda “yeni kamu yönetimi” yaklaşımı çerçevesinde önemli adımlar atılmasına rağmen etkin bir katılım sisteminin var olduğundan söz edilemez.

Yeni kamu yönetim anlayışına göre katılım, bireylerin yönetim sürecine sadece siyasal temsilcileri aracılığıyla dolaylı bir şekilde değil doğrudan katılabilmesidir. Bu yaklaşımın benimsenmesinde, bireyin güçlenmesi, bireye verilen önemin artması, demokratik gelişmeler ve doğrudan katılım araç ve yöntemlerinin gelişmesinin payı büyüktür. Nitekim, Yeni kamu yönetimi yaklaşımında “katılımcılık, saydam, hesap verebilir, insan hak ve özgürlüklerini esas alan kamu yönetiminin oluşturulması; kamu hizmetlerinin adil, sürekli, kaliteli, etkili ve verimli bir biçimde yerine getirilmesi esas alınmaktadır.

III. Belediyelerde Yönetime Katılma Türleri

A. Danışma

Danışma, yönetimin karar alma sürecinde yönetilenlerin görüşlerine başvurusu olarak açıklanmaktadır. Yerel yönetimler düzeyinde danışma ise yerel yönetim organlarının kararlarını oluşturmada, kararlarını biçimlendirmede yerel halkın görüşlerinden faydalanması demektir. Nitekim, 5393 sayılı Belediye Kanunu ve diğer yeni yerel yönetim mevzuatı yerel nitelikte kararlar alınmadan önce hemşehrilere danışılmasını öngörmektedir. Belediye Kanunu'nun hemşehri hukuku başlıklı 13. maddesine göre "herkes ikamet ettiği beldenin hemşehrisidir. Hemşehrilerin, belediye karar ve hizmetlerine katılma, belediye faaliyetleri hakkında bilgilenme ve belediye idaresinin yardımlarından yararlanma hakları vardır.

Belediyeler, kurumsal veya bireysel düzeyde danışma işlevinin yerine getirilebileceği, farklı yaklaşım ve düşüncelerin açıklanabileceği platformlar oluşturmalıdır. Yerel düzeyde halkı tanımak, onların değerlerini, yerel hizmetlere yaklaşım ve taleplerini belirlemek açısından danışma, etkin yöntemlerden biridir. Yine danışma yönetim ile yönetilenler arasında uyum sağlamaya yönelik bir çabadır. Ayrıca, danışma işlevinin yerel düzeyde toplumun değişik kesimlerini de kapsayacak biçimde kurumsallaştırılması, yerel yönetimlere halkla sağlıklı etkileşim sağlamasının yanında farklı görüşlere ulaşma imkanı da vermektedir (Öner, 2001, 106).

B. İşbirliği

İşbirliği kısaca, yönetim ve yönetilenlerin kentsel karar alma süreçleri ve kentsel hizmetlerin sağlanmasında birlikte hareket etmesi olarak tanımlanabilir (Öner, 2006: 20). İşbirliği yönetimi daha ziyade kararlaştırılmış kentsel hizmetlerin sağlanmasına ilgili sivil toplum kuruluşlarının katılımı ile biçimlenmektedir. Daha yaygın biçimiyle yerel yönetimin yürüttüğü bir hizmetin sağlanma sorumluluğu, yani planlama, finansman ve denetim sorumluluğu bu kurumda kalması koşuluyla hizmetin üretim ve dağıtımının kısmen veya tamamen sivil toplum kuruluşuna bırakılmasıdır. Kuşkusuz, yerel hizmetlerin sağlanmasında sivil toplum kuruluşları ile işbirliği yapılması, yerel halkın belirli hizmetler ölçeğinde de olsa karar alma, uygulama ve denetleme süreçlerine daha etkin katılımına ve katılım geleneğinin oluşmasına imkan verir .

Üstelik, belirli hizmetlerdeki işbirliği, sivil toplum kuruluşlarının yerel yönetimin diğer süreçlerine katılımına doğru genişleyecek ve yerel demokrasinin kurumsallaşmasına katkı sağlayacaktır. Ayrıca, kamu yönetim aygıtının özelleştirme ve kamu harcamalarının kısılması ile küçültülmesi anlayışına dayanan neo-liberal politikalar ile kamu hizmetlerinin sağlanmasında piyasa koşullarının hakim kılınmasını içeren kamu yönetimi ilkeleri, yerel kentsel sosyal refah hizmetlerinin sağlanmasında

sivil toplum kuruluşları ile işbirliğinin hızla gelişeceğini göstermektedir (Ersöz, 2006, 39-41).

C. Bütünleşme

Bütünleşme, yerel yönetim organları tarafından kurulan yürütme komite veya kurullarına bireysel temsilcilerin veya yerel düzeydeki örgütlenmelerin temsilcilerinin alınması ile ortaya çıkmaktadır. Üstelik bu temsilciler buldukları komite veya kurulun yöneticisi konumuna yükselebilmektedirler. Böylece yöneten-yönetilen ayrımı yerini yöneten-yönetilen eşitlenmesine bırakmaktadır

Ülkemizde ise yeni yerel mevzuatında kurumsal işleyişe hemşehrilerin, uzmanların ve çok çeşitli yerel unsurların katılımı düzenlenmiştir. Ancak, bu katılım düzeyi daha çok danışma işlevi ile sınırlandırılmıştır (Öner, 2006: 20). Nitekim, belediye Kanunu'nun 13. maddesinde belediyenin, "hemşehriler arasında sosyal ve kültürel ilişkilerin geliştirilmesi ve kültürel değerlerin korunması konusunda gerekli çalışmaları yapması ve bu çalışmalarda üniversitelerin, kamu kurumu niteliğindeki meslek kuruluşlarının, sendikaların, sivil toplum kuruluşları ve uzman kişilerin katılımını sağlayacak önlemleri alması gerektiği düzenlenmiştir.

IV. Belediyelerde Yönetime Katılma Biçimleri

Yerel yönetimler düzeyinde seçimler dışında uygulamada öne çıkan katılım biçimleri ise halk oylaması, mahalle düzeyinde katılma, hemşehri toplantıları ve meclis kararlarına katılma, yerel gündem 21 ve kent konseyleri uygulamalarıdır. Ayrıca, gelişen iletişim teknolojileri, internet, halka, yönetim süreci içinde yer alma ve bu sürece katılma imkanı vermektedir.

A. Halk Oylaması Yoluyla Katılma (Referandum)

Halkın yönetime katılım kanallarından biri olan referandum yöntemi, yerel yönetimlerle ilgili bazı uluslar arası metinlerde öngörülmüştür. Öyle ki, Avrupa Yerel Özerklik Şartında yerel yönetimlerin sınırlarının değiştirilmesi konusunda "referandum" yönteminin uygulanması hükmü bulunmaktadır. Yine, Avrupa Kentsel Şartı'nda ise beldenin geleceğiyle ilgili bütün büyük projeler konusunda hemşehrilere danışılması, halkın bilgilendirilmesi ve yerel halkın karar alma sürecinin aktif bir parçası haline gelmesi gerektiği vurgulanmıştır.

Üsküdar Gençlik Meclisi

Referandum yöntemi, yerel topluluğun gerçek eğilimlerinin saptanmasının en etkin yoludur. Bu yöntemle, yerel düzeydeki önemli konularda halkın görüşlerinin alınması veya sunulan çözüm önerilerinden hangisinin üzerinde yoğunlaşılmasının tam olarak belirlenebilmesi sözkonusudur (Öner, 2001, 109-110).

Referandum yöntemine genelde, kentin yönetim modelinin değiştirilmesi veya mevcut modele değişiklikler yapılması, uzun vadeli ve büyük miktarda belediye tahvilleri çıkarılması, belediye vergi oranlarının yükseltilmesi veya azaltılması, belediyenin başka belediyelerle birleşmesi veya sınırlarının değişmesi gibi önemli konular için yönelinebilmektedir. Ülkemizde ise 5393 Sayılı yasanın 4. ve 8. maddelerine göre referanduma sadece belediye kurulması, belediyelerin birleşmesi ve sınırların değişmesi konularında başvuruabilmektedir.

B. Sivil Toplum Örgütleri Aracılığıyla Katılma

Yerel yönetimler gibi sivil toplum örgütleri de demokrasinin vazgeçilmez unsurlarıdır. Hükümet dışı kuruluşlar olarak nitelendirilen sivil toplum kuruluşları, topluma ait yapılardır. Bireylerin ihtiyaçlarını karşılamak amacıyla meydana getirdikleri birliklerdir. Bu kuruluşların yerel katılım bağlamındaki en önemli rolü, birey veya gruplar ile devletler ve çokuluslu işletmeler arasında arabulucu pozisyonuna sahip olmalarıdır. Sivil toplum kuruluşlarının kamu yönetimi aygıtı ve bireyler arasındaki arabulucu pozisyonunda, devleti tamamlayıcı-destekleyici, devlet karşıtı ve reforme edici olmak üzere 3 role sahip olduğu görülmektedir (Ersöz, 2007: 115). Bu kuruluşlar, arabulucu fonksiyonu ile yerel kesim veya grupların talep ve beklentilerinin iletilmesinde önemli ve etkili bir

araç haline gelmişlerdir. Üstelik, yeni kamu yönetim anlayışı çerçevesinde kamu hizmetlerinin sağlanmasına sivil toplum örgütlerinin artan oranda yararlanma anlayışı bu kuruluşların katılım düzeyini artırmaktadır. Bu bağlamda yerel yönetimler, çeşitli alanlarda bu kuruluşlarla işbirliği ve ortaklık kurabilmektedir. İşbirliği ise başta yaşlı, hasta, engelli, kadın ve çocukların korunmasına yönelik sosyal yardım (aynı ve nakdi yardımların dağıtımı) ve sosyal hizmetler (huzurevi, bakımevi, kadın sığınma evi, özürülüler merkezleri), olmak üzere, eğitim, çevre ve çevre sağlığının korunması gibi çok çeşitli alanlara doğru genişlemektedir (Ersöz, 2006, 39-41)

C. Mahalle Düzeyinde Katılma

Mahalle, toplumsal idari örgütlenmenin ilk basamağını teşkil eder. Bu birimler, halkın yönetime katılabildikleri ilk basamak olarak da toplumsal öneme sahiptirler. Mahalleler en az nüfuslu yönetimler olarak, kent yönetiminde etkin katılım, çoğulculuk, temsil ve halk denetimi şeklinde özetlenebilecek demokratik ilkelerin pratiğinin yapılabileceği toplumsal ve yönetsel birimlerdir (DPT, 2001: 25).

Mahalle katılım kanallarının varlığı, yerel yönetimlerin yapısının büyüdüğü ve katılım imkanlarının zorlaştığı düşünüldüğünde çok daha önemli hale gelmektedir. Mahalle katılımı iki boyutta gerçekleşmektedir. Birincisi mahalleyi temsilen mahalle muhtarının yönetime katılımı, ikincisi mahalle toplantılarıdır. Mahallelerin seçilmiş yöneticileri olan muhtarlar belediye yönetimi ile doğrudan bir ilişki içinde olup, yönetsel kararlar üzerinde etkili olabilmektedir. Üstelik, muhtarlar bireysel ilişkilerin yanı sıra belediyeler tarafından genelde periyodik olarak tertip edilen tüm muhtarların katıldığı toplantılarla da kent halkının ihtiyaç ve beklentilerini aktarabilmektedirler. Mahalle toplantıları ise mahalle katılımın sağlandığı toplantılardır. Aynı zamanda, bu toplantılar, çalışmalar hakkında kent halkına bilgi aktarılan ve halkın hizmetler hakkındaki düşüncelerinin alındığı ortamlardır.

D. Hemşehri Toplantıları

Kent halkının, belediye yönetimlerine katılımları genelde belediyelerin sağladığı katılım imkanları çerçevesinde gerçekleşmektedir. Hemşehri toplantıları da bu nitelikte tertiplenmekte olup, belediye başkanları ve kurumun diğer yöneticileri bu toplantılara katılarak halkı dinlemekte, ortaya konulan sorunlara hemşehrilerle birlikte çözüm aramaktadırlar. Bu toplantılarda, halk bilgilendirmekte ve yönetimin eylem ve işlemleri yöneticiler, uzmanlar ve halk tarafından tartışılmaktadır. Toplantıların belediye meclisi ve yöneticilerinin alacakları kararlara etkisi yüksek olduğu gibi, hemşehri toplantıları halkla yönetim arasında sağlıklı bir bilgi akışının kurulmasına ve yürütülmesine hizmet etmektedir. Ülkemizde, belediyeler tarafından başvuru en yaygın

katılım biçimi halk günü, mahalle meclisi vb. isimler altında yapılan hemşehri toplantılarıdır (DPT, 2001: 117-118).

E. Meclis Toplantılarına Katılım

Meclis toplantıları diğer bir katılım alanıdır. Bu toplantılara katılım sağlanarak, halkın dilek, öneri ve şikayetlerini doğrudan en yetkili karar organı olan meclis ve belediye yöneticilerine iletmeleri ve belediye çalışmaları hakkında tam ve doğru bilgi alabilmeleri mümkün olmaktadır. Yine halkın bilgi eksikliğinin giderilmekte ve sorunlar meclis çatısı altında tartışılmaktadır. Kısacası halk yönetime ulaşma ve kavuşma imkanı bulabilmektedir (DPT, 2001: 118).

Buna karşılık, genelde meclis toplantılarına halkın katılımı pasif bir izleyici konumuyla sınırlandırıldığı için tek yönlü bir bilgi aktarımı gerçekleşmektedir. Kuşkusuz bu toplantılara katılan herkese söz verilmesi de düşünülemez.

Bu nedenle meclis toplantıları aracılığıyla kent idaresine katılmanın artırılması için meclis toplantılarının iletişim teknolojisi ile geniş kitlelere ulaştırılması ve toplantı salonlarındaki fiziki koşulların iyileştirilmesi gereklidir.

F. Yerel Gündem 21 ve Kent Konseyleri

Yerel Gündem 21'in, yerel demokrasinin yaşama geçirilmesi amacını gerçekleştirmek için oluşturulan örgütlenme biçimi Kent Konseyleridir. Bilindiği gibi Yerel Gündem 21, yerel yönetimlerin öncülüğünde, sivil toplumun ve tüm diğer ilgililerin, birlikte kendi sorunlarını ve önceliklerini saptayarak, kentleri için "21. yüzyılın yerel gündem"ini oluşturmaları esasına dayanmaktadır.

Her yerel yönetim, hemşehrilerle, yerel kuruluşlar ve özel sektör kuruluşlarıyla diyalog içerisinde, kendi Yerel Gündem 21'lerini geliştireceklerdir. Yine bu çerçevede yerel yönetimler, karar alma, planlama ve uygulama süreçlerine kadınların ve gençlerin etkin olarak katılımını sağlayacak programlar geliştirmeye ve uygulamaya davet edilmektedir (www.la21turkey, Türkiye Yerel Gündem Programı).

Kent konseyleri ise ülkemize özgü bir yapılanmayla merkezi yönetimi, yerel yönetimi ve sivil toplumu bir ortaklık çerçevesinde bir araya getiren yönetim mekanizmalarıdır. Bu Konseylerin amacı, yerel yönetim organlarının çalışmalarına halkın katılımını ve denetimini sağlamaktır.

Yerel Gündem 21 süreci ile başlayan Kent konseyleri 5393 sayılı Belediye Kanunu ile yasal bir statüye kavuşmuştur. Yasanın 76. maddesine göre Kent konseyinin, "kent yaşamında; kent vizyonunun ve hemşehrilik bilincinin geliştirilmesi, kent hak ve hukukunun korunması, sürdürülebilir kalkınma, çevreye duyarlılık, sosyal yardımlaşma ve dayanışma, saydamlık, hesap sorma ve hesap verme, katılım ve yerinden yönetim ilkeleri gibi çok çeşitli amaçları hayata geçirmeye çalışacağı ifade edilmektedir.

Üsküdar'da seçim

VI. Belediyelerde Yönetime Katılmanın Yararları

Öncelikle yönetime katılmada, katılım yollarının açık olmasının büyük önem taşıdığı belirtilmelidir. Bu husus yönetime katılma için kuşkusuz ön koşuldur. Katılım yollarının açık olmasıyla halkın yönetimde aktif olması sağlanabilir. Halkın yönetime katılabilmesi ve kamu politikalarını etkileyebilmesi için katılım imkanlarının varlığı ve halkın bu imkanları etkin bir şekilde kullanabilmesi gereklidir.

Öte yandan, yönetime katılım farklı grupların yönetimde yer almalarını sağlar, katılım ile özgürlük ve eşitlik gelişir, çoğulcu ve sivil demokratik değerlere sahip bir toplum yapısı oluşur. Bireylerin kamu kuruluşlarının karar ve uygulamalarını etkilemelerine ve bu kurumların bazı sorumluluklarını paylaşma veya bütünüyle üstlenmelerine imkan sağlayan katılımın yararları şunlardır:

- Katılım bireylerde demokrasi duygusunu geliştirir. Böylece halk seçilmiş ve atanmış kamu yöneticilerini daha etkin bir biçimde denetleyebilmekte, karar ve uygulamalarını değerlendirebilmektedirler.

- Katılım, bireylerin sosyalleşmeleri süreçleri üzerinde olumlu etkiye sahip unsurların başında gelmektedir. Katılım süreçlerinde toplumsal görüş birliğine ulaşarak kolektif kararların alınması, bireylerde aidiyet duygusunun ve topluluk üyeleri arasında sevgi, anlayış, hoşgörü ve eşitlik duygularının gelişmesine yardımcı olarak ortak değerlerin oluşmasına katkı sağlayacaktır.

- Katılım, kamu kurumlarının halka duyarlılığını artırmakta, insanı merkez alan niteliklerle donanmasına yardımcı olmaktadır.

- Halkın planlama, karar alma ve uygulama süreçlerindeki katkıları, bu süreçlerin yerel koşul ve taleplere uygun biçimde biçimlenmesini sağlamaktadır.
- Halkın karar alma sürecine katılması, bu kararların toplumun bütünü tarafından benimsenmesini ve dolayısıyla hayata geçirilmesini kolaylaştırmaktadır (Yalçındağ, 1996: 130)

VII. Üsküdar'da Halkın Yönetime Katılımı

A. Üsküdar Belediyesi Yönetimi

Genel olarak halkın, karar alma süreçlerini etkilemeye yönelik tüm girişimleri ile alınan kararların uygulanma ve denetlenmesi süreçlerine katılımı olarak açıklanan yönetime katılmanın etkin bir düzeyde ortaya çıkışı kuşkusuz öncelikle belediye yönetiminin tutum, davranış ve yaklaşımları ile katılım mekanizmalarını tesis etmesine bağlı olarak biçimlenecektir. Bu bağlamda Üsküdar belediyesinin yönetim anlayışı ele alındığında, katılımcı yönetim süreçlerine imkan veren bir yönetim anlayışının var olduğu söylenebilir.

Belediye yönetiminde, toplam kalite yönetimi ve ISO 9000 kalite güvence sistemi başta olmak üzere çağdaş yönetim tekniklerini hayata geçiren Üsküdar belediyesi, yeni kamu yönetimi ilkelerine bağlı bir yerel yönetim anlayışına sahiptir. Yeni kamu yönetimi anlayışının temel ilkeleri olan “özel sektör yönetim tekniklerinden azami ölçüde yararlanılmakta”, “hizmetlerin üretim ve sunumunda hizmet satın alma yöntemi tercih edilmekte”, “kamu ve sosyal hizmetlerin sağlanmasında sivil toplum kuruluşları ile işbirliği ve ortaklık yapılmakta”, “hizmetlerden faydalananların görüşlerinin dikkate alınmasına yönelik mekanizmalar oluşturulmakta” ve “hızlı ve kaliteli hizmet sunan, katılımcı, saydam, hesap verebilir” bir yönetim kurulması yönünde önemli adımlar atılmış bulunmaktadır.

B. Üsküdar'da Yönetime Katılma Türleri

1. Danışma

a. Kent Konseyi

Üsküdar'da halkın yönetime katılım araçlarının başında 5393 sayılı Belediye Kanununa göre Üsküdar belediyesinin öncülüğünde başlatılan Kent Konseyi gelmektedir. İlçede Kent Konseyi ile ilgili yasal düzenlemenin yapılmasından sonra başlayan çalışmalar 2006 yılının Ekiminde çıkarılan Kent Konseyi Yönetmeliğiyle birlikte ivme kazanmıştır. Üsküdar Belediyesi, ilgili kanun maddesi ve yönetmelikten kaynaklanan Konseyin oluşumu ve faaliyetlerinin etkili ve verimli yürütülmesi için yardım ve destek sağlama sorumluluğunu yer-

ine getirmek amacıyla, 2007 yılında toplantıları başlatmıştır. Bu bağlamda Kent Konseyi Genel Kurulu toplantısı yapılarak organların seçimi yapılmış ve Üsküdar Kent Konseyi Çalışma Yönergesi kabul edilmiştir. Bu toplantıda yönerge gereği; “imar ve şehircilik, eğitim, sağlık, spor, kültür ve sanat, hukuk, iktisat, çevre ve turizm, arama kurtarma, halkla ilişkiler, engelliler ve Ar-Ge” olmak üzere 12 çalışma grubu ile “gençlik, kadın ve çocuk meclisleri” kurulmuştur.

Üsküdar Kent Konseyinde, ilçe sınırları içinde faaliyet gösteren çok sayıda sivil toplum kuruluşu temsil edilmektedir. Genel kurulda yer alan sivil toplum örgütleri Esnaf ve Sanatkarlar Odası, Belediye İş Sendikası, Bem-Bir-Sen, Marmara Bahar İş Adamları Derneği, İstanbul Kültürünü Yaşatma Derneği, Hüdayi Vakfı, İslam Vakfı, İlahiyat Vakfı, Türk Gençlik Vakfı, Sosyal Araştırma ve Geliştirme Derneği, Tarih ve İslam Araştırma Vakfı, Üsküdar Eski Eserler ve Çevre Derneği, Valide-i Cedid Yaptırma ve Yaşatma Derneğidir. Üstelik çocuk, kadın ve gençlik meclislerinde Üsküdar’da yaşamakta olan bireyler üye olarak yer almaktadır. 36 üyeli gençlik meclisin 34 üyesi lise ve üniversite öğrencilerinden oluşmaktadır.

b. Mahalle-Halk Toplantıları

Üsküdar’ın her mahallesinde periyodik olarak kahvaltılı mahalle-halk toplantıları yapılmaktadır. Amacı, yönetimle halkı buluşturmak, karşılıklı görüş alış verişinde bulunmak, halkın sorunlarına çözüm bulmak ve belediye hizmetleriyle ilgili bilgi vermek olan toplantılar çarşamba günleri kadın hemşehrilerin, cumartesi günleri ise tüm halkın katılımıyla gerçekleştirilmektedir.

Toplantılara belediye başkan ve yardımcıları, birim müdürleri, belediye meclis üyeleri, muhtarlar ve sivil toplum kuruluşlarının temsilcileri katılmaktadır. Toplantılar, öncelikle Üsküdar ve toplantının yapıldığı mahalle özelinde belediye hizmetlerinin anlatılması ve ardından hemşehrilerin görüş, öneri, dilek ve şikayetlerinin alınması ve informel karşılıklı görüşme formatında gerçekleştirilmektedir.

Tüm halka açık olan bu toplantılar muhtarlar ve mahalledeki dernek ve sivil toplum kuruluşları aracılığıyla halka duyurulmaktadır (www.uskudar.bel.tr)

c. Üsküdarın Yüzü Değişiyor Projesi

Yerel yönetimler düzeyinde yerel yönetim organlarının kararlarını oluşturmada, kararlarını biçimlendirmede yerel halkın görüşlerinden faydalanması anlamına gelen danışma türü katılımın bir örneği de “Üsküdar’ın Yüzü Değişiyor” projesidir.

Proje ile Üsküdar’ın geleceğiyle ilgili kararların oluşturulmasına halk katılımının sağlanması amaçlanmıştır. Üsküdar’da yapılacak projelerde halkın öneri, görüş ve düşüncelerinin alınması hedeflenmiştir. Hatta uygula-

ma olanağı bulunan projelerin hayata geçirileceği ilan edilmiştir. Üstelik, projede yarışmacı olmayan Üsküdar'lıların katılımını sağlamak için jüri heyeti tarafından seçilen 10 projenin internete yayınlanması ve oylanması kararlaştırılarak en geniş düzeyde katılım sağlanmaya çalışılmıştır.

Gerçekten de Üsküdar'ın Yüzü Değişiyor Projesine oldukça yüksek miktarda, 3.000 civarında yarışmacı çalışmalarını göndermek suretiyle katılmıştır. Çok değişik alanlarda ilginç ve kapsamlı önerilerin yer aldığı projelerden seçilen 10'u belediye internet sayfasında birinciyi oylama yoluyla halkın seçmesi için ilan edilmiştir. Halkın, adeta bir referandumla uygulanacak projeye karar vermesi, Üsküdar'ın geleceğini şekillendirmede etkili olabilmesi imkanı ise iki projenin oylamasına hile karıştırılması sebebiyle kesintiye uğramıştır (www.uskudar34.com).

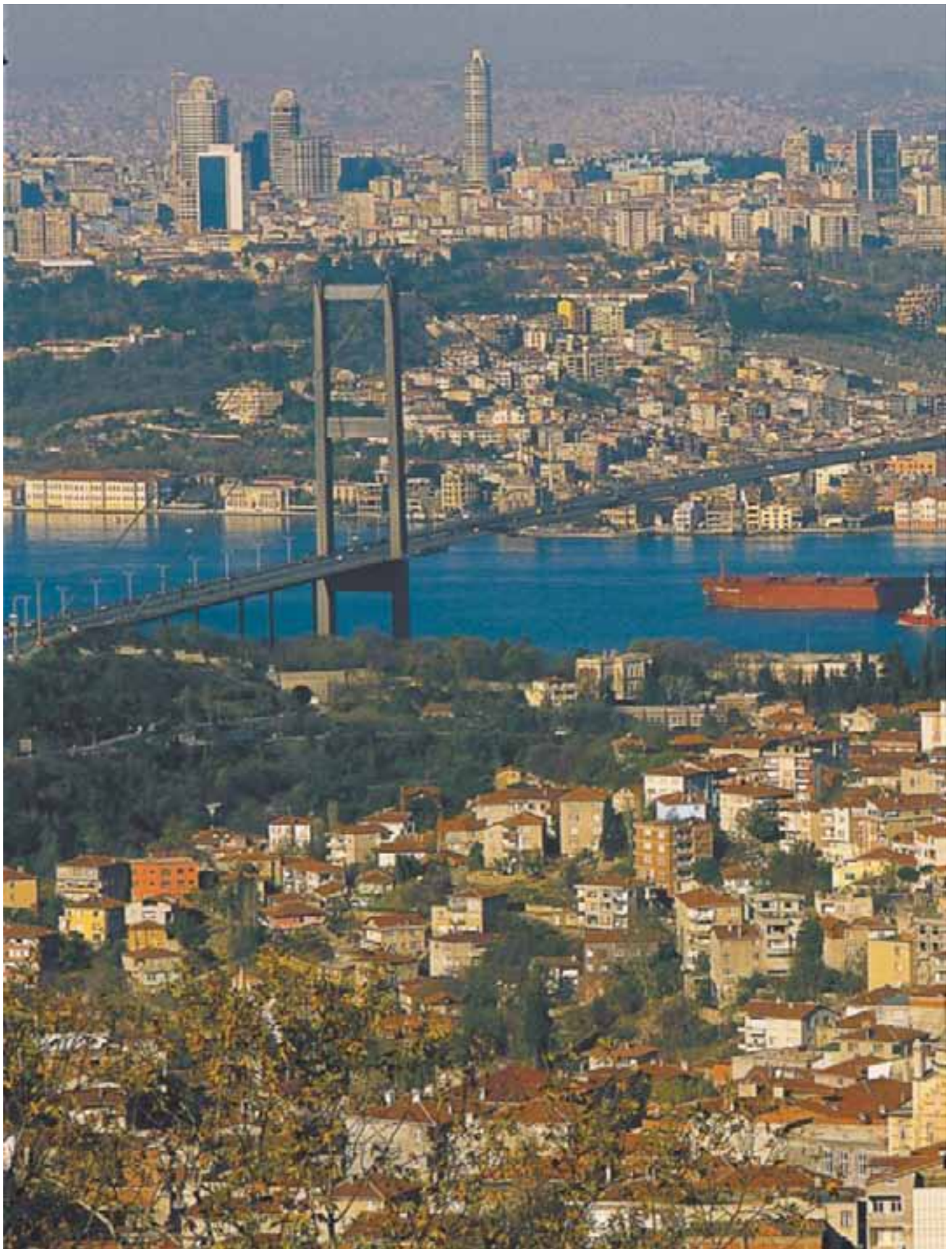
Bununla birlikte bu proje, kurumsal veya bireysel düzeyde danışma işlevinin yerine getirilebileceği, farklı yaklaşım ve düşüncelerin açıklanabileceği platformların halkın yönetime katılım eğilimini artıracakını göstermesi bakımından önemli bir örnek olmuştur.

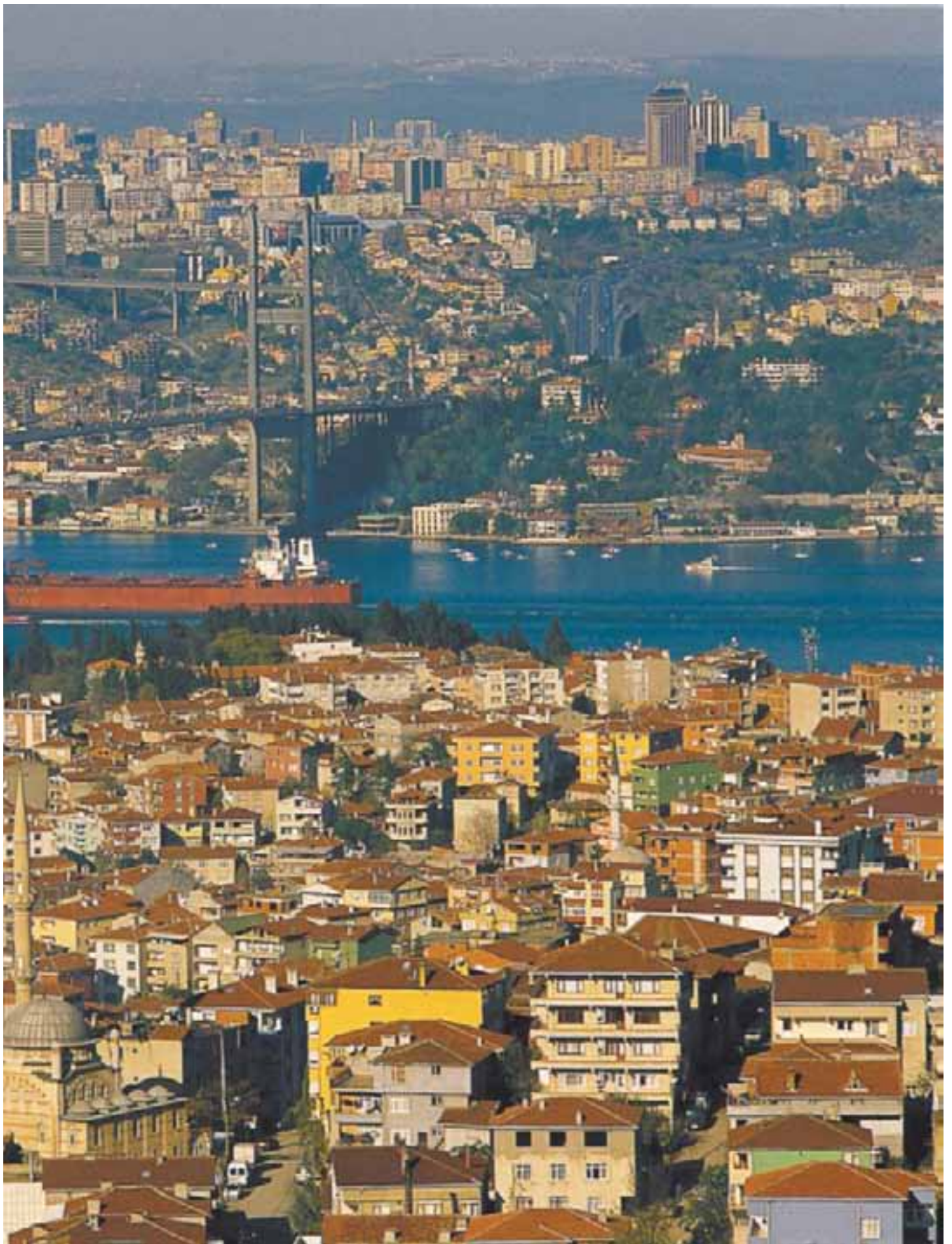
d. İnternet ve Diğer İletişim Kanalları

Halkın yönetimi katılımı araçlarından biri de iletişim teknolojileri ve internettir. Üsküdar Belediyesi ise iletişim teknolojilerini etkin kullanan ve e-dönüşümü hızlı gerçekleştiren bir belediyedir. Gerçekten, internet sayfası en fazla ziyaret edilen internet sitelerinin başında gelirken, belediyenin e-dönüşüm projesi 2006 yılında Avrupa Birliği kapsamında bilişim ve sosyal konularda geliştirilen projeleri değerlendiren, bilgi paylaşımını ve ortak çalışma imkânlarının geliştirilmesini hedefleyen bir organizasyon olan Avrupa Kamu Sektörü, EPSA (European Public Sector Award) ödülünü kazanmıştır (Ekel, 2007: 24-25). Nitekim, e-belediyecilik hizmetleri sunan internet sitesini 2006 yılında 167.460, 2007 yılında 212.633, 2008 Ekimine kadar ise 253.026 kişi siteyi ziyaret etmiştir. Yine sitenin kurumsal tasarımı ile ilgili oylamaya katılan kişi sayısı 18.522'dir. Görüldüğü gibi, Üsküdar belediyesi internet sitesi önemli bir katılım alanı olabilecek niteliklere sahiptir.

Halkın dilek, öneri ve şikayetlerinin alındığı beyaz masaya yönelik ilgi de Üsküdar halkının yönetimi katılma eğilimini göstermektedir. Bu birime her yıl 10 bin civarında başvuru yapılmaktadır.

Ayrıca, Üsküdar belediyesi hizmetlerinde etkinlik ve verimlilik ile halkın memnuniyetini artırabilmek için zamam zaman kamu oyu araştırmaları yapmakta ve halkın görüş ve önerilerine başvurmaktadır. Araştırma sonuçları hizmetlerin biçimlendirilmesinde, kararların oluşum ve uygulamasında etkili olmaktadır.

2. İşbirliği: Sivil Toplum Kuruluşları ve Gönüllülerin Yönetime Katılımı

Üsküdar sınırları içinde yer alan sivil toplum kuruluşları ve gönüllüler Üsküdar'ın yönetiminde önemli bir rol oynamaktadırlar. Üsküdar belediye hizmetlerinin sağlanmasına sivil toplum kuruluşları katılmakta, belediye, bir çok hizmetin sağlanmasında bu kuruluşlarla işbirliği veya ortaklık yapmaktadır. Sivil toplum kuruluşları karar alma süreçlerine katılmaktadır. Hatta bazı hizmetlerin sağlanması ise bütünüyle sivil toplum kuruluşlarına bırakılmış durumdadır. Diğer bir ifadeyle Üsküdar belediyesi hizmetlerin sağlanma sorumluluğunu yani planlanması, finansmanı ve denetimi fonksiyonunu sürdürürken, bu hizmetlerin üretilmesi ve dağıtılması sivil toplum kuruluşları tarafından yerine getirilmektedir.

Ayrıca, işbirliği veya ortaklık ilişkisinin ötesinde, bazı hizmetlerin sağlanmasında sivil toplum kuruluşlarının karar alma süreci içindeki rolünün hizmetin planlanması ve yürütümü aşamalarını kapsayacak biçimde genişlediği, belediyenin rolünün ise denetimle sınırlı kaldığı gözlemlenmektedir. Örneğin, Üsküdar kadın sığınma evinin yönetimi büyük ölçüde işbirliği yapılan sivil toplum kuruluşu tarafından üstlenilmiş bulunmaktadır.

Öte yandan, Toplumsal Gelişim Merkezi (TOGEM) gibi bir çok proje Üsküdar'da yaşayan gönüllüler tarafından önerilen projelerden doğmuş faaliyetlerdir. Hala bu kurum ve projelerin yönetimi büyük ölçüde gönüllü sivil bireylerin katılımıyla sürdürülmektedir.

a. Toplumsal Gelişim Merkezi (TOGEM)

Üsküdar'da yaşayanlar arasında sosyal yardımlaşma ve dayanışmayı teşvik etmek ve yoksullara yardım etmek amacıyla kurulan TOGEM, gönüllü bir hareket olarak doğmuş bir kurumdur. Bu nedenle aslında daha başta hizmetin biçimlenmesi halkın katılımı ile gerçekleştirilmiştir denilebilir. Hayırseverlik temelinde işleyen kurumda kararların oluşumundan, hayata geçirilmesine ve denetlenmesine kadar tüm süreçlerde gönüllülerin katılımı söz konusudur. Üstelik TOGEM, bölgede faaliyet gösteren sosyal yardım amaçlı kurumlarla dayanışma içinde çalışmaktadır. Sosyal Yardımlaşma ve Dayanışma Vakfı ve Deniz Feneri Derneği ile hem hizmetlerin niteliğinin artırılmasında ve hem de mükerrer sosyal yardım verilmesinin önlenmesi için bilgi paylaşımında bulunmaktadır.

Ayrıca, TOGEM, bazı faaliyetleri bizzat bölgedeki sivil toplum kuruluşlarıyla işbirliği yaparak sağlamaktadır. Örneğin, 2005 yılında Kültürlü Gençlik Derneği ile ortak kitap kampanyası yürütülmüş ve toplanan 15 000 adet kitap doğuda kütüphanesi olmayan köy okullarına gönderilmiştir. TOGEM, sivil toplum kuruluşlarının yanı sıra kamu kurumlarıyla da işbirliği yapmaktadır. Nitekim, evlerde ev işlerine yardımcı olarak çalışanların eğitim ve kendini geliştirmeleri

için yapılan Eğitilmiş Yardımcı Kadın Projesi, İlçe Milli Eğitim Müdürlüğü ve TOGEM işbirliği ile yürütülmektedir. Yine, Üsküdar Emniyet Müdürlüğü ve TOGEM işbirliği ile şehit ve yetim çocukları giydirme programı yapılmış ve 150 çocuk giydirilmiştir (www.togem-istanbul.org).

Bir diğer proje ise sosyal yardım ve hizmetlerin yerel kaynakların koordinasyonu ile sağlanmasına bir örnektir. Bu proje okul öncesi eğitim alamayan çocuklara yönelik "Gezici Anaokulu Projesi"dir. Anasınıfı olmayan okulların bahçesinde otobüs içinde anaokulu eğitimi verilmesi amacına dayanan projede, Milli Eğitim Bakanlığı ve Üsküdar Milli Eğitim Müdürlüğü öğretmenleri görevlendirirken, İstanbul Büyükşehir Belediyesi anasınıfı olarak kullanılan otobüsleri tahsis etmiş, Sosyal Yardımlaşma ve Dayanışma Vakfı da otobüslerin sınıf haline getirilmesini sağlamıştır. Projeye kamu kurumları ve belediyenin yanı sıra gönüllerin katılımı da sağlanarak gezici anaokulu açılan 6 okulda kalıcı anaokulu yaptırılmıştır (Gökçe, 2008: 18-23).

b. Kadın El Ürünleri Pazar Yerleri Projesi (KÜP)

Kadın el ürünleri pazar yeri projesi, Üsküdarlı kadınların ürettikleri el emeğine dayalı ürünleri, belediyenin kendilerine tahsis ettiği Pazar yerlerinde satmalarını sağlayarak kadınlara sürekli gelir ve iş imkanı oluşturmak amacı taşımaktadır. Projenin önemli bir amacı da kadınların eğitim ve kültür düzeyleri ile üretim ve satış becerilerini artırmak ve onlara yeni beceriler kazandırmaktır. Bu amaçla çok çeşitli mesleki, sosyal ve kültürel eğitimler verilmiştir (uskudar.bel.tr).

2004 yılında 1 pazaryeri ve 177 hanımla başlayan çalışma, bugün 5 pazaryerinde 707 üretici kadının faydalandığı bir proje haline dönüşmüştür. Proje, Hanımlar Eğitim ve Kültür Vakfı adlı bir sivil toplum kuruluşu ile işbirliği içinde başlamış ve gerçekleştirilmiştir.

c. Engelliler Koordinasyon Birimi

Üsküdar belediyesi Özel Eğitim ve Rehabilitasyon Merkezinde yer alan Engelliler Koordinasyon Birimi Başbakanlık Özürsüzlü İdaresi Başkanlığı, İstanbul Büyükşehir Belediyesi Özürsüzlü Müdürlüğü, Türkiye Sakatlar Derneği, Omuriliği Felçlileri Derneği, Türkiye Sakatlar Konfederasyonu gibi kuruluşlarla işbirliği içinde çalışmaktadır.

Bu birim, sivil toplum kuruluşları ile işbirliği yaparak engellilerin iş gücü piyasasına katılımları için mesleki eğitim kursları ve seminerler düzenlemekte, istihdama yönelik projeler geliştirmektedir. Örneğin, Fiziksel Engelliler Vakfı ile yapılan "Engelli İstihdamı Rehberlik, Motivasyon, Eğitim ve Erişim" projesiyle 750 kişiye eğitim verilmiş ve 171 engelli işe yerleştirilmiştir (www.uskudar-bld.gov.tr/portal/ozelegitim).

d. Uluslararası Üsküdar Sempozyumu

Temel konusu Üsküdar olan Uluslararası Üsküdar Sempozyumu, kent bilincinin oluşturulmasının ve kentin tarih, kültür, sanat, eğitim, sosyal, sağlık, ekonomik zenginliklerinin bir bütün olarak geçmişten geleceğe uzanan zaman çizgisi içerisinde bilimsel bir anlayışla değerlendirilmesinin belediye hizmetleri ve çağdaş belediyeçilik anlayışında önemli bir yeri olduğu düşüncesiyle düzenlenen bir sempozyumdur (www.uskudar34.com).

Bu yıl VI. tertiplenen sempozyumun ortaya çıkışından günümüze kadar geçen süreç irdelendiğinde, bu projenin Üsküdar'da ikamet eden bilim adamları tarafından ortaya konulduğu, biçimlendirildiği ve yürütüldüğü anlaşılmaktadır. Gerçekten, sempozyumla ilgili tüm bilimsel ve kısmen de idari kararlar tümüyle sempozyum bilim kurulunda yer alan öğretim üyeleri tarafından alınmaktadır. Üsküdar Belediyesi bu faaliyetin gerçekleştirilmesinde bilim ve yürütme kurulu- na geniş bir yetki devretmiş bulunmaktadır. Sempozyum tema ve konusundan, tebliğlerin değerlendirilmesi ve incelenmesine, programın içeriğinden, dökümanların basımına kadar olan tüm bilimsel süreçle ilgili kararlar bu kurullar tarafından alınmakta ve uygulanmaktadır. Belediye, adeta hizmetin sağlanma sorumluluğunu da devretmiş bir konumdadır. Kuşkusuz belediyenin finansman ve denetim sorumluluğu ve idari desteği sürmektedir.

d. Kız Kulesi Kadın Platformu

Kız Kulesi Kadın Platformu, ilçenin kültür, sanat, toplum ve siyaset yaşamında yer alan birçok Üsküdarlı kadının yer aldığı bir sivil harekettir. Platform, 4 yıldır faaliyette olup, Dünya Kadınlar Günü etkinliklerini çerçevesinde toplanmakta ve belediyenin kadınlara yönelik hizmetlerinin biçimlendirilmesinde etkili olmaktadır. Zaten, platformun kuruluş amacı, karar alma ve uygulama sürecine kadın hemşehrilerin katkılarının artmasını sağlamak olarak belirtilmektedir (Çakır, 2008: 5). Platformda, belediye yöneticileri ile kadınlar kadın sorunlarını tartışmakta ve karşılıklı görüş alışverişinde bulunmaktadır.

Bu platform çalışmaları neticesinde yayın kurulu belediye yönetici ve çalışanları ile Üsküdarlı kadınlardan oluşan Mor Salkım dergisi çıkarılmaktadır (Mor Salkım, 2008). Görüldüğü gibi, Üsküdarlı kadınlardan gelen taleple dergi çıkarılmaya başlandığı gibi, bu derginin yönetimi de bölgedeki sivil toplum temsilcileri ile paylaşılmaktadır.

e. Diğer İşbirliği Örnekleri

Üsküdar belediyesi yukarıda sayılanların dışında çeşitli hizmetlerin sunulmasında sivil toplum kuruluşları, kamu kurumları ve gönüllülerle işbirliği yapmaktadır.

VI. Üsküdar Sempozyumu açılış gecesinden bir kesit

Örneğin, Sağlık İşleri Müdürlüğü, Marmara Üniversitesi Kardiyoloji Anabilim Dalı ile işbirliği ile 25 ilköğretim okulunda 1.681 öğrenciyi kapsayan sağlık taraması gerçekleştirirken, Üsküdar'da Tarih ve Yaşam konulu fotoğraf yarışması Türkiye Fotoğraf Sanatı Federasyonu'nun desteğiyle düzenlenmektedir. Yine okullarda deprem ve depremden korunma eğitimi Kandilli Rasathanesi'nin katkılarıyla tertip edilirken, Aktif İstihdam Tedbirleri Hibe Planı 2008 çerçevesinde İŞ-KUR'un koordinasyonunda hazırlanan istihdam projelerine katılmıştır.

Yine Üsküdar Belediyesi Sokak Hayvanları Barındırma ve Rehabilitasyon Merkezi HAYAD derneği ile işbirliği içinde hizmet vermektedir (<http://www.uskudarbarinagi.com/hakkimizda.php>).

KAYNAKLAR

Çiftçi, Oya (1996), Temsil, Katılma ve Yerel Demokrasi, Çağdaş Yerel Yönetimler Dergisi, Cilt 5, Sayı 6, Kasım 1996.

Çakır, Mehmet, (2008), Sunuş, Mor Salkım Dergisi, Yıl 2, Sayı 2, Mart 2008.

DPT, (2001). Yerel Yönetimler Özel İhtisas Komisyonu Raporu, Sekizinci Beş Yıllık Kalkınma Planı, Ankara DPT, No: 2538.

Ekel, Bülent, (2007, E-Dönüşüm Uygulamalarına Avrupa'dan İki Ödül, 2007 Sonbahar Bülteni, Üsküdar Belediyesi Yayınları.

Ersöz, Y, Halis, (2007), Türkiye'de Kurumsal Sosyal Sorumluluk Anlayışının Gelişiminde Meslek ve Sivil Toplum Kuruluşlarının Rolü, İstanbul, İTO Yayınları.

Ersöz, Y, Halis, (2004), Sosyal Politika Perspektifinden Yerel Yönetimler, İstanbul, Filiz Kitapevi.

Ersöz, Y. Halis, (2006), Sosyal Devletten Sivil Topluma", Sosyal Politikalar Dergisi, Sayı. 1.

Eryılmaz, Bilal, (2006), Kamu Yönetimi, İstanbul, Erkam Yayınları.

Gökçe, Muhammet, (2008), Eğitime Kalıcı Hizmet, 2008 Kış / İlkbahar Bülteni, Üsküdar Belediyesi Yayınları.

Mor Salkım Dergisi, (2008), Yıl 2, Sayı, 2, Mart 2008.

Öner, Şerif, (2001), Belediyelerde Yönetime Katılmada Halkla İlişkilerin Rolü ve Önemi, Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, Dokuz Eylül Üniversitesi, Cilt 3, Sayı: 2.

Öner, Şerif, (2006), Yeni Mevzuat Çerçevesinde Türkiye'de Belediye Yönetimi, Ankara, Nobel Yayınları.

Türkiye Yerel Gündem Programı, Yerel Gündem 21 Nedir?, <http://www.la21turkey.net/index.php?pages=topic&op=cat&cid=101&tid=260>

Tortop, Nuri, (1991), Özerk, Üretken ve Katılımcı Mahalli İdare Anlayışı, Amme İdaresi Dergisi, Cilt 24, Sayı 4.

Üsküdar Belediyesi, (2008), 2008 Kış / İlkbahar Bülteni, Üsküdar Belediyesi Yayınları.

Üsküdar Belediyesi, (2007), 2007 Sonbahar Bülteni, Üsküdar Belediyesi Yayınları.

Üsküdar Belediyesi, (2008), Yaşama Sevinci, Üsküdar Belediyesi Özel Eğitim ve Rehabilitasyon Merkezi Bülteni, Nisan 2008.

Üsküdar Belediyesi, (2007), "Üsküdar'da Zaman" Fotoğraf Yarışması Bülteni.

Yalçındağ, Selçuk, (1996), Belediyelerimiz ve Halkla İlişkileri, Ankara, TODAİE, I. Baskı.

Yıldırım Selahattin, (1994), Yerel yönetim ve Demokrasi, İstanbul, IULA-EMME Yayınları.

www.uskudar.bel.tr.

<http://www.uskudar-bld.gov.tr/portal/kup/t1.jsp?PageName=>

<http://www.togem-istanbul.org/content/t1.asp?PageName=yardimraporu>

<http://www.uskudar-bld.gov.tr/portal/ozelegitim/t1.jsp?PageName=main>

<http://www.uskudar-bld.gov.tr/portal/ozelegitim/t1.jsp?PageName=engelliler>

<http://www.uskudar-bld.gov.tr/portal/content/t1.jsp?PageName=haberlerAyr&ID=41000>

<http://www.uskudar34.com/haber/455-kultursanat-vi-uskudar-sempozyumu.html>

<http://www.uskudar34.com/haber/399-uskudar-uskudar-in-yuzu-degisiyor.html>

<http://www.uskudar-bld.gov.tr/portal/content/t1.jsp?PageName=haberlerAyr&ID=59800>

The Political Geography of Üsküdar

Y R D . D O Ğ . D R . M I C H E L A N G E L O G U I D A

Fatih University

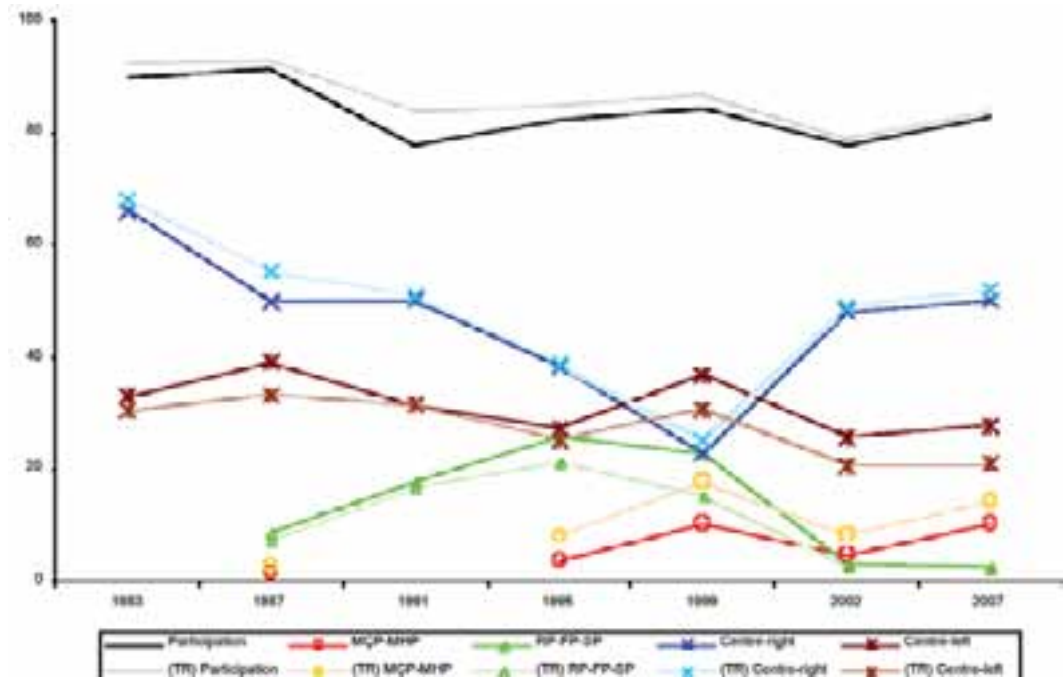
The aim of this paper is to understand electoral behaviour in the district (*ilçe*) of Üsküdar.¹ Despite the fact that it does not represent Turkey or Istanbul, thanks to its being a mosaic society, Üsküdar furnishes us with a very good case study for acquiring critical tools to identify the main factors influencing Turkish voters. After a first analysis of the district's elections results, the paper will analyse four quarters (*mahalle*) to understand how far socio-economic factors influence voting attitudes. However, the paper will argue that socio-economic factors are insufficient for understanding party preferences. The study of regional and religious cleavages and their impact on voters will be used to further understand voters' behaviour. In this study, official results² will be accompanied by the results of a survey conducted in July 2008 with 611 interviews in six quarters of Üsküdar³ in proportion to their population.

Üsküdar is an old area of the modern megalopolis of Istanbul. According to the 2000 census of the population it has 495,118 dwellers spread over 42 km². In the previous ten years the population has grown with an average rate of 2.24 percent, which is very close to the 2.68 percent national growth rate for urban areas, but inferior to the Istanbul yearly average of 3.30 percent and of the neighbouring district of Ümraniye (until 1988 attached to Üsküdar), which grew in the decade 1990-2000 with an average rate of 6.69 percent.⁴ Üsküdar's low rate is due to the fact that it does not have any more areas available to building speculation, and because of its high prices of estates, it is not open to immigration from Anatolia. After the creation of the district of Ataşehir in 2007, which includes two of the southeast districts, Üsküdar increasingly became a mainly middle-class residential area. Finally, it is an integral part of Istanbul's extended downtown area, despite the fact that it has only a very small business area: the Asian side of the first Bosphorus bridge is in Üsküdar; the motorway D100 that crosses Istanbul from side to side passes through Üsküdar; one of the two main ferry lines that

unite the European and the Asian side operates from Üsküdar's docks; the Asian coach station is in the district; and finally, the new underground line that will connect the two sides of Istanbul will cross Üsküdar as well.

General elections in Üsküdar (1983-2007)

If we compare the results of the general elections in the district of Üsküdar since 1983 with the national results as in graph 1, it will appear evident that the voting preferences are similar.

Graph 1 – Compared results of the general elections (1983-2007) in Üsküdar and in Turkey

Centre-right parties⁵ dominated the political elections from 1983 to 1995, and the last two elections. The percentage of votes obtained by the centre-right slightly varies in the 1987 elections, when the centre-left parties⁶ in Üsküdar obtained a higher percentage. This discrepancy between Üsküdar and Turkey's results is probably due to the new and fast growing suburbs of Üsküdar and Sosyal Demokrat Halkçı Parti's (SHP) success in the following 1989 administrative elections.

The results of the administrative elections are also behind the success in the general elections of Refah Partisi (RP), which both in 1995 and in 1999 gained a

higher percentage compared with the same elections results nationally. In the 1994 and 1999 local elections, RP obtained a relative majority—respectively of 28.15 and 28.72 percent of the vote. The local administration that followed was particularly popular for its successes in providing better services to the population and a remarkable development of the district. A fragmented political scene and RP's administration of Üsküdar certainly benefited the party also in the 1995 and 1999 general elections.

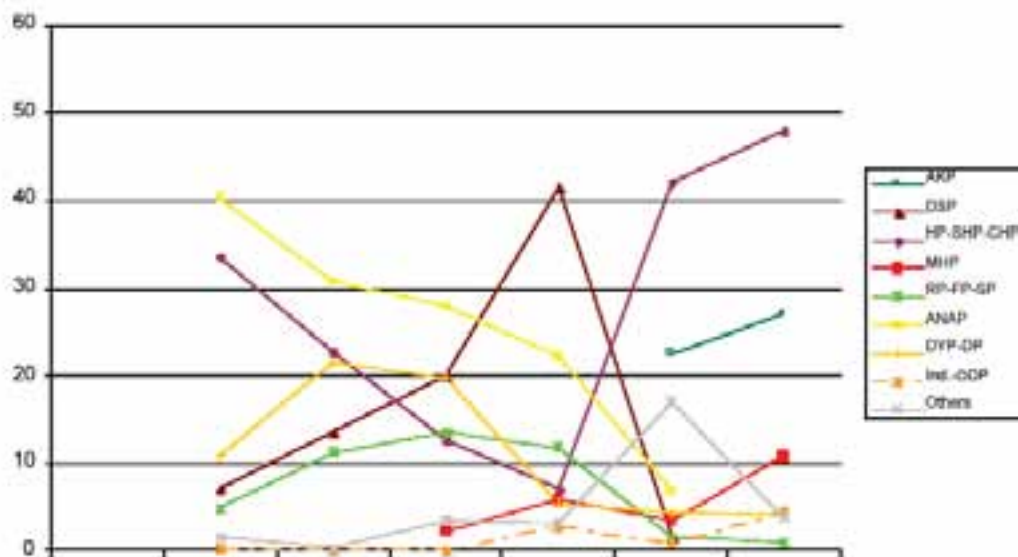
As graph 1 shows, Milliyetçi Hareket Partisi's (MHP) percentage of votes in Üsküdar has been inferior to the national percentage. An underperformance of MHP can be observed also in the pre-1980 elections, particularly in the 1977 elections where the party obtained only half of the votes that it obtained nationally. Üsküdar's voters apparently preferred more moderate centre-left parties; this is observable in the district's elections' results, which show a better performance of the centre-left.

Even if voting results are similar to the national ones, Üsküdar cannot represent the country. Indeed, Üsküdar is part of a big megalopolis and does not have rural areas. However, the case study of this district can furnish new tools for understanding voting behaviour in Turkey, and particularly of voting behaviour in big urban areas, where 65 percent of Turkish population lives.⁷ Moreover, the study of an important district with all its socio-economic and demographic particularities—as previous studies demonstrate⁸—provides more valuable data for the understanding of voters' behaviour and their profiles.

Regional Cleavages

If Turkey has considerable regional diversity,⁹ the behaviour of Üsküdar's voters also changes among quarters (*mahalle*). We can examine four different quarters as examples of different voting behaviour.

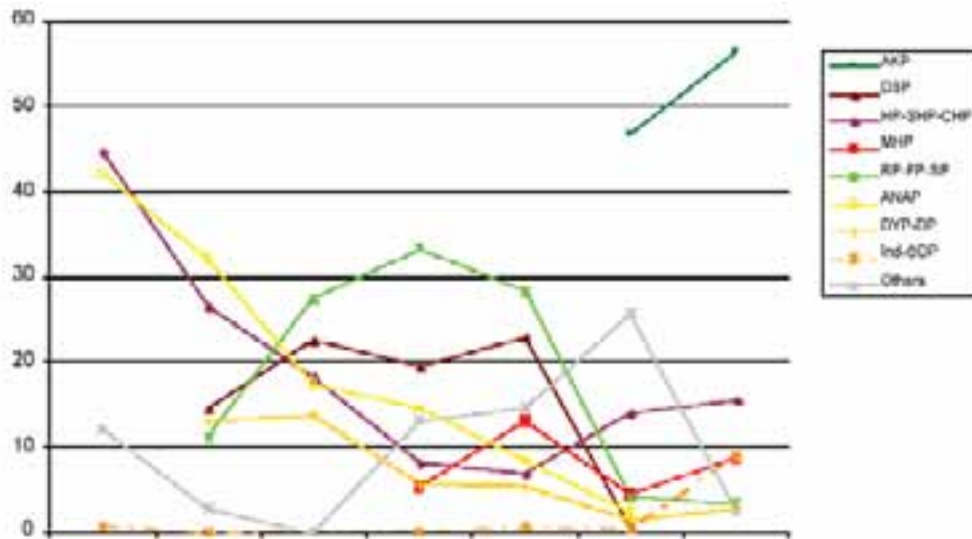
The first comparison can be made among Acıbadem and Yavuztürk. Acıbadem is an area of recent construction, which lies on the border with the wealthy Kadıköy with whom it shares a similar socio-economic structure. Indeed, generally Acıbadem is populated by an educated higher middle-class which inclines toward the centre-left parties. From 1987—the first elections after the creation of the quarter—, centre-left parties obtained more than 40 percent of the votes, and this percentage reached 49 and 48 percent respectively in the 1999 and 2007 elections. In 1991 and 1995, the centre-left parties obtained only 36 and 33 percent of the votes respectively, probably due to the very good performance of the centre-right Doğru Yol Partisi (DYP), which alone obtained 21 and 20 percent of the votes.

Graph 2 – Results of the general elections (1987-2007) in Acıbadem quarter.

The Acıbadem case shows us that higher middle-class voters inclined to centre-left parties. The KONDA study of the 2007 elections shows that 33 percent of those earning between 1201 and 3000 TL and 50 percent of those earning more than 3001 TL monthly voted for Cumhuriyet Halk Partisi (CHP). Despite the fact that Adalet ve Kalkınma Partisi (AKP) was the first party in 2007, its voters represented a mere 35 and 23 percent respectively.¹⁰ The survey that we conducted in July 2008 shows that 27 percent of Üsküdar's CHP voters are self-employed and 56 percent earn more than 1000 TL monthly.

Yavuztürk quarter, on the contrary, is a squatter area predominantly inhabited by immigrants, developed in the 1980s, and in many aspects it is similar in its voting behaviour to the neighbouring shanty area of Ümraniye. The minimum average house price per square metre here is the lowest of the quarters examined by our survey and nearly several times lower than the house prices of Acıbadem.¹¹ This indicates that the socio-economic condition in this quarter is much lower than in the previous case. As the KONDA study shows, AKP voters are the majority in all categories earning between 0 and 1200 TL.¹² According to our survey, 34 percent of AKP voters earn between 500 and 1000 TL and 19 percent have no earnings at all. Moreover, since 1991, squatter areas of Istanbul have been voting for Islamist parties because of their economic assistance and rooted social activists. Indeed, in the 1991, 1995, and 1999 elections RP-FP gained respectively 27, 33, and 28 percent of the votes always confirming itself as the first party in Yavuztürk. In 2002, mobilizing the RP-FP with the votes taken from the other centre-right parties' votes and exploiting the rapid increase of registered voters,¹³ AKP obtained 47 percent of the votes, bettering its performance in the 2007 elections with 56 percent of the votes.

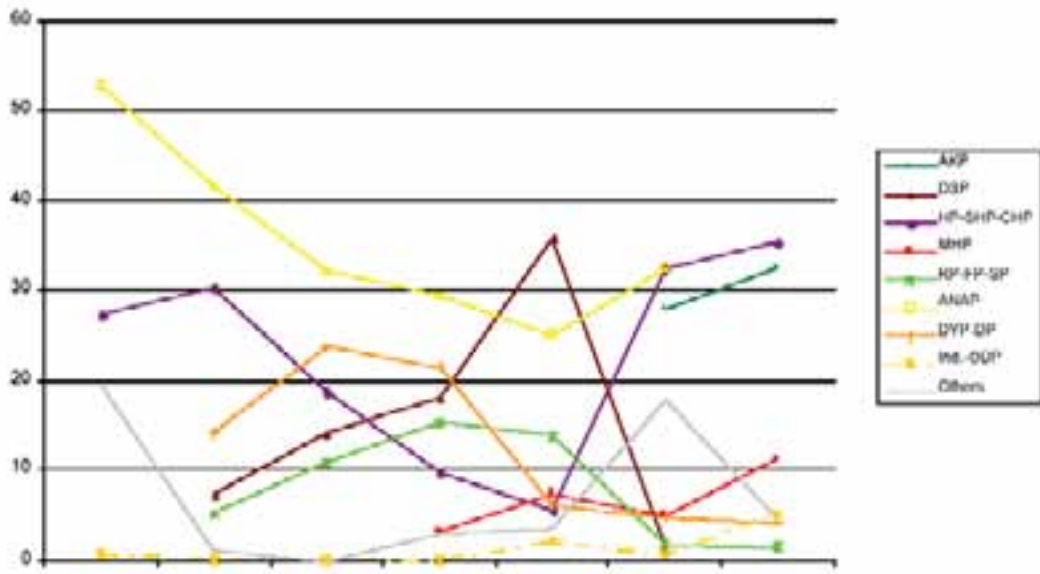

Graph 3 - Results of the general elections (1983-2007) in Yavuztürk quarter.

Another interesting comparison can be drawn between the quarters of İcadiye and Acıbadem. The first is a middle-class area with an important presence of members of the Armenian community. However, the average house price is 671 TL per square metre, inferior to Acıbadem. If we draw a comparison with Acıbadem, centre-right parties (in this case only Anavatan Partisi [ANAP] and DYP) obtained a high percentage of votes in political elections between 1987 and 1991; a sudden switch to DSP followed. In İcadiye, ANAP and DYP gained 56 percent of the votes both in the 1987 and 1991 elections while in the 1983 and 1995 general elections they obtained respectively 53 and 51 percent of the votes. In this case, the switch to centre-left parties was softer and more moderate. In the 1999 elections, DSP under the leadership of Ecevit obtained 36 percent of the votes (in Acıbadem it gained 42 percent) partly thanks to the emotional pressure of the PKK leader's capture in Kenya. CHP obtained 33 and 35 percent of the votes respectively in 2002 and 2007 (whereas in the same elections in Acıbadem percentages were 42 and 48). In İcadiye, independent candidates performed slightly better with 5.2 percent of the votes. Let us not forget that the only independent candidate elected in the first Istanbul constituency—to which Üsküdar belongs—was a representative of the leftist ÖDP. In the İcadiye quarter, Islamist parties obtained better results and this demonstrated that, with a diminution of the economic welfare, we have a slide toward the centre-right.

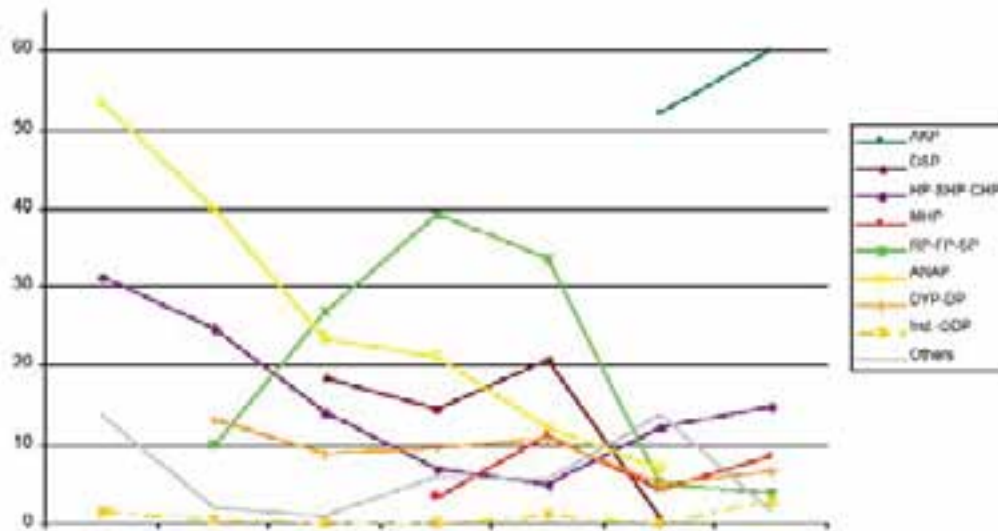
The Acıbadem and İcadiye examples also show us that while ANAP was able to be a real centre-party capable of uniting a wide spectrum of voters from the right and the left, it seems that it lost its capability with the 1999 elections. Namely, ANAP's appeal on voters sharply decreased six years after the death of the

charismatic party leader Turgut Özal and the shift toward the left under the presidency of Mesut Yılmaz. A diminution in centre, centre-right votes came also after the 28 February process that imposed in Turkey a more radical con-
 traposition between Islamic values and secular understanding. Despite its attempts, AKP has not been capable of replacing ANAP as a moderate centre party. It seems that its Islamist image rouses suspicions among leftist voters.

Graph 4 - Results of the general elections (1983-2007) in İcadiye quarter.

We can examine a fourth quarter that appears different: Emniyet. The Emniyet quarter is in many aspects similar to Yavuztürk because it is partly a recent squatter area disorderly developed by immigrants coming from different parts of Anatolia. However, the minimum house price per square metre here is much higher than that of Yavuztürk, thanks to the presence of many upper-class sites (housing estates). In this area, Prime Minister Erdoğan has his Istanbul residence. His presence, however, cannot explain the very higher percentage of RP votes in the 1995 and 1999 elections and of AKP votes in the 2002 and 2007 elections. In Emniyet, in 1995 and 1999, RP obtained six more points than it did in Yavuztürk. AKP obtained in the 2002 general elections 52 percent of the votes whereas in Yavuztürk the percentage was only 46 percent. In the following elections, AKP won 60 percent of the votes in Emniyet against 56 percent in Yavuztürk.

Graph 5 - Results of the general elections (1983-2007) in Emniyet quarter.

It is evident from this last comparison that the socio-economic factors are not enough to understand voting behaviour in full.

***Kulturkampf* among voters**

Indeed, behaviour seems to be influenced strongly by the *Kulturkampf* existing in Turkish society. The term—literally ‘cultural divide’—used by Ersin Kalaycıoğlu to the Turkish case refers originally to German policies in relation to secularity and the influence of the Roman Catholic Church, enacted from 1871 to 1878 by the Chancellor Otto von Bismarck. In the Turkish case, the term can help us to indicate the cultural cleavages of Turkish society. During the nineteenth-century reform movements, two completely different and even irreconcilable images of ‘good society’ began to take root. One of those images was built around the conception of ‘science and progress’ as the core value that defines the substance of human existence, nature, society, and politics. In opposition to this camp, emerged the rival *Kulturkampf* of those who were attracted to the image of good society constructed around the preservation of traditional lifestyle, its corresponding values and understandings of morality, work, family, and other aspects of life.¹⁴

Cultural divides increased and deepened with the evolution of Turkish society. Deeper cleavages emerged with the spread of literacy and the emergence of new ethnic and religious identities—previously marginal like the Kurdish and *Alevi* identities. Furthermore, rapid urbanization and the development of communication eliminated the geographical divide between the modern centre and the traditional periphery, increasing the contraposition even further.

Regional cleavages are also part of a different and sometimes contrasting world-view, particularly when these regional differences were brought from the peripheries to the centre by immigration. Our survey shows that 44 percent of AKP voters in Üsküdar were born in the Black Sea region of Anatolia, and 56 percent of voters' fathers were born in the Black Sea region (table 1). Only 26 percent of voters were born in Istanbul, and only 5 percent of voters' fathers were born in Istanbul (table 2).

<i>Region</i>	AKP	CHP	MHP
Istanbul	26	48	26
Marmara	2	6	6
Black Sea	44	15	29
Aegean Sea	2	7	1
Mediterranean	3	5	19
Central Anatolian	10	7	10
Eastern Anatolian	9	7	7
South-eastern Anatolian	4	3	1
Abroad	-	2	1

Table 1 - *Voters place of birth. Figures in percentage.*

<i>Region</i>	AKP	CHP	MHP
Istanbul	5	19	4
Marmara	3	5	5
Black Sea	56	23	40
Aegean Sea	3	9	1
Mediterranean	4	6	20
Central Anatolian	11	15	12
Eastern Anatolian	11	15	11
South-eastern Anatolian	6	3	5
Abroad	1	5	2

Table 2 - *Place of birth of voters' fathers. Figures in percentage.*

Istanbul is a city that rapidly grew with immigration from various regions of Anatolia. However, from another survey of Üsküdar's mosaic conducted in 2002, it is evident that Black Sea voters are overrepresented in AKP. In fact, only 30 percent of Üsküdar townsmen were born in the Black Sea region and 33 per-

cent were born in Istanbul.¹⁵ AKP appears to be representative of the new immigrant class, which is emerging as a new political and economic elite in the country. It is indicative that the actual mayor of Üsküdar—Mehmet Çakır—was born in the Black Sea city of Trabzon. Prime Minister Erdoğan was born in Istanbul but from a family that immigrated from Rize. Moreover, six out of 24 members of his cabinet are from the Black Sea region and 15 were born in the Turkish periphery.

On the other hand, among CHP voters, Istanbul as a place of birth is overrepresented yet CHP voters from the Black Sea region are 15 percent whereas Üsküdar population is composed by 30 percent of Black Sea dwellers. CHP, then, seems to represent the original Istanbul townsmen protecting their status and position in a hybrid megalopolis.

From our survey, it seems that MHP is the party that demonstrates itself to be capable of addressing voters from all over the country, even if it fails to address voters born in Eastern and South-eastern Anatolia among which the ethnic factor is particularly influential.

Another important aspect of the *Kulturkampf* is the divide among the conservative-religious components of the Turkish population and the more secular class. In this case religious and cultural values inevitably influence the voters *Weltanschauung* and their voting behaviour. To measure religiosity among voters we asked participants in our survey how often they prayed the *namaz* (the five daily prayers). For male voters we also asked if they attend Friday prayer. The former prayer is certainly a symbol of religiosity and can help us in understanding their rigour in Muslim practice. The latter is certainly a demonstration of belief, yet because it implies a more ritual practice and it is a social event, it represents willingness to participate in communal religious events (table 3).

	AKP			CHP			MHP		
	Never	Occasionally	Regularly	Never	Occasionally	Regularly	Never	Occasionally	Regularly
How often do you perform the daily prayer (<i>namaz</i>)?	6	46	48	50	47	3	15	65	20
How often do you attend Friday prayer? Male respondents only.	2	28	70	42	47	11	3	38	59
How often do you wear the headscarf? Female respondent only.	30	13	57	84	12	4	63	31	6

Table 3 – Questions on religious practices. Figures in percentage.

AKP voters demonstrate to be more religious conferring to the party a more Islamic identity. 48 percent of them declare to regularly pray the *namaz* and 46 to occasionally pray. Only 6 percent never pray the *namaz*. 70 percent of AKP male voters regularly attend the Friday prayer and only 2 percent declares to never attend the prayer in the mosque. Among female AKP voters, 57 percent regularly wear the Islamic headscarf, and only 30 percent declares to never wear

it. Wearing the veil cannot be assumed as a demonstration of religiosity. It has been adopted from both sides as a political symbol and not always is worn for religious purposes. However, analyzed together with *namaz* indicate a conservative worldview.

The responses to the same questions by CHP voters show a political movement generally composed by non-practicing Muslims. 50 percent of CHP voters declare to never pray the *namaz* and 47 occasionally pray it. Only 3 percent orderly pray the *namaz*. Just 11 percent of CHP male voters regularly attend the Friday prayer and 42 percent declares to never attend the prayer in the mosque refusing also the weekly communal ritual. Among female CHP voters, only 4 percent regularly wear the Islamic headscarf, and 84 percent declares to never wear it, well above the national average of 61.3 percent.¹⁶

Also in this case MHP is more moderate, showing that its members have a mixed approach to religion. 15 percent of MHP voters declare to never pray the *namaz* and 65 occasionally pray it. However, only 20 percent orderly pray the *namaz*, yet 59 percent of MHP male voters regularly attend the Friday prayer and a small minority of 3 percent declares to never attend the prayer in the mosque demonstrating a mild approach to religiosity and strong emphasis on the public aspects of religion, which keep on being a fundamental characteristic of Turkish nationalism. Among female MHP voters, 6 percent regularly wear the Islamic headscarf, and 63 percent declares to never wear it. However, we have to remember that, in 2007, MHP worked, together with AKP, to remove the prohibition to use of headscarf in universities.

Religious practices seem to be an important factor in party choice. This appear to be particularly true after the '28 February process' that reintroduced in the country a polarization in views and a more radical divide among people of different degrees of religiosity. The '28 February process' is the major event that imposed a complete revolution of ideas and partisanships. In 1996, the historic leader of political Islam in Turkey, the advocate of *Millî Görüş* and leader of the Islamist *Refah* party, Necmettin Erbakan, became Prime Minister in a coalition government called *Refahyol*. The secular establishment feared that Erbakan was leading to a collapse of the Kemalist state and progressively took measures to contrast the bold *Refah* policy. Then, on February 28, 1997, it presented the cabinet with a long list of demands aimed at curbing the influence of the Islamists on the economy, on education and inside the state apparatus. The most conspicuous demand was about the introduction of compulsory eight-year primary education in state schools. The idea behind this was that this would put the allegedly bigoted schools for preachers and prayer leaders (*İmam-Hatip Okulları*) out of business at middle school level. These schools were very popular among the poorer sections of the population (because of the many opportunities for scholarships) and among conservatives. Graduates of these schools had access to college-level education and ultimately to the universities, and since the schools produced many times the number of graduates that could be

employed in the religious establishment, most of these graduates found places in other branches of the state apparatus and civil society.

The cabinet officially accepted the recommendations on March 13, but did not do much about them. After six weeks the patience of the military had run out and in a nine-hour meeting of the National Security Council, the army top brass put forward its demands again, this time as an ultimatum. Trade unions and employers' federations got together in a 'front for secularism' on May 21 and on the same day the secularist prosecutor at the Supreme Court in Ankara demanded the closure of *Refah* because of its anti-secular stands. Five days later, the army dismissed 161 officers and NCOs on suspicion of Islamist leanings. In June, the army started briefings for journalists and members of the judiciary on the fundamentalist threat. Under enormous pressure by the military and the withdrawal of his coalition partner, Erbakan eventually resigned and *Refah* was banned on January 16, 1998. Also the popular mayor of Istanbul and now Prime Minister, Erdoğan, was banned from politics together with many other members of the *Refah* as well as MÜSİAD, the society of Muslim businessmen.¹⁷

'Threat' factor

The '28 February process' widened the divide between parties and increased suspicions among voters. In fact, the divide between secularist and religious-conservatives is also evident in the 'threat' factor. The 2007 elections were very much concentrated on the issue of secularism and followed by the ambiguous verdict of the Constitutional Court on AKP, which punished the party for its offences against secularism but did not close it—as happened in the past in the case of RP and FP. Today, the political debate and polemics between AKP and the main opposition party CHP is still mainly on secularism and the abuse of religion. AKP affirms to be secular but would like to allow the wearing of the Islamic headscarf in universities and public offices, while seeing a more moderate approach to religion. On its side, CHP fears that AKP is threatening Mustafa Kemal's secular reforms and is attempting to bring Turkey back to the dark years of the Middle Ages.

	AKP			CHP			MHP		
	Yes	No	No answer	Yes	No	No answer	Yes	No	No answer
Is secularism under threat in Turkey?	12	81	7	79	16	5	38	12	50

Table 4 – *Is secularism under threat in Turkey? Figures in percentage.*

MHP voters seem to be confused on the issue. 38 percent of MHP voters see secularism in Turkey under threat but 50 percent of the MHP voters interviewed preferred not to answer our question. This approach is probably due to the strong attacks against the AKP administration and its use of Islamic values and, on the other hand, a pragmatic approach to religion.

Üsküdar
Kuleli
Askeri Lisesi

CHP voters, though, have no doubts on the issue. A clear majority (79 percent) fear that secularism is under threat, and accordingly they approach AKP policies with suspicion. On the contrary, 81 percent of AKP voters clearly state that secularism is not under threat in the country led by their own party.

The ‘threat’ factor seems to increase in more wealthy areas. Secularism is not only an ideological issue. It also appears to be an issue between the old wealthy urban elite, generally centre-left and the new immigrants of the emerging new Turkish elites. Thus, secularism is also a symbol of social conservatism: CHP represents those who would like to avoid changes of the status quo, and of those who would like not to lose their socio-economic position.

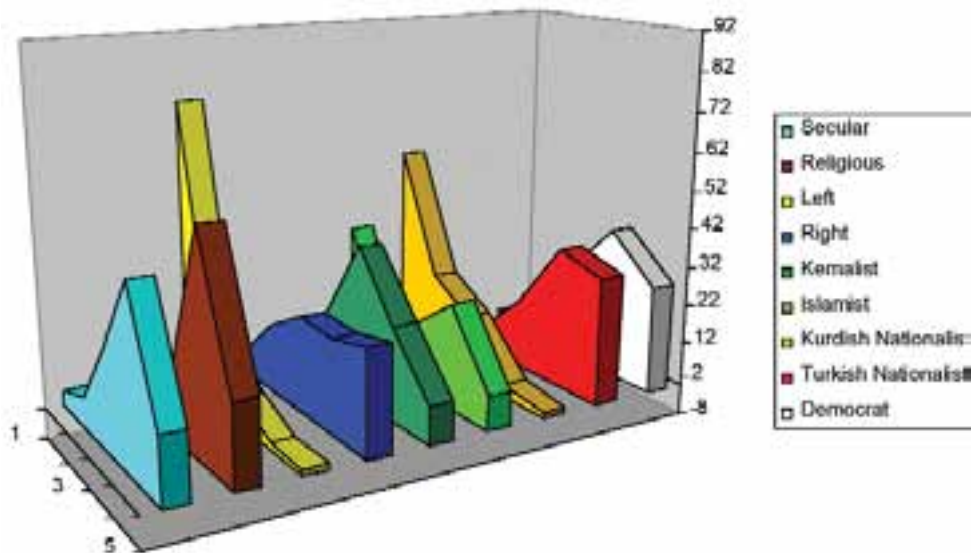
	AKP			CHP			MHP		
	Yes	No	No answer	Yes	No	No answer	Yes	No	No answer
Is secularism under threat in Turkey?	12	81	7	79	16	5	38	12	50

Table 5 – *Is secularism under threat in Turkey? Figures in percentage, selected quarters.*

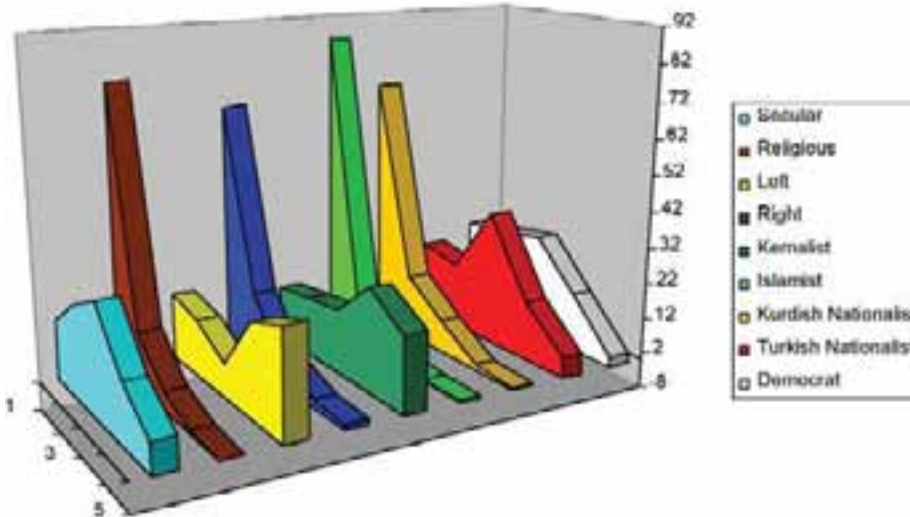
***Kulturkampf* and party images**

From the survey, it appears that 12 percent of AKP voters and some Islamist Saadet Partisi (SP)'s voters (two out of 11), which stated that secularism is under threat actually interpret secularism differently. For instance, veiled women felt that secularism actually protects their right to dress as they please. This difference in understanding is pretty common because the *Kulturkampf* created different—and sometimes contrasting—understandings of the basic political concepts, such as nationalism, democracy, and obviously secularism.

To understand the variability of certain basic concepts used in the political discourse, we asked the people interviewed to evaluate on a scale from one to five the major political parties' main characters. AKP voters see their party as a moderate centre-right party, religious but moderately secular (Graph 6). They see their party also as moderately Kemalist and mildly Islamist. At the same time they see their own party as moderately Turkish nationalist and a bit Kurdish nationalist. Finally, they see their party generally as a democratic organization. On the other hand, AKP voters see CHP as a moderately secular party, areligious, moderately on the left side of the political spectrum. At the same time CHP is considered not as the champion of Kemalism or of Turkish nationalism, even if CHP was established by the founder of the Turkish Republic. At the same time they do not consider CHP as a democratic party (Graph 7).

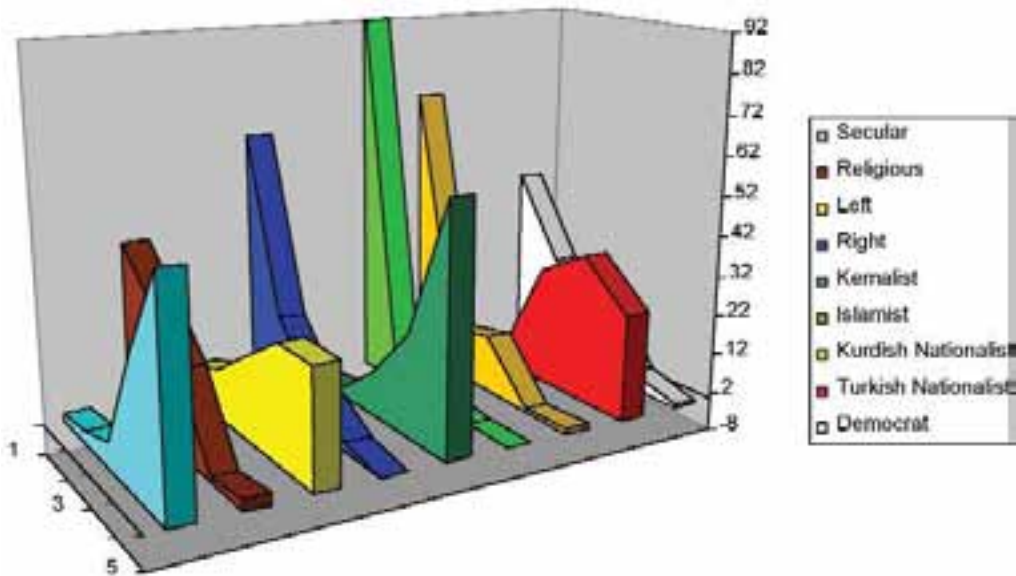

Graph 6 – How AKP voters see their own party.

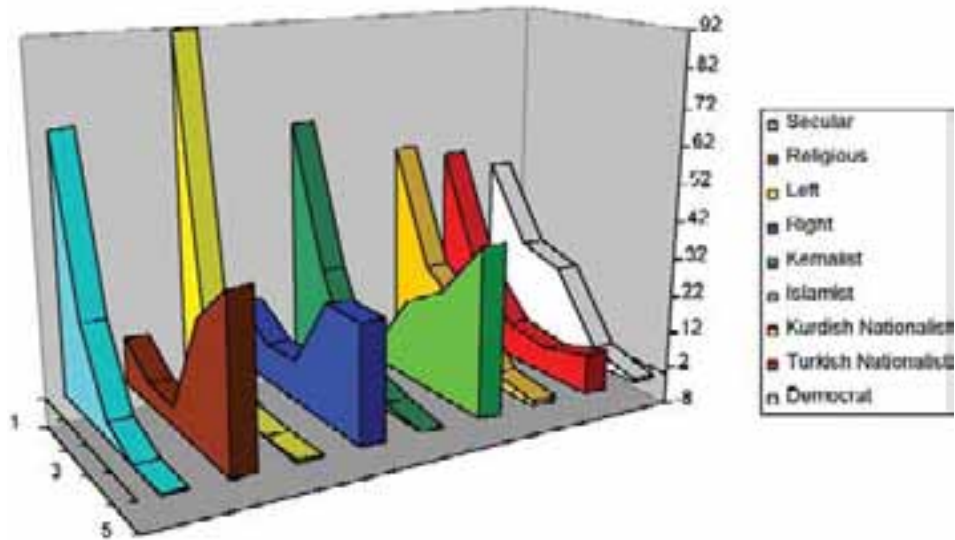

Graph 7 – How AKP voters see CHP.

CHP voters see their party as certainly secular, little or even non-religious. They also see their own party on the centre-left of the political spectrum, as a Turkish nationalist, and certainly as a Kemalist party. It is interesting that generally they do not see their party as democratic (Graph 8). CHP voters see AKP as their inverse image. AKP is seen as not at all secular or Kemalist, religious and usually on the right. A considerable majority of CHP voters see AKP as Islamist and not as representative of Turkish or Kurdish nationalism. Finally, AKP is also generally considered as non-democratic (Graph 9).

Graph 8 – How CHP voters see their own party.

Graph 9 – How CHP voters see AKP.

Secularism and Kemalism are evidently interpreted in two different ways by AKP and CHP voters, precisely because they have a contrasting worldview. It is also interesting that both groups of voters do not recognize their own party as certainly democratic. This is probably due to the lack of democracy inside the party and the recognition by voters of the importance of charismatic party leadership. However, voters of MHP—which has many times been associated with fascist and chauvinist attitudes—consider their party as extremely democratic (the majority of answers were 4 and 5) as well as Kemalist and moderately religious (as appeared also from table 4).

Conclusions

The results of our survey conducted in Üsküdar compared with the official statistics help us to understand voting behaviour in Istanbul and to may find some interpretation keys for possibly understand voter behaviour in Turkey. Besides the well known ‘regional’ and socio-economic factors, *Kulturkampf* appears as a crucial factor influencing citizens’ votes. This appeared very clearly in the different attitudes toward religious practices and in the different understanding of the same political concepts.

The relevance of the *Kulturkampf* as a dominant factor is worrying. Turkey’s main political parties fail to address voters horizontally, compromising their duty of uniting civil society. Indeed, political parties seem to be built on primordial ties (religion and place of origin) rather than on ideologies or policies, and consequently are polarizing society vertically.

BIBLIOGRAPHY

2000 Genel Nüfus Sayımı (Ankara: DİE, 2003).

Ağırdır, Bekir, "Sandığın İçindeki ne Belirledi?," *Radikal* (25-28 July 2007).

Çarkoğlu, Ali and Binnaz Toprak, *Değişen Türkiye'de Din, Toplum ve Siyaset* (İstanbul: TESEV, 2006).

İşık, Oğuz and Mç Melih Pınarcıoğlu, "Ankara 2002 Genel Seçimleri Coğrafyası," Tansı Şenyapılı (ed.), *Cumhuriyet'in Ankara'sı* (Ankara: ODTÜ, 2005).

Kalaycıoğlu, Ersin, *Turkish Dynamics, Bridge Across Troubled Land* (New York: Palgrave, 2005).

Murat, Sedat, H. Yunus Ersöz, Sefer Şener, Yılmaz Bayat, *Dünden Bugüne Sosyo-Ekonomik Yönleriyle Üsküdar* (İstanbul: İşaret, 2006).

Secor, AJ., "Ideologies in Crisis: Political Cleavages and Electoral Politics in Turkey in the 1990s". *Political Geography* 20 (2001)

Türkiye İstatistik Yıllığı 2007 (Ankara: TÜİK, 2008).

West, W. Jefferson, "Regional Cleavages in Turkish Politics: an Electoral Geography of the 1999 and 2002 National Elections". *Political Geography* 24 (2005).

Zeyneloğlu, Sinan, "İstanbul'un Seçim Coğrafyası: 1999-2002," *Toplum ve Bilim*, No. 107 (2006).

Zürcher, Erik J., *Turkey: a Modern History* (London-New York: IB Tauris, 2001).

FOOTNOTES

¹ I would like to thank the Fatih University Research Fund that generously supported my field work research conducted together with Tülin Tuna, to whom I am immensely grateful for her hard work and organizational skills. I would also like to thank Ömer Çaha for his help and suggestions.

² The official results used in the graphs 1 to 5 are those published on the TÜİK website

<http://www.tuik.gov.tr/secimdagitimapp/secim.zul>, *Milletvekili Genel Seçimi, İl ve İlçe Sonuçları* (Ankara: TÜİK, 2008), *Milletvekili Genel Seçimi Sonuçları* (Ankara: DİE, 1988), and *Milletvekili Genel Seçimi Sonuçları* (Ankara: DİE, 1984).

³ Acıbadem, Emniyet, İcadiye, Kuzguncuk, Yavuztürk, and Emek.

⁴ *2000 Genel Nüfus Sayımı* (Ankara: DİE, 2003).

⁵ AKP, DYP, MDP, and ANAP.

⁶ HP, SHP, CHP, and DSP.

⁷ According to the 2000 census of population: *Türkiye İstatistik Yıllığı 2007* (Ankara: TÜİK, 2008), p. 31.

⁸ Oğuz Işık and M. Melih Pınarcıoğlu, "Ankara 2002 Genel Seçimleri Coğrafyası," Tansı Şenyapılı (ed.), *Cumhuriyet'in Ankara'sı* (Ankara: ODTÜ, 2005) and Sinan Zeyneloğlu, "İstanbul'un Seçim Coğrafyası: 1999-2002," *Toplum ve Bilim*, No. 107 (2006)

⁹ See AJ. Secor, "Ideologies in Crisis: Political Cleavages and Electoral Politics in Turkey in the 1990s". *Political Geography* 20 (2001) and W. Jefferson West, "Regional Cleavages in Turkish Politics: an Electoral Geography of the 1999 and 2002 National Elections". *Political Geography* 24 (2005).

¹⁰ Bekir Ağırır, "Sandığın İçindeki ne Belirledi?," *Radikal* (25-28 July 2007).

¹¹ The minimum square metre house price in Acıbadem is 825 TL whereas in Yavuztürk is 84 TL. The average was calculated with the prices indicated by Üsküdar municipality for the 2008 council tax and published on <http://www.uskudar.bel.tr/>. As Zeyneloğlu shows, even if they not represent the real market prices, the prices indicated by municipalities are indicative of the socio-economic status of the area (Zeyneloğlu (2006)). On the other hand, the Turkish Statistical Institute does not provide data on the quarter but only at the district level.

¹² Ağırır (2007).

¹³ In 1999, registered voters were 13.807 and the rate of participation was 85%. In 2002, this rate dropped to 78% but registered voters were 17.421. In 2007, AKP promoted in the district a campaign to awaken citizens and registered voters in Yavuztürk became 19.565 and participation was 82%.

¹⁴ Ersin Kalaycıoğlu, *Turkish Dynamics, Bridge Across Troubled Land* (New York: Palgrave, 2005), pp. 50-51.

¹⁵ Sedat Murat, H. Yunus Ersöz, Sefer Şener, Yılmaz Bayat, *Dünden Bugüne Sosyo-Ekonomik Yönleriyle Üsküdar* (İstanbul: İşaret, 2006), Vol. 2, p. 10.

¹⁶ Ali Çarkoğlu and Binnaz Toprak, *Değişen Türkiye'de Din, Toplum ve Siyaset* (İstanbul: TESEV, 2006), p. 58.

¹⁷ Erik J. Zürcher, *Turkey: a Modern History* (London-New York: IB Tauris, 2001), pp. 300-1.

Selâmsız Çingene/Roman Topluluğunun Sosyo-Kültürel Yapısı Üzerine Bir Çalışma

TANER CANPOLAT
MUAMMER AK

Giriş

Üsküdar Selâmsız semti yüzyıllardan beri çingenelerin oturduğu bir semt olarak bilinmektedir. Çingene nüfusunun yoğun olduğu bu semt halk arasında “Çingene Mahallesi” olarak da ifade edilir. Dışa kapalı bir yaşayış tarzına sahip olan Selâmsız çingeneleri, endogamik evlilikleri [grup içi evlilik] sayesinde geleneklerini muhafaza edebilmişler ve günümüzde de bu geleneklerini büyük ölçüde sürdürmektedirler.

Semt çingenelerinin önemli bir kısmı yakın zamana kadar mahalledeki baraka ve kulübe türü meskenlerde yaşamaktaydılar. Ancak bu baraka ve kulübelerin belediyece yıkılmasından sonra bir kısım çingene aileler Üsküdar’ın değişik mahallelerine taşınmışlardır.

Üsküdar’daki çingene nüfusu, başta Solak Sinan mahallesi olmak üzere, yaşamlarını Yavuztürk, Ferah, Zeynep Kamil, Toygar Hamza ve Murat Reis mahallelerinde dağınık olarak sürdürmektedirler. “Selâmsız” semti, diğer mahallelerde yaşayan çingenelere bir çekim merkezi konumundadır. Üsküdar’ın değişik semt ve mahallelerinde yaşayan çingeneler özellikle düğün, sünnet törenleri ve cenazelerde Selâmsız Semti’nde buluşmaktadırlar. Çingenelerin yoğun olarak bulunduğu Solak Sinan Mahallesi’nin nüfusu, en son nüfus sayımına göre 5.954 olarak belirlenmiştir.¹ Bu mahalledeki çingene nüfusu sonbahar ve yaz aylarına göre farklılıklar göstermektedir. Ancak Selâmsız semtinde 3000 ile 3500 arasında bir çingene nüfusu olduğu tahmin edilmektedir.²

Üsküdar'da çiçekçi Çingenerler (Kaya Eliçin, II. Üsküdar Fotoğraf Yarışması)

Bu çalışmada, Üsküdar Selâmsız semtindeki Çingene/Roman topluluğunun sosyokültürel yapısı bütün boyutları ile ele alınmakta ve sosyolojik bir incelemeye tabi tutularak tartışılmaktadır.

Çingenerin Üsküdar'daki Tarihi

İstanbul'un fethinden sonra, Gümülcine'ye bağlı Menteşe Sancağı'ndan getirilerek Edirnekapı'ya yerleştirilen Çingenerler, daha sonra XVIII. Yüzyılın başlarında şehrin iç kısımlarına, bilhassa Fatih Camii civarındaki Büyük Karaman ve Dülger-Zade mahallelerine yayılmışlardır. Fakat işledikleri ananevî suçlar nedeniyle bu yerlerden kaldırılarak Sulukule, Yenibahçe, Ayvansaray-Lonca, *Üsküdar-Selâmsız*, Kasımpaşa-Hacı Hüsrev, Beyoğlu-Yenişehir-Sazlıdere semtlerine ve Büyükdere-Çayır mahallelerine yerleştirilmişlerdir.³

XVI. yüzyılda İstanbul'daki en ünlü çingene yerleşim bölgesi Hacı Hüsrev'dir. Hacı Hüsrev, çingenerin yerleşik düzene geçtikleri ilk mahalle olarak bilinmektedir.⁴ Osmanlı Döneminde çingenerin ilk sıralar Üsküdar'da sadece XVI. yüzyılda Çingene Fırını olarak bilinen bir mekân dışında yerleşim yerine sahip olmadıkları, ancak XVIII. yüzyılda Selâmsız semtine iskân edilmeleriyle Üsküdar'da belirli bir yekûn teşkil etmişlerdir. Bu semte yerleştirildikten sonra Üsküdar'ın farklı bir kimlik bürünmesine sebep olmuşlardır.⁵ Ayrıca Üsküdar Şer'iyeye Sicillerine göre, Çengelköy'de bir miktar gayrimüslim çingenenin de yaşamış olduğu tespit edilmiştir.⁶ XVI. yüzyılın ilk yarısına ait 14 ve 26 numaralı İstanbul

Şer'iyye Sicilindeki bir kayda göre; değirmenlerden fırınlara dağıtılan un listesinde Üsküdar'ın Çingene mahallesindeki "Çörekçi Fırını"nın da adı geçmektedir.⁷ "Çingene Fırını Camii [Mescidi]" adıyla anılan yapı, bu ismini Osmanlı Döneminde "Çingene mahallesi" olarak şöhret bulan Selâmsız semtindeki "Çörekçi Fırını"ndan almıştır. Bu durum, XVI. yüzyılın ilk yarısında Üsküdar'da çingene varlığına rastlanıldığını ve çingene meslekleri arasında fırıncılığın da bulunduğu göstermektedir.

Evliya Çelebi (1611-1683), Üsküdar'da 70 Müslim, 11 Rum ve Ermeni, 1 de Yahudi mahallesinin ismini saydığı halde Çingene mahallesinden söz etmemiştir. Bu tarihlerde Selâmsız Çingenelerinin henüz Üsküdar'a gelmemiş olduğu yorumu yapılabilirse de, Şer'iye sicillerinden XVI. yüzyılın ilk yarısında Üsküdar'da çingene varlığına rastlanıldığı ve çingene meslekleri arasında fırıncılığın da olduğu anlaşılmaktadır. Ancak daha muteber kaynaklardan edinilen bilgilere göre, Selâmsız Çingenelerinin Üsküdar'a XVIII. yüzyıl ortalarına doğru, muhtemelen 1730-1735 tarihlerinde gelmiş oldukları tahmin edilmektedir.⁸

Kimlik Algıları

Kimlik olgusu, en genel anlamda, kolektif aidiyetlerden katıldıklarımız, arzularımız, hayallerimiz, gelecek tasavvurumuz; yaşama, ilişki kurma, tanınma biçimimiz gibi hayattaki duruş yerimizi bildiren niteliklerin toplamıdır.⁹ Kimlik, bireyin yaşadığı sosyal ortamda etkileşimle meydana gelir. Bütün bireyler belirli bir yapının içinde doğar, sosyal çevresi ile etkileşim içersine girer ve bu sayede hayata bakışı şekillenir.

Çingene/Roman bireyler, kendilerinden olmayanları "gaco" olarak tanımlamaktadırlar. Bu tanımlama, "biz ve öteki" ayrımının temel göstergesidir. "Gaco [çingene olmayan]" ifadesi, diğerlerini kendilerinin bağlı oldukları kültür ve yaşam algısının dışında tutmak üzere tasarladıkları "biz ve öteki" ayrımını güçlü bir şekilde ortaya koymaktadır. Biz ve öteki ayrımı hem diğerleriyle aralarındaki sosyal mesafeyi ayarlamakta, hem de kendi içlerindeki dayanışmanın temellerini oluşturmaktadır. Mahalledeki grup içi dayanışma, içsel bir dayanışma olmaktan çok dışa dönük bir dayanışmadır.

Mahallelinin kimlik algısı tarihsel dönüşüm ve popüler kültürün de etkisiyle değişikliğe uğramıştır. Yerleşik olanlar "çingene" tanımlanmasından rahatsız olmakta ve kendilerini "Roman" olarak tanımlamayı tercih etmektedirler. Buna karşılık kendi aralarında "Çingene" tanımlamasından her hangi bir rahatsızlık duymamaktadırlar. Roman kimliğinin daha fazla tercih edilmesinin nedeni, bu kimliğin kamusal söylemde Çingene kimliğine göre daha fazla kabul görmesi ve daha prestijli bir konumda olmasıdır. "Roman" kimliğinin kabulü, bir bakıma, kendilerini yabancılara [gacolar] karşı daha itibarlı kılacak stratejik bir tercih olarak algılanmaktadır.

Kendileriyle görüşülen bazı Romanlar da kendilerini sadece müslüman olarak tanımlamıştır. Burada dikkat çekici husus, kendilerini tanımlarken zamanın, mekânın ve yabancıların konumunun bu tanımlamada etkili olmasıdır.

Hayat Tarzları

Çingene toplumu, Çingene olmayanların [gacoların] çeşitli ön yargılarına maruz kalmalarına rağmen kendi geleneklerini ve hayat tarzlarını büyük ölçüde muhafaza edebilmişlerdir. Bundaki en büyük pay, diğerlerini ötekileştirerek kendi özgün kültürlerini dış etkilere kapalı hale getirebilmiş olmalarıdır.

Yaşamlarının bir arada olması, mahalledeki çingene kültürünün devam etmesi için önemli bir unsurdur. Bu kültürün baskın olması, diğer yerlerden gelen çingeneler/romanların mahalleye yerleşmelerinde de etkili olmaktadır. Ayrıca demografik çoğunluğun çingenelerden oluşması, semtteki çingenelere hayat tarzlarını devam ettirmede büyük kolaylıklar sağlamaktadır.

Semtteki günlük yaşam hareketli, canlı ve gürültülü bir görünüme sahiptir. Bu kavgalı, gürültülü ve renkli yaşam diğerlerini [gacoları] rahatsız etse de, çingeneler için olağan bir durum olarak algılanmaktadır.

Semtteki çingenelerde homojen bir yapıdan söz etmek mümkün değildir.¹⁰ Semt çingenelerini “Yerleşik Çingeneler/Romanlar” ve “Yarı Göçebe Çingeneler/Romanlar” olarak iki grupta toplamak mümkündür. Yarı göçebe durumdaki çingeneler/Romanlar yerleşik olanlara göre daha varlıklı durumdadırlar. Yarı göçebe konumdakiler, çalışmak üzere yaz mevsimi başlamadan Akdeniz bölgesindeki turistik bölgelere göçmekte, sonbahar mevsimiyle beraber tekrar mahalleye dönmektedirler.

Tekkekapılı olarak adlandırılan grup semte ilk yerleşen Çingene/Roman grubu olup yerleşik bir hayat sürmektedirler. Bunlar, mahallenin yerleşik hayata geçen en eski gurubu olmakla övünmektedirler. “Tekkekapılı” adını, Selâmsız semtindeki Tekkekapısı denilen yerde bulunan “Selâmsız Selami Ali Efendi Tekkesi”nden almıştır. Selami Ali Efendinin yapmış olduğu “Selâmsız Selami Ali Efendi Tekkesi”nden bugün eser kalmamıştır.

Mahalledeki yarı göçebe konumundaki en büyük Çingene/Roman grubu ise “Bandırmalı” diye tanımlanan gruptur. Bu grubun “Bandırmalı” diye tanımlanmasının sebebi, semte Bandırma’dan göç etmiş olmalarıdır. Büyüklerinin Bandırma’ya mübadele sırasında Selanik’ten geldiklerini söylemektedirler. Özellikle Atatürk’ün hemşehrisi olmakla da öğünmektedirler.

Aile Yapıları

Temel toplumsallaşma aracı bütün toplumlarda ailedir. Aile, kültürü aktaran başlıca araçtır. Çocuğun ilk toplumsallaşması da aile ortamında gerçekleşmek-

tedir. Çingene toplumunda aile hayatın tam merkezinde yer almakta ve mevcut kültürün aktarılmasında en önemli işlevi görmektedir.

Mahalledeki çingene ailesi, geleneksel geniş aile karakterini taşımaktadır. Bu geniş aileyi; ana, baba, çocuklar, büyük anne ve büyük babalar oluşturmaktadır. Aileyi oluşturan öğelerin tek tek ele alınarak aile içerisindeki işlevlerinin ortaya konması, Çingene/Roman aile yapısının daha iyi anlaşılmasını sağlayacaktır.

Ailede Rol ve Statü Dağılımı

Birbirleriyle ilişkili birtakım davranış kalıpları bir toplumsal işlev etrafında toplandığında, toplumsal rolleri oluştururlar. Bu anlamıyla bir aile üyesinden bazı tutum, davranış ve ayrıcalıklar beklenir. Birey, kendisinden beklenen bu davranış kalıplarına uyduğu takdirde, rolünü yerine getirmiş olur.¹¹ Toplumsal rol bir kişinin ne yaptığını gösteren işlevsel ve dinamik bir kavramdır. Toplumsal statü ise bu rolün önemine verilen değeri ifade eder.

Çingene ailelerindeki yaşamı ahlâkî ve geleneksel normlar belirlemektedir. Aile içersinde erkekler ve kadınlar bu normlar çerçevesinde ailedeki rollerini üstlenirler. Bu çerçevede erkekler ailenin reisi olup ailenin geçimini sağlamaktan sorumludurlar. Kadınların aile içersindeki rolü, ev işlerini yürütmek, anne olmak, çocukların bakımını üstlenmek ve ailenin geçimini sağlama konusunda erkeğe yardımcı olmaktır. Bu rol dağılımlarını semtte de görmek mümkündür.

Ailede çocukların büyütülmesi daha çok kadınların sorumluluğundadır. Ev dışındaki gelir getiren işte daha çok erkeklerin çalışması yaygın olmakla birlikte, bu konuda da ailelere ve gruplara göre farklılık görülmektedir. Bazı gruplarda ekonomik katkı sağlamaları amacıyla kadınların çalışmalarına izin verilirken, Bandırmalılar gurubunda ve bazı ailelerde kadınların çalışmasına iyi bakılmamaktadır. Semtte “Kâğıtçılar” olarak adlandırılan Çingene/Roman grubunda ise ailenin tüm bireyleri çalışmaktadır. Bu ailelerde kazanılan günlük paralar evin kadınına teslim edilmekte ve evin tüm ihtiyaçlarının kadın tarafından giderilmesi sağlanmaktadır.

Kadınların çalışması konusunda herhangi bir kısıtlama olmayan bir diğer Çingene/Roman gurubu da Tekkekapılı olarak adlandırılan guruptur. Bu gruptaki kadınlar daha çok hamamlarda ve çocuk bakıcılığı gibi işlerde çalışmaktadırlar. Erkekler iş hayatında aktif rol almakta, ailenin geçiminde birinci derecede kendilerini sorumlu tutmaktadırlar. Ancak ev işleri konusunda herhangi bir görev almamaktadırlar. Ev işleri tamamen kadınların sorumluluğuna bırakılmaktadır. Roman ailelerinde otorite figürü babadır. Ailede diğer bireyler babanın otoritesine bağlıdır.

Yaşlılara Bakış

Gelenek ve tecrübenin koruyucusu olan yaşlılar, bütün Çingene gruplarında çok saygın ve yüksek bir konuma sahiptir.¹² Selâmsız Çingene/Roman ailelerinde de yaşlılara çok önem verilmekte ve saygı gösterilmektedir.

Mahalledeki ailelerin büyük çoğunluğu geniş aile modeline uygun ailelerdir. Her ailenin yaşlısı evlenen erkek çocukları ile birlikte yaşamaktadır. Görüşülen kişiler, yaşlıların bakımının öncelikle çocukları tarafından yapıldığını, çocukları olmayan yaşlıların ihtiyaçlarının ise yakınları veya mahalleli tarafından karşılandığını, ayrıca mahallede hiçbir yaşlının huzur evine gönderilmediğini ifade etmişlerdir. Ailede yaşlıların özellikle kendi torunlarının bakımları ile yakından ilgilendikleri gözlenmiştir. Yaşlılar ile beraber oturamayan kardeşler sıkça aile büyüklerini ziyaret etmekte ve onlarla yakından ilgilenmektedirler. Yaşlı kadınlar ile mahalledeki çocuklar arasında sıcak bir ilişkinin olduğu ve kız çocukların -ceviz oyunu gibi- oyunlarına yaşlı kadınların da iştirak ettikleri gözlenmiştir. Ayrıca mahalledeki yaşlı kadınlar, genç kızların geleneklerine bağlı kalmasında otokontrol görevi de yapmaktadırlar.

Çocuklar

Ülkemizde Çingene/Roman vatandaşlarımızın çok çocuklu aile yapısını büyük ölçüde devam ettirdikleri görülmektedir. Oysa günümüz Avrupa Çingeneleri için çok çocuk barınma, yetiştirme, eğitim gibi birçok açıdan aileye sıkıntı kaynağı olarak algılanmaktadır. Öyle ki, çocuklu aileler artık zengin olarak telâkki edilmemektedir.¹³

Selâmsız semtindeki Çingene/Roman ailelerin çocuk sayısı iki ile üç arasında değişmektedir. Yeni evlenen çiftlerin ortak görüşü çok çocuk sahibi olmama yönündedir. Mahalledeki Çingene/Roman ailelerinin çocuklarına olan düşkünlükleri dikkat çekici boyutlardadır. Çocuklara aile dışındakilerce yapılacak her türlü kötü muamele kavga sebebi olarak görülmektedir. Ailelerin çocukları ile ilişkileri daha çok öz bakım ihtiyaçlarını karşılama üzerine kuruludur.

Çocuklar çiçek veya mendil satıcılığı, ayakkabı boyacılığı ve işportacılık gibi çeşitli işlerde çalışarak ailenin geçimine katkıda bulunmaktadırlar.

Ailelerin çocukları ile ilişkileri, serbest [kuralsız] tutum üzerine kuruludur. Bundan dolayıdır ki, okula devam edip bırakan çocukların aileleri “okuldaki ortamın çok kurallı ve disiplinli” olmasından dolayı çocuklarını okula devam ettirmekte güçlük çektiklerini belirtmişlerdir.

Çocuklar sokak aralarında arkadaşlarıyla geç saatlere kadar oynamakta, aileler ise çocuğa her hangi bir sınırlama getirmemektedirler. Kız çocukları daha çok “ceviz oyunu” ve “seksek” oynarken, erkek çocukları babalarının yanında çalışarak erken yaşlarda çalışma hayatına atılmaktadırlar. Mahallede roman olmayan çocuklar bu oyunlara katılmamaktadırlar.

Çingene Çeribaşı

Bir Çingene grubu içerisindeki otorite, gelenek ve karizmayla belirlenmektedir. Toplum önderinin meşruiyeti, çok eski hukukun kutsallığına ve geleneklere dayanmaktadır. Kabilenin çeribaşısı [reisi] seçilen kişi, diğer çingenelerden giysileri ve davranışlarıyla ayrılmaktadır. Otoritesinin alameti, gümüş elma tasvirli ve yuvarlak topuzlu gümüş bastonudur.¹⁴ Günümüzde çingeneler arasında çeribaşılık müessesesi eski özelliğini kaybetmiştir. Selâmsız çingenelerinde/romanlarında çeribaşılık yoktur.

Değişen hayat şartları çingene kültüründe de değişmeler yaratmıştır. Mahallede çeribaşının fonksiyonunu yürüten bir makam da bulunmamaktadır. Mahalledeki çingeneler arasında belirleyici bir makamın olmayışı mahalledeki gruplar arasındaki diyalogsuzluğu da derinleştirmektedir.

Meslek

Romanların/Çingenelerin yaptıkları işlere bakıldığında, bu işlerin ağır beden işçiliği gerektirmeyen, sürekli devamlılık istemeyen, muhasebe ve özel beceri gerektirmeyen işler oldukları göze çarpmaktadır. Genellikle esnek ve sezonluk işleri tercih etmeleri, “tarihsel dışlanma bilinçleri” ile ve yaşadıkları uzun göç yolculuklarıyla açıklanabilir. Esnek ve sezonluk işleri “sahiplenmiş” olmalarını iş piyasasındaki ticarî yeteneklerinin bir göstergesi olarak değerlendirmek de mümkündür. Serbest ve özgür çalışma ortamı, gacıyla girdikleri ilişkilerde kendilerine esnek ve objektif olma gibi bir avantaj sunmakta ve sorumluluk almamaktadır.¹⁵

Geleneksel Çingene mesleklerini demircilik, nalbantlık, bakırcılık, kalaycılık, sepetçilik, elekçilik, altın arayıcılık, seyislik, falcılık, ayı oynatıcılığı, müzisyenlik, bohçacılık, oymacılık şeklinde sıralamak mümkündür.¹⁶ Günümüzde, değişen şartların da etkisiyle bazı Çingene/Roman mesleklerinin yok olduğu görülmektedir. Örneğin kalaycılık, bakırcılık, nalbantlık gibi çağa ayak uyduramayan branşlar yok olmaya başlamıştır. Birçokları seyyar ve gezgin işler yapmaktadırlar. Bu durum Selâmsız çingeneleri için de geçerlidir.

Selâmsız Çingene/Roman erkekleri çok farklı işlerde çalışmaktadırlar. Bu işler arasında çiçekçilik, ayakkabı boyacılığı, seyyar satıcılık, tombalacılık, boya-badana işleri, müzisyenlik, kağıt toplama, mangal kömürü, patates-soğan ve parfüm satma gibi işler de vardır. Kadınlar ise çiçekçilik yapmakta, temizlik işlerinde ve hamamlarda çalışmaktadırlar. Gençler aile büyüklerinin yaptığı işleri yaparak meslek sahibi olmaktadır. Mahalledeki müzisyenler ise Üsküdar'daki ve İstanbul'daki önemli restoranlarda çalışmaktadırlar. Bu müzisyenler sanatlarını mahalledeki düğünlerde de icra etmektedirler.

Dil

Romani yahut Romanes denilen Çingene dili, bilim adamlarına göre, Hint Avrupa dil grubuna aittir. Çingenelerin dili üzerine çalışma yapmış bilim adamlarına göre çingenelerin dillerinin Sanskritçeden geldiği konusunda fikir birliği vardır.¹⁷ Çingene kültürü ve kimliğinin önemli bir göstergesi olan dil olsa da, mahalledeki çingenelerin tamamı Türkçe konuşmaktadır. Ancak bir grup Çingeneler/Romanlar [Kağıtçılar gurubu] kendi aralarında farklı bir şive konuşmaktadırlar.¹⁸ Özellikle yabancıların yanında -gizli konuşma yapacakları durumlarda veya kendi aralarında şakalaşma ve eleştirilerde- bu şiveyi kullanmayı tercih etmektedirler. “Kâğıtçılar” dışında görüşme yaptığımız kişiler “Kâğıtçılar”ın kullandığı bu şiveyi anlamadıklarını ifade etmişlerdir.

Konut Durumu

Osmanlı döneminde olduğu gibi günümüzde de Çingeneler vakıflardan yararlanmayı sürdürmektedirler.¹⁹ Halen Solak Sinan Mahallesi'nde 8, Toygar Hamza Mahallesi'nde ise 17 adet vakıflara ait ev bulunmaktadır.²⁰ Vakıf evlerinin çoğunluğu Çingene/Roman aileler tarafından kiralanmış durumdadır. Kiralanan bu vakıf evleri arasında Bestekâr Katibim Aziz Bey'nin evi de bulunmaktadır.

Mahalledeki ailelerin bir kısmı ev sahibi iken çoğunluğu kiracı konumundadır. Kiralanan dairelerin birden fazla aile tarafından ortak kullanıldığı, bir dairede akraba ilişkisi olmayan iki veya üç ailenin kaldığı görülmektedir.

Evlerde genellikle fazla eşya bulunmama ile birlikte, bu konuda da gruplar arasında farklılıklar görülmektedir. Özellikle “Kâğıtçılar” arasında ev eşyalarının

aile için önemli sayılmadığı gözlenmiştir. Diğer gruplarda ise buzdolabı, çamaşır makinesi ve halı temel ev eşyası olarak görülmektedir. Kış mevsimi dâhil, haftada bir iki kez ev temizliği yapılmaktadır. Özellikle her mevsim halılar ve oturma grupları sokakta yıkanmaktadır. Kış mevsiminde yıkanan eşyaların kurutulması güç olduğundan eşyalar çürümekte ve bu tür eşyalar sıkça yenilenmektedir. Mahalledeki ailelerin birçoğunun ekonomik durumu iyi değildir. Bu yüzden mahalledeki Roman ailelerden birçoğu yerel ve sivil kuruluşların maddi yardım olanaklarından yararlanmaktadır.

Mahalle sakinleri miras paylaşımı konusunda ailenin kız ve erkek çocukları arasında farklılık gözetmektedir. Geleneklere göre yapılan miras paylaşımında erkekler öncelikli konumdadır.

Müzik ve Danslar

Müziğin Çingene hayatında önemli bir yeri vardır. Dünyada Çingeneler üzerine araştırma yapan araştırmacıların ortak kanaati, Çingenelerdeki müzik zevki ve kabiliyetinin başka hiçbir etnik grupta bu kadar güçlü olmadığı doğrultusundadır.²¹ Mahallede de müziğin önemli bir yeri vardır. Müziğe olan tutku kendini özellikle düğünlerde göstermektedir. İstanbul'un çeşitli eğlence mekânlarında müziklerini icra etmekte olan çok sayıda semtli müzisyen bulunmaktadır. Ayrıca mahallede tasavvuf musikisini icra eden ve semazenlik yapan kişiler de bulunmaktadır. Enstrüman çalan semtliler 2007 yılında "Selâmsız Müzik Sevenler Derneği"ni kurmuşlardır.

Semtteki müzisyen ailelerin çocukları müzikle ilk olarak aile ortamında tanışmaktadırlar. Semtte özellikle arabesk, Türk sanat müziği ve popüler müziğe ilgi duyulmaktadır. Hint müziği de dinlenen müzikler arasındadır. Çingenelerin/romanların icra ettikleri müzik aletlerinin başında "İnce saz" dedikleri keman, cümbüş, kanun, klarnet, ud ve darbukadan oluşan enstrümanlar gelmektedir. Bazıları da davul çalmaktadır. Bu kişiler ramazan aylarında "Ramazan Davulcusu" olarak görev yapmaktadırlar.

Yediden yetmişe tüm çingeneler, "Roman Oyun Tarzı" diye tarif ettikleri bir oyunu büyük bir maharetle oynamaktadırlar. Bir Çingene düğününde, çalgıcılar dâhil, herkes bu oyuna katılmakta ve birlikte eğlenmektedirler. Roman oyunu, bel, kalça, bacak ve ayakların ustalıklı kullanıldığı ritmik bir danstır. Erkek olsun, kadın olsun bütün oyuncular bacak, kalça, bel ve göbek hareketlerini zevkle yapmakta ve hem oynayan, hem de seyreden aynı derecede keyif almaktadır. Görüşülen kişilerden bazıları düğünlere dansöz getirilerek düğünlerin renklendirildiğini ifade etmişlerdir.

Yemek Kültürleri

Görüşülen kişiler, mahalledeki ailelerin evde yemek pişirme alışkanlıklarının zayıf olduğunu, daha çok dışarıdan yemek yemeyi tercih ettiklerini, kahvaltılarını ise mahalle bakkalından aldıkları günlük kahvaltılıkla veya mahalledeki fırından aldıkları poğaçaya türü yiyeceklerle yapmakta olduklarını söylemişlerdir. Kavurma ve yumurta, semtli ailelerin öncelikli kahvaltı malzemeleri arasında yer almaktadır. Öğle yemeklerini ise bazı aileler sokaktaki seyyar pilavcılardan karşılamaktadırlar. Akşam yemekleri ise aile fertleri ile birlikte yenmektedir. Ailelerde ızgara türü yiyecekler yaygındır. Çingene/Roman ailelerinin çoğu yiyecek alışlarını günlük yapmaktadırlar.

Evlilik Geleneği

Gelenek Çingene/roman hayatının temelidir. Doğumdan ölüme kadar bütün hayatı gelenek belirlemektedir. Bundan dolayı Çingene/Romanlar kendi gelenek ve kültürlerine sıkı sıkıya bağlıdırlar. Gelenek ve kültürlerini erken yaşta yapılan endogamik (grup içi) evlilikler sayesinde büyük ölçüde muhafaza etmesini bilmişlerdir. Çingene/roman olmayan biri ile evlilik mümkün değildir. Bu tür evlilikler çingenelikten ihraç etmeyi gerektiren davranışlar olarak değerlendirilmektedir. Semtteki çingeneler arasında evlilikler genellikle başlık, değişme veya kaçırma yoluyla yapılmaktadır. Bu üç tür evlilik de erken yaşlarda gerçekleşmektedir. Mahalledeki Çingene/Roman kızların evlenme yaşı 13-16, erkeklerinki ise 15-19'dur.

Ailelerin evlilikleri onaylamadıkları durumlarda kız kaçırma olayları görülmektedir. Kâğıtçılar adıyla bilinen Çingene/Roman grubunda kız tarafı erkek tarafından "başlık parası" istemektedir. Başlık parası sabit bir miktar olmayıp ailelerin ekonomik durumuna göre belirlenmektedir. "Bandırmalı" adıyla bilinen grupta ise başlık parasının alınması tepki ile karşılanmaktadır.

İç güveyilik, ülkemizde ve dünyadaki Çingene/Romanlar arasında hakir görülen ve tasvip edilmeyen bir durumdur.²² Bu durum Selâmsız Çingene/Romanları arasında da benzerlik göstermektedir.

Mahalledeki gruplar kendi içlerinde kız alıp vermektedirler. Çok nadir olmakla birlikte gruplar arasında evlilikler de olmaktadır. Ancak bu durum aileler tarafından iyi karşılanmamaktadır. Mahallede akraba evliliğine ise rastlanmamıştır. Görüşülen kişiler, mahallede çok eşliliğin olmadığını, bu tür uygulamalara karşı olduklarını, nadir de olsa çok evlilik yapan kişilerin mahalleden taşınmak zorunda kaldıklarını ifade etmişlerdir. Ayrıca ailelerde boşanma olayı yok denecek kadar azdır. Evlenen kişilerin yaşlarının küçük olması ve ekonomik sebeplerden dolayı resmi nikâh yerine dini nikâhla evlilikler yapılmaktadır. Çocuklar okul çağına geldikten sonra muhtar ve yerel yönetim işbirliği ile topluca resmi nikâh yapılmaktadır.

Hıdrellez Kutlaması

Türk toplumu arasında kış mevsiminin sona erip baharın gelmesi münasebetiyle yapılan törenlerle ilişkilendirilen Hızır inancı, Hızır'dan beklenen ve istenen dilekleri de şekillendirmiştir. Hıdrellez Türkiye'de insanların isteklerinin gerçekleşmesi amacıyla yapılan bahar bayramlarının en önemlisini oluşturur. Bu şenliklerin büyük bir kısmı bolluk ve bereket muhtevalıdır.²³ Mevsim değişmelerinden biri olan Nevruzda da olduğu gibi, Hıdrellezde de insanın günahlardan arınması için ateşten atlanır, bununla ilgili dualar okunur.²⁴ Gelecek ile ilgili niyetler tutulur, sağlık ve mutluluk dilenir. Talih ve kısmet açtırmak için çeşitli pratikler uygulanır.

Hıdrellez, tabiatın önemli bir geçiş döneminin, eski Türk kültüründen bazı öğelerin İslamiyet öncesi ve sonrası bazı Asya ve Ortadoğu kaynaklı inançlarla birleşerek kutlanmasıdır. Resmî ve dinî kutlamalardan olmamasına rağmen, Hıdrellez, hem Türkiye'de hem de Türkiye dışında yaşayan Türkler arasında özel bir gün olma niteliğini günümüzde de korunmaktadır.²⁵ Bahar ve buna

bağlı olarak bahar bayramı, Türklerin yalnız Türkiye coğrafyasında kutladıkları gün ve törenlerden biri değildir. Orta Asya'da İslamiyet'ten önceki dönemlerde de bahar ve yazaya ilişkin kutlamalar bulunmaktadır. Mevsimsel bir geçiş dönemi töreni niteliği taşıyan Hıdrellez, üç merhaleden oluşmaktadır. 1. 6 Mayıs'tan önce yapılan hazırlıklar, 2. 6 Mayıs'ta yapılan törenler, 3. Bitiş uygulamaları.²⁶

Hıdrellez kutlamalarında bazı gelenekler mutlaka yerine getirilir. Zira halk muhayyilesinde bunlarla ilgili birtakım inanışlar oluşmuştur. Bu geleneğin yaygınlık kazanmasına ve aralıksız olarak yüzyıllardır devam etmesine sebep olan başlıca inanış ve beklentiler şöyle sıralanabilir. 1. Sağlık-şifa arayışları, 2. Bereket, bolluk 3. Uğur-şans, 4. Mucize-keramet 5. Talih ve kısmet arayış ve beklentiler.²⁷ Bu inanışları geleceği öğrenme, dilekler ve talih açma olarak tasnif edebiliriz. Yukarıdaki inanışlar Hızır'ın fonksiyonlarının da belirlenmesine yardımcı olmaktadır.

Mahallede Hıdrellez hazırlıkları 5 Mayıs günü başlar. Gündüz evlerde temizlik yapılarak akşam yapılacak kutlamaya hazırlanılır. Bu kutlama şöyle olur: Mahallede ateş yakılır, mahalle sakinleri ateşin yakıldığı yerde toplanır, maniler söylenir, dualar edilir, dilek dilenir, ateşin üstünden atlanır. Ateşten atlayan kişilerin bir yıl boyunca hastalanmayacağına inanılır. Gül ağacı bereket sembolüdür. Çocuk isteyenler gül ağacına beşik bağlar. Ev isteyen küçük taşlardan dört köşeli ev yapar. Yine bir yılın bol kazançlı geçmesi için gül ağacına çanta asılır ve içi bir yıl para ile dolsun diye ağzı açık bırakılır. Gece Hızır'ın geleceğine ve bunlara el süreceğine inanılır. Gece evlerde dualara devam edilir. 6 Mayıs günü güneş doğmadan Çavuş Dere parkına inilir ve fotoğrafla çoğaltılan paralarla birlikte çimlerin üzerinde yuvarlanılır. Bu yuvarlanmayla yuvarlanan kişinin bir yıl boyunca hastalanmayacağına ve bol para kazanacağına inanılmaktadır. Görüşülen kişiler daha önceleri 6 Mayıs günü pikniğe gidilmekte olduğunu ancak günümüzde ekonomik şartlardan dolayı bu etkinliğin yapılamadığını ifade etmişlerdir. Ekonomik zorluklara rağmen bu gün Babaeski'deki Bolcu Nine türbesine hıdrellezin birinci veya ikinci haftası, bütün yıl evde bereket olması için dilek dilemeye gidilmektedir.

Sonuç

Selâmsız semti eskiden beri Çingene/Roman Mahallesi olarak bilinmektedir. Modern yaşamın değiştirici, dönüştürücü etkilerine rağmen Selâmsız semtindeki Çingeneler/Romanlar gelenek ve kültürlerini büyük ölçüde muhafaza etmeyi başarmışlardır. Semtin sosyokültürel yapısı geçmişte olduğu gibi günümüzde de her zaman dikkat çekici olmuştur.

Semtteki Çingene/Romanlar arasında "Çingene" ve "Roman" olmak üzere iki kimlik tanımlaması olduğu görülmektedir. Kendi aralarında Çingene kimliği kabul görürken, bu kimliğin toplum tarafından aşağı görülmesi nedeniyle dışarıya

karşı “roman” kimliği öne çıkarılmaktadır. Roman kimliği ayrıca kendilerini “Gaco [Çingene olmayanlar]”dan ayırt etme ve onları “öteki”leştirme aracı olarak da kullanılmaktadır. Diğer yandan Çingene kimliği görüşülenlerin çoğu tarafından olumsuzlanmaktadır. Çingene kimliğinin kabul edildiği durumlarda ise, iyi Çingene ve kötü Çingene ayrımı [*Biz söylenen Çingeneler gibi değiliz*] yapılmaktadır. Bu, onların bu kimliğe ilişkin bir kaygı yaşadıklarını göstermektedir. Kuşkusuz bunda Çingene adının Türk toplumunda taşıdığı olumsuz anlamlar belirleyici olmaktadır. Bunların dışında, “*Hepimiz Müslümanız*” ifadesinde olduğu gibi, tüm tanımlamaların yerini Müslüman kimliği de alabilmektedir. Gerçekte bu durum kimliğin *dışarıyla-ötekiyle* kurulan ilişki bağlamında kendini dönüştürme ve sunum halleri olarak algılanabilir. Roman adının ise son dönemlere ilişkin bir tanımlama olduğu belirtilmektedir.

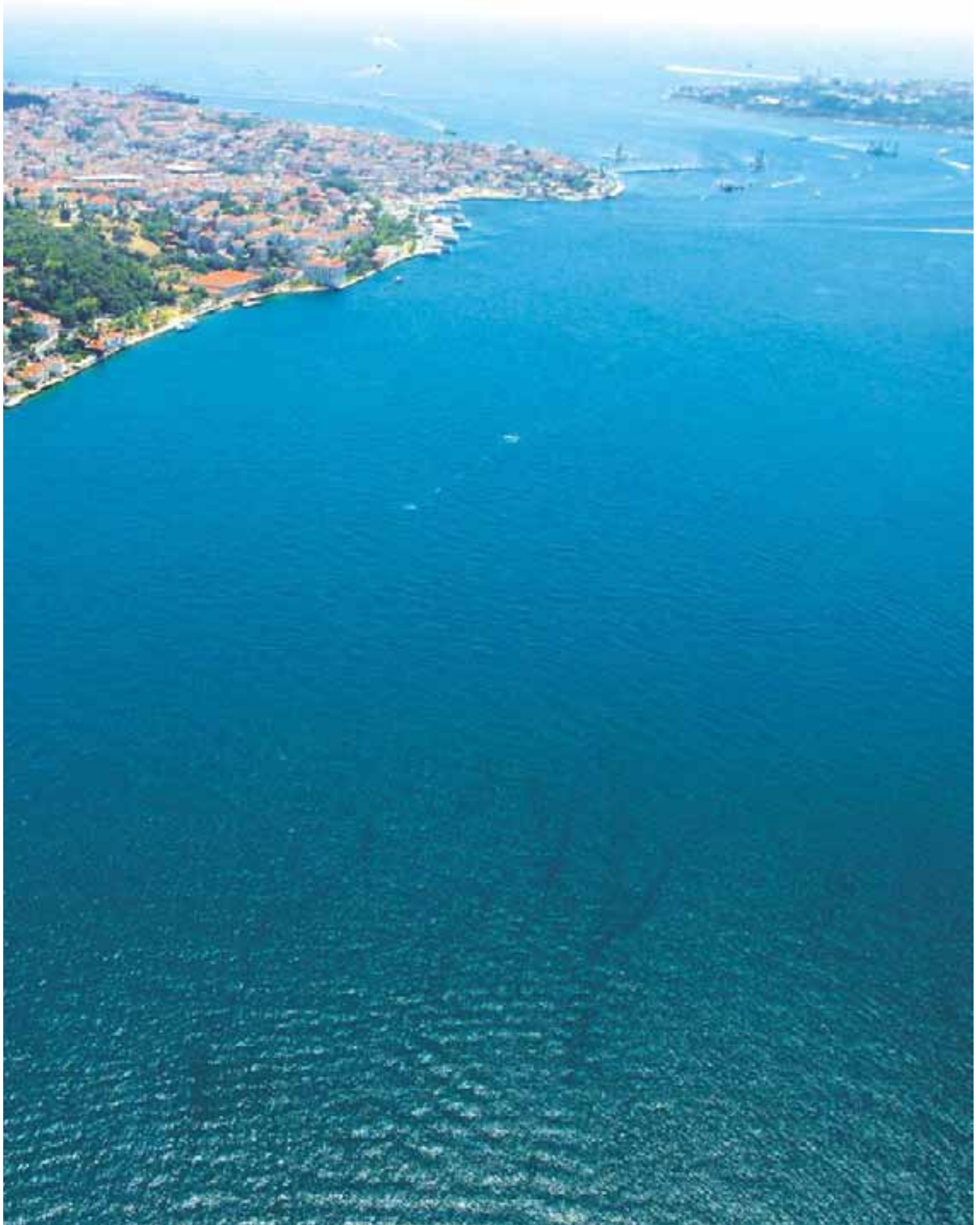
Çingene ve *Roman* kimlikleri, duruma göre kullanımı tercih edilen bir tanımlama olarak yer almaktadır. Semtli Romanlar, yer, zaman ve kurulan sosyal ilişki biçimine bağlı olarak birden çok kimliği kabul edip kullanabilmektedirler. Görüşülenlerin kimliğe yönelik algıları; *Çingene*, *Roman* ve *Müslüman* kimliği üzerinden kurgulanmaktadır. Bu anlamda, kimlik tarihsel olarak kendini dönüştürmekte ve ortama göre şekil almaktadır. Müslüman kimliğine yapılan vurgulamalarda, benzer olma ve birliktelik göstergeleri belirgin bir biçimde ortaya konmaktadır. Diğer yandan, görüşülenlerin “biz” ve “diğeri”ne yönelik vurguları, Çingene olan ve olmayan arasındaki sınırları belirlemede önemli bir noktadır. Görüşülenlerce *biz*, dayanışmayı, birlikteliği ve yerliliği; *diğeri* ise Çingene olmayan, farklılaşmayı yaratan ve olumsuz özellikler taşıyana işaret etmektedir. Bu kurgu, kültürel farklılaşma ve konumlanmanın da bir göstergesidir. Biz ve diğeri ayrımı, tarihsel olarak üretilen ve temelde kendini korumaya yönelik olarak kullanılan bir tanımlama değildir. Selâmsız Çingene/Roman topluluğu, kendilerinden olmayanlar ile evlilik ve sosyal ilişki kurma bakımından içe kapalı bir toplumdur. Evlilikler erken yaşlarda olmaktadır.

Semtteki bu topluluk arasında aile bağlarının sıkı olduğu ve geniş aile yapısının korunduğu gözlenmektedir. Yaşlılara büyük bir saygı gösterilmektedir.

Selâmsız Romanları eski tarihlerden beri Müslümandır. Dindar romanlar semtteki Cerrahi Dergâhı ile yakın ilişki içerisindedir. Müziğe yatkın pek çok roman genci tasavvuf musikisi ile yakından ilgilenmektedir. Selâmi Ali Efendi'nin yapmış olduğu “Selâmsız Selâmi Ali Efendi Tekkesi”nden bugün eser kalmamış olsa da, bu Tekke'nin etkisini semtte yaşayan romanlar üzerinde bugün de görmek mümkündür.

Selâmsız'da yaşayan romanların/çingenelerin sosyokültürel özellikleri tek bir makalede ele alınamayacak kadar çok boyutlu, zengin ve karmaşıktır. Dışarıdan roman kimliği altında tek bir grup olarak görülseler de, kendi aralarında farklı alt gruplardan oluşmaktadırlar. Bu gruplardan bazılarının kimliklerini açıklama konusunda isteksizlik göstermeleri, romanlar üzerinde yaptığımız bu araştırmayı zorlaştıran önemli bir faktör olmuştur.

DİPNOTLAR

* Bu makalenin yazılması konusunda bizleri teşvik eden ve metni okuma inceliğini de gösteren değerli hocamız Hüseyin Altuntaş'a teşekkürü bir borç biliriz.

¹ 31/12/2007 Tarihi İtibariyle Adnks Sonuçları Mahalle Nüfusları TÜİK Kayıtları.

² Solak Sinan muhtarlık kayıtlarına göre.

³ Mehmet Nermi Haskan, *Yüzyıl Boyunca Üsküdar*, İstanbul 2001, I, 448.

⁴ Tuna Baltacıoğlu, "Hacıhüsrev", *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*, III, s. 480-481

⁵ İsmail Altınöz, *Osmanlı Toplumunda Çingeneler*, Doktora Tezi, 2005, İ.Ü.S.E., Tarih Ana Bilim Dalı, s. 167

⁶ Altınöz, a.g.e.,s. 165.

⁷ Altınöz, a.g.e., s. 165.

⁸ Haskan, a.g.m., s. 448.

⁹ Smith, A.D., *Milli Kimlik* (çev. B.S. Şener), İstanbul 1999, s. 155.

¹⁰ Selâmsız semtindeki romanlar beş gruba ayrılmaktadırlar: 1-Kağıtçılar, 2- Tavukçular 3- Adapazarlılar, 4-Tekke Kapılılar 5-Bandırmaçılar.

¹¹ Mahmut Tezcan, *Sosyolojiye Giriş*, Ankara 1993, s. 75.

¹² Ali R. Özkan, "Çingeneler'in Kökeni ve Türkiye'de Çingeneler", *Bir Çingene Yolculuğu*, Fatih Belediyesi Yay., İstanbul 2007, s. 34.

¹³ Özkan, a.g.m., s. 32.

¹⁴ Özkan, a.g.m., s. 127.

¹⁵ Suat Kolukıncı, "Türkiye Çingeneleri", *Yeryüzünün Yabancıları Çingeneler*, İstanbul 2008, s. 49.

¹⁶ Özkan, a.g.m., s. 45.

¹⁷ Jan Yoors, "Gypsy", *Encyclopediad Americana*, XIII, 647-648.

¹⁸ **Küte**= silah, **çova**=insan, **çor**= hırsız **mazız**= güzel, **maker**= yapma, **naş**= gidiyorum, **sokerasa**=ne yapıyorsun, **becamage**= iyiyim vs.

¹⁹ Hüsnü Kayunoğlu, *Sosyal Politika Açısında Vakıflar: XVII. Yüzyıl İstanbul Örneği*, Doktora Tezi 2001, İ.Ü.Sosyal Bilimler Enstitüsü, s. 21.

²⁰ İstanbul Vakıflar Bölge Müdürlüğü kayıtlarına göre.

²¹ Özkan, a.g.m, s. 37.

²² Özkan, a.g.m., s. 51.

²³ Yaşar Kalafat, "Yenigün / Nevruz ve Döneme Bağlı Merasimlerde Bereket Motifi", *Anayurttan Atayurda Türk Dünyası, Nevruz Özel Sayısı*, sy. 12 (1997), s. 39.

²⁴ Pertev Naili Boratav, *100 Soruda Türk Folkloru*, İstanbul 1994, s. 224.

²⁵ Umay Günay, "Ritüeller ve Hidrellez", *Milli Folklor*, sy. 26 (1995), s. 3.

²⁶ Orhan Acıpayamlı, "Türkiye'de Bahar Bayramı Hidrellez", *Antropoloji*, sy. 8, (1973-1974), s. 22.

²⁷ Bahaeddin Ögel, *Türk Mitolojisi II*, Ankara 1995, s. 89.

XV- XVII. Yüzyıllarda Üsküdar Nahiyesi Köylerinde Sosyal ve İktisadî Hayat

YRD. DOÇ. DR. M. HANEFİ BOSTAN

Marmara Üniversitesi

Bu yazı Osmanlı sosyal ve iktisadî tarihinin temel kaynak serilerinin başında gelen Tahrir Defterlerine dayalı olarak XV-XVII. yüzyıllarda Üsküdar merkezli “nâhiye” denilen idarî bölgenin toplumsal ve ekonomik durumunu ortaya koymak üzere hazırlanmıştır. İstanbul’un karşısında bir bakıma İstanbul’un Anadolu yüzünü oluşturan Üsküdar’ın gerçekten bu hususiyete sahip bulunup bulunmadığı suali bu yazının ana temasını teşkil etmektedir. Türkler’in İstanbul’u ilk gördüğü yer olan Üsküdar’ın Osmanlı idaresi altında kazandığı yeni terkinin mahiyeti söz konusu kaynakların çerçevesinde şüphesiz önemli bir yere sahiptir. Bu bakımdan ele alınan konu, idarî durumun özelliğinin tespitinin ardından köylerin durumunu, sosyal ve iktisadî hayatın niteliğini incelemeyi hedeflemektedir. XV-XVII. yüzyıllarda idarî-askerî yönden Üsküdar, Kocaeli (İznikmit-İzmit) sancağına bağlı Gebze kazası içinde yer almaktadır. İdari-kazai yönden Üsküdar kadılığına bağlıdır. Üsküdar kadılığı beş naiplikten oluşmaktadır ki, bu naipliklerden biri de Üsküdar nahiyesi naipliğidir. 1513-1520 tarihlerine ait kayıtları ihtiva eden 1 Numaralı ve 1521-1524 (h. 927-930) tarihli sicil kayıtlarını içeren 3 Numaralı Üsküdar Şer’iyye Sicillerine göre; Üsküdar naibine tayin edilen köylerin sayısı 18 adettir. Bu köyler şunlardır: Samandıra, Soğanlık, Viranköy, Yakacık, Nerdubanlu, Küçük Tutulu, Reislü (2 köy), Yenice, Kısıklı, Çengelköy, İstavroz, Heregedun (Kadıköy), Kuzguncuk, Kartal, Başbüyük, Karamanlu, Salihlü.¹ Ancak bu 18 köy içinde sıralanmayan Bulgurlu, Çamlıca, İlsuluk ve Maltepe köylerinin de Üsküdar nahiyesine tâbi olduğu anlaşılmaktadır.² Üsküdar merkezi yakınında bulunan İbrahim Ağa Zaviyesi³ ayrı bir yerleşim birimi olarak ele alınmıştır. Arşiv kayıtlarında geçen Üsküdar nahiyesine tâbi yerleşim yerlerinden Büyükbaşlı köyü; Maltepe ilçesine tâbi bugünkü Başbüyük semtinde, Çenger veya Çengel şeklinde kaydedilen iskân birimi bugünkü Çengelköy ve çevresinde, İstavroz köyü bugünkü Beylerbeyi ve Kuzguncuk’da, Yenice köyü ise

Göksu Deresinin Üsküdar tarafında yer alan bugünkü Kandilli ve Yeniköy çevresinde⁴, Viranköy bugünkü Erenköy ve İçerenköy semtlerinin çevrelediği alanda yer almaktaydı. Salihlu (Küçüksulu) köyü Samandıra dolaylarında⁵, Reislü köyü de Çamlıca'ya yakın bir yerdeydi.⁶ İbrahim Ağa Zaviyesi, Karacaahmet mezarlığı ile Kadıköy arasındaki Ayrılık Çeşmesi'nin bulunduğu alanda yer alan İbrahim Ağa Çayırı semtinde bulunmaktaydı.⁷ Görüldüğü üzere XV, XVI ve XVII. yüzyıllarda Üsküdar nahiyesine tâbi kır iskân yerleri Küçüksu'dan Dudullu'ya, buradan Samandıra, Yakacak ve Kartal'a uzanan geniş bir coğrafi alanı içine almaktadır. XVIII. yüzyılda Viran, İstavroz, Kuzguncuk, Çenger, Bulgurlu, Nerdubanlu, Kadıköy, Yenice ve Reislü Üsküdar nahiyesine, Büyükbaşlı, Samandıra, Dudullu, Salihlü, Maltepe, Kartal, Soğanlık ve Yakacak köyleri de Kartal (Adalar) nahiyesine tâbi bulunuyordu.⁸

Sosyal ve İktisadî Hayat

A- Nüfus

İstanbul'un fethinden sonra, Üsküdar nahiyesine tâbi kır iskân yerlerinde yaşayan halkla ilgili bilgi veren ilk arşiv kayıtları II. Mehmed dönemine aittir. Vakıf Defteri'nden oluşan bu kayıtların kesin tarihi belirtilmemekle beraber 1453-1481 tarihleri arasındaki bir tarihe ait olduğu muhakkaktır. Bu vakıf kayıtları içinde yukarıda sıralanan 22 ayrı yerleşim biriminden yalnız Çamlıca, Çengelköy ve Kartal köylerinin nüfusu ile ilgili bilgi bulunmaktadır. Bu dönemde Çamlıca'da 12 Müslüman hane, Çengelköy'de 23 gayr-i müslim hane, Kartal'da da 24 gayr-i müslim hane⁹ olmak üzere toplam 59 haneden oluşan bir nüfus yaşamaktaydı. Bunlar da yaklaşık 300 kişilik bir nüfusa tekabül etmekteydi.¹⁰

TABLO: I

Fatih Sultan Mehmed Döneminde (1453-1481) Üsküdar Nahiyesinin Kır İskân Yerlerinin Nüfusu (Ali Emiri, Nr. 40)

YERLEŞİM YERLERİ	MÜSLÜMAN			GAYR-İ MÜSLİM			TOPLAM NÜFUS				
	HANE	MÜCERRED	MUAF	HANE	MÜCERRED	MUAF	HANE	MÜCERRED	MUAF	TAHMİNİ NÜFUS	
Çamlıca	12	-	-	60	-	-	-	12	-	-	60
Çengel (Çengelköy)	-	-	-	23	-	-	115	23	-	-	115
Kartal	-	-	-	24	-	-	120	24	-	-	120
TOPLAM	12	-	-	60	47	-	235	59	-	-	295

XV - XVII. YÜZYILLARDA ÜSKÜDAR NAHİYESİ
KÖYLERİNDE SOSYAL VE İKTİSADİ HAYAT

XVI. yüzyılda Üsküdar nahiyesinin kır iskân yerleşim yerleri hakkında bilgi veren ilk defter yine Vakıf Defteri olup, bu defter 1523 (h. 929) tarihlidir. Defter'deki verilere göre; Çamlıca köyünde 2 hane müslüman, Çengelköy'de 57 hane ve 18 mücerred (yetişkin bekâr erkek) müslümana karşılık, 13 hane ve 6 mücerred gayr-i müslim olmak üzere toplam 70 hane ve 24 mücerredten oluşan bir nüfus ikamet etmekteydi. Kartal köyünde de 40 hane ve 11 mücerred gayr-i müslim yaşamaktaydı. Bir önceki defterde yer almayan Heregedun nam-ı diğer Kadıköy'ünde 10 hane ve 1 mücerred müslüman, 55 hane ve 9 mücerred gayr-i müslim, İstavroz (Beylerbeyi) köyünde 20 hane ve 7 mücerred müslüman, 46 hane ve 6 mücerred gayr-i müslim, Reislü köyünde de 22 hane, 5 mücerred ve 1 muaf hane müslümandan meydana gelen nüfus iskân etmekteydi. Bunların dışında köy olmamakla birlikte İbrahim Ağa Zaviyesi adıyla anılan zaviyede 7 hane müslümanın kaydı bulunmaktaydı.¹¹

1523 yılında bu yerleşim yerlerinde 119 hane ve 31 mücerred müslümana karşılık, 154 hane ve 32 mücerred gayr-i müslim yaşamaktaydı. 273 hane ve 63 mücerredten meydana gelen müslim ve gayr-i müslim nüfusu, yaklaşık 1430 kişiden ibaretti.¹²

TABLO: II

1523 (H.929) Tarihinde Üsküdar Nahiyesinin
Köy İskân Yerlerinin Nüfusu (Mad, Nr. 22)

YERLEŞİM YERLERİ	MÜSLÜMAN				GAYR-İ MÜSLİM					TOPLAM NÜFUS				
	HANE	MÜCERRED	MUAF	TAHMİNİ NÜFUS	HANE	MÜCERRED	MUAF		TAHMİNİ NÜFUS	HANE	MÜCERRED	MUAF		TAHMİNİ NÜFUS
							HANE	MÜCERRED				HANE	MÜCERRED	
Çamlıca	2	-	-	10	-	-	-	-	-	2	-	-	-	10
Çengel (Çengelköy)	57	18	-	303	13	6	-	-	71	70	24	-	-	374
İstavroz-Kuzguncuk	20	7	-	107	46	6	-	-	236	66	13	-	-	343
Kadıköy	10	1	-	51	55	9	-	-	284	65	10	-	-	335
Kartal	-	-	-	-	40	11	-	-	211	40	11	-	-	211
Reislü	22	5	1	120	-	-	-	-	-	22	5	1	-	120
İbrahim Ağa Zaviyesi	7	-	-	35	-	-	-	-	-	7	-	-	-	35
TOPLAM	118	31	1	626	154	32	-	-	802	272	63	1	-	1428

1521-1524 (h. 927-930) tarihlerine ait sicil kayıtlarını ihtiva eden 3 Numaralı Üsküdar Şer'iyye Sicili'ne göre Üsküdar nahiyesinin iskân birimlerinden Kadıköy'de 33 hane gayr-i müslim, Nerdubanlu'da 16, Karamanlu'da 6,

Reislü'de 16, Başbüyükülü'de 8, Soğanlı'da 10, Samandıra'da 22, Salihlü'de 9, Sarulu (Tutlu)'da 7, Küçük Dudullu'da 7, Küçük Reislü'de 6 ve Yenice köyünde de 7 hane müslüman yaşamaktaydı.¹³

1530 yılı tahrir kayıtlarında Üsküdar nahiyesine tâbi 17 köy ve 1 zaviyede nüfus kaydına rastlanmaktadır.¹⁴ İlsuluk, Kısıklı ve Samandıra köylerinde nüfus görülmemektedir. 1521-1524 tarihlerini taşıyan sicilde Samandıra köyünün nüfusu ile ilgili verilen rakamlar 1530'da da esas alınmıştır. Bu tarihte İbrahim Ağa Zaviyesi'nde 5'i muaf olmak üzere 8 hane bulunmaktaydı. Bu tarihte en çok nüfusun sırasıyla Kadıköy, Çengelköy ve İstavroz köylerinde bulunduğu tespit edilmektedir.¹⁵

1530 yılında nahiyenin kır iskân yerlerinde yaklaşık 3100 kişiden oluşan bir nüfus yaşamaktaydı. Bu nüfusun yaklaşık 1500 kişisi gayr-i müslim (%48), 1600 kişisi de müslümandı (%52). Gayr-i müslim nüfus Çengel, İstavroz, Kadıköy, Kartal ve Maltepe'de ikamet etmekteydi. Gayr-i müslim nüfusun yaklaşık %1.62'sini mücerredler (yetişkin bekar erkekler), geriye kalanını da haneler meydana getirmekteydi. Müslüman nüfusun %3'ü mücerredlerden, %97'si de hanelerden oluşmaktaydı.

XVI. asrın ortalarında, Üsküdar nahiyesinin kır iskân merkezleri ile ilgili bilgi veren biri tahrir, diğeri de vakıf tahrir olmak üzere iki mufassal defter bulunmaktadır. Bu iki defter de 1561 tarihlidir. 1561 tahrir kayıtlarına göre nahiyeye bağlı 20 köy yerleşim biriminden 17'sinde ve 1 zaviyede nüfus kaydına rastlanmaktadır.¹⁶ 1530 yılında Çamlıca köyünde nüfus bulunurken 1561 yılı kayıtlarında bu köyde nüfus kaydedilmemiştir. Yine İlsuluk ve Kısıklı köylerinde nüfus yazılmamıştır. Toplam 812 hane, 290 mücerred ve 21 muaf hane ile 1 muaf mücerredten oluşan nahiyenin kır yerleşim yerlerindeki nüfusu yaklaşık 4500 kişiden meydana geliyordu.¹⁷ Gayr-i müslim nüfus 459 hane ve 190 mücerreden, müslüman nüfus da 374 hane ve 101 mücerredten teşekkül ettiği tespit edilmektedir. Toplam nüfusun %55.76'sı gayr-i müslimlerden, %44.23'ü de müslümanlardan oluşmaktadır. Zimmî nüfusun %7.64'i mücerredlerden, %92.35'i hanelerden, müslüman nüfusun da %5.12'si mücerredlerden ve %94.87'ü de hanelerden meydana gelmektedir.

XVI. yüzyılın son çeyreğinden XVII. yüzyılın ilk çeyreğinin sonuna kadar Üsküdar nahiyesinin kır yerleşim birimleri ile ilgili bilgi veren üç adet mufassal Tahrir Defteri bulunmaktadır. Bu defterlerin ikisi Başbakanlık Arşivi'nde, biri de Tapu Kadastro Kuyud-ı Kadime Arşivi'ndedir. Başbakanlık Arşivi'nde bulunan 630 numaralı defter h. 999 (m. 1590-1591) tarihlidir ve vakıf müsveddesidir. 733 nolu defter, timar-vakıf defteri olup, I. Ahmed dönemine (1603-1617) aittir. Bu defter, 49 numaralı defterin bir anlamda aslı olarak değerlendirilmektedir. 49 nolu defter Tapu Kadastro Arşivi'nde olup, h. 1034 (m. 1624) tarihlidir ve mufassal dirlik defteridir.¹⁸

XVII. yüzyılın ilk çeyreği ile ilgili bilgi veren tahrir kayıtlarında Bulgurlu köyü haricindeki diğerköylerinden Çengelköy, İstavroz (Beylerbeyi-

XV - XVII. YÜZYILLARDA ÜSKÜDAR NAHİYESİ
KÖYLERİNDE SOSYAL VE İKTİSADİ HAYAT

TABLO: III

XVI. - XVII. Yüzyıllarda Üsküdar Nahiyesinin Kır İskân Merkezlerindeki

YERLEŞİM YERLERİNİN ADLARI	1520 YILI (TD.438)				TAHMİNİ NUFUS	1561 YILI (TD.438-TK.FKA. 379)				TAHMİNİ NUFUS	1890-1824 YILLARI (TD.620,733-TK.FKA. 49)				TAHMİNİ NUFUS
	HANE	MÜCERRED	MUAF	MÜCERRED		HANE	MÜCERRED	MUAF	MÜCERRED		HANE	MÜCERRED	MUAF	MÜCERRED	
Bulgurlu	28	11	13	-	291	33	19	2	-	299	28	20	-	-	148
Büyükbaşlı (Beyhüyük)	32	11	2	-	181	26	8	4	-	158	23	12	-	-	127
Çamlıca	2	-	-	-	10	Kayıtlı kaydedilmemiştir *				Kayıtlı kaydedilmemiştir *					
Çengel (Çengelköy)	75	-	-	-	375	144	60	-	-	708	104	31	-	-	551
Haslak	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	11	-	-	-	55
İstavroz-Kuzguncuk	61	7	31	-	387	124	51	4	-	691	90	38	-	-	488
Kadıköy	60	8	31	-	463	102	60	-	-	570	79	43	2	-	438
Kazamanlı	18	2	-	-	82	13	4	2	-	79	8	7	-	-	47
Kartal	40	10	-	-	210	57	27	-	-	312	57	27	-	-	312
Kısıklı	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Maltepe n.d. Ören	51	-	-	-	258	55	-	-	-	278	49	2	-	-	247
Nerdubanlı (Merdivenköy)	28	1	4	-	161	48	23	-	-	263	28	15	-	-	153
Reislü	21	-	8	-	135	17	-	-	-	85	17	19	-	-	104
Salihli (Salih n.d. Köçüksulu)	9	1	-	-	46	12	-	-	-	60	14	8	-	-	78
Sarımanlı	22	-	-	-	110	49	13	7	1	294	38	8	1	-	208
Sarıbayrak n.d. Tutlu (Dudullu)	4	3	3	-	38	17	4	-	-	89	4	-	-	-	20
Soğanlı	5	2	10	-	77	18	7	-	-	97	22	10	-	-	120
Vıran (Frenköy)	28	5	5	-	170	45	7	1	-	237	29	12	1	-	162
Yakacak	4	-	1	-	25	9	2	-	-	47	5	2	-	-	27
Yının	8	7	2	-	57	13	3	-	-	68	8	1	2	-	41
İbrahim Ağa Zaviyesi	2	-	5	-	40	10	2	-	-	52	10	2	-	-	52
TOPLAM	504	68	95	-	3063	812	290	21	1	4456	620	257	4	-	3327

Nüfusu Kuzguncuk), Çamlıca, Kadıköy, Kartal, Maltepe, Nerdubanlı ve Reislü köyleri ile ilgili bilgi yoktur. Nüfusla ilgili bu eksiklik 1590-1591 tarihli 630 numaralı müsvedde Tahrir Defteri'nde yer alan verilerle giderilmeye çalışılmıştır. 630 numaralı defter zamanla uğradığı tahribattan dolayı bazı yerleşim yerlerinin adları okunamamakta, bazı sayfaları çürüdüğünden iskân yerleri tespit edilememektedir. Bu nedenle Kartal köyü ve İbrahim Ağa Zaviyesi ile ilgili nüfus bilgileri tespit edilemediğinden Tapu Kadastro Arşivi'nde bulunan h. 969 (m. 1561-1562) tarihli Vakıf Tahrir Defteri'ndeki veriler XVII. asrın ilk çeyreği için de kullanılmıştır.

Bu bilgiler ışığında XVII. yüzyılın ilk çeyreğinde Çamlıca ve Kısıklı köylerinin dışında toplam 18 köy ve bir zaviyede 624 hane ve 257 mücerredten oluşan, yaklaşık 3400 kişilik bir nüfus ikamet etmekteydi.¹⁹ Toplam nüfusun 269 hane ve 116 mücerredi müslümanlardan, 355 hane ve 141 mücerredi de gayr-i müslimlerden meydana gelmekteydi.²⁰ Müslümanlar yaklaşık 1500 kişilik tahmini nüfuslarıyla toplam nüfusun %44'ünü, gayr-i müslimler yaklaşık 1900 kişilik nüfuslarıyla %56'sını teşkil etmekteydi. Müslüman nüfusun %92.06'luk bölümü hanelerden, %7.93'lük bölümü de mücerredlerden, gayr-i müslim nüfusun ise

Melling'in
tasviri ile
Çamlıca'dan
Üsküdar ve
Boğaziçi

%92.64'lük bölümü hanelerden, %7.35'lik bölümü de mücerredlerden oluşmaktaydı.

Gayr-i müslimler Kadıköy, Çengelköy, İstavroz (Beylerbeyi-Kuzguncuk), Maltepe ve Kartal'da iskân ederken²¹, müslümanlar Bulgurlu, Başbüyük, İlsuluk, Karamanlu, Nerdubanlu, Reislü, Salihlü, Samandıra, Dudullu, Viran, Yakacık ve Yenice köylerinde ikamet etmekteydi. Gayr-i müslimlerin yoğunlukta bulunduğu Kadıköy'de 5 hane, İstavroz'da 14 hane ve Çengelköy'de de 5 hane müslüman iskân etmekteydi.²²

1530 yılında Üsküdar nahiyesine bağlı köy iskân yerlerinde toplam 3100 kişiden teşekkül eden nüfus 1561 yılında 4500 kişiye yükselerek %45.16 oranında artmıştır. 1600-1624 yıllarında ise bir önceki tahrire oranla nüfusun artması gerekirken,

XV - XVII. YÜZYILLARDA ÜSKÜDAR NAHİYESİ
KÖYLERİNDE SOSYAL VE İKTİSADİ HAYAT

aksine 3400 kişiye düşerek %25 oranında azalmıştır. Yaklaşık bir asırlık dönemde nüfusun %100 oranında çoğalması gerekirken, bu dönemde toplam artışın %10 nispetinde kaldığı yapılan hesaplamalardan ortaya çıkmaktadır.

Nüfusun bir asırlık dönemde (1530-1624) küçük bir oranda artması ve özellikle 1561-1624 yılları arasında %25'e yakın bir oranda düşmesine neden olan önemli olaylar bölgede cereyan etmiş olmalıdır. Yine gayr-i müslimlerin çoğunlukta bulunduğu Çengelköy ve İstavroz köylerinde dönemler itibariyle nüfusta önemli yükselmeler ve düşmeler göze çarpmaktadır. Nitekim II. Mehmed döneminde (1453-1481) Çengelköy'ün tahmini nüfus 115 kişi iken, 1523 yılında 374 kişiye, 1561'de 738 kişiye çıkmış ve XVII. yüzyılın başlarında 551 kişiye düşmüştür. İstavroz köyünün tahmini nüfusu 1523'te

343 kişi iken, 1530'da 367, 1561'de 780 kişiye yükselmiş, XVII. yüzyılın başında da 488 kişiye inmiştir.²³

Nüfusun yükselmesine neden olan faktörlerin başında adı geçen köy yerleşim birimlerine dışarıdan yapılan iskânın büyük bir etkisi bulunmaktadır. Nitekim 1561 tarihli vakıf tahrir kayıtlarına göre İstavroz ve Kuzguncuk köylerinde ikamet eden 110 hane ve 44 mücerred gayr-i müslim nüfusun 56 hane ve 21 mücerredinin "kadim" gebran olduğu, 15 hane ve 6 mücerredin Kuzguncuk köyüne "hariçten" gelip yerleştiği, 39 hane ve 17 mücerredin İstavroz köyüne dışarıdan gelip "mütemekkin" olduğu belirtilmektedir.²⁴ Kartal köyündeki 57 hane ve 27 mücerreden ibaret nüfusun 23 hane ve 9 mücerredinin "hariçten gelüp zikrolunan karyeye mütemekkin olan yava kafirler" olduğu ifade edilmektedir.²⁵ Kadıköy'deki toplam 97 hane ve 59 mücerreden oluşan gayr-i müslim nüfusun 44 hane ve 13 mücerredini "hariçten gelüp zikr olunan karyeye mütemekkin olan yava kâfirler" olduğu kaydedilmektedir.²⁶ Maltepe köyündeki toplam 55 haneden meydana gelen gayr-i müslim nüfusun 29 hanesi ortakçı kullardan oluşmaktaydı.²⁷ 1530 yılı kayıtlarına göre Maltepe'deki ortakçı kullar 18 haneden ibaretti.²⁸ Ortakçı kulların XVII. yüzyılın başlarında 21 hane ve 1 mücerreden ibaret olduğu görülmektedir.²⁹

Üsküdar nahiyesine tâbi köy yerleşim yerlerine dışarıdan yapılan iskânın devam ettiği anlaşılmaktadır. Nitekim XVII. yüzyılın başlarında Çengelköy'de ikamet eden gayr-i müslim nüfusun 37 hane ve 10 mücerredini "hariçten gelip karye-i mezbure mütemekkin olan yava kafirler" olduğu belirtilmektedir.³⁰ İstavroz köyündeki gayr-i Müslimlerin 21 hane ve 20 mücerredini "gebran-ı kadîm", 16 hane ve 9 mücerredini hariçten gelip yerleşenler, 10 hane ve 2 mücerredini hala gelip mütemekkin olanlar, 6 hane ve 5 mücerredini Kuzguncuk köyüne dışarıdan gelip yerleşenler, 23 hane ve 2 mücerredin "hala gelip mütemekkin olan yava kafirler" olduğu kaydedilmektedir.³² Yine Kadıköy'deki toplam 74 hane ve 43 mücerreden ibaret gayr-i müslim nüfusun 22 hane ve 12 mücerredini dışarıdan gelip bu köye yerleşen "yava kafirler" olduğu kayıtlardan ortaya çıkmaktadır.

XVII. yüzyılın başlarına ait tahrir kayıtlarında Çengelköy'ün "kadimî" kafirleri arasında 2 hane Trabzonlu'ya ve hariçten gelenler içinde de bir Bulgar'a rastlanmaktadır.³³

Dışarıdan gelip Üsküdar nahiyesine tâbi köy iskân birimlerine yerleşenlerin bunlarla sınırlı olmadığı çeşitli kayıtlardan anlaşılmaktadır. Nitekim 1561 tarihli Vakıf Tahrir Defteri'nde yer alan kayıtlara göre Çengelköy nüfusu içinde 6 nefer Hıristiyan Trabzonlu ve 2 nefer de Rumelili bulunmaktaydı. Yine aynı tarihlerde Kadıköy'de 1 nefer hıristiyan Trabzonlu'nun kaydı söz konusudur.³⁴

1513-1520 tarihli sicil kayıtlarına göre Çengelköy'e iskân eden 4 nefer ve Kadıköy'e yerleşen 22 nefer yava zimmilerine aynı köylerde yaşayan başka zimmilerin, bunların zararlarına ve yerleştikleri yerlerden başka yerleşim yerlerine gidip yerleşmeyecekleri hususunda kefil oldukları belirtilmektedir.³⁵ Yine 1521

tarhli sicil kayıtlarında Çengelköy ve Kartal köyündeki birer gayr-i müslim levende aynı köylerdeki zimmîlerin kefil oldukları kaydedilmektedir.³⁶ Kadıköy'deki 33 neferden oluşan gayr-i müslim nüfus içinde 3 nefer levend bulunmakta ve bunlardan birinin Arnavut olduğu görülmektedir.³⁷

1524 yılı başında Gebze kadısına gönderilen bir hükümde Kadıköy, İstavroz ve Kuzguncuk köylerinde eskiden “fonder” sandalları olup bunların yasaklandığı, ancak hariçten çok sayıda kişi gelerek adı geçen köylere iskân olduğu ve bu kişilerin sandalları tekrar ihdas ederek Rumeliye mal alıp götürdükleri ve vergi vermediklerinden bahisle bu durumun önlenmesi istenmektedir.³⁸

1528 yılının Mart ayında Gebze kadılığı ile yöresinde ve Şile-Maltepe taraflarında bulunan yava kafirler ve levendlerin sürülmesi için bir hüküm çıkarıldı. Bu hüküm gereğince düzen ve intizamı bozanlar dağıtılmaya çalışılmıştır. Ancak bu uygulamanın pek başarılı olamadığı iki yıl sonra bütün evlü ve ergen yerlü ve levend zimmîlerinin birbirlerine kefil yapılması yoluna gidilmesinden anlaşılmaktadır.³⁹

29 Mart 1543 tarihli bir sicil kaydında Maltepe köyünde zimmî sürgünlerin varlığından söz edilmektedir.⁴⁰ 1563-1564 tarihli kayıtlarda Çengelköy'de 3 Arnavut, 2 Semendireli, 1 Trabzonlu, 1 Eflaklı, 1 Pendikli ve 1 levend, İstavroz-Kuzguncuk köyünde de 3 Arnavut, 2 Eğribozlu ve 5 levend iskân etmekteydi.⁴¹

27 Ağustos 1565 (Selh-i Muharrem 973) tarihli bir mühimme kaydında Çengelköy ve civar yerlerden ne idüğü belirsiz kişilerin başka yerlere kayıkçılar tarafından geçirilmemesi emredilmektedir.⁴² 14 Eylül 1565 (18 Safer 973) tarihli Üsküdar kadısına gönderilen bir hükümde, daha önce Rumeli'den Anadolu'ya kafir levend geçmemesi ve halktan hiç kimsenin kafir levend esirleri hizmetçi olarak istihdam etmemesi hususunda emir gönderildiği hatırlatılarak, şimdi bu emre aykırı hareket edilerek kafir levendlerin tekrar Anadolu'ya geçtiğine dair haberler alındığından, bu işle bizzat ilgilenererek bu levendlerin tespit edilmesi ve tekrar Rumeli yakasına sürdürülmesi, artık bundan böyle levendlerin Anadolu'ya geçmemeleri ve halkın da kafir levend istihdam etmemeleri hususunda uyarılması, aksi taktirde cezalandırılacaklarının bildirilmesi istenmektedir.⁴³

XVI. yüzyılın sonu ile XVII. yüzyılın başlarında Osmanlı merkez idaresi İstanbul'a göç edenlerin sayısını sınırlandırmaya çalıştığı, Üsküdar ve çevresine “nâ-malum adamların” geçirilmemesine dikkat edildiği ve halkın bu konuda uyarıldığı belirtilmektedir.⁴⁴

1745 ve 1747 tarihli iki ayrı ahkam kaydında, Üsküdar'a bağlı İstavroz, Kuzguncuk ve Çengel köylerinde mütemekkin olup bahçıvanlıkla uğraşan ve bu köylerin kayıtlı reayası olmayıp misafireten buralarda bulunan gayr-i Müslimler'den ispençe vergisi talep edildiği, ancak bunun doğru olmadığı bildirilmekte ve bu durumun önlenmesi istenmektedir.⁴⁵

İstanbul ve Trabzon kadularına hitaben 15 Şubat 1743'te yazılan bir başka hükümde, Trabzon sancağına bağlı bazı zeamet köylerinin kayıtlı reasından olan

şahısların İstanbul'un köy, kasaba ve askeri çiftliklerinde sakin ve mütemekkin olduğu, bunların eski yerlerine nakl ve iskân edilmeleri emredilmektedir. Yine 27 Aralık 1762 tarihli bir başka ahkâm kaydında Üsküdar'a tâbi Kadıköy'de 20 sene-den beri sakin olan Badracık kazası Latoş köyünün kayıtlı reayasından olan kişilerin eski yerlerine nakl ve iskân edilmeleri buyrulmaktadır.⁴⁶

XVII. yüzyılın başlarına ait bir kayıta Şile kasabası sakinlerinden bir zimmînin Çengelköy'de oturduğu ve sefine işlettiği anlaşılmaktadır.⁴⁷

Görüldüğü üzere Üsküdar nahiyesine tâbi iskân yerlerinde nüfusun çoğalmasına etki eden en önemli faktör içe yönelik iskân siyasetidir. Zaman içinde levendlerin ve yava kafirlerinin asayişin bozulmasında önemli rolleri olmuştur. Düzenin bozulması ve işsizliğin gelen yoğun nüfustan dolayı artması üzerine levendler ve yava kafirleri başta olmak üzere çok sayıda nüfusun eski yerlerine dönmesi için yoğun gayret gösterilmiştir.

Kayıtlarda geçmesine rağmen nüfusu konusunda bilgi verilmeyen Kısıklı köyünün Çamlıca köyü ile birlikte ele alındığı düşünülmektedir. Kuzguncuk sicil kayıtlarında müstakil köy olarak zikredilmekle beraber tahrir kayıtlarında İstavroz köyü içinde değerlendirilmektedir. Kuzguncuk, Yahudiler'in yerleştiği önemli bir iskân birimidir.⁴⁸

B- Muaf Zümreler, Görevliler, Meslek Grupları ve Unvan Sahipleri

Üsküdar nahiyesine tâbi köy iskân birimlerinde yaşayan müslim ve gayr-i müslim halkın, muaf zümrelerini, görevliler, meslek grupları ve unvan sahiplerini kısmen tespit etmek mümkündür. Tablo: IV'de görüldüğü gibi muaf zümreler içinde sipahi grubundan 18 sipahizâde ve 1 zaim, çerağcı grubundan 1 kılari bulunmaktı. Ayrıca 1 ama, 3 doğancı, 9 fundacı, 2 gılman-vakf, 4 imam, 1 meremetçi, 1 korucu, 2 muhassıl, 6 sahib-i berat bulunduğu görülmektedir.⁴⁹ İmamların Bulgurlu, İstavroz-Kuzguncuk, Soğanlı köyleri ile İbrahim Ağa Zaviyesi'ndeki camide görevli olduğu anlaşılmaktadır.

1561 yılında muaf zümrelerden sipahi grubu yanında, az sayıda da olsa pîr-i fanî, gaib, kürekçi, imam, sahib-i berat gibi zümrelere de rastlanmaktadır. Bu gruplar içinde 22 neferle yeni kölelikten azad edilmiş mu'taklar birinci sırayı almaktadır. Az sayıda fırıncı, kazancı, nalbant gibi meslek gruplarına da tesadüf edilmektedir. Bu tarihte imam olarak 1 nefer kaydedilmiş olup, o da Bulgurlu köyü kayıtları içinde yer almaktadır. Ayrıca ortakçı kullardan 29 neferin tamamının Maltepe köyünde bulunduğu tespit edilmektedir. Köylerde yaşayan halkın dışında, başka iskân birimlerinden gelip ziraatla uğraşan "hariçten ekenler" grubunun Üsküdar nahiyesi köylerinde önemli bir yekün teşkil ettiği tahrir verilerden ortaya çıkmaktadır. 1530 yılında "hariçten ekenler" zümresine yalnız

XV - XVII. YÜZYILLARDA ÜSKÜDAR NAHİYESİ
KÖYLERİNDE SOSYAL VE İKTİSADİ HAYAT

TABLO: IV

1530 Tarihli 438 Numaralı İcmal Defterine Göre Üsküdar Nahiyesine Tâbi Köylerde Muaf Zümreler, Görevliler Ve Unvan Sahipleri

YERLEŞİM YERLERİ	Arna	Düğünce	Yun-lara	Gelenek-yakal	Hükümetçiler (Tutuk)	İhtisap	Müfettiş	Kasap	Nişanlı	Muaf	Sipahiler	Tutuk (Delil)	Zaim	Sahib-i İmarat	Kulları
Büyükbaşlı									1	1					
Dalgırlı	1	1			1						10			2	
Çamlıca															
Çengel															
İstavroz-Kuzguncuk					1									4	
İzmit															
Karaböy			9	29											
Karamanlı															
Kartal															
Koçlu															
Mahpe n.d. Ören															
Nerdabanlı		2						1	1						
Reisli			1			1					4				
Salihli n.d. Küçükşanlı															
Sarıoğlu															
Karabayrak n.d. Tütü		2						1							
Soğanlı					1						1				
Viran									1	1			1		
Yakacak											1				
Yeniçer											1				
İbrahim Ağa Zeynel			2		1							1			1
TOPLAM	1	3	9	2	29	4	1	1	2	2	10	1	1	9	1

Kandilli
sırtlarından
Üsküdar

Kadıköy'de rastlanırken, 1561 yılında Çamlıca, İstavroz, Kartal, Kısıklı, Maltepe, Reislü ve Samandıra köyleri ile İbrahim Ağa Zaviyesi dışındaki bütün iskân birimlerinde bu grubun bulunduğu görülmektedir. Bunların sayısı 212 neferden ibarettir.⁵⁰

XVI. yüzyılın sonlarında ve XVII. yüzyılın ilk çeyreğinde Üsküdar nahiyesine tabii kır iskân birimlerinde muaf zümreler grubu içinde imam, müezzin, papaz gibi din görevlileri yanında pir-î fanî, mücrim gibi düşkünler zümresine, merd-i kala, bazdar ve cebeci gibi sipahi grubuna rastlanmaktadır. Bu dönemde meslekler ön plana çıkmaktadır. Mesela; 6 terzi, 3 babuci, 4 kazancı, 9 dülger, 3 fıçı, 2 dolapçı, 1 kuyumcu, 1 kaymakçı, 4 demirci, 3 ekmekçi, 1 ispanakçı, 1 çakıcı, 1 semerci ve 1 balıkçının yanında, gemi ve gemicilikle ilgili; 5 gemici, 3 reis, 1 kalafatçı, 1 kamaracının olduğu görülmektedir. Bu dönemde 5 mu'takin kaydına tesadüf edilmektedir. 2 imamdan biri Viranköy'de, diğeri de Reislü köyünde görev yapmaktaydı. 1 nefer müezzinin de Samandıra'da görev yaptığı anlaşılmaktadır. Maltepe köyünde 22 ortakçı kul bulunmaktadır. Nahiye'nin köylerinde dışarıdan gelip ziraatla uğraşanların sayısının 217 nefer olduğu tespit edilmektedir.⁵¹

XV - XVII. YÜZYILLARDA ÜSKÜDAR NAHİYESİ
KÖYLERİNDE SOSYAL VE İKTİSADİ HAYAT

TABLO V:

1561 Tarihli 436 Nolu Tahrir, 579 Nolu Tahrir Efka Defteri Göre Üsküdar Nahiyesine Tâbi Köylerde Muaf Zümreler, Görevliler Ve Unvan Sahipleri

VERİLİŞİM YERLERİ	Fındık	Çalın	Halk Köyü	İmam	Kazancı	Körelçi	Mâtipçü	Mâ-i Kafâ	Muharraf	Mürak	Mâlîm	Ortakçıysın	Pîri Fânî	Saklı-Heruf	Serdice	Sipahi	Sipahimeh	Talâzî	Rumîlî	Sifâşâr	Paşahâne	Pânca	
Duyukhası			11						1	1			1										
Dulgurlu			30	1				1		2													
Comluca																							
Çengel	1		4		1	1	1				1				2	1		6	2				
İstavroz-Kuzgancuk																							
İsraluk			24																				
Kadıköy			28															1					
Karamanlı			12						2	2										1	1	1	
Kartal																							
Kınıklı																							
Mullıpa n.d. Ören												29											
Nerduhanlı			24							12				1			1						
Reislü																							
Salihlû n.d. Kütüksulu			16																				
Samandıza																							
Sarıbayrak n.d. Tutlu			4																				
Soganlı	1		8							3			1										
Viran			9							2													
Yakacık			19																				
Yenice			13																				
İbrahim Ağa Zıvıyalı																							
TOPLAM	1	1	212	1	1	1	1	1	3	22	1	29	2	1	2	1	1	7	2	1	1	1	1

XV - XVII. YÜZYILLARDA ÜSKÜDAR NAHİYESİ
KÖYLERİNDE SOSYAL VE İKTİSADİ HAYAT

Göre Üsküdar Nahiyesine Tâbi Köylerde Muaf Zümreler, Görevliler ve Ünvan Sahipleri

Atatop e n.d. Ören	Kasıl ı	Kartal	Karamanlı	Kadıköy	İhsanîk	İstavroz- Kızılcıoğlu	Çengel	Çarşıca	İzigozlu	Büyükbaz lu	YERLEŞİM YERLERİ
							---				Babacı
							---				Karlılar
							---				Cebeci
							---				Demirli
			---							---	Gürü
											Hacı
			---	---		---	---	---	---	---	Haricobas kender
---											Ortakçılar
			---								İmam
											Karamanî
											Mest-i KaPa
											Mir'ak
											Mıczim
											Müezzin
											Pl-i Paşî
			---								Şahulu
			---								Koşgunlu
---				---		---					Papa (Papaz)
				---			---				Ortafırlı
							---				Trafımlı
							---				Budgar
							---				Sondıççı
							---				Dağirmenci
						---	---				Kotuluca
							---				Fuğata
						---	---				İdilge
							---				Gemici
							---				Karınca
							---				Dolapçı
							---				Hervîç
							---				Tarı
							---				Karınca
							---				Çorbacı
							---				İbîc
							---				Kıymacı
						---	---				Ekmekeçi
							---				Bakıcı
							---				Kalıfçı
							---				Dünyaçı
						---	---				Çakıcı
							---				Semerci
							---				Karınca
							---				Perinceci
							---				Voyvoda

C- İktisadî Hayat

XV. asırda Üsküdar nahiyesindeki köylerin iktisadî vaziyetini ortaya koyan bilgiler bir vakıf defterinde yer almaktadır. Fatih Sultan Mehmed Han'ın İstanbul'un fethi ile birlikte daha önce Türkler tarafından feth edilen Üsküdar'a bağlı köylerden vakıf statüsünde olan köylerin bu statülerini aynen onayladığı anlaşılmaktadır. Nitekim, Orhan Bey tarafından Gebze Camii'ne vakfedilen Kartal köyünün vergi geliri Fatih döneminde de sürdüğü görülmektedir.⁵² Fatih Sultan Mehmed döneminde (1453-1481), Üsküdar nahiyesine tâbi köylerden, Kartal'dan başka Çamlıca ve Çengel köyünün de vakıf köyleri olduğu vakıf tahrir kayıtlarından ortaya çıkmaktadır. Çengelköy, Kadı Fazlullah'ın Zaviyesi'ne vakf edilmiştir. Murad Han b. Mehmed Han, Kadı Fazlullah'a Çengelköyü "temlik edip eline mülkname verdi." Kadı Fazlullah da bu köyü Gebze'de bulunan zaviyesine vakfetti. Çamlıca köyü Sultan Mehmed b. Bayezid Han tarafından İvaz Fakih'e hükm-i şerif verilerek vakıf haline getirildi.⁵³

XV, XVI ve XVII. yüzyıllarda Üsküdar nahiyesine tâbi köy iskân birimlerinde yaşayan halk genelde çiftçilik, bağcılık ve hayvancılıkla geçimini temin etmekteydi. Kocaeli Sancağı Kanuna'na göre; çift tasarruf edenlerden 33 akça, yarım (nısf) çiftlerden 17 akça, rub'dan (dörtte bir oranında çifti olandan) 8 akça vergi alınmaktaydı. 3 akça ile 12 akça arasında vergi alınabilecek toprağı olanlar ekinli bennak olarak değerlendirilmekte ve bunlardan 12'şer akça alındığı belirtilmektedir. Eğer halkın hiç yeri yoksa ve evli ise bunlardan 9'ar akça resm-i bennak alınır ve yeri olmayan mücerredden (yetişkin becardan) 6'şar akça resm-i mücerred vergisi alındığı kaydedilmektedir. Mücerred olup elinde yeri olandan hem mücerred resmi ve hem de tuttuğu yerin resmi alınmaktaydı. "Hariçten ekenler" şeklinde kaydedilenler raiyyet değildir, onlar başka köylerin reayasındır ki burada ziraat ederler.⁵⁴ II. Mehmed dönemine ait vakıf tahrir kayıtlarında yer alan bilgilere göre toprak tasarruf edenlerin tamamı bir çift miktarı toprak işliyordu. Nitekim Çamlıca köyünde 9, Çengelköy'de 15 ve Kartal köyünde de 19 çift bulunmaktaydı. Bu tarihlerde Çamlıca'nın vergi hasılı 485 akça, Çengelköy'ün 6555 akça, Kartal köyünün 2855 akça olduğu kaydedilmektedir.⁵⁵

XVI. yüzyılın ilk çeyreğinde Üsküdar nahiyesine tabii köy yerleşim yerleri ile ilgili bilgi veren tahrir kayıtları vakıf köylerine ait verilerdir. II. Mehmed döneminde görülen 3 vakıf köyünden başka bu dönemde de İstavroz, Kadıköy ve Reislü köyleri vakıf köyü statüsündeydi. İstavroz köyü, Sultan II. Bayezid tarafından Bostancıbaşı Abdullah Ağa'ya temlik edilmiş, o da bu köyün vergi gelirlerini mescitlerine ve çeşmelerine vakf etmiştir. Yavuz Sultan Selim'in Kadıköy ve Reislü köylerini İstanbul'da olan cami ve imaretine vakf ettiği kayıtlardan ortaya çıkmaktadır.⁵⁶ Bunların dışında bir köy yerleşim birimi olmayan Üsküdar yakınlarındaki İbrahim Ağa Zaviyesi'nde nüfusun yanında, iktisadî faaliyetlerin sürdürüldüğü görülmektedir.⁵⁷ Zaviyenin 1483 (h. 888)'de kurulduğu, zaviyeye ait bir caminin, on adet evli ve on adet de bekar odasının bulunduğu belirtilmektedir.⁵⁸

XIX.yüzyılda
Üsküdar

1523'te toplam 6 vakıf köy iskân biriminde ziraatla uğraşanlardan 2 neferin çiftten büyük, 79 neferin çift, 3 neferin nim ile çift arası, 6 neferin nim çift, 2 neferin rub' ile nim çift arası, 3 neferin rub', 10 neferin rub'dan az toprak tasarruf ettiği, 20 neferin de ekinlü bennak olduğu tespit edilmektedir. Aynı tarihteki kaynaklarda bu iskân birimlerinde dışarıdan gelip bu köylerde ziraatla uğraşan halkın da bulunduğunu belirtmek gerekmektedir. Nitekim 4 neferin çiftten büyük, 6 neferin nim çift ile çift arasında, 1 neferin nim çift, 5 neferin rub' ile nim çift arasında, 8 neferin rub', 13 neferin rub'dan az toprağı hariçten gelip işlediği anlaşılmaktadır.⁵⁹ Kartal köyünde, II. Mehmed döneminde 19 çift kaydedildiği halde 1523'te toprak tasarruf edenlerin ne kadar miktarda toprak tasarruf ettikleri belirtilmemektedir. Gayr-i müslim reaya ispençe vergisini tasarruf ettikleri toprağı binaen verdikleri için bu vergiyi veren haneler çift olarak değerlendirilmiştir.⁶⁰

II. Mehmed döneminde Üsküdar'a bağlı köy iskân yerlerinde yaşayan halktan ne kadar raiyyet resmi alındığı tahrir kayıtlarında belirtilmemiştir.

XVI. yüzyılın ilk çeyreğinde bu iskân birimlerindeki halktan raiyyet resmi olarak çift, ekinlü bennak, bennak, mücerred, ispençe, bâd-ı hevâ, cizye ve zemin resmi alındığı görülmektedir.⁶¹ Bu dönemde halktan alınan verginin %15'ini raiyyet resmi oluşturmaktaydı. Toprak işleyenlerden alınan çift resminin en çoğu (%44.32) Çengelköy, İstavroz, Kadıköy ve Kartal'dan alınmaktaydı. Dolayısıyla bu köylerde ziraî faaliyetlerin çok yoğun olduğunu düşündürmektedir. Nitekim hububat üretimi ile ilgili veriler bu düşüncemizi doğrulamaktadır.

TABLO VII:

II. Mehmed Döneminde (1453-1481) Ve 1523'te (H. 929) Üsküdar Kır İskân Yerlerinde Halkın Tasarrufundaki Toprak Miktarı

VERLEŞİM YERLERİ	Yıllar	Dâhili										Harici											
		Çiftten büyük	Çift (33)	Nim ile Çift Arası (12-33)	Nim Çift (17)	Rub ile Nim Arası (6-17)	Rub (6)	Rub'dan az	Ekinli	Bennak	Mücerred	Hase	Maaf	Çiftten büyük	Çift (33)	Nim ile Çift Arası (12-33)	Nim Çift (17)	Rub ile Nim Arası (6-17)	Rub (6)	Rub'dan az	Bennak	Mücerred	
Çamlıca	1453-1481	-	9	-	-	-	-	-	-	-	-	-	3	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
	1523	-	-	-	-	-	-	-	2	-	-	-	-	-	2	-	4	-	-	1	2	-	-
Cengel (Çengelköy)	1453-1481	-	5	-	-	-	-	-	-	-	-	-	8	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
	1523	1	2	1	-	-	1	7	2	2	1	9	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
İstavroz-Kuzguncuk	1453-1481	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
	1523	-	-	-	4	-	-	-	2	1	0	7	-	4	-	-	-	-	2	7	-	-	-
Kadıköy	1453-1481	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
	1523	1	-	2	2	2	-	-	1	2	1	-	-	4	-	5	1	1	5	6	-	-	-
Kartal	1453-1481	-	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-	5	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
	1523	-	5	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Reislü	1453-1481	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
	1523	-	2	-	-	-	2	3	1	5	-	1	-	-	-	1	-	4	1	-	1	1	-
İbrahim Ağa Zaviyesi	1453-1481	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
	1523	-	-	-	-	-	-	-	2	-	-	6	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
TOPLAM	1453-1481	-	4	-	-	-	-	-	-	-	-	1	6	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
	1523	-	7	3	6	2	3	1	2	3	3	2	-	1	4	6	1	5	8	1	3	1	1

TABLO VIII:

II. Mehmed Döneminde (1453-1481) Ve 1523'te (H. 929) Üsküdar Nahiyesine Bağlı İskân Yerlerinden Reayadan Alınan Vergiler

YERLEŞİM YERLERİ	Yıllar	Resm-i Çift	Resm-i Ekinli	Resm-i Benanak	Resm-i Mücerred	İspence-i Gebran	Bad-i Hovu	Çiçye-i Gebran	Çift-i Hassa-i zemini		Vergi (Hâsil) Yoktur
									Kıta	Hâsil	
Çamlıca	1453-1481	-	-	-	-	-	-	-	-	-	405
	1523	320	24	-	-	-	8	-	-	-	2066
Çengel (Çengelköy)	1453-1481	-	-	-	-	-	-	-	-	-	6555
	1523	1128	-	171	120	-	200	-	-	-	35588
İstavroz-Kuzguncuk	1453-1481	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
	1523	103	24	81	42	2325	200	-	-	-	9583
Kadıköy	1453-1481	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
	1523	536	12	18	-	1600	200	-	3	-	15695
Kartal	1453-1481	-	-	-	-	-	-	-	-	-	2855
	1523	-	-	-	-	1225	100	2410	-	-	7837
Reislü	1453-1481	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
	1523	216	180	18	30	-	100	-	2	23	1997
İbrahim Ağa Zaviyesi	1453-1481	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
	1523	-	-	-	-	-	-	-	1	500	6878
TOPLAM	1453-1481	-	-	-	-	-	-	-	-	-	9895
	1523	2303	240	288	192	5150	808	2410	6	523	79642

1523 yılında toplam 6 vakıf köyünde üretilen hububatın 65000 kile olduğu, dolayısıyla kişi başına 46 kileye yakın tahıl ürünün düştüğü ortaya çıkmaktadır. Bu köylerde buğdayın yanında yulaf, arpa, kapluca (kapçıklı buğday), burçak, mercimek ve nohud yetiştirildiği, ayrıca Çengelköy'de pirinç üretiminin yapıldığı kayıtlardan ortaya çıkmaktadır.⁶²

1523 yılında 1 kile buğdayın tahrir kıymeti 5 akça, alef (yulaf)ın 2 akça, şa'irin (arpa), kaplucanın ve burçağın 3'er akça, mercimek ile nohudun 5'şer akça, pirincin de 10 akça olduğu tespit edilmektedir.

XVI. asrın ilk çeyreğinde Üsküdar nahiyesine bağlı vakıf köylerinde bağcılık ve bahçecilik yapıldığı halktan alınan bağ, bostan, bahçe öşründen anlaşılmaktadır. Bunun özellikle Kadıköy, İstavroz, Çengelköy, Kartal ve İbrahim Ağa Zaviyesi'nde önemli bir düzeyde olduğu alınan vergi hasılından ortaya çıkmaktadır. Bağlardan elde edilen ürünün içki yapıp satıldığı monopolya ve fıçı resminden tespit edilmektedir. Bölgede hayvancılığın da geliştiği resm-i ganem yanında, alınan çayır, otlak, kışlak vergilerden anlaşılmaktadır. Balıkçılığın Çengelköy'de önemli bir düzeyde olduğu, arıcılığın da İstavroz ve Kartal'da

TABLO: IX

II. Mehmed Döneminde (1453-1481) Ve 1523'te (H. 929) Üsküdar Nahiyesine

YERLEŞİM YERLERİ	Yıllar	Hinta			Alef			Şa'ir	
		Müd	Kilo	Kıymet	Müd	Kilo	Kıymet	Müd	Kilo
Çamlıca	1453-1481	-	-	-	-	-	-	-	-
	1523	10	-	1000	10	-	400	3	-
Çengel (Çengelköy)	1453-1481	-	-	-	-	-	-	-	-
	1523	39	-	3900	23	-	920	12	-
İstavroz-Kuzguncuk	1453-1481	*	*	*	*	*	*	*	*
	1523	14	*	1400	14	-	560	2	*
Kadıköy	1453-1481	*	*	*	*	*	*	*	*
	1523	20	*	2000	15	*	600	10	*
Kartal	1453-1481	-	-	-	-	-	-	-	-
	1523	10	-	1000	2	-	120	5	-
Reislü	1453-1481	-	-	-	-	-	-	-	-
	1523	11	14	1470	3	-	120	1	-
İbrahim Ağa Zaviyesi	1453-1481	-	-	-	-	-	-	-	-
	1523	*	*	*	*	*	*	*	*
TOPLAM	1453-1481	-	-	-	-	-	-	-	-
	1523	104	14	10770	67	-	2720	33	-

geliştiği ortaya çıkmaktadır. Sanayi ürünü olarak keten üretiminin yapıldığı, sanayi işletme olarak bölgede 8 göz değirmenin olduğu, bu değirmenlerin yıllık 1400 akça vergi geliri olduğu görülmektedir. Kartal ve Reislü köylerinden iskele resmi alındığı, dolayısıyla buralarda ticari bir faaliyetinin olduğu ortaya çıkmaktadır. Ayrıca Çengelköy'de dükkanların mukataaya verildiği, bu köyde bulunan sanayi işletmelerinden dink ve bozahaneden icar alındığı, bütün bu bilgiler, buralarda yapılan ticari faaliyetlerin bir göstergesi olmalıdır.⁶³

1530-1624 yılları arasında Üsküdar nahiyesine tâbi köy iskân birimlerindeki iktisadî verileri bir bütünlük içinde ele almak mümkündür. Bu dönemde nahiyeye tâbi köy yerleşim birimlerinden yalnız vakıf köyleri değil, aynı zamanda timar köyleri ile ilgili veriler de verildiğinden genel bir değerlendirme yapma imkanı ortaya çıkmaktadır.

1530 yılına ait İcmal Tahrir Defteri'ne göre; Soğanlı köyü ser-bevvabin Şuca' Ağa'ya arpalık olarak tahsis edilmiştir. Nerdubanlu, Nerdubanlu-ı Küçük (Karamanlu), Viran ve Küçüksulu (Salihlü) köylerinin vergi geliri zu'ama ve sipahiyana, Büyükbaşlı köyü vergi geliri Boğazkesen kalesi mustahfızlarına, Bulgurlu, Yenice ve Yakacık köylerinin vergi geliri Yenice kalesi

X V - X V I I . Y Ü Z Y I L L A R D A Ü S K Ü D A R N A H İ Y E S İ
K Ö Y L E R İ N D E S O S Y A L V E İ K T İ S A D İ H A Y A T

Tabii Köy İskân Yerlerinde Hububat Üretiminden Halktan Alınan Aynî Ve Nakdî Vergi Miktarı

Kıymet	Kapluca			Bircak			Mercimek			Nohud		
	Müd	Kilo	Kıymet	Müd	Kilo	Kıymet	Müd	Kilo	Kıymet	Müd	Kilo	Kıymet
-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
180	1	-	60	-	-	-	-	-	-	-	-	-
-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
720	3	-	120	3	-	180	1	-	100	1	-	100
*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*
120	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	220
*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*
600	*	*	*	2	*	120	*	*	*	*	*	*
-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
200	-	-	60	-	-	-	-	-	-	-	-	-
-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
60	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
1880	4	-	240	5	-	300	1	-	100	1	-	320

mustahfızlarına, İlsuluk ve Saru (Sarubayrak) Tutlu köylerinin vergi geliri Yoros kalesi mustahfızlarına timar olarak verilmiştir. Maltepe köyünün vergi geliri Padişah haslarına ayrılmıştır. Daha önceki tarihlerde olduğu gibi, Reislü, Kadıköy, İstavroz-Kuzguncuk, Çengelköy, Çamlıca ve Kartal köylerinin vergi geliri vakıflara tahsis edilmiştir.⁶⁴

1561 tarihli tahrirde Nerdubanlu (Merdivenköy) köyünün vergi geliri 1547'de inşaatı tamamlanan Üsküdar'daki Mihrimah Sultan Camii'nin İmareti için, Kanuni Sultan Süleyman'ın kızı Mihrimah Sultan tarafından 1548 yılında vakf edildiği görülmektedir.⁶⁵ Bulgurlu köyü 1617'de I. Ahmed tarafından Aziz Mahmud Hüdayi'ye temlik edildi. Aziz Mahmud Hüdayi de bu yeri kendi adıyla anılan külliye vakfetmiştir.⁶⁶

1530 tarihli Tahrir Defteri icmâl olduğundan Üsküdar nahiyесinin zirai sahalarına ilişkin verileri ortaya koymamız mümkün olmamaktadır. Nahiyenin köy yerleşim birimleri ile ilgili verileri 1561 ve 1624 tarihli defterlerde bulunmaktadır.

TABLO: X

II. Mehmed Döneminde (1453-1481) Ve 1523'te (H. 929) Üsküdar

YERLEŞİM YERLERİ	Yıllar	Ösr. Bestan	Ösr-i Bağ	Ösr-i Ceviz	Ösr. Balıç	Ösr-i Piyaz	Resmi Garnisi	Resmi Çayır	Resmi Orlak Resmi	Kışlak
Çamlıca	1453-1481
	1523	15	-	-	-	-	-	5	50	-
Cengel (Cengelköy)	1453-1481	-	-	-	-	-	-	-	-	-
	1523	80	350	-	-	28	-	30	-	300
İstavroz-Kuzguncuk	1453-1481	-	-	-	-	-	-	-	-	-
	1523	370	200	-	150	-	-	-	-	-
Kadıköy	1453-1481	-	-	-	-	-	-	-	-	-
	1523	5029	3655	-	-	-	250	-	-	-
Kartal	1453-1481	-	-	-	-	-	-	-	-	-
	1523	-	1200	50	-	1100	60	-	-	-
Reislü	1453-1481	-	-	-	-	-	-	-	-	-
	1523	10	-	-	-	-	-	-	-	-
İbrahim Ağa Zaviyesi	1453-1481	-	-	-	-	-	-	-	-	-
	1523	-	1700	-	460	-	-	3000	-	-
TOPLAM	1453-1481	-	-	-	-	-	-	-	-	-
	1523	5504	7105	50	610	1128	310	3035	50	300

XI. Tablo incelendiğinde, nahiyenin 1561 yılı ile 1624 yılına ait ziraat sahalarına ilişkin verilerinin büyük bir değişikliğe uğramadığı görülmektedir. Ancak hariçten gelip toprak işleyenlerin ellerindeki toprağın az da olsa gittikçe büyüdüğü anlaşılmaktadır.

1530 yılında halktan alınan çift resmi, toplam verginin %7.28'ini teşkil ederken, bu vergi 1561'de %10.29, 1624'te de %10.65'lik bir orana ulaşıyordu. 1624 yılına ait vakıf köyleri ile ilgili çift resminin XII. Tablo'da yer almaması, bu döneme ait tahrir kayıtlarında bu köylerin vergi gelirleri ile ilgili bilginin bulunmamasından kaynaklanmaktadır.

XVI. yüzyılın ortalarında ve XVII. yüzyılın ilk çeyreğinde Üsküdar nahiyesine tâbi köy iskân birimlerindeki topraklarda hububat ürünü olarak buğday, alef (yulaf), şa'ir (arpa), kapluca (kapçıklı buğday), burcak, mercimek, erzen (darı), bakla ve nohud üretiminin yapıldığı arşiv kayıtlarından ortaya çıkmaktadır.⁶⁷ 1561'de hububattan elde edilen ürünün yaklaşık 53000 kile olduğu, dolayısıyla kişi başına yaklaşık 12 kile tahıl ürününün düştüğü anlaşılmaktadır. Bu tarihte bir kile buğdayın tahrir kıymetinin 7 ila 8 akça, alefin 2,5 akça, arpanın ve burcağın 3 akça, mercimeğin 10 akça, bakla ve nohudun 7 akça olduğu yapılan hesaplamalar sonucunda tespit edilmektedir.

X V - X V I I . Y Ü Z Y I L L A R D A Ü S K Ü D A R N A H İ Y E S İ
K Ö Y L E R İ N D E S O S Y A L V E İ K T İ S A D İ H A Y A T

Nahiyesine Tâbi Köy İskan Yerlerinde Meyve, Sebze, Hayvan Ve Sanayi İşletmelerinden Alınan Vergiler

Öyr-i Köyün	Öyr-i Kırsal	Asıvap		Vakıf- Kesim	Resm-i fıçı	Resm-i İskele	İcare-i Kilise	Balıglığı	Öyr-i Balık	Mükataat- Dekakin	İcare-i Dink	İcare-i Bovabane	Sazlık	Monopoly ^a
		Bâb	Hâsıl											
.
12	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
.
25	-	1	80	-	-	-	-	2900	270	195	270	156	72	
.
.	100	.	.	.	3700	.	88
.
.	50	4	80	.	100	500
.	.	.	.	225	.	425
.	100	12
.
.	20	2	40
.
.	.	1	1200	.	.	335
.	.	.	.	225	.	425
37	270	8	1400	-	3800	347	88	2900	270	195	270	156	72	500

1624 yılında buğdayın bir kilesinin tahrir kıymeti 10 akça, yulafın (alef) 7 akça, arpanın 8 akça, kaplucanın 7 akça, burçağın 6 akça, mercimeğin 10 akça, bakla ve nohudun 7 akça olduğu anlaşılmaktadır.

1523 yılı ile 1624 yılları arasındaki bir asırlık dönemde buğdayın kilesinin 5 akçadan 10 akçaya, yulafın 2 akçadan 7 akçaya, arpanın 3 akçadan 8 akçaya, mercimeğin 5 akçadan 10 akçaya yükselmesi nahiyede %100 üzerinde bir enflasyonun gerçekleştiğini göstermektedir.

1561 yılında toplam vergi içinde hububat üretiminden alınan vergi %15.40'lık bir orana tekabül ederken, 1624 yılında vakıf köyleri ve birkaç köyün dışındaki yerlerde yaklaşık %62'lik bir orana tekabül etmekteydi.

Üsküdar nahiyesi köylerinde sebze ve meyve üretiminin çok ileri düzeyde olduğu alınan vergi hasılından anlaşılmaktadır. Nitekim 1561 yılında toplam verginin %36.09'unu (50.457 akça) sebze ve meyvelerden alınan vergi meydana getirmekteydi. 1624 yılında ise sebze ve meyvelerden alınan vergi, toplam vergi içinde %32.02'lik bir orana (10852 akça) sahipti. 1561 yılında İstavroz-Kuzguncuk köylerinden 400 akça kiraz öşrü alınmaktaydı. 1624 yılında Salihlü (Küçüksulu), Dudullu, Soğanlı, Viran ve Yakacık köylerinde yetiştirilen

TABLO XI:

XVI. ve XVII. Yüzyıllarda Üsküdar Nahiyesine Bağlı Kır İskân Yerlerinde Ziraat Sahalarına İlişkin Veriler

YERLEŞİM YERİ	Yılın	Dahili										Harici								
		Çiftlik büyük	Çift (20)	Nim ile Çift Arası (12-20)	Nim Çift (17)	Küçük ile Nim Arası (8-17)	Rahî (8)	Rahîden az	Ekimlik	Bonacak	Müccerri	Hane	Maraf	Çiftlik büyük	Çift (20)	Nim ile Çift Arası (12-20)	Nim Çift (17)	Küçük ile Nim Arası (8-17)	Rahî (8)	Rahîden az
Büyükbeyli	1561	1	1		11			8	6	8		3						1	1	0
	1624	1	2		2		8	13	5	11					1			3		10
Bulgurlu	1561		5		2			25	21	19		3	4	1	2		2	3	4	8
	1624		5		8			7	11	18		2	5	1	1		1	8	3	8
Çamlıca	1561												1	4	2		5	8		
	1624												2	2			4		9	
Çengel	1561													2			2			
	1624	2	2																	
İstevce-Kurguncuk	1561	1	2					1	10	7		1	3		1	1		2	5	3
	1624				1	1	13									1		2		9
İrsizlik	1561												1	4	4		2	2	7	
	1624	1	4	1		2	1	2												
Kadıköy	1561			5	1								5	2	7		8	3	9	
	1624	1				1	1			2			2	4			1	1	8	
Karamanbaşı	1561	1	2					6	4	4		2		2			4	3	3	
	1624		2		4	1	18	1	4	3			1	3			3			
Kartal	1561																			
	1624																			
Kırkh	1561																			
	1624																			
Maltepe (Ören)	1561		18																	
	1624		18																	
Nerdubanlı	1561	6	1	3		4	1	10	24	24	1	5	3	1	5	1	5	3	6	
	1624			2		0	4	6	1	8	18	2	1	3	8		7	1	4	
Reisli	1561																			
	1624	1			1	5		3	5	3	15		1	4			3		3	
Salihli (Kocuksulu)	1561																			
	1624			1		5	2	2	7		8				1		4	4	13	
Samandıra	1561		1			13			15	20	14		6				2		2	
	1624																			
Sarıbayrak (Toflu)	1561				1	2			12	2	4			1			1	1	1	
	1624	1								3			1	2	1					
Soğanlı	1561																			
	1624	1	1			3	5	2	8	3	14	1			1		5		8	
Viran	1561		1	4		0			25	8	7		1	1	1	2		1	1	3
	1624		1	8		4		2	10	9	12	1	1	1	5		3	1	12	
Yakacak	1561								7	2	2				1		6	2	8	
	1624			2		2					1						6	2	19	
Yenice	1561																			
	1624					2	1			2	5	2	1	1			4	1	2	
İbrahim Ağa Zaviyesi	1561																			
	1624																			
TOPLAM	1561	7	25	40	2	41	1	2	107	97	89	2	23	15	17	26	3	42	33	59
	1624	7	25	23	1	31	13	29	32	49	103	8	1	17	4	39	1	33	13	97

Reislü	1530	*	-	-	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	1997
	1561	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
	1624	-	*	*	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Salihlü (Küçükcaulu)	1530	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1266
	1561	-	*	*	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	2762
	1624	282	-	-	84	*	*	40	15	*	*	*	*	80	2900
Samandıra	1530	*	-	-	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*
	1561	243	*	*	180	189	84	100	15	-	-	-	-	-	3152
	1624	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Sarubayrak (Tutlu)	1530	-	*	*	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1298
	1561	162	*	*	108	18	24	25	8	-	-	-	-	-	1327
	1624	172	-	-	-	28	-	10	10	*	*	*	*	*	2400
Soğanlu	1530	-	*	*	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1600
	1561	*	-	-	36	45	41	45	12	*	*	*	*	*	7513
	1624	272	*	*	96	18	90	80	20	-	-	20	-	-	2713
Viran	1530	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	147	20	2500
	1561	374	-	-	276	72	42	150	20	-	-	-	-	-	3240
	1624	515	-	-	120	80	72	150	20	-	-	-	-	-	3400
Yakacak	1530	-	*	*	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1328
	1561	174	*	*	84	9	12	15	8	-	-	-	-	-	1500
	1624	228	*	*	-	-	12	10	5	1	10	300	-	-	1900
Yenice	1530	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	1670
	1561	-	*	*	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1850
	1624	192	-	-	-	18	36	204	-	-	-	-	-	-	2890
İbrahim Ağa Zaviyesi	1530	500	*	*	-	-	-	-	-	-	-	-	1600	-	6860
	1561	-	*	*	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	19050
	1624	-	*	*	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
TOPLAM	1530	500	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1600	-	6860
	1561	4225	8887	6663	1272	13063	581	1510	282	3	1052	65	*	*	139772
	1624	3081	-	-	528	297	444	632	200	1	41	320	-	80	33883

kirazdan vergi alındığı görülmektedir.⁶⁸ Soğanlu ve Kartal köylerinde zeytincilik de yapıldığı alınan öşürden anlaşılmaktadır. Nahiye dahilinde ceviz üretimi fazla olmamakla birlikte Kartal ve Nerdubanlu köylerinde elde edilen cevizin bir kısmı vergi olarak verilmekteydi. Meyve ve sebze üretiminde Kadıköy birinci sırayı, sebze üretiminde Çengelköy ikinci sırayı alırken, meyve üretiminde de İstavroz-Kuzguncuk köyleri aynı sırayı paylaşıyordu. Sebze ve meyve üretiminde üçüncü sırayı Kartal, dördüncü sırayı da İlsuluk alıyordu. Nahiye dahilinde sebze ve meyvelerden alınan verginin %63.18'i Kadıköy'den alınmaktadır. Bu köyde bostanın yanında kavun da yetiştirildiği alınan öşürden anlaşılmaktadır. Kadıköy'de sebzeçiliğin yanında bağcılığında çok ileri düzeyde olduğu sebze ve meyvelerden alınan verginin %47'sini teşkil etmesinden ortaya çıkmaktadır.

Bu bilgiler XVI. yüzyılın ortalarında Kadıköy'de bağcılığın önemli bir iş kolu olduğunu göstermektedir. Nitekim şaraptan alınan monopolya vergisinin tek vergi türü olarak kayıtlı bulunması şarap üretiminin düzeyini bir göstergesi olmalıdır.⁶⁹ Kandilli

Bağcılığın Maltepe ve Kartal'da da önemli bir düzeyde olduğu Üsküdar kadısına yazılan hükümlerden anlaşılmaktadır. Nitekim Üsküdar kadısına yazılan bir hükümde; daha önce şıra yapılmayıp turşu ve pekmez yapılması emredildiği halde Maltepe ve Kartal köyleri halkının üzümlemlerini şıra yapıp fıçılara doldurdıkları bildirildiğinden, durum arzedildiği gibi ise fıçıların içine tuz konup şıraların sirke yapılması emredilmektedir.⁷⁰ Üsküdar Yoros ve Adalar kadılarında yazılan 972 (1564/1565) tarihli bir başka hükümde Üsküdar'dan Gebze'ye varınca, yalıda ve dağda olan köylerde ve Yoros'a varınca, yalıda olan köylerde ne miktar hamr varsa, keferede bulunan hamrın "kifayet ü hacet mikdârın alıkoyup andan mâ-adâsına sirke olacak kadar tuz" konması buyrulmaktadır.⁷¹ 1561'de satılan içkiden Kadıköy'de 1000 akça, Çengelköy'de de 127 akça vergi alınması bağcılığın bölgede iktisadî faaliyet içinde önemli bir yerinin olduğuna işaret etmektedir.

TABLO: XIII

XVI. ve XVII. Yüzyıllarda Üsküdar Nahiyesine Tâbi Köy İskân Yerlerinde

YERLEŞİM YERLERİ	Yıllar	Hınta			Alef			Şa'ir		
		Müd	Kile	Kıymet	Müd	Kile	Kıymet	Müd	Kile	Kıymet
Büyükbaşlı	1561	6	9	912	5	10	275	-	-	-
	1624	9	10	1700	8	5	1155	3	5	525
Bulgurlu	1561	15	-	2100	13	-	650	-	-	-
	1624	5	5	1050	8	10	1190	2	10	400
Çamlıca	1561	5	10	770	5	10	275	2	-	120
	1624	27	14	-	10	10	-	-	-	-
Çengel	1561	7	-	980	2	-	100	1	-	60
	1624	-	-	-	-	-	-	-	-	-
İstavroz-Kuzguncuk	1561	12	10	1750	13	-	750	-	-	1300
	1624	-	-	-	-	-	-	-	-	-
İlsuluk	1561	4	-	560	4	-	200	-	15	45
	1624	6	10	1300	3	15	525	3	5	520
Kadıköy	1561	7	12	1064	8	-	400	-	-	-
	1624	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Karamanlu	1561	-	-	-	-	-	-	-	-	-
	1624	3	15	751	4	5	470	-	-	-
Kartal	1561	8	-	1120	3	-	150	1	-	60
	1624	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Kısıklı	1561	-	-	-	-	-	-	-	-	-
	1624	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Maltepe (Ören)	1561	18	-	-	18	-	-	-	-	-
	1624	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Nerdubanlu	1561	2	-	280	1	-	50	1	-	60
	1624	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Reislü	1561	-	-	-	-	-	-	-	-	-
	1624	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Salihlü (Küçüksulı)	1561	-	-	-	-	-	-	-	-	-
	1624	4	10	900	5	10	770	-	-	-
Samandıra	1561	5	8	756	11	18	595	-	-	-
	1624	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Sarubayrak (Tutlu)	1561	3	7	472	3	17	189	-	-	-
	1624	4	10	900	4	5	595	-	15	120
Soğanlu	1561	8	9	1183	6	16	340	-	8	24
	1624	2	12	520	3	10	490	-	15	120
Viran	1561	10	2	1414	12	4	610	-	9	27
	1624	42	-	950	6	-	950	-	-	-
Yakacık	1561	5	9	763	4	2	205	-	-	-
	1624	2	10	500	2	5	315	-	19	152
Yenice	1561	-	-	-	-	-	-	-	-	-
	1624	8	10	1700	2	15	385	-	-	-
İbrahim Ağa Zaviyesi	1561	-	-	-	-	-	-	-	-	-
	1624	-	-	-	-	-	-	-	-	-
TOPLAM	1561	115	76	14124	108	77	4789	5	32	1696
	1624	112	106	10271	55	90	6845	8	69	1837

X V - X V I I . Y Ü Z Y I L L A R D A Ü S K Ü D A R N A H İ Y E S İ
K Ö Y L E R İ N D E S O S Y A L V E İ K T İ S A D İ H A Y A T

Hububattan Alınan Aynı Öşür Miktarı

Kaplucu			Burcak			Mercimek		Erzen		Bakla ve Nohut	
Müd	Kile	Kıymet	Müd	Kile	Kıymet	Kile	Kıymet	Kile	Kıymet	Kile	Kıymet
-	-	-	-	5	15	-	-	-	-	-	-
-	-	-	-	2	12	-	-	-	-	-	-
5	-	22	1	4	72	-	-	-	-	5	35
1	10	220	1	10	180	-	-	-	-	-	-
-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	185	-
-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	320
-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
-	10	35	-	1	6	5	50	10	85	2	14
2	-	120	1	3	69	-	-	-	-	-	-
-	-	-	1	-	60	-	-	-	-	-	-
-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
3	10	480	1	5	175	-	-	-	-	-	-
-	-	-	1	-	60	-	-	-	-	-	-
-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
1	-	60	-	-	-	-	-	-	-	-	-
-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
-	-	-	1	5	150	-	-	-	-	-	-
-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
-	15	45	-	19	57	-	-	-	-	-	-
1	5	175	-	1	60	-	-	-	-	200	200
-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
-	-	-	1	5	75	-	-	-	-	-	-
-	-	-	-	15	90	-	-	-	-	-	-
-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
8	15	247	4	36	348	-	-	-	-	5	355
5	35	910	4	39	733	5	50	10	85	387	214

TABLO XIV:
Sebze ve Meyvelerden Alınan Vergi Miktarı (Akça)

YERLEŞİM YERLERİ	Yıllar	Öp-İ Hecdan	Öp-İ Balçık ve Sıra	Öp-İ Çevre	Öp-İ Sebze	Öp-İ Bahçe	Öp-İ Meyve	Öp-İ Arma	Öp-İ Zeytin	Öp-İ Kavun	Öp-İ Hıyaz	İzmir'de Öp-İ
Büyükbeyha	1561	105	45	-	-	-	-	-	-	-	-	-
	1624	372	60	-	-	-	25	-	-	-	-	-
Bulgurlu	1561	255	58	-	-	-	-	-	-	-	-	-
	1624	266	1178	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Çamlıca	1561	-	73	-	-	-	-	-	-	-	-	-
	1624	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Çengel	1561	3000	-	-	-	75	-	-	-	-	-	127
	1624	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
İstavroz-Kuzguncük	1561	-	4800	-	-	-	-	-	-	-	-	-
	1624	-	4076	-	-	-	-	-	-	-	-	-
İnarlık	1561	205	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
	1624	1400	1600	-	160	-	-	-	-	-	100	-
Kadıköy	1561	11760	15000	-	-	-	-	-	-	320	4800	1100
	1624	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Karasanlı	1561	-	35	-	-	-	-	-	-	-	-	-
	1624	-	200	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Kartal	1561	2412	2818	30	-	-	-	600	70	-	26	-
	1624	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Kızıllı	1561	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
	1624	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Maltepe (Öven)	1561	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
	1624	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Neredübanlı	1561	68	50	10	-	-	-	-	-	-	-	-
	1624	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Reialı	1561	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
	1624	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Salihli n.d. Küçükasulu	1561	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
	1624	30	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Şamandıra	1561	8	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
	1624	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Sarufayrak (Tullu)	1561	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
	1624	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Soğanlı	1561	-	109	-	50	-	-	-	-	-	100	-
	1624	-	150	-	30	-	-	-	400	-	160	-
Viran	1561	-	15	-	-	-	-	-	-	-	-	-
	1624	-	-	-	-	-	100	-	-	-	-	-
Yakarık	1561	25	15	-	-	-	-	-	-	-	50	-
	1624	150	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Yeniç	1561	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
	1624	30	100	-	-	-	-	-	-	-	-	-
İbrahim Ağa Zaviyesi	1561	1180	2160	-	-	-	-	-	-	-	-	-
	1624	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
TOPLAM	1561	18948	24978	40	50	75	-	400	600	70	320	1227
	1624	2248	7364	-	300	-	125	335	-	400	-	-

XV - XVII. YÜZYILLARDA ÜSKÜDAR NAHİYESİ
KÖYLERİNDE SOSYAL VE İKTİSADİ HAYAT

TABLO: XV

Hayvancılık, Arıcılık Ve Balıkçılık Yapanlardan Alınan Vergi Miktarı (Akça)

YERLEŞİM YERLERİ	Vilâyet	Börsel-Garım	Çayır	Börsel-Orlak	Çayır-Börsel	Börsel-Koylak	Çayır-Koylak	Orlak-Koylak	Mahallî Müstahak	Orlak-Börsel
Büyükbayrak	1561	15	-	-	-	-	126	-	-	-
	1624	25	*	*	*	150	152	*	*	*
Bulgurlu	1561	55	130	-	-	-	16	-	-	-
	1624	60	377	-	-	-	20	-	-	-
Çamlıca	1561	*	25	50	*	*	*	*	*	*
	1624	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Çengel	1561	50	100	25	*	30	15	*	1200	-
	1624	-	-	-	-	-	-	-	-	-
İstavroz-Kuşçuncuk	1561	-	-	-	-	-	-	60	-	-
	1624	-	-	-	-	-	-	-	-	-
İhsuluk	1561	-	104	-	-	-	-	-	-	-
	1624	-	6	20	-	-	20	-	-	-
Kadıncık	1561	241	140	-	-	-	-	-	-	-
	1624	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Karamanlı	1561	-	-	-	-	-	-	-	-	-
	1624	-	100	-	-	-	-	-	-	-
Kartal	1561	-	-	-	-	-	-	-	-	-
	1624	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Kızılköy	1561	-	-	-	-	-	-	-	-	-
	1624	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Maltepe (Ören)	1561	-	-	-	-	-	-	-	-	-
	1624	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Nerediyanlı	1561	40	-	-	100	65	30	-	-	-
	1624	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Belisli	1561	*	*	*	*	*	*	*	*	*
	1624	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Sahilli (Küçükahmet)	1561	-	-	-	-	-	-	-	-	-
	1624	20	-	-	-	16	-	-	-	-
Samandıra	1561	-	465	-	-	-	16	-	-	-
	1624	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Sarıbayrak (Tutlu)	1561	60	90	-	-	-	10	-	-	-
	1624	72	213	-	-	-	40	-	-	-
Soğanlı	1561	100	*	*	*	*	*	*	*	*
	1624	120	-	-	-	-	55	-	-	-
Vizir	1561	-	15	-	-	-	13	-	-	-
	1624	-	20	-	-	-	100	-	-	-
Yakarık	1561	-	30	-	-	20	-	-	-	-
	1624	6	50	6	*	50	100	*	*	*
Yenice	1561	-	-	-	-	-	-	-	-	-
	1624	20	30	-	-	-	-	-	-	-
İbrahim Ağa Zaviyesi	1561	-	10000	-	-	-	-	-	-	-
	1624	-	-	-	-	-	-	-	-	-
TOPLAM	1561	561	1119	75	100	125	236	60	1200	-
	1624	324	796	26	-	216	487	-	-	-

Üsküdar nahiyesi köylerinde hayvancılık, arıcılık ve balıkçılığın yapıldığı tahrir kayıtlarına yansıyan verilerden ortaya çıkmaktadır. Nitekim ganem, kışlak ve otlak resimlerinin alınması hayvancılığın bölgede varlığının bir işaretidir. Yine 1561’de 11119 akça çayır resmi alınması hayvancılığın bölgedeki boyutunu göstermektedir.⁷² Hayvancılığın daha çok Büyükbaşlı, Bulgurlu, Çamlıca, Çengel, Kadıköy, Nerdubanlu, Salihlü, Dudullu, Soğanlu, Yakacık ve Yenice köylerinde yapıldığı alınan resm-i ganem vergisinden anlaşılmaktadır. Üsküdar nahiyesi köylerinden Büyükbaşlı, Bulgurlu, Çamlıca, Çengel, İlsuluk, Nerdubanlu, Samandıra, Dudullu, Viran, Soğanlu ve Yakacık’ta çok sayıda kovan bulunmakta ve bunlardan öşr-i kovan adıyla vergi alınmaktaydı.

Balıkçılığın Çengelköy’de ileri bir düzeyde olduğu yılda alınan 1200 akçalık “Balıglagu” öşründen ortaya çıkmaktadır. 1561’de İstavroz-Kuzguncuk’tan 60 akça deniz mahsullerinden vergi alındığı görülmektedir.

XVI. ve XVII. yüzyıllarda Üsküdar nahiyesindeki köylerde, bir sanayi ürünü olan keten üretimi yapılmaktaydı. Bu üretimin daha ziyade Büyükbaşlı, İlsuluk, Salihlu, Samandıra, Dudullu, Viran, Yakacık ve Yenice köylerinde gerçekleştiği görülmektedir. Keten üretiminden alınan vergi 1561’de 685 akça, 1624’te de 1030 akça idi.

Bölgede sanayi işletmesi olarak değirmenler ve bezirhaneler göze çarpmaktadır. Üsküdar’ın kırsal kesiminde 1561’de 12 göz değirmen bulunmakta ve bunların hepsi çalışır konumdadır. 1624’te bölgede bulunan 10 göz değirmenden 2’si harab vaziyettedir. Diğer bir sanayi işletmesi bezirhanelerdir. Bunlar da Çengelköy ve İstavroz-Kuzguncuk köylerinde bulunmaktaydı.

Nahiyyeye tâbi köy iskân birimlerindeki ticari faaliyetin en önemli göstergesi iskeleler, bazarlar ve kervansaraylardır. 1561 yılında vergi gelirinin yaklaşık %8’i iskele, bazar ve kervansaraylarda yapılan ticaretten alınan vergilerden oluşuyordu. İskeleler Çengelköy, İstavroz-Kuzguncuk, Kadıköy, Kartal ve Viran köyde, bazarlar ise Samandıra ve Bulgurlu’da, kervansaraylar da Büyükbaşlı ve Samandıra köylerinde bulunuyordu. Bölgede ticari faaliyetin diğer bir göstergesi de İstavroz-Kuzguncuk köylerinde ve İbrahim Ağa Zaviyesi’nde verilen borç paraya karşılık alınan “mal-ı merbuç”dur.⁷³

Bölgede ticari faaliyetin diğer önemli göstergeleri de alıp-satılan gayr-i menkullerdir. Bu cümleden olarak XVII. yüzyılın başında bir gayr-i Müslim, Kadıköy Kızıltoprak mevkiinde bulunan üzüm bağının yarısını 9000 akçaya, Kadıköy’de bulunan evini 30000 akçaya bir başka zimmîye sattı.⁷⁴

21 Şevval 987’de (10 Aralık 1579) Bulgurlu köyünden bir Müslüman, bir Yeniçeri’ye bu köyde bulunan 1 kıt’a tarlasını 3000 akçaya sattığı görülmektedir.⁷⁵

974 Muharremi’nde (Temmuz 1566) Başıbüyük köyünden bir müslüman bir zimmîye 1 kıt’a bostanını lahana ekmek üzere 100 akçaya icara verdi. Yine Kartal köyünden bir zimmî bir başka zimmîye bu köyde bulunan 1 kıt’a bostanını kuyusuyla birlikte 640 akçaya sattı.⁷⁶

TABLO XVI:

Sanayi Ürünleri, Sanayi Tesisleri Ve Ticari Vergiler

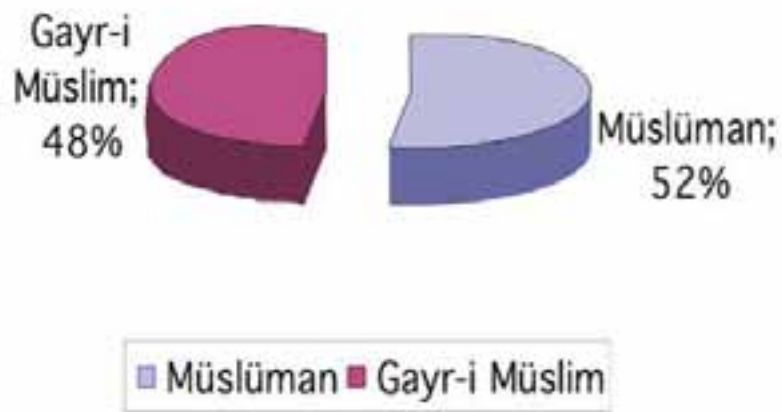
YERLEŞİM YERLERİ	Yıllar	Ösp-1 Keşan	Bac-4 Bazar	Mal-1 Merhulic	Aslyub		Med-1 Bazar-1 Yenice meza Iskole	Bezirhane		Karabamsaray	Resmi Iskole
					Ilab	Akça		Ilab	Akça		
Koyukbaşı	1561	160	-	-	Ilab	Akça	-	-	-	-	-
	1624	80	-	-	1	30	-	-	-	55	-
Ilgurlu	1561	-	-	-	1	30	256	-	-	-	-
	1624	-	-	-	1	30	-	-	-	-	-
Camlıca	1561	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
	1624	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Cengel	1561	-	-	-	1	-	-	-	30	-	145
	1624	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
İstavroz-Kuzguncuk	1561	-	-	5130	2	60	-	-	160	-	10000
	1624	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
İhsuluk	1561	90	-	-	1	60	-	-	-	-	-
	1624	100	-	-	1	60	-	-	-	-	-
Kadısköy	1561	-	-	-	2	60	-	-	-	-	260
	1624	-	-	-	-	-	-	-	-	-	260
Karamanlı	1561	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
	1624	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Kartal	1561	-	-	-	-	-	-	-	-	-	30
	1624	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Kısıklı	1561	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
	1624	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Maltepe	1561	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
	1624	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Nerduhanlı	1561	-	-	-	1	15	-	-	-	-	-
	1624	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Reisli	1561	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
	1624	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Salihli	1561	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
	1624	320	-	-	2	30	-	-	-	-	-
Şamandıra	1561	200	60	-	-	-	-	-	-	-	-
	1624	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Sarubayrak	1561	150	-	-	1	30	-	-	-	-	-
	1624	160	-	-	1	Harab	-	-	-	-	-
Soğanlı	1561	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
	1624	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Viran	1561	85	-	-	2	128	-	-	-	-	127
	1624	79	-	-	1	Harab	-	-	-	-	127
Yakacak	1561	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
	1624	100	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Yenice	1561	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
	1624	200	-	-	1	30	-	-	-	-	-
İbrahim Ağa Zaviyesi	1561	-	-	5750	171	1200	-	-	-	-	-
	1624	-	-	-	2	600	-	-	-	-	-
TOPLAM	1561	685	60	10880	12	1613	256	0	190	0	10562
	1624	1030	0	0	10	780	-	0	0	55	387

(1567) tarihinde Kadıköy'den bir gayr-i müslim bir başka gayr-i müslim'e 1 kıt'a tarlasını 3000 akçaya, aynı köyden bir başka zimmî Zilhicce 976 (Mayıs 1569)'da kardeşine 1 kıt'a bağı 230 akçaya, Ahmed adında bir müslüman Kadıköy'de bulunan 1 kıt'a bostan yerini 1000 akçaya bir zimmiye sattığı sicil kayıtlarından anlaşılmaktadır.⁷⁷

Sonuç olarak Üsküdar nahiyesine tâbi köy iskân birimlerinde nüfus, XV. ve XVI. yüzyıllarda içe yönelik iskânın teşviki ile hızla artarken, XVI. yüzyılın sonlarında ve XVII. yüzyılın ilk çeyreğinde levendlerin asayişini bozması ve yava kafirlerinin eski yerlerine gönderilmesine yönelik politikalar gerçekleştirilmesi sonucunda nüfusun hızlı bir şekilde azaldığı görülmektedir. Nahiyenin kırsal kesim nüfusu 1530'da %52'si müslümanlardan oluşurken, XVI. yüzyılın ortalarında gayr-i müslimlerin yöreye yerleşmesinin teşviki sonucu Müslüman nüfus oranı %44'lere düşmüştür. Şüphesiz bu durum İstanbul'un Anadolu yüzü olarak nitelenmesine rağmen bölgenin tıpkı İstanbul gibi kozmografik bir sosyal yapıyı haiz bulunduğunu da ortaya koyar. Fakat bunun göçlerle oluşan bir durum olduğu tahrir kayıtlarından anlaşılmaktadır. Üsküdar ve yöresinin gerek payitahtın Anadolu'ya ve ardındaki geniş imparatorluk coğrafyasına, gerek bu kesimin İstanbul'a ve Rumeli bölgesine açılan kapısı olması bunu belirleyen en önemli faktör olmuştur denilebilir.

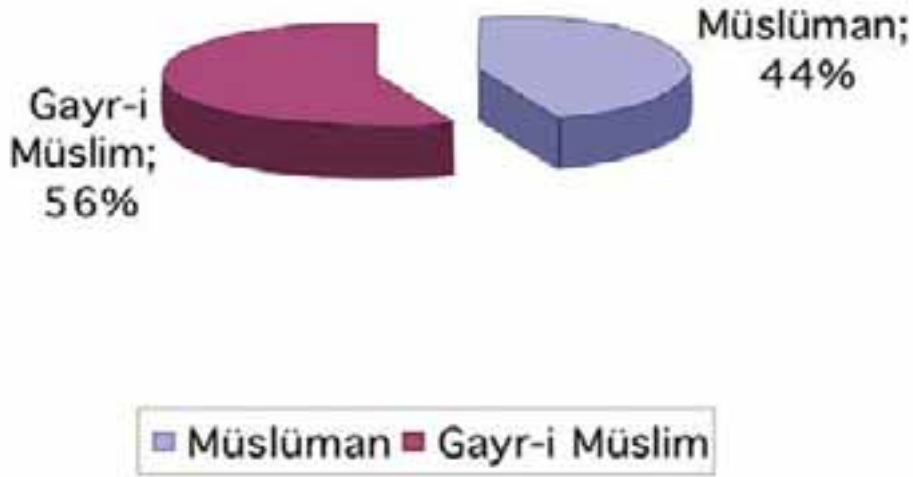
Grafik I:

1530'ta Üsküdar Nahiyesindeki Köylerde Müslim ve Gayr-i Müslim Nüfus

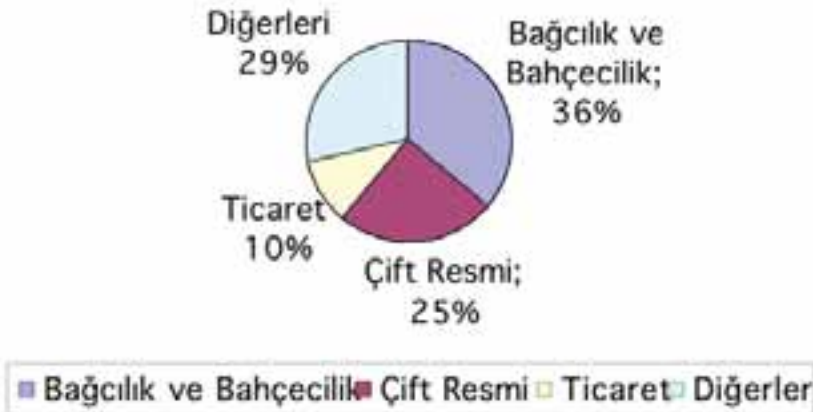
Grafik II:

1561'de Üsküdar Nahiyesindeki Köylerde Müslim ve Gayr-i Müslim Nüfus

Ayrıca yöre halkın büyük bir çoğunluğunun ekonomik faaliyet olarak tarıma ağırlık vermiş olması tabii bir gelişmedir. Bilhassa bahçecilik, bağcılık ve hububat üretimi öne çıkmaktadır. Nitekim toplam vergi kategorileri içinde bağcılıkla ve bahçecilikle uğraşanların vermiş olduğu vergi oranı %36 iken, hububat üretimi ile iştilal edenlerin vermiş olduğu vergi oranı çift resmi ile birlikte yaklaşık %25'tir. Bu rakamlar halkın büyük bir çoğunluğunun toprakla uğraşarak geçimini sağladığının bir göstergesidir. Ticari faaliyetlerin hızla geliştiği, dolayısıyla yalılardaki bazı köylerin şehirleşmeye aday olduğunun bir işaretidir. Köylerdeki halkın gelir seviyesinin iyi bir durumda olduğu tahrir ve sicil kayıtlardan ortaya çıkmaktadır.

Grafik III: 1561'de Alınan Vergi Oranları

DİPNOTLAR

¹ İstanbul Kadı Sicilleri Üsküdar Mahkemesi 1 Numaralı Sicil (H. 919-927 m. 1513-1521), haz. B. Aydın – E. Tak, İstanbul 2008; ayr. bk. Asiye Yılmaz-Zeynep Süslü, Üsküdar Kadılığı Şer'iyye Sicilleri 3 Nolu Defter, (lisans tezi, 2000, Marmara Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Arşivcilik Bölümü), s. 264.

² Merve Çakır, Üsküdar Mahkemesinin 15. Numaralı Şer'iyye Sicil Defteri (90.-178. Varaklar) (954-956/1547-1551), (lisans tezi, 2003, Marmara Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Bilgi ve Belge Yönetimi Bölümü), s. 54; İnci Aydın, Üsküdar Mahkemesi 20 Numaralı Şer'iyye Sicili Defteri (h. 966), (lisans tezi, 2003, Marmara Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Bilgi ve Belge Yönetimi Bölümü), s. 103; Yıldırım Tilaver-A. Handan Yener-Nusret Sönmez, Üsküdar Mahkemesi 26 Numaralı Şer'iyye Sicil Defteri 1562-1564 (h. 970-971), (1.-98. Varaklar), (lisans tezi, 2004, Marmara Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Bilgi ve Belge Yönetimi Bölümü), s. 284, 392; İstanbul Müftülüğü, Üsküdar Şer'iyye Sicili, nr. 51, s. 51, 527.

³ Kübra Ata, Üsküdar Mahkemesi 15 Numaralı Şer'iyye Sicil Defteri (1.-90. Varaklar) (954/1547-958/1551), (lisans tezi, 2003, Marmara Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Bilgi ve Belge Yönetimi Bölümü), s. 162.

⁴ Yenice köyünün Çenger köyü ile sınır olduğu konusunda bk. Ahmet Tabakoğlu-Ahmet Kala- Salih Aynural-İsmail Kara-Eyüp Sabri Kala, İstanbul Ahkam Defterleri-İstanbul Tarım Tarihi, İstanbul 1998, II, 168, 388-389.

⁵ Ahmet Tabakoğlu-Ahmet Kala-Salih Aynural-İsmail Kara-Eyüp Sabri Kala, a.g.e., I, 132, 140.

⁶ Ahmet Tabakoğlu-Ahmet Kala- Salih Aynural-İsmail Kara-Eyüp Sabri Kala, a.g.e., II, 33, 252-253.

⁷ Ata, a.g.e., s. 162; M. Mermi Haskan, Yüzyıllar Boyunca Üsküdar, İstanbul 2001, I, 214, 451.

⁸ Ahmet Tabakoğlu- Ahmet Kala-Salih Aynural-İsmail Kara-Eyüp Sabri Kala, a.g.e., I-II, muh. sy.

⁹ Başbakanlık Osmanlı Arşivi (=BOA), Ali Emiri Tasnifi, II. Mehmed, nr. 40, s. 4a, 6a, 6b-7a.

¹⁰ Tablo: I.

¹¹ Adı geçen yerleşim yerlerindeki nüfusla ilgili olarak bk. BOA, Maliyeden Müdevver Defterler (=MAD), nr. 22, s. 2-5, 9-13, 31, 38-39, 42.

¹² bk. Tablo: II.

¹³ Yılmaz-Süslü, a.g.e., s. 264-266.

¹⁴ BOA, Tahrir Defteri (=TD), nr. 438, s. 785, 786, 788, 789, 790, 791, 792, 794.

¹⁵ bk. Tablo: III.

¹⁶ BOA, TD, nr. 436, s. 290-291, 334-335, 336-337, 352-354, 356-363, 417; Tapu-Kadastro Kuyud-ı Kadime Arşivi (=TK.KKA), TD, nr. 579, s. 22a-24a, 41b-43b, 44a-b, 45a, 46b, 52a, 55b-56a, 57b-58b.

¹⁷ Tablo: III.

¹⁸ Ahmet Güneş, Tahrir Defterlerine Göre XVI. Yüzyıl Başlarından XVII. Yüzyıl Başlarına Kadar Kocaeli Sancağı, (doktora tezi, 1994, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü), s. 5-6.

¹⁹ Tablo: III.

²⁰ Bu konuda bk. BOA, TD, nr. 733, s. 140, 168-169, 179-180, 182-184, 189, 236; TK.KKA, TD, nr. 49, s. 220a, 246b-247b, 249b, 279b.

²¹ BOA, TD, nr. 630, s. 656-657, 658-659, 660-661, 664.

²² BOA, TD, nr. 630, s. 656, 658, 660.

²³ bk. Tablo: I, II, III.

²⁴ TK.KKA, TD, nr. 579, s. 41b-43b.

²⁵ TK.KKA, TD, nr. 579, s. 44b.

²⁶ TK.KKA, TD, nr. 579, s. 45a-46b.

- 27 TK.KKA, TD, nr. 579, s. 55b-56a.
- 28 BOA, TD, nr. 438, s. 794.
- 29 BOA, TD, nr. 630, s. 664.
- 30 BOA, TD, nr. 630, s. 660.
- 31 BOA, TD, nr. 630, s. 658-659.
- 32 BOA, TD, nr. 630, s. 656.
- 33 BOA, TD, nr. 630, s. 660.
- 34 TK.KKA, TD, nr. 579, s. 23a, 23b, 24a, 46b.
- 35 Tak, a.g.e., s. 10-11.
- 36 Yılmaz-Süslü, a.g.e., s. 37, 45.
- 37 Yılmaz-Süslü, a.g.e., s. 264.
- 38 Yılmaz-Süslü, a.g.e., s. 240.
- 39 Mustafa Akdağ, Türkiye'nin İktisadî ve İçtimaî Tarihi, c. II, İstanbul 1979, s. 470.
- 40 Ömer Faruk Bahadır, Üsküdar'ın 12 Numaralı Şer'iyye Sicili'nin Transkripsiyonu, (lisans tezi, 2002, Marmara Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Arşivcilik Bölümü), s. 20.
- 41 Tilaver-Yener-Sönmez, a.g.e., s. 379-385, 386-389.
- 42 Hacı Osman Yıldırım-Vahdettin Atik-Murat Cebecioğlu, 5 Numaralı Mühime Defteri, Ankara 1994, s. 75 hüküm nr. 169.
- 43 Yıldırım-Atik-Cebecioğlu, a.g.e., s. 98 hüküm nr. 224.
- 44 Güneş, "16. ve 17. Yüzyıllarda Üsküdar'ın Mahalleleri ve Nüfusu", Üsküdar Sempozyumu I (23-25 Mayıs 2003)-Bildiriler, İstanbul 2004, I, 51.
- 45 Ahmet Tabakoğlu-Ahmet Kala-Salih Aynural-İsmail Kara-Eyüp Sabri Kala, a.g.e., I, 87, 164-165.
- 46 Ahmet Tabakoğlu-Ahmet Kala-Salih Aynural-İsmail Kara-Eyüp Sabri Kala, a.g.e., I, 32; II, 308-309.
- 47 Mehmet Rauf Nacak-Ahmet Hilmi Nacak, Üsküdar Mahkemesi 147 Numaralı Şer'iyye Sicil Defteri, (lisans tezi, 2005, Marmara Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Bilgi ve Belge Yönetimi Bölümü), s. 19.
- 48 Kuzguncuk'ta Yahudilerle ilgili kayıtlar için bk. İstanbul Müftülüğü, Üsküdar Şer'iyye Sicili, nr. 51, s. 136, 157, 181.
- 49 bk. Tablo: IV.
- 50 bk. Tablo: V.
- 51 bk. Tablo: VI.
- 52 BOA, Ali Emiri Tasnifi, II. Mehmed, nr. 40, s. 4a.
- 53 BOA, Ali Emiri Tasnifi, II. Mehmed, nr. 40, s. 6a, 6b; BOA, MAD, nr. 22, s. 3, 38.
- 54 Ömer Lütfi Barkan, XV. ve XVI. Asırlarda Osmanlı İmparatorluğu'nda Zirai Ekonominin Hukuki ve Mali Esasları-Kanunlar, İstanbul 1943, I, 33.
- 55 BOA, Ali Emiri Tasnifi, II. Mehmed, nr. 40, s. 4a, 6a, 6b-7a.
- 56 BOA, MAD, nr. 22, s. 1, 3, 9, 10.
- 57 BOA, MAD, nr. 22, s. 42.
- 58 Haskan, a.g.e., c. I, s. 215.
- 59 Tablo: VII.
- 60 Bu konudaki değerlendirmeler için bk M. Hanefi Bostan, XV-XVI. Asırlarda Trabzon Sancağında Sosyal ve İktisadi Hayat, Ankara 2002, s. 462, 466-467.
- 61 bk. Tablo: VIII.
- 62 Tablo: IX.

⁶³ Tablo: X.

⁶⁴ bk. BOA, TD, nr. 438, s. 785, 786, 788, 789, 790, 791, 794, 795.

⁶⁵ Bu konuda bk. TK.KKA, TD, nr. 579, s. 57b; Bostan, "XVI. – XIX. Yüzyıllarda Merdivenköy'de Soysal ve İktisadi Hayat", Üsküdar Sempozyumu 5 (1-5 Kasım 2007), (sempozyuma sunulan bildiri), s. 16.

⁶⁶ Zekai Mete, "Üsküdar Tarihinden Bir Kesit: Bulgurlu Köyünün Aziz Mahmud Hüdayi'ye Temliki", Üsküdar Sempozyumu I (23-25 Mayıs 2003)-Bildiriler, s. 69; Güneş, "Üsküdar Havalisindeki Köylerin Sosyal ve Ekonomik Ahvaline Dair Bir Örnek (16. Yüzyıl Başlarından 17. Yüzyıl Başına Kadar Bulgurlu Karyesi)", II. Üsküdar Sempozyumu (12-14 Mart 2004)-Bildiriler, İstanbul 2005, I, 43-44.

⁶⁷ bk. Tablo: XIII.

⁶⁸ bk. Tablo: XIV.

⁶⁹ Ö. Faruk Bahadır-Kenan Yıldız-Müslim İstekli, "XVI. Yüzyılda Gayrimüslim Bir İstanbul Köyünün On Yılı", Toplumsal Tarih, sayı 104 (İstanbul-Ağustos 2002), s. 37-38.

⁷⁰ BOA, Mühime Defteri (=MD), V, 140/326.

⁷¹ BOA, MD, VI, 228/491.

⁷² bk. Tablo: XV.

⁷³ bk. Tablo: XVI.

⁷⁴ M. Sinan Çıtak, 186 Nolu Üsküdar Şer'iyye Sicili Defteri'nin Transkripsiyonu (h. 1046, 1047, 1048), (lisans tezi, 2006, Marmara Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Bilgi ve Belge Yönetimi Bölümü), s. 23-24.

⁷⁵ 51 Numaralı Üsküdar Şer'iyye Sicili, s. 9.

⁷⁶ Yılmaz, a.g.e., s. 44.

⁷⁷ Esra Aslan, Üsküdar 23 Numaralı Şer'iyye Sicili, (lisans tezi, 2007, Marmara Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Bilgi ve Belge Yönetimi Bölümü), s. 20, 65, 82.

XIX. Yüzyılda Üsküdar Çayırları'nın Asıl Fonksiyonu Üzerine Bir Araştırma

DOÇ. DR. ARZU TERZİ
İstanbul Üniversitesi

Üsküdar; bülbül, çavuş ve balaban derelerinin getirdikleri malzemenin Boğazın sularını doldurmaları neticesinde meydana gelen düzlükte yer almaktadır.¹ Dolayısıyla bu arazi parçası, gerek akarsu boylarında bulunması ve gerekse taban suyunun yüksek olmasından dolayı çayırlar bakımından zengindir.² Üsküdar'da bulunan çayırlar, asırlar boyunca Osmanlı padişahlarının binişlerinde tercih edilmiş, hasbahçelerine ve kasırlarına zemin olmuş, mesire yerleriyle nam salmıştır. Bunlardan Haydarpaşa çayırları şehir halkının başlıca mesire alanlarından biri olmasının yanı sıra, çayır ve arkasındaki düzlük Osmanlı ordusunun bir kısmının Anadolu yönünde sefere çıktığında toplandığı yerdirdi. XIX. yüzyılda Nizâm-i Cedîd askerleri talimlerini burada yapıyordu. Göksu çayırı ise şüphesiz boğaz içinin en meşhur mesire yeriydi. Bu çalışmada, bütün bu bilinenleri bir tarafa koyarak Üsküdar çayırlarının mesire yerleri haricinde kalan geniş kısımlarının asıl fonksiyonuna dikkat çekmek, yani çayırların yüzyıllar boyu saray ve devlet erkânının hayvanlarının beslenmesinde oynadığı rolü vurgulamak hedeflenmiştir. Araştırmanın kaynaklarını dönemin Osmanlı Arşiv belgeleri oluşturmaktadır. Tarihi sınırlarıysa Tanzimat'tan XIX. yüzyıl sonuna kadar uzanan zaman dilimidir.

Bilindiği üzere Hasahır veya diğer adıyla İstabl-ı Âmire, saray hayvanlarının yetiştirilmesi ve bakımlarını üstlenen teşkilata verilen addır.³ İstanbul ve çevresindeki çayırlar Osmanlı Devletinde padişahlık makamına ait mülkler yani emlâk-ı hümayûn statüsündedirler. Dolayısıyla Kağıthane, Veli Efendi, Çırpıcı, Beykoz ve Üsküdar gibi emlâk-ı hümayûn çayırlarının otları, her yıl düzenli olarak İstabl-ı Âmire tarafından biçtirilir, ambarlara konurdu. Bu otlar yaş ve kuru olarak öncelikle saray hayvanlarının beslenmesinde kullanılırdı.⁴ Çayırların otları aynı zamanda başta hanedan mensupları olmak üzere, saray personeline, askerî

Üsküdar çayırlarından günümüze kalanlar

ve mülkî devlet görevlilerine tâyinât olarak dağıtılırdı. Bu işlem kimi zaman aynî, kimi zamansa nakdî olarak gerçekleşirdi.⁵ Asrın sonuna doğru çayırlardan toplattırılan otların Sazlıdere’de bulunan balya fabrikasına götürülerek balyalar haline getirildiği ve bu işlemden sonra İstabl-ı Âmire ambarlarına götürüldüğü görülmektedir.⁶ Bu arada aynı dönemde bir ot balyasının ağırlığının tahminen 33 kıyye⁷ yaklaşık 42,5 kilo olduğuna dair ulaşılan ekstra bir bilgi de burada paylaşılabilir.⁸

Üsküdar çayırları da emlâk-ı hümâyûn arazisi olduğundan bu işlevini uzun süre sürdürmüştür. Üsküdar çayırlarından İstabl-ı Âmire tarafından her yıl toplat-

XIX. YÜZYILDA ÜSKÜDAR ÇAYIRLARI'NIN
ASIL FONKSİYONU ÜZERİNE BİR ARAŞTIRMA

tırılan otlar mavnalarla Bahçekapı'daki İstabl-ı Âmire ambarına konurdu.⁹ Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nde ulaşılan bir defterden Üsküdar'daki çayırların adları, buldukları mevkiler, dönüm olarak miktarlarına dair bilgi sahibi olunabilmektedir.¹⁰ Aynı defterde çayırların defterin düzenleniş tarihindeki, kullanım tarzları hakkında da bilgi yer almaktadır. Ancak defter tarihsizdir. Bununla birlikte defterde İbrahim Ağa çayırı için *Anadolu demiryolu hattı istasyonuna dâhil edilmekte olduğu* ibaresinin yer alması 1871'den sonra tutulduğunu¹¹ düşündürmektedir. Defterin başında yer alan "*Maliye Hazinesi'nden mazbut İstabl-ı Âmire 'ye tâbi emlâk-ı hümâyûn çayırları*" ifadesiye en geç 1880'den önce

düzenlendiğini ortaya koymaktadır. Zira yaklaşık 1880'den itibaren emlak-ı hümayûnun tamamı Maliye Hazinesi'nden Hazine-i Hassa'ya geri transfer edilecektir.¹² Dolayısıyla bu tespitlerden defterin 1871-1880 tarihleri arasında düzenlendiğini söylemek mümkündür.

Aşağıdaki tabloda görüleceği üzere Haydarpaşa'daki İbrahim Ağa ve Büyük ağa çayırları toplam 280.5 dönümlük bir alana yayılmıştır. Osmanlı devletinde XVI. yüzyılda Haydarpaşa kesimi Dârüssaâde ağalarının mülkiyetine geçmiş ve çayırda da ismini verecek olan İbrahim Ağa 1580'de burada bir mescid inşa ettirmiştir.¹³ XIX. yüzyılda ise bu mescidin yanına çayırın güvenliğini sağlamak adına Sultan Abdülmecid tarafından 1849'da bir karakolhâne yaptırılmıştır.¹⁴ Kullanılan defterde yer alan kayıta bu çayırını kısım kısım Anadolu hattı istasyonuna dâhil edilmekte olduğu ve arta kalan kısmının İstabl-ı Âmire tarafından biçtirildiği belirtilmektedir. Haydarpaşa'daki 36,5 dönüm gibi daha küçük ebattaki Büyük Ağa çayırının ise kasr-ı aliye tabi olarak kullanıldığı kaydedilmiştir ki, burada bahsi geçen kasır muhtemelen Haydarpaşa kasrıdır.

Tablo I: Üsküdar Çayırları

MEVKİ	SEMTİ	İSMİ	MİKTARI (dn)
Üsküdar	Haydarpaşa	İbrahim Ağa Çayırı	244
Üsküdar	Haydarpaşa	Büyük Ağa Çayırı	36,5
Üsküdar	Kurbağalıdere	Hafız Paresi	12,5
Üsküdar	Kurbağalıdere	Sulu Çayır	12
Üsküdar	Kurbağalıdere	Dutlu Çayır	42
Üsküdar	Merdivenköy	Menzilci Çayırı	38,5
Üsküdar	Merdivenköy	Uzun Çayır	447,5
Üsküdar	Sögütlüçeşme	Papasoğlu Çayırı	56,5
Üsküdar	Ihlamurlu çeşme	Silahdarağa Çayırı	42
Üsküdar	Kemerköprü	Çiçekçibaşı Çayırı	84
Toplam	1015,5		

Üsküdar Kurbağalıdere'deki Hafız Paresi, Sulu ve Dutlu çayırları Kurbağalı dere çiftlik-i hümayûnunun hayvanlarına tahsis edilmiştir. Aynı şekilde Menzilci ve Çiçekçi başı çayırları için de "*buldukları mahaldeki çiftlik-i hümayûna tâbi olduklarına*" dâir defterde kayıt bulunmaktadır. Merdiven köyündeki 447.5 dönümden oluşan Uzun çayır aşağıda da görüleceği üzere Üsküdar'da İstabl-ı Âmire tarafından en fazla tasarruf edilen bir çayırdır. II. Abdülhamid devrinde bir ara Hazine-i Hassa'ya daha fazla gelir temin etmek maksadıyla tahsisat yapılan yerlerinin dışındaki alan iltizama verilmiştir.¹⁵ Yine aynı dönemde İstanbul'daki et fiyatlarının pahalılığına karşı, özellikle Uzunçayır'da biçim dönemi dışındaki zamanlarda dışarıdan sürülerin getirilip otlatılmasına ve buna karşılık otlak resminden muaf tutulmalarına dair Sultan Abdülhamid'in kesin talimatı da bulunmaktadır.¹⁶ Üsküdar'da bulunan diğer çayırlardan Ihlamurlu çeşmedeki Silahdarağa (42 dönüm), Sögütlü çeşmedeki Papasoğlu (56.5 dönüm)ça-

yırları da İstabl-ı Âmire tarafından biçtirilmiştir. Asrın sonuna doğru yeni ilâvelerle bu çayırların miktarları arttırılacaktır.

Yukarıdaki tabloda yer almayan bir başka çayır ise Göksu'dur. Göksu çayırlığı Göksu deresi ile güneyindeki Küçüksu deresi etrafında bulunmaktadır ve vaktiyle dere boyunca değirmenlerin sıralandığı ve derenin çamuru ile yapılan Göksu testilerinin de meşhur olduğu bilinmektedir.¹⁷ Göksu çayırı ile içinde bulunan değirmen ve çömlekhâne, vakıflarına gelir temin etme maksadıyla 1840'da Sultan Abdülmecid'in annesi Bezmiâlem Valide Sultan'a mülknâme ile tevcih edilmiştir.¹⁸ Ancak XIX. yüzyılın sonlarına doğru Üsküdar çayırlarının masraflarının da yer aldığı bir defterde, Göksu çayırlarının da bulunması ve çayırların aşağıda görüleceği üzere daha sonraki tarihte bir hanedan mensubuna tayinat olarak tahsis edilmesi ilerleyen yıllarda Valide Sultan'ın vakfından çıktığı düşüncesini uyandırmaktadır. Bununla beraber Bezmiâlem Valide sultanın ölümünden sonra mı, yoksa Sultan Abdülaziz döneminde bizzat vakıflara dahil olan emlak-ı hümayûnların geri alınmasına yönelik yapılan tahrir esnasında mı¹⁹ ya da II. Abdülhamid döneminde mi alındığı hususundaki sorulara, maalesef şu an için cevap bulamıyoruz.

Üsküdar çayırlarının otlarının biçtirilmesi ve nakli sırasında yapılan masrafları arşiv belgelerinden düzenli bir şekilde takip edememekle birlikte en azından bir örnekleme yapabilmek adına 1882 yılında Beykoz, Göksu ve Üsküdar çayırlarının otlarının biçtirilmesi, nakli gibi muhtelif masraflar hakkında aşağıdaki tabloda bir kesit sunmak mümkündür.²⁰

Tablo II. Üsküdar-Beykoz-Göksu Çayırlarının Masrafları (1882)

1 Tırpancı, dirgenci ve demetçi ücreti	5.192
2 Araba nakliyâtı ücreti	5.795
3 Amele yevmiyesiyle Asâkir-i şahâne ve me'mûrîn efrâdı ve mavnacıların ta'amiyye bedeliyle masârif-ı sâ'iresi	1.728
4 Mevcûd çayırların umûr-ı tahririyyesine me'mûr kâtip Şevket Efendi'nin ta'am ve mesârif-i müteferrika-i sâ'iresi	400
5 Çayır mahallerinde müstahdem zabtiye efrâdına verilen (toplam 4 nefer ve nefer başına 100 kuruş)	400

Toplam 13.515

Görüldüğü üzere bu çayırların masrafı 13.515 kuruştur. Ancak Beykoz çayırlarının da masrafı bir arada verildiğinden bunu ayırmak mümkün olamamaktadır. Aynı yıl İstanbul ve civarındaki çayırlara İstabl-ı Âmire tarafından yapılan masrafın toplamı 393.830'tır²¹ ve bu tutardan hareketle genel çayırlar masrafının % 3.5'luk bir kısmını Üsküdar-Göksu-Beykoz çayırlarının oluşturduğunu söylemek mümkündür. Aynı senede yani 1882'de çayırlardan esebân-ı şahâne ile karasığır hayvanına bir ay yedirilen yaş otun dışında elde edilen otun miktarı ise 1.653.000 kıyye'dir.²²

Bulgurlu Tepesi'nden Üsküdar ve İstanbul (*Üsküdar Haritası*, s. 29)

Yapılan masrafların nereden ödendiği sorusunun karşılığı İstabl-ı Âmire'nin bağlı bulunduğu birim yani Hazine-i Hassa'dır. XIX. yüzyılın sonlarında Maliye Hazinesi'nin her yıl Hazine-i Hassa'ya ödemekle yükümlü olduğu tahsisât-ı seniyyenin 400.000 kuruşu İstanbul çayırlarının masrafına ayrılmıştır. Bu miktarın geldiği kaynak da tesbit edilebilmektedir ki, ya Şehremâneti mürettebâtından²³, ya da ekseriyetle Çatalca Sancağı emvâl-i umûmiyesindedir.²⁴ XIX. yüzyılın sonlarına gelindiğinde çayırlarla ilgili yeni ve ilginç bir uygulama ile karşılaşılmaktadır. Tam olarak ne zamandan beri başladığı şu an için bilinmemekle birlikte her sene mayıs ayında bir ay süreyle hanedan üyeleri, saray görevlileri, askerî ve

mülki erkâna dönüm dönüm çayırların tahsis edildiği görülmektedir. Bu çalışma sırasında her ay mayıs ayında yapılan tayinâtları gösteren birbiri peşi sıra sıralanmış malî 1297-1307 yıllarını (milâdi 1881-1891) ihtiva eden on yıllık tayinât cetvellerine ulaşıldı²⁵. Buradan Üsküdar çayırlarının bir kısmının her sene mayıs ayı için kimlere tahsis edildiği ortaya çıkarılabilmektedir. Tahsisi yapılan kişilerde çok büyük bir değişiklik olmadığından bir örnekleme yapma yoluna gidilecektir. Aşağıdaki tabloda Üsküdar Uzun çayırının tayinât olarak kimlere dağıtıldığı görülmektedir.²⁶

Tablo III. Uzun Çayır'ın Tahsisâtı

İSMİ	Miktarı (dn)
1 Selimiye Kışla-yı hümâyûnu harik hayvanâtına	10
2 Selimiye Kışla-yı hümâyûnu Kumandanı Mirliva Sa'adetli Şevket Paşa'ya	4
3 İsmetli Şayeste Hanımefendiye	10
4 İsmetli Baş İkbal Hanım Hazretlerine	15
5 Devletli Valide Efendi Hazretlerine	30
6 Devletli İsmetli Seniha Sultan Hazretlerine	25
7 Hassa Müşiri Devletli Rauf Paşa Hazretlerine	5
8 Yaver-i Ekrem Hazret-i Şehriyâri Ferik Sa'adetli Deli Rıza Paşa Hazretlerine	5
9 Devletli Necabetli Vahdettin Efendi Hazretlerine	16
10 Levazımât Reisi Ferik Sa'adetli Ali Paşa Hazretlerine	5
11 Yaver-i Ekrem Hazret-i Şehriyâri Devletli Fuad Paşa Hazretlerine	5
12 Hademe Mirlivası Sa'adetli Mehmed Paşa'ya	4
13 Hazret-i Hüdâyi Dergâhı Şeyhi Reşadetlü Efendiye	2
14 Kasım Paşa Mevlevihanesi Şeyhi Reşadetlü Efendiye	2
15 Bandırma Dergahı Şeyhi Reşadetlü Efendiye	2
16 Reşadetlü Şeyh Sadık Efendiye	2
17 Sultanzâde Alaaddin Bey Efendiye	5
18 Süvari Zabtiyelerine	2
19 Koruculara	2
20 Istabl-ı Amire Ketebelerine	15
21 Raht-ı Hümâyün Hazinesi Hademelerine	10

Toplam 176

Bu çayır daha çok şehzâdelerden Sultan Vahdettin'e, Valide Sultan başta olmak üzere hanedan mensubu bazı sultanlara, dergâh şeyhlerine ve birkaç askeri kumandanla yaverâna tâyinât olarak tahsis edilmiştir. Istabl-ı Âmire kâtipleriyle raht hazinesi hademelerinin de bu çayırdan toplam 25 dönümlük tâyinâtları bulunmaktadır.

Çamlıca'dan Üsküdar ve Boğaziçi'nin genel görünümü

Tablo IV: Kurbağalıdere Çayırı Tahsisâtı

İSMİ	Miktarı (dn)
1 Serberber-i hazret-i şehriyâri	5
2 Serkilâri-i hazret-i şehriyâri	6
3 Kilâri-i sâni hazret-i şehriyâri	4
4 Serkitâbi-i hazret-i şehriyari	5

Toplam 20

Yukarıdaki tabloda Kurbağalıdere çayırının bir kısmının mayıs ayı içinde kimlere tahsis edildiği gösterilmiştir. Kurbağalıdere çayırı hatırlanacağı üzere yukarıda adları geçen Hafız Paresi, Sulu ve Dutlu çayırlarından meydana gelmişti, bu çayırın bir kısmı berberbaşı, kilercibaşı, kitapçibaşı gibi gedikli sınıfına dahil vazifelilere tahsis edilmiştir²⁷. Bazı seneler aynı kişilere Kurbağalıdere çayırı yerine Silahdarağa çayırından tâyinât verildiği görülmektedir.²⁸ Bu durumda o sene Kurbağalıdere'den tahsisat yapılmamaktadır.

Tablo V. Papasoğlu Çayırı Tahsisâtı

İSMİ	Miktarı (dn)
1 Üsküdar Muhafızı Paşa Hazretlerine	2
2 Hububat Anbarı Ketebesine	2
3 Hububat Müdürü Efendi'ye	2
4 Erzak Anbarı Müdürü Hacı Hüseyin Efendi'ye	3

Toplam 9

Yukarıdaki tabloda da görüldüğü üzere Üsküdar'daki Papasoğlu çayırı ise Üsküdar muhafızına, Erzak ve Hububat ambarı müdürleri gibi Hazine-i Hassa'ya bağlı birim amirlerine ve onların maiyetlerine tahsis edilmiştir.²⁹

Göksu çayırına gelince 1300 (1884) senesi mayısından itibaren takip edilebilen 1307 (1891) yılına kadar, çayırın tamamı yani toplam 150 dönüm Cemile Sultan'a tahsis edilmiştir.³⁰ Yapılan tahsislerde İbrahim Ağa çayırına ise rastlanmamıştır.

Netice itibariyle bu çalışmada Üsküdar çayırının miktarları ve gerek padişah ve saray hayvanlarının gerekse tayinat olarak saray görevlileriyle askerî ve idarî personelin hayvanlarının ot ihtiyacını karşılanmasındaki rolü ortaya konmaya çalışılmıştır. İşlenen konu detay araştırması bakımından bir ilktir ve tebliğ çalışması sınırları içerisinde bazı satır başlarının oluşturulmasına ve yine bazı meselelerin ortaya çıkartılmasına çalışılmıştır. Şüphesiz bu konuda yapılacak kapsamlı çalışmalarla daha teferruatlı bilgilere ulaşılabilecek ve pek çok soruya cevap bulunacaktır.

DİPNOTLAR

- ¹ Tahsin Yazıcı, "Üsküdar", *İslam Ansiklopedisi*, XIII, 127.
- ² Bitki coğrafyası bakımından çayır, hep yeşil duran, yumuşak otları çok bulunan, ara yerde çalılara da rastlanan bir bitki topluluğudur. Çayır bitkilerinin çok yer tutması, bunların biçilebilme değeri göstermesi çayırın otlaktan ayrıldığı hususlardır. Çayır, yetiştiği yerin iklim özelliklerine, yerine, bakımına göre yılda bir, ya da iki defa biçilebilir. Reşat İzbirak, *Coğrafya Terimleri Sözlüğü*, İstanbul 1992, s. 68.
- ³ Osmanlı Devletindeki İstabl-ı Âmire teşkilatı hakkında derli-toplu bilgi için bk. Uzunçarşılı, *Osmanlı Saray Teşkilatı*, T.T.K. yayınları, Ankara, s. 488-510; Abdülkadir Özcan, "İstabl", *Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, XIX, 203-206.
- ⁴ Arzu Terzi, *Hazine-i Hassa Nezareti*, Ankara 2000, s. 71.
- ⁵ Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), *Hazine-i Hassa Defteri*, nr. 24271.
- ⁶ Mali 1296 (1880-1881) tarihli *Hazine-i Hassa Defteri*, nr. 24363. Bu defterde de görüleceği üzere Sultan Abdülhamid'in saltanatının ilk yıllarında saray teşkilatı yeniden düzenlenmesi esnasında İstabl-ı Amire Müdürünün yolsuzluğundan dolayı kısa bir süre çayırların otlarının toplatılma görevi Hububat ambarı müdürlüğüyle emlak-ı hümayun muavinliğine verilmiştir. [BOA., Y.PRK.HH., nr. 7/6, Hazine-i Hassa Nazırı Agop Paşa'nın 29 Şevval 1297 (4 Ekim 1880) tarihli tezkiresi.] Daha sonra İstabl-ı Amire ıslah edilecek ve yeniden teşkilatlandırılarak eski vazifesini üstlenecektir.
- ⁷ Kıyye Osmanlı döneminde kullanılan bir ağırlık ölçüsüdür ve 1 kıyye=1,282 kilogram ve 1 kıyye =400 dirheme denk gelmektedir. *Mesâhât ve Ekyâl ve Evzân-ı Cedideye Dâir Kanunnâme*, Dersaadet 1285.
- ⁸ Y.PRK.HH., nr. 7/6, 21 Eylül 1296 (3 Ekim 1880) tarihli mazbata. Aynı dönemde nakliyat sırasında bir vagona yetmiş balya yerleştirildiğini de yine aynı belgeden öğrenebiliyoruz.
- ⁹ *Hazine-i Hassa Defter*, nr. 24271.
- ¹⁰ *Hazine-i Hassa Defteri*, nr. 21380.
- ¹¹ Zira Haydarpaşa-İzmit demiryolunun yapımı 1871'de başlamaktadır. Cemil Öztürk, "Tanzimat Devrinde bir Devletçilik Teşebbüsü:Haydarpaşa-İzmit Demiryolu", *Çağmı Yakalayan Osmanlı! Osmanlı Devletinde Modern Haberleşme ve Ulaştırma Teknikleri* (yay. haz. Ekmeleddin İhsanoğlu-Mustafa Kaçar), İstanbul 1995, s. 276-277.
- ¹² Bu konuda tafsilat için bk. Terzi, *a.g.e.*, s. 90-96.
- ¹³ Semavi Eyice, "Haydarpaşa", *Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, XVII, 37.
- ¹⁴ BOA., A.AMD., nr. 8/33. Belgede, inşası için düzenlenen keşif defterine göre, karakolhânenin 67.039 kuruşa mâl olacağı da ifade edilmektedir.
- ¹⁵ Meselâ malî 1297 senesinde üç seneliğine ve senelik altmış lira bedel ile Kotracı İbrahim Ağa'ya iltizama verilmiştir. YPRK.HH., nr. 17/62, leff 1.
- ¹⁶ BOA., Y.MTV., nr. 273/127; DH.MKT., nr. 859/35. Aynı dönemde İstanbul'da yükselen et fiyatlarını düşürebilmek amacıyla Sultan Abdülhamid'in uyguladığı diğer bir yöntemse kasap dükkânlarının hemen yanlarına salaş barakalar kurdurtup düşük fiyatla et sattırmaktır. Bu sayede serbest rekabet ortamının yaratılmasına ve buna bağlı olarak fiyatların indirilmesine önayak olmuştur. *Tahsin Paşa'nın Yıldız Hatıraları Sultan Abdülhamid*, İstanbul 1990, s. 192 ve oradan naklen Arzu Terzi, "Mütareke Dönemi İstanbul'unda Rekabet Piyasası (Amerikan-Fransız Satış Barakalarının Açılması)", *İ.Ü. Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü Dergisi, Yakın Dönem Türkiye Araştırmaları*, sy. 6 (yıl 3/2004), s. 90.
- ¹⁷ M. Tayyip Gökbilgin, "Boğaziçi", *Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*,VI, 259.
- ¹⁸ Ayrıca değerim için Valide Sultan'ın vakfından Maliye Hazinesi'ne on beş bin kuruş ödenmiştir İrade-Dahiliye, 15/699. İradede tarih bulunmamasıyla birlikte belgenin arka cephesindeki tarih 8 Rebiülahır 1256 (9 Haziran 1840)'dır. Bu sırada Göksu çayırının korucusuna kayd-ı hayat şartıyla aylık 250 kuruştan senelik üç bin kuruş maaş tahsis edilip bu para emtia gümrüğü malından her ay Maliye Hazinesi'nden ödenmesi kararlaştırılmıştır. İrade-Dahiliye, nr. 19/924. Belgenin arka yüzündeki tarih 28 Cemaziyelahır 1256 (27 Ağustos 1840)'dır.

¹⁹ Bu tahrir 1866 yılında gerçekleştirilmiştir. Tahrir esnasında çayırların ölçüleriyle sınırlarının ayrılması ve hududları tecavüz olunanların asli sınırlarına geri getirilmesi, emlâk-ı hümayûndan bulunan mahallere dikkatsizlikle şayed vakıflar tarafından sened verilmiş ise onların iptaliyle kayıtlarının terkin edilmesi, alınmış olan muaccelelerinin geri ödenmesi, üzerlerine bina yapılmışsa değerlerine uygun olarak muaccelelerinin İstabl-ı Âmire'den ödenmesi ve uygun kiralar tayin edilerek bu kiralarnın mehd-i ulyâ-yı saâdetin (Sultan Abdülazizi'in annesi Pertevniyal Valide Sultan'ın) evkafına ilâvesine yönelik çalışmalarda bulunulmuştur. A.MKT.MHM., nr. 355/40, 17 Nisan 1282 (29 Nisan 1866) tarihli tezkire.

²⁰ 25 eylül 1298 (7 Ekim 1882) tarihli İstabl-ı Âmireye bağlı İstanbul ve civarındaki çayırların biçtirilme, otların nakil ve sair masraflarını ihtiva eden masraf döküm cetveli. Y.PRK.HH., nr. 10/3.

²¹ Aynı yıl İstabl-ı Âmire'ye bağlı çayırlar için yapılan masrafın toplamı 406.675 kuruştur. Bu meblağdan 12.830 kuruşluk bütün çayırlar için yapılan müteferrik masraflar çıkarıldığında 393.830 kuruşa ulaşılır.

²² Y.PRK.HH., nr. 10/3.

²³ Y.PRK.HH., nr. 7/6, Hazine-i Hassa Nazırı Agop Paşa'nın 29 Şevval 1297 (4 Ekim 1880) tarihli tezkiresi.

²⁴ Hazine-i Hassa Nazırı Ohannes Paşa'nın 15 rebiülevvel 1326 tarihli tezkiresi: Y.MTV., nr. 308/92; Y.MTV., nr. 257/65.

²⁵ *Hazine-i Hassa Defteri*, nr. 8904.

²⁶ *Hazine-i Hassa Defteri*, nr. 8904, 1303 senesi cetveli, vr. 28a.

²⁷ Aynı defter, 1301 senesi, vr. 20a.

²⁸ 1297 senesi, vr 6b.

²⁹ 1306 senesi vr. 39a.

³⁰ 1300 senesi, vr.17b.

XVIII. Yüzyılın İlk Yarısında Üsküdar'da Yaşayan Kadınların Maddî Durumları ve Gündelik Hayatları

B E T Ü L A R G I T

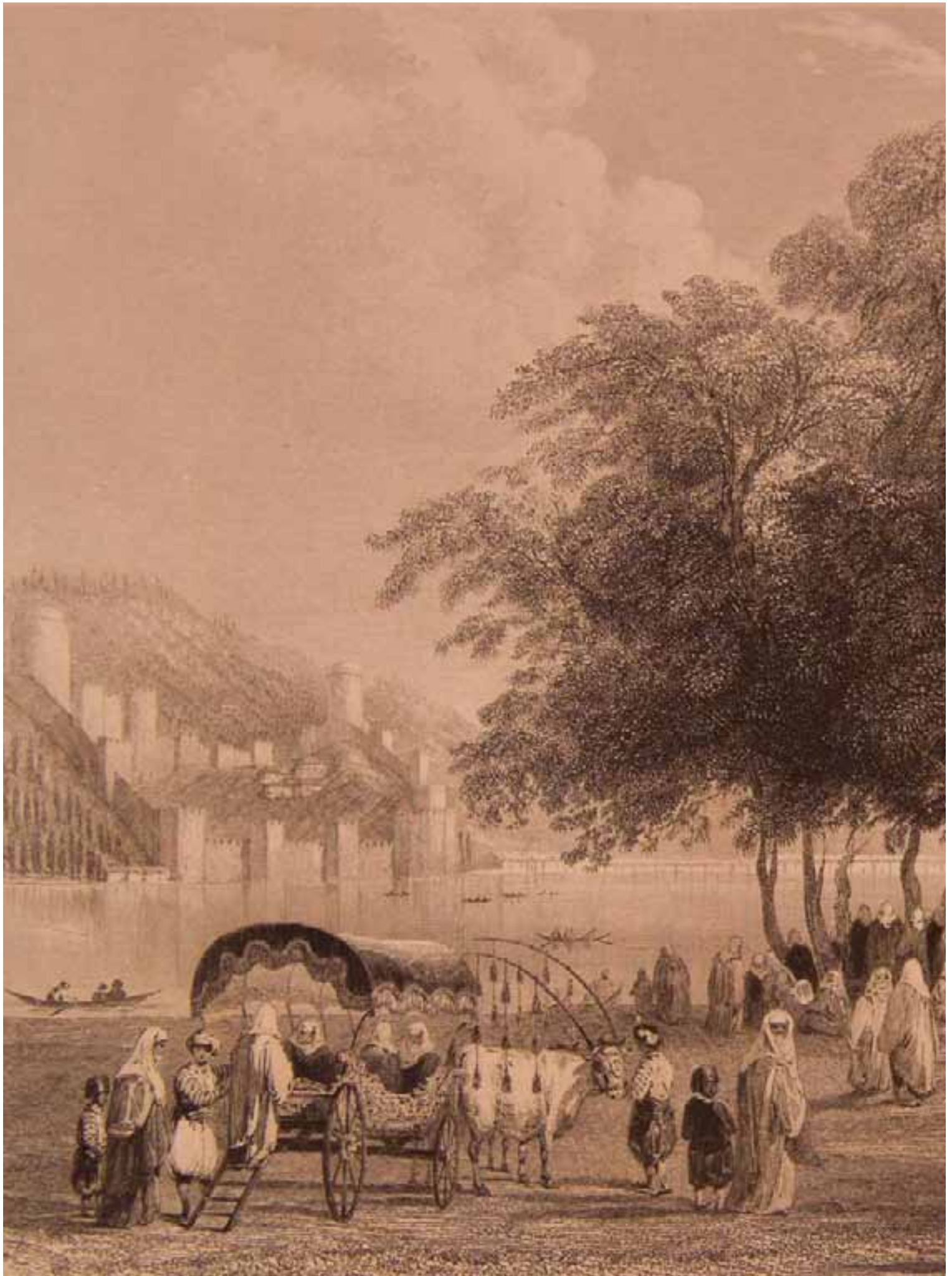
On sekizinci yüzyıl mahkeme kayıtlarında bulunan terekeler, dönemin kadınlarının ve erkeklerinin dünyasını yansıtmaya noktasında değerli bir kaynak niteliğindedir. O dönemde Üsküdar'da yaşayan kadınların ve erkeklerin terekelerinin incelenmesi yoluyla, farklı sosyal ve ekonomik seviyelere mensup insanların gündelik hayatları, yaşam standartları ve tüketim anlayışları hakkında bilgi edilebilir.¹

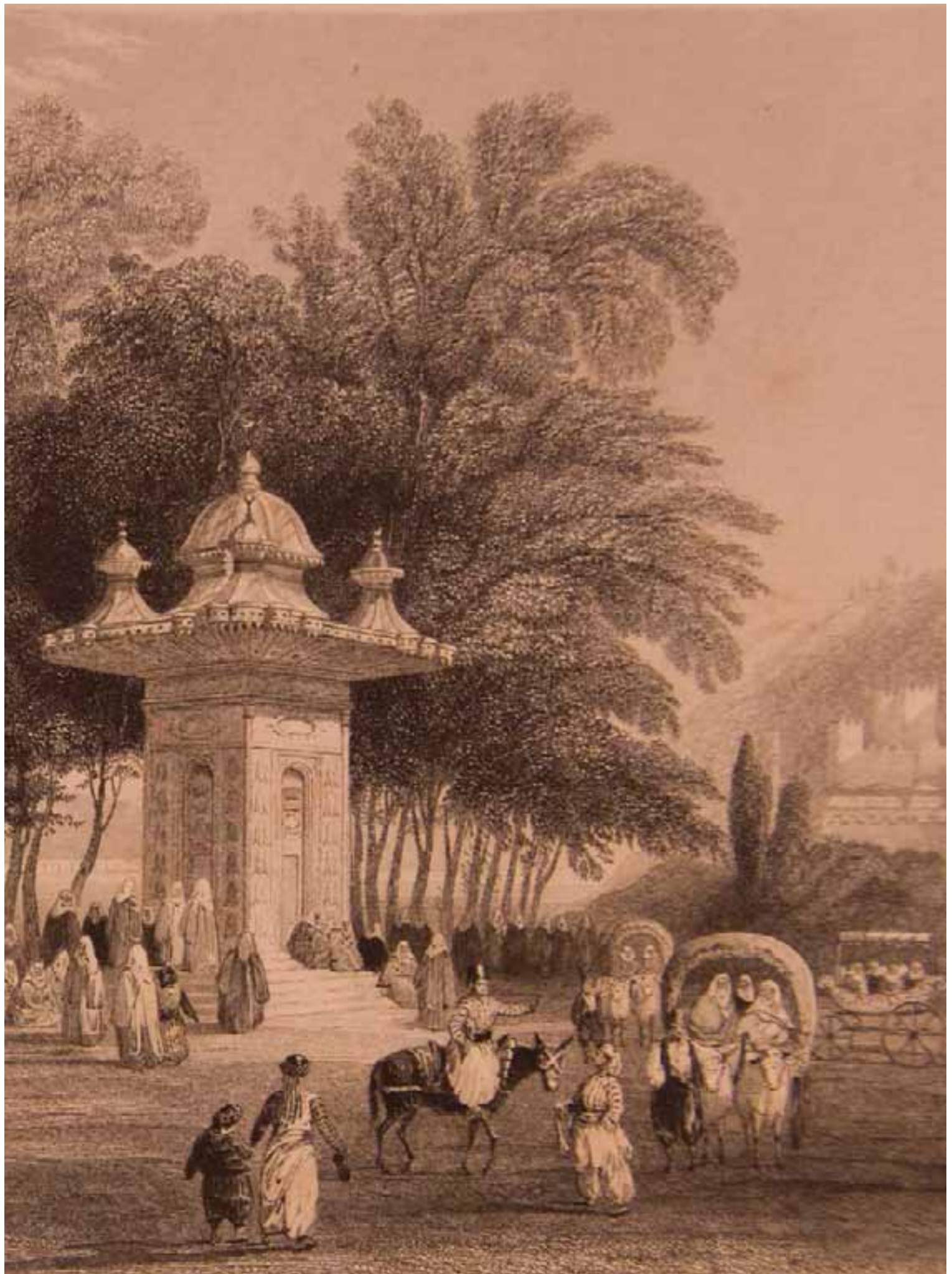
1716 ile 1745 senelerinde Üsküdar'da yaşamış ve vefat etmiş olan 100 kişinin terekesi üstüne yapılan bu çalışma, onsekizinci yüzyılın ilk yarısında kadınların ve erkeklerin mukayese edilmesi yoluyla kadınların durumlarını anlamaya çalışmaktadır. İncelenen terekelerin % 50'si kadınlara diğer kısmı erkeklere aittir. İncelenen erkek terekelerinin % 60'ı gayr-i müslim erkeklere ait olup, müslüman erkeklerin %33 ise askeri sınıf mensubudur. Bunun yanısıra habbaz, bakkal, sarraf gibi esnaf grublarının olduğu görülür.

İncelenen kadınların %56'sını gayr-i müslim kadınlar oluşturmaktadır. Müslüman kadınların % 60'ı babası veya kocası sebebi ile askeri sınıfa mensuptur. Görünen o ki, *askerî* sınıfa mensup babanın kızı, *askerî* sınıfa mensup bir kişi ile evlenmektedir. Çalışılan kadınların bir çoğunun kocası *çelebi* ünvanına sahiptir. Belirtilmesi gereken diğer bir husus birden fazla evli olan erkeğe rastlanmadığı gerçeğidir. Varislerin incelenmesi neticesinde ise gayr-i müslim ailelerin daha fazla çocuk sahibi oldukları görülür.

Üsküdar mahkemesine ait yirmi dört adet defterde yer alan terekelerin incelenmesine dayalı bu çalışma, iki bölümden oluşmaktadır.² Çalışmanın ilk bölümü, on sekizinci yüzyılın ilk döneminde, Üsküdar'da yaşayan insanların ekonomik açıdan bir değerlendirmesini yapmayı amaçlamaktadır.

Pardoe'nin tasviri ile
Küçüksu mesiresinde
eğlenen bayanlar
(arka sayfa)

İkinci bölümde ise Üsküdar'da yaşayan farklı ekonomik seviyedeki insanların terekelerinde yer alan kıyafet, mefruşat, ev eşyaları, mutfak eşyaları, mücevher, gayr-i menkul gibi muhtelif eşyaların incelenmesi suretiyle, kadınların maddi durumları ve tüketim anlayışlarına dair ipuçları tespit edilmeye çalışılacaktır.

Kadın Terekelerinin Toplam Değeri

Bütün terekelerin toplam değeri 5.999.604 akçedir. Fikir vermesi açısından belirtilecek olursa o dönemde terekelerde yer alan en pahalı evin fiyatı 75.000 akçe, bir tencerenin ortalama fiyatı ise 100 akçedir. Kadınların toplam terekesi 780.945 akçe, erkeklerin ise 5.262.410 akçedir. Kadınlar erkeklere kıyasla 6.7 kat daha fakirdir.

En fakir erkekler ve en fakir kadınlar mukayese edildiğinde, varlıkları arasında fark olmadığı gözlenir. Genel fakirlikte, eşitlik yakalanır. Fakat toplumun en zengin kesimi mukayese edildiğinde, aradaki farkın açıldığı, en zengin kadınların en zengin erkeklerden 3.2 kat daha fakir olduğu görülür.

Çalışılan dönemde Üsküdar'da yaşayan grubun ekonomik olarak heterojen bir yapıya sahip olduğu görülür. Kadınların mal varlıklarını değerlendirdiğimizde çoğunluk (%44) 10.000-50.000 akçe arası mal varlığına sahip olup, % 6.6'sı 50.000-99.00 akçe, % 42'si 1.000-9.000 akçe arası, % 4.4'ü ise 750 akçenin altında servete sahiptir.

Erkeklerin mal varlıklarını değerlendirdiğimiz vakit, %44'ü 10.000-50.000 akçe, %13'ü 100.000 akçe, %6.7'si 50.000-99.000 akçe arası, %31'i 1.000-9.000 arası, %4.4'ü de 670 akçenin altında mal varlığına sahiptir.

Genel olarak değerlendirildiğinde, kadın ve erkeklerin büyük çoğunluğunun 10.000-50.000 akçe arası servet sahibi olup, erkek ve kadın oranının birbirine yakın olduğu görülür. Ancak 1000-9000 akçe arası varlığa sahip olan kadınların sayısı erkeklerden fazladır. Ayrıca erkeklerde, kadınlarda olmayan zengin bir grup vardır. Erkeklerin %13'ünü teşkil eden 100.000 akçe üstü mal varlığına sahip grubun, kadınlarda mevcut değildir.

Kadın ve erkek terekelerinin % 9'unu oluşturan en fakir gruplar mukayese edildiğinde toplam varlığın birbirine yakın olduğu görülür.³ Dolayısıyla fakir ve orta grup birbirine yakın, ancak üst gruba bakıldığında kadın ve erkek arası farkın derinleştiği dikkati çeken bir husustur. Bunun yanı sıra tahlil edilen kişiler arasında en zengin kişi bir kadın olup Saraylı Fethiye Kadın'dır.⁴

Tablo 1: En Zengin ve En Fakir Kadın ve Erkeklerin Toplam Mal Varlığı

Fakir kadınlar	5559 akçe		
Zengin kadınlar	298427 akçe	Fakir erkekler	5397 akçe
Zengin erkekler	940717 akçe		

Bu noktada belirtilmesi gereken bir husus, çalışmada kullanılan terekelerden bir kaç, Üsküdar mahkemesinde değil diğer mahkemelerde terekeleri kaydedilmiş

olan Üsküdar sakinlerine aittir. Örneğin, Evkaf-ı Hümayun Müfettişliği Mahkemesine kaydedilen kadınlara ait terekelerin, en zengin kadın grubunu teşkil ediyor olması, bize Üsküdar mahkemesine kaydedilen terekelerin ne derece gerçek tabloyu yansıttığı noktasında ihtiyatlı olunması gerektiğini düşündürmektedir.

Terekelerin Oluşumu

Terekelerin nelerden oluştuğu değerlendirilecek olursa, servetlerin en büyük oranını ev eşyaları oluşturmaktadır. Ancak değer bazında bir değerlendirme yapılacak olursa, gerek erkek ve gerek kadınlarda, gayrimenkul değer itibarıyla terekede büyük bir yekün tutmaktadır. Erkeklerin terekelerinde iş ile alakalı eşyalar, gayr-i menkulden sonra ikinci sırada yer almaktadır. Kadında ise gayr-i menkulden sonra sırası ile mücevher, ev tekstili, kıyafet ve diğer ev eşyaları gelir. Bu durum kadınların günlük hayatlarında evin öneminin bir tezahürü olarak değerlendirilebilir.

Eşyaların mutfak eşyası, kıyafet, ev eşyası, hayvan ve bunun gibi sınıflandırılması bazı eşyaların cinsiyete göre değişmediğini, fakat bazı eşyaların ise tamamen cinsiyete dayalı olduğunu gösterir. Erkeklerin terekeleri kadınların terekelerine kıyasla daha çeşitlilik arz etmektedir. Örneğin, erkeklerin terekelerinde kadınların terekelerinden farklı olarak hayvan ve iş ile alakalı eşyalar mevcuttur. Kadınların silah, hayvan sahibi olmadığı görülmektedir. Erkeklerde ise, terekelerinde şarap, arak (rakı) ve sirke görünen gayr-i müslimlere rastlanmıştır.⁵ Ancak belirtilmesi gereken bir nokta, kadın ve erkeklerin terekelerinde yer alan eşyalar incelendiğinde, Üsküdar halkının fakir kesimini oluşturan kadın ve erkekler arasında fazla fark olmadığı, zengin kadın ve zengin erkek arasındaki farkın ise daha belirgin olduğu farkedilir. Netice itibarıyla, cinsiyet farklılığından ziyade ekonomik seviyedeki farklılıkların daha önemli yer tuttuğu söylenebilir. Fakirlik, eşyaların oluşumunda cinsiyete dayalı farklılığın önemini azaltmaktadır.

Terekeleri oluşturan eşyalarının miktar ve değerlerinin incelenmesi neticesinde, kadınların erkeklere kıyasla daha fazla sayıda eşyaya sahip olduğu ancak erkeklerin daha değerli eşyaya sahip oldukları görülür.⁶

Tablo 2: Kadın ve Erkekler Tarafından Sahip Olunan Eşyaların Sayısı ve Değeri

Eşyaların Sayısı	Eşyaların Değeri	Her Eşya'nın	Ortalama Değeri
Kadın	1334	995461 akçe	746 akçe
Erkek	1070	1260640 akçe	1178 akçe

Kitap

Kitap sahibi olmak zengin veya fakir farkı gözetmeden sadece erkeklere mahsusdur.⁷ Terekeleri çalışılan kişiler arasından sadece iki erkek kitap sahibi olup, ikisi Müslüman ve askeri statüye sahiptir. Örneğin, Başıduman İsmail Paşa bin

Budak tarafından azad edilen el hac Yusuf Efendi bin Abdullah'ın terekesinde 18 kitap mevcuttur.⁸ Beri taraftan Şeyh ünvanı taşıyan İbrahim Efendi bin Hasan'ın terekesinde hiç kitap yer almamaktadır.⁹

Gayr-i Menkul

Sahip olunan gayr-i menkuller değerlendirildiğinde, erkeklerin kadınlara kıyasla daha fazla gayr-i menkul sahibi olduğu görülür. Gayr-i menkul sahibi olan gayr-i müslim erkek sayısının oranı (% 52) iken müslüman erkeklerden bu oran (%26) olarak tespit edilmiştir. Mal varlığı arttıkça gayr-i menkul artmaktadır. Kadınlarda gayr-i menkulün toplam servet içindeki oranı erkeklerde olduğundan daha fazladır. Bu durum, erkeklerin gayr-i menkul dışında daha fazla ve daha çeşitli eşyalara sahip olduğu gerçeği ile açıklanabilir. Hem erkeklerde hem kadınlarda en fazla sahip olunan gayr-i menkul menzil'dir. Erkekler arasında menzil dışında nadir de olsa dükkan sahibi olanlar mevcuttur.¹⁰ Bağ sahibi olmak gayr-i müslim erkekler ve ancak çok zengin kadınlar arasında yaygındır. Bağ sahibi olmaya paralel olarak mahzen sahibi olanlar da yine gayr-i müslim erkeklerdir.¹¹

Çiftlik sahibi olan tek kişi ise en zengin varlığa sahip olan Saraylı Fethiye Kadın'dır. Kemdisinin Darıca ve Gelibolu da olmak üzere iki çiftliği vardır.¹² Bu durum yaşam tarzının belirlenmesinde, zenginliğin cinsiyetin önüne geçebildiğini göstermesi açısından önemlidir.

Köle

İncelenen kişiler arasında köle sahibi olmak yaygın olmayıp, kişinin serveti ile paralellik arz etmektedir. Sadece, 400.000 akçe mal varlığına sahip olan el-hâc İsmail Çelebi bin Mehmed bin Abdurrahman'ın iki cariyesi ve daha fazla varlıkla ölen Saraylı Fethiye Kadın'ın da üç kölesi vardır.

Lüks Eşyalar

Çalışılan dönemde erkeklerin kadınlara kıyasla daha fazla lüks denebilecek eşyaya sahip oldukları, erkekler ile aynı oranda servete sahip olan kadınların erkeklerden daha az lüks eşya sahibi olduğu görülür.

Ancak çok zengin kadınlar, daha düşük seviyede servete sahip olan erkeklerde görülen bazı lüks eşyalara sahiptir. Örneğin, Saraylı Fethiye o dönemde yaşamış ve daha düşük servete sahip olan İsmail Çelebinin sahip olduğu lüks eşyaların ancak bir kısmına sahiptir. Dolayısıyla zengin erkeğin terekesi, kendinden daha zengin kadınınkinden daha zengin ve renkli görülmektedir. Tabaklar, birden fazla sim fincan, humas şerbet kavanozu, dürbin, 2 aded altın saat ve altın kabızalı altın bıçak ve pirinç mangal, sedefkâri peştahta terekeleri incelenen kişiler arasında sadece İsmail Çelebi'de mevcuttur.¹³

Benzer şekilde saat, genelde zengin erkeklerde, çok zengin iki kadında ve askeri statüye sahip el-hâc Yusuf Efendi'nin terekesinde mevcuttur.¹⁴ Sim ayna ve sim buhurdan sadece çok zengin kadının terekesinde yer alırken, raht, üzenği, hançer gibi simden yapılmış diğer eşyaların daha düşük varlığa sahip erkeklerde yer aldığı görülür.¹⁵

Kadınlara ait olduğu düşünülen ve lüks eşya kategorisinde değerlendirilebilecek olan ayna, beş kişide mevcut olup, bunlardan dördü kadın, diğeri ise en zengin erkektir. Bu örnek bir kez daha zenginliğin cinsiyete dayalı farklılığın önüne geçebildiğini göstermesi açısından önemlidir.

Belirtilmesi gereken diğer bir husus, köle orijinli olmanın kişilerin terekelerinde fark yarattığıdır. Köle kökenine sahip olmak, kişileri her surette daha zengin kılmamakla birlikte, sahip oldukları eşyaların daha zengin ve çeşitli olmasına neden olduğu görülür. Neticede verilen çeyizler, hediyeler, ve efendinin yaşam tarzına şahit olmak, mutlaka eski kölelerin eşyalarını ve günlük hayatlarını etkilemektedir. Örneğin Mustafa Efendi tarafından azad edilen Saliha binti Abdullah çok zengin kadınlar arasında yer almamasına rağmen Kütahya fincan'a sahip tek kadındır.¹⁶ Benzer şekilde İsmail Paşa tarafından azad edilen el-hâc Yusuf Efendi bin Abdullah'ın terekesindeki eşyalar fazla yekün tutmamakla birlikte kendisi lüks sayılabilecek sim akrep saate sahiptir.¹⁷

Mücevher

Kadınların terekelerinde gayr-i menkulden sonra kıymet itibarıyla ikinci sırada mücevher yer almaktadır. Ancak incelenen kadınların tamamı mücevher sahibi olmamakla birlikte, mütevazî imkanlara sahip kadınların terekelerinde mücevher oranı gerek sayı ve gerek değer itibarı ile daha küçük bir paydaya sahiptir.

Aynı oranda veya daha düşük mal varlığına sahip olsalar dahi gayr-i müslim kadınların müslüman kadınlara kıyasla mücevher sahibi olmaya daha meyilli oldukları görülür. Örneğin, zümrüd, ağırlıklı olarak gayr-i müslim kadınlarda bir de en zengin müslüman kadının terekesinde yer almaktadır.

Erkekler sadece yüzük sahibi olup yine sayının gayr-i müslimlerde daha fazla olduğu görülür. Bunun dışında hatem sahibi olan iki erkekde yine gayr-i müslimdir.¹⁸ Kadınların terekelerinde yer alan mücevherler değerlendirildiğinde, sırasıyla kuşak,¹⁹ küpe, yüzük, bilezik ve hatem bulunmaktadır. Bunun dışında sadece gayr-i müslim kadınlarda görülen 'zülüflük' vardır.²⁰ Mücevherlerin hangi malzemeden yapıldığına bakacak olursak sırasıyla sim, inci ve altın bulunmaktadır. Kadınlarda yaygın olarak görülen sim kuşağı, erkekte sim bıçak almış gibi görünür.²¹

Kıyafet

Genel olarak bakıldığında kıyafet, kadın terekelerinde erkek terekelerinde olduğundan daha büyük bir orana sahiptir. Zengin erkek, zengin kadından daha fazla ve daha değerli kıyafete sahip görünmektedir. Nitekim en zengin terekeye

sahip olan el hac İsmail Çelebi bin Mehmed bin Abdurrahman'ın 53 parçadan oluşan kıyafetlerinin toplam değeri 63000 akçe değerinde iken, daha zengin olan Saraylı Fethiye Kadın sadece 36 parça kıyafete sahiptir.²² Ancak orta seviyedeki halkı mukayese ettiğimiz vakit, kadınların daha fazla sayıda kıyafete sahip olduğu görülür.

Belirtilmesi gereken diğer bir husus erkeklerin kadınlara kıyasla daha çeşitli kıyafete sahip olduğudur. Erkek terekelerinde cebe, palaska ve kerrake gibi meslek ile alakalı kıyafetler ve yağmurluk, çizme, papuş, fez, sarık, kalpak gibi dışarı ile alakalı kıyafetler yer almaktadır.

Kıyafetler incelendiğinde müslüman ve gayr-i müslim erkek ve kadınların aynı giyindiği görülür.²³ Kadın kıyafetleri genel olarak, biniş, cübbe, çekme, dolama, entari, ferace, gömlek, içlik, kaftan, kapama, kavuşdurma, kürk,²⁴ nimten, seravil, şalvar, üstlük, zıbun, serpuş, çentiyen ve nalından oluşmaktadır. Fakir ve zengin kadın mukayesesi yapıldığında kıyafet sayısının daha az ve kaftan ve kürk sahibi olan kadınların sayısının daha düşük olduğu görülür.

Dikkati çeken diğer bir husus, aynı oranda servete sahip olsalar bile gayr-i müslim kadınların müslüman kadınlara kadınlara kıyasla daha fazla sayıda kıyafet sahibi olduğudur. Bakıldığında bazı kıyafetler bir gayr-i müslimlerde bir de en zengin olan grubun terekesinde yer almaktadır.

Fakir kadın ve erkeklerin terekeleri mukayese edildiğinde, kıyafet gibi minimum ihtiyaçların cinsiyete göre değişiklik göstermediği görülür.²⁵ Ayrıca, fakir kadınların terekelerine baktığımızda, kıyafet zengin kadın için olduğundan daha büyük paydaya sahiptir. Bu durum kıyafetin lüzumu ve ayrıca zengin kadınların sahip olduğu eşyaların daha çeşitli ve daha değerli oluşu ile alakalandırılabilir.

Tablo 3: Fakir Kadın ve Erkeklerin Terekelerinde Yer Alan Kıyafetler

Fakir Kadın	Fakir Erkek
zıbun	zıbun
ferace	kürk
gömlek	mintan, gömlek
don	destar, fes

Ev Tekstili

Tekstil ev ürünleri, erkeklere kıyasla kadınların terekelerinde daha büyük oran tutmaktadır.²⁶ Zengin ve fakir kadında ortak olarak görülen tekstil eşyaları yastık, yorgan ve minderdir. Münakkaş, kılabdandan, kadife, çatma, atlas gibi özellikler tekstilin kalitesini gösterip fakir kadınların terekelerinde yer almamaktadır. Bunun yanısıra bursa, acem sadece zengin kadınların eşyalarını tarif ederken kullanılır. Kalitenin yanısıra, ev eşyalarının sayısı da zengin evlerin ayırt edici bir özelliğidir. Örneğin, en zengin kadının teresinde bulunan 16 aded yastığın toplam yastık bedeli 6935 akçeyi bulurken, en fakir kadının terekesinde bulunan tek bir yastığın bedeli 55 akçedir.²⁷

Fakat bu belirtilen özelliklerin hiç biri erkek terekelerinin ortak özelliği değildir. Örneğin, perde, erkekler arasında sadece en zengin erkeğin terekesinde mevcuttur.²⁸

Tablo 4: Sahip Olunan Ev Eşyaları

	Kadın Sayısı	Erkek Sayısı
Yastık	39	26
Yorgan	23	23
Minder	31	26
Döşek	34	12
Kebe	14	17
Çarşab	23	7
Makrame	20	6
Boğça	20	3
Keçe	13	8
Perde	9	1
Havlu	4	0
Keten	4	0
Silecek	6	0

Tekstil Dışı Ev Eşyaları

Tekstil ev ürünleri kadınların terekelerinde daha fazla yer alırken, tekstil dışı ev eşyaları erkeklerin terekelerinde daha fazla yer teşkil etmektedir. En zengin erkeği tekstil dışı ev eşyası, en zengin kadından daha çeşitlidir. Örneğin, kanarya kuşu ve kafesi, kumsaati, sadece en zengin erkeğin terekesinde yer alır.²⁹

Terekelerde mevcut olan ev eşyaları değerlendirildiğinde, bazılarının fakir zengin farkı gözetmeden cinsiyete göre bir ayırım olduğu söylenebilirken, bunun yanısıra bazı eşyaların sadece kadınların terekelerinde, bazı eşyaların ise sadece erkek terekelerinde bulunduğu görülür.

Kadında olup erkek terekelerinde olmayan eşyalar, iğne, iplik, buhurdan, kil kutusu ve farıştır. Ayrıca hamam taşı, hamam rahtı yine sadece kadınların terekelerinde yer alan eşyalar arasındadır. Sadece erkekler tarafından sahip olunan eşyalar ise ok, yay, tabanca, tüfenk, kılıç, çakı, bıçak, masat (bileği), kandil, balta, varil, duhan kesesi, kurşun, kükürt, barut, tütün, lüle kapağı, eğer, üzengi, tavla, kumbara ve mangal olarak görülür. Her iki grupta yer alan eşyalar ise sandık, fener, şamdan, ibrik ve iskemledir.³⁰

Ayrıca dikkati çeken diğer bir husus erkeklerin eşya seçiminde, gösteriştten ziyade fonksiyonelliğe önem verdikleri söylenebilir. Örneğin, halı daha ziyade kadınların terekelerinde yer alırken, mısır hasırı erkeklerin terekelerinde daha sık görülür.

Bunun yanısıra bazı terekelerde dini yaşantı ile alakalı olarak tesbih ve seccade görülür.³¹ Zemzem kumkuması, 'el-hâc' ünvanlı bir erkeğin terekesinde mevcut iken tesbih sadece en zengin mal varlığı ve çeşitliliğine sahip İsmail çelebi bin Mehmed bin Abdurrahman'ın terekesinde görülür.³² Seccâde ise daha ziyade

XVIII. yüzyılda Osmanlı kadınları (Shaw, *Travels or Observation*)

kadınların terekesinde bulunur. Enteresan bir şekilde, gayr-i müslim kadın ve erkeklerin terekelerinde de seccâde ve ve abdest ibriğine rastlanmaktadır.³³

Mutfak Eşyaları

Orta seviyede kadın ve erkek terekesini mukayese ettiğimizde sahip olunan mutfak eşyalarının aşağı yukarı aynı olduğu görülür. Ancak, zengin kadında mutfak eşyalarının sayısı ve değeri erkekte olduğundan daha azdır. Örneğin, kavanoz sadece iki erkeğin terekesinde mevcuttur.³⁴ Tencere, bakraç, kazgan, güğüm, sini ve sahan sahibi erkeklerin sayısı kadınlara kıyasla daha fazla olduğu görülür. Bunun yanısıra tâbe dest, tas, keşker, keşçe, kahve tepsisi gibi daha küçük eşyalar kadın terekelerinde daha sık yer almaktadır.³⁵

Kadın ve erkek terekelerinde yer alan eşyaların malzemeleri değerlendirildiğinde, tuç ve bakır gibi metal eşyalar genelde erkeklerin terekelerinde bulunurken, cam gibi daha zarif malzemelerin kadınların terekesinde yer aldığı görülür.³⁶ Zengin kadında olan ancak fakir kadın terekesinde yer almayan eşyalara bakıldığında, kahve tepsisi ve fincan gibi misafire yönelik eşyalar olduğu tespit edilmiştir.

Meslek ile Alakalı Eşyalar

İş ile alakalı eşyaları değerlendirdiğimizde bir kadının terekesinde çıkrık, ve yapılmış keten, diğer bir başka kadının terekesinde ise bez tarağı, destgah ve bez toplarının bulunması,³⁷ bu kadınların ev içinde dokumacılık ile meşgul oldukları ihtimalini vermektedir.³⁸

Bunun yanı sıra erkeklerin terekelerinde meslek ile alakalı eşyalar yoğun bir şekilde yer alır. Terekeleri çalışılan kişilerden meslekleri bilinenler arasında bakkal, çiftçi, bağcı, sarraf ve habbaz ve yazıcı vardır. Çiftçilerin terekesinde palan, at gömleği, at torbası, çuval, tepe, urgan, eğer, şakabend, araba burgusu, sapan, pulluk, çapa, boyunduruk, balat ve şiş, sapan ve burgu ve zencir, düğen gibi eşyalara sahip olurken,³⁹ bakkalın terekesinde terazi, kantar, tabla, kalbur ve muhtelif yiyecek ve sabun gibi tüketim araçları mevcuttur.⁴⁰

Bağcılık ile meşgul olan kişinin terekesinde fıçı, yağ, toprak badiye, üzüm kalburu bulunurken,⁴¹ habbaz zımmi'nin terekesinde değirmen bargiri ve odun bulunmaktadır.⁴² Benzer şekilde Yazıcı İbrahim bin Mustafa'nın terekesinde devat, mikras ve cüzdan, sarraf'ın terekesinde ise vezne bulunur.⁴³

Sonuç

Bu çalışma on sekinci yüzyılın ilk yarısında, Üsküdar'da yaşayan insanların mal varlıklarının ve eşyaların incelenmesi yolu ile ekonomik, sosyal ve kültürel dünyaları hakkında ipuçları yakalamayı amaçlamaktadır. Ancak, bütün bu sonuçlar, aynı konu üzerinde farklı zaman dilimlerinde Osmanlı İmparatorluğu'nun diğer bölgeleri ile mukayeseli bir çalışma yapılmadan bize net bir görüntü çizmez.

Kadınlar genel olarak erkeklerden daha fakir olduğu, fakir grup içinde kadın ve erkek arası daha bir eşitlik söz konusu iken, zengin kesimde kadın ve erkeklerin terekelerinin hangi eşyalardan oluştuğu ve toplam değeri arasındaki uçurumun arttığı görülür. Böylece sosyal statünün cinsiyetten daha belirleyici öneme sahip olduğu, fakirliğin cinsiyete dayalı farklılıkları azalttığı dikkati çekmektedir.

Ayrıca, kadın ve erkeklerin sahip oldukları eşyalar, kadın ve erkeklere biçilen roller hakkında bilgi vermektedir. Kadınları erkeklerden ayıran en önemli hususlardan biri kadınların dış dünya ile alakalarının erkeklere nisbeten azlığı ve evde daha fazla vakit geçiriyor olmalarıdır. Ancak, bu durum kadınların bütün vakitlerini evde geçirdikleri şeklinde anlaşılmalıdır. Nitekim onsekizinci yüzyıl belgelerinde, çarşıda, pazarda ve mesire yerlerinde sıkça gezen kadınlardan şikayet edilmekte ve kadınlar belli günlerde dışarı çıkmamaları hususunda ikaz edilmektedirler.⁴⁴

Zengin erkeklerin daha fazla ev eşyası ve mutfak eşyası sahibi olması, misafir ile alakalı olduğu söylenebilir. Benzer şekilde zengin kadının eşyalarını fakir kadından ayıran husus misafir ağırlamanın incelikleri ile alakalı olduğu görülmektedir. Zira Lady Montagu'dan öğrendiğimize göre, İstanbul'un kibar konaklarına mensup kadınları birbirlerine uzun ziyaretler yapmaktadır.⁴⁵

XVIII. yüzyılda
Osmanlı kadınları
(Shaw, *Travels or
Observation*)

Belirtilmesi gereken diğer bir husus, aynı cins olsa bile din farklılığı, askeri ve reaya mensubu olmak veya köle kökenli olmanın kişinin eşyaları, tüketim anlayışı ve günlük hayatını nasıl geçirdiği konusunda farklılık yaratabileceğidir.

DİPNOTLAR

¹ Terekelerin kaynak olarak kullanılmasında örnek olarak bk. Said Öztürk, *Askeri Kassama Ait XVII. Asır İstanbul Tereke Defterleri (Sosyo-Ekonomik Tahlil)*, İstanbul 1994; Yvonne Seng, *The Üsküdar Estates (Tereke) As Records of Everyday Life in an Ottoman Town, 1521-1524*, Doktora Tezi, Chicago Üniversitesi, 1991; Tülay Artan, "Terekeler Işığında XVIII. Yüzyıl Başlarında Eyüp'te Yaşam Tarzı ve Standartlarına Bir Bakış," *XVIII. Yüzyıl Kadı Sicilleri Işığında Eyüp'te Sosyal Yaşam* (haz. Tülay Artan), İstanbul 1998, p. 49-64; Colette Establet ve Jean Paul Pascual, *Families et Fortunes a Damas, 450 Foyers Damasains en 1700*, Şam 1994.

² Bu çalışmanın hazırlanmasında kullanılan defterlerin numaraları şöyledir: 349, 354, 357, 359, 361, 365, 367, 375, 377, 380, 381, 384, 392, 394, 395, 396, 402, 405, 406, 409, 416. Bunun yanı sıra, yüksek lisans tezi olarak transkripsiyonları yapılmış üç adet defterde yer alan terekelerden istifade edilmiştir. Saffet Çalışkan, *Üsküdar Şer'iyye Sicili: İstanbul Müftülük Arşivi 6/346 nolu defter (12 Cemaziye'l-ahir-17 Şevval 1124 / 17 Temmuz - 17 Kasım 1712)*, Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi, İstanbul 1993; Ebru Okuyan, *Üsküdar kadılığına ait 348 nolu Şer'iyye Sicili transkripsiyonu : (H. 1124/1125)*, Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi, İstanbul 2003 ve Yaşar Ertaş, *Üsküdar Kadılığı 335 Numaralı Şer'iyye Sicili Defteri*, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 1994.

³ bk. Tablo 1

⁴ *Evkaf-ı Hümayun Müfettişliği* 0111, s.52 (1134); 0113, s. 211-212 (1134).

⁵ *Üsküdar Mahkemesi* 354, s.27 (1127); 359, s.24 (1129); 367, s. 92 (1133); 405, s.75 (1155).

⁶ bk. Tablo 2

⁷ Bakıldığında bu durum bütün Osmanlı kadınları için geçerlidir. Bu konudaki muhtelif çalışmalar için bk. Tülay Artan, "Terekeler Işığında XVIII. Yüzyıl Başlarında Eyüp'te Yaşam Tarzı ve Standartlarına Bir Bakış," *XVIII. Yüzyıl Kadı Sicilleri Işığında Eyüp'te Sosyal Yaşam*, s. 58; Tülay Artan, "Problems relegating to the social History Context of the Acquisition and Possessions of Books as Parts of Collections of Objects d'Arts in the Eighteenth century," *Turkish Art: 10th International Congress of Turkish Art*, Genevre, 17-17-23, Eylül, 1995, s.87-92. Zeynep Altuntaş, XIX. yüzyılda incelenen 439 kadın terekelerinin sadece ikisinde kitap bulunduğunu belirtir. *19. yy.'ın İlk Yarısında Kadın Terekelerine Göre Osmanlı İktisadi ve İctimai Hayatı*, Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi, İstanbul 2004, s. 46. Ali İhsan Karataş, "Osmanlı Toplumunda Kitap (XIV-XVI. Yüzyıllar)," *Türkler* (ed. Hasan Celâl Güzel, Kemal Çiçek adn Salim Koca), Ankara 2002, XI, 896-908.

⁸ Saffet Çalışkan, *Üsküdar Şer'iyye Sicili: İstanbul Müftülük Arşivi 6/346 nolu defter (12 Cemaziye'l-ahir-17 Şevval 1124 / 17 Temmuz - 17 Kasım 1712)*, s. 79.

⁹ *Üsküdar Mahkemesi*, 380, s.28 (1141).

¹⁰ Benzer bir durum onsekizinci yüzyıl Bursa için de geçerlidir. Faroqhi, dükkan sahibi olmanın çok tercih edilen bir uygulama olmadığını belirtir. Suraiya Faroqhi, "Between Collective Workshops and Private Homes: Places of Work in Eighteenth Century Bursa," *Stories of Ottoman Men and Women* içinde, İstanbul 2002, s.240.

¹¹ *Üsküdar Mahkemesi* 0367, s.92 (1133).

¹² *Evkaf-ı Hümayun Müfettişliği* 0111, s.52 (1134).

¹³ *Üsküdar Mahkemesi* 381, s. 28 (1142).

¹⁴ Saffet Çalışkan, *Üsküdar Şer'iyye Sicili: İstanbul Müftülük Arşivi 6/346 nolu defter (12 Cemaziye'l-ahir-17 Şevval 1124 / 17 Temmuz - 17 Kasım 1712)*, s.78.

¹⁵ *Üsküdar Mahkemesi* 354, s.67 (1129).

¹⁶ *Üsküdar Mahkemesi* 0361, s.10 (1129).

¹⁷ Saffet Çalışkan, *Üsküdar Şer'iyye Sicili: İstanbul Müftülük Arşivi 6/346 nolu defter (12 Cemaziye'l-ahir-17 Şevval 1124 / 17 Temmuz - 17 Kasım 1712)*, s. 79.

- ¹⁸ *Üsküdar Mahkemesi* 375, s.6 (1138), 381, s.6 (1141)
- ¹⁹ Sim kuşak, incili kuşak en yaygın olan kuşaklardır. En zengin olan kadında elmas kuşak mevcuttur.
- ²⁰ *Üsküdar Mahkemesi* 384, s.40 (1144)
- ²¹ *Üsküdar Mahkemesi* 354, s.67 (1127); 367, s.92 (1133); 375, s.6 (1138); 409, s.12 (1156).
- ²² Benzer şekilde kürk sahibi olan erkeklerin sayısı, kadınlardan fazla görünmektedir.
- ²³ Bu konuda ayrıca bakınız Betül Argıt, "Clothing Habits, Regulations and Non-Muslims in the Ottoman Empire," *Akademik Araştırmalar Dergisi* 24 (2005), s.169-180.
- ²⁴ Terekelerde yer alan kürk çeşitleri yaygınlık sırasına göre nâfe, kakum, sincap, samur, zerdeva ve vaşaktır.
- ²⁵ bk. Tablo 3
- ²⁶ bk. Tablo 4
- ²⁷ Yaşar Ertaş, *Üsküdar Kadıhı 335 Numaralı Şer'iyye Sicili Defteri*, s.85-86.
- ²⁸ *Üsküdar Mahkemesi* 381, s. 28 (1142).
- ²⁹ *Üsküdar Mahkemesi* 381, s.28 (1142).
- ³⁰ İskemle çok çeşitli mânâlarda kullanılıp, üzerine sini, tepsi, şamdan, gaz lambası gibi eşyaların konulduğu alet olabileceği gibi üstüne oturulan sandalye içinde kullanılır. Mehmet Zeki Pakalın, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, Ankara 1972, II, 84. İskemlenin orta ve üst tabakaya mensup olanların evlerinde görülür.
- ³¹ Benzer şekilde XIX. yüzyılda Mülgâ Beledî Kassamlığına kaydedilen gayr-i müslim kadınların terekelerinde de seccade görülmektedir. Zeynep Altuntaş, XIX. yüzyılda incelenen 439 kadın terekelerinin sadece ikisinde kitap bulunduğunu belirtir. *19.yy'ın İlk Yarısında Kadın Terekelerine Göre Osmanlı İktisadi ve İctimai Hayatı*, Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi, İstanbul 2004, s.119.
- ³² Kendisi dört adet tesbihe sahip olup iki tanesi kalembek'tir. *Üsküdar Mahkemesi* 381, s.28 (1142).
- ³³ *Üsküdar Mahkemesi* 0367, s.92 (1133), 0384, s.40 (1144), 0416, s.43 (1159).
- ³⁴ *Üsküdar Mahkemesi* 375, s.42 (1139), 381, s.28 (1142)
- ³⁵ Billur bardak sadece bir gayr-i müslim erkekte çıkmıştır. *Üsküdar Mahkemesi* 359, s.20 (1129)
- ³⁶ *Üsküdar Mahkemesi* 365, s.92 (1133).
- ³⁷ *Üsküdar Mahkemesi* 416, s.43 (1159), 416, s. 72 (1159).
- ³⁸ Kadınların ev içinde bir takım ticari faaliyetlerde buldukları bilinir. Haim Gerber, "Social and Economic Position of Women in an Ottoman City, Bursa, 1600-1700," *IJMES* 12 (1980), s. 231-44.
- ³⁹ Ebru Okuyan, *Üsküdar Kadıhına Ait 348 No'lu Şer'iyye Sicili Transkripsiyonu : (H. 1124/1125)*, s. 160; *Üsküdar Mahkemesi* 402, s.23 (1154); 367, s.97 (1133).
- ⁴⁰ *Üsküdar Mahkemesi* 354, s.27 (1127); 359, s.24 (1129).
- ⁴¹ *Üsküdar Mahkemesi* 354, s.27 (1127).
- ⁴² *Üsküdar Mahkemesi* 349, s.54 (1125).
- ⁴³ *Üsküdar Mahkemesi* 359, s.28 (1128).
- ⁴⁴ Muhtelif örnekler için bk.Betül Argıt, "An Evaluation of the Tulip Period and the Period of Selim III in the Light of Clothing Regulations," *Osmanlı Araştırmaları XXIV* (2004), s.21-22.
- ⁴⁵ Lady Mary Wortley Montagu, *Turkish Embassy Letters* (haz. M. Jack ve A. Desai), 1993, s.58-60.

İstanbul Mahkemesi Şer'îye Sicil Defterleri'nin Üsküdar Esnaf Tarihi İçin Önemi

KENJI FUJIKI

Keio Üniversitesi

I. Giriş

Bu çalışma, İstanbul Mahkemesi Şer'îye Sicil Defterleri'nin* Üsküdar esnaf tarihi için önemini vurgulamayı amaçlamaktadır.¹ 2005 ile 2008 yılları arasında İstanbul esnaf tarihini araştırmak amacıyla İslâm Araştırmaları Merkezi (İSAM)'nde XVIII. yüzyıla ait olan İstanbul defterlerinin mikrofilmlerini inceleme fırsatı bulduk.² Bu defterlerde Üsküdar'daki esnaf ile ilgili ve önemli kayıtların, bir defterde iki üç adet gibi az olsa da bulunduğunu, aynı zamanda bu kayıtların belirli bir ortak özellik taşıdığını tespit ettik. Tebliğimizde XVIII. yüzyıl İstanbul defterlerinde bulunan kayıtların, Üsküdar esnaf tarihi için önemi ve özelliğini birkaç örnek göstererek açıklamaya çalışacağım.³

II. Usta Listeleri ve Narhlar (24 numaralı İstanbul defterine göre)

Daha önceki çalışmalardan bilindiği gibi 24 numaralı İstanbul defteri, esnaf tarihi için önemli bir kaynaktır.⁴ Bu defterin kapağında bulunan *Fazîletlü Kethüda-zâde Mehmed Said'in nizâm sicillidir sene 1138* ifadesine ve içinde bulunan kayıtlara göre, İstanbul suriçi, Üsküdar, Galata ve Eyüp semtlerindeki esnaflarla ilgili hususları tetkik ve kaydetmek amacıyla 1138/1725-26 senesinde İstanbul kadısı Kethüda-zâde Said Mehmed Efendi'nin nezaretinde tutulmuştur.⁵ Bu defterin dikkat çeken özelliklerinden biri, ilâm ve hüccet kayıtlarının dışında narh kayıtları ile birlikte esnaf ustalarının listelerini de ihtiva etmesidir.

Özellikle usta listelerinin böyle tek defter içinde toplu olarak kaydedilmesi, bildiğim kadarıyla çok nadirdir. Bu defterde bulunan usta listeleri ve narhlardan Üsküdar'la ilgili olarak birkaç örnek vermeye çalışacağım.

Genellikle usta listesi üç kısımdan oluşmaktadır. Birinci kısımda geçen *Defter oldur ki esnâf-ı tekneçilerin kethüdâsı ve yiğitbaşları ma'rifetiyle tahrîr olunan defteridir ki ber-vech-i âtî zikr olunur*⁶ şeklindeki ifadeden, listenin neredeki hangi esnafa ait olduğu ve kim tarafından tahrir olunduğu anlaşılmaktadır. Bazı kayıtlarda bu kısımda esnaf nizamı da kaydedilmektedir.

İkinci kısımda ustaların isimleri, bazı kayıtlarda dükkânın bulunduğu yer ile birlikte teker teker yazılmaktadır. 24 numaralı defterdeki usta listelerinden Üsküdar'da 16 ayrı esnaf bulunduğunu tespit ettim (Ek-1). Burada yer alan bilgiler, usta sayısı ve dükkânların buldukları yerleri öğrenmemizi mümkün kılmaktadır. Meselâ toplam dokuz ustadan oluşan Üsküdar'daki hallaç esnafının beşi İncirli Kuyu'da, ikisi Yeni Çeşme'de, biri Beltaşı'nda ve biri Doğramacılar'da çalışmaktaydı.⁷ Altı nefer gayr-i müslimden oluşan şirugancı (susam yağıcı) esnafının biri Manavlar'da, biri Köprübaşı'nda, biri Yeni Çeşme'de, biri Kızlar Ağa Çeşmesi'nde, biri At Bazarı'nda, biri Tabutçular'da çalışmaktaydı.⁸

Üçüncü kısımda ise esnaf nizamı ve kefalet bilgileri yer almaktadır. Bu kayıtların çoğunda, usta ile dükkân sayıları, malzeme ile metaların alım satımları ve çırak alma gibi nizamları tasdik edip her ustanın birbirlerine kefil olduğunu ve kethüdanın da ustaların tamamına kefil olduğunu görmekteyiz. Örneğin kalaycı ile ilgili kayıta; içlerinde bir *hâm-destin* olmaması, bir usta çırağının ustalığa terfii durumunda, gerekli işi öğrendiği İstanbul kethüdası, yiğitbaşı ve ihtiyarları nezdinde onaylanmadıkça buna izin verilmemesi ve İstanbul'da yeteri kadar kalaycı dükkânı bulunduğundan dolayı bundan böyle yenisinin açılması yolundaki nizam için ferman istediklerine dair ilâm yer almaktadır (Ek-2).⁹

Öte yandan bu defterde Üsküdar'da çalışan hallaç, peştemalçı, bürüncük ile ibrişim bükücü ve saka esnaflarıyla alakalı olan narh kayıtları da bulunmaktadır. Meselâ hallaç esnafının narh kaydında; her okka için tüccardan alınan penbenin fiyatının 38.5 akçe, kalfa ücreti ve başka masrafların 7.5 akçe tuttuğunu ve hallaçların satış fiyatının 54 akçe olduğunu öğrenmekteyiz (Ek-3).¹⁰

III. Ekmekçi Fırınları ve Değirmenleri

İstanbul defterlerinde Üsküdar'daki ekmekçi fırınları ve değirmenleriyle ilgili çok miktarda kayıt mevcuttur. Bunun sebebi, *Bilâd-ı selâse*'ye dahil olan İstanbul'daki bütün fırınlar ve değirmenlerin gediklerinden yalnız İstanbul kadısının sorumlu olmasıdır.¹¹ Dolayısıyla Üsküdar'daki ekmekçiler, kendi fırın veya değirmen gediklerinin alım satım muamelesini buna tek yetkili olan İstanbul mahkemesinde yaptırması gerekiyordu. Genel olarak "gedik" in, XVIII. yüzyılın ortalarında dükkân sayısının kontrolsüz artmaması için esnafa sağlanmış olan bir hak olduğu bilinmektedir. Gedik sahibi olmayanlar dükkân işletemez ve çalışamazlardı.¹² Fakat

1720'de Osmanlı esnafından bir grubun geçit töreni (*Surnâme-i Vehbî*) (karşı sayfa)

böyle belirli bir dükkân açıp işletmek hakkı anlamında olan gedik ve gedik sistemi, ortaya çıkış tarihi, sebebi ve meslekler arasında bulunan fark gibi hususlar üzerinde hâlen maalesef ayrıntılı bir bilgiye sahip değiliz.¹³ Bu sebepten bu kısımda önce ekmekçi esnafının gedik hakkı üzerinde duracağız.

1190 tarihli bir kayıt, Üsküdar'daki ekmekçi gediğinin alım satımı ile ilgili genel bir örnek teşkil etmektedir. Ekmekçi Avanis isimli zimmi, Kızılağacı? fırını denilen fırın ve Tabutçular içinde olan değirmenin *gedik ta'bîr olunur* sekiz *bârgiri* (beygiri) ve *âlât-ı lâzime-i ma'lûmelerinden* 6 bârgiri ve gerekli eşyadan sekizde altısını Magırdic isimli zimmiye 840 guruşa satmıştır (Ek-4).¹⁴ 1190 tarihli başka bir kayıta ise, el-Hac Osman fırını denilen fırın ve Balaban İskelesi'ndeki değirmenin gediği, 16 bârgir ve gerekli eşyadan oluştuğu ve Hüseyin b. Ali isimli ekmekçi, gedikten sahip olduğu sekiz *sehm* beşini ekmekçi Kabril isimli zimmiye 1.117 guruşa ve birini Sahak isimli zimmiye 223 guruşa sattığı kaydedilmektedir.¹⁵ Bu bilgiler ışığında; ekmekçi gediğinin, fırın ile değirmenin ikisini birden kapsayan bir hak olup fırın gediği ile değirmen gediği şeklinde ayrılmamış olduğunu söyleyebiliriz. Muhtemelen bunun sebebi, nizam olarak bir değirmenin belirli fırınlara bağlanması ve bunlardan başka bir fırına un vermeme-sidir.¹⁶ Ayrıca gedik, ilgili değirmendeki bârgirin sayısına göre bölünmekte¹⁷ ve ekmekçiler bir gediği, bazı kayıtlarda *sehm* denilen bu parçalarına sahip oldukları ölçüde paylaşmaktaydılar.¹⁸

Böylece birden fazla ekmekçi ustalarının ortak olarak bir gediğe sahip olmaları konusunda şu iki husus öne çıkmaktadır: Parçalar şeklinde satın alınması mümkün olduğu için, ekmekçinin fırın ve değirmen açıp çalışmasını ekonomik yüklem bakımından kolaylaştırmıştır. Yani ekmekçi gedik sistemi, bir yandan fırın ve değirmen sayısını sınırlandırmış, öte yandan ortak sahiplik usulüyle usta sayısının artmasına yol açmıştır. Muhtemelen o zamanlarda İstanbul'daki nüfus artışı bunu bir şekilde etkilemiştir. İkincisi, bu sistemin şehir iaşesini sağlamasıdır. Eğer bir ekmekçi gediğin tamamına sahip olsaydı sadece kendisinin durumuna göre fırın ve değirmeni açılıp, kapanırdı. Meselâ kendisinin hastalanması durumunda fırın ve değirmenin kapatılması gerekirdi. Fakat sahibi, uygulamada da olduğu gibi, birden fazla ustalardan oluşursa, bir ustası çalışmasa da fırın ve değirmeni sürekli ekmek ve unu piyasaya çıkarabilir. Bu sebeple şu söylenebilir; gedik sistemi, ekmekçilerin bir gedik paylaşması şeklinde yalnız ekmekçi esnafı için değil, şehir iaşesi için de çok önemli bir rol oynamış ve dolayısıyla merkezi hükümet tarafından da faydalı görülüp uygulanmaya çalışılmıştır.

Öte yandan bu defterlerde Üsküdar'ın önemli bir özelliği olan misafirhane ile ilgili kayıtlar da bulunmaktadır. 1182 tarihli bir kayda göre; Üsküdar'da hacca giden müslümanlar ve diğer misafirler için hazırlanan *hân* denilen 20 adet misafirhaneye o zamana kadar Un Kapanı İskelesi'nden yeterli miktarda arpa gönderilmiş olmasına rağmen bu tarihten sonra uygulama sona ermişti. Üsküdar'daki hancılar durumdan şikâyetlerini İstanbul mahkemesine bildirince kapan tüccarları, yemişçi, yağcı ve başka esnaflar da bu şikâyetin haklılığını teyit etmişler ve

bunun üzerine misafirhaneye yeniden arpa gönderilmesi konusunda merkezi hükümete İstanbul kadısı tarafından bir ilâm gönderilmiştir.¹⁹

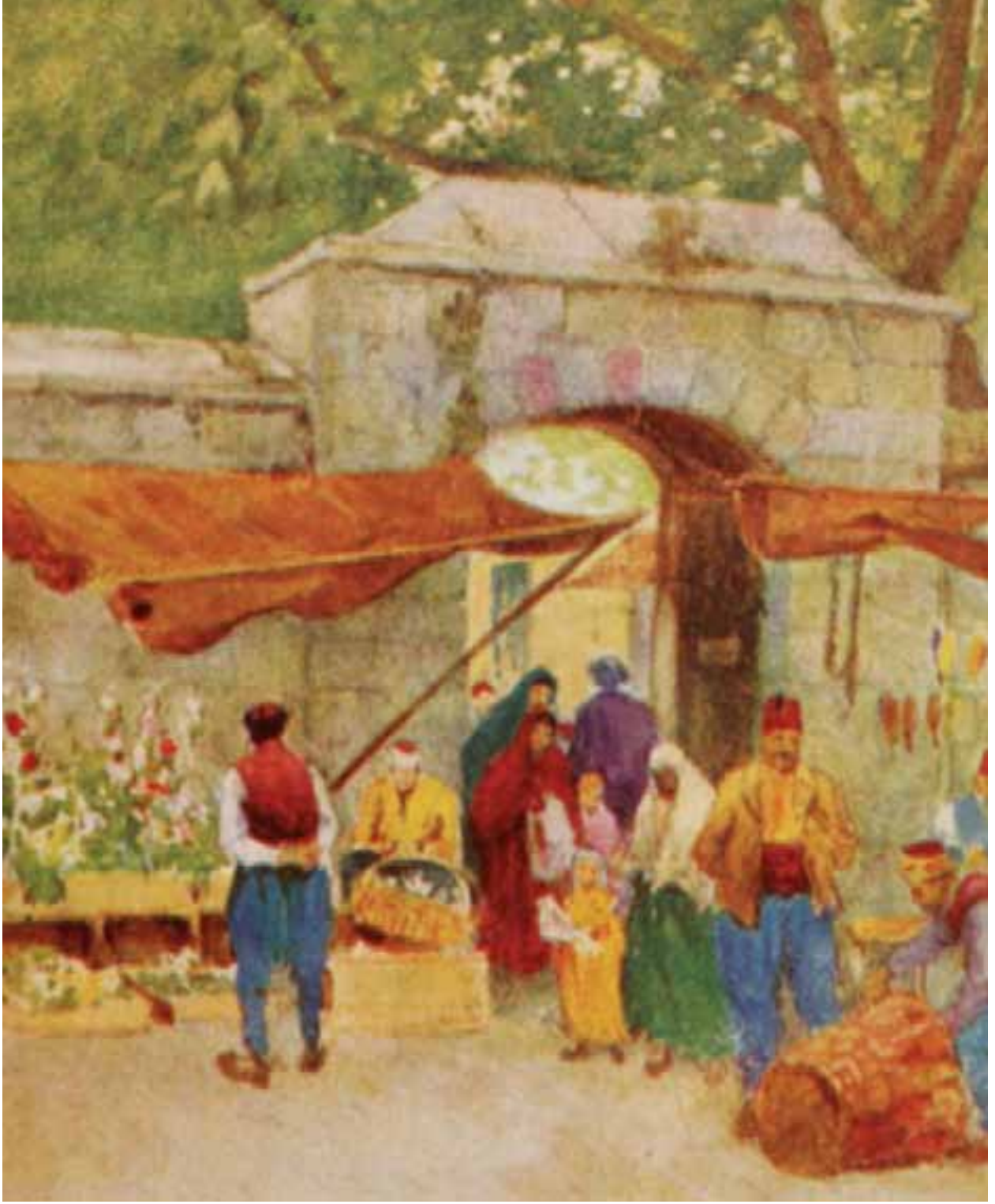
IV. Üsküdar'ın İstanbul Suriçinde Gıda Maddeleri ile Eşya Sağlamadaki Rolü

İstanbul'un iâşe ve başka maddî ihtiyacının, taşradan getirilen gıda maddeleri ve eşya ile karşılandığı bilinmektedir. Üsküdar da bu konuda önemli bir rol oynuyordu. Burada dikkat edilmesi gereken husus, Üsküdar'ın İstanbul suriçine en yakın arz yeri olmasıdır. Bundan dolayı hem İstanbul kadısı nispeten kolayca bu arz yerini denetleyebilir, hem de Üsküdar'daki esnaflar, şikâyetlerini İstanbul mahkemesine gidip kolayca arz edebilir ve kadıdan yardım isteyebilirdi. Yani gıda maddeleri ve eşyanın Üsküdar'da ne şekilde üretildiğini ve aynı zamanda ne şekilde İstanbul suriçine getirilip orada pazarlandığını da İstanbul defterlerinden öğrenmemiz mümkündür. Bu kısımda bununla ilgili birkaç örnek sunmaya çalışacağız.

1190 tarihli bir kayda göre, Gekboza nahiyesi'ndeki kasabalar ve köylerin çevresinde bulunan bahçelerde yetiştirilen kiraz, vişne, üzüm, armut ve diğer meyvelerin sürekli olarak İstanbul suriçinde satılmak için gönderilmiş ve orada bunlar için; müslümandan %3 oranında gümrük ve %1 oranında *zarar-ı kassâbiyye*²⁰ ki toplam %4 resim, gayr-i müslim tarafından da %4 oranında gümrük ve %1 oranında *zarar-ı kassâbiyye* ki toplam %5 resim ödenmiştir. Bu gümrük, *meyve-i ter gümrüğü mukata'ası* olarak iltizama verilmiş olup tahsil hakkı, meyve gümrükçülerine aitti.²¹ Tanzimat'tan önceki dönemde alınan iç gümrük vergisi (dahilî gümrük resmi), eşyanın çeşidi, arz yeri, getirildiği yer gibi durumlara göre genellikle eşyanın kıymeti üzerinden %3-5 veya yük başına 1-10 guruş olarak alınmaktaydı.²² Buna nazaran söz konusu meyve gümrüğünde, İstanbul suriçi iâşesinin sağlanması amacına ve arz yerinin oraya çok yakın olmasına rağmen hemen hemen genel bir oranın tatbik edildiğini söyleyebiliriz.

Öte yandan İstanbul suriçinde at, katır ve merkep derilerini tabaklayıp satan sağrıcı esnafı ile ilgili 1188 tarihli bir kayıtta da şöyle bir dava görülmektedir:

... esnâf-ı mezbûrdan kethüdâları mezbûr Abdülkerim ve yiğitbaşısı Mustafa ve ihtiyârlarından on nefer mazbûtü'l-esâmî ustalar meclis-i şer'-i hatîrde Üsküdar sırik hammâllarından Ali bin Mehmed ve diğer Ali bin Mehmed nâm kimesneler muvâcehelerinde ... Âsitâne-i sa'âdet'e gelen at ve katır ve merkeb derileri bize mahsûs olup ... getiren tüccârından ancak bizler iştirâ ve iktizâ iden tethîr ve perdâhını sağrıcı esnâfı idüp ve İslambol ve Galata ve Eyüp ve Üsküdar ve tevâbi'lerinde helâk olan hayvânât-ı mezkûre derilerini dahi sağrıcı esnafı iştirâ ve ıslâh ve tethîr ... hammâl tâ'ifesi ber-minvâl-ı muharrer İslambol ve tevâbi'inde helâk olan hayvânât-ı mezkûre derilerini on dörder para deri bahâ(sı) ve ikişer para hammâliyye ile bizlere bey' idegelüp nizâm-ı kadîmimiz bu vechile olup ... mezbûrân Ali ve diğer Ali ile refikleri gâ'ibân ane'l-meclis Ömer ve Osman nâm kimesneler bize mahsûs olan hayvânât mezkûre helâk olanları Üsküdar'da

XX. yüzyılın
başlarında
Yeni Valide Camii
önündeki çiçekçiler

soyup ve derilerini ahz ve hafiyeten âhara bey' ile nizâmımızın ihtilâline bâ'is ve umûr-ı mühimmenin ta'tiline bâdî olmuşdur diyü teşekkî itdiklerinde ...²³

Davalı olan hamallar, sağrıcıların davasını tasdik edip sağrıcıların esnaflığına karışmamayı taahhüt etmişlerdi. Böyle *umûr-ı mühimme* (devlet ve ordu ihtiyaçları) için Üsküdar gibi yerlerden hayvan derilerinin toplatıldığı ve hamalların kaçakçılık için Üsküdar'a gidip orada derileri toplamaya çalıştıkları oldukça ilgi çeken bir olaydır.

Son olarak çiçekçilerle ilgili 1192 tarihli bir kayda bakarsak, *şükûfeci* denilen çiçekçi esnafı, İstanbul'daki bahçıvan esnafı kethüdasının nezaretinde Üsküdar, Boğaziçi ve başka yerlerde çiçekler yetiştirip bunları kayıkçı vasıtasıyla İstanbul suriçinde olan *emîn* denilen kimselere gönderiyorlardı. Bu eminler, gerekli miktarını Çiçekçibaşı'na, geri kalanını ise koltukçu denilen kimselere satıyorlardı. Onlar da çarşı ve mahalle aralarında bu çiçeklerin satışını gerçekleştiriyorlardı. Fakat Halil ve el-Hac İbrahim isimli koltukçular, şükufecileri aldatmış ve eminlerden geçirmeden şükufecilerden doğrudan doğruya çiçekleri almaya çalışmışlardı.

Şükufeciler de bunlardan şikayetçi olmuşlardı. Bu durumdan Çiçekçibaşına çiçek ulaşmayacak olduğu için eminlerin yerine, şükufeciler bu görevi yerine getirmek zorunda kalmışlardır. Fakat şükufeciler arasında kadın, yaşlı, hasta ve engelliler bulunduğundan dolayı bu işin yapılması imkân dışında kalmıştır (Ek-5).²⁴

Bu kayıta dikkat etmemiz gereken birinci husus; çiçeklerin Üsküdar'daki üretiminden, İstanbul suriçinde tüketiciye yapılan satımına kadar hangi esnafın elinden geçtiğinin kaydedilmiş olmasıdır. Daha önce Mehmet Genç tarafından ifade edildiği üzere; Osmanlı dönemindeki esnaf teşkilâtı, birkaç mal veya hizmeti ihtiva eden bir bölümünü kapsamadan çok dar ve sınırlı zümreler halinde, her mal ve hizmet için ayrı birer birim oluşturmaktaydı.²⁵ Böylece esnaf teşkilâtının uzmanlaşması ve farklılaşmasının geliştiği durumlarda teşkilâtlar arasındaki ilişkileri araştırmak son derece önemli bir konu olmaktadır. Ne yazık ki, bu kayıta adı geçen esnaflar üzerinde daha fazla her hangi bir bilgiye sahip değiliz. Ancak bu örnekteki tespitimin, bu konuda ileride yapılacak araştırmalarda faydalı olacağını ummaktayım.

Dikkat edilen ikinci husus; *bizler ve içimizden olan ihtiyâr ve 'alil kimesneler ve hâtûnlar kadîmü'l-eyyâmdan berü Üsküdar ve Boğaziçi ve mahall-i sâ'irede şükûfe garsıyla me'lûf olup* diye yazıldığı gibi, sosyal ve ekonomik olarak zayıf sayılan yaşlı, hasta, engelli ve kadınların şükufeci olarak çalışmış olmasıdır.

Kadınların, XVII. ve XVIII. yüzyıllarda İstanbul, Ankara ve Bursa gibi şehirlerde tüccar tarafından iş verilip, ilgili esnaf teşkilâtına intisap etmeden dokumacılık gibi işlerle meşgul olduğu bilinmektedir.²⁶ Bundan dolayı bazı araştırmalarda kadın işçiliğinden, esnaf teşkilâtının sahip olduğu inhisar hakkının önüne geçen ve yeni bir sanayi düzenine yol açan bir unsur olarak bahsedilmiştir. Fakat yukarıdaki bu kayıta görülen şükufeci kadınları, söz konusu işçilikten farklı bir şekilde çalışıyorlardı. Şükufeci esnafı bahçıvan esnafı kethüdasının nezaretinde olduğu için şükufeci kadınları, bahçıvan esnafının nizamına bağlıydılar. Bahçıvan kethüdası da şükufeci olarak kadın işçiliğini onaylamaktaydı.

Ayrıca bu kayıta da geçen yoksul, zayıf ve engelliler hakkında şimdiye kadarki bildiklerimiz; imaretler tarafından yiyecek yardımı gördükleri²⁷ ve geçimlerini bu şekilde sağladıkları yönündeydi.²⁸ Fakat böyle kimselerin de çalışarak geçinmek için bir imkân, çok az olsa bile, bulabildiğini ve kayıkçı veya koltukçu gibi esnaflara doğrudan ve dolaylı bağlanarak çiçek satışı gibi toplu bir ticaret bölümünde, belirli bir yer alabildiğini söz konusu kayıttan öğrenmekteyiz.

V. Sonuç

Bu çalışmada üç çeşit konuda, yani usta listeleri ile narhlar, ekmekçi fırınları ile değirmenleri ve Üsküdar'ın İstanbul suriçinde gıda maddeleri ile eşya sağlama-daki rolü konularında, İstanbul defterinin Üsküdar esnaf tarihi için önemini açıklamaya çalıştım. Konu ettiğim kayıtların ortak özelliği, İstanbul kadısı tarafından tutulmuş olmaları ve şehir idaresi için önem verilen konularla ilgili ol-

İSTANBUL MAHKEMESİ ŞER'İYE SİCİL DEFTERLERİNİN
ÜSKÜDAR ESNAF TARİHİ İÇİN ÖNEMİ

malarıdır. Bu sebeptendir ki İstanbul defterleri, Üsküdar sosyal tarihi araştırmalarında, araştırma konusuna göre, kesinlikle ihmal edilmemesi gereken bir öneme sahiptir.

Ekler

Ek-1: Üsküdar'daki esnaf usta listeleri (24 nolu İstanbul defteri)

	meslek	usta sayısı	defter sayfası
1	halıağ	9	9B-10A
2	kalaycı	10	10A
3	nalband	23	12B
4	sermayeci	2	13A
5	peştemaleri	3	14B
6	kalemtraş ve bıçakçı	4	17A
7	doğancı	24	23B-24B
8	bürüncük bükücü ve ibrişim bükücü	4	26B-27B
9	abacı, bezzaz	13	41B-43B
10	şirugancı	6	53A-53B
11	kırıççı	2	53B
12	kafesçi	3	56B
13	nalpaci	9	57B-58A
14	doğramacı	2	66B-67A
15	kırıççı	10	79B
16	kayıkcı	74B	108A-110B

Ek-2: Kalaycı esnafının nizamı

Kalaycı tâ'ifesinin kethüdâ ve yiğitbaşı ve ihtiyârları ba'de'l-yevm içimizde hâmdest olmayup ve beynimizde bir usta şâkirdini baş(k)a çıkarmak murâd eylediğinde ustalarımız beyninde san'atı gereği gibi tahsîl ve mâhir olduğu İstanbul kethüdâsı ve yiğitbaşı ve ihtiyârlar ma'rifetleriyle zâhir olmadıkca izin verilmeyüp ve

Kartpostallarda
Osmanlı
esnafı

fimâ ba'd İstanbul'da mevcûd olan dekâkîn kifâyet idüp ziyâde kılınmak bâ'is-i ihtilâl olmağla kat'an ziyâde dükkân ihdâs olunmayup ve bu nizâm düstûrû'l-'amel kılınmak bâbında fermân-ı 'âlî recâsında oldukları huzûr-ı 'âlîlerine 'ilâm olundu bâkî fermân men lehü'l-emrindir.

İŞS, n. 24, s. 10B.

Ek-3: Hallaç esnafının narhı

Hallâç tâ'ifesi tüccârdan iştirâ eyledikleri penbenin beher kantârını on dört guruş ve bir rub' guruşa alup bu sûretde beher vukiyyesi otuz sekiz buçuk akçeden ziyâde iktizâsı ider beher vukiyyesine hammâliyye ve kantâriyye ve kapan hammâliyye ve giriş akçesi nısır akçe ve noksân dört akçe ve kalfa ücreti yedi buçuk akçe ki cem'an sermâye kırk altı akçeye bâliğ olmağla kendülere dahi fâ'ide sekiz akçe fâ'ide ta'yîn olunup cem'an elli dört akçeye narh viril(dik)den sonra esnâf-ı mezbûr dahi minvâl-ı meşrûh üzere 'ibâdullâha bey' itmek üzere ta'ahhüd itmeleriyle işbu mahalle şerh virildi.

İŞS, n. 24, s. 10A.

Ek-4: Ekmekçi gediğinin alım satımı

Habbâz tâ'ifesinden Avanis veled-i Naharan nâm zimmî meclis-i şer'-i şerîf-i en-
verde işbu bâ'isü's-sifr Magırdic veled-i Sergiz nâm zimmî muvâcehesinde ikrâr-
ı tām ve takrîr-i kelâm idüp medîne-i Üsküdar'da Kızılağacı? fırını dimekle
ma'rûf fırın ve medîne-i mezbûrede Tabutçılar içinde vâki' iki horoslu bir bâb
değirmen derûnunde mevcûd beyne'l-hiref gedik ta'bîr olunur sekiz re's bârgir-
den iki re's bârgiri yedimde ibk_ ve bâkîsi olan altı re's bârgir ve mârrü'z-zikr al-
tı re's bârgire isâbet iden mikdâr-ı âlât-ı lâzıme-i ma'lûmemi tarafeynden îcâb ve
kabûlü hâvî şurût müfsideden ve muvâza'adan 'ârî bey'-i bât-ı sahîh-i şer'î ile
mesfûr Magırdic zimmîye sekiz yüz kırk guruşa be-safka-i vâhide bey' ve temlîk
ve teslîm eylediğimde ol dahi ber-vech-i muharrer iştirâ ve temellük ve tesellüm
ve kabz ve kabûl itdikden sonra semeni olan meblağ-ı mezkûr sekiz yüz kırk gu-
ruşu mesfûr Magırdic zimmî yedinden tamâmen ve kâmilen ahz ü kabz idüp me-
bî'-i mezkûrun tagrîr ve gabnına ve istîfâ-ı semene ve gedik husûsuna müte'alli-
ka 'âmme-i de'âvî ve kâffe-i eymân ve muhâsamâtdan mesfûr Magırdic zimmî-
nin zimmetini ibrâ-i 'âmm ile ibrâ ve isk_t eylediğimde ol dahi ber-minvâl-ı mu-
harrer ibrâ-i mezkûrî ba'de'l-kabûl zikr olunan fırın ve değirmenden gedek ta'bîr
olunur altı re's bârgir ve sâlifü'l-beyân altı re's bârgir(e) isâbet iden mikdâr-ı sâ'ir
âlât-ı lâzıme-i ma'lûmede benim aslâ ve kat'an 'alâka ve medhalim kalmayup
mesfûr Magırdic zimmînin mülk-i müştêrâsı ve hakk-ı sırfı olmuşdur keyfemâ
yeşâ tahtâr mutasarrıf olsun didikde ba'de't-tasdîki's-şer'î mesfûr Magırdic zim-
mî dahi şurût-ı nizâmları sayf ve şitâda altı aylık zahîre der-anbar itmek üzere
ta'ahhüd itmeğın mâ vaka'a bi't-taleb ketb olundu fî 10 min Cemâziyelevvel se-
ne 1190.

İŞS, n. 39, s. 65.

Ek-5: Koltukçunun şükufeci esnafına karışmasından men'

Âsitâne-i 'aliyye ve medîne-i Üsküdar ve Boğaziçi ve mahall-i sâ'irede olup şü-
kûfe gars ve bey'yle me'lûf olan kimesnelerden Üsküdar'da sâkin kethüdâ vekî-
li Mehmed Çelebi ve Feyzullah Çelebi ve Hüseyin Beşe ve Derviş Ahmed ve el-
Hac Mehmed ve Ali Çelebi ve Ahmed Beşe ve diğer Ahmed Beşe ve es-Seyyid
Mehmed ve el-Hac Veliyyüddin ve Hasan Usta ve sâ'irleri meclis-i şer'-i münîr-
de bağçevânlar kethüdâsı es-Seyyid İsmail Ağa hâzır olduğu hâlde koltukçu
ta'bîr olunur esvâk ve mahallât aralarında sepet ile şükûfe bey' iden tâ'ifeden
Halil ve Mehmed Emin ve Osman ve Mehmed ve Süleyman ve Mehmed Odaba-
şı ve el-Hac İbrahim ve sâ'irleri muvâcehesinde bizler ve içimizden olan ihtiyâr
ve 'alil kimesnelere ve hâtûnlar kadîmü'l-eyyâmdan berü Üsküdar ve Boğaziçi ve
mahall-i sâ'irede şükûfe garsıyla me'lûf olup hâsıl eylediğimiz şükûfeleri kayık-
çılar tâ'ifesine virüp İstanbul'da emînimiz olan el-Hac Feyzullah ve es-Seyyid
Mehmed ve Sarı İsmail ve Ali Usta ve sâ'ir kimesnelere irsâl anlardan dahi

Üsküdar pazarlarından birini tasvir eden bir kartpostal

Âsitâne-i ‘aliyye(’de) olan Çiçekçibaşılar kendülere kifâyet mikdârını iştirâ mâ‘adâsını mezbûrlar alup esvâk ve mahallât aralarında bey’ ve fûrûht itmek mu’tâd iken koltukçu tâ’ifesi mezbûrundan işbu Halil şükûfeci kethüdâlığı ve el-Hac İbrahim yiğitbaşılığı iddi‘âsıyla mezbûrları iğfâl ve tahrîk ve önlerine düşüp kethüdâ ve yiğitabaşı nasb ve ta’yîn itdirilüp ve gelen şükûfeyi ümenâmız ahz itmeyüp kendüleri alup istedikleri gibi bey’ itmek dâ‘îyesinde olup bu takdîrce şükûfe garsıyla me’lûf olan tâ’ifenin her biri vakt vakt hâsıl eyledikleri ednâ mikdâr şükûfelerini bey’ itmek için sayf ve şitâda İstanbul’a gelmeğe muhtâc bu sûret ise umûr-ı müte‘assireden olmağla kesbimizin muzâyakasına bâ’is ve girfâtâr-ı meşâkk-ı ‘azîm olmamıza bâdî ve vakt ve zamânıyla Âsitâne-i ‘aliyye’de şükûfe bulunmamasına sebep bir hâlet gayr-i merziyye olup ve koltukçu tâ’ifesi mezbûrûn işbu yedimizde olan iki kıt’a emr-i ‘âlîşânda zikr ve beyân ve tasrîh ve ‘ayân kılındığı üzere koltukçu tâ’ifesi elli beş senesinde kendi üzerlerine bir kimesneyi kethüdâ nasb ve ta’yîn ve ‘askerîden berât itdirüp ihtilâl-ı nizâm-ı kadîme bâdî olduklarında şükûfeciyân başka esnâf ‘add olunmayup ve şükûfeciyânın iktizâ idüp umûrları ez-kadîm bahçevânlar kethüdâsı tarafından rü’yet olunduğundan berât-ı mezkûrun kaydı mahallinden terkîn ve kadîmîsi üzere müstakillen İstanbul bahçevân kethüdâsına zabt itdirildiği sarâhaten tahrîr olunmuşdur diyüp min külli’l-vücûh? takrîrlerine mutâbık iki kıt’a emr-i ‘âlîşân ibrâz eylediklerinde koltukçu tâ’ifesinden mezbûrânın hilâf-ı emr-i ‘âlî ve muğâyir-i şurût-ı nizâm îrâd eyledikleri kelimât-ı vâhiyelerinden tâ’ife-i merk_ meyi mezbûrânın tahrîk eyledikleri münfehim olmağla kelâmlarına i’tibâr olunma-

yup iktizâ iden umûr ve husûsları kadîmîsi ve emreyn-i şerîfeyn mantûkları üzere İstanbul bağçevânları kethüdâsı olanlar rü'yet ve fîmâ ba'd koltukçu tâ'ife-si hilâf-ı emr-i 'âlî ve mugâyir-i şurût hareket itmeyüp ırzlarıyla mukayyed ve kesbleriyle meşgûl olmak üzere cümlesine tenbîh olundukda mezbûrân Halil ve el-Hac İbrahim dahi kethüdâ ve yiğitbaşılık sevdâsından fârig ve keff-i yed ve ba'de'l-yevm tâ'ife-i mezbûrenin önlerine düşüp hilâf-ı emr-i 'âlî ve mugâyir-i şurût harekete cesâret iderse diyâr-ı âhara nefy ü iclâ olunmağa râziler oldukları İstanbul mahkemesinden huzûr-ı 'âlîlerine i'lâm olundu fî 17 min Zâ sene 1192.

İŞS, n. 43, s. 9B.

DİPNOTLAR

* Bundan sonra "İstanbul defterleri" olarak bahsedilecektir.

¹ Bu çalışma, *Reserch Fellowships of the Japan Society for the Promotion of Science for Young Scientists* tarafından kısmen finanse edilmiştir. Ayrıca bana bu sempozyuma katılma fırsatı veren Prof. Dr. İsmail E. Erünsal'a ve metnimin hazırlanışı sırasında hiçbir zaman çeşitli yardımlarını esirgemeyen Mustafa Birol Üker ve Kenan Yıldız'a minnettar kaldığım belirtmek isterim.

² İSAM'da yapılan araştırmalarım sırasında, belgelerin okunması ve değerlendirilmesinde bana yardım eden değerli hocalarıma ve bana büyük kolaylık gösteren İSAM'daki bütün müdürlükler ve personele teşekkür etmeyi bir borç bilirim.

³ Şer'îye sicil defterleri üzerinde genel bilgi için bk. Akgündüz, A. ve Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı (haz.lar), *Şer'îye Sicilleri: Mahiyeti, Toplu Kataloğu ve Seçme Hükümler*, İstanbul 1988, I. Üsküdar'daki esnaf üzerinde şimdiye kadar az sayıda araştırma yapılmış olsa da yayımlanmış olan IV. Üsküdar Sempozyumu'nun bildiri kitabında birkaç araştırma mevcuttur. bk. Yılmaz, C., *Üsküdar Sempozyumu IV: 3-5 Kasım 2006: Birdiriler*, İstanbul 2007, II.

⁴ Bu deftere dayanan çalışmalar olarak bk. Ergin, O. N., *Mecelle-i Umûr-ı Belediyye*, İstanbul 1922, I; Aktepe, M. M., *Patrona İşyanı (1730)*, İstanbul 1958; Kütükoğlu, M. S., "Osmanlı Esnafında Oto-Kontrol Müessesesi", İstanbul Esnaf ve Sanatkârlar Dernekleri Birliği (haz.), *Ahilik ve Esnaf: Konferanslar ve Seminer: Metinler Tartışmalar*, İstanbul 1986, s. 55-85; Kal'a, A., *İstanbul Esnaf Tarihi Tahlilleri: İstanbul Esnaf Birlikleri ve Nizamları*, İstanbul 1998, I.

⁵ *Sicill-i Osmanî*'ye göre Said Mehmed Efendi 1138/1726'da İstanbul kadısı olup 1139/1727'de azledilmiş ve 1141/1728'de vefat etmişti. Ayrıca kendisinin kadılık zamanında zahire narhında ve değerini belirlemede dikkat edip esnafın usulünü değiştirmede gayretli görüldüğü de yazılmaktadır. bk. Mehmed Süreyya, N. Akbayar (haz.), *Sicill-i Osmanî*, İstanbul 1996, V, 1455.

⁶ İstanbul mahkemesi şer'îye sicil defterleri (bundan sonra İŞS), n. 24, s. 11A.

⁷ İŞS, n. 24, s. 9B.

⁸ İŞS, n. 24, s. 53A.

⁹ İŞS, n. 24, s. 10B.

¹⁰ İŞS, n. 24, s. 10A.

¹¹ Aynural, S., S. Faroqhi (tr.), "The Millers and Bakers of Istanbul (1750-1840)", S. Faroqhi & R. Deguilhem (haz.lar), *Crafts and Craftsmen of the Middle East*, London/ New York 2005, s. 168. Üstelik XVIII. ve XIX. yüzyıllarda ekmekçi esnafı için bk. Aynural, S., *İstanbul Değirmenleri ve Fırınları*, İstanbul 2001.

¹² Kütükoğlu, M. S., "Osmanlı İktisadî Yapısı", E. İhsanoğlu (haz.), *Osmanlı Devleti Tarihi*, İstanbul 1999, II, 610-612.

¹³ Gedik üzerinde son çalışmalar olarak bk. Yi, E., *Guild Dynamics in Seventeenth-Century Istanbul: Fluidity and Leverage*, Leiden/Boston 2004; Faroqhi, S., "Ottoman Craftsmen: Problematic and Sources with Special Emphasis on the Eighteenth Century", S. Faroqhi ve R. Deguilhem (haz.lar), *Crafts and Craftsmen of the Middle East*, London/New York 2005, s. 84-118.

¹⁴ İŞS, n. 39, s. 65B.

¹⁵ İŞS, n. 39, s. 64A.

¹⁶ Belirli fırınlara bağlanmayan müstakil değirmende çalışan uncu esnafının gediği ise yalnız değirmene aittir. Uncu esnafı üzerinde ayrıntılı bilgi için bk. Aynural, *İstanbul Değirmenleri ve Fırınları*, s. 103-110.

¹⁷ İstisna olarak 1187 tarihli bir kayıta, Komidas isimli zimminin, sahip olduğu ekmekçi gediğinden birer beygir ve birer ayağını Melak? ve Oskohi isimli nasraniyelere ve üç beygir ve 2 ayağını Nakohi? isimli nasraniyeye sattığı yazılmaktadır (İŞS, n. 36, s. 35B). Yani bazı gedikler, beygir ayaklarına göre de parçalanmıştır.

¹⁸ Genellikle gediklerin, ustanın eşi ya da oğlu gibi ilgili esnaf olmayan kimseye satıldığı bilinmektedir (msl. İŞS, n. 39, s. 23A). Bu husus, şehir halkının mal ve serveti açısından gedik sisteminin yeni bir özelliğini işaret eden önemli bir unsurdur. Ancak şimdiye kadarki incelememizde ekmekçi gediklerinde söz konusu alım satım görülmemiştir.

¹⁹ İŞS, n. 30, s. 48A. Bununla ilgili olarak, Kartal karyesinde hacca giden yolcu ve başka misafirlere ekmek veren fırın ve bu fırına bağlı olan değirmen hakkında bk. Başbakanlık Osmanlı Arşivi, İstanbul Ahkâm Defteri (A. DVN. AHK. İS), I, 98, h. 439 (1156/1743).

²⁰ Bu resim için bk. Ergenç, Ö., "1600-1615 Yılları Arasında Ankara İktisadî Tarihine Ait Araştırmalar", O. Okyar & Ü. Nalbantoğlu, *Türkiye İktisat Tarihi Semineri: Metinler / Tartışmalar, 8-10 Haziran 1973*, Ankara 1975, s. 160-163.

²¹ İŞS, n. 39, s. 90A.

²² Kütükoğlu, M. S., *Osmanlı-İngiliz İktisadî Münâsebetleri*, Ankara 1974, I, 62-63.

²³ İŞS, n. 39, s. 95B.

²⁴ İŞS, n. 43, s. 9B. Bu kayıt, şu çalışmada da bahsedilmektedir. bk. Zarinebaf-Shahr, F., "The Role of Women in the Urban Economy of Istanbul, 1700-1850", *International Labor and Working-Class History*, 60 (2001), s. 142.

²⁵ Genç, M., "Osmanlı Esnafı ve Devlele İlişkileri", İstanbul Esnaf ve Sanatkârlar Dernekleri Birliği (haz.), *Ahilik ve Esnaf: Konferanslar ve Seminer: Metinler Tartışmalar*, İstanbul 1986, s. 113-114.

²⁶ Zarinebaf-Shahr, F., "The Role of Women in the Urban Economy of Istanbul, 1700-1850", *International Labor and Working-Class History*, 60 (2001), s. 145-147.

²⁷ Bununla ilgili son çalışmalar için bk. Ergin, N., C. K. Neuman ve A. Singer (haz.lar), *Feeding People, Feeding Power: Imarets in the Ottoman Empire*, İstanbul 2007.

²⁸ İstisna olarak dilencilik ise şu çalışmada araştırılmıştır. bk. Tekin, Z., "Osmanlı Döneminde Dilencilik", H. İnalçık (haz.), *Osmanlı*, Ankara 1999, V, 570-583.

XVIII. Yüzyılda Üsküdar'da Şeriye Sicilleri Işığında Gayr-i müslimlerin Meslekleri

NEVZAT ERKAN

Marmara Üniversitesi

Giriş

Osmanlı Devleti'nde zimmî statüsünde bulunan gayr-ı müslimler belli mesleklerin dışında her türlü mesleğe sahip olma, o mesleği icra etme imkânına sahiptirler. Bu nedenle çalışmamızda Şer'iyye Sicillerinden yola çıkarak, XVIII. yüzyılda Üsküdar'da yaşayan müslüman olmayan halkın mesleklerini ele alacağız. Müslümanlar İslâm dinince yasak olan içki ve içkiye dayalı meslekleri yapamazken, gayr-ı müslimler de ilmiye mesleği olan kadılık, müftülük ve müderislik gibi mesleklerin yanında camiye ve vakıflara ait mütevellilik gibi görevlerde bulunamazlar, hüsn-i hat, tezhip gibi Kur'an menşeli meslekleri icra edemezlerdi.

Osmanlı toplumunda gayr-ı müslimlerin rağbet ettikleri mesleklerin başında hekimlik, sarraflık, mimarlık ve tüccarlık gelmektedir. İmparatorluk içinde hekimlik mesleğinde Yahudiler ön plana çıkarken; Rumlar genel olarak mimarlık mesleğinde temayüz etmiştir. Ermeniler ise sarraflık ve kuyumculukta ön plana çıkmıştır.

Ticaret, gümrük ve iltizam işlerinde çalışan gayr-ı müslimler arasında, öncelik Yahudilerindir. Dinî ve siyasî nedenlerden dolayı ziraata dayalı meslekleri yapmayan Yahudiler hekimlik ve ticarete dayalı meslekleri tercih eder olmuşlardır.¹ Yukarıda sözü edilen mesleklerin dışında madencilik, meyhanecilik, terzilik, kürkçülük, balıkçılık, rençberlik ve ırgatlık gibi birçok meslek gayr-ı müslimlerin icra ettiği meslekler olmuştur.

Üsküdar Şeriye Mahkemesi

Mesleğe Giden Yol

Gayr-ı müslimler meslek erbabı olmak için, müslümanlar gibi çıraklık, kalfalık² merhalelerini geçtikten sonra usta oluyorlardı. Daha sonra edindikleri mesleği icra edebilmek için gediğin boşalmasını bekliyorlardı. ³ Tabiplik ve cerrahlık gibi meslek erbabı bu sürece ilaveten ilave imtihana tabi tutulur. İmtihan sonunda başarılı olanlara tezkere verilip gediği boş olan yerlerde çalışmalarına izin verilirdi.⁴ Gayr-ı müslimler, dinî gerekçelerden dolayı müslüman çocukları çırak olarak alamazlardı. Konuyla ilgili fetvalarda müslüman çocukların zimmî yanında çırak olarak çalışması, usta-çırak ilişkisinden dolayı pek hoş karşılanmamıştır. Gayr-ı müslimin müslümanların başına kethüda olması, müslümanın müslüman olmayana karşı aşağı konumda bulunması gibi bir anlama geleceğinden aynı şekilde hoş karşılanmamıştır.⁵ Buna rağmen zamanla bazı mesleklerde kethüda ve yiğitbaşı oldukları vâkidir⁶

Üsküdar'da Yaşayan Gayr-ı Müslim Tebânın Meslekleri

XVIII. asır itibarıyla Üsküdar'da yaşayan gayr-ı müslimlerin mesleklerini;

Gıda sektörü ile ilgili meslekler,
Tekstil, giyim-kuşamla ilgili meslekler,
Hırdavat, inşaat alet ve edavatı ile ilgili meslekler,
Ziraate dayalı meslekler,
Nakliye ve konaklama ile ilgili meslekler,
Sağlık hizmetleri ile ilgili meslekler,
Hizmet sektörü ile ilgili meslekler,
Eğlence sektörü ile ilgili meslekler,
Din hizmeti ile ilgili meslekler,
Ve diğer meslek gurupları olarak tasnif edebiliriz.

A-Gıda sektörü

1- Ekmekçilik ve Fırıncılık: Gıda sektörü ile ilgili mesleklerin başında ekmekçilik gelmektedir. Sicillerde Arapça “hubz” kelimesinin ism-i failinin çoğulu olarak “habbaz” ve “ekmekçi” kelimeleri geçmektedir. Bu önemli mesleği icra edenler müslümanların yanı sıra gayr-ı müslim teba içersinden Ermeniler olmuştur.⁷

Mahkeme kayıtlarında, fırıncılık mesleği yapanlar ile çörekçiler arasında zaman zaman sürtüşmelerin olduğunu ve esnaf nizamına aykırı hareket eden gurubun uyarıldığını görmekteyiz. Üsküdar'da Selman Ağa Mahallesi Çarşısı'nda Çatal fırın demekle meşhur ekmek fırınında fırının yanması sonucu, yakınındaki çörekçi fırınlarında çöreğin yanında, ekmek yapımı ve satımından dolayı fırıncı Agob durumu payitahta arzuhal edip çörekçilerin ekmek işinden el çekmelerini sağlamıştır.

2- Çörekçilik: Gıda ile ilgili bir diğer meslek çörekçiliktir. Bu meslek dalı ekmekçilere yakın olduğundan dolayı zaman zaman ekmekçilerle aralarında birbirlerinin mallarını ürettiklerinden dolayı bazı problemlerin yaşandığını görmekteyiz.⁸

3- Bakkallık: Halkın günlük ihtiyaçlarını karşılamada önemli mesleklerden birisi de bakkallıktır. Üsküdar'da bakkallar arasında ilgi çekici olan, Rumeli (Ker-niş, Pançon, vs.) kazalarından gelip Üsküdar'da bakkallık yapan zımmîler olmuştur.⁹

Vârisi olmayan kimselerin mallarının Beytül-mâl'e kalmasından dolayı ¹⁰bu kişiler ölümlerine yakın mallarının vârislerine teslim edilmesi için, kendilerinin ölümü halinde başka birisini vâsi tayin etmişlerdir. Örneğin Aslen Rumeli/Ker-niş'ten olan bakkal Yani v. Karaca Yorgi, Kassam Çeşmesi ve Büyük Hamam yanındaki iki bakkal dükkanına ölümü halinde mallarının korunması için bakkal Dimitraki'yi vâsi tayin etmiştir.¹¹

4-Değirmencilik: Gıda sektörünün önemli mesleklerinden olan değirmencilik sanatında da gayr-ı müslimler'in faal olarak çalıştıklarını tespit etmekteyiz. Üsküdar'da mevcut 24 adet ekmekçi değirmenin 5 adedini Müslümanlar işletirken, diğer 17 adet değirmeni gayr-ı müslimler işletmekteydi.¹² Aynı şekilde 9 adet uncu değirmenin 4'ü gayr-ı müslimler tarafından işletilmektedir.¹³

5-Aşçılık: Mahalleden sürgün ile ilgili bir davada karşımıza çıkan mesleklerden birisi de aşçılıktır.¹⁴

6-Sebzecilik (Manavlık): Gayr-i müslimlerin yaptıkları mesleklerden birisi de sebzecilik idi. 1139 h. tarihli belgede Üsküdar kadısı, kethüdarları ve diğerlerinin alış-veriş yaptığı kimseler arasında sebzecilik yapan Yani adlı bir zimmî de bulunmaktaydı.¹⁵

7-Yağcılık, Bezir Yağcılığı: Bezir yağı, keten tohumundan elde edilen boyacılık, aydınlatma gibi sanayi sektöründe kullanılan bir yağ çeşididir. Önemli bir madde olduğundan dolayı belgelerde bahsi geçen mesleği icra edenlere sıkça rastlamaktayız.¹⁶ Bu mesleği icra edenlerin bakkallarla, kendilerine ait malı sattıklarından dolayı bazı problemler yaşadıkları belgelere yansımıştır.¹⁷

9-Sütçülük Bir ihtida kaydında yer aldığı üzere, mühtedinin müslüman olmaktan mesleği sütçülük idi.¹⁸

10-Kasaplık ve Kanadarlık: Bu dönemde gayr-ı müslimlerin yaptıkları meslekler içerisinde kasaplık da bulunmaktaydı.¹⁹ Kasaplığın yanında kanadarlık denilen bir mesleği de yapmaktaydılar. "Kanadar" kelimesi kasap dükkanında çalışan veya kasap dükkanını bir kasap adına işleten kimse demek olup, gediği olmadığından dolayı bu kelime ile ifade edilmekteydi.²⁰

12-Sayyâd-ı mâhi (Balıkçılık): XVIII. asırda Üsküdar'da ve nahiyelerinde gayr-ı müslimlerin meşgale alanlarından birisi de balıkçılık idi. Boğazkesen muhafızı Seyyid Yahya'nın, gedik tımarı vergi oranına aykırı hareketinden dolayı şikayet edildiği bir ma'ruzda müslüman balıkçıların yanı sıra Yorgi v. Papas ve Nikola v. Poki adlı Rumlar'ın da isimleri geçmekteydi.²¹

B- Tekstil Giyim-Kuşamla İlgili Meslekler

1-Abacılık: Abacı kelime olarak yünden yapılan kaba kumaş veya bu kumaştan elbise yapan kimse demektir.²² Sicillerde değişik davalarda yer almaktadır.²³ Konuyla ilgili esnaf nizamında Üsküdar'da yedi ustadan altısı gayr-ı müslimdir.

2- Kalpakçılık: Pöstekiden veya buna benzer çuha v.b. kumaştan yapılan kalpağın üretim ve satımıyla ilgili olarak, tereke ve nafaka tayini için rastladığımız bu mesleği Ermeniler'in daha çok icra ettiklerini görmekteyiz.²⁴

3-Tülbentçilik: Pamuktan yapılan bez, ve bu bezden başa örtülen örtüyü yapan ve satanlar arasında Ermenileri görmekteyiz.²⁵ Ermeniler'in tülbent üzerine resim çizerek başlattığı yazmacılık, Üsküdar'dan başlayarak Beyrut, Kahire ve İskenderiye pazarlarına kadar yayıldı.²⁶

Osmanlı Ermenileri (*Gravürlerle Türkiye*, VII / 2, 119)

4-Terlikçilik: Kuzguncuk'taki bir mülk satım işleminde, gayr-ı müslimlerin meslek olarak terlikçilik yaptıklarını görmekteyiz.²⁷

5- Çarıkçılık: Gedik izninin verildiği belgede Üsküdar Doğancılar'da Duma, Kosta, Roso, Milo ve Kosta'nın çarık dükkanı açtıklarını tespit etmiş bulunmaktayız.²⁸

6-İpekçilik: Belgelerde bazen ipekçi,²⁹ bazen gazzaz³⁰ ve bazen de bürüncük ve ibrişim bükücülüğü³¹ olarak geçmektedir. Ermenilerle birlikte Yahudilerin yoğun olarak çalıştıkları bu meslekte, bazen bir Ermeni ile bir Yahudi bu ticareti beraber yaptıklarına şahit olmaktadır.³²

Bürüncük ve ibrişim bükücülüğü ile ilgili olarak, saf ve halis ipekten iplik büküp satımıyla bu meslek ile ilgili nizamnamede Üsküdar'da bu mesleği icra edecekler arasında hiç müslüman adı geçmeyip, Agob, Asvador Mardiros ve Bedros zimmilerin ismi geçmektedir.³³

7-Dikicilik: Eski ayakkabıları tamir eden ve yenilerinin dikişlerini yapan bu meslek erbabıyla ilgili olarak, Yenimahallede dikicilik mesleği ile iştilal eden Ağya adlı bir zımminin, aynı meslek erbabıyla olan borç davası bize Üsküdar'da bu mesleğin gayr-ı müslimler tarafından icra edildiğini göstermektedir.³⁴ Aynı meslek gurubunun adı eskici ve yapmacı olarak da geçmektedir.³⁵

8-Basmacılık: İncicyan Kuzguncuk'ta bir basmacı imalathanesinin bulunduğunu

Kayserili Serkiz'in basmacılık yaptığı bu basmaya "Serkiz kalfa basması" denildiğini söylemektedir.³⁶ Kuzguncuk'ta esnaf nizamına aykırı olarak açılan basmacı atölyesinin kapanmasıyla ilgili dava bize gayr-ı müslimlerin bu meslek ile iştiğal ettiğini göstermektedir.³⁷

9-Peştemâlcilik: Hamamlarda ve iş yaparken kullanılan peştemalin üretimiyle ilgili bir meslek dalıdır. Üsküdar mahkeme kayıtlarında firari olan peştemâlcı bir zimmiden bahsedilmekte,³⁸ konuyla ilgili esnaf nizamında ipeksiz peştemal üretecek meslek erbabı içinde Ohan, Minas ve Artin adlı zimmilerin isimleri zikredilmektedir.³⁹

10- Kürkçülük: Tokat ve Diyarbakırdan kaçak mal getirirken yakalanan zimmiler ile ilgili mahkeme kaydında bu kişilerin kürkçülük mesleği ile uğraştıklarını görmekteyiz.⁴⁰

11-Çukacılık: Çuka,yünden yapılmış kumaş cinsidir. Sicillerde İsak adlı bir yahudinin bu mesleği yaptığını tespit etmekteyiz.⁴¹

12-Papuççuluk: Üsküdar'da gayr-ı müslimlerin icra ettikleri giyim-kuşamla ilgili mesleklerden birisi de ayakkabıcılıktır.⁴²

14-Çizmecilik: Avarız vergisi ile ilgili bir kayıтта, ismi zikredilen bir gayr-i müslimin çizmecilik mesleği ile uğraştığını görmekteyiz.⁴³

15-Nalçacılık:Nalça, Yemeni, çizme gibi ayakkabılara vurulan hafif demir parçası adıdır. 1139 tarihli İstanbul, Galata ve Üsküdar'da nalçacı esnafına ait üretim tekeli nizamda, Üsküdar'da gedik verilenler arasında Vasil zimminin de adı geçmektedir⁴⁴

C- Hırdavat, İnşaat ve Alet Edavat İle İlgili Meslekler

1-Eksercilik (Çivicilik): Bu meslek gurubu Ekserci veya mismar kestirici olarak geçmektedir. Alım satım işleminde rastladığımız meslek gurubundan⁴⁵ bir zimminin gedik aldığını görmekteyiz.⁴⁶

2-Nalbandlık: At, eşek, katır gibi binek ve hizmet hayvanlarının toynaklarını korumak amacıyla ayaklarının altına çakılan materyale nal, bu işi yapana da nalband denilmektedir. Ulaşım, taşımacılık ve çeşitli hizmetlerde bu hayvanların yaygın olarak kullanılması nedeniyle, nalbandlık XX. yüzyılın ilk yarısına kadar önemli meslekler arasında yer almaktaydı.

Nalbandlık esnaf nizamıyla ilgili 1138 tarihli nizamnâmede, Üsküdar'da nalbandlık geğiği alanlar arasında Sohak adlı bir zimmi de yer almaktaydı.⁴⁷

3- Kılıççılık: Harpte ve sair zamanlarda silah olarak kullanılan bu aletin yapımında, Piro adında bir gayr-i müslim ustayı görmekteyiz.⁴⁸

4-Saraçlık: Dönemin önemli mesleklerinden birisi saraçlıktır. Nakliye ve bineklik için eyer ve semerlerin hassas bir şekilde yapılması zenaat ehli olmayı gerektirmekteydi. Bir veraset ilamında Abraham Krikor'un mesleğininin saraçlık olduğunu görmekteyiz.⁴⁹

5-Horasancılık: Çimentonun icadından önce inşaatlar için önemli bir meslek idi. Horasan, çimento yerine kullanılan tuğla tozuyla kirecin karışımı harca verilen isimdir. İranın Horasan şehrinde yapılmaya başlandığından dolayı bu isimle şöhret bulmuştur. Gedik ile ilgili bir meselede Ovakim adlı Ermeninin horasancılık mesleği ile meşgul olduğu belirtilmektedir.⁵⁰

6-Kalaycılık: Kalay madenin eritilerek, bakırdan mamül eşyaya kaplamansıya uğraşan meslek erbabıyla ilgili şer'iyye sicillerinde "Kâlcı, Bakırcı" ifadeleri geçmektedir. Borç ve mülk alım satımı⁵¹ ile ilgili davalarda gördüğümüz üzere ele aldığımız zümrenin uğraştığı meslek dallarından birisidir.

8-Kazancılık: Sicillerde "kazgancı" şeklinde ifade edilen bu mesleği, 1144 tarihli avarız vergisiyle ilgili mahkeme ilamında Danil Karaca adlı bir Rum'un kazancı olduğunu görmekteyiz.⁵² Bunun yanında Üsküdar sicillerinde Trabzon/Maçka'dan 50 kadar kazancı Rum'un İstanbul'a getirildiğini ve gelen kimselerin, Maçka'daki mülklerini satımlarıyla ilgili belgelere rastlamaktayız.⁵³

9-Neccârlık/dülgerlik: Belgelerde "neccar, dülger ve doğramacı" olarak geçen bu meslek, yoğun olarak Rumların, az da olsa Ermenilerin uğraştıkları meslek idi.⁵⁴

10-Kerestecilik: Kereste alım satımı ile uğraşan bu meslek erbabını bazen bir te-reke kaydında,⁵⁵ bazen de bir borç davasında görmekteyiz.⁵⁶

11-Mezar taşı yapıcılığı: 1133 tarihli bir mahkeme kaydında, gayr-ı müslim bir kimsenin müslümanlara yönelik mezar taşı yaptığını, mesleğini iyi yaptığından dolayı bölge halkının işinin devamı konusunda halkın rıza gösterdiğini görmekteyiz.⁵⁷

12-Kireççilik: Üsküdar kadısına yangın nedeniyle gönderilen bir fermanda, Üsküdar'a bağlı Darıca'da gayr-ı müslimlerin kireççilik mesleği ile uğraştıkları tespit etmiş bulunmaktayız.⁵⁸

13-Duvarcılık, 14-Camcılık Bir borç davasında, bu iki mesleğin de gayr-i müslimler tarafından icra edildiklerini görmekteyiz.⁵⁹

D-Ziraate dayalı meslekler

1-Rençberlik: Bağ, bahçe ve tarla işlerinde gündelikçi olarak çalışan rençberlerin Üsküdar sicillerinde genel olarak haklarını alamadıkları davalarda rastlamaktayız. Konuyla ilgili bir davada, rençberlik yapan Yovan, Hristo adlı zimmler, Yusuf Ağa adında bir kimsenin çiftliğinde çalıştıkları halde haklarını tam olarak alamadıklarından dolayı, mahkemeye başvurup davacı olmuşlar, on adet zincirli altın ve iki kuruş karşılığında sulh olmuşlardır.⁶⁰

2-Bahçevanlık: Ağaç çiçek ve meyve dikme ve yetiştirmeyle uğraşan bu meslekte Rumlar ön plana çıkmaktadır.⁶¹

3-Bağcılık, çiftçilik: Bağcılık ve çiftçilik, mülk alım satımlarında sıkça karşımıza çıkan meslek meslek gurublarının başında yer almaktadır. Sicillerde İvaz Fakih,

1720 şenliğinde bir grup Osmanlı esnafının geçit alayı (*Surnâme-i Vehbi*)

ve Abdullah Ağaya tahsis edilen yerler, Çengelköy, İstavros (Beylerbeyi) Maltepe, Kartal ve Pendik ve diğer yerler gayr-i müslimlerin bağının ve tarlasının olduğu yerlerdi.⁶² Zaman zaman kendilerine tasarruf hakkı verilen yerler, öldüklerinde devlet tarafından muayyen bedellerle çocuklarına geri verilmekteydi.⁶³

E-Hizmet sektörü

1-Sakalık: Sakaların gediklerinin iptal edilmesi.Üsküdar kadısına gönderilen bir 1138 tarihli fermanda müslim gayr-i müslim sakaların bıyıklı olanların sakal koyuvermesi sakalık gediğinde sakalık gediğinden çıkan ve ölen gayr-i müslimin yerine müslüman saka alınması tenbih olunmuştur.⁶⁴

2-Terzilik: Ermeniler'in ön planda olduğu terzilik mesleğinde, bu mesleğe ait gedikte yiğitbaşı Bedros adlı bir Ermeni zimmi idi.⁶⁵

3-Berberlik: Bu meslekle ilgili olarak, Yeni Mahalle'de ölen Babil adlı zimminin terekisi ile ilgili kayıta mesleğinin berberlik olduğunu görmekteyiz.⁶⁶

4-Çobanlık: Üsküdarın köylerinde çobanlık yapanlar genelde Rum kökenli gayr-i müslimlerdi.⁶⁷

5-Lağımçılık: Su yolları ve kanalizasyon yapımı ve tamiriyle uğraşan bu meslek sahiplerini, borç davalarında rastlıyoruz.⁶⁸

F-Sağlık hizmetleri

1-Tabiplik ve Cerrahlık Gayr-i müslimlerin yoğunlaştıkları meslek guruplarının başında tabiplik ve cerrahlık gelmektedir. 1111 tarihli kayıta İstanbul, Galata, Tophane, Kasımpaşa ve Üsküdar'da imtihanı geçerek tabiplik yapacak kişilerin dördü müslüman diğer yirmi bir tanesi gayr-i müslimdir.⁶⁹ Yine aynı şekilde yirmi sekiz cerrah içersinde üçü müslüman diğerleri gayr-i müslimdir.

2- Attarlık Bu meslek gurubu tabiplik ve ve cerrahlık gibi sağlık hizmetlerinin içinde yer almaktaydı.⁷⁰ XVIII. yüzyıl itibariyle attar dükkanları, halkın ve hekimlerin ilaç malzemesi ve baharat çeşitlerini temin ettikleri değer bir meslek haline gelmişti.⁷¹

Kasımağa çeşmesi yakında atarlık yaparken ölen Ovakim'in attar dükkanındaki mallarını⁷² Darüssaade ağa çeşme yakınında attar Mıgirdic'in dükkanında bulunan malları incelediğimizde bu mesleğin o zamanın eczası bir işlev gördüğünü söyleyebiliriz.⁷³

G-Nakliye ve konaklama ile ilgili meslekler

1-Hancılık: Konaklama ve hayvanların barınma imkanının olduğu hanlarda, bu mesleği yapanların daha ücret konusunda yaşadıkları sıkıntılar sicillere yansımıştır. Atını bırakıp kayıplara karışanlar için, hanı işleten kişi mahkemeye gelip yaptığı masrafları kaydettirmiştir.⁷⁴

2-Mekkarilik, Üsküdar İstanbul'un Anadoluya açılan olduğundan dolayı seferde ve barış zamanında nakliye işlemleri önem arz etmektedir.⁷⁵ Zira, At, deve ve katır gibi hayvanlarla nakil işlemi yapan kimseye mekkari denmektedir. Bu mesleği yapacak kimselerin güvenilir ve "kefilün bi'l-mâl" yani mala zarar geldiğinde zararı karşılayacağına dair kefilinin olması istenirdi.⁷⁶ İncelediğimiz kayıtlarda Ermeniler'in bu mesleği yaptıklarını görmekteyiz.⁷⁷

3- Arabacılık : Bu dönemde arabadan kastedilen, at, eşek ve öküzler tarafından çekilen insan ve yük taşıyan tekerlekli yük taşıtıdır.⁷⁸ Bu meslekle ilgili kayıtları genelde borç davalarında şahit olmaktadır.⁷⁹

3- Gemicilik: Bu dönemde gayr-i müslimlerin meslekleri arasında gemicilik de bulunmaktaydı. Örneğin gemicilik yapan ve boğularak ölen Kiryako v. Yani'nin çocuklarının vesayetini amcaları üstlenmiştir.⁸⁰

4-Kayıkcılık: Gayr-i müslimlerin yaptığı mesleklerden birisi de kayıkcılık idi. Örneğin Kuzguncuk'ta kayıkcılık gediği verilen kişilerin tamamı gayr-i müslim idi.⁸¹

H-Eğlence sektörü ile ilgili meslekler

1-Kahvehanecilik: Bu meslek için sade kahve satana kahveci dendiği gibi, kahvehane işleten kimelere de kahveci denilmekteydi.⁸²

2-Meyhanecilik: Zaman zaman müslümanların şikâyetçi oldukları bu meslekte,⁸³ gayr-i müslimlerinde mahallelerinde olan meyhaneler nedeniyle, eşkıyaların uğrak yeri olmasından dolayı mahalledeki meyhaneleri kapattırıp, meyhanecileri mahallelerinden sürmüşlerdir.⁸⁴

3-Enfiyecilik: Bu mesleği icra edenler tütünü kavurup, toz haline getirdikten sonra bazı kokulu maddeler ilave ederek enfiyeyi imal ediyorlardı.⁸⁵ Üsküdar Ayazma'da Todori, Yani ve Apostol zimmiler gedik izni burada enfiye dükkanı açmışlardır.⁸⁶

I-Diğer meslek gurupları

1-Sarraflık ve kuyumculuk: İnce işçilik gerektiren sarraflık ve kuyumculuk mesleği bu dönemde gayr-i müslim teba içersinde Ermeniler'in uhdesindeydi.⁸⁷ Gedik sistemine aykırı hareketle ilgili bir dava "darbhaneci oğlu Krikor" ifadesi geçmektedir.⁸⁸ Muhtemelen ismi geçen zimminin babası darbhanede çalışan bir kimse idi.

2- Mumculuk: Dönemin önemli mesleklerinden birisi de mumculuk idi. Zira aydınlatma aracı olarak mum, evlerde, ibadet yerlerinde çarşı ve pazarda önemli bir görev ifa etmekteydi. Dönemin Üsküdar sicillerinde değişik kayıtlarda yer alan bu meslek erbabı genel olarak Rum taifesindendi.⁸⁹

3-Bezirganlık/Tacirlik: Kayıtlarda "Tüccar taifesi, bâzergan" olarak geçen bu kimselere alım satım ve borç davalarında rastlamaktayız.⁹⁰ Yahudiler'in yanı sıra Ermeniler'in de bu meslekte ciddi bir ağırlığının olduğunu görmekteyiz.

İ-Din Hizmeti İle İlgili Meslekler

Sicillerde yer alan gayr-i müslimlerin kendi dinleri ile ilgili meslekleri;

1- Patriklik⁹¹

2-Rahiplik⁹²

3-Metropolitlik⁹³

4-Papazlık⁹⁴

5-Keşişlik⁹⁵

6-Hahamlık⁹⁶ olarak sırayabiliriz.

Meslekî Problemler

Gedik sistemin fonksiyonel bir şekilde işlediği bu dönemde, mesleki ilkeler iyice oturmaya başlamıştı. Zaman zaman ortaya çıkan problemler, verilen nizamnamelere çözülmekteydi. Aykırı hareket edenler uyarılmakta, uyarıları dikkate almayan kimselerin cezalandırma yoluna gidilmekteydi. Basmacılık, Yenikapı ve Fazlı Paşa Sarayı dışında basmacılık işyeri açmamak kararına rağmen, bazı zimmilerin Kuzguncuk'ta basmacı dükkanı açmalarından dolayı kürek cezasına çarptırılmışlardır.⁹⁷

Esnaf birliği içerisinde aynı mesleği yapanlar, meslek dayanışması içerisinde kendi paylarına düşen vergileri de birlikte öderlerdi. Atapazarı içerisinde yağcılık yapan esnaf, dışarıda aynı mesleği yapanların sürsat vergisine dahil olmadıklarından dolayı şikayetçi olmuştu.⁹⁸

Bazen birbirine yakın iki meslek erbabı arasında, ürettikleri mallardan dolayı problemler çıkmaktaydı. Kendi ürettiği malı, diğerinin satmasıyla zor durumda kalan esnaf, meseleyi ya kadiya ya da payitahta arz ederek müdahaleyi önlemekteydi.

Üsküdar'da Selman Ağa Mahallesi çarşısında çatalfırın diye meşhur olmuş ekmek fırınında, fırının yanması sonucu, yakınındaki çörekçi fırınlarında çöreğin yanında, ekmek yapımı ve satımından dolayı fırıncı Agob, problemi Dersaadet'e arz edip çörekçilerin ekmek yapmasını men' ettirmiştir.⁹⁹

Bazı meslekler, dini ve güvenlik gerekçesiyle müslümanların inhisarına verilmiştir. Üsküdar hamamlarını inceleyen Nahide Şimşir'in makalesinde hamamları işleten kimseler arasında gayr-i müslim ismi yer almamaktadır.¹⁰⁰

Sakalık mesleği ile ilgili olarak Üsküdar kadısına gönderilen bir 1138 tarihli fermanda gayr-ı müslim sakaların bıyıklı olanların sakal koyuvermesi sakalık gediğinde sakalık gediğinden çıkan ve ölen gayr-i müslimin yerine müslüman saka alınması emredilmiştir.¹⁰¹

Bununla birlikte Üsküdar mahkeme kayıtlarında bazı mesleklerde gayr-ı müslim ismine rastlayamadık. Bunların başında debbağlar gelmektedir. Debbağlık ahilik geleneğinin devamı bir meslek olduğu için, gayr-ı müslimlerin bu meslekte yer almadıkları belirtilmekteyse de bazı şehirlerde bu mesleği icra edenler arasında müslüman olmayan kimselerin olduğu vakidir.¹⁰²

Meslek erbabının en sık karşılaştığı problemlerden birisi emeğinin hakkını alamamasıdır. Bu durum mahkeme kayıtlarında borç davalarında yerini almıştır. Örnek verecek olursak rençberlik yapan bazı zimmiler Yusuf Ağa adlı kimsenin işlerini yaptıkları halde, ücretlerini tam alamadıklarından dolayı davacı olmuşlar, on adet altın ve iki kuruşa sulh olmuşlardır.¹⁰³ Yine Çukacılık yapan İsak adlı bir Yahudi ölen bir müslümanın kendisine borcu olduğunu mahkmede ispatlayıp hakkını almıştır.¹⁰⁴

Sonuç

Ele aldığımız dönem içersinde, Üsküdar'da yaşayan gayr-ı müslimlerin meslekleri konusunda bir çeşitliliğin olduğunu bazı meslekler dışında toplumsal hayatı ilgilendiren her türlü meslekler icra ettiklerini görmekteyiz.

İncelediğimiz kayıtlara göre Üsküdar'da yaşayan gayr-ı müslimlerden

- 1- Ermenilerin ekmekçilik, sarraflık, basmacılık terzilik hancılık ve mekkârilik te ön plana çıktıklarını,
- 2- Rumların bakkallık, bahçıvanlık kazancılık balıkçılık çobanlık mumculuk mesleklerini daha fazla yaptıklarını,
- 3- Yahudilerin gazzazlık ve bezirganlık gibi ticari işlerle uğraştıklarını tespit etmiş bulunmaktayız.

Aynı etnik gurubun benzer meslekler etrafında yoğunlaşması bu insanların öteden beri yapıya geldikleri mesleklerin devamının istikrar açısından önemi ortaya çıkmaktadır. Bağcılık örneğinde görüldüğü gibi kendilerine tanınan mutasarrıflık hakkının devam etmesiyle devlet hem istikrarı sağlamış olmakta, hem de o mesleği yapanlar ve tasarruf hakkı verilen hususlar atıl olmaktan çıkmaktadır.

Bunun yanında sarraflık, terzilik gibi uzun yıllar emek verdikten sonra elde edilen meslekleri, o mesleği yapan kişilerin çocukları daha çabuk öğrenmekte ve bu durum nesiller boyu ilgili mesleklerin bu kişilerce yürütülmesini sağlamaktadır.

Müslüman halk -mezar taşı yapma gibi- işini iyi yapan gayr-ı müslimlere kefil olmakta mesleklerinin icrası için razı olduklarını belirtirken, meyhane ve kahvehane işleten toplumun huzurunu kaçırmaya yönelik hareketlerde bulunan meslek erbabını da şikayet etmekten geri durmamıştır.

DİPNOTLAR

¹ Yavuz Ercan, *Osmanlı Yönetiminde Gayr-i Müslimler, Kuruluştan Tanizmat'a kadar Sosyal, Ekonomik ve Hukuki Durumları*, Ankara 2001, 224. s.

² Üsküdar Şer'iyye Sicilleri Defter Nr: 402 26-a.

³ Ahmet Tabakoğlu ve dğr., *İstanbul Esnaf Tarihi*, İstanbul 1997, I, 282.

⁴ Ahmed Refik, *On İkinci Asr-ı Hicride İstanbul Hayatı*, İstanbul 1998, s.30.

⁵ Tahsin Özcan, *Fetvalar Işığında Osmanlı Esnafı*, İstanbul 2003, s. 33.

⁶ Ü.Ş.S. Defter No:466 vr.10 a Sicillerde gayr-ı müslimler ile ilgili olarak kethüda kelimesi bazen, mahallenin vergi toplamada ve diğer işlerde görevli kimse olarak,(Ü:Ş:S 365 35b) bazen de çobanlık işlerini yürüten kimse olarak geçmektedir (375-32-b).

⁷ Ü.Ş.S. 338 44-b, 377 2-b, 398- 64-b.

⁸ Ü.Ş.S. 377 5b.

⁹ Ü.Ş.S. nr. 375-13a, Ü.Ş.S 394 92b.

¹⁰ Ü.Ş.S. nr. 377 73b.

¹¹ Ü.Ş.S. nr. 377 4a.

¹² Salih Aynural, *İstanbul Değirmenleri ve Fırınları*, İstanbul 2002, s. 102-103.

¹³ Aynural, *a.g.e.*, s. 110.

¹⁴ Yeni mahallede sakinlerinden Ekmekçi Arakil v. Bederos'un evine taarruz eden ve daha önce yalan-

- cı şahitlikten dolayı kürek cezası alan aşçı Mardiros v. Mercan, mahalleden ihraç olunmuştur. Ü.Ş.S. nr. 466 13b.
- ¹⁵ Ü.Ş.S. nr. 370 70b.
- ¹⁶ Ü.Ş.S. nr. 344 77b, Ü.Ş.S. nr. 396 17b, Ü.Ş.S. 402 38a, Ahmet Tabakoğlu ve dğr., *a.g.e.*, I, 267.
- ¹⁷ Ü.Ş.S. nr. 396 17b.
- ¹⁸ Ü.Ş.S. 375 88/b.
- ¹⁹ Ü.Ş.S. nr. 329 67a. Konuyla ilgili belgede: Kasaplık yapan Mustafa Beşe b. Yusuf ve ticari ortağı Dimitri v. Simon, kanadarları Bikler v. Tonori'nin başkasına sattığı etin ücretinden 4810 sağ akçeyi kendi masraflarına harcayarak parayı ortadan kaybedince mahkemeye başvurmuşlar, Bikler ise mahkemede günlük onar para ücretle çalıştığını, bunun altı ayda toplam 45 kuruş ücretinin biriktiğini iddia edince, 15 kuruşa sulh olmuşlardır.
- ²⁰ Anthony Greenwood, *İstanbul's Meat Provisioning: A Study of The Celebkeşan System*, Chicago University doktora tezi, 1988, s. 47, dipnot 79.
- ²¹ Ahmet Tabakoğlu ve dğr., *a.g.e.*, I, 201.
- ²² Mehmed Zeki Pakalın, *Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, Ankara 1972, I,1.
- ²³ Ü.Ş.S. 375 26-b.
- ²⁴ Ü.Ş.S. nr. 418 3-b, Ü.Ş.S. nr. 418 4-b.
- ²⁵ Ü.Ş.S. nr. 375 56/a, Ü.Ş.S. nr. 466 32a.
- ²⁶ Rahip Çarkçıyan, *Türk Devleti Hizmetinde Ermeniler*, İstanbul 2006, s. 49.
- ²⁷ Ü.Ş.S. nr. 402 69a.
- ²⁸ Ahmet Tabakoğlu ve dğr., *a.g.e.*, I, 241.
- ²⁹ Ü.Ş.S. nr. 402 37a.
- ³⁰ Ü.Ş.S. nr. 377 68a.
- ³¹ İ.K.S. nr.24/27a.
- ³² Kaya Sultan odalarında sakin Bayram v. Yeşuh Yahudinin ortağı Ovanis v. Markar adlı Ermeni ile ortaklığı sona erdirerek hakkını alması ile ilgili hüccet Ü.Ş.S. nr.377 68a.
- ³³ İ.K.S. nr.24/27a.
- ³⁴ Ü.Ş.S. nr. 466 13a.
- ³⁵ Eskici ve yapmacı David, Artin ve Tanaş'ın Cuma günleri Pazar yerinde yeni ayakkabı satmak arasta haffaflarına ait olduğu için yeni ayakkabı satmalarının yasaklanması ile ilgili hüküm Ü.Ş.S. nr. 466 19b.
- ³⁶ P.G. İncicyan, *İstanbul Tarihi* (trc. Hırand Andreaasyan), İstanbul 1956, s. 108.
- ³⁷ Ü.Ş.S. nr. 402 1a-b.
- ³⁸ Ü.Ş.S. 371 78/a.
- ³⁹ İ.K.S. nr.24 15a.
- ⁴⁰ Ü.Ş.S. nr. 337 80a.
- ⁴¹ Ü.Ş.S. nr. 375 40a.
- ⁴² Ü.Ş.S. nr. 335 9a.
- ⁴³ Ü.Ş.S. nr. 329 10b.
- ⁴⁴ İ.K.S. nr. 24 58a.
- ⁴⁵ Ü.Ş.S. nr. 402 22a.
- ⁴⁶ Ahmet Tabakoğlu ve dğr., *a.g.e.*, I, 233.
- ⁴⁷ İ.K.S. 24 13a-13b.
- ⁴⁸ İ.K.S. 24 54a.
- ⁴⁹ Ü.Ş.S. nr. 379 15a.
- ⁵⁰ Ü.Ş.S. 380 74ab.
- ⁵¹ Ü.Ş.S. nr. 418 32a.
- ⁵² Ü.Ş.S. nr. 329 10b.
- ⁵³ Ü.Ş.S. nr. 377 15b, Ü.Ş.S. 394 70ab, 71a.
- ⁵⁴ Ü.Ş.S. nr. 396 54b, Ü.Ş.S.
- ⁵⁵ Ü.Ş.S. nr. 375 6b.
- ⁵⁶ Ü.Ş.S. nr. 466 33b.
- ⁵⁷ Ü.Ş.S. nr. 371 77a.

- ⁵⁸ A.Refik, *a.g.e.*, 197.
- ⁵⁹ Ü.Ş.S. nr. 466 23a.
- ⁶⁰ Ü.Ş.S. nr.402 59ab.
- ⁶¹ Ü.Ş.S. nr. 373 27b, Ü.Ş.S. 398 40a, Ü.Ş.S. nr. 466 3a.
- ⁶² Ü.Ş.S. nr.398 27b, Ü.Ş.S. nr. 402 5ab, Ü.Ş.S. nr.418 17b.
- ⁶³ Ahmet Tabakoğlu ve dğr., *İstanbul TarımTarihi*, I, 220.
- ⁶⁴ Ü.Ş.S. nr. 375 81a.
- ⁶⁵ Ü.Ş.S. nr. 466 10a.
- ⁶⁶ Ü.Ş.S. nr. 466 46b.
- ⁶⁷ Ü.Ş.S. nr. 373 58a, Ü.Ş.S. nr. 375 32b.
- ⁶⁸ Atik Valide Sultan Camisi için su yollarını yapan yahudilerin şikayetleri ile ilgili ferman bk. *Başbakanlık Osmanlı Arşivi Cevdet Maliye 612-25232*.
- ⁶⁹ *Başbakanlık Osmanlı Arşivi 111 No'lu Mühime Defteri* vr. 4ab, 5ab'den naklen Ahmed Refik *a.g.e.*, s 28, 29.
- ⁷⁰ *Osmanlılarda Sağlık/Health In The Otoman* (editörler Coşkun Yılmaz, Necdet Yılmaz), İstanbul 2006, I, 66.
- ⁷¹ Eriş Asil "Osmanlı Devletinde Eczacılık", *Osmanlı Devletinde Sağlık Sempozyumu*, Ankara 2006, s. 206.
- ⁷² Ü.Ş.S. nr. 380 43b.
- ⁷³ Ü.Ş.S. nr. 396 66-a.
- ⁷⁴ Ü.Ş.S. nr. 399 39a, Ü.Ş.S nr. 418 4-a.
- ⁷⁵ *Osmanlı Uygarlığı* (yay. haz. Halil İnalçık, Günsel Renda), İstanbul 2003, I, 43.
- ⁷⁶ Ömer İşbilir, "Mekkare", *Diyanet İslam Ansiklopedisi* s. 554-555.
- ⁷⁷ İstanbul'da Müftü hamamı yakınında sakin Ömer'in Üsküdar'da Arabacı taifesinden Mağdirostan alacağı ile ilgili hüküm.Ü.Ş.S. nr. 346 9a, Ü.Ş.S. nr. 394 34b.
- ⁷⁸ *Kubbealtı Misalli Büyük Türkçe Sözlük*, "araba" md., s.152.
- ⁷⁹ Ü.Ş.S. nr.373 43a, Ü.Ş.S. nr.466-15b.
- ⁸⁰ Ü.Ş.S. nr. 398 43b.
- ⁸¹ İ.K.S. nr. 24 111a.
- ⁸² Ü.Ş.S. nr.466 10a.
- ⁸³ Ü.Ş.S. nr. 337-15a.
- ⁸⁴ Selamiali mahallesi zimmilerin mahallede var olan meyhane yüzünden mahalleye eşkıya geldiğini, bütün meyhanecilerin mahalleden ihrac edildiğini mahallede bir kalmadığını kefil olmaları ile ilgili hüküm.Ü.Ş.S. nr. 365 53b.
- ⁸⁵ Muzaffer Erdoğan, "İstanbul'da Enfiyecilik", *Türk Folklor Araştırmaları*, sy. 93 (Nisan 1957), s. 1477.
- ⁸⁶ Ahmet Tabakoğlu ve dğr., *a.g.e.*, I, 237.
- ⁸⁷ Ü.Ş.S.nr. 352 8b, Ü.Ş.S. nr. 380 62b, Ü.Ş.S. nr. 394 49b.
- ⁸⁸ Ü.Ş.S. nr. 402 1ab.
- ⁸⁹ Ü.Ş.S. nr. 377 70b, Ü.Ş.S. nr. 380 77b.
- ⁹⁰ Ü.Ş.S. nr. 344 84b, Ü.Ş.S. nr. 398 27b, Ü.Ş.S. nr 402 17b,69a.
- ⁹¹ Ü.Ş.S. nr. 329 77a.
- ⁹² Ü.Ş.S. nr. 466 12a.
- ⁹³ Ü.Ş.S. nr.375 72a.
- ⁹⁴ Ü.Ş.S.nr.375 12a.
- ⁹⁵ Ü.Ş.S. nr.398 4b.
- ⁹⁶ Ü.Ş.S. nr. 402, 70a.
- ⁹⁷ Ü.Ş.S. nr.402 1a-1b.
- ⁹⁸ Ü.Ş.S. nr.344-77b.
- ⁹⁹ Ü.Ş.S. nr.394 82b.
- ¹⁰⁰ Nahide Şimşir, "18.yy.da Üsküdar Hamamları", Üsküdar Sempozyumu I, I, 83-84.
- ¹⁰¹ Ü.Ş.S 375 81a; Tabakoğlu, *a.g.e.*, I, 106.
- ¹⁰² XVI. Ve XVII asırlarda Erzurum esnafını araştıran Bilgehan Pamuk'a göre 1642 yılında Erzurum'daki debbağların 11 müslüman 35 gayr-ı müslim idi. *I. Ahilik Sempozyumu*, Kırşehir 2005, II, 760.
- ¹⁰³ Ü.Ş.S. nr. 402 59ab.
- ¹⁰⁴ Ü.Ş.S. nr. 375 40a.

XIX. Yüzyıl Sonlarında Üsküdar Esnafı ve Bıraktığı Tarihî Miras

A H M E T U Ç A R

Tarih Uzmanı- Araştırmacı

Üsküdar; tarih boyunca İstanbul'un, en seçkin esnaflarının icrâ-yı faaliyette buldukları en itibarlı coğrafi ve ticarî mekânlarından biri olmuştur. Üsküdar esnafı; ustalığı, becerisi, titizliği, temizliği, dürüstlüğü ile asırlarca hep adından ve mamullerinden övgü ile söz ettirmiştir. Başta Aziz Mahmud Hüdâyî Hazretleri olmak üzere âdeta gönül erlerinin manevî ağırlığı ve İstanbul Boğazı'nın insana huzur veren sükûtu Üsküdar'da tam bir gönül ve mekân sentezini oluşturmuştur. Belki de, bu sebeple olsa gerek bu kutlu beldede yaşayan tüm insanlar gibi, Üsküdar esnafı da - istisnaları hariç - ağırbaşlı, vakur, mütevazı, sevecen, dürüst ve kanaatkâr tavırları ile her zaman dikkatleri üzerlerine çekmiştir. Sâmiha Ayverdi'nin diliyle; "her adımını attığı yerde bir sanat hareketi, bir zanaat topluluğu ve bir ticaret hamlesi vücuda getiren Türkler, Üsküdar'da da şimdi zavallı bir geçit olan bedesteni kuruvermişti. Dokuduğunu, işlediğini, yaptığını burada toplamış; almış satmış, getirmiş göndermişti. Böylece bir yandan ticaretle sanâyii el ele tutuşturup, faal bir merkezde geliştirirken, diğer yandan da, Şeyh Hamdullahlar'ın, Hasan Üsküdârîler'in kalem ve fırçalarıyla, güzel sanatların en ince tellerinde bir örümcek mahareti ile gezinip, değil yalnız İstanbul'un başka semtlerine, cihan sanat tarihine kol atmış, nam salmıştı Üsküdar."¹

XVIII. yüzyılda İstanbul'a gelen Fransız Seyyah Antonie Olivier; anılarında Üsküdar'ın iktisadi açıdan önemini şu cümlelerle anlatır: "İstanbul'un bir mahallesi gözüyle bakılan bu şehir, Boğaz'ın karşı tarafında eğimli bir araziye anfi-teatr şeklinde kurulmuştur. Yüksek ağaçların, evlerin, camilerin, minarelerin birbirine karıştığı, çok cazip bir görünüşü vardır. Üsküdar'ın nüfusunun 60.000

XX. yüzyılın
başlarında
Üsküdar'da bir
pazar
(Millingen,
Constantinople,
1906)

kadar olduğu tahmin edilmektedir. Oldukça önemli bir kısmı müslümandır. Bunun yanında Rumlarla birlikte bazı Ermeni ve Yahudilerin burada ikamet ettikleri bilinir. Bu şehir, Asya kervanlarına antrepo vazifesini görür, buluşma ve aktarma noktasını oluşturur. Hem İç Anadolu ile hem de İstanbul ile geniş bir ticareti vardır. İpekli ve pamuklu kumaş imalathaneleri de bulunur. Üsküdar'ın civarı, verimli ve iyi ekilmiş arazi ile çevrilmiştir. Burada hububat, sebze, meyve ve özellikle bütün kış ve ilkbaharın bir kısmında korunabilen bir tür üzüm yetişir.”²

Eskiden beri Üsküdar'ın en önemli esnaf gruplarından biri sütçüler ve yoğurtçulardır. Üsküdar ilçesi Osmanlı Sarayına sattığı süt, yoğurt, tereyağı, kaymak ve peynir ile meşhurdur. Bu ürünlerden özellikle “Kanlıca yoğurdu” ve “Üsküdar kaymağı” adları ile İstanbul'da nam salmışlardır. Padişahın Yoğurtcubaşı tarafından Üsküdar'dan bu işle uğraşan esnaftan satın alınan bu ürünler Padişah, şehzadeler, Harem-i Hümayun mensupları ve hanım sultanlara özel olarak sunulduğu gibi; Topkapı, Dolmabahçe, Çırağan ve Yıldız Sarayı gibi Padişah saraylarının “Matbah-ı Has”ında da kullanılıyordu. Padişah ve diğer saray mensupları için verilmesi mutad hale gelen süt, yoğurt, tereyağı ve “Üsküdarî” kaymağın kâfi miktarda verilebilmesi için; İstanbul kadısına vasıtası ile nizamnameler gönderi-

lerek sütçü esnafı özellikle “kalite ve temizlik” konusunda dikkatli ve titiz davranmaları için sık sık uyarılmakta idiler.³ Üsküdarlı sütçü ve yoğurtçuların da sorunları vardı. Üsküdar büyüdükçe ahır ve mandıralar merkezden dışarıya çıkarılıyordu. Bu durum şehrin nezaleti açısından ve bulaşıcı hastalıkların önlenmesi açısından son derece zaruri idi. Ancak bu durum aynı zamanda Üsküdar’ın sütçü ve yoğurtçularının bu ahır ve mandıralardan gidip süt almasını da zorlaştırıyordu. Nitekim Ağustos 1755’de Üsküdarlı sütçüler ve yoğurthane ustaları; satıcıların ayağına kadar gidemedikleri için koltukçu ve atlı araçların kendi pazarlarını ele geçirip, artık kendilerine çevre köylerdeki mandıralardan süt satılmasına engel olduklarından şikâyet etmişlerdi. Sütçü ve yoğurtçulara göre yoğurtçubaşının “koyun sütü satın” baskısına rağmen; 3-4 yıldır koyun sütü yerine, inek sütü satmak zorunda kalmışlardı. Çünkü ucuz süt alıp- satan ve sattıkları sütün %50’sine su karıştırarak ibadullah’a süt yerine su satan aracı ve koltukçularla rekabet edemeyecek durumda idiler ve bu konuda devletten yardım bekliyorlardı.⁴ Sütçü ve Yoğurtçular; Kasım 1756’da benzer şikâyetlerini bir kez daha gündeme getirmişlerdi.⁵

Saray bir yandan bu şikâyetleri önlemeye çalışırken; diğer yandan süt ve süt ürünlerini Üsküdarlı sütçü ve yoğurtçulardan alarak onlara destek olmaya da

devam ediyordu. Matbah-ı Âmire'ye alınması mutat olan süt, Üsküdar kaymağı, tereyağı, yoğurt ve sairenin her aya mahsus ayrı ve muntazam listeleri tutulmakta ve paraları muntazaman ödenmekte idi.⁶ XVIII. yüzyılın sonları ve XIX. yüzyılın başlarında özellikle "Üsküdar Kaymağı" adıyla maruf ve Üsküdar'da imal edilen kaymak o kadar nefis olduğu için; zamanın padişahları bu ürünün tiryakisi olmuşlardı.⁷

Bu arada işine hile katan kaymakçı esnafı da vardı. Nisan 1815'de Üsküdar'da kaymakçılık yapan Yeniçeri 59. cemaatten Bekir Ağa; narhtan otuz para ziyadesiyle kaymak sattığı için Seddülbahir kalesinde kalebent edilmişti.⁸ II. Abdülhamid Dönemi'nde Üsküdar'da hayvancılığın ilçe dışına çıkartılması çabası hızlanmıştı. 1891 Fatma Münire Hanım'ın Üsküdar Atlamataşı'nda sahip olduğu üç ahır sıhhi nedenlerle kapatılmış, ancak Fatma Münire Hanımın mağduriyetiyle ilgili 25 Mart 1891 tarihli talebi de dikkate alınarak; bu mağduriyetin İstanbul Şehremaneti'nce giderilmesi kararlaştırılmıştı.⁹ Ahırların Üsküdar dışına çıkarılması nedeni ile Üsküdar Sütçü esnafından Abanalı Yusuf'un her gece kayığıyla Üsküdar'dan Beykoz'a gidip süt getirmesine engel olunması ve bir çift piyade kayığı için ruhsat verilmesi kararlaştırılmıştı. Ancak ondan bu işi; iç güvenlik nedeni ile gece yarısından sonra yapmaması da istenmişti.¹⁰

Üsküdar'ın son yoğurtçu dükkânlarından biri de Bulgar yoğurtçular idi. Eski Üsküdarlılardan Fuat Andıç Hoca; bu dükkânı ve sahibini şu cümlelerle anlatmakta idi: "O dükkânda süt, yoğurt, peynir ve tereyağı satan iki Bulgar kardeşi hemen bütün Üsküdarlılar tanır, paraca biraz rahat olanlar yoğurt veya tereyağını mutlaka oradan alırlar, en iyisinin, en temizinin, en lezzetlisinin olduğuna kâğıplarını basarlardı. Üstelik o zamanın inanışlarına göre Bulgarların üstüne yoğurtçuluk, yağcılık yapabilecek kimse olamazdı ki... Ta ki harbin başına kadar. Birden belediye Bulgar'ın dükkânını bir hafta, ceza olarak kapattıydı, sebebi de tereyağına iç yağı karıştırdığı için. Bulgar'ın müşterileri takım tutan futbol meraklıları gibi ikiye ayrıldılar. Kimine göre Bulgar'ın gâvurluğu ortaya çıkmış, kimine göre de belediye zabıtası Bulgar'a kalleşlik etmişti. Kasap Andon'la Yoğurtçu Bulgar'ın dükkânlarının yerinde şimdi rölantide çalışan otobüsler mazot dumanlarını egzoslarından savurmadalar."¹¹

Üsküdar'da çok önemli esnaf grubundan biri de fırıncılardı. 27 Nisan 1712'de Üsküdar'da on yedi fırın olup, bunlar günlük üç yüz üç kile buğday sarf ediyorlardı.¹² Fırıncılar genelde verimli çalışıyordu. Zaman zaman sorunlar da çıkıyordu. Ekim 1760'da Üsküdar'da bazı fırınlar tekneler ile komşu bölgelere daha pahalı ekmek satıp, Üsküdarlılara ekmek satmamaya başlamışlar ve bu konuda halk tarafından şikâyet edilmişlerdi. Bunun üzerine bu tür satış yapan fırınlar derhal kapatılmıştı.¹³ Üsküdar fırıncıları da diğer İstanbul esnafı gibi ortak bir fırıncılar kethüdası tarafından yönetiliyordu. Ancak çörekçi ve simitçiler de işlerini fırınlarda yaptıkları halde onların da ayrı ayrı esnaf kethüdaları vardı. Bunlara bağlı esnaf arasında zaman zaman birbirlerinin "üretim alanına tecavüzden" dolayı tartışmalar yaşanırdı. Özellikle çörekçiler; simitçiler ile somun-

cu ve ekmekçi de denilen fırıncılar arasında sıkışmışlardı. Bu yüzden dertlerini anlatabilmek ve kendi seslerini duyurabilmek için zaman zaman şikâyet yolunu tercih ediyor, olanları yöneticilere anlatıyorlardı.¹⁴ Buna karşılık devlet de gerekli önlemleri alıyordu. Bu bağlamda Haziran 1761’de ekmek yapan fırıncıların simit ve çörek yapıp satmaları; simit ve çörek yapan fırıncıların ise ekmek yapıp satmaları yasaklanmıştı.¹⁵ Gerek bu şikâyet ve tartışmalar, gerekse uygunsuz davranışlarından dolayı bazen İstanbul, Galata, Üsküdar ve Eyüb’deki fırıncılar kethüdası azledilerek, sürgüne gönderiliyor ve yerine devlet ile daha uyumlu çalışabilecek biri getiriliyordu. Nitekim Mayıs 1767’de Üsküdar Fırıncılar Kethüdası Abdullah Ağa azledilip, sürgüne gönderilmiş ve yerine vekili Mehmed Emin Ağa tayin edilmişti.¹⁶

Ekmek yapan fırıncılar yalnız ortak imalat alanları olan esnaflarla değil, bazen de kendi aralarında tartışma yaşamakta idiler. Bu tartışmalar ise; genelde ya üretilen ekmeğin satış alanı, ya da açılarak yeni fırınlar nedeni ile esnafın kâr alanlarının daralması ile ilgili idi. Bu bağlamda Mart 1782’de Üsküdar’da Ayazma Mahallesi’nde bulunan Câmî-i Cedîd Vakfından kiraladığı fırında francalacı ustası olan Dimitri ile habbaz esnafı kethüdası ve yiğitbaşları ve sairenin müracaatları üzerine; yürürlükteki nizam gereği İstanbul, Galata ve Eyüb francalacılarının Üsküdar’a geçmemesi ve Beylerbeyi francalacısının da Öküz limanını tecavüz etmemesi kararı bir kez daha İstanbul’daki ilgili fırıncılara duyurulmuştu.¹⁷ 23 Mart 1803’de Üçüncü Selim’in Üsküdar Selimiye’de bina eylediği Selimiye Camii Evkafı’ndan iki fırında pişirilen francalalar her yerde satılabileceğinden, bunlara müdahale edilmemesine dair emir yazılırken;¹⁸ Sultan III. Selim’in tahttan indirilmesinden sonra bu uygulamadan -muhtemelen yeniçerilerin baskısı ile 1815’de vazgeçilmiş, daha önce hâkim tarafından mühürlü vesika verilmesine rağmen 20 gezdirici tarafından evlere ekmek satılmasına izin verilmemişti. Hatta bu yasağa elçilikler bile dâhil edilmişti. Bu ruhsatlı gezdiricilerin yalnızca tezgâhlarda ekmek satmalarına izin verilmişti.¹⁹

Üsküdar fırıncılarının karşılaştıkları bir başka mesele de yeni açılan fırınlar meselesi idi. Genel’de yeni fırın açılmasına izin verilmiyordu. Ancak yine de istisnalar az değildi. Nitekim Üsküdar için çok şey ifade eden Aziz Mahmud Hüdâyî Hazretleri’nin manevî varisleri bu istisnaya ilk muhatap olanlardan biri olmuşlardı. Üsküdar’da Hüdâyî Asitanesi dervişanı için bina ve vakf edilmiş olan fırında, ol babdaki ferman mucibince arab-ı has tabir olunan ekmek tabholuna gelmekte iken; has ekmek pişirilen fırınların irâde-i seniyye ile umumen kapatılması kararı sonucu bu fırın da kapatılmıştı. Ancak 5 Nisan 1810’da “bu yüzden vakıf zarara uğramış olduğundan” yeniden açılması hususunda hatt-ı hümayun sadır olmuş ve Sultan II. Mahmud’un emri ile bu fırın tekrar açılmıştı. Ayrıca Sultanın fermanında açılışa kimsenin engel olmaması özellikle istenmişti.²⁰ Ocak 1833’de Üsküdar’da kapalı bir ekmekçi değirmeni ile bir simitçi fırınının açılması için Üsküdar kadısına müsaade verilmişti. Böylece Üsküdar’da simitçi fırını sayısı da ihtiyaca cevap verebilmek için ikiye çıkmıştı.²¹

XX. yüzyılın
başlarında
Üsküdar'daki
pazarlar

Zamanla Üsküdar fırınları eskiye göre daha da modern hale getirilmişlerdi. 28 Ocak 1839'da İstanbul, Üsküdar, Galata ve mülhakatında 27 adet yeni francalacı fırını açılmasına izin verilmişti. Buna karşılık esnaf tarafından zahire hazinesine sade 150.000 kuruş ödeme taahhütünde bulunmuş, çekilen un sıkıntısı için devt ambarından ayda on iki bin kile buğday verilmesi ve kile başına dört kuruş vergi alınması kararlaştırılmıştı. Ancak devletin bu miktarı arttırarak on yedi kuruşa kadar çıkarılmasından dolayı fırıncı esnafı devlete olan borçlarını ödeyememişti.²² Yıllar sonra gerek bu sıkıntılar, gerekse fırınların modernizasyonunun tamamlanması nedeni ile 24 Şubat 1852'de Üsküdar ekmekçi esnafına ait fırın sayısı on üç olarak belirlenmiş, yeni fırın inşasına ruhsat verilmemesi kararlaştırılmıştı.²³

Kasım 1841'de Üsküdar'a bağlı Küçükbakkalköyü halkı; ekmek ihtiyaçlarını her gün Kadıköy'ünden almak suretiyle çok zorluk yaşadıklarından, Kadıköy'den bin bir müşkülât ile aldıkları ekmeklerin de eksik ve yenmeyecek kadar fena olduğundan bahsederek köylerine ihtiyaçları için bir fırın açmalarına tüm semtle-

ri adına izin istemişlerdi.²⁴ Onlara izin verildikten 20 gün sonra bu defa Üsküdar'ın bir başka manevi Sultanı Şeyh Selami Dergâhı civarındaki değirmene bitişik bir fırın yapılarak usul ve nizamı dâhilinde vergisini vermek ve numunelere göre ekmek imal etmek üzere bu fırına da izin verilmişti.²⁵ Ancak 14 Kasım 1845'de Hazreti Selami Baba türbesi yakınındaki bu fırında tartısı eksik ve ham maddesi bozuk ekmek yapıldığı tesbit edilince, hemen bu fırının ustabaşısı Nebi'nin küreğe konması emri verilmişti.²⁶ 9 Ağustos 1853'de Üsküdar'da Atpazarı'nda daha önce nizamnameye uymadığı için kapatılmış olan fırının yeniden açılmasına izin verilmişti.²⁷ 10 Mar 1909'da ise Ortaköy'deki simitçi fırınıyla Tophane civarında Yeni çarşı ve Aksaray'da Yusuf Paşa ve Üsküdar'da İcadiye ve Kasımpaşa'da Uzun yol ve Unkapanı'ndaki Cadde fırınlarında nizamiye fırınlarınca imal edilen ekmek şeklinde ekmek çıkarıldığı ve bunların çoğunlukla eksik ölçüde olduğu ifade edildiğinden, Dâhiliye Nezareti İstanbul Belediyesi'ne gerekli tahkikatı yapma emri vermişti.²⁸

23 Nisan 1853'de Osman isimli fırıncının Üsküdar'da atıl olan fırınının tekrar açılmasına izin verilirken,²⁹ 1 Aralık 1853'de ekmek yapmayan Üsküdarlı fırıncılar hakkında gerekenin yapılması kararlaştırılmıştı.³⁰ Ayrıca aynı tarihte Dersaadet ve Üsküdar'da kanun aykırı olarak düşük gramajlı ekmek çıkaran esnafın da uyarılması kararı alınmıştı.³¹ Bu arada II. Abdülhamid döneminde tüm İstanbul'daki fırınlarda; yaygın olan bulaşıcı hastalıklara karşı önlem olarak bilhassa halk sağlığı ve hijyene çok dikkat edilmişti. Ağustos 1894'de bulaşıcı bir hastalık zuhur etmiş olan Bimarhane ile Salacak'taki fırının ve sair yerlerin sıhhi temizliği yapılmıştı.³² Bulaşıcı hastalıklar konusundaki bu titizlik daha sonra da sürdürülmüş, 1 Eylül 1910'da Üsküdar Yeni Mahalle'de Hacı Aleksi'nin fırınında çalışanlardan birisinin koleraya tutulması üzerine fırın karantinaya alınmıştı.³³

5 Eylül 1897'de Üsküdar fırınlarında ekmek çıkarılmaması üzerine ahalinin şehreminine yaptığı şikâyet sonrasında ekmeğin tekrar çıkarılmaya başlandığı şayiyesi ortaya atılmışsa da,³⁴ bir gün sonra Şehremanetince yapılan tahkikat sonucu Üsküdar'a fırınlara müracaat edenlere ekmek verilmediğinin bir söylenti olduğu ve doğru olmadığı ortaya çıkmıştı.³⁵ Mütarekenin acı günlerinde ekmek sıkıntısı çeken halka rağmen Cezaevindeki suçlulara ekmek vermekten rahatsız olan yöneticiler Üsküdar'da İstikamet Fırını sahibi Şevki Efendi tarafından Üsküdar Tevkifhanesi için çıkartılan ekmeklerin üretimine engel olmak istemişlerdi. Ancak Dâhiliye Nezareti tarafından buna mâni olunmuştu.³⁶

II. Meşrutiyetten sonra tüm ülkede olduğu gibi Üsküdar'da da klasik esnaf örgütlenmesinin işlevini kaybettiği görülmektedir. Nitekim 18 Mayıs 1909'da Osman Nuri Bey; Dâhiliye Nezaretine bir arzuhalde başvurarak; Dersaadet ve Bilad-ı Selse Ekmekçiler Kethüdalığı ile Beyoğlu ve Üsküdar Simitçi, Börekçi ve Çörekçi Kethüdalıklarının uhdesinde olduğunu gösterir iki fermanı olmasına rağmen; "esnafın kendisi tanımadığından" bahisle meselenin hallini istemiş, Nezaret ise ancak bu durumu Şehremaneti'ne bildirmekle yetinmişti.³⁷ Hem esnaf örgütlenmesinde yaşanan çöküş, hem de savaşların getirdiği sıkıntılar küçük ve orta ölçekli esnafı günden güne eritmiş ve bitirmişti. Bu durum karşısında onlar da çareyi birleşerek

kollektif şirket haline gelmekte, hatta şirketler arası ortaklıklarla tekelleşmekte bulmuşlardı. Bu nedenle fırıncılar da harekete geçmiş; Ocak 1922'de Üsküdar Fırıncı Tevhid-i Mübâyaat Şirketi ile Kadıköy Tevhid-i Mübâyaat ve İstihlâkat Şirketi birleşme kararı almışlar, Dâhiliye Nezareti Hukuk Müşavirliği bu birleşmeyi onaylayarak onların bu konudaki belgelerini İstanbul Şehremaneti'ne göndermişti.³⁸

Üsküdar Osmanlılar'ın son döneminde İslam fırıncıları yanında; özellikle gayr-ı müslim Ermeni fırıncıları ile de dikkatleri çekmekte idi. 1727'de Üsküdar'da Çatal Fırını namıyla maruf fırın; Bağdasaryan adlı bir Ermeni tarafından kiralanmış ve işletmeye açılmıştı. Bağdasaryan Usta; 23 Ekim 1727'de yöneticilere müracaatla fırın yanındaki bakkal dükkânında ekmek satan Erkil nam zimmînin satışının yasaklanmasını istemiş ve bu talebi kabul edilmişti.³⁹ 30 Kasım 1853'de tüm Osmanlı ülkesinde olduğu gibi, batılı devletlerce tahrik edilmeden evvel gayr-ı Müslimlerin ne derece Müslümanlarla birlikte hoşgörü içinde yaşadıklarını gösteren ilginç bir olay yaşanmış, Mehmed adlı bir müslüman fırıncının bazı Ermenilerle Üsküdar At meydanında ortak olarak inşa ettikleri francala fırınına devletçe ruhsat verilmişti.⁴⁰ Aynı devlet 23 Temmuz 1857'de de Üsküdar Yenimahalle'deki evini yıkıp fırın yapmak isteyen Ermeni Takfor'a mani olmak isteyen ekmekçilere de dur demişti.⁴¹ 1 Ocak 1900 tarihinde bir başka ilginç olay yaşanmıştı. Bahçıvan oğlu Toma; Üsküdar Fırını Tablakârlığı vazifesi sırasında zimmetine geçirdiği nan-ı aziz (ekmek) parasını ödemesi için sıkıştırılınca; o da Seraskerlik'e para almadan alacağını borç defterine yazarak; ekmek sattığı devlet memuru ve hizmetlilerin bir listesini sunmuştu.⁴²

Kendisi de Fırıncı kalfası olan Ermeni Yazar Hagop Mıntzuri'nin "İstanbul Anıları"na göre; 1914'de Armudanlı, Teğutlu, Zımarlı Ermeniler Üsküdar ve Beşiktaş'ta fırıncılıkla geçiniyorlar ve kendi bölgelerinden gelen Ermeni işçileri burada istihdam ediyorlardı. Balaban'daki Üsküdar'ın en eski tarihi fırını Armudanlı Terzolar, Zımanlılar ve Madenler ortak işletiyorlardı. Birçok Ermeni genç orada çalışıyordu. Bunlardan biri de Mıntzuri ailesinin damadı Toros da orada ekmek tezgâhında çalışıyordu.⁴³ Mıntzuri'nin verdiği bilgiye göre Üsküdar'da Ermeni Arhanyan ailesinin işlettiği dört ekmek fırını vardı. Bunların en büyüğü olan Devocioğlu Fırını Yeniçeşme Ahmediye'de At Pazarı Sokağında idi. Bu fırın İstanbul'un en büyük fırını olup; bir seferde 400 ekmek pişirebiliyordu. I. Dünya Savaşı çıkınca devlet bu fırına el koyarak, askeriyenin emrine vermiş ve Selimiye Kışlası'na bağlamıştı. Bu yeni düzende de burada yatıp- kalkan ya da çalışan Ermeni gençlerden asker-fırıncı olarak istifade edilmişti. Bu dönemde bu fırının unu devlet vermekte idi.⁴⁴ Şüphesiz ki Ermeni fırıncılarla ilgili en ilginç olay; 14 Eylül 1918'de yaşanmıştı. Üsküdar Yenimahalle'de ekmekçilik yaparken; tehcir nedeni ile Konya'ya sürgün edilen Devocioğlu Fırını sahibi Ermeni Fırıncı Civan Arhanyan'ın Üsküdar'a geri dönmesine ve mesleğini devam ettirmesine Üsküdarlılar'ın talebi üzerine daha Mondros Mütarekesi imzalanmadan İttihat ve Terakki yönetimince izin verilmişti.⁴⁵ Üsküdarlı fırıncılar II. Dünya Savaşı döneminde de büyük sıkıntı yaşamışlardı. Bu konuda Üsküdar'ın hâfızası merhum Ahmet Yüksel Özemre Hocamız şunları söylemekte idi:

“Eskiden fırınlarda imal edilen ekmeğin yapımında kullanılan unun hangi tahıllardan ve bunların hangi oranlardaki bir karışımı olması gerektiğini, yani “paçal”ını Belediye belirlerdi. Böylece, tek tip ekmek vardı. Sanırım bu düzenleme II. Cihan Harbi’nin bir zaruretiydi. II. Cihan Harbi esnasında Ocak 1942’de ekmek karneye bağlanmış ve günde kişi başına 375 gram olarak tayin edilmişti. Fakat bu, aynı yıl Şubat ayında 300 grama düşürülmüştü. Bu uygulama, eğer hafızam beni yanıltmıyorsa, 1946 Eylül’üne kadar sürmüştü. Söz konusu “karne ekmeği” ise, mısır koçanlarının ve süpürge otlarının öğütüldükten sonra bunların buğday ununa katılmasıyla oluşan bir paçaldan yapılırdı; taş gibi bir şeydi. Harpten önce bir de beyaz un ile bira mayasından imal edilen ve “lüks ekmek” denilen francala da vardı. Harp esnasında francala yalnızca hastahanelere tahsis edilmişti.”⁴⁶

Özemerre Hoca’ya göre bugün Üsküdar’da ekmeğin çeşitleri sayılamayacak kadar çoğalmıştır: Normal ekmek, organik tam buğday ekmeği, francala, kepekli ekmek, tuzsuz ekmek, köy ekmeği, mısır ekmeği, çavdarlı ekmek, yedi tahıl ekmeği, ayçiçekli ekmek, Alman ekmeği, patatesli ekmek, soyalı ekmek, haşhaşlı ekmek, ruşeymli ekmek, zeytinli ekmek, cevizli ekmek, tahinli ekmek, tost ekmeği, sandviç ekmeği, hamburger ekmeği bugünkü Üsküdar’da rahatlıkla bulunan ekmek çeşitlerinden birkaçıdır.⁴⁷ Ama o hâlâ Üsküdar fırınlarının eski kokularına hasretti:

“Hasretini çektiğim kokulardan biri de; Ramazan’larda yumurtalı, sucuklu, pastırmalı ramazan pidelerinin Moskof Fırını’ndan, Merkez Karakolu’nun karşısındaki (sahibi rahmetli Adnan Menderes’e benzeyen) Tepsi Fırını’ndan, Şekerci Hasan Efendi’nin birkaç dükkân ilerisindeki bir başka Hasan Efendi’nin fırınından ya da Kadir Beyin Ömer Kenan Eczahanesi’ne bitişik Devocioğlu Fırını’ndan iftara yakın dışarı taşan, buram buram tüten kokusudur. Şimdilerin Üsküdar’ında belki 10–20 misli sayıda fırın olmasına rağmen, bu kabil bir sipariş almaya yanaşan fırın bulmak çok ama çok zor olduğu gibi alelade pidelerin lezzetleri de eskilerinin çok çok gerisindedir.”⁴⁸

“Çocukluğumda ve gençliğimde Üsküdar’da ürünlerinin nefasetiyle ünlü iki simitçi fırını vardı. Selâmsız yokuşunun başında, Kassem Çeşmesi’nin girişinin hemen karşısında “Çingene Fırını”nı hâlâ yerinde ama Doğancılar Caddesi ile Tulumbacılar Sokağı’nın kesiştiği noktada sol köşedeki “İmrahor Simitçi Fırını” yıllardır kapanmış, metruk. Bu fırınların susamlı simitlerinin, kandil simitlerinin, şekerli simitlerinin, halkalarının, açmalarının, çatallarının, ayçöreklerinin, bezelerinin, kurabiyelerinin, dilim dilim kesilerek satılan cevizli ve kuru üzümlü ya da reçelli keklerinin, anasonlu galetalarının, gevreklerinin, krikkraklarının, poğaçalarının, böreklerinin ve kuru üzümlü ponçiklerinin lezzetine doyum olmadığı gibi bunlar, şimdikilerinin aksine, ne ağızda bir pas bırakırlar ve ne de mideye otururlardı. Üsküdar’da bu eski lezzetleri aynısıyla bulmak artık mümkün değil. Bu fırınlar, mahallelinin tepsiyle ya da tencere veya güveçlerle fırına götürdüğü yemeklerini 1940 ve 1950 yıllarda 5 ilâ 20 kuruş gibi bir ücret karşılığında pişirirlerdi.”⁴⁹

Üsküdar'ın kasapları da çok namlı idi. Ancak devlet hem halkın sağlıklı et yemesi, hem de kasapların pahalı et satmaması için çok dikkatli davranıyordu. 8 Eylül 1725'de; bir baş ve dört ayağa on ikişer akçe nizam verilmiş iken kasaplar tamahlarından bu nizamı ihlal eylediklerinden İstanbul, Üsküdar ve Galata'da kesilen sığırların baş ve ayaklarının narh üzere sattırılması için paçacılar devletten yeni bir ferman almayı başarmışlardı.⁵⁰ 13 Mayıs 1734'de ise Üsküdar'da sığır kasabı Ahmet'in, dükkânında narh defteri gelmeden inek eti bulunmasından dolayı ıslah-ı nefis edinceye dek Seddülbahir'de kalebent edilmesine karar verilmişti.⁵¹ Ancak 9 gün sonra Kurban Bayramı'na hürmeten Kasap Ahmet affedilmişti.⁵² 28 Haziran 1734'de bu kez Üsküdar'da Mirasyedi denmekle bilinen Kasap Mehmed'in etin okkasını 18 akçeye satmasından dolayı Seddülbahir'de kalebent edilmesi kararlaştırılmıştı.⁵³ 2 Ağustos 1808'de İstanbul, Üsküdar, Galata ve bağlı yerlerdeki kasaplara Rumeli ve Anadolu'dan gelen koyun, keçi vesairenin taksimi ile halkın zarardan korunması kararı alınmıştı.⁵⁴

30 Haziran 1757'de ise İstanbul'da Yeni Cami, Bayezid, Tophane ve Üsküdar Camileri havlularında açıkta et satan çeyrekçi kasaplarından ve celeplerden aldıkları koyun bedellerini vermekte müşkülât gösterenlerin gedikleri üzerinden alınarak; kasaplık hakkı başkalarına satılmasını temin için bunlara yeni bir kasaplar kethüdası tayin olunmuştu.⁵⁵ Zaman zaman kasaplar ile kasaplar kethüdası arasında da sorunlar çıkıyordu. 12 Ocak 1860'da Kasap esnafından Ali'nin Üsküdar'da iskele başında olup Kasaplar kethüdasınca yıktırılan salaşının yeniden inşasına müsaade olunması kararlaştırılmıştı.⁵⁶ II. Abdülhamid döneminde sıhhiye müfettişlerince tüm dükkânlar gibi Üsküdar'daki kasaplar da teftiş edilmiş, 22 Ocak 1891'de Dâhiliye Nezaretine sunulan rapor'da kasapları uygulanmakta olan nizamı aykırı davranmamaları için uyarılmışlardı.⁵⁷

II. Meşrutiyet sonrası Üsküdar'ın artan et ihtiyacı için Selimiye'de yeni bir mezbaha yapılmıştı. Dönemin İstanbul Şehremini Cemil (Topuzlu) Paşa anılarında bu konuda şu bilgiyi vermektedir: “Üsküdar-Kadıköy taraflarında ise Selimiye kışlasının önünde bulunan ve evvelce askeri mezbaha olarak kullanılan binayı açtırdım, temizlettim, muvakkaten sıhhi bir mezbaha haline koydum! Tekmil Üsküdar-Kadıköy ve havalisi kasaplarına burada kesilen koyunları kamyonlarla yolladım. Fakat etin fiyatı artmasın diye okkada bir kuruştan fazla resim almadım.”⁵⁸

Eski Üsküdarlılar'dan Fuat Andıç Hoca; çocukluğunda Üsküdar'ının en meşhur kasabı olan Arnavut Andon'u bize tanıtmaktadır: “Üsküdar'da... Tanıdığım dükkânlar yıkılmış. Ne Yoğurtçu Bulgar, ne Kasap Andon var. Halbuki bu iki dükkân Üsküdar için bir lüks ifadesi idi. Andon en iyi eti satar diye şöhret bulmuştu. Diğer kasaplardan az bir şey daha pahalı idi. Andon'un dükkânında buzdolabı da vardı. Andon buzdolabını diğer bütün kasaplardan daha evvel almıştı. Gündüz camekânında teşhir ettiği, bacağından kancaya asılı, kiminin üzerinde kuzu, kiminde koyun yazan mor damga ile damgalanan hayvanları gece olunca buzdolabına kaldırır, dükkânını saat yedide kapardı Andon. “Aman 6.15'e yetişelim, Andon dükkânını yoksa kapar,” diyenleri bilirim. Andon kendine göre

Rum, bize göre Hıristiyan Arnavut'tu. Oğlu Yorgo ile Arnavutça konuşurdu. Acaba neden hele Rumların sevimli, Arnavutların bizden sayıldığı bir devirde illâki Rum olduğunu iddia ederdi?"⁵⁹ Kasap Andon hakkında Ahmet Yüksel Özemre Hoca da kısaca şu bilgiyi vermektedir: "Selman Ağa Camii'nin karşısında icra-i faaliyet eden Andon Hıristiyan Arnavut olmasına rağmen Rum gibi davranır; oğluyla Rumca konuşurdu. Üsküdar ahalisinin Arnavutları Rumlardan daha fazla sevmelerine rağmen Andon'un Üsküdar kopillerinin küfürlü alaylarına hedef olmamak için Rum'muş intibasını vermek istediği yorumu yapıldı."⁶⁰ Ahmet Yüksel Özemre Hoca kendi döneminde Üsküdarlılar'ın et hassasiyetini de şu cümlelerle anlatmaktadır:

"Üsküdar'da yalnızca koyun ve keçi eti yenirdi. Daha ucuz olan sığır etine pek itibar edilmezdi. Kasaplar keçi etinin bağırsak bozukluklarına yol açabilme potansiyeli olduğunu bildiklerinden çok titiz davranırlar ve keçi etinin en iyisini, emniyetle yenecek kalitede olanını satarlardı. Koyun eti ile keçi etinin görünürde pek farkı olmadığından bu fark göstermek için Belediye mezbahasında koyunlara kırmızı, keçilere ise yeşil damga vurulurdu. 1960'ların başında kasaplarda artık keçi eti satılmamaya başladı. 1940'lı yılların başında, hatırladığım kadarıyla, kuzu etinin kilosu 90 kuruştı. Üsküdarlılar koyunun kıvırcık türünü tercih ederlerdi; ikinci sıradaki tercihleri ise dağlıç türüydü. Ağız tadına düşkün olanlar kızıl karaman türünden uzak dururlardı; çünkü kızıl karamanın eti hem tatsızdı ve hem de pişerken tahammül edilemeyecek kadar kötü bir koku salardı. Orta halli ve iyi şartlara malik Üsküdarlılar kasaplardan her sefer bir but ve bir kol-kürek koyun eti alırlar; buttan kıyma, kol kürekten de kuşbaşı yaptırırlardı. Bu, kemikleriyle birlikte, en aşağı 2,5- 3 kiloluk bir alışveriş olurdu."⁶¹

Üsküdar bu dönemde lokanta, kebabçı, işkembeci dükkânları ile de meşhurdu. Üsküdar'dan Kartal'a kadar lokantacılık yapan esnafının tek bir kethüdalı vardı. Bu kethüda aynı zamanda çorbacıların da kethüdası idi. 24 Haziran 1733'de bu işle vazifeli Kethüda Mustafa'nın emrine; onun talebi üzerine İstanbul'un Anadolu yakasındaki lokantacıları ve çorbacıları denetleyebilmesi için güvenlik görevlisi masrafı olarak devlet hazinesinden yeteri kadar tahsisat verilmişti.⁶² Kethüdalara verilen denetleme hakkı yasalar çerçevesinde idi. Buna uymayan kethüda ya da yiğitbaşının yaptığı işlem geçersiz sayılırdı. Nitekim 8 Şubat 1861'de Üsküdar Tabutçulardaki lokanta ve işkembe dükkânına lokantacılar yiğitbaşısı tarafından yapılan müdahalenin devlet tarafından "nizama aykırı" bulunarak engellenmişti.⁶³ Ancak haddi aşanlar gibi vazifesini ihmal edenler de hoş karşılanmıyordu. 24 Ekim 1829'da Üsküdar Kebabçıları Kethüdası Mustafa Ağa "vazifesinde müsamaha etmesinden dolayı emsaline ibret olmak üzere" Konya'ya sürgün edilmişti.⁶⁴ Bundan sonra İstanbul'daki tüm kebabçıları ve şerbetçileri kethüdalığı birleştirilmişti. Genelde bu göreve eski saray görevlileri atanmıştı. 28 Ocak 1864'de İstabl-ı Amire hademelerinden İsmail Ağa; Kasımpaşa, Galata, Rumeli Boğazı sahili Kebabçı ve Şerbetçiler Kethüdalığına tayin edilmişti.⁶⁵ 9 Nisan 1890'da ise İstanbul, Üsküdar, Eyüp ve Anadolu sahilinin boğaz içine kadar olan bölgesinde bulunan kebabçıları ve şerbetçileri kethüdalığına

Adile Sultan'ın hamulecilerinden Ali Ağa tayin olunmuştu.⁶⁶ Daha sonra Ali Ağanın yerini bu gün adına Kadıköy'de bir spor kompleksi de bulunan Cafer Ağa üstlenmişti. 19 Şubat 1894'de Müteveffa Cafer Ağa'dan münhal İstanbul, Eyüp ve Üsküdar ile Anadolu sahillerinin Boğaziçi'ne kadar olan hoşafçı, şerbetçi kebabçı, çorbacı ve aşçılar kethüdalığının Saray Bahçıvanları Onbaşı Edhem Ağa uhdesine verilmişti.⁶⁷

20. Yüzyıl başlarında Üsküdar aşçı ve şerbetçi esnafı bazı talihsizlikler de yaşamıştı. 16 Eylül 1909'da Ramazan Bayramı'nın birinci günü Şerbetçi Akif Efendi'nin parasını çalınmış,⁶⁸ 4 Ocak 1911'de ise Üsküdar iskele merkezinde bulunan Aşçı Vahan'ın dükkânında yangın çıkmıştı. Bereket versin ki, hem hırsız yakalanmış, hem de yangın aşçı dükkânına fazla zarar vermeden söndürülmüştü.⁶⁹

Cumhuriyet döneminde şüphesiz ki; Üsküdar'da en lezzetli yemekleri yapan lokanta, Arnavut Ali Özçakmak Bey'in 1933 yılında Bitpazarı civarında hizmete açtığı ve daha sonra Moskof Fırını'nın hemen yanına taşınan "Kanaat Lokantası" idi. Moskof Fırını'nın yanındaki yeri istimlâk edilip de yıkılınca; Ali Bey bu sefer "Özçakmak Lokantası"nı açmıştı. Onun vefatından sonra oğlu Raif, Özçakmak Lokantası'nı kuzenleri Vahdettin, Kenan ve Fuat Kargılı'ya satmıştı. Bu lokanta ise bugünkü Kanaat Lokantası'na dönüşmüştü.⁷⁰

Üsküdar'ın sadece lokantaları değil, işkembecileri ve kelle- paçacıları da meşhurdu. Haziran 1743'de Yeniçeri Ocağına sirkeli ve sarımsaklı işkembe ve şirden çorbasını Üsküdarlı işkembecilerin vereceği, aşçıların bu işe karışmasının mevcut nizamnamenin bozulmasına neden olacağı belirtilmişti.⁷¹ Ocak 1755'de ise Üsküdar'da sirkeli ve sarımsaklı işkembe ve şirden çorbası yapan işkembecilerin işlerine aşçıların karışmaması bir kez daha istenmişti.⁷²

1940'ların ortalarına, Üsküdar'da Merkez Karakolu'nun yanından Atlamataşı'na giden Karacaoğlan Sokağı'ndaki sakatatçı dükkânları birçok insanın iştahını çekerdi. Burada hizmet veren sakatatçıların; özel camekânlarına henüz doldurmuş oldukları pişmiş koyun kellelerinden tüten buharların nefis kokusu hayal edenlerin bile âdeta ciğerlerini doldururdu. Ahmet Yüksel Hocanın da belirttiği gibi; şimdi de Karacaoğlan Sokağı'nda gene sakatatçılar vardı ama eskiden özellikle Selamsız'ın, Bulgurlu Mescid'in ve Çavuş Deresi'nin fukara-i sâbirininin et niyetine alabildikleri tek gıda olan pişmiş kelle ve onun nefis kokusu artık, kaldıysa, hatıralarda yaşıyordu.⁷³

Üsküdar balıkçıları ile de ünlü idi. Ayrıca Üsküdar'da iskeleye yakın bir de balıkthane bulunmakta idi.⁷⁴ 1892'de avladığı balıklara Balıkthane Nazırı Ali Bey tarafından el konulan ve şikâyeti üzerine devletçe mağduriyeti giderilen Balıkçı Hüsnü;⁷⁵ 1906'larda Üsküdar Şemsipaşa'da bir çocuğu denizde boğulmaktan kurtaran Balıkçı Kırmımlı Hasan⁷⁶ ve yine 1906'da hakkındaki şikâyetin asılsız olduğu anlaşılan Balıkçı Mardik,⁷⁷ 1909'da Kandilli'de teşhir-i silah ile asayiş ihlale cüret eden Balıkçı Kemal bin Osman,⁷⁸ 1921'de İngilizler tarafından Haydarpaşa Hastahanesi'ne nakl edilip, orada vefat eden Balıkçı Bekir oğlu Mustafa⁷⁹ bu dö-

Arnavut Ciğercisi

Meşhur şekerçi Hacı Bekir

nemde adları Osmanlı arşiv belgelerine yansıyan bazı Üsküdarlı balıkçılar idi. Üsküdar ile ilgili anılarını yazan Ahmet Nadir Utkan'a göre; Üsküdar, oldum olası tam bir "balık kültürü" şehri idi. 1950'li yıllarda ve daha eskilerde olduğu gibi balıkçıların kollektif balık avlama işi Boğaziçi ve Marmara'da sahillerde kurulu dalyan ya da volilerle yapılırdı. Beykoz, Sarıyer, Anadolu Kavağı ve Rumeli Kavağı gibi sahil semtlerinde büyük balıkçı tekneleri ile balığa çıkılırdı. Bu tekneler, çoğunluğu Adalarda yapılan teknelerdi. Dar, uzun, başı ve kığı yay gibi yukarı kalkık olan, kık üstünde ise ağların yığıldığı geniş bir küpeştesi olan, renk renk boyalı, süslü, şimsir iskarmozlu, fırtınaya dayanıklı kıçtan motorlu kayıklardı. Bugün olduğu gibi o yıllarda da olta avcılığı yapılırdı. Olta avcılığı daha ziyade bireysel tercih ve zevk işi idi. Daha çok da fakirlerin ekmek kapısıydı. Olta balıkçılığı, bu işi amatörce yapanların dışında para kazanmak için de yapılırdı. Olta balıkçılarının kendilerine ait sandalları olur, balık avına çıktıkları zaman sahilde ağlarını onarırlardı. Çetin ifadeli yüzleri, kendilerine mahsus kıyafetleri ile hemen tanınırlardı."⁸⁰

Besim Çeçener'in Üsküdar Anıları'nda da; 1940'lı yılların Üsküdar'ı anlatılmaktadır: "II. Dünya Savaşı'nda Mihrimah Sultan Camii ibadete açık değildi. Burada askerler barınırdı. Camide askerî malzemeler bulunurdu. Sanırım bir uçak saldırısı sırasında dinî yapıların dokunulmazlığı düşüncesi ile böyle bir tutuma gerek görülmişti. Meşrutada (cami imamlarının lojmanında) o nedenle askerler kalırdı. Bu meşruta önünde Üsküdar'ın ünlü "Moskoflu Fırını" vardı. Harp yıllarından evvel ekmeği çok beğenilir, çocuklara Moskoflu'dan ekme almaları sıkı sıkı tembih edilirdi. Moskoflu Fırını'nın bitişiğinde Üsküdar'ın ünlü "Ali Özçakmak Lokantası" bulunurdu. Tabii biz yerliler bu lokantada yemek yemezdik; ama dondurması o kadar güzeldi ki, yaz aylarında harçlıklarımızın büyük kısmını lokantacıya kaptırırdık. Özçakmak Lokantası'nın karşı sırasında birbirine yakın iki balıkçı dükkânı vardı. Burada satılan balıklar mutlaka o günün balıkları idi. Bu dükkânların ön kepenkleri yoktu. Çünkü gece balık saklanmazdı. Dükkânlar da hep açık dururlardı. Şimdi düşünüyorum da, hiçbir dükkânda görülmeyen bu ayrıcalıklı durum, olsa olsa satılan balıkların gündelik olduğunun bir kanıtı idi. 2 balıkçı dükkânı Üsküdar'a çok geldi. Biri kapandı. Rasim'in dükkânı ise yıllarca hizmet verdi. Balıkçı dükkânları arasında bir tatlıcı ile bir kasp vardı. İki balıkçı dükkânı arasında bir tatlıcı dükkânının olması çok anlamlı idi. Çünkü halk arasında bugün dahi yaşayan "Balığı öldürmek için üzerine tahin helvası yemek gerekir" düşüncesi vardır. Balık alanların çoğu hemen yanındaki bu tatlıcıdan tahin helvası da alırdı."⁸¹

Ahmet Yüksel Özemre Hoca ise Üsküdar balıkçıları konusunda şu bilgiyi vermektedir: "Üsküdar Çarşısındaki balıkçılar halkın pek düşkün olduğu torikleri "Bey maşşallâh! Derya kuzuları bunlar, derya, kalkan balıkları. Dışisi yok! Hepsi erkek bunların! Beykoz kalkanı, Beykoz" ve kolyozu da "Sarıyer'in kolyozuna gel" diye nida ederek satarlardı. Bu balıkçılar arasında Rasim ve Badi Fehmi bütün Üsküdarlıların sevgisini ve güvenini kazanmış pek dürüst, pek efendi kimselerdi. Dükkânları; Hâkimiyet-i Milliye Caddesi'nin Merkez Karakolu ile Selman Ağa Çeşmesi arasında kalan bölümünde ve hemen hemen karşı karşıya idi. Ağzının tadını bildiği için lodoslu havada tutulmuş balıkları bile yemeyen Üsküdar eşrafı bunlardan balık almaya kalktıkları zaman, bu iki Balıkçı bazen onları yavaş sesle: "Efendim; bugün balıklarım size yaramaz. Lodos balığı bunlar. Birkaç gün sonra teşrif ediniz!" diye uyarırlardı."⁸²

Üsküdar esnafının göz bebeklerinden biri de bakkallardı. Üsküdar'ı yönetenler öncelikli olarak bakkalları seyyar satıcılar karşısında korumaya önem vermişlerdi. 27 Temmuz 1756 Üsküdar'da bakkal dükkânları önünde seyyar satıcıların alış veriş yapmaları yasaklanmıştı.⁸³ İstanbul, Galata ve Eyüb'de olduğu gibi Üsküdar'da da bakkal taifesine gedikler kefilsiz verilmiyordu. Bu konudaki zararlar da gedikleri dağıtan pazarbaşıları tarafından ödendiği için, pazarbaşılar da bu konuda son derece hassas davranıyorlardı. 2 Mart 1802'de pazarbaşıları bir kaç seneden beri bu usule riayet edilmediğini ve verdikleri mallardan esnaf zimmetinde alacakları kaldığını bildirerek; esnaftan olan alacaklarının alınması için devletten bakkalların sıkıştırılmalarını istirham etmişlerdi.⁸⁴ Bu şikâyetler uzun süre sürmüş olmalı ki;

12 Temmuz 1836'da İstanbul, Galata, Üsküdar ve Haslar'da kâin bakkal dükkânları gedikleri irade-i şahane ile evkafa ilhak olunarak şartları gereği yetkileri Vakıflar idaresine verildiğinden ellerinde eski nizamı havi gedik yetkisi bulunanların belgelerini yenilemesi istenmişti.⁸⁵

31 Mart 1848'de Üsküdar'da ilk kez "Ayşe" adlı bir hanımın bakkal dükkânı açtığını görüyoruz.⁸⁶ 9 Nisan 1848 tarihli bir belgeden beyi vefat etmiş olan Ayşe Hanım'ın; bu dükkânı kayın biraderi ile ortak açtıklarını, ancak dükkânın Ayşe Hanım tarafından işletildiğini öğrenmekteyiz.⁸⁷ Ayşe Hanım, uzun süre ailesinin nafakasını temin edebilmek için bu dükkânı çalıştırmış, ama zamanla vergisini bile veremeyecek kadar zor durumlara düşmüştür. Bu nedenle, 28 Eylül 1888'de dükkânını tamir ettirmek isteyen Ayşe Hanım'a; tamir izni için birikmiş olan vergisini ödemesi gerektiği hatırlatılmıştı.⁸⁸

Bu dönemde Üsküdar bakkallarının hayat serüvenlerinde yaşadıkları, günümüzde karşılaşılabilecek olaylarla benzer türden olaylardı. 27 Haziran 1856'da Üsküdar Süleyman Ağa Mahallesi'nde gayr-ı nizamî dükkân inşasının devletçe engellenilmiş,⁸⁹ Temmuz 1858'de bakkal çırağı Todori öldürülmüş,⁹⁰ Temmuz 1860'de Üsküdarlı Bakkal Aftem'den kefil olarak ödediği meblağı yanlışlıkla tekrar ödemesi istenmiş,⁹¹ 22 Ekim 1888'de Üsküdar bakkal esnafı Dokuzuncu Daire-i Belediye memurlarından bazılarının baskısından şikâyet için Dâhiliye Nezaretine başvurmuşlar ve Nezaretçe gereğinin yapılması istenmişti.⁹² Bu arada Üsküdar Belediyesi de çalışmalarına hız vermiş, özellikle "halkın sağlığı" ile ilgili konularda gerekli hassasiyeti göstermeye çalışmıştı. Nitekim 7 Kasım 1898'de Üsküdar Uncular Sokağı'nda bulunan Bakkal Anastaş'ın dükkânında bulunan zeytinyağlarına "sıhhi muayene işlemlerinin tamamlandıktan sonra satılmak" üzere belediyece satış yasağı konmuştu.⁹³ Bu arada Üsküdar esnafının XX. yüzyıl başlarında mirasyedi ya da babasının mesleğini yapmak istemeyen, ya da çeşitli nedenlerle Üsküdar'ı terk eden bakkal-zadelerin sayısının artmakta olduğu görülmektedir. 5 Mayıs 1897'de Bakkal Dimitri'nin oğlu Yorgi Komborojo babasının Üsküdar'da mutasarrıf olduğu bir adet bakkal dükkânında olan hissesinin satışı için Üsküdar'da bir yakınına vekâletname göndermiş,⁹⁴ 29 Eylül 1899'de ise Nikolaki adlı bir bakkal-zade Üsküdar'da Kefçedede Mahallesi'nde babasına ait bakkal ve berber dükkânları ile gediklerinin hisselerini başkasına satmak için ferağ muamelesi başlatmış; bunun için devletten izin istemiş ve bu isteği kabul edilmişti.⁹⁵ 22 Ağustos 1906'da bu kez Üsküdar Yenimahalle'de babasından devraldığı dükkânında bakkallık yapan Kalnisos oğlu Yuva-kim'den askere gitmemek için taahhüt ettiği bedel parasını acilen ödemesi istenmişti.⁹⁶

Bu arada Üsküdar erkek hapisanesi bitişiğinde mahkûmların ihtiyaçları için devletçe bir bakkal dükkânı açılarak kiraya verilmişti. Eylül 1908'de bu dükkânın kiracısı olan Ahran Keles adlı gayr-ı müslim bakkal "mahkûmların tahliye olmasını" gerekçe göstererek kira bedelini ödememişti.⁹⁷ Ancak devlet polis marifetiyle 4 Ocak 1909'de bu bedeli biraz zorlayarak da olsa alabilmişti.⁹⁸ 13 Mart 1914'de ise bu dükkânın bir başka gayr-ı müslim kiracısı Bakkal

Bedos “Üsküdar Tevkifhanesi’nde bakkallık yapmakta olduğu sırada kendisine haksızlık yapıldığı” iddiasıyla devlet’e şikâyetinde bulunmuş, Ancak “Bakkal Bedos’un ahval ve hareketlerinin hapishaneyi muhafazaya memur Jandarmalar üzerinde kötü tesir bıraktığı” gerekçe gösterilerek o da bu dükkândan kovulmuştu.⁹⁹

II. Meşrutiyet sonrası Üsküdar’da hırsızlık ve dükkân kundaklama olayları da görülmeye başlamıştı. 2 Mart 1911’de Üsküdar Toygar’da Bakkal Bedos’un dükkânına giren hırsızın Tulumbacı Niyazi olduğu anlaşılmış ve zanlı adliyeye sevk edilmişti.¹⁰⁰ 9 Nisan 1911’de ise Üsküdar Karamanlı Sokağı’nda bulunan Bakkal Yovan’ın dükkânı kundaklanarak yakılmak istenmiş, ama bu işin kimler tarafından ve niçin yapıldığı tesbit edilememişti.¹⁰¹ Hırsızların genelde zaruri ihtiyaç sahipleri olduğu çaldıkları eşya ve malların azlığı ve değersizliğinden anlaşılmaktadır. Nitekim 29 Mayıs 1911’de Üsküdar Atlamataşı’nda Giritli Mustafa Efendi’nin dükkânına giren hırsız “yarım çuval sabun”dan başka bir şey çalmamıştı.¹⁰²

Üsküdar’da ilk sinemalar 1920’li yıllarda faaliyete geçmişlerdi. 1921 başlarında Sinemacı Abidin Bey; Üsküdar Belediyesinden kiraladığı bir mekânda ilk sinema faaliyetini başlatmıştı.¹⁰³ 2 Mart 1922 Üsküdar’da İhsaniye Sineması Müdürü, Müdürü bulunduğu sinemanın Polis Müdür-i Umumisi Esad Bey tarafından kapatılarak kendisinin de dövüldüğünü beyan ile zarar ziyanın tazmini isteği ile Dâhiliye Nezaretine başvurmuşlardı.¹⁰⁴ O yıllarda Üsküdar’daki sinemalarda her sansür memurları görev yapıyor, hem de bilet fiyatları merkezden Dâhiliye Nezaretince belirleniyordu.¹⁰⁵

Besim Çeçener’in *Üsküdar Anıları*’nda Cumhuriyet Dönemi Üsküdar sinemaları hakkında önemli bilgiler verilmektedir:

“Üçgen biçimli Çeşme Meydanı, Üsküdar’ın en şenlikli yeri idi. Çünkü mevcut iki kapalı sinema da bu meydandaydı. O nedenle, “Sinemalar Meydanı” diye anılırdı. Çeşme Meydanı denince bıçkın insanlar akla gelirdi. O devir, kabadayılar devri idi. Ve ün yapmış kabadayıların öyküleri dillerde dolaşırdı. Kabadayıların tayfaları da olurdu. Aynı Amerika’daki gençlerin kurduğu çeteler gibi. Bu ayrı bir öyküdür. Hâle sineması, bugün Ziraat Bankası’nın bulunduğu parselde idi. Sinema ve tiyatro amacı ile inşa edilmiş bir yapıydı. Uzun dikdörtgen girişinin sol duvarında, günün filmlerinin afişleri ve bu filmi anlatan 18x24 cm boyutlarındaki fotoğraflar asılı olurdu. Biz çocuklar bu fotoğrafları inceden inceye incelerdik. Karşı duvarda da gelecek film tanıtılırdı. Gişe bu duvarda idi. içeri girince küçük bir fuaye vardı. Fuayenin iki yanından alt kattaki localara ve üst kattaki balkona çıkılırdı. Partere tam ortadan girilirdi. Oval biçimli sinema salonu’nun tam karşısında sahne bulunurdu. Perde bu sahneye asılırdı. Parterin etrafında fırdolayı (dıştan 2–3 basamakla yükseltilmiş) localar bulunurdu. Bu 4 kişilik locaları tutmak bir ayrıcalık ölçütü idi. Üsküdar’ın köklü aileleri gündüzden çocuklarını yollayıp en iyi locaları tutmaya çalışırdı. Daha sonra 1950’li yıllarında “Sunar Sineması” yapılıncaya bu alışkanlık yeni sinemaya aktarıldı. Hâle sinemasının balkon kısmı bir âlem idi. Biz çocuklar sanırım daha ucuz olduğun-

dan burayı yeğlerdik. Açılır, kapanır tahta koltuk sıraları basamaklı idi. Balkonun her iki yanı, locaların üstünü kapayacak şekilde, sahneye kadar uzanırdı. Sinemanın parodi kısmı idi. Seyircilerinin hemen hepsi çocuk olan balkonda o kadar gürültü yapardık ki, parterde oturan büyükler zaman zaman bağırıp bizi tehdit ederlerdi. Korkudan 1–2 dakika susar, gene gürültüye devam ederdik.

Hâle Sineması'nın planı, bugün sadece Beyoğlu'nda eski "Ses Tiyatrosu"nda korunan, XIX. yüzyıl Operet Binaları türünde idi. Sahnesi ve kulisi vardı. Çünkü Üsküdar halkı, "Tülûat Tiyatrosu" türüne karşı köklü bir sevgiye sahipti. Halk, tiyatro ekiplerine "Trup" derdi. Bu trupların en ünlüsü "İsmail Dümbüllü Tiyatro Trupu" idi. Aslen Üsküdarlı olan İsmail Dümbüllü her Çarşamba Hâle Sineması'nda temsiller verirdi. Biz çocuklar balkonun önünde yer kapmak için saatler evvel sinemaya gider, leblebi çekirdek yiyerek türlü yaramazlıklar yapardık, İsmail Dümbüllü'nün mezarı Üsküdar'da Çiçekçi ile Duvardibi arasında yol üzerindedir. Eski Hâle sineması 1965 yıllarında yıkılıp yerine betonarme "Işık Sineması" yapıldı. Bu sinema da 1985 yılında yıkılıp yerinde Ziraat Bankası Şube binası inşa edildi.

Çeşme Meydanındaki ikinci kapalı sinemanın adı "Bizim Sinema" idi. Bu sinemanın eski araba atlarının barındırıldığı bir ahırdan bozma olduğu söylenirdi. Zaten tek katlı ambar gibi bir sinema idi. En arkada 3–4 tane locası vardı. Sahnesi giriş tarafında idi. "Bizim Sinema"nın bahçesi de vardı. Yaz aylarında filmler bu bahçede seyredilirdi. Çarşıda bulunan sinemaların sonuncusu İnkılâp Sokağı'ndaki "İnkılâp Sineması" idi. Açık sinema idi."¹⁰⁶

Üsküdar ile ilgili anılarını yazan Ahmet Nadir Utkan'a göre; 1960'lı ve 1970'li yıllarda Üsküdar sinemalar kışlık ve yazlık olmak üzere iki kısma ayrılıyordu.

"Kışın gidilen kapalı sinema salonlarının en meşhuru Sunar Sinemasıydı. Sunar Sineması'nda özel gözlükle seyredilen "üç boyutlu" filmler gösterilirdi. Sunar Sineması o yıllarda Üsküdar'ın en lüks sinemasıydı. Bugünkü Halk Caddesi'nin yokuşunun bittiği yerde, meydanda Telefon Başmüdürlüğü (Anadolu Yakası'nın bulunduğu cadde üstünde Bizim ve Hale sinemaları vardı. Bu sinemalar köhne ahşap, salaş yapıli sinemalardı. Hale sinemasının tahtadan bir balkonu vardı. Balkonda bazen karanlıkta fareler ayaklarınızın altından hızla geçer, herkesi bir bir ayağa fırlatırdı. Burası koltukları yıpranmış, gacur gacur ses çıkaran kırık dökük bir mekândı. Bizim Sineması ise tek katlı oturacak koltukları, açılır kapanır demir sandalyeleri olan bir sinemaydı. Bu sinemalarda otuz iki kısım tekmili birden film oynatılır, sinemaya sabah giren ancak akşam çıkardı. Okuldan kaçan talebeler için sığınacak yerlerdi. Filmler hiç ara vermeden oynatıldığı için kimse dışarıya çıkmaz, sıkılıp filmin tamamını seyretmeden çıkanların yerini hemen başkaları alırdı. Bu sinemalara gelen halk çoğunlukla işsiz güçsüz, parasız takımydı. Hale ve Bizim Sinemaları daha eski dönemlerde tiyatro olarak kullanılmış, İsmail Dümbüllü ve arkadaşları bu tiyatrolarda sahne almışlardı."

"O yıllarda televizyon olmadığından evlerde müzik, lambalı radyolardan dinlenir;

Arnavut Ciğercisi

Üsküdar Balık Pazarı

Simitçi

geceleeri de yazlık sinema denilen, bazı evlerin büyük bahçelerinde kurulu açık hava sinemalarına gidilirdi. Bu yazlık sinemaların en ünlüleri, Doğancılar Parkı'nın karşısındaki Aypark yazlık sineması ile Bizim Sinema, Ahmediye, Tunusbağı ve Duvardibi'ndeki yazlık sinemalarıydı. Yazlık sinemaların oturacak sandalyeleri tahta olduğundan evlerden sandalye yastığı götürülürdü. Yazlık sinemalarda akşam gösterilecek filmler gündüz, afişçi ve çığırtkan denilen kişiler tarafından duyurulurdu. Bu kişiler mahalle mahalle dolaşarak oynayacak filmlerin reklâmlarını yaparlardı... Yazlık sinemalardan biri de Salacak Gazino sinemasıydı. O tarihlerde gazonu ve plajı işleten Talat Bey isimli bir zattı. Talat Bey oldukça varlıklı bir kişiydi, kızım Amerikalarda okutacak kadar zengindi. Talat Bey kurnaz bir kişiydi, Aypark sineması sahibiyle rekabete girişmişlerdi. Acıklı filmler iyi iş yaptığından hangisi daha acıklı film getirirse, o daha çok müşteri topluyordu. Talat Bey daha ileri giderek müşterilerine bedava gazoz vermeye başladı. Bunun üzerine Aypark Sineması sahibi o yıllarda yeni çıkmış olan Fruko dondurmalarından dağıtmaya başlayınca iş iyice kızıştı, sonunda gelirden zarar ettiklerini anlayan iki

işletmeci de bu işten vazgeçtiler. Yazlık sinema önlerinde seyyar el arabalarında külah içinde leblebi, çekirdek, koz helva, susam helva, kâğıt helva satan satıcılar bulunurdu. Bazen turşu suyu da satılırdı. Yazlık Sinemalara uzak semtlerden sevgililer gelir, bahçe sinemasının en arkasında yer alırlardı. Sevgililer filmden çok birbirlerini seyrederdiler, ışıklar yanınca bir şey yapmıyorlarmış gibi birbirlerine ilgisiz oturur, meraklı gözlerden gözlerini kaçırdıkları. Aypark sineması Amerikan filmleri oynatırdı. Bunlardan en beğendiklerim Gene Kell'in müzikal filmleri ile kovboy filmleriydi. Diyebilirim ki bizim kuşak sinema kültürü Aypark Sineması'nda edindi."¹⁰⁷

Elbette Üsküdar esnaf gurubu bu gün tanıtmaya çalıştıklarımızla sınırlı değildir. Konumuzun geniş olması sebebi ile çok istememize rağmen, belge ve notları hazır olduğu halde maalesef bu çalışmamızda Üsküdar muhallebicileri, şekercileri, helvacıları, macuncuları, kadayıfçıları, tatlıcıları, kuru yemişçileri, leblebicileri, bozacıları, pastacıları, sebze ve manavları, terzileri, berberleri, saatçileri, boyacıları, basmacıları, tülbentçileri, tuhafiyecileri, marangoz ve kerestecileri, dökümcüleri, nalburları, lülecileri, hurdacıları, şişecileri, düğmecileri, bıçakçıları, kalaycıları, nalbantları, nalincileri, debbağları, dericileri, hallaçları, yorgancıları, yastıkçıları, kahvecileri, çaycıları, gazinocuları, meyhanecileri, tütüncüleri, gazetecileri, gazete dağıtıcıları, çarıkçıları, enfiyeci ve kokucuları, fesçileri, mağaza sahipleri, kuyumcuları, attarları, tespihçileri, fundacıları, at arabacıları, kayıkçıları, hamalları, arzuhalçileri, ayakkabı boyacıları, seyyar satıcıları ve pazarcıları anlatmak ve aktarmak için zamanımız yok.

XVII. yüzyılda Evliya Çelebi (1611–1682?), Üsküdar ahalisinin çoğunun Anadolu, bir bölümünün de Tebriz kökenli olduğunu ve beldede yetmiş müslüman mahallesine karşılık on bir Rum ve Ermeni ve bir de musevi mahallesinin bulunduğunu yazmaktadır. Gene Evliya Çelebi bu ahalinin üst kademedeki askerlerden, âlimlerden ve salih kişilerden, fukara-i sabirinden ve gemiciler ile kayıkçılarından oluşmuş olduğunu kaydetmektedir. Bu dağılım XX. yüzyılda da pek değişmemiştir. Bunlara eklenen tek sınıf ticaret erbabı idi. Üsküdar çarşısındaki genellikle, Acemler ve Museviler kırtasiye, Bulgarlar ve Arnavutlar sütçülük ve lokantacılık, Ermeniler ise tuhafiye alanında faaliyet göstermişler, Türkler ticarete sonradan ilgi duymuşlardı. XX. Yüzyıl başlarında Üsküdar çarşısındaki Türk, Acem, Arnavut, Kürd, Ermeni, Rum, Musevi ve Bulgar asıllı Osmanlı esnafı; Ahmet Yüksel Özemre hocanın da vurguladığı gibi tam bir “Üsküdarî Vahdet” içinde faaliyet göstermekte ve birbirlerine karşı hürmet ve muhabbet beslemekte idiler. Üsküdarlı bir müslüman; Üsküdarlı bir gayr-ı müs1imden bahse derken, aralarında niza bile olsa, onun hakkında asla “gâvur” demezdi.

Üsküdar esnafı, sattığı malın bedelini muhakkak “Allah kesenize bereket versin, efendim” ya da sadece “Kesenize bereket, efendim!” veya “Ömrünüze bereket, efendim” duasıyla kabul eder, müşteri de “Bereketinizi bulun, efendim!” duasıyla cevap verirdi. Müslüman ve gayr-i Müslim esnaf sabahleyin birebirlerini gözetler, siftah ettikten sonra gelen ilk müşterisini “Efendim; ben bu sabah, hamd olsun, siftahımı yaptım; ama komşum henüz daha siftah etmedi. Rica etsem, ona gidebilir

misiniz?” diyerek komşusuna yönlendirirdi. Müşteriyi aldatmak bir yana, esnaf, müşterisini fuzulî harcama yapmaması konusunda bile uyarırdı. Meselâ Attar Sa-im Hoca; dükkânından 50 kuruşluk karabiber almak isteyen müşteriye “fazla durursa bayatlayarak kokusunu kaybedeceği” açıklanarak “şimdilik 25 kuruşluk karabiber almasının daha isabetli olacağı” hatırlatılırdı. Esnaf devamlı müşterilerinin borçlarına karşı da, genellikle, sabırlıydı. Üsküdar halkının en çok borç yaptığı esnaf: bakkallar, kasaplar, tuhafiyeciler ve bohçacılar olurdu. Müşterinin hakkının geçmemesi için, malın ambalajlandığı kağıdın aynısı terazinin ağırlık kefesine dar olarak konur, bu hassasiyetle birlikte tartılan malın, ayrıca, bir miktar daha ağır çekmesine de özen gösterilirdi. Üsküdar esnafının teraziyi dengelememek gibi tuhaf bir âdeti vardı: ister manavda, ister kasapta, ister bakkalda ister balıkçıda olsun, ne tartılırsa tartılsın, tartılan tarafa bir miktar daha atılarak bu kefenin daima ağır basmasına dikkat edilirdi. Esnaf haramdan korkar, bu sebeple “Betim bereketimdir” diyerek müşteriye her zaman, sahayetle, bir nebze fazla mal tartardı. Metre ile mal satanlarda da bu böyleydi. Satın alınan malın türüne ve uzunluğuna göre esnaf muhakkak 10 ilâ 50 cm daha fazla keserdi. Gene Attâr Dükkânında, 30 metre misina isteyen balıkçılara 31 metre ve hatta biraz daha fazla misina kesilirdi. Fırınlardan, manavların, kasapların, balıkçıların ayrı, ayrı kendilerine mahsus fukarası vardı. Satılamamış da kurumuş olan ekmekler, henüz yeni solmaya başlamış sebze ve meyveler, ilikli kemikler ve et kırpıntıları ile arta kalan diğer ürünler; bu fukaraya, mesai günü sonunda, “göz hakkı” olarak fisebilillâh dağıtılırdı...¹⁰⁸

DİPNOTLAR

- ¹ Sâmîha Ayverdi, *İstanbul Geceleri*, İstanbul 2003, s. 211.
- ² Antonie Olivier, *18. Yüzyıl'da Türkiye ve İstanbul* (haz. Alado Kaplan), İstanbul 2007, s.53.
- ³ BOA. İE. SM. 27/2846, BOA. C.BLD.124/ 6185.
- ⁴ *İstanbul Ahkâm Defterleri, İstanbul Esnaf Tarihi I*, (Haz. Ahmet Kal'a vd.), İstanbul 1997, s.116.
- ⁵ a.g.e., s.139- 146.
- ⁶ BOA. C.SM. 11/552, 15/755, 78/3914, 110/5502, 114/5742, 135/6790, 145/7296, 179/8969.
- ⁷ Ahmet Yüksel Özemre, *Hasretini Çektiğim Üsküdar*, İstanbul 2007, s. 112.
- ⁸ BOA. C.BLD. 76/3793.
- ⁹ BOA. DH. MKT. 1821/61.
- ¹⁰ BOA. ZB. 59/2, 393/90, 471/49.
- ¹¹ Fuat Andıç, *Üsküdar'dan Çıktım Yola, Hatıralar*, İstanbul 2001, s. 12-13.
- ¹² BOA. C.BLD. 25/1208.
- ¹³ *İstanbul Ahkâm Defterleri, İstanbul Esnaf Tarihi I*, s. 273.
- ¹⁴ BOA. C.BLD. 12/568.
- ¹⁵ *İstanbul Ahkâm Defterleri, İstanbul Esnaf Tarihi I*, s.295- 296.
- ¹⁶ BOA. C.BLD. 71/3513.
- ¹⁷ BOA. C.BLD. 54/2674.
- ¹⁸ BOA. C.BLD. 130/6483.
- ¹⁹ BOA. C.BLD. 85/4231.

- 20 BOA. C.BLD. 109/5437.
21 BOA. C.BLD. 43/2110.
22 BOA. C.BLD. 68/3356.
23 BOA. İ.MVL. 233/8120.
24 BOA. C.BLD. 20/969.
25 BOA. C.BLD. 21/1011.
26 BOA A.}MKT. 31/39.
27 BOA A.}MKT. NZD. 89/37.
28 BOA. DH. MKT. 2763/85.
29 BOA A.}MKT. NZD. 81/75.
30 BOA A.}MKT. NZD.103/6.
31 BOA A.}MKT. NZD.103/29.
32 BOA Y.A.HUS.307/17.
33 BOA DH. EUM. VRK.4/62.
34 Y.A.MTV.164/141.
35 BOA Y.PRK. ŞH. 8/12.
36 BOA. DH. MB. HPS. M... 51/16.
37 BOA. DH. MKT. 2796/20.
38 BOA. DH. UMVM. 89/11.
39 BOA. C.BLD. 106/5284.
40 BOA A.}MKT. NZD.102/94.
41 BOA A.}MKT. NZD.227/6.
42 BOA. DH. MKT. 2291/102.
43 Hagop Mintzuri, *İstanbul Anıları*, İstanbul 1998, s. 129.
44 *a.g.e.*, s. 133.
45 BOA. DH. EUM. 2.Şb. 57/29.
46 Ahmet Yüksel Özemre, *a.g.e.*, s. 118.
47 *a.g.e.*, s. 119.
48 *a.g.e.*, s. 67- 68.
49 *a.g.e.*, s. 114.
50 BOA. C.BLD. 111/5515.
51 BOA. C.BLD. 60/3077.
52 BOA. C.BLD. 94/4653.
53 BOA. C.BLD. 130/6463.
54 BOA. C.BLD. 622/6097.
55 BOA. C.BLD. 61/3008.
56 BOA A.}MKT. NZD.298/41.
57 BOA. DH. MKT. 1794/100.
58 Operatör Cemil (Topuzlu) Paşa, *İstibdat- Meşrutiyet- Cumhuriyet Devirlerinde 80 Yıllık Hatıralarım*, (Yayına Hazırlayanlar: Hüsrev Hatemi- Aykut Kazancıgil), İstanbul 1994, s. 201.
59 Fuat Andıç, *a.g.e.*, s. 12.
60 Ahmet Yüksel Özemre, *a.g.e.*, s. 108.
61 *a.g.e.*, s. 113.
62 BOA. C.ML. 220/9144.
63 BOA A.}MKT. NZD.341/95.

- 64 BOA. C.BLD. 2/78.
65 BOA A.}MKT. MHM.291/12.
66 BOA. DH. MKT. 1716/13.
67 Y.A.MTV.90/74.
68 BOA. DH. EUM. KADL. 3/35.
69 BOA. DH. EUM. THR. 9/60.
70 Ahmet Yüksel Özemre, *a.g.e.*, s. 113.
71 *İstanbul Ahkâm Defterleri, İstanbul Esnaf Tarihi I*, s.15.
72 *a.g.e.*, s. 86- 87.
73 Ahmet Yüksel Özemre, *a.g.e.*, s. 108.
74 BOA. DH. MKT. 980/7.
75 BOA. DH. MKT. 1994/12.
76 BOA. ZB. 319/18.
77 BOA. ZB. 393/28.
78 BOA. DH. MKT. 2724/15.
79 BOA. DH. EUM. AYŞ. 54/48.
80 Ahmet Nadir Utkan, *Elveda Üsküdar*, İstanbul 2008, s. 70- 71.
81 Besim Çeçener, *Üsküdar Anıları*, İstanbul 2008, s. 22.
82 Ahmet Yüksel Özemre, *a.g.e.*, s. 56- 57.
83 BOA. C.BLD. 31/1508.
84 BOA. C.BLD. 123/6124.
85 BOA. C.BLD. 25/1236.
86 BOA. İ.DH. 1352/52842.
87 BOA. HAT. 169/8904.
88 BOA. DH. MKT. 1548/8.
89 BOA A.}MKT. NZD.187/26.
90 BOA A.}MKT. UM.319/8.
91 BOA A.}MKT. DV.163/24.
92 BOA. DH. MKT. 1556/121.
93 BOA. DH. MKT. 2129/82.
94 BOA. HR. TO. 568/105.
95 BOA. DH. MKT. 2252/69.
96 BOA. ZB. 19/110.
97 BOA. ZB. 83/46.
98 BOA. ZB. 83/83.
99 BOA. DH. MB. HPS. 72/41.
100 BOA. DH. EUM. KADL. 9/20.
101 BOA. DH. EUM. KADL. 13/40.
102 BOA. DH. EUM. KADL. 18/53.
103 BOA. DH. KMS. 60-1/63.
104 BOA. DH. MB. HPS. M. 48/29.
105 BOA. DH. UMVM. 116/73.
106 Besim Çeçener, *a.g.e.*, s. 26- 27.
107 Ahmet Nadir Utkan, *a.g.e.*, s. 57- 59.
108 Ahmet Yüksel Özemre, *a.g.e.*, s. 107- 109.

Hayata Geçirilemeyen Bir Proje: Haydarpaşa Ekmek Fabrikası

U Ğ U R D E M İ R

Araştırmacı

İstanbul nüfusu XIX. yüzyılın başlarından itibaren, özellikle kaybedilen topraklardan gelen göçmenler nedeniyle, büyük bir artış yaşadı. Artışın en fazla olduğu dönemlerden biri tarihlerimizde “93 Harbi” olarak da bilinen 1878–1879 Osmanlı-Rus Harbi ve sonrasındaki günlerdi. Daha önceki göçlerin büyük bir kısmı İstanbul dışına yönlendirilmişti. Ancak 1878–1879 Harbi ile birlikte sayıları yaklaşık 200–250 bini bulan göçmenleri İstanbul ve çevre ilçelere, Üsküdar da bunlardan biridir, yerleştirme mecburiyeti doğdu¹. İstanbul nüfusu, göçlerle birlikte XIX. yüzyılın sonlarında 1 milyonu aştı.² Bu, beraberinde bazı problemleri de getirdi. Ekmek üretiminin istenen miktarda ve kalitede olması bunlardan biriydi.³ Nüfus artışına, doğal afetlerin de eklenmesiyle Sultan II. Abdülhamid döneminde görevliler ve bizzat padişah ekmeğin ağırlığı, kalitesi ve yapılmak istenen zamlarla yakından ilgilenmek zorunda kaldı.⁴ Artan ihtiyacı karşılamak için bu arada bazı girişimciler farklı çözüm yolları önermeye başladılar. Bu müteşebbislerden biri de Hariciye Nezâreti Mektûbî Kalemî hulefâsından Teftiş Komisyonu Başkanı Muhiddin Bey’di.

Muhiddin Bey, 1899’da daha hızlı, temiz ve Avrupa standartlarına uygun ekmek imal etmek için İstanbul’da iki farklı yerde makine ile üretim yapacak ekmek fabrikaları açmak üzere müracaat etti. Bu fabrikalarda günde 50–60 bin kıyye (okka, 1 okka: 1,2 kg.) ekmek hazırlanması düşünülüyordu. Dâhiliye Mektubî Kalemî’nden Sadaret’e gönderilen 1899 tarihli bir yazıda ekmek fabrikası açılması düşünülen iki yer Ahırkapı ve Haliç olarak belirtiliyordu. Ayrıca biri Haydarpaşa diğeri de İstanbul cihetinde olmak üzere iki yerde daha fabrika kurulacaktı. Yazıda fabrikaların Avrupa şehirlerinde mevcut mükemmel ve muntazam ekmek fabrikaları gibi daha kaliteli ekmek imal etmek için açılacağı, hamurlar makine ile hazırlanacağından üretimin daha temiz olacağı, günde 50-60 bin kıyyelik üretim yapılabilineceği, bu fabrikalarla asıl amacın imalatın çoğaltılması

Selimiye Kışlası
bitişindeki Kavak
fırınlarının ahırları
(*Bir Ulu Rüya'yı
Görenler Şehri
Üsküdar*, s. 92-93)

ve daha lezzetli ekmekler hazırlamak olduğu belirtiliyordu⁵. 1906'da Sultan II. Abdülhamid'e sunulan bir arzuhalde de bu tür fabrikaların açılması benzer gerekçelerle savunulmaktaydı.⁶ Her iki belgede de vurgulandığı üzere amaç "Avrupa standartlarında, temiz, lezzetli ve daha ucuz" ekmek imal etmektir.

Diğer ekmek fırınlarına göre daha fazla üretim yapacak fabrikalar habbazan (ekmekçi) esnafının tepkisini çekebilirdi. Tepkileri önlemek için Habbazan Cemiyeti'nin görüşü soruldu ve cemiyetten olumsuz bir tepki verilmeyeceği cevabı alındı. Bu problem de şimdilik aşılmıştı. Fabrikalar, sabit ve buharlı makinelere dair nizamnamenin on birinci maddesinde belirtilen şartlara göre işletilecekti. Muhiddin Bey, ekmek fabrikalarını inşa etmek için, bu tarz fabrikaların inşasına on beş sene⁷ müddetle izin verilmesi şartını ileri sürdü.⁸ Belgede on beş senenin fabrikanın açılmasından itibaren mi, yoksa izin verildiği günden itibaren mi olacağı ise belirtilmemekteydi. Bu önemlidir. Çünkü daha sonraki tartışmaların en önemli nedeni süre konusu olacaktır.

1899'da ekmek fabrikaları açma izni verilen Muhiddin Bey hemen çalışmalara başladı. Ancak İstanbul'da makine ile üretim yapan fabrikalar hakkında bilgi sahibi olan kimse bulunmuyordu. Bu nedenle Muhiddin Bey, bilgi toplamak amacıyla Avrupa devletlerinde bu tür üretim yapan fabrikalara mektuplar gönderdi. Sekiz ay geçmesine rağmen mektuplara, Almanya'nın "Kronstadt" şehrindeki "Wernerpfleiderer" fabrikası hariç, bir cevap gelmedi. Almanya'dan gelen cevap da istenilen bilgileri ihtiva etmiyordu. Bunun üzerine Muhiddin Bey, fabrikala-

rı bizzat yerinde görüp incelemek üzere Avrupa'ya gitmek için izin istedi⁹.

Muhiddin Bey'in Avrupa'ya gitmesi ile ilgili yazışmalar 24 Temmuz 1901'e kadar devam etti¹⁰. Bundan sonraki gelişmeler hakkında ise kaynaklar şimdilik bir şey söylemiyorlar. Ancak Muhiddin Bey, daha sonraları 17 Ağustos 1911 tarihli arzuhalinde olayların gelişme seyrini anlatırken maddi sıkıntı içine düştüğünü yazıyor, fakat Avrupa'ya gittiğine dair bir bilgi vermiyor¹¹. Bu nedenle biz de onun Avrupa'ya gidemediği kanaatindeyiz.

Muhiddin Bey, fabrikaları açmak için bir şirket kurmak istedi, fakat içinde bulunduğu maddi zorluk nedeniyle bu düşüncesini de hayata geçiremedi ve 3 Eylül 1900'de fabrika açma ruhsatnamesini Maryo Kırıkır'e devretti. 1911 tarihli arzuhalinde ruhsatnamenin Maryo Kırıkır'e devredilme gerekçelerini ve anlaşma şartlarını, "*Târîh-i küşâdından itibaren on sene müddetle âharı tarafından fabrika ile ekmek imâline müsâade olunmamak ve memleketimizde ilk defa olarak ekmek imâli için menâfi-i ammeye müstelzim olmak üzere Dersaadet'de iki mevkide ekmek fabrikası tesisi için acizlerine ita olunan ruhsatnâme üzerine o zaman bir şirket teşkili ile memlekete nâfi ve kaide-i hıfzu's-sıhhaya muvâfık olan teşebbüsâtı kuvveden fiile getirmek için dûçar olduğum müşkilâta ittihama çalışmakta iken bir gün Dahiliye Nâzırın esbak Mahdum Efendi, acizlerini nezdi-ne çağırarak ümit ve intizar etdiğime birçok iltifatdan sonra sözü ekmek fabrikalarına intikal ettirerek bunun birine satılması nâfi olacağı ve kendinin bu hususda emin ve bu işi bitirmeğe muktedir bir âdemi olduğunu beyan ile bu cihetde aczlerini imâle etmiş ve birgün yahısına davetle Maryo Kırıkır namında bir zatla görüşdürerek ibtida on beş bin, altı ay sonra satılmadığı bahanesiyle on bin ve bir müddet mürûrını müteakib birtakım müşkilat gösterilmek suretiyle beş bin liraya fûruht salâhiyeti mübeyyen mumaileyh Mösyö Maryo Kırıkır ve bir sene müddetle bir üçüncü olsun verdirmişti*"¹² diyerek anlatır.

Maryo Kırıkır, Muhiddin Bey'le anlaşmasına anlaştı ancak devir teslim için yazışmalar uzun bir süre devam etti. Maryo Kırıkır, işlemleri hızlandırır düşüncesiyle Dahiliye Nezareti'ne hitaben yazdığı arzuhalinde, böyle bir fabrikanın artık zaruri olduğu ve bir an önce hizmete geçmesi gerektiğini de vurgulamaktan geri kalmıyordu.¹³ Resmî işlemler tamamlandıktan sonra ilk önce Anadolu yakasında Haydarpaşa rıhtımı yakınlarında bir ekmek fabrikası açılacaktı. Maryo Kırıkır, bir taraftan yazışmaları hızlandırmaya çalışırken, diğer taraftan da malî destek arayışına girdi. En nihayet 1904'te Haydarpaşa Rıhtım Şirketi ve bir Alman bankasından gerekli mali yardımı yapacaklarına dair söz aldı.

Yaklaşık dört sene ruhsatname hakkının devri hususundaki yazışmalarla geçti ve fabrika açmak için bir türlü işlemler başlatılamadı. Aslında Maryo Kırıkır, ruhsatnameyi fabrika açmak için değil, bu hakkı satmak üzere devralmıştı. Ancak hesabında yanıldı. Çünkü yaklaşık iki sene geçmesine rağmen fabrika açma ve işletme hakkını bir türlü satamadı. Bu nedenle Muhiddin Bey'le başta anlaştığı 15.000 lirayı ödeyemedi. Ruhsatname ancak 1904'te Meclis-i maliye azasından Mahdum Efendizâde Mazlum Bey'e satıldı.¹⁴

XX. yüzyılın
başlarında
Haydarpaşa
(Üsküdar
Belediye Arşivi)

Ruhsatname sahipleri el değiştirmesine rağmen fabrika inşası için tek bir adım bile atılmadı, fakat her gelen bir an önce fabrikayı hizmete geçirmek için çalıştığını ileri sürdü.

Üç sene sonra Mazlum Bey de ruhsatname hakkının bir kısmını devretmek zorunda kaldı. Bu sefer Haydarpaşa ekmek fabrikası açma ruhsatnamesi Haydarpaşa Rıhtım Kumpanyası'na satıldı.¹⁵ Yine uzun bir süre, devir-teslim işlemleriyle kaybedildi. Bu arada Mazlum Bey 1908'de İstanbul yakasında açılacak ekmek fabrikası ruhsatnamesini Avusturya sarayı ekmekçibaşı Mösyö Joseph Brünning'e sattı.¹⁶ Artık iş farklı bir boyut kazanmıştı. Çünkü ekmek gibi hayatı önemi hâiz bir maddenin imalatı başka bir ülkenin vatandaşına, üstelik de fabrika açıldıktan itibaren on sene kimsenin bu tür bir fabrika tesis etmesine izin verilmeyeceği şartıyla satılmıştı. Bu, beraberinde şiddetli tartışmaları da getirdi ve 1909 yılı bu tartışmalarla geçti. Tartışmalar ruhsatnamenin bir imtiyaz ve inhisar olup olmadığı üzerinde yoğunlaştı. Osmanlı Devleti, verilen iznin asla bir imtiyaz ve inhisar olmayıp, ancak ruhsatname olduğunu sürekli vurguladı. Örneğin Meclis'de okunan bir mazbatada "*Ekmek imali için müceddeden inşâ olunacak fabrikaya imtiyâz verilmeyip, ruhsatname verildiğini ve nihâyetü'n-*

HAYATA GEÇİRİLEMEYEN BİR PROJE:
HAYDARPAŞA EKMEK FABRİKASI

nihâye bir sene zarfında inşaata mübaşeret olunmadığı takdirde ruhsatnamenin iptal edileceği ve ekmek imali inhisar mahiyetini hâiz olmayıp bi'l-akis tehvin-i fiyata ve teksîr-i imalâta hâdim olacaktır” denilmekteydi.¹⁷ Hatta bazıları ruhsatname verileli sekiz sene geçmesine rağmen hiçbir şey yapılmadığı için iptal edilmesi gerektiğini dahi savunmaktaydı.¹⁸ Mesela Reis Nuri Bey’le, kendisi de bir gayr-i müslim olan Belediye azasından Ohannes Bey, şu şekilde itiraz etmekteydiler: “Mukaddemâ Tanzimat Dairesi’nce kaleme alınıp meriyyet-i ahkâmına irâde-i seniyye-i hazret-i pâdişâhî şeref-sudûr iden bu ekmek meselesi şâyân-ı nazâr-ı dikkat bir madde olup, fi’l-vâki sûret-i ihâle bir ruhsatnâmeden ibâret gibi görünüyor ise de hakikat hâlde on sene için bir imtiyazdan başka bir şey olmayıp târîh-i irade-i seniyyeden itibâren sekiz sene mürûr eylemiş olduğu hâlde iş bu imtiyaznâme şimdi elden ele devr ederek en nihayetinde bir ecnebiye fûrûht edildiği anlaşılmuş ve azam-ı ihtiyâçtan olan ekmek, böyle bir yed-i inhisâra geçmiş min-küllî’l-vücûh gayr-ı caiz bulunmuş olduğundan ve on sene içinde memleket birçok safahâta girebileceği mülâhazasıyla imtiyazın on sene ile tahdîdi o zaman münâsib görünmüş ise de, bu on senenin sekiz senesi hiçbir iş görülmek-sizin geçerek müddet-i imtiyaziyyenin hitâmına iki sene kaldığı hâlde şimdi işe

XX. yüzyılın
başlarında
Üsküdar
(Üsküdar
Belediye Arşivi)

HAYATA GEÇİRİLEMİYEN BİR PROJE:
HAYDARPAŞA EKMEK FABRİKASI

mübâşerete kıyâm edilmesi memleketin menâfiyle gayr-ı kabil-i telîf olduğundan ve her ne kadar mezkûr fabrikanın târîh-i küşâdından itibaren on sene müddetle ahara ekmek fabrikası küşadına müsâade olunmayacağı ruhsatnâmede muharrer ise de, bu sûret-i iddiâ hiçbir vechile münâsib olamayacağından bu imtiyazın ancak bir ruhsatdan ibâret olarak itasında bir mahzûr mütâlâa edilemeyeüp, başkalarının dahi müracaatında gayr-ı teshîlâta mazhar edilmesi lâzım” gelecektir. Bazıları da makine ile üretim yapacak bir fabrikayı, diğer fırıncıların iyi karşılamayacağı ve hatta kanun dışı yollara başvurabileceklerini ileri sürdüler ve ruhsatnamenin Brünning’e devredilmesine karşı çıktılar.¹⁹

Ancak itirazlar karşısında bir engel vardı: Tazminat. Şayet Brünning tazminat davası açarsa büyük bir ihtimalle kazanacaktı. Çünkü daha Muhiddin Bey’e verilen ruhsatnamede “fabrikanın açılışından itibaren on sene müddetle bu şekilde başka bir fabrika açılmasına izin verilmeyeceği” yazıyordu ve Brünning’e devredilen ruhsatnamede de bu madde kabul edilmişti. Devlet bu çıkmazdan kurtulmak için bir yol buldu. Ruhsatname sahipleri bir sene içinde fabrikaları işler hale getirecekler, aksi takdirde hakları hükümsüz kalacaktı. Haydarpaşa Rıhtım Şirketi ile Brünning’e bu şartları bildiren tebligatlar gönderildi.²⁰ Bu tebligatlarda, verilen ruhsatnamelerin iptalinin kanunen mümkün olmadığı vurgulanıyor ve “fabrikaların ilelebed inşâ olunmaması câiz olmadığından mezkûr fabrikaların nihayet bir sene zarfında inşâsına mübâşeret olunmadığı halde ruhsatnamenin iptal olunacağıının ve ekmek imali katiyen inhisâr edilmeyip, bi’l-akıs tesviyyed-i fiyat ve teksîr-i imâle hâdim olacak bir ekmek fabrikasına ruhsat verilmesinden ibaret olduğu” belirtiliyordu.²¹

Resmî makamlarca bir an önce fabrikaların açılmasının istenmesinde 1909’da fırıncılarla yaşanan ekmek fiyatları hakkındaki sıkıntıların da büyük etkisi olsa gerek. İstanbul fırıncıları istedikleri oranda ekmek fiyatlarına zam yapılmadığı takdirde üretimi durduracaklarına dair hükümeti ve Şehremaneti’ni tehdit ettiler.²² Hükümet ve Şehremaneti de bir an önce ekmek fabrikalarını açtırarak, fırıncıların tekeline kırmak istemiş olsa gerektir. Bu nedenle bir yıl içinde fabrikaların açılmasını bildiren tebligatlar ilgililere gönderildi.

Bu tebligatlar üzerine işler biraz hızlandı. Brünning, hemen faaliyete geçti ve fabrika için gerekli makineleri Avrupa’dan sipariş etti. Bu arada belediyenin de tasdik edeceği bir yer satın almaya çalıştı. İlk önce Cibali’de, burası uzak olduğu için daha sonra Fener’de Abdi Subaşı Mahallesi’nde bir arsa satın aldı. Böylelikle bazı tartışmalar yaşanmaya devam etse de Avrupa yakasında ekmek fabrikası açmak için fiilen harekete geçildi.

Durum Haydarpaşa ekmek fabrikası için bu kadar iyi değildi. 1910’a gelinmesine rağmen, Avrupa yakasındakinin aksine, Haydarpaşa Rıhtımı’nda açılması düşünülen fabrika ile ilgili hiçbir ilerleme kaydedilememişti. Onsekizinci Daire-i Belediye Reisi Mehmed Ali Bey, 6 Şubat 1910’da Şehremaneti’ne gönderdiği yazıda, “Ekmek imal etmek üzere ruhsatnamesi Haydarpaşa Rıhtımı’nda tesis edilmek istenilen fabrika hakkında henüz bir teşebbüste bulunulmadığı ve fabrikayı inşa edecek zatın da nerede olduğu”nun bilinmediğini belirtiyordu. Şayet

izin verilirse Anadolu Osmanlı Demiryolu Şirketi ile anlaşarak, Haydarpaşa'da nerede fabrika açılabilceğini tespit etmek üzere Mühendishane'den bir rapor hazırlanabileceği de yazıyordu.²³

Bu arada Osmanlı basınında da ekmek fabrikaları ile ilgili haberler ve yorumlar yer almaya başladı. Bunlardan en ilginç *De Post Ottoman* Gazetesi'ndeki haberdir. Gazete, yapılan araştırmalar sonucunda, ekmek meselesinde yaşanan büyük bir yolsuzluğu ortaya çıkardığını iddia ediyor ve yetkililerin çoğunun bundan habersiz olduğunu ileri sürüyordu.²⁴

Basında tartışmalar devam ederken Haydarpaşa Rıhtım Kumpanyası Şirketi, bir sene zarfında fabrikayı işler hale getiremeyeceği âşikâr olduğu için ruhsatname hakkını kaybetmemek amacıyla yeni bir hamle yaptı. Mazlum Bey tekrar ortaya çıktı ve Haydarpaşa Rıhtım Şirketi'ne devrettiği ruhsatname hakkını geri almak istediğini bildirdi.²⁵ Mazlum Bey, bu arada Haydarpaşa Rıhtım Şirketi ile devir-teslim işlemleri için anlaşmış ve fabrika için gerekli makineleri Avrupa'dan sipariş vermişti. Bunun için Mazlum Bey'in vekili Maryo Kırıkir, resmî makamlara gönderdiği arzuhalde işlemler hızlandırılmazsa müvekkilinin büyük bir maddî zarara uğrayacağını belirtiyordu.²⁶ Ancak bu, artık geç kalınmış bir hamleydi. Çünkü verilen bir senelik sürenin bitmesine yaklaşık altı ay kalmıştı. Bu nedenle resmi makamlar tarafından önce böyle bir devir-teslim işleminin mümkün olmayacağı bildirildi.²⁷ Şehremaneti 1911 yılını da Haydarpaşa Rıhtım Şirketi'nin yapmayı taahhüt ettiği fabrikayı inşa edip etmediğini Onsekizinci Daire-i Belediye'den soruşturmakla geçirdi. Belediye ise verdiği cevaplarda şirketten gerekli bilgilerin alınamadığını belirtiyordu.²⁸ Bu arada Muhiddin Bey tekrar ortaya çıktı ve ruhsatnameden doğan bazı haklarının verilmediğini iddia etti. Kendi ifadesiyle II. Meşrutiyet'in sağladığı imkânlarla maddiyatını düzeltmiş ve fabrika açmak için gerekli sermayeyi biriktirmişti.²⁹ Yaptığımız araştırmalarda Muhiddin Bey'in bu isteğine nasıl cevap verildiğine dair henüz bir bilgiye ulaşamadık.

Maryo Kırıkir, 1912'de de ruhsatnamenin Mazlum Bey'e devri işlemlerinin yapılmasını istemekle geçirdi.³⁰ 28 Ağustos 1912 tarihli arzuhalinde, Şehremaneti'nin kanunsuz yere ve sebep göstermeden devir-teslim işlemlerini yapmadığını ileri sürüyordu.³¹ Ancak buna olumlu cevap alamadığı anlaşılıyor. 1913'e geldiğinde hâlâ Haydarpaşa Ekmek Fabrikası'nı inşa etmek için hiçbir teşebbüste bulunulamamıştı ve bir süre sonra savaş ortamında unutulup gitti. İstanbul'un makine ile imalat yapacak ekmek fabrikası ancak Nişantaşı'nda açılabilirdi ve böylece projenin yarısı hayata geçirildi.

Sonuç

Büyük ümitler beslenerek fikrî temelleri atılan ve İstanbul'da bir ilk olacak olan Haydarpaşa Ekmek Fabrikası, 13 senenin gereksiz devir-teslim işlemleri ve tartışmalarla geçirilmesi nedeniyle bir türlü inşa edilemedi. Kâğıt üzerinde kalan bu fabrika projesi evrak koşuşturmacası arasında, adeta tali bir konu olarak kaldı ve

Anadolu yakası için büyük bir fırsat kaçırıldı. Kısa bir süre sonra başlayan savaşlar dolayısıyla da proje unutulup gitti. Geride, kaçırılan bu fırsata bir İstanbullu olan Osman Nuri gibilerin şu temennileri kaldı: “*İstanbul’da şehrin bütün ihtiyacâtına kifâyet edecek cesâmette mükemmel bir fabrika tesisine def’aten imkân görülemediği halde muhtelif semtlerde Nişantaşı’ndaki fabrika tarz ve cesâmetinde beş, on ufak fabrika vücûda getirilerek muzırru’s-sıhha ekmek eklinden ve muhterik fırıncıların hile ve hud’asından kurtarılmağı bütün İstanbul ahâlisi temenni eder.*”³²

DİPNOTLAR

¹ Tarık Özçelik, 15 Ocak 1878 tarihinden itibaren İstanbul’a günde 10 bin kişinin göç ettiğini kaydetmektedir (*Basiret Gazetesi’ne Göre Doksanüç Harbi’nde İstanbul’da Rumeli Göçmenleri (1877–1878)*, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 1993, s. 10–11.

² Kemal Karpat, 1896–1897 yılına geldiğinde İstanbul’un nüfusunun 1.115.946’ya ulaştığını belirtir. Bu artışta göçmenlerin etkisine vurgu yapar ve şehre gelen göçmenlerin sayısının 1880 yılında 30.000’den 1906’da 200.000’e ulaştığını kaydeder (*Osmanlı Nüfusu (1830–1914) Demografik ve Sosyal Özellikleri*, çev. Bahar Tırnakçı, İstanbul 2003, s. 142).

³ İstanbul’a gelen muhacirlerin karşılaştıkları zorluklar ve şehir hayatına etkileri hakkında bk. Ahmet Cevat Eren, *Türkiye’de Göç ve Göçmen Meseleleri Tanzimat Devri, İlk Kurulan Göçmen Komisyonu, Çıkarılan Tüzükler*, İstanbul 1966, s. 82–93; Tarık Özçelik, *İstanbul’da Rumeli Göçmenleri (1877–1878)*, s. 11–13.

⁴ Sultan II. Abdülhamid, ekmeğin kalitesi ve miktarı, özellikle de ekmek zamları ile yakından ilgilenmekteydi (bk. Vahdettin Engin, *Sultan II. Abdülhamid ve İstanbul’u*, İstanbul 2008², s. 29–40).

⁵ DH. MKT, nr. 2281.

⁶ DH. MKT, nr. 919.

⁷ Daha sonraki belgelerden bu sürenin on sene olarak tespit edildiği anlaşılıyor.

⁸ DH. MKT, nr. 2281.

⁹ YA. HUS, nr. 417. Ayrıca bk. DH. MKT, nr. 2499.

¹⁰ YA. HUS, nr. 417, 3 numaralı belge.

¹¹ DH. İD, nr. 42. Bu dosyadaki 61 belge gelişi güzel konulmuştur. Muhiddin Bey’in kendi adını taşıyan 30 Temmuz 327 tarihli arzuhale bakılmalıdır.

¹² DH. İD, nr. 42, 30 Temmuz [1]327 tarihli belge. Ayrıca bk. 31 Mart 323 tarihli belge.

¹³ DH. MKT, nr. 919, belge 1–2.

¹⁴ DH. İD, nr. 42, 30 Temmuz [1]327 tarihli belge. Ayrıca bk. DH. İD, nr. 8, 26 Haziran [1]322 ve 31 Mart [1]323 tarihli belgeler.

¹⁵ DH. İD, nr. 42, 31 Mart [1]323 ve 10 Rebiülevvel [1]327 tarihli belgeler.

¹⁶ DH. İD, nr. 42, 31 Mart [1]323, 18 Teşrin-i evvel [1]326, 10 Rebiülevvel [1]327 tarihli belgeler.

¹⁷ DH. İD, nr. 42, 3 Mart [1]325 tarihli belge.

¹⁸ DH. İD, nr. 42, 13 Mart [1]325 tarihli belge.

¹⁹ DH. İD, nr. 42, 19 Mart [1]325 tarihli belge. Bu belge Osman Nuri Ergin tarafından da neşredilmiştir (*Mecelle-i Umûr-ı Belediye*, VIII, İstanbul 1995, 4451–4454).

²⁰ Tebligat, Haydarpaşa Rıhtım Şirketi’ne 1 Aralık 1909’da gönderildi (DH. İD, nr. 42, 18 Teşrin-i evvel [1]326 tarihli belge).

²¹ DH. İD, nr. 42, 19 Mart [1]325, 20–30 Nisan [1]325 ve 1 Cumadelevvel [1]327 tarihli belgeler.

²² Tasvîr-i Efkâr Gazetesi'nde bir ay boyunca (Receb 1327) ekmek fiyatlarına yapılmak istenen zam ve bunun yarattığı sıkıntılarla ilgili haberler yayınlandı.

²³ DH. İD, nr. 42, 24 Kanun-ı evvel [1]325 tarihli belge. 1 Kasım 1909 tarihli Tasvîr-i Efkâr Gazetesi'nde de Haydarpaşa Ekmek Fabrikası ile ilgili şu haber yer alıyordu: "Ekmek fabrikaları: Dersaadet'de ekmek imal etmek üzere Haydarpaşa Rıhtımı'nda tesis ve inşa edilecek olan fabrikanın inşaatına başlanıp başlanılmadığı ve bu bâbda ne yapıldığının işarı hususu şehremanetince lazım gelenlere tebliğ edilmiştir."

²⁴ Gazetenin tercümesi için bk. DH. İD, nr. 42, 18 Teşrin-i evvel [1]326 tarihli belge.

²⁵ DH. İD, nr. 42, 18 Teşrin-i evvel [1]326 tarihli belge. Mazlum Bey, Haydarpaşa ekmek fabrikası ruhsatnamesini Joseph'in teşvikleri ile tekrar almak istedi (DH. İD, nr. 42, 17 Ağustos [1]327 tarihli belge).

²⁶ DH. İD, nr. 42, 18 Teşrin-i evvel [1]326 tarihli belge.

²⁷ DH. İD, nr. 42, 23 Teşrin-i evvel [1]326 tarihli belge.

²⁸ DH. İD, nr. 42.

²⁹ DH. İD, nr. 42, 30 Temmuz [1]327 tarihli belge.

³⁰ DH. İD, nr. 42, 15 Temmuz [1]328 tarihli belge.

³¹ DH. İD, nr. 42, 15 Temmuz [1]328 tarihli belge.

³² *Mecelle-i Umûr-ı Belediye*, VIII, 4455.

XVI. Yüzyıl Osmanlı Toplumunda Özel Bir Vak‘a: Bir Mühtedi Dinden Dönerse...

NURAY GÜLER

İSAM

Bu tebliğde, Üsküdar Gülfem Hatun Mahallesi'nde yaşayan mütereddit bir Rum'un din tercihindeki kararsızlığı anlatılacaktır. Osmanlı topraklarında zimmî statüsünde yaşayan Mihal isimli bir Rum, Kanunî'nin düzenlediği Almanya Savaşı (1532) sırasında müslüman olmuş fakat daha sonra müslüman olduğunu inkâr ederek eski dini olan Hıristiyanlığa geri dönmüştür. Üsküdar Gülfem Hatun Mahallesi sakinlerinden Debbağ Haydar b. Abdullah bahsi geçen savaşta Mihal'in müslüman oluşuna tanık olmuş ve aynı kişinin yeniden eski dinine dönmesi karşısında Mihal'i mahkemeye şikâyet etmiştir. Bunun sonucu olarak Mihal İslâm ve Osmanlı hukukunda benzerine az rastlanan ilginç bir ceza şekli ile karşı karşıya kalmıştır. Ceza tehdidi karşısındaki Mihal'in son kararı ise yine İslâm'ı kabul etmek olmuştur.

Mihal'in dinden dönüşü konulu davayı değerlendirmeye başlamadan önce Osmanlı toplumunda yaşanan ihtidâ ve irtidât olaylarına kısaca değinmek istiyorum. Osmanlı toplum hayatında da çeşitli milletlerden gayrimüslimler bütün Osmanlı şehirlerinde olduğu gibi Üsküdar'da da sosyal hayatın önemli bir parçasıydılar. İslâm dininin egemenliği altında yaşayan gayrimüslimler arasında Osmanlı Devleti'nin büyümesine paralel olarak çeşitli nedenlerle müslüman olanlar bulunmaktaydı. Devletin takip ettiği hoşgörü politikasından etkilenerek müslüman olanlara rastlanılmakla beraber, bir mevki kazanmak ve sosyal statüsünü değiştirmek için müslüman olan gayrimüslimler de vardı.¹ Özellikle Osmanlı İmparatorluğu'nun uluslararası arenada güçlü olduğu XVI. yüzyılda, gayrimüslimlerin çoğunlukla siyasî ve iktisadî nüfuz ve çıkar elde etmek amacıyla din değiştirdikleri ihtimali üzerinde durulmaktadır.²

Bu şekilde İslâm'ı din olarak seçme yollarından birisi de savaş esiri olarak ele geçirilen kölelerin müslüman olmasıdır. Kayıtlarda "Abdullah oğlu" olarak adı

Kanûnî Sultan Süleyman

geçen herkesin “mühtedi” olup olmadığı kesin olarak kanıtlanamamasına karşın bunlardan ‘çoğunun’ ya kendi istekleriyle İslâmiyet’i seçmiş yerli hıristiyanlar veya azat edilmiş “mühtedi” köleler ya da devşirme yoluyla İslâmlaşmış kim-seler oldukları üzerinde ısrarla durulmuştur.³ Baba adının kullanılmamasının nedeni mühtedinin gerçek baba adının belgelere kaydedilmemesidir. Fakat bütün baba adı “Abdullah” olanlara mühtedi demek de doğru değildir. Müslüman aileden gelen kişilerin baba adlarının Abdullah olması da zaman zaman rastlanılan bir durum olmakla beraber yaygın değildi.⁴ Diğer taraftan babası “Abdullah” olarak kaydedilenlerin bir kısmı herhangi bir sebeple esir edilmiş ve annesi babası kaybolmuş müslüman çocukları da olabilmekteydi.⁵

Gayrimüslimlerden İslâm’ı seçenlerin bir kısmı yeni dinlerinde sabit-kadem olurken, bazıları da eski dinlerine dönme eğilimi içinde olmuşlardır.⁶ Bunların arasında “mühtedi” olduğunu inkâr edenlere de rastlanılmaktaydı.⁷ Eski dinine geri dönenlerin yukarıda bahsi geçen “sosyal ve iktisadi” nedenlerle din değiştirmiş olmaları ihtimal dâhilindedir.

İslâm hukukuna göre bir kimse müslüman olmaya zorlanamazdı. Fakat bir kişinin İslâm’ı seçtikten sonra bundan vazgeçmesi büyük bir suç sayılmış ve ele

geçirildiğinde ölümle cezalandırılması yoluna gidilmiştir.⁸ İslâm hukuku uygulamasında “mürtedlik”le suçlanan kişiye öncelikle “idam edileceği hükmü” hatırlatılarak kararından vazgeçmesi istenilmekteydi. Eğer “mürted” kararında ısrar ederse genellikle ölümle cezalandırılırdı.⁹ Diğer taraftan zorla Müslümanlığı kabul eden kişinin Müslümanlık’tan dönmesi halinde bu kişiye “mürted”e verilen cezanın uygulanmadığı da bilinmektedir.¹⁰

Burada önemli olan başka bir husus ise, Müslümanlık’tan vazgeçenin ayrıca “devlete ve vatana ihanet” suçu işlediğine hükmolunmasıdır.¹¹ Örneğin devlet hizmetlerinde görev almış fakat sonradan “mürted” olmuş şahıslar için “melun” ibaresinin kullanıldığını ve onlara “hain” gözüyle bakıldığını kroniklerden tespit etmek mümkündür.¹² Müslüman olduktan sonra İslâm dininden vazgeçenlere genel itibarıyla acemi-oğlanlar arasında veya serhad boylarında hıristiyan ve müslümanların bir arada yaşadıkları yerlerde [daha çok] rastlanmaktadır.¹³

Bu tebliğ çerçevesinde ele alınacak örnekte ise, çoğunluğunu müslümanların oluşturduğu Üsküdar’da dinden dönen bir “mürted”in mahkeme süreci takip edilecektir. Osmanlı topraklarında yaşayan bir Rum’un dînî arayışları, yaşadığı gel-gitler ve bu kişisel arayışlarının bir şekilde mahkemeye yansması sonucu bugün elimizde mevcut davanın bir kritiği yapılacaktır. Osmanlı hukukunun böyle kritik bir davada olaya yaklaşımı ele alınacak ve bu davadan yola çıkılarak Osmanlı’da dinden dönmenin ne anlama geldiği irdelenmeye çalışılacaktır. Osmanlı topraklarında yaşayan bir kişinin dini manada yaşadığı içsel çatışma, Müslümanlığı seçiyorsa, İslâm hukukuna göre “ihtidâ”, Müslümanlık’tan dönmüş ise “irtidat” olarak ifadesini bulmuştur.

Üsküdar Mahkemesi Şer’iyye Sicili’nin 15 numaralı defterinde kayıtlı bu hüccet Ramazan 957/Eylül 1550 tarihlidir. Öncelikle vurgulamak gerekir ki, konusu ile dikkati çeken bu kayıt şekil açısından da oldukça ilgi çekicidir. Uzun bir şekilde kaleme alınmış hüccetin yazım şekli diğer kayıtlardan farklılık arz etmekte, kaydın çalاکalem yazılmış olduğu görülmektedir.¹⁴

Bu davanın baş aktörü olan Mihâl, Yunanistan’ın Teselya Bölgesi’nde bulunan Tırhala Kasabası’nda yerleşiktir. Evli ve altı çocuk babası olan Mihâl, geçimini fırıncılık yaparak sağlamaktadır. Konu ile ilgili değerlendirmelerimiz sadece bir dava ile sınırlı bulunduğundan bir takım hususlar muallâkta kalmıştır. Meselâ, davanın görüldüğü tarihlerde Mihâl, ailesinin Tırhala kasabasında oturmasına karşın kendisi bir Üsküdar sakinidir. Üsküdar’a neden ve ne şekilde geldiğine dair bir bilgi ya da yoruma imkân tanıyacak herhangi bir ipucu elimizde mevcut değildir. Mihâl, 1532 senesinde Kanuni Sultan Süleyman’ın Almanya Seferi’nde¹⁵ ordunun geri hizmetlerinde kardeşi ile birlikte fırıncı olarak görev almıştır.

Bir hıristiyan olan Mihâl ve kardeşi bu savaş sırasında kendi dinlerini terk ederek Müslümanlığı seçmişlerdir. Mihâl anlık bir heyecan ile bir karar vermiş olma ihtimali bulunmakla beraber savaş esnasında müslüman olduğu dikkati

çeken Mihal'in ekonomik ya da sosyal açılardan bazı çıkarlarının olduğu da akla gelebilir. Mihal, müslüman olduktan sonra müslüman arkadaşları tarafından ona Kasım adı verilmiş, diğer mühtedilerde olduğu gibi baba adı da "Abdullah" olarak değiştirilmiştir. Eski adını bilmediğimiz kardeşi de Mehmed adını almıştır. Müslüman olan Mihal'in, kardeşi ile birlikte namaz kılmaya başlamış olduğu da kayıтта geçen ifadelerde yer almaktadır.¹⁶

Bir süre için Üsküdar Gülfem Hatun Mahallesi sakini olan Mihal, müslüman olduktan bir müddet sonra tekrar sessizce eski dinine girmeyi tercih etmiştir. Fakat savaş sırasında ahbaplık ettiği müslüman arkadaşlarından dericilik mesleği ile meşgul olduğu anlaşılan Tabak Haydar b. Abdullah bu olaydan haberdar olunca Kasım'ı mahkemeye şikâyet etmiştir. Şer'iyeye Sicillerinde rastlanılan örneklerde, mürted olmuş bir kişinin durumunun mahkemeye intikali, genellikle bundan haberdar olan müslümanların şikâyeti ile gerçekleşmektedir.¹⁷ Böyle bir ihbar üzerine mahkemeye çağrılan Kasım, muhtemel ki İslâm hukukunun mürtedlere verdiği cezayı iyi bildiğinden "daha önce müslüman olduğu" şeklindeki iddiayı reddetmiştir. Mihal "hiçbir zaman müslüman olmadığını, aslının ve kendisinin kâfir olduğunu" savunmaktadır. Burada dikkati çeken bir husus, Mihal'in kendisinden kâfir olarak söz etmesidir. Mihal ya müslümanların kendisine bakışı ile durumu değerlendirmiş ya da kayda geçirilirken "kâfir" terimi kadı ya da kâtip tarafından kullanılmıştır. Bu savunmadan sonra kadı, hadiseyi mahkemeye taşıyan Debbağ Haydar'dan Mihal'in Müslümanlığına şahit göstermesini isteyince Debbağ Haydar, Almanya Seferi'ne birlikte katıldıkları Murad b. Abdullah, Kasım b. Abdullah ve Hızır b. Abdullah adındaki Üsküdarlı sakinleri şahit olarak göstermiştir. Şahitler bahsi geçen savaş sırasında, Kasım'ın, kendilerinin önünde batıl dinden dönerek müslüman olduğunu ve eski adı Mihal iken İslâm'a girdikten sonra müslümanlar tarafından ona Kasım isminin verildiğini söylemişlerdir.¹⁸ Burada Kasım'ı mahkemeye veren Tabak Haydar ve ona şahitlikte bulunan diğer arkadaşlarının baba adlarının "Abdullah" olmasından yola çıkarak onların da sonradan müslüman olmuş "mühtedi"ler olmaları ihtimal dâhilindedir. Bu kişilerin de Kasım ile birlikte topluca müslüman olmuş olmaları muhtemeldir.

Bu ifadelerden sonra kadı, kesin bir şekilde Kasım'ın mürted olduğu hükmüne vararak onu üç gün haps etmiştir. Kadı, bu hapis süresinden sonra tekrar Kasım'ı mahkemeye çıkartmış ve cezasının ölüm olduğunu, yakılarak cezalandırılacağını dile getirmiştir: "Mürted olmuşsun seni ihrak etmek mukarrerdir". Yakarak cezalandırmanın İslâm ve Osmanlı hukukunda yeri yoktur. Fakat bazı istisnai durumlarda yakma cezası siyaseten meşru sayılmıştır.¹⁹

Yakma cezasının tarihsel seyrine bakıldığında bir takım örnekleri bulunmaktadır. Özellikle İslâm'dan önce Arap dünyasında yakılarak cezalandırmanın varlığından bahseden İsrail Balcı, bir çalışmasında bu konuyu ayrıntılı olarak tartışmış ve böyle bir ceza şeklinin İslâm hukukunda yeri olmadığı kanısına varmış fakat uygulamada bu cezanın varlığını tamamen reddedememiştir.²⁰ Osmanlı hukukunda da resmi olarak böyle bir ceza şekli bulunmamakla²¹ beraber bazı eserlerde

Buğün müze olarak kullanılan Üsküdar Şeriye Mahkemesi

yakma cezası uygulaması bahislerine rastlanmaktadır. Örneğin, Dernschwam, *İstanbul ve Anadolu'ya Seyahat* adlı eserinde 14 Şubat 1550 tarihinde İstanbul'da müslüman olmuş bir Rum'un gizlice kendi dinini yaşadığı açığa çıktığında At Meydanı'nda yakıldığından bahsetmektedir. Bu eserde yakılarak öldürülen birkaç mürtedin daha adı geçmektedir.²² Diğer taraftan, Asafi Dal Mehmed Çelebi, *Şecatname* adlı eserinde Özdemiroğlu Asaf Paşa'nın İran'a düzenlediği seferler esnasında mürted olmuş bir Rum'un yakılmasından söz etmekte, kitapta yakma cezasını resmeden bir minyatür de bulunmaktadır.²³ Burada şahsın yakılarak öldürülmesi kadıya başvurulmadan "siyaseten katl" olarak gerçekleşmiştir.²⁴ Ancak, sicillerde, irtidat ile alakalı kayıtlarda şu ana kadar herhangi bir yakma cezası ile karşılaşmamıştır. Dinlerini terk eden müslümanların öldürülmesine dair uygulama 1856 Islahat Fermanı ile kaldırılmıştır.²⁵

Mahkeme mahalline tekrar dönecek olursak, incelenen bu dava kaydının nihayetinde caydırıcı bir yaptırım ile karşılaşan Kasım, müslüman olmak istediğini söylemiş ve kadıdan İslâm ve îmanı tarif etmesini talep etmiştir. Kadı önünde ve şahitler huzurunda müslüman olan Kasım'ın mümin ve muvahhid olduğuna hükm edilmiştir.²⁶

Bu mahkemeden sonra Kasım, görünüşte müslüman olmakla beraber İslâm'a gerçekten de inanmış mıdır bilemiyoruz. İslâm'ın ilk yıllarından beri ve Osmanlı'da da şahsî menfaatleri gereği zahiren müslüman olduklarını açıkladıkları halde gerçekte eski dinlerinin vecibelerini yerine getiren ve kendi dinleri lehine çalışan insanlar daima var olmuştur. Eski dinlerini yaşamaya

Kasım'ın irtidatı ile ilgili belge

devam eden bu insanlar için “dönme” tabiri kullanılmış fakat zamanla sonraki yüzyılda vuku bulan Sabatay Sevi taraftarları için kullanılan özel bir terim haline almıştır.²⁷ Diğer taraftan Mihal ile Sabatay Sevi arasında bir benzerlik kurulabilir. Osmanlıdaki Yahudi cemaatlerini etkileyen Sevi'nin faaliyetleri, rahatsızlık uyandırmış, onu, dinini değiştirmekle karşı karşıya bırakmıştır. Mesih olduğunu iddia eden Sevi ya iddialarından ya da hayatından vazgeçecekti. Fakat Sevi de tıpkı Mihal gibi müslüman olmayı tercih etmiştir.²⁸

Sonuç olarak Mihal'in statüsü kısa zaman zarfı içerisinde birkaç ana aşamadan geçmiştir. Mihal Teselyalı bir Rum (Hıristiyan, Ortodoks) olarak Kanunî'nin 1532 senesinde Almanya'ya düzenlediği sefere katılır ve bu seferde –diğer birkaç kişiyle birlikte– müslüman olur. Daha sonra Üsküdar Gülfem Hatun Mahallesi'nde müslümanlar arasında yaşamaya başlar. Bu noktada yeniden eski dinine döner. Birlikte müslüman olduğu arkadaşları tarafından şikâyet edilince kadı'nın tavrı karşısında yeniden müslüman olur. Olayı formüle edecek olursak, ilk aşamada Mihal Hıristiyan–Ortodoks'tur. İkinci aşamada müslüman–“mühtedi” olur. Eski dinine döndüğü üçüncü aşamada hıristiyan–“mürted”, son aşamada ise “mürted”in fıkıhtaki hükmünü öğrenince yeniden müslüman–“mühtedi” olmuştur.

Bir kişinin dinden dönmesi örneğinden hareket eden bu tebliğin sınırları Osmanlı hukuk sisteminde “yakma cezası”nın yeri konusunda kesin bir hükme varmak için yetersizdir. Bu konu siciller üzerinde yapılacak yeni çalışmalarla aydınlatılabilecektir.

DİPNOTLAR

- ¹ Kamil Çolak, *XVI. Yüzyılda İstanbul'da İhtida Hareketleri* (Doktora Tezi, Ankara 2000), s. 101–102.
- ² a.g.e., 85–99.
- ³ Heath W. Lowry, *Trabzon Şehrinin İslâmlaşması ve Türkleşmesi: 1461–1583* (çev. Demet ve Heath Lowry), İstanbul 1998, s. 120.
- ⁴ Ö. Lütü Barkan, “Edirne Askerî Kassamı'na Ait Tereke Defterleri (1545–1659)”, *Belgeler: Türk Tarih Belgeleri Dergisi*, III/5–6, 1966, s. 11.
- ⁵ Osman Turan, “Selçuklu Devri Vakfiyeleri”, *Belleten*, XI/41 (1947), s. 213 vd.; Hüseyin Özdeğer, *1463–1640 Bursa Şehri Tereke Defterleri*, İstanbul 1988, s. 39.
- ⁶ Yılmaz Kurt, “XVI. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'nda İhtida Hareketinin Onomastik Açından İncelenmesi”, *Kafalı Armağanı*, Ankara 2002, s. 265. Kamil Çolak, a.g.e., s. 170.
- ⁷ Osman Çetin, “Bursa Şer'ıye Sicillerine Göre Anadolu'nun İslamlaşması Sürecinde İhtidaların Yeri ve Bazı İhtida Kayıtlarının Düşündürdükleri”, *Tarih ve Toplum*, XIII/73 (1990), s. 109.
- ⁸ M. Ertuğrul Düzdağ, *Şeyhülislam Ebussuûd Efendi'nin Fetvalarına Göre Kanunî Devrinde Osmanlı Hayatı*, İstanbul 1988, s. 178–185. Yılmaz Kurt, a.g.m., s. 265.
- ⁹ “Bir kimse mürted olsa, İslâmiyet'e geri dönmesi teklif olunur. Şüpheleri varsa giderilir, müsaade isterse üç gün hapsedilerek müsaade edilir. Bu üç gün içinde tevbe ederek İslâmiyet'e dönerse bırakılır. Eğer dönmezse, öldürülür. Mürted olan kimseye, önce İslâmiyet'e geri dönmesi için teklif edilmesi müstehabdır.” İbrahim Halebî, *Mevkûfât: Mülteka Tercümesi* (şerheden: Mehmed Mevkûfâtî, sad. Ahmed Davudoğlu), İstanbul 1983, II, 730. Kaşif Hamdi Okur, “İslam Hukukunda İrtidat Fiili İçin Öngörülen Asli Yaptırım Üzerine Bazı Düşünceler”, *Gazi Üniversitesi Çorum İlahiyat Fakültesi Dergisi*, I/1 (Çorum 2002), s. 352–354. Sahip Beroje, “İslâm Hukukunda İrtidat Cezasına Yeni Bir Yaklaşım”, *İslâmî Araştırmalar*, XVII/4 (Ankara 2004), s. 309–321. Davut İltaş, “Yadsınan Gelenek: “İslam'a Yamanan Sanal Şiddet: Recm ve İrtidat Meselesi” Yazısı Üzerine Bazı Eleştirel Mülâhazalar”, *Marife: Bilimsel Birikim*, III/1 (Konya 2003), s. 221–224.
- ¹⁰ Selahattin Özçelik, “Osmanlı İç Hukukunda Zorunlu Bir Tehir (Mürted Maddesi)”, *OTAM*, sy. 11 (Ankara 2000), s. 352. (Mühimme Defteri Kayıtları, BOA, MV. 79/19.)
- ¹¹ Selahattin Özçelik, a.g.m., s. 350. Ayrıca, ülkedeki ihtida ve irtidat olayları, devletin uluslararası prestijini etkilemektedir. Selim Deringil, “There is No Compulsion in Religion: On Conversion and Apostasy in the Late Ottoman Empire: 1839–1856”, *Comparative Studies in Society and History*, July 2000, vol. XL, s. 566–568.
- ¹² Mustafa Efendi, *Tarih-i Selanikî*, (haz. Mehmed İpşirli), İstanbul 1989, I, 138, 346, 507.
- ¹³ Selahattin Özçelik, a.g.m., s. 352.
- ¹⁴ ÜŞS, 15/78b–1.
- ¹⁵ İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi: İstanbul'un Fethinden Kanuni Sultan Süleyman'ın Ölümüne Kadar*, Ankara 1988, II, 335.
- ¹⁶ ÜŞS, 15/78b–1.
- ¹⁷ Kamil Çolak, a.g.e., s. 169–170.
- ¹⁸ ÜŞS, 15/78b–1.
- ¹⁹ Ahmed Akgündüz, “Dede Cöngi Efendi'nin Siyâset-i Şer'ıye İsimli Eserinin Tercümesi (Siyasetnâme)”, *Osmanlı Kanunnâmeleri ve Hukuki Tahlilleri*, 4. Kitap Kanuni Devri Kanunnâmeleri, I. Kısım Merkezî ve Umumî Kanunnâmeler, İstanbul 1992, s. 132.
- ²⁰ İsrail Balcı, “Mürtedlerin Yakılarak Öldürüldüğüne Dair Rivayetlerin Tahlili”, *Din Bilimleri Akademik Araştırmalar Dergisi*, VI/ 4 (2006), s. 23–47.
- ²¹ Nihat Dalgın, “İrtidat ve Cezâsı”, *Kur'an Mesajı: İlmî Araştırmalar Dergisi*, sy. 10 (Ankara 2000), s. 176–184.

- ²² Hans Dernschwam, *İstanbul ve Anadolu'ya Seyahat Günlüğü* (çev. Yaşar Önen), Ankara 1992, s. 155, 384.
- ²³ Asafi Dal Mehmed Çelebi (Bey, Paşa), *Şecaatnâme [tıpkıbasım]: Özdemiroğlu Osman Paşa'nın Şark Seferleri (1578–1585)* (haz. Abdülkadir Özcan), İstanbul 2007, s. 263–265.
- ²⁴ Siyaseten katl İslâm ceza hukukunun dışında bir kurum değildir. Doğuşu İslâm'a aykırı olmakla beraber, şeriat tarafından derhal hukukileştirilmiştir. Ahmet Mumcu, *Osmanlı Devletinde Siyaseten Katl*, Ankara 1963.
- ²⁵ Selim Deringil, *İktidarın Sembolleri ve İdeoloji: II. Abdülhamid Dönemi (1876–1909)* (çev. Gül Çağalı Güven), İstanbul 2002, s. 98–99.
- ²⁶ ÜŞS, 15/78b–1.
- ²⁷ Kamil Çolak, *a.g.e.*, s. 163–164.
- ²⁸ Cengiz Şişman, *A Jewish in the Ottoman Court: Sabbatai Sevi and the Emergence of a Judeo-Islamic Community (1666–1720)* (doktora tezi, Cambridge: Harvard University, 2004), s. 112–116.

Üsküdar'da Düzeni Tehdit Eden Olaylara Dair (XVIII-XIX. Yüzyıllar)

Y R D . D O Ğ . D R . M E H M E T D E M İ R T A Ş

Yüzüncü Yıl Üniversitesi

Giriş

Bulunduğu konum itibariyle bütün tarihî süreç boyunca önemli olan Üsküdar'ın tam olarak gelişip mamur hale gelmesi ise Kanunî döneminde gerçekleşmiş¹, nüfustan kaynaklanan sıkıntıların yaşanmaya başlaması ve buna dair tedbirlerin alınması da Kanunî döneminin sonlarından itibaren. Yetkililer nüfusun aşırı şekilde artışının, çeşitli temel sorunların ortaya çıkmasına sebep olduğunu kavramışlardı. Bu sorunların başında, güvenliğin bozulmasına doğrudan etki eden hırsızlık, soygun, yol kesme, gasp, adam öldürme ve yaralama ile ahlaki bozulma gibi olumsuzluklar gelmekteydi.²

Yukarıdaki örneklerden hareketle, Üsküdar'da soygun, hırsızlık, gasp, adam yaralama ve öldürme, ahlaksızlık gibi davranışların süreklilik arz ettiği veya bir hayat tarzı haline geldiği iddia edilememekle birlikte, XVIII. yüzyılın sonlarına gelinceye kadar ki dönem boyunca bu suçların, şehrin sosyal hayatına olumsuz etkiler yaptığı, dolayısıyla düzenin bozulmasında rol oynayan unsurlar arasında ciddi bir öneme sahip oldukları söylenebilir.

XVIII. yüzyılın son çeyreği ile XIX. yüzyılın yaklaşık olarak sonları arasındaki dönemde Üsküdar'da düzeni tehdit eden, dolayısıyla halkın güvenliğini zedeleyen başlıca olumsuzlukları üç başlık altında ele almak mümkündür. Bunların ilki, soygun, hırsızlık, yol kesme ve gasp gibi suçlardır. İkincisi adam öldürme ve yaralama olayları, üçüncüsü de gayr-ı ahlâkî davranışlardır. Özellikle, çok sık olmamakla birlikte dönem dönem meydana gelen tabii âfetler ile

Osmanlıda
ev baskını
(Zenannâme)

salgın hastalıklar da Üsküdar'ın muzdarip olduğu olumsuzluklardandı.

Üsküdar'da düzeni bozanlar çeşitli toplum kesimlerinden insanlardı. Bunların bir kısmı ülke dışından gelmişlerdi. Özellikle Yunanistan'dan gelenlerin önemli bir sayıya ulaştıkları görülmekteydi. Bunun yanında İran, Avusturya ve Karadağ'dan gelenler de vardı.³ Ancak düzeni asıl tehdit edenler Osmanlı vatandaşlarıydı. Bunların içinde de devlet hizmetindeki görevlerini sürdüren kişiler önemli bir ağırlığa sahipti. Üsküdar'da, incelenen dönemde, toplumun düzenini bozan ve güvenliği tehdit eden kesimlerin başında çeşitli asker ocaklarının mensupları gelmekteydi. Bunlar askerlik disiplinine uymayan davranışlar sergileyerek düzeni tehdit etmekteydiler. *Tebdil çukadarları* adı ile bilinen devlet görevlileri bu kesimlerden birisiydi. Bunlar görevlerini kötüye kullanarak esnafa eziyet etmekte idiler. Bir arşiv kaydında bu durumdaki kişilerin kanunsuz faaliyetlerinden söz edilmektedir. Kaymakam Paşaya gönderilen bir hatt-ı hümayunda, "*Kapıda olan tebdil çukadarları nice seneden berü tebdil hizmetinde istihdâm olunmağla her biri tayin olunduğu semtin, bakkal ve kömürcü ve sâir esnafın takside kesüp...*" denilerek bu kişilerin gayrimeşru hareketlerine vurgu yapılmıştı.⁴ Kaymakam Paşa tarafından padişaha yazılan bir telhiste de aynı duruma işaret edilerek, ekmekçi, kasap, kömürcü, bakkal ve sâir esnaftan bazı kimselerin de bu tür davranışların ortaya çıkmasına sebep oldukları dile getirilmişti.⁵ Dolayısıyla gayrimeşru hareketlerin sadır olmasında ve devamında, suçlulara yardım edenler veya onların işlerini kolaylaştıranlar olduğuna dikkat çekilmişti.

Yine kalyoncu⁶ taifesinden bazı kimseler de düzeni bozan davranışlar sergilemekteydiler. Bunlar şehirde, kural tanımayan bazı faaliyetler içine girerek huzuru bozmaktaydılar. Kalyoncular, çeşitli kereler seferli olduklarını söyleyerek sağa sola ateş açıp, çevreye korku salarak insanları soymaya kalkışmışlardı.⁷ Kalyoncuların düzeni bozan ve şehrin güvenliğini tehdit eden davranışları, içinden çıkılmaz bir hal almaya başlamıştı. Yakalanan kalyoncular çeşitli bahaneler ve yalanlarla görevlilerin elinden kurtulmaktaydılar. Mesela, kendilerinin Cezayir gemisinden olduklarını söyleyerek güvenlik görevlilerini atlatmışlardı. Ya da gerçekten Cezayir gemilerinden gelenlerden de benzer davranışları sergileyenler olduğunda onların *derdest* edilmesi oldukça zorlaşırdı. Bir arşiv kaydında, "*Kalyoncular geçen gün Üsküdar'da ve İstanbul'un bazı mahallerinde şekavet ibtidar eyledikleri ma'lum-ı hümayunlarıdır. Kapudan Paşa kullarına bunların zapt ve raptları birkaç defadır te'kid olunmaktadır. Müşarünileyh, bunların zapt ve raptlarında kusur itmeyün lakin taraf taraf tahti (yağma, çapul) ve kendi halinde olmayanları ahz ve ve haps ideydüm, hangisi kabahatli ise ahz itsem derhal Cezayirlüler gelüp bizimdir diyü ahz iderler. Ve karîb dahi itmeyüp sebilini tahliye iderler. Onlar dahi bildikleri kazayı idiyorlar. Sair kalyoncular dahi bu hali görüp hangisini tutsam ben Cezayir gemisindenüm diyüp derhal Cezayirlüler alıyorlar, virmesem münazaa iderler...*" denilerek, kalyoncuların taşkınlıklarının sebepleri üzerinde durulmaktadır.⁸ Belgede geçen ifadeler yetkililerin, görevlerini yerine getirmeleri esnasında aciz duruma düştüklerini göstermektedir.

Devletin kendilerine verdiği imkânları kötüye kullanan bazı kişilerin ise oldukça rahat hareket edebilmeleri, başkent İstanbul'da otorite boşluğunun boyutlarını ortaya koyması bakımından dikkate değerdir. Üsküdar sakinlerinden ve kalyoncu neferatından olan Çopur Mustafa ve üç arkadaşı şehirde zorbalıklar yaparak huzuru bozmaktaydılar. Adı geçen kişiler Üsküdar'da esnafın mallarına zorla el koymuş ve bazılarının da paralarını almışlardı. Bunun üzerine ahaliden, yüz elli kişiden meydana gelen bir grup, bu kişilerin etkisiz hale getirilmeleri için müracaat etmişti.⁹ Diğer asker ocakları mensuplarından da düzeni bozanlar mevcuttu. Zaman zaman bunların kendi aralarındaki kavga ve sürtüşmeleri büyük olaylara sebebiyet verdiği gibi, halkı da huzursuz etmekteydi.¹⁰

Geçmişte devlet hizmetinde bulunmuş olup halihazırda görevde olmayan bazı kimselerin istismarlarına da rastlanmaktaydı. Daha önce kavvâs olarak çalışmış olan Kadri isimli şahsın, görevden ayrıldıktan sonra kavvâs elbisesi giyerek halkı dolandırması bu örneklerdendir.¹¹

Üsküdar'a düzeni bozan kesimlerden biri de şehrin yerlisi olup çeşitli suçlara bulaşan kişilerdi. İncelenen dönemde Üsküdarlı zimmîlerin de çeşitli suçlara bulaştıkları görülmektedir. Selami Efendi mahallesinde devlete ait boş arazileri gasp ederek, üzerinde bina inşa etmek isteyen yerli zimmîler devlet görevlilerini bir hayli uğraştırmışlardı.¹² Yine bir grup zimmînin çevrede dolaşarak, adeta meydan okurcasına zorbalık yapmaları yetkilileri harekete geçirmişti.¹³ Üsküdar'da söz konusu dönemde yaygın olarak görülen suçlardan biri hırsızlıktı. Üsküdar sakinlerinden Kuzguncuklu neccar (dülger) Kostantin, Üsküdar kurbundaki Öküz Limanı'nda Sadullah Efendi'nin sahilhânesine gece girerek eşyalarını çalmış ve bu eşyaları satmak için Mora'ya kaçmıştı. Kısa bir süre içinde Mora'da yakalanan Kostantin, hapsedilmek üzere İstanbul'a sevk edilmişti.¹⁴ Yine bir grup zimmî halkı huzursuz eden davranışlar sergilemekteydiler. Bu kişiler zorbalık suretiyle çevreye rahatsızlık vermelerinin yanında, hırsızlık yapmak suretiyle de faaliyet alanlarını genişletmişlerdi.¹⁵ Üsküdar esnafından debbağ Hacı Musa'nın dükkânından elli adet meşinini çalan Lefter yakalanarak hapsedilmiş, meşinler sahibine geri verilmiş ve kendisi de altı ay süreyle prangabendlîğe mahkûm edilmişti.¹⁶ Zimmîlerin suça bulaştıkları bir ortamda zaman zaman kendilerine yönelik gayrimeşru işler de meydana gelmekteydi. Üsküdar'da Yenimahalle'de bulunan ve Nikoli ile Mihail isimli iki zimmînin kiralık olarak işlettikleri zahire ambarına bazı zorbalardan müdahalede bulunulmasını bu kapsamda değerlendirmek mümkündür.¹⁷ Yukarıdaki olaylarda dikkati çeken hususlardan biri, suçluların son derece rahat hareket edebildikleridir. Bu da otorite konusundaki zaafiyetin yanı sıra tedbirlerin de tam olarak işe yaramadığını göstermektedir.

Üsküdar'da gayrimüslimler gibi müslümanlar da düzeni tehdit etmekteydiler. Kasımpaşalı İbrahim adındaki kişi, Üsküdar'da madenci Mustafa'nın para kesesini almak üzere iken yakalanmış, arkadaşları Osman ve Salih kendisini kurtarmaya çalışırken görevliler tarafından ele geçirilmişlerdi. Adı geçen

kişilerin daha önce de çeşitli kereler benzer suçlar işleyen sabıkalı kimseler olmaları¹⁸ söz konusu suçun yaygın olarak işlendiğine bir işaret olarak kabul edilebilir. Üsküdar sakinlerinden Basmacı Salih isimli şahıs, komşusu Kadayıfçı Ahmed'in bin elli, Vezneci Nusret ve Servinaz'ın da dokuz yüz on kuruşlarını çaldığını itiraf etmişti. Cezai müeyyide ile birlikte, çaldığı paranın iki yüz yirmi sekiz kuruşu kendisinden geri alınarak Ahmed'e teslim edilmiş, geriye kalan miktarın da ileride tahsiline çalışılmasına karar verilmişti.¹⁹

Üsküdar ve İstanbul'un özellikle kalabalık semtleri, suçluların adeta sığındığı mekânlar arasındaydı. Çeşitli suçlar işleyenler buldukları çevrede rahat hareket edemediklerinden İstanbul'a gelmekteydiler. Dolayısıyla tehdit oluşturmaktaydılar. Devlet bu durumun farkında olduğundan, böylelerinin takibini olabildiğince dikkatli bir şekilde yaparak onların başka suçlara karışmalarını önlemeye çalışmaktaydı. Adam öldürme başta olmak üzere çeşitli suçlar işlemiş olan meşhur eşkıya Ali Osman, Üsküdar'da zaptiye tarafından yakalanarak Bursa'ya gönderilmişti.²⁰

Devlet görevlilerinin bizzat kendileri de zaman zaman kanunsuz işlere başvurmaktaydılar. İstanbul, Üsküdar, Boğaziçi ve sâir mahallerde meyhane ve koltuklar dışında içki satılması, bu yerlerden kanunsuz olarak geçit parası ve başka adlar altında para alınması yasaktı. Buna rağmen bazı görevlilerin, uygun olmayan yerlerde içki satılmasına göz yumdukları, bu sayede haksız kazanç elde ettikleri, dolayısıyla huzurun bozulmasına zemin hazırladıkları anlaşılmış olduğundan, böylelerinin kürek cezası ile cezalandırılacakları uyarısı yapılarak yetkililerin dikkatleri çekilmişti.²¹

Üsküdar'da adam yaralama ve öldürme olayları düzeni bozan önemli unsurlar arasındaydı. Bu tür olaylarda da asker ocakları mensuplarının adı sıklıkla geçmekteydi. Yeniçeri ocağı mensubu Kara Mahmud isimli kişi ile topçu ocağından birkaç kişi Üsküdar'da, Toptaşı semtindeki Seyyid Mehmed'in kahvehanesinde tartışmaya başlamışlar ve kavga ederek rezalet çıkarmışlardı. Kavga daha sonra büyümüş ve Kara Mahmud bıçak darbeleriyle birkaç yerinden yaralanmıştı. Yine Topçu Ahmed'in kahvesinde, süvari topçu neferatından Kara Mehmed, kurşun isabet etmesi sonucu *zahm-nâk* (yaralı) olmuş, daha sonra da hayatını kaybetmişti. Ocak disiplinini ve toplumun düzenini bozan söz konusu olaya, Topçubaşı Ağa derhal beraberindeki askerlerle müdahale edince, olaya karışan topçu askerleri oradan uzaklaşmışlardı. Bunun üzerine Yeniçeri Ağası'na sıkı bir şekilde tembih edilerek bu tür olayların bir daha meydana gelmemesi için gereken tedbirleri alması istenmişti.²² Bu tür suçların, sürgün ve idam dâhil olmak üzere cezalandırıldığı halde²³ sonraki dönemlerde tekrarladığı görülmektedir.

Üsküdar'da, kunduracı İsmail, Hasibe ve arkadaşı Fitnat isimli kadınlarla tartışmış ve onları bıçaklamıştı. Hasibe olay yerinde hayatını kaybederken, Fitnat ağır surette yaralanmıştı. Meclis-i Vâlâ-yı Ahkâm-ı Adliye'deki sorgusunda suçunu itiraf eden İsmail'in idamına karar verilmiş, kararın icrası için Zaptiye Müşiri İzzet Paşa'ya hüküm yazılmıştı.²⁴ Diğer suçlarda olduğu

gibi adam öldürme ve yaralama gibi suçlarda da asker ocaklarının mensupları başı çekmekteydiler. Üsküdar'dan Bulgurlu'nun Üçpazar semtine bir grup fahişe götüren ve orada fahişeler yüzünden çıkan tartışmada Matlı Yağcı Mehmed ile arkadaşı Tahir'i yaralayan süvari askeri Kulalı Mustafa ve Ali firar etmişlerdi. Hastaneye kaldırılan yaralılarından Mehmed bir süre sonra ölmüştü. Bunun üzerine Rumeli valisi, Zaptiye Müşiri ve Serasker Paşa'ya, başıbozukların derdest edilmeleri için gereken ihtimamın gösterilmesi emredilmişti.²⁵

Üsküdar'da bazen bir gece zarfında birden fazla suçun işlendiği görülmekteydi. Buradan hareketle şehirde adli zaptiye olaylarının sıklıkla meydana geldiği sonucuna varılabilir. Resmi kayıtlara geçen bilgilere göre, bir gece boyunca meydana gelen iki adli olayda toplam dört kişi yaralanmıştı. Bunlardan ilkinde yazmacı Eşrak adındaki kişi, Erik kahvehanesi önünde Antak, Yanko ve Apostol adlarındaki üç kişiyi bıçakla yaralamış, ancak aynı gece yakalanmıştı. Diğer olayda ise fesçi Yorgi'yi yaralayan süpürgeci Mehmed ve ona yardım etmek isteyen, aynı zamanda bir önceki olayın faili olan Eşrak'ın kardeşi, mekteb-i zaptiye-i şahane talebesi Agop Efendi de yakalanarak Selamsız karakolunun nizamıye memurlarına teslim edilmişti.²⁶ Daha önceki benzer olaylarda gayrimüslim Osmanlı vatandaşlarının sıklıkla adlarının geçmesi ve birbiriyle bağlantısı olduğu anlaşılan bu adam yaralama olaylarının kahramanlarının tamamına yakınının yine gayrimüslimler olması dikkate değerdir.

Üsküdar'da işlenen çeşitli suçların çoğunun faillerinin yakalandığı daha önceki örneklerden de anlaşılmaktadır. Ancak faili meçhul kalan olayların yaşanması bazen kaçınılmaz olmuştur. Mesela Üsküdar'ın İcadiye Mahallesi sakinlerinden Suvacıbaşı Ohannes'in ahırı yakınındaki bahçesinde, bir ot yığını altına saklanmış vaziyette sekiz on yerinden bıçaklanmış, uzun oylu, sarı gözlü, tahminen on sekiz-yirmi yaşlarında bir Müslüman şahsa ait ceset bulunmuş, ancak cesedin kime ait olduğu anlaşılamamıştı. Cesedin teşhisine çalışılmış ancak Üsküdar'da kendisini tanıyana rastlanmamıştı. Bunun üzerine cesedin muhtemelen İstanbullu birisine ait olabileceği kanaatine varılarak cinayetin failinin yakalanması için Zaptiye Nezareti'ne talimat verilmişti.²⁷

Üsküdar'da 31 Temmuz 1880 tarihi itibarıyla çeşitli suçlardan dolayı tutuklanarak cezaevine konan kişilerin kayıtlarının tutulduğu bir arşiv belgesinde, bu kişilerin ve işledikleri suçların ayrıntılarına yer verilmiştir. Buna göre, çeşitli daireler tarafından verilen tutuklama ve mahkûmiyet kararlarının dağılımı şöyle idi: *Dâire-i İstînâf* kararıyla tevkif edilen kişi sayısı 21'di. Bunların 13'ü gasp ve yol kesme, üçü hırsızlık, ikisi adam yaralama, biri adam öldürme, biri adam yaralama-hırsızlık, biri de kefilsiz-izinsiz barınma suçlarından tutuklanmışlardı. Bu yirmi bir kişinin sadece biri kadındı.²⁸ Gasp ve yol kesme suçlarından tutuklanan 13 kişinin çete oluşturarak bu suçları işledikleri anlaşılmaktadır. Suçluların ikisi gayrimüslim, 19'u müslümandı. Hırsızlık suçundan tutuklu bulunan Hüseyin adındaki kişi, hasta olduğundan tedavisinin yapılması için merkez hapisanesi hastanesine gönderilmişti.

Üsküdar Bidâyet Mahkemeleri Müdde-i Umûmi (savcı, umumî haklar adına dava açan hâkim) tarafından tevkif olunan yalnızca bir kişi vardı. Bu kişi haneye izinsiz girerek sirket (çalama) suçunu işlediğinden tevkif edilmişti.

Üsküdar Merkez Bidayet Mahkemesi Ceza Dairesi tarafından mahkûmen mevkuf bulunan sekiz kişinin dördü hırsızlık ve emanete hıyanet suçlarını işlemişler ve kendilerine iki ile üç ay arasında değişen cezalar verilmiş, mahkeme harçlarının kendilerinden tahsil edilmesine ve bunların ikisinin mahkûmiyetlerinin bitiminde kefalete bağlanmalarına karar verilmişti. Geriye kalan kişilerden biri adam yaralama suçunu işlemiş, kendisine bir ay ceza verilerek, mecruha verilmek üzere kendisinden bir adet yüzük altın ve mahkeme harçlarının alınmasına karar verilmişti. Diğer üçü ahlâksızlık ve namusa dil uzatma suçlarından hüküm giymişlerdi. Bunlardan ikisine birer ay, birine de on beş gün ceza verilmişti. Mahkeme masrafları da kendilerine yüklenmişti.

Üsküdar Polis Meclisi kararıyla tevkif edilen iki kişiden biri verilen görevi yapmamaktan, misafir olarak alıkonulmuş iken, diğeri adam yaralama suçunu işlediği zannıyla, tahkikat için tutuklanmıştı. Yine *Üsküdar İcra Me'muriyeti*'nin isteği doğrultusunda üç kişi, borçlarını ödemedikleri için tutuklanmışlardı.

Söz konusu tarihte Üsküdar cezaevinde bulunan kişilerin sekizi hükümlü idi. Diğerlerinin mahkûmiyetleri kesinleşmemişti. Buna göre, bu tarihte hapis hanede, Daire-i İstinaf kararıyla 21, Müdde-i Umumiye tarafından 1, Polis Meclisi kararıyla 2, İcra Me'muriyeti talebiyle 3 ve hükümlü 8 kişi olmak üzere toplam 35 kişi bulunmaktaydı.²⁹

"Bin iki yüz doksan üç sene-i hicriyyesi olan şehr-i Muharremü'l-haramın ibtidasından doksan yedi senesi Şevval'inin on üçüncü gününe değin dört sene dokuz mâh on üç gün zarfında Desaadet ve mülhakatı bulunan Üsküdar ve Beyoğlu idarelerinde vuku' bulan katl ve cinayet-i saireden dolayı mahkûm-u hapishane-i umumide mevkuf olanların envaı ve ecnası, cinayetler esami ve tarih-i tevkifleri divanlardan müddet-i mezkûre zarfında sebilleri taharri kılınan ve el-yevm mevcud bulunanların mikdarını mebnî defterdir" şeklinde bir ifade ile başlayan bir cetvelde, söz konusu süre zarfında hapishanede bulunanların başta cinayet, gasp, hırsızlık, kapkaç, tehdit ve *fi'l-i şeni'* (kötü fiil, ırza geçme gibi) olmak üzere çeşitli suçlardan tutuklu bulunanların tutuklandıkları tarih, ceza süreleri, tahliye olanların tahliye sebepleri, hasta olduğu için hastanede yatanların ve firar edenlerin sayıları ile mevcut tutuklu sayısı yer almaktadır. Buna göre, söz konusu dönem içinde olmak üzere çeşitli tarihlerde af edilerek tahliye olanların sayısı 64, cezaları bittiği için tahliye edilerek taşrada çeşitli merkezlere gönderilenlerin sayısı 45, cezalarını çektikleri için tahliye olanların sayısı 13, hapishane hastanesinde yatmakta olanların sayısı 8, belirtilen süre zarfında firar edenlerin sayısı 11, halen hapishanede tutuklu bulunanların sayısı da 181 kişi idi.³⁰ Bu bilgilerden hareketle dört sene dokuz ay on üç günlük süre zarfında tutuklananların toplam sayısı 322 idi. En çok işlenen suçlar 98 adet ile hırsızlık ve 84 adet ile adam öldürme olayı idi. Oldukça yüksek olan bu sayıların yanında gasp (28) ve ırza geçme (26) suçları da önemli sayıda

Osmanlı'da
başibozuk
taifesini tasvir
eden gravür

işlenmişti. En az işlenen suçlar ise 2 adet ile kapkaç ve 3 adet ile tehdit olmuştu. Dikkati çeken hususlardan biri de firar olaylarının, yüksek kabul edilebilecek sayıda olmasıydı. Af edilen kişi sayısının da oldukça yüksek olması, söz konusu suçların işlenmesinde ve tekrarlamasında önemli bir etki yapmış olmalıdır.

Üsküdar'da düzeni tehdit eden önemli olaylardan biri de gayr-ı ahlâkî suçlardı. Dönem dönem bu tür suçlar oldukça artış göstermiştir. Bu suçların işlenmesine uygun bir zemin vardı. Özellikle bekâr odaları ve hanlar adeta suç yuvaları haline gelmişti. Bekâr odalarında barınmakta olup çeşitli suçlara bulaşan kişilerin durumuna dair çok sayıda arşiv belgesi mevcuttur. Üsküdar'daki Balaban İskelesi yakınlarındaki bekâr odaları bu tür olumsuzlukların en sık görüldüğü yerlerdendi. Bekâr odalarında barınmakta olanların karıştıkları fuhûş olaylarının önüne geçmek ve buradaki olayları araştırmak üzere, tecrübeli devlet adamlarından birinin *tebdîl-i kıyafet* ederek adı geçen yere gönderilmesi kararlaştırılmıştı.³¹ Yine Balaban İskelesi yakınlarındaki bekâr odaları suça meyilli kişilerin sığındığı mekânlar arasındaydı. Daha önce de çeşitli olumsuzluklarını zikrettiğimiz kalyoncuların en fazla rağbet ettikleri yerlerin başında bu mekânlar gelmekteydi. Nitekim bu odalara fahişeleri getirerek rezaletler çıkaran kalyoncular olduğu şeklindeki halkın şikâyetleri üzerine, Kaptan Paşa'ya olayı araştırması emri verilmişti. Kaptan Paşa da buraya *tebdîl-i kıyafet* ile gelmiş,

rezalete bizzat şahit olmuş ve gerekeni yapmıştı.³² Ancak bekâr odalarındaki rezaletin ortadan kaldırılamadığı, benzer olayların tekrarlamasından anlaşılmaktadır. Nitekim bir sene sonraki teftişlerde fuhûşun daha da arttığı gözlenmişti. Balaban İskelesi yakınlarındaki bekâr odalarında fahişe trafiği, Donanma-yı Hümayun kalyonlarının İstanbul'a ulaşmalarına kısa bir süre kala yoğunlaşmaktaydı. Böyle zamanlarda bekâr odalarında her gece bazen yirmi bazen otuz fahişe birikmekte ve kalyoncular *icrâ-yı mezâk* etmekteydiler. Bu durumun önüne geçilmesi neredeyse imkânsızdı. Bu odaların, Kaptan Paşa tarafından *bağteten* (aniden) basılacağını bir şekilde haber alan kalyoncular, fahişeleri kaçırmak ve kendilerini *ihlifâ'* (saklamak) etmek suretiyle yakalanmaktan kurtulmaktaydılar.³³

Fuhûşun en önemli taraflarından biri askerlerdi. Özellikle XVIII. yüzyılda ocağın bozulmasıyla bağlantılı olarak yeniçeriler bekâr odalarına da el atmışlardı. Yeniçeri askerlerinin bazıları, bir taraftan bu odalarda kalanları ocağa kaydetmeye başlamış, bir yandan da eylemleri için buraları mekân seçmişlerdi. Bu askerler işlettikleri dükkânların üstüne ve yanına odalar yaparak buraları izinsiz bir şekilde kiraya vermişlerdi.³⁴ Âdetâ fuhuş yuvası haline gelmeye başlayan bekâr odalarındaki söz konusu faaliyetlerin önlenememesi, sadece askerlerin men edilmeleri veya kontrol altında tutulmaları ile sağlanamayacağından, fahişelerin de zapt edilmeleri gerekmekteydi. Bunun için padişahın kesin emriyle Üsküdar ile İstanbul'un diğer yerlerinde bu olayların engellenmesi amacıyla İstanbul Kadısı, Sekbanbaşı ve Bostancıbaşı, her an uyanık bulunmaları konusunda sıkı bir şekilde ikaz edilmekteydiler.³⁵

Üsküdar'da düzeni bozan gruplardan biri olan fahişelerin bir kısmının dışarıdan gelenler olmaları ilgi çekicidir. Bir arşiv kaydında Üsküdar'da *geşt ü güzâr*³⁶ eden ve Bursa'ya sürgün edilmeleri kararlaştırılan on bir fahişenin sadece üçü Üsküdarlı iken diğerleri İstanbul'un diğer semtleri ile İstanbul dışından gelenlerdi.³⁷ Bunun önemli sebeplerinin, Üsküdar'ın, bir liman şehri olması münasebetiyle donanma askerlerinin yoğun olarak buldukları bir mekân olmasının yanı sıra, kalabalık bir asker nüfusunu barındıran kışlaların burada bulunması olduğu düşünülmektedir.

Üsküdar'da düzenin bozulmasındaki en temel unsurlardan biri donanma askerleri idi. Kendilerine bekâr odaları ve benzeri yerlerde engel olunması, onlardan kaynaklanan sorunları ortadan kaldırmaya kâfi gelmemekteydi. Bu kişilerin gayr-ı ahlâkî davranışlar sergileyebilecekleri yerler bulmada, özellikle yaz aylarında önemli bir sıkıntı yaşamadıkları anlaşılmaktadır. Nitekim sekiz fahişe ile dört kalyoncu neferi uygunsuz bir vaziyette Üsküdar'a bağlı Kuzguncuk Köyü yakınlarındaki bir bahçenin içinde yakalanmışlardı.³⁸ Ne var ki, kalyoncu askerlerinin pervasız ve çirkin davranışlarının önüne geçilememekteydi. Nitekim Kaptan Paşa, Kalyoncular Çarşısı'nda gayr-ı ahlâkî davranışlarına şahit olduğu bir grup kalyoncu askerinin durumu karşısında şaşkınlığını gizleyememişti. Durumdan haberdar olan Kaymakam Paşa ise, kaptan paşayı sert bir şekilde ikaz ederek, söz konusu askerlerin itaatsizliğinden şikâyetçi olmuştu:

“...Kalyoncu makuleleri gelüp olmayacak hareketler eylediler. Bu saat ben de ol semte karib bulunmakla yirmi kadar tebdille olsun hareket eyledim. Lakin ben varınca dağılmışlar. Eğer bulsa idim cezaların tertib ve siyaset ider idim. Bu nasıl şeydir. Kaptan Paşa'ya bir iki tenbih eyle, böyle şeyler nasıl işdir. Bir işittim val-lah bir dahi böyle kapısıvarı işlerin işidir isem zabitlerinden sual iderim. Hem böyle kapısız, itaatsiz asker istemem, bana lazım değildir ve sen dahi gözünü açasın. Böyle bir iş daha olursa kendiniz bilirsiniz.”³⁹

Üsküdar'da ahlaksızlığın büyük artış gösterdiği dönemler olmaktadır. Öyle ki, Balaban İskelesi'nde, cadde üzerindeki bekâr odalarında barınmakta olan ahlâksız ve zorbaların fuhûş, rezalet, *fisk ü fücurları* dayanılmaz bir hal almış, başta kadınlar olmak üzere ahalinin buradan geçmeye cesaret edemediği görülmüş, bu durum ahalinin yoğun ve ısrarlı şikâyetlerine yol açmıştı. Bunun üzerine gereken tedbirlerin alınması için ilgililer ikaz edilmişlerdi.⁴⁰

İncelenen dönemde yoğun olmamakla birlikte toplum için tehdit oluşturan olaylardan biri de tabii afetlerdi. 1892 tarihinde Üsküdar cihetinde meydana gelen ve üç dakika kadar süren bir depremde Selimiye Kışlası'nda hasar meydana gelmiş, kışladaki askerler süratle koğuşlardan dışarı çıkmışsa da, yaralanan askerler olmuştu. Büyük karakolhanenin arkasında yıkılan bir duvarın altında kalan üç kişi ölmüş, iki kişi de yaralanmıştı. Hasarın büyük olması askerlerin içeride barınması imkânını ortadan kaldırdığından, karakolhanenin tahliye edilmesine karar verilmişti. Depremde, Haydarpaşa Hastanesi de hasar görmüştü, durumu ağır olmayan hastalar, hastanenin dışında tedarik edilen çadırlara taşınmıştı. Depremın yaz mevsiminde meydana gelmesi etkilerini azaltmışsa da, büyük bir paniğin meydana gelmesi kaçınılmaz olmuştu. Depremden hemen sonra hasar tespit çalışmaları başlatılarak durumun normale döndürülmesi için gayret gösterilmişti.⁴¹

Salgın hastalıklar da tabii afetler gibi süreklilik arz etmemekle birlikte meydana geldikleri dönemlerde toplumun güvenliğini tehdit etmekteydi. 1812 tarihinde Üsküdar'da veba salgını çıkmış, salgın özellikle bekâr odalarının bulunduğu yerlerde etkili olmuştu. Bunun üzerine bu odaların yıkılmasına karar verilmişti. Nitekim yıkım sırasında vebadan ölen çok sayıda kişinin cesedi bulunmuştu. Ölenler arasında çocuklu fahişelerin de yer alması dikkate değerdir.⁴² Yine XIX. yüzyılın sonlarında Üsküdar, Galata ve Kasımpaşa'yı etkisi altına alan kolera salgınında hayatını kaybedenler olmuştu. Olaya dâhiliye, sıhhiye, bahriye ve zaptiye nezaretleri müdahale ederek zararlarını en aza indirmeye çalışmışlarsa da,⁴³ kolera'nın etkisi devam etmiş ve Üsküdar kolera hastalığının bir menba'ı haline gelmişti. Bunun üzerine Kavak İskelesi yakınlarındaki beylik fırınının ve beylik selh-hânesinin (mezbaha) başka bir yere taşınması için uygun bir yer bulunması, beylik fırını yakınlarındaki baraka şeklindeki amele evlerinin de yıkılarak, bölgenin karantinaya alınması şehir emanetinden istenmişti. Böylece kolera hastalığının daha fazla yayılmasının önlenmesi düşünülmüştü.⁴⁴

Alınan Tedbirler

Üsküdar'da düzeni bozan ve halkın güvenliğini tehdit eden kişilerin önemli bir bölümü şehir dışından gelenlerdi. İşsiz-güçsüz ve başıboş bir hayat yaşayarak başkasının sırtından geçinen ve serseri olarak adlandırılan, dilenci, yankesici, külhanbeyi gibi bazı gruplar zamanla çapul, soygun, hırsızlık, gasp ve fuhûş gibi çeşitli suçlara bulaşarak düzeni ve güvenliğini zedelemekteydiler. Dışarıdan gelerek herhangi bir işte çalışmayanlar çoğunlukla başta bekâr odaları olmak üzere hanlarda ve dükkânlarda barınmaktaydılar.⁴⁵ Bunlarla ilgili olarak alınan önemli tedbirlerden biri, kefalete bağlanmaları şeklindeydi.⁴⁶ Ancak daha da önemlisi, bunların kontrol altında tutulmaları gereği idi. Bunun için sayılarının bilinmesine ihtiyaç vardı. Bu maksatla dönem dönem sayımlar yapılarak bu kişilerin nüfusunda meydana gelebilecek değişiklikler takip edilmekteydi. Sayımlarda bu kişilerin nüfusları, ne işle meşgul oldukları, kefillerinin kimler olduğu belirlenirdi. Yapılan sayımlarla ilgili ayrıntılar defterlere kaydedilirdi.⁴⁷ “Kadıköy ve Üsküdar ve Dolmabahçe'den Boğaziçi sevâhili iki taraflu kavaklara varınca zikirat-ı mahallerde kain dekâkin ve hanlar ve bekâr odaları ve bahçeler ve müste'cirleri ve iskelelerinde olan hamalları ve kayıkçıyan taifesinin mecmu'u hal Serbostanyan hasseten azimetlü ağa kulları tarafından maiyet ben-degiye tayin kılınan Hassa Hasekilerinden Mehmet Ağa ve Veli Ağa ve Halil Ağa ve Mustafa Ağa kulları marifetiyle ve maruf çakeri ile ber mentuk emr-i Âli Hazret-i Cihandarî mahal be mahal yegân be yegân yoklanup tefhiz ve tahrir olunmağla yer ve kefil bulunup kefile rapt olunan kesanın defteridir ki ber vech-i müfredat zikr ve beyan olunur” şeklinde başlayan bir defterde isimleri yazılı kişilerle ilgili çeşitli ayrıntılar yer almaktadır.⁴⁸ Buna göre defterde bu kişilerin isimleri ile birlikte nereli oldukları, Kadıköylü Halil, Konyevî Hüseyin, Erzurumî Bostancı Süleyman, Tokadî Oğlu Mehmet gibi ifadelerle belirtilmiştir. Söz konusu kişilerin kefalet durumlarına da “mesûm oğluna kefildir”, “merkumlar birbirlerine kefil olup merkumlara dahi mahalle imamı Ahmet Efendi kefildir”, “merkum kalfasına kefil olup merkuma dahi komşu mahalle imamı Mehmet Efendi kefildir” şeklinde ifadelerle yer verilmiştir. Defterde, bekâr odalarında kalanların isimleri ve sayıları da yer almıştır. “Kadıköy Hamamı odahâ” ve benzeri ifadelerle buralarda kalan kişilerin sayıları ve diğer bilgilerinin kaydedildiği defterin sonunda, “mecmu'-u nefer 10,790 kişidir” bilgisi yazılıdır.⁴⁹ Yalnızca bir defterde on binden fazla kişinin kayıtlı bulunması ve bu defterin, İstanbul'un sadece bazı semtlerinde yaşayan kişileri kapsıyor olması, başkentte on binlerce başıboş insan yaşadığı anlamına gelmektedir.⁵⁰

Alınan tedbirlerden biri de başıboş gezip herhangi bir işte çalışmayan ve kefil olmayan kişilerin, şayet taşradan gelmişler ise memleketlerine geri gönderilmeleri idi.⁵¹ Üsküdar'da düzeni bozan olayların ciddi boyutlara varması bazı özel tedbirlerin alınmasını da gerekli kılmıştır. Bu kapsamda halktan yardım alınması veya halkın gönüllü desteği gündeme gelmekteydi. Üsküdar'da rezil takımının *darb ve te'dibi* için Üsküdar esnafı müracaat ederek hükümetten izin

istemmiş ve daha önceki dönemlerde yapılan bir uygulama yeniden yapılmış, mahalle imamlarından da istifade edilerek esnafa izin verilmesi kararlaştırılmıştı.⁵²

Güvenlik tedbirlerinin artırılması ve bu tedbirlerin uygulanmasında gereken hassasiyetin gösterilmesinin sıklıkla tembih edilmesi de suçu önleme maksadına yönelikti.⁵³ Ancak alınan tedbirler suç işlemeyi tamamen ortadan kaldıramamıştır. Bütün tedbirlere rağmen suça bulaşan insanlar olmakta, bu da düzeni bozmaktaydı. Bu sebeple daha radikal tedbirlere ihtiyaç duyulmaktaydı. İşlenen suçun çeşidine ve büyüklüğüne bağlı olarak çeşitli cezalara başvurulmuş olması, düzeni ve toplumun huzurunu temin etmek için düşünülmüştü. Bu kapsamda en çok uygulanan cezalar hapis, sürgün, prangaya vurma, palangabentlik, küreğe konulma, kalebentlik ve nihayet idam cezasıydı. Bunun yanında devlet görevlileri için uygulanan cezalardan biri de görevden alma idi.

XVIII. yüzyılın son çeyreğinden XIX. yüzyılın sonlarına kadar Üsküdar'da en yaygın olarak işlenen suçlar, hırsızlık, soygun, gasp, adam yaralama ve öldürme ile gayr-ı ahlâkî suçlardı. Bu suçlara çeşitli cezalar verilmekteydi. Hırsızlık, soygun, gasp gibi suçları işleyenlerin bir kısmının bu iş için Üsküdar dışından gelenler oldukları görülmektedir.⁵⁴ Hatta ülke dışından gelerek çeşitli suçlar işleyen ve cezalandırılanlar mevcuttu.⁵⁵ Hırsızlık suçunda yapılan uygulama, çalınan malın geri alınarak sahibine iadesi ve hırsıza çeşitli cezalar verilmesiydi. Bu cezalar daha çok palanga cezası, prangaya vurma,⁵⁶ kürek cezası, hapis cezası⁵⁷ ve sık olmamakla birlikte idam cezasıydı. Bireysel suçların cezası nispeten hafifti. Bunun yanında çete denebilecek tarzda oluşumların içinde yer alarak çeşitli suçlar işleyenlere verilen cezalar daha ağırdı. Cezanın ağır olmasına etki eden başka bir faktör de suçluların sabıka durumuydu. Üsküdar'da Madenci Hacı Mustafa'nın parasını çalmaya çalışırken yakalanan ve sabıkalı olduğu tespit edilen Kasımpaşalı İbrahim ile eyleminde kendisine yardım eden arkadaşlarına altışar ay palanga cezası verilmişti.⁵⁸ Görüldüğü gibi sabıka, suça teşebbüste dâhi cezanın daha ağır olmasının bir gerekçesi olmuştur. Birden fazla kişinin malını çalan, dolayısıyla hırsızlığı bir meslek edindiği izlenimi uyandıran ve çaldığı malın tamamını veya bir kısmını harcamış olanlara verilen ceza daha ağırdı. Mesela iki ayrı kişinin değişen miktarlarda paralarını çalan ve bu paranın bir kısmını harcamış olan Üsküdarlı Basmacı Salih'ten, ancak elinde kalan miktar para geri alınabilmiş, bu sebeple kendisine, bir sene süreyle pranga cezası verilmiş ve cezasının bitiminde de kefil göstermesi mecburiyeti getirilmişti.⁵⁹ Cezanın süresi suçun karakterine ve büyüklüğüne bağlı olarak değişmekteydi. Üsküdar'da sağda solda *geşt ü gûzar* iden, haydutluk yapan, dolayısıyla güvenliği bozanlar, hayat tarzları gereği aynı zamanda hırsızlık soygun ve benzeri suçları da işlemekteydiler. Böylelerine verilen cezalar haliyle daha ağır olmaktaydı. Bir grup zimmî bir araya gelerek haydutluk yapmış ve çeşitli yerlerden eşya çalmış veya gasp etmişken yakalanmışlar, kendilerine bir buçuk ile üç yıl arasında değişen sürelerle kürek cezası verilmiş, cezalarının bitiminde kefil gösterememeleri durumunda memleketlerine geri gönder-

ÜSKÜDAR'DA DÜZENİ TEHDİT EDEN OLAYLARA DAİR
(XVIII-XIX. YÜZYILLAR)

Osmanlı'da başıbozuklar
(Gravürlerle
Türkiye IV/I)

ilmelerine de hükmedilmmişti.⁶⁰ Yukarıda ifade edildiği gibi bireysel suçların cezası daha hafifti. Üsküdar'da bir debbağın meşinlerini çalan Lefter'in, çaldığı meşinlerin kendisinden alınarak sahibine verilmesi şartıyla altı ay süreyle prangaya vurulması bu duruma bir örnektir.⁶¹

Üsküdar'da gasp suçunu işleyenlerin karakter yapıları dikkate değerdir. Bunlar daha çok devletin kendilerine sağlamış olduğu gücü kötüye kullanan kişiler ile kaba güce sahip, eşkıya denebilecek insanlardı. Bu kimselerin taşkınlıklarını önlemek için çeşitli tedbirler düşünülmüştü. Esnafı haraca bağlayan *tebdil çukadarlarının* taşkınlıkları araştırılmış ve suçlu buldukları için işten el çektiler ve yerlerine başka kişilerin atanması kararlaştırılmıştı.⁶² Özellikle kalyoncular Üsküdar için ciddi bir tehditti. Bunlar ellerindeki silahlarla adeta terör estirmekte idiler. Sağa sola ateş ederek korku salmakta ve bu yolla halkın malını gasp ederek kendilerine fiziki zararlar vermekteydiler. Kalyoncuların şekavetlerinin arttığı dönemlerde tedbirler de yoğunlaşmaktaydı. Bunlar için düşünülen tedbir, öncelikle kaptanlarına gereken ikazların yapılması, bunun

sonuç vermemesi durumunda donanmayla ilişkilerinin kesilerek Üsküdar'dan def edilmeleri şeklindeydi.⁶³ Devlet hizmetinde çalıştığı halde eşkıyalık yoluyla düzeni bozanlar, Üsküdar'da huzursuzluğun ortaya çıkmasına sebep olmaktadır. Halkın malını ve parasını zorla ellerinden alan Çopur Mustafa'nın şehir dışına çıkarılmayıp hapsedilmesi, Üsküdar sakini olmasından kaynaklanmıştı. Mekânının yıkılmasına karar verilmesi ise muhtemelen cezasının bitiminde, barınmasının zorlaştırılmak istenerek, şehri terk etmesini sağlama düşüncesinin bir sonucuydu.⁶⁴

Eskiden devlet hizmetinde bulunan ancak halihazırda görev yapmayan ancak üniformasını sırtına geçirerek halkın malını gasp edenlere de rastlanmaktaydı. Üsküdar sakinlerinden, eskiden kavvâslık yapmış olan Kadri'ye bu suçtan dolayı süresiz olarak kürek cezası verilmişti.⁶⁵ İlginç suçlardan biri de, günümüzde de sıklıkla karşılaşıldığı gibi, vakıf veya devlet malını gasp edip bir süre sonra bu arazilere sahip çıkmak veya en azından bu arazilerin kendilerine satılmasına devleti mecbur etmektir. Bir grup zimmînin vakıf arazisini işgal ederek, bu arazinin bir süre sonra kendilerine satılmasını temin etmeye dönük eylemleri söz konusu arazinin tahliyesi ile sonuçlanmıştı.⁶⁶ Bu olayın günümüzdeki benzer eylemlerden farkı söz konusu kişilerin amaçlarına ulaşamamış olmasıydı. Günümüzde özellikle büyük şehirlerde bu tür eylemlerin genellikle gâsıbların lehine sonuçlanması dikkate değerdir. Zorbaların hedef tanımayan davranışları çoğu kez sonuç almamasına rağmen geçici de olsa şehrin güvenliğini tehdit etmekte ve sosyal hayatı olumsuz etkilemektedir. Üsküdar'da Nikoli ve Mihail isimli iki zimmînin işletmekte oldukları dükkânlarının ellerinden alınmak istenmesi, devletin müdahalesine yol açmış ve eylem hedefine ulaşamamıştı.⁶⁷

Soygun, hırsızlık, gasp gibi suçlarda olduğu gibi Üsküdar'da düzeni tehdit eden olaylar arasında önemli bir yer işgal eden adam yaralama ve öldürme suçlarının da bir kısmını ülke dışından gelmiş olanlar işlemekteydi. Özellikle Yunanistan, Avusturya, İran, Karadağ gibi yerlerden gelenlerin sayıları azımsanamayacak derecedeydi. Bu ülkeler içinde ilk sırayı Yunanistan almaktaydı.⁶⁸ Ancak söz konusu suçların çoğunu Osmanlı vatandaşları işlemekteydi. Soygun, hırsızlık, gasp gibi suçlarda olduğu gibi bu tür suçları işleyen Osmanlı vatandaşlarının önemli bir kısmının muvazzaf veya görevde olmayan askerler olması dikkate değerdir. Bu suçların önlenmesi için alınan güvenlik tedbirleri yanında, suçun işlenmesi durumunda bir yaptırım uygulanması da suçun tekrarını önlemeye yönelikti. Suçluların yakalanamadığı durumlarda güvenlik tedbirleri artırılarak sonuç alınmaya çalışılırdı. Bu kapsamda Üsküdar'da gece boyunca devriye görevi yapan güvenlik güçleri, olaylardan kısa sürede haberdar olmaktadır. Meydana gelen adli olaylar rapor edilerek, yapılan işlemler ayrıntılı bir şekilde raporlara yazılırdı.⁶⁹ Bunun yanında özellikle askerlerin bulaştığı suçların tekrarını önlemek için komutanlarına gereken ikaz yapılırdı.⁷⁰ Üsküdar'ın Toptaşı semtinde isimleri tespit edilemeyen birkaç topçu neferatı ile yeniçeri ocağı mensuplarından Kara Mahmud'un, aralarındaki tartışmanın kavgaya

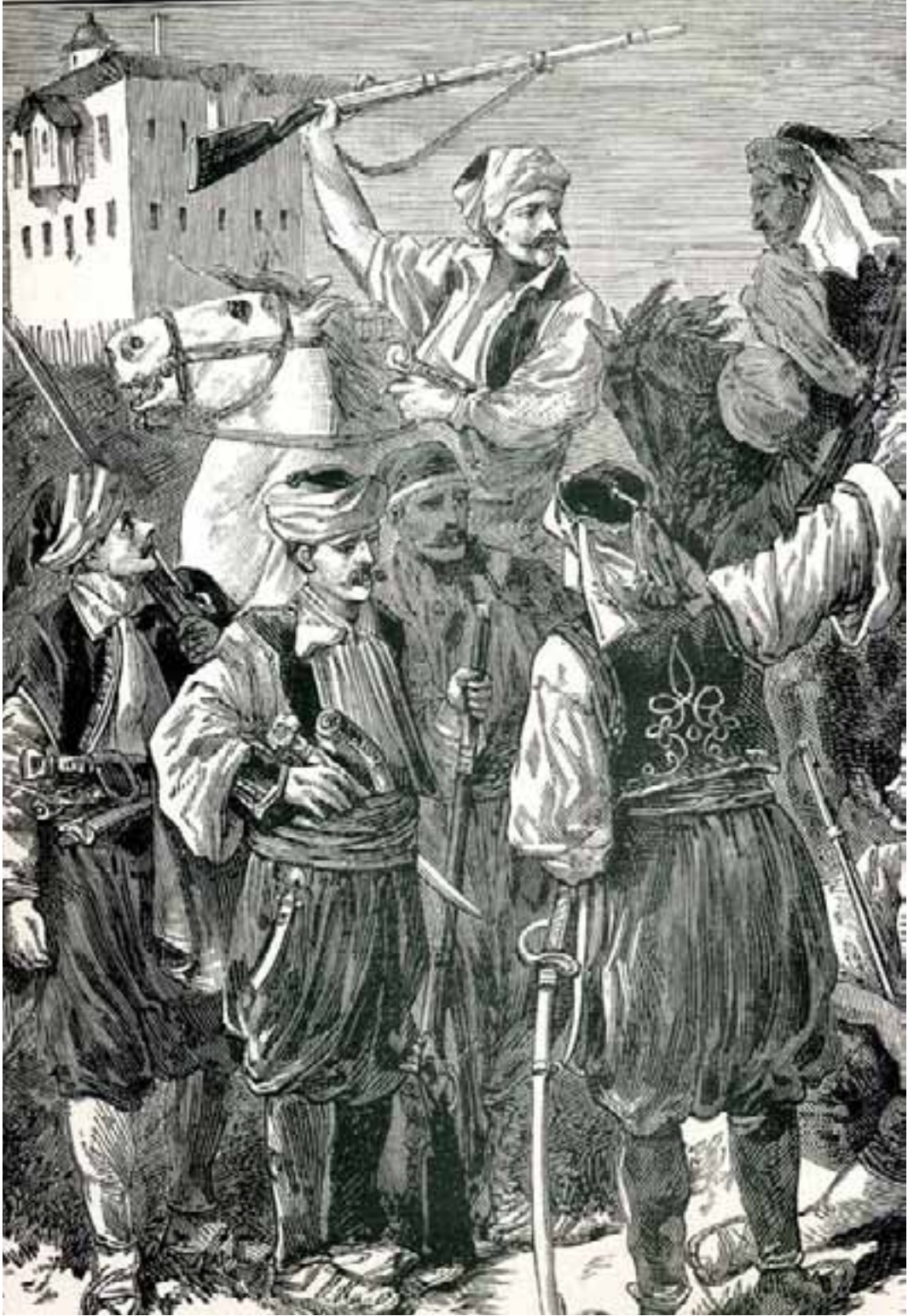
dönüşmesi sonucunda Kara Mahmud'un, bıçakla birkaç yerinden yaralanması olayında suçular yakalanmamış ancak yeniçeri ağası *münasib vecihle* ikaz edilmişti.⁷¹

Adam yaralama olaylarına, suçun ağırlığına göre çeşitli cezalar verilerek caydırıcılık ön plana alınmıştır. İstanbul, Beyoğlu ve Üsküdar'da dört sene boyunca meydana gelen suçlar ile ilgili ayrıntıların yer aldığı bir defterde, adam yaralama olaylarına, çoğunluğu dört sene olmak üzere iki ila altı sene arasında değişen cezalar takdir edildiği bilgisine yer verilmiştir.⁷²

Adam öldürme olaylarında da olayın sebeplerine bağlı olarak çeşitli cezalar verilirdi. İlk anda sürgün edilen Üsküdar sakinlerinden şakî Kara Bayraktar daha sonra idam edilmişti.⁷³ Yine bir kadını yaralayan ve birini de öldüren Kunduracı İsmail'in iskele başında asılarak idam edilmesi kararlaştırılmıştı.⁷⁴ Ancak adam öldürme olaylarının hepsine idam cezası verilmemekteydi. Bir arşiv belgesinde yer alan bilgilere göre, adam öldürme suçunu işleyen mahkûmların yalnızca bir kısmına idam cezası verilmişti. Buna göre bu suçu işleyenlere idam cezasının yanında ortalama 10-15 sene arasında değişen hapis cezaları verilmişken, bazılarına daha kısa süreli cezalar uygun görülmüştü. Müebbet hapis cezası alan mahkûm sayısı sadece birdi. İstanbul'daki hapishanelerde olup adam öldürme suçlarını işleyenlerin bir kısmı, cezalarını tamamlamak üzere başta Rodos adası olmak üzere çeşitli yerlere gönderilmişlerdi. Adam öldürme suçundan hüküm giyenlerden firar edenler olması ise ilgi çekici bir konudur.⁷⁵

Üsküdar'da toplumun huzurunu bozan ve düzeni tehdit eden gayr-ı ahlâkî olayların önüne geçmek için Osmanlı idaresi çeşitli tedbirler almış ve bu kapsamdaki suçlara bazı yaptırımlar uygulamıştır. Özellikle bekâr odaları bu tür suçların yoğun olarak işlendiği yerlerdendi. Haliyle bu odalar yoğun şikâyetlere konu olmaktadır. Buralara gereken müdahaleler yapılarak tahkikatın *mu'temed adamlar* (güvenilir kişiler) eliyle yapılmasına özen gösterilirdi.⁷⁶ Bunun sebebinin, görevlilerin işi savaştırmaya ihtimalleri olduğu düşünülmektedir. Bekâr odalarında yakalanan kişiler, şayet asker iseler ilgili yerlere, kadınlar da Subaşı'ya teslim edilirdi.⁷⁷

Yetkililerin asıl hedefi suçun işlenmesine engel olmaktı. Bunun için önceden çeşitli tedbirler alınırdı. Donanma askerlerinin Üsküdar'a gelmelerine bir iki gün kala bekâr odalarına fahişeler dolmaya başlamaktaydılar. Bunu engellemek için baskınlar yapılırdı. Ancak baskınların önceden haber alınması yüzünden genellikle bu kişiler kaçmayı veya saklanmayı başararak yakalanmaktan kurtulurlardı.⁷⁸ Buna rağmen baskınların sıklıkla yapılması, tam olarak sonuç vermemekle beraber, suçun işlenmesine belli oranda engel olabilmekteydi. Donanma askerlerinin şehirde buldukları sırada, bu odalara fahişelerin dolmasını engellemek, dolayısıyla buralarda gayr-ı ahlâkî faaliyetlerin önüne geçmek için, askerler Üsküdar'dan ayrılıncaya kadar, fahişelerin toplanarak gözetim altında tutulmaları bir çare olarak düşünülmüştü.⁷⁹ Ancak gayr-ı ahlâkî suçların önüne tam olarak geçilememişti. Tedbirler, bekâr odalarının denetimi ile sınırlı değildi. Buraların denetim altında tutulması, ahlaksızlık yapanların

Osmanlı'da
zabitler
(Gravürlerle
Türkiye IV/1)

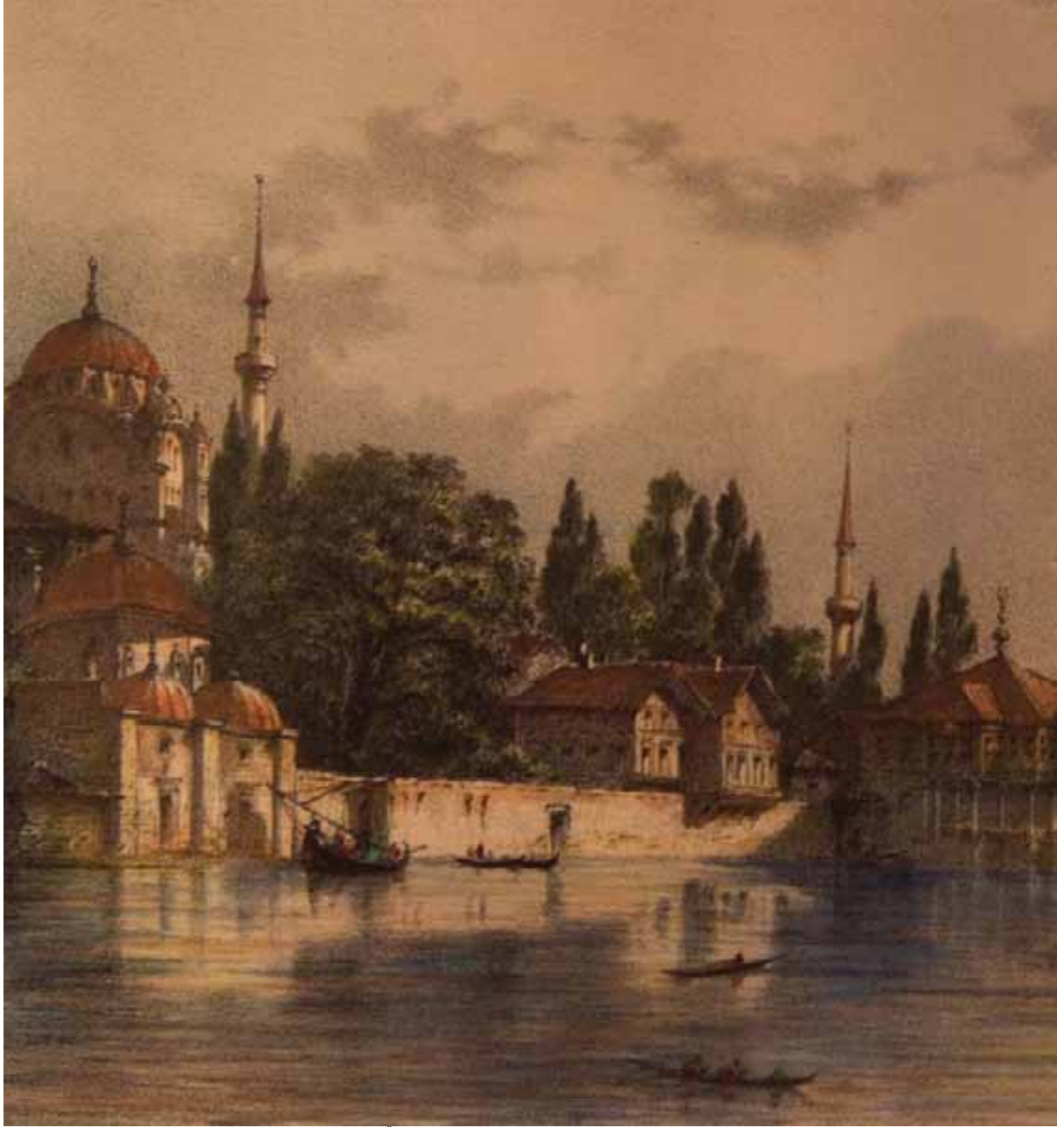
faaliyet sahalarını daraltmışsa da sorunu tam olarak ortadan kaldıramamıştır. Hatta han ve odaların yıkılarak suçluların buralarda barınmalarının bu yolla engellenmesi dahi düşünülmüştü.⁸⁰ Bu durum özellikle adı geçen mekânların yakınlarındaki mahalle sakinleri için çok önemliydi. Bu yüzden söz konusu mekânların yıkılması talebi zaman zaman onlardan gelmekteydi. Mahalle sakinleri hanların ve odaların yıkılarak burada barınanların uzaklaştırılmalarını istemişlerdi.⁸¹

Bütün tedbirlere rağmen ahlaksızlığın önüne geçilememiştir. Suça meyilli kişilerin suç mekânı bulabilecekleri düşüncesinden hareketle, bu aşamada yapılabilecek başka bir şey de, suçluların takip edilerek cezalandırılmaları yoluna gidilmesiydi. Nitekim Üsküdar'ın Kuzguncuk köyünde bir bahçede uygun vaziyette yakalanan sekiz fahişe önce hapse atılmış, akabinde Bursa'ya sürgün edilmişlerdi.⁸² Yine Üsküdar'da serseri surette gezerek düzeni tehdit eden on fahişenin Bursa'ya sürgün edilmeleri de şehrin huzurunu sağlamaya yönelik bir tedbir olarak uygulanmıştı.⁸³ Üsküdar'daki Balaban İskelesi'nde bulunan bekâr odalarında suçluların barındığı ve fuhuş yapıldığı yolundaki şikâyetler üzerine buradaki odalar Bostancıbaşı tarafından yıktırılmıştı. Bir sene sonra şehirde veba salgını çıkınca, bunun sebeplerinden birinin bekâr odaları olduğu hükmüne varılmıştı. Yıkılmaları sırasında vebadan ölen pek çok kişinin cesedi ve çocuklu fahişelerle karşılaşmış olması⁸⁴ bekâr odalarının kötü şöhretinin aslında sebepsiz yere oluşmadığını göstermektedir.

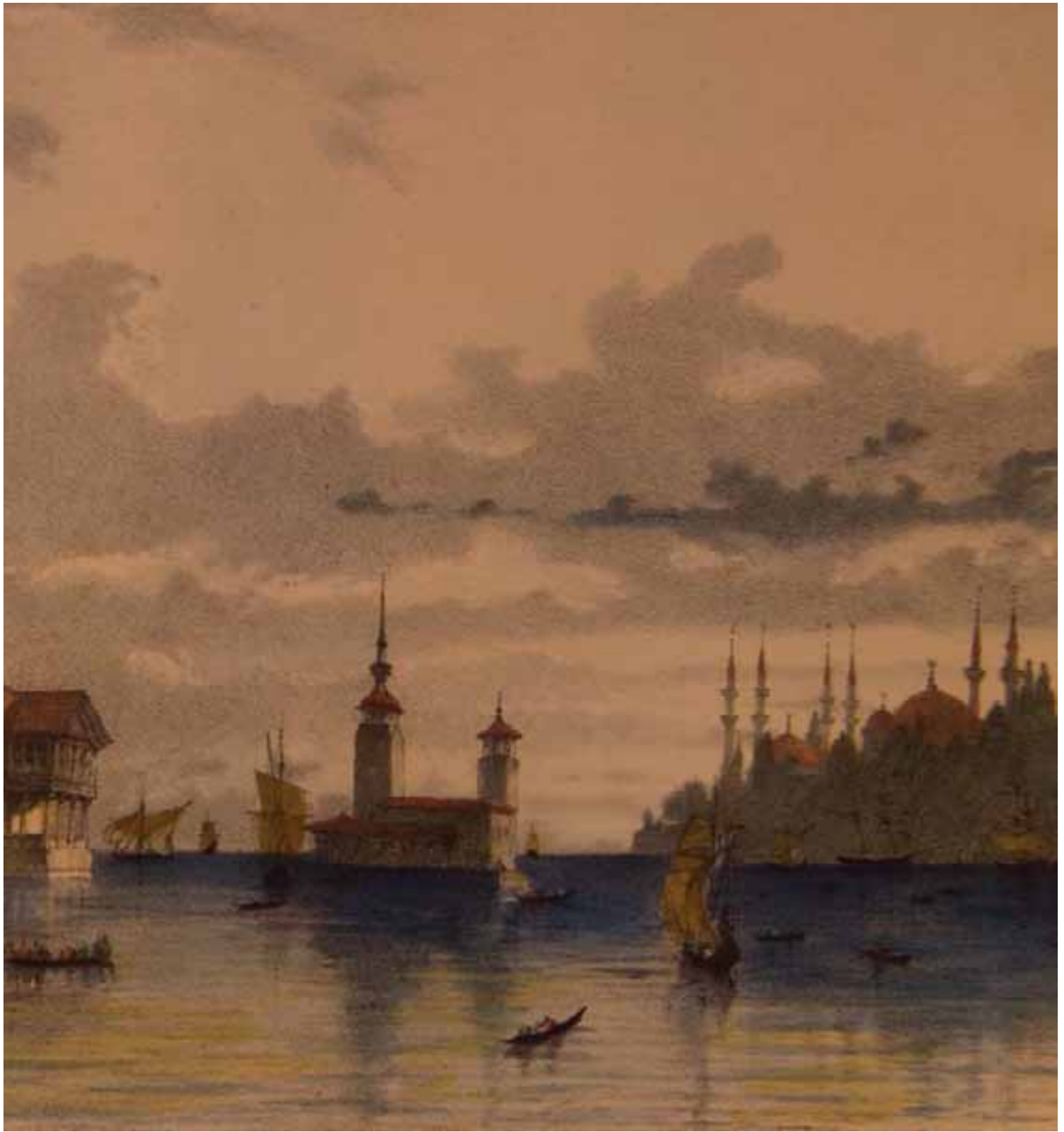
Karşılaşılan Güçlükler

Üsküdar'da XVIII. yüzyılın son çeyreğinden XIX. yüzyılın sonlarına kadar düzeni tehdit eden olayların önlenmesi için çeşitli tedbirler alınarak uygulanmıştır. Bütün çabalara rağmen suç teşkil edecek olaylar tamamen önlenmemiştir. Bunun en önemli sebeplerinden birisi devletin içinde bulunduğu durumdu. Bilindiği gibi söz konusu dönemde Osmanlı Devleti sosyal, ekonomik, kültürel, askeri ve siyasi alanlarda oldukça zayıflamıştı. Bu durumun, toplumun hayatına yansımaları kaçınılmaz olmuştur. Başkent İstanbul'da düzenin bozulmasında bu etkenlerin önemli rolü olduğu muhakkaktır. Üsküdar'ın bu genel gidişattan çok etkilendiği anlaşılmaktadır. Devletin kurulu düzeni muhafazada zaafiyete düşmesi, bir otorite boşluğunu gündeme getirmişti. Bunun dışında özel bazı aksamaların olduğu da dikkatlerden kaçmamaktadır.

Üsküdar'da düzeni tehdit eden olayların meydana gelmesindeki en önemli faktör asker ocaklarının bozulması ve disiplinsiz davranışlarıydı. Özellikle yeniçeri askerleri ile donanma askerlerinin çeşitli olaylara karıştıklarına ve düzeni en çok tehdit eden kesimler olduklarına dair çok sayıda arşiv belgesi mevcuttur. Bu belgelerden anlaşıldığı kadarıyla, bütün çabalara rağmen bu kişiler kontrol altına alınamamaktaydılar.⁸⁵

Flandin'in tasviri ile XIX. yüzyıl Üsküdar'ından bir kesit

Üsküdar'da düzeni tehdit edenlerin önemli bir kısmı şehir dışından gelenlerdi. Herhangi bir işte çalışmayıp başboş gezenlerin veya geçerli bir mazereti olmayanların şehirde barınmaları yasaktı.⁸⁶ Bir şekilde şehre gelerek barınmaya başlayanların kaldıkları yerler genellikle bekâr odaları ve hanlardı. Ancak kefil olmayanların buralarda barınması kanunen mümkün değildi. Aksamaların başında kefalet uygulaması gelmekteydi. Çünkü han veya bekâr odalarının sahipleri bu kişilere kanunsuz bir şekilde veya rüşvet karşılığı kefil olma-
taydılar. Ya da bu kişiler birbirlerine kefil olarak kanunî vecibelerini şeklen yer-
ine getirmiş olma-
taydılar.⁸⁷ Bu durumda kefalet uygulamasından istenen ver-
imin alınması imkânsız hale gelmiş olma-
taydı.

Üsküdar'da düzeni sağlamak için alınan tedbirlerden biri de serseri olarak addedilen işsiz-güçsüz kimselerin, şehre gelmelerinin olabildiğince engellenmesi, gelmiş olup elinde tezkeresi olmayanların memleketlerine geri gönderilmeleri şeklindeydi. Bu konuda da çeşitli istismarlar meydana gelmekteydi. Bir arşiv kaydında Eyüp, Galata ve Üsküdar'daki bekâr odalarında ve hanlarda kalan serserilerin memleketlerine gönderilmeleri gerekirken, devlet görevlilerinin ihmallerinden dolayı gönderme işleminin yapılamadığından bahisle, bekâr odalarında barınacak yer kalmadığı dile getirilmiştir. Dolayısıyla toplum düzeninin bozulmasında doğrudan rolleri olan kesimlerden biri de bu görevlilerdi⁸⁸. Dışarıdan İstanbul'a gelmek isteyenlere taşra yöneticilerinin engel olması gerekirken bu konuda çeşitli aksamalar meydana gelmekteydi. Bu yöneticilerin bazıları gelmek isteyenlere rüşvet karşılığı göz yumduklarından, şehre her kesimden insan gelmekteydi.⁸⁹ Yine esnafın kanunsuz işlerine, rüşvet karşılığı müsaade eden görevliler olduğu bilinmektedir. Bu kapsamda, meyhane ve koltuklar dışında içki satılması yasak olmasına rağmen bazı devlet görevlileri, rüşvet karşılığında ve çeşitli adlar altında paralar almak suretiyle içki yasağına göz yummuşlardı.⁹⁰ Bunun bir sonucu olarak yürürlükteki yasağın uygulanmasının imkânı ortadan kalkmıştı. Devlet görevlilerinin işlerini yeterince ciddiye almamaları veya savsaklamaları da, tedbirlerden beklenen sonucun elde edilememesine yol açmıştı.⁹¹

Üsküdar'da düzeni sağlama konusunda karakolhaneler büyük bir öneme sahipti. Bu kurumlar, özellikle başta ahlaksızlıklar olmak üzere geceleri işlenmesi daha kolay olan çeşitli suçların önlenmesinde önemli bir fonksiyon icra etmekteydiler.⁹² Ancak güvenlik görevlilerinin sayısının yetersiz olduğu dönemlerde güvenliğin zayıflaması ve düzenin bozulmaya başlaması kaçınılmaz hale gelmekteydi. Çünkü güvenlik görevlilerinin sayısal yetersizliği olayların artmasına yol açmaktaydı. Zabıtların tayini için talepte bulunulması bu açığı kapatmaya dair bir tedbir olarak düşünülmüştü.⁹³ Üsküdar'da güvenlik tedbirlerinin ve görevlilerinin yetersizliğini ortaya koyan çeşitli belgeler mevcuttur. Bu kapsamda hapishanede bulunan ve dört yıl zarfında, aralarında idam mahkûmlarının da bulunduğu hükümlülerden on birinin firar etmiş olması, hapishanelerin de yeterince korunamadığını göstermektedir.⁹⁴ Diğer aksamalarla beraber bu eksiklik de Üsküdar'da toplumun huzurunu bozan davranışların ortadan kaldırılmasının önündeki en büyük engelleri meydana getirmişti.

Sonuç

XVIII. yüzyılın son çeyreğinden XIX. yüzyılın sonlarına kadar Üsküdar'da düzeni tehdit eden çeşitli olaylar meydana gelmiştir. Bu olayları, soygun, hırsızlık, yol kesme, gasp, adam yaralama ve öldürme ile gayr-ı ahlâkî davranışlar olarak sıralamak mümkündür. Devletin içinde bulunduğu şartlarla bağlantılı olarak meydana gelen otorite boşluğu başta olmak üzere, birçok sebepten kaynaklanan bu olaylarda, çeşitli kesimlerden insanların rolü olduğu görülmektedir. Bu kesimlerin en önemlisi bazı asker ocaklarının mensupları idi. İşlenen suçların çoğunluğunda bu kişilerin doğrudan veya dolaylı etkilerinin olması oldukça ilgi çekicidir. Bunun yanında Üsküdar'da, ülke içinden ve dışından gelerek olaylara karışan insanlar ve yerli halktan bazı kimseler de düzeni tehdit etmekteydiler. Devlet görevlilerinden bazıları da suçun oluşmasına veya işlenmesine zemin hazırlayan davranışlar sergilemişlerdir. Suç mekânlarına bakıldığında ise bekâr odalarının ve hanların başta geldikleri görülür. Buralarda, çoğunluğu dışarıdan gelenler olmak üzere işsiz-güçsüz ve suça meyilli kişiler barınmaktaydı. Dolayısıyla bu mekânlarda çeşitli suçların işlenmesinin şartları oluşmuş olmaktadır. Buralarda özellikle gayr-ı ahlâkî olayların sıklıkla meydana geldiği dikkatlerden kaçmamaktadır.

Üsküdar'da düzeni tehdit eden olayların önüne geçmek için çeşitli tedbirler alınarak uygulanmıştır. Bu tedbirlerden birisi, şehre dışarıdan gelmeye çalışanların olabildiğince engellenmesiydi. Bekâr odalarında barınanların sayıma tabi tutularak kontrol altında bulundurulmaya çalışılması ve buralarda kalanların kefalete bağlanmaları da uygulanan önemli tedbirlerdendi. Bunun yanında yetersiz de olsa, güvenlik tedbirlerinin alınması, suçun meydana gelmesine engel olunması düşüncesinin bir sonucuydu. Ancak suçun işlenmesinin engellenemediği durumlarda çeşitli yaptırımlar gündeme gelmiştir. İşlenen suçlara verilen cezalar hapis, sürgün, kalebendlik, prangaya vurma, kürek cezası ve idam cezasıydı. Ancak bütün tedbirlere ve cezai müeyyidelere rağmen incelenen dönemde Üsküdar'da düzen tam olarak sağlanamamıştır.

Düzenin sağlanması konusunda yeterli başarının elde edilememesinde, devletin gücünün zayıflamış olmasının yanında, çeşitli istismarların da etkisi büyük olmuştur. Ancak asker ocaklarının disiplinsizliği bu bozulmada ve başarısızlıkta ayrıcalıklı bir role sahiptir. Özellikle donanma askerleri, topçu birliklerinin mensupları ve lağvedilinceye kadar yeniçeri ordusu askerleri genelde İstanbul'da, özelde Üsküdar'da güvenliğin bozulmasının temel sorumluları arasında yer almışlardır. Bekâr odalarının yeterince denetim altında tutulamaması, kefalet uygulamasındaki aksamalar, memleketlerine gönderilmesi gereken kişilerin gönderilmelerinde yaşanan sıkıntılar, suç işleme oranını yükselten unsurlar olmuştur. Bazı devlet görevlilerinin ihmalleri ve görevlerini kötüye kullanmaları da düzeni tehdit eden olayların önüne geçilememesinde önemli bir faktör olarak karşımıza çıkmaktadır.

DİPNOTLAR

- ¹ Hut, “Üsküdar’da Tarihi Yer Adları”, *II. Üsküdar Sempozyumu Bildirileri-I*, s. 161, 1577-1578 tarihinde Sadrazam Zekeriyya Efendi tarafında yapılan sayımda İstanbul’un nüfusuna dair istatistikler de ortaya çıkmıştır. Söz konusu sayım için bk. Zeki Arıkan, “Şeyhülislâm Zekeriyya Efendi’nin İstanbul Sayımı (985/1577-1578)”, *Tarih Boyunca İstanbul Semineri (29 Mayıs-1 Haziran 1988) Bildirileri Ayır Basım*, Edebiyat Fakültesi Basımevi, İstanbul 1989, s. 39-57. İstanbul’un 1500-1927 tarihleri arasındaki nüfusu için bk. *Osmanlı İmparatorluğu’nun Ve Türkiye’nin Nüfusu (1500-1927)*, Tarih İstatistik Dizisi, (haz. Cem Behar), Ankara 1996, II, 67-83.
- ² Demirtaş, “Göçü Önlemek İçin Alınan Tedbirler”, *EKEV-33*, s. 201.
- ³ *BOA, Y (Yıldız). PRK (Perakende). ZB-1/60*, 13 L 1297/19 Eylül 1880.
- ⁴ *BOA, HAT (Hatt-ı Hümayun)-21/1013*, 29 Z 1202/30 Eylül 1788.
- ⁵ *BOA, HAT-11/431*, 29 Z 1202/30 Eylül 1788.
- ⁶ **Kalyoncu**: Her sene donamanın denize çıkmasından evvel muayyen bir kısım kazalardan, kalyonlarda yalnız sefer sırasında hizmet etmek üzere toplanan bahriye efradına verilen isimdir. Sefer sonunda kalyoncular tekrar memleketlerine dönerlerdi. bk. Midhat Sertoğlu, *Osmanlı Tarih Lûgati*, İstanbul 1986, s. 170.
- ⁷ ...Kalyoncu taifesi seferliyiz diyu piştov atmak ve bazen herkesi soymak ve belki telef etmek misillu bi-edeb-âne hareketleri mesmû’umdur”. Bkz. *BOA, HAT-19/861*, 29 Z 1202/30 Eylül 1788.
- ⁸ *BOA, HAT-272/15968*, 29 Z 1203/20 Eylül 1789.
- ⁹ “Üsküdar sakinlerinden ve kalyoncu neferatından olan Çopur Mustafa nam kimesne beş-on kadar fahişe ile kendü hallarinde olmayup daima ahali arz olan kimesnelere teâdi ve ebnâ-yi sebilin (yolcuların) ellerinden şalları ve kiselerinden akçelerini alup ibadullahın emn ve rahatları meslub olmağla Üsküdar ahalisinden yüz elliden mütecaviz ahali arz-ı kemineler mezbur Çopur Mustafa’yı ve refiklerinden bazılarını mahkemeye ihzar ve mezbûr Çopur’un te’dibini istid’a’ eylediklerinden ve eşkiya-yı merkumun sakin oldukları hanın dahi hedmiyle fi-mâba’d âsûde-hal olmalarını ahali-yi merkume lisanen ifade ve niyaz itmek ricasında olduklarından el-yevm mezbûr Çopur ve üç nefer refiki mahpus itdüklerinden Üsküdar Kadısı efendi dâileri bir kıt’a ilamında ve Bostancıbaşı Ağa kulları bir kıt’a takirinde inha iderler.” bk. *BOA, HAT-197/9861*, 29 Z 1205/29 Ağustos 1791.
- ¹⁰ *BOA, HAT-1270/49211*, 29 Z 1236/27 Eylül 1821.
- ¹¹ *BOA, İ. DH (İrade Dahiliye)-62/3095*, 09 CA 1258/19 Haziran 1842.
- ¹² *BOA, İ. DH-61/3040*, 11 CA 1258/21 Haziran 1842.
- ¹³ “Üsküdar ve Beyoğlu ve sair mahallerde geşt ve güzâr itmekde oldukları bil-istihbar ahz ve girift olunarak bab-ı zaptiyyeye götürülmüş olan İvracalı İlya ve Samakolu Pavli ve Şehirköylü Niko ve Rako ve Silivri’li Sariyani Yanko ile izân buyrulan Soko veled-i Ağnat ve Berkofçalı Yevan veled-i Üstiytan ve Norekolu Petro veled-i Todorî nam şahıslar bila tahaddî müslimen haydutluk itmek üzere geşt ve güzâr..” ederlerken güvenlik görevlileri tarafından yakalanarak göz altına alınmışlardı. Bkz. *BOA, A. MKT (Sadaret Mektubî Kalemî). MVL (Meclis-i Vâlâ)-67/12*, 09 R 1270/09 Ocak 1854. Arşiv belgelerinde olduğu gibi mahkeme kayıtlarında da Gayrimüslimlerin tanımlanması benzerdir. Mesela, Dimitri veled-i Simon vs. bk. Nevzat Erkan, “XVIII. Yüzyılda Şer’iye Sicillerine Göre Üsküdar’da Müslim-Gayrimüslim İlişkileri (1700-1712)”, *V. Uluslararası Üsküdar Sempozyumu Bildirileri-I*, s. 122.
- ¹⁴ *BOA, C. ZB-89/4417*, 19 M 1227/03 Şubat 1812.
- ¹⁵ *BOA, A. MKT. MVL-67/12*.
- ¹⁶ *BOA, A. MKT -139/73*, 12 Ş 1267/13 Haziran 1861.
- ¹⁷ *BOA, A. MKT. NZD (Sadaret Mektubî Kalemî Nezaret Ve Devair) -67/79*, 20 S 1269/02 Aralık 1852.
- ¹⁸ *BOA, A. MKT-140/72*, 17 Ş 1267/18 Haziran 1851.
- ¹⁹ *BOA, A. MKT. NZD-64/72*, 29 M 1269/12 Kasım 1852. İlginç hırsızlık olaylarına da rastlanmaktaydı. Bir talebenin mushaf-ı şerifini çalan şahıstan, çaldığı mushafın geri alınmasına ve kendisinin de hapsedilmesine karar verilmişti. bk. Aynı belge.

- ²⁰ BOA, A. MKT. NZD-90/16, 07 Z 1269/11 Eylül 1853.
- ²¹ BOA, C. MLY (Maliye)-318/13099, 29 z 1300/31 Ekim 1883.
- ²² BOA, HAT-1270/49211, 29 Z 1236/27 Eylül 1821.
- ²³ BOA, C. ZB -17/806, 29 ZA 1241/05 Temmuz 1826.
- ²⁴ BOA, C. ADL (Adliye)-21/1254, 30 M 1274/18 Eylül 1857.
- ²⁵ BOA, A. MKT. MVL-112/6, 29 R 1276/26 Kasım 1859.
- ²⁶ BOA, Y. PRK. ZB-12/73, 25 CA 1311/04 Aralık 1893.
- ²⁷ BOA, A. MKT. MHM (Mühimme Kalemî)-484/8, 20 R 1296/12 Nisan 1879.
- ²⁸ Y, PRK. ZB-1/52, 23 Ş 1297/31 Temmuz 1880.
- ²⁹ “Mevk’i-i me’muriyet-i acizi hapishanesinde mevcut bulunan resâne miktarı otuz beş nefere balığ olduğuna dair hapishane me’muru tarafından tanzim ve i’ta kılınan iş bu defter-i sabık emr ve irade-i âliy-i cenab-ı nezaretpenahilerine imtisalen ba-tasdik takdim kılındı.” bk. Y, PRK. ZB-1/52.
- ³⁰ BOA, Y. PRK. ZB-1/60.
- ³¹ BOA, HAT-11/431. Bu konuda ayrıca bk. BOA, HAT-21/1013.
- ³² Gelen emr-i şerif üzerine Kaptan Paşa gece on bir buçukta tebdil-i kıyafetle Üsküdar’da Balaban İskeleyi yakınlarındaki bekâr odalarını basmış ve odanın birinde bir kalyoncu ile bir fahişeyi yakalamış, fahişeyi Subaşı’ya, kalyoncuyu da hapsedilerek cezalandırmak üzere kalyoncu kışlasına götürüp teslim etmişti. bk. BOA, HAT-11/433, 29 Z 1202/30Eylül 1788.
- ³³ Kaptan Paşa böyle bir baskın sırasında fahişeleri ve kalyoncuları *ale-l teshir* (ele geçirme, zapt etme) etmek üzere içeri girdiğinde bir ihtiyar kadın ile yedi sekiz ihtiyar ve *amel-mânde* (iş göremez durumda olan) kalyoncuyla karşılaşmıştı. Kadını Subaşı’ya, kalyoncuları da kalyoncu kışlasına nakil ve iskân eden Kaptan Paşa, operasyondan sonuç alamamıştı. Aksine Kaptan Paşa tarafından söz konusu odalara tebdil-i kıyafet gönderilen adamların şahit oldukları üzere kalyoncular kısa bir süre sonra üçer beşer kişilik gruplar halinde yeniden odalara dolmaya başlamışlardı. bk. BOA, HAT-19/911, 29 Z 1203/20 Eylül 1789.
- ³⁴ Ahmet Eken, “Oteller Öncesinde İstanbul: Osmanlı’da Hanlar Ve Bekâr Odaları”, *İD (İstanbul Dergisi)*, sy. 57 (İstanbul 2006), 101.
- ³⁵ BOA, HAT-13/496, 29 Z 1203/20 Eylül 1789.
- ³⁶ **geşt ü güzâr**: gezme, gezip tozma. Belgede geçen bu ifadedden, söz konusu kadınların Üsküdar’da mukim olmayıp, muhtemelen mesleklerini seyyar olarak icra edenler oldukları izlenimi edinilmektedir.
- ³⁷ Bursa’ya sürgün edilmeleri kararlaştırılan kadınların isimleri ve memleketleri şöyle idi: Gelibolulu Nefise, Üsküdar’dan Nefise, Üsküdar’dan Telnuh, Üsküdar’dan Hediye, Beşiktaşlı Emine, Beşiktaşlı Munise, Tekfurdağlı Fatıma, Edirnekapılı Zeliha, Edirnekapılı Habibe, Bülbüldereli Ayşe, Bülbüldereli Emine. bk. BOA, C. ZB-87/4322, 15 Ş 1208/18 Mart 1794.
- ³⁸ BOA, C. ZB-60/2995, 25 L 1204/08 Temmuz 1790.
- ³⁹ BOA, HAT-181/8222, 29 Z 1204/09 Eylül 1790.
- ⁴⁰ BOA, C. ZB-34/1675, 12 C 1226/04 Temmuz 1811, Eken, Osmanlı’da Hanlar Ve Bekâr Odaları”, *İD-57*, s. 101.
- ⁴¹ BOA, Y. PRK. ASK-93/51, 10 M1311/03 Ağustos 1892.
- ⁴² Eken, “Osmanlı’da Hanlar Ve Bekâr Odaları”, *İD-57*, s. 101.
- ⁴³ BOA, A. MKT. MHM-591/14, 01 RA 1311/11 Eylül 1893.
- ⁴⁴ Kavak İskeleyi yakınlarında bulunan beylik fırınında Binbaşı Rifat Efendi ile doktor Nikoli tarafından müştereken tutulan raporda, söz konusu fırının binasının fenni şartları haiz olmadığı ve halen adeta bir hastalık kaynağı olduğu ve fırının içinde kolera vakasının zuhur ettiği, hamurhanesinin ekmek imaline uygun olmadığı, fırındaki unun içinde yabancı maddeler bulunduğu, yine o civarda bulunan beylik selhânesinin (mezbaha) de sıhhi şartları taşımadığı için hastalık yaydığı, dolayısıyla bu selhânenin de başka bir yere taşınması gerektiği, beylik fırını yakınlarındaki baraka şeklindeki amelehânelerin de koleranın etkisi altında bulunduğu, bu yüzden söz konusu barakaların yıkılmasının gerekli olduğu, ayrıca bölgenin karan-

- tinaya alınmasının da şart olduğu dile getirilmişti. Bu rapor hıfz üs-sıhha komisyonu kararı ile de desteklenerek gereği için şehir emanetine gönderilmişti. bk. *BOA, A. MKT. MHM-593/3, 02 CA 1311/11 Kasım 1893.*
- ⁴⁵ *BOA, C. DH-81/4044, 26 Z 1206/15 Ağustos 1792.* Ayrıca bk. Demirtaş, “Göçü Önlemek İçin Alınan Tedbirler”, *EKEV-33*, s. 207.
- ⁴⁶ Demirtaş, “Göçü Önlemek İçin Alınan Tedbirler”, *EKEV-33*, s. 202, 203, 208.
- ⁴⁷ Mehmet Demirtaş, “XVIII. Yüzyılda Osmanlıda Bir Zümrenin Alt-Kültür Grubuna Dönüşmesi: Külhanbeyleri”, *Atatürk Üniversitesi Soysal Bilimler Enstitüsü Dergisi (AÜSBED)*, VII/1 (Erzurum 2006), s. 129.
- ⁴⁸ *BOA, A. DVN (Sadaret-Divân- Beylikçi Kalemî)-899, 19 M 1207-07 R 1207/06 Eylül 1792-22 Kasım 1792.*
- ⁴⁹ *BOA, A. DVN-899, Demirtaş, “Külhanbeyleri”, AÜSBED-7/1, s. 130.*
- ⁵⁰ Demirtaş, “Külhanbeyleri”, *AÜSBED-7/1*, s. 130.
- ⁵¹ *BOA, C. ZB-9/428, 05 B 1206/29 Şubat 1792.* “İstanbul ve havalisinde vakı’ han ve dükkân ve bekâr odaları ve medrese ve cami-i şerif ve kayyımhane ve sair mahallerde ve mutavattın esnaf ve bekâr ve bazı serseri kimesnelerin tahrir ve tespit olunup kefilleri olmayanların memleketlerine gönderilmek için kemâ-kân kayıtları havi takdim olunan” defterde geçen kemâ-kân ifadesi, kefillsiz olanların memleketlerine gönderilmesi uygulamasının eskiden beri devam ettiğini göstermektedir. *BOA, A. DVN-852, S 1220/Mayıs 1805.* Ayrıca bk. Demirtaş, “Külhanbeyleri”, *AÜSBED-7/1*, s. 131.
- ⁵² *BOA, HAT-679/33126, 29 Z 1227/03 Ocak 1813.*
- ⁵³ *BOA, HAT-679/33129, 29 Z 1228/23 Aralık 1813.*
- ⁵⁴ *BOA, A. MKT. NZD-64/72, BOA, C. ZB-89/4417.*
- ⁵⁵ *BOA, Y. PRK. ZB-1/60.*
- ⁵⁶ **Pranga:** 1286/1869 tarihli Askeri Ceza Kanunu’nda mevcut bir cezadır. Prangabendlik cezası denilen bu ceza, mahkûmların ayaklarına halkalarıyla beraber iki okka yüz dirhem ağırlığındaki demirin bir ipe beline bağlı olduğu halde takılması suretiyle tatbik olunurdu. Bunlar ayakları demirli olduğu halde askeri binalarda, istihkâm işlerinde ve kışlalarda *hıdemat-ı şakkada* (ağır hizmetlerde) kullanılırlardı. bk. Mehmet Zeki Pakalın, *Osmanlı Tarih Deyimleri Ve Terimleri Sözlüğü*, İstanbul 1983, II, 781.
- ⁵⁷ Hırsızlık suçlarına verilen cezalar, suça bağlı olarak değişmekteydi. Çeşitli suçların yanı sıra hırsızlık suçundan da hüküm giyenlerin yer aldığı bir cetvelin incelenmesinden anlaşıldığı üzere, bu suça beş yıla kadar cezalar verilmişti. bk. *BOA, Y. PRK. ZB-1/60.*
- ⁵⁸ *BOA, A. MKT-140/72.*
- ⁵⁹ *BOA, A. MKT. NZD-64/72.*
- ⁶⁰ *BOA, A. MKT. MVL-67/12.*
- ⁶¹ *BOA, A. MKT-139/73.*
- ⁶² *BOA, HAT-21/1013.* Söz konusu tedbirin işe yaramadığı, ya da sorunu tamamen çözemediği, benzer suçların bir süre sonra tekrar etmiş olmasından anlaşılmaktadır. bk. *BOA, HAT-11/431.*
- ⁶³ *BOA, HAT-19/861, BOA, HAT-272/15968.*
- ⁶⁴ *BOA, HAT-197/9861.*
- ⁶⁵ *BOA, İ. DH-62/3095.*
- ⁶⁶ *BOA, İ. DH-61/3040.*
- ⁶⁷ *BOA, A. MKT. NZD-67/79.*
- ⁶⁸ *BOA, Y. PRK. ZB-1/60.*
- ⁶⁹ *BOA, Y. PRK. ZB-12/73.* Suçluların yakalanması için ciddi tedbirler alındığı bilinmektedir. Bu konuda bütün ilgililer adeta seferber edilmekteydi. bk. *BOA, A. MKT. MVL-112/6.*
- ⁷⁰ *BOA, HAT-181/8222, BOA, HAT-1270/49211*
- ⁷¹ *BOA, HAT-1270/49211.* Yakalanan zanlılar, çoğunlukla Üsküdar cezaevine atılarak yargılanmayı beklemekteydiler. Suçları sabit görülenlere uygun cezalar verilmekteydi. Verilen cezaların çok ağır

olmadığı anlaşılmaktadır. Bir arşiv kaydında, adam yaralama suçu işleyen bir kişinin karşı karşıya kaldığı uygulama şu şekilde ifade edilmiştir. “ Sandalcı Anasasi, müdde-i mah:1, numero: 104, Mevkuf merkum Saracî Ahmed’i harab ve cerh eylemiş olduğu sabit olduğundan kanun-u cezanın yüz yetmiş dokuzuncu maddesine nakareten icrasına tevkifen bir mah hapis ve hitam-ı müddetinde bir adet yüzlük altun kendüsünden ahz ile mecruh merkuma i’tasına...” Mahkeme masraflarının da suçlulardan alındığı bir yargılama biçiminin geçerli olduğu cezalandırma sisteminde, işlenen suçlara verilen cezaların, ceza kanunları gereği fazla ağır olmadığı görülmektedir. bk. *BOA, Y. PRK. ZB-1/52.*

⁷² *BOA, Y. PRK. ZB-1/60.*

⁷³ *BOA, C. ZB-17/806, 29 Z 1241/05 Temmuz 1826.*

⁷⁴ Hasibe isimli kadını öldüren ve Fitnat isimli arkadaşını da ağır bir şekilde yaralayan İsmail, Üsküdar’ın Yemişkapı sakinlerindendi. İsmail’in, Hasibe’nin Silivri’deki on yaşındaki oğlu tarafından kısas hükmü mucibince öldürülmesi kararı verilmiş, ancak çocuğun yaşının küçük olması sebebiyle bundan vazgeçilmişti. Hatta çocuk balığ oluncaya kadar beklenmesi dahi düşünülmüş, ancak uzun bir süre beklenmesinin uygun olamayacağı değerlendirilerek, İsmail’in Üsküdar’da iskele başında asılarak idamına karar verilmişti. *BOA, C. ADL-21/1254, 30 M 1274/18 Eylül 1857.*

⁷⁵ *BOA, Y. PRK. ZB-1/60.*

⁷⁶ *BOA, HAT-21/1013.*

⁷⁷ Bekâr odalarının müdavimlerinden olan kalyoncular yapılan baskında yakalanarak, hapsedilmek üzere kendi kışlarına, fahişeler ise Subaşı’ya teslim edilmişlerdi. bk. *BOA, HAT-11/433.*

⁷⁸ *BOA, HAT-19/911.*

⁷⁹ *BOA, HAT-13/496.*

⁸⁰ *BOA, HAT-197/9861.*

⁸¹ *BOA, C. ZB-34/1675.*

⁸² *BOA, C. ZB-60/2995.* Suça meyilli insanların mekân konusunda zorluk yaşamadığı görülmektedir. Nitekim Eski Şam Kapı Kethüdası Şerif Efendi’nin bahçesinde işret etmekte olan bir grup Yahudi kadın ve erkek, karakol nöbetçisi yüzbaşı tarafından yakalanarak binbaşıya teslim edilmişlerdi. bk. *BOA, HAT-503/24724, 29 Z 1251/16 Nisan 1836*

⁸³ *BOA, C. ZB-87/4322.* Bu tür suçlarda sürgün yeri olarak genellikle Bursa’nın kullanıldığına dair ayrıca bk. *BOA, C. ZB-4/165, 28 Z 1255/03 Mart 1840.*

⁸⁴ Eken, “Osmanlı’da Hanlar Ve Bekâr Odaları”, *İD- 57, s. 101.*

⁸⁵ Konu ile ilgili olarak bk. *BOA, C. AS-785/33254, HAT_11/431, HAT-21/1013, HAT-19/861, HAT-11/433, HAT-13/496, HAT-272/15968, HAT-19/911, HAT-181/8222, HAT-1270/49211, C. ZB-17/806, A. MKT. MVL-112/6.*

⁸⁶ Bu konuda bk. Demirtaş, “Göçü Önlemek İçin Alınan Tedbirler”, *EKEV-33, s. 206.*

⁸⁷ Demirtaş, “Külhanbeyleri”, *AÜSBED-7/1, s. 130,* Ayrıca bk. Demirtaş, “Göçü Önlemek İçin Alınan Tedbirler”, *EKEV-33, s. 209.*

⁸⁸ *BOA, C. ZB-9/428, 05 B 1206/29 Şubat 1792.*

⁸⁹ Demirtaş, “Göçü Önlemek İçin Alınan Tedbirler”, *EKEV -33, s. 212.*

⁹⁰ *BOA, C. MLY-318/13039.*

⁹¹ *BOA, HAT-21/1013.*

⁹² Üsküdar’da Kadıköy karakolhanesinde nöbetçi olan Yüzbaşı Osman, gece çevreyi dolaşırken Haydarpaşa’da, köprüünün ilerisinde bulunan eski Şam Kapı Kethüdası Şerif Efendi’nin konağının bahçesinde, gayri nizami bir durum olduğunu fark ederek içeriye gözetleyince, bahçede içki alemine dalıp uygunsuz vaziyette bulunan bir grup Yahudi kadın ve erkeğe isabet etmiş ve kendilerini tutuklayarak binbaşıya teslim etmişti. Bkz. *BOA, HAT-503/24724.*

⁹³ *BOA; HAT-679/33129.*

⁹⁴ *BOA, Y. PRK. ZB-1/60.*

Üsküdar'da Özel Bir Eğitim Kurumu Füyûzât-ı Osmâniye Mektebi

DR. RIFAT GÜNALAN

Marmara Üniversitesi

Osmanlı Devleti dış ve iç dinamiklerin etkisiyle Tanzimat sonrasında kurumlarında köklü yenilikler yapmak zorunda kalmış ve yenilik çabaları zamanla eğitim ve öğretim kurumlarını da içine almıştır. Bu değişimin sonucu olarak medrese usûlü eğitim geri planda kalmış gerek devlet gerekse özel şahıslar eliyle yeni okullar açılmaya başlanmıştır. Hatta yabancı ülkeler tarafından müslim ve gayr-ı müslimlere hitab eden ve yabancı dille eğitim veren okulların açılmasının da yine Tanzimat sonrası dönemde yaygınlaşmaya başladığı gözlemlenmektedir. Gayr-ı müslimlerin ve Avrupalı devletlerin açtıkları okullara bir tepki olarak daha sonra Müslümanlar da çeşitli özel eğitim kurumları açmışlardır. Bu çalışmamda XX. yüzyıl başlarında bu tür özel okullar statüsünde yer alan ve hukuk mezunu Ahmed Refik Bey tarafından 19 Ağustos 1319 /1 Eylül 1903 tarihinde Üsküdar Açıktürbe'de eğitime başlayan "Füyûzât-ı Osmâniye Mektebi" incelenmiştir. Tebliğimde okulun kuruluş tarihi, yeri, mektebin sahibi, öğretmen ve öğrencileri, okutulan dersler, okulun zaman içerisinde geçirdiği değişiklikler ele alınmaya çalışılmıştır. Müslüman müteşebbisler tarafından açılan ve özel okullar arasında önemli bir yere sahip olan bu mektep hakkında, bu güne kadar ikinci el kaynaklardan bir bilgiye ulaşmak mümkün olmamıştır.

Osmanlı Devleti'nde özel okulların açılmasıyla ilgili ilk hukuki düzenlemeler 13 Cemâziyelevvel 1286/21 Ağustos 1869 târihli Maârif-i Umûmiye Nizamnâmesinin 129. maddesi ile yapılmıştır. Bu nizamnâmeğe göre özel okullar cemaatler tarafından açılırdı. Bu cemaatlerin mensupları Osmanlı Devleti teb'asından kişiler olabileceği gibi yabancı ülke teb'asına ait şahıslar da olabilirdi. Ayrıca açılacak okullar ücretli veya ücretsiz olabilmekteydi. Ücretsiz okulların masrafları ya kurucuları tarafından ya da bağlı oldukları vakıflar tarafından karşılanırdı. Osmanlı Devleti bu gibi okulların açılıp eğitim ve öğretim faaliyetlerini

sürdürebilmeleri için üç önemli şart öne sürmekteydi. Bu şartlardan birincisi öğretmenlerin Maârif Nezâreti'nden yâhut yerel maârif idaresinden şehâdetnâme almasıydı. İkincisi, bu okullarda âdâba ve devlet siyasetine aykırı ders okuturulmaması için okutulacak derslerin içeriğinin ve ders kitaplarının Maârif Nezâreti'nden onaylanmasıydı. Üçüncü şart okulların açılacağı yere göre, vilayetlerde valiliklerden, İstanbul'da Maârif Nezâreti'nden resmî ruhsat alınmasıydı. Bu üç şart tam olarak yerine getirilmedikçe özel okul açılışına ve çalışmasına ruhsat verilmezdi. Bu üç maddenin hilafına hareket edilirse okul kapatılırdı. Özel okul açanların tayin edecekleri hocaların, ellerinde mezun oldukları okulları ve mezuniyet tarihini gösteren şehâdetnâmelerin bulunması ve bu şehâdetnâmelerin de maârif idaresince tasdik edilmeleri gerekmekteydi.

Üsküdar'da kurulan Füyûzât-ı Osmâniye Mektebi de bu şartlar dâhilinde kurulmuştu. Ruhsatnâmesine göre okul, Mekteb-i Hukûk-ı Şâhâne mezunlarından Ahmed Refik Bey tarafından, Üsküdar'ın Yeniçeşme Mevki'inde ve "Füyûzât-ı Hamidiye Mektebi" ismiyle 19 Ağustos 1319/1 Eylül 1903 tarihinde kurulmuştu. Ancak mektebin adı daha sonra "Füyûzât-ı Osmâniye Mektebi" şeklinde değişmiştir.¹ Okul İbtidâî ve Rüşdî olmak üzere yani ilk ve ortaokul olarak Müslüman erkek ve kız öğrencilere hitap edecekti. Mektepte eğitim süresi toplam altı yıl olup ilk üç yılı İlkokul (ibtidâî) sonraki üç yılı da ortaokul (rüşdî) derecesinde idi.²

Okul aşağıdaki şartları gerçekleştirdiği takdirde eğitim öğretime devam edebilecekti;³

- 1- Eğitim için kullanılmasına ruhsat verilen kitapların dışında kitap kullanmamak.
- 2- Kitaplardan birisi veya bir kaçı değiştirilecek olur ise tasdik ettirilmek.
- 3-Mektebi bir mahalden diğer bir mahalle nakle ihtiyaç görür ise ilgili makama bilgi vermek.
- 4-Öğrencilerin imtihanları esnasında ve ödül dağıtım törenlerinde Maârif veyâhud hükûmet me'mûrlarından birisi hâzır bulunmak.
- 5- Her sene şehâdetnâme alıp mezun olacak öğrencilerin isimlerini içeren bir defteri Maârife göndermek.
- 6- Senede bir defa öğrencilerin devam cetvelini ma'arife göndermek.
- 7- Teftiş için gelen maârif müfettişlerine gerekli kolaylığın gösterilmesi.

6 Mayıs 322/19 Mayıs 1906 tarihli bir belge okulda görev yapan öğretim elemanlarının, personelin tâbi'iyeti ve şehâdetnâmelerini aldıkları kurumlar ve tarihlerini ayrıntılı olarak göstermektedir. Bu belgeye göre erkek öğrencilerin 16 hocası vardı. Kız kısmı öğretmenlerinin sayısı ise 6'dır. Ayrıca okulda yazı işlerinde görevli memur, bekçi ve hademe olmak üzere altı personel mevcuttu.

1906-1907 tarihinde Fuyûzât-ı Osmâniye Mektebi'nin Eğitim Kadrosu

Esâmî-i Mu'allimin (Öğretmenlerin İsimleri)	Tâhîyyeti (Uyruğu)	Şehâdetnamelerinin Mahal ve Târih-i Ahzı (Diplomalarını Aldıkları Yer ve Alış tarihleri)
Müdür ve Müessis-i Mekteb Ahmed Refik Bey	Devlet-i Aliyye	Üsküdar l'dâdîsi ve Mekteb-i Hukûk-ı Şâhâne
Ders Nâzırı Rif'atlı Esad Bey	Devlet-i Aliyye	Mekteb-i Sultânî
Tabib Yüzbaşı Fütüvvetli Osman Mahzar Bey	Devlet-i Aliyye	Mekteb-i Tıbbiye-i Şâhâne
Kur'ân-ı Kerim ve Ulûm-ı Diniye ve Arabî Mu'allimi Hâfız Mehmed Efendi	Devlet-i Aliyye	Mücâzinden
Franızca Mu'allimi Rif'atlı Mehmed Esad Bey	Devlet-i Aliyye	Mekteb-i Sultânî
Hıfzı's-Sahha Mu'allimi Tabib Fütüvvetli Mazhar Bey	Devlet-i Aliyye	Mekteb-i Tıbbiye-i Şâhâne
Hendese ve Resim Mu'allimi Yüzbaşı fütüvvetlü Hasan Bey	Devlet-i Aliyye	Mekteb-i Harbiye-i Şâhâne
Coğrafya Mu'allimi mekremetlü Ahmed Refik Bey, Müdür-i Mekteb	Devlet-i Aliyye	Mekteb-i Hukûk-ı Şâhâne
Ulûm-ı Riyâziye Mu'allimi Mülâzım-ı Evvel Fütüvvetli Hıfzı Bey	Devlet-i Aliyye	Mekteb-i Bahriye-i Şâhâne
Ma'lûmât-ı Fenniye ve imlâ ve zâtiye mülâzım-ı evvel Fütüvvetlü Talat Bey	Devlet-i Aliyye	Tüccâr, Kapudan ve Bahriye-i Şâhâne Mektepleri
Nahv-ı Osmânî ve kitâbet mu'allimi Nazmi Bey	Devlet-i Aliyye	Dârü'l-fünûn-ı şâhâne Edebiyat Şu'besi
Tarih-i İslâm ve Osmânî Mu'allimi Cevdet Bey	Devlet-i Aliyye	Üsküdar l'dâdîsi
Sarf-ı Osmânî Mu'allimi Necati Bey	Devlet-i Aliyye	Dersâ'âdet l'dâdîsi
Fârisi ve Hat Mu'allimi Tevfik Bey	Devlet-i Aliyye	Mücâzinden
İhtiyârî Musiki Mu'allimi İzzet Bey	Devlet-i Aliyye	Musika-i Hümayûndan
Sınıf-ı ibtidâiye Mu'allimi Osman Sabri Efendi	Devlet-i Aliyye	Mücâzinden
Sınıf-ı ibtidâiye Mu'allimi Sâni Yakup Efendi	Devlet-i Aliyye	Tahsili husûsîdir
İnas Kısmı (Kız bölümü)		
Müessisi mekremetlü Ahmed Refik Bey	Devlet-i Aliyye	Mekteb-i Hukûk-ı Şâhâne
Ders Nâzırı rif'atlı Mehmed Esad Bey	Devlet-i Aliyye	Mekteb-i Sultânî
Müdüre-i mekteb ve mu'allime-i ülâ ve Ahlak Mu'allimesi Aliye Hanım	Devlet-i Aliyye	Üsküdar İnas Rûşdiyesi
Mu'allime-i Sâniye Semer Hanım	Devlet-i Aliyye	Üsküdar İnas Rûşdiyesi
Dikiş ve Nakış Mu'allimesi Petr Hanım	Devlet-i Aliyye	Tahsili Husûsîdir
Mubassara ve Nakış Mu'allime Mu'âvenesi Şahzene Hanım	Devlet-i Aliyye	Tahsili Husûsîdir
Mubassır Osman ve Mehmed Efendiler	Devlet-i Aliyye	
Kapıcı İsmail Efendi	Devlet-i Aliyye	
Serhademe Mustafa Efendi	Devlet-i Aliyye	
Velbi Ağa	Devlet-i Aliyye	
Tahir Ağa	Devlet-i Aliyye	
Hacı Ali Ağa	Devlet-i Aliyye	

1906-1907 Tarihli müfredat programı incelendiğinde mektepte verilen derslerin Kuran-ı Kerim, Ulum-ı Diniye, Arapça, Fransızca, Hıfzu's-sıhha, Coğrafya, Ulûm-ı Riyâziye, Hendese, Ma'lûmât-ı fenniye ve imla, Osmanlı ve İslam Tarihi, Sarf-ı Osmânî, Nahv-i Osmânî, Kitâbet, Farsça, Hat ve Mûsikîden ibâret olduğu görülmektedir. Kız öğrencilere ahlak, dikiş ve nakış derslerinin hanım hocalar tarafından verildiği de anlaşılmaktadır.

Ders veren hocaların mezun oldukları okullar dikkate değerdir. Mesela Hıfzu's-sıhha dersini Mekteb-i Tıbbiye-i Şâhâne mezunlarından Tabip Yüzbaşı Osman Mazhar Bey; Fransızca'yı Mekteb-i Sultânî mezunlarından Mehmed Esad Bey, Coğrafya dersini mektep müdürü Ahmed Refik Bey; Ulûm-ı Riyâziye derslerini Mekteb-i Bahriye-i Şâhâne mezunlarından Hıfzı Bey; Hendese ve Resim derslerini Mekteb-i Harbiye-i Şâhâne mezunlarından Yüzbaşı Hasan Bey; Nahv-i Osmânî ve Kitâbet derslerini Dârü'l-fünûn-ı Şâhâne Edebiyat Şubesi mezunlarından Nazmi Bey; Müzik dersini Musika-i Hümâyûn mezunlarından İzzet Bey vermektedir. Bütün bu sayılan hocaların alanlarında uzman olduğu ve dönemin en prestijli okullarından mezun olduğu anlaşılmaktadır. Bazı dersleri ise idâdî mezunları vermektedir: İslam ve Osmanlı Tarihi dersleri Üsküdar İdâdisi mezunlarından Cevdet Bey, Sarf-ı Osmânî dersi Dersa'âdet İdâdisi mezunlarından Necati Bey tarafından verilmektedir. Din derslerini ise gerekli icâzete sahip olan ve "mücâzînden" denilen hocalar vermektedir. Bunlar arasında; Kuran-ı Kerim, dinî ilimler ve Arapça derslerinin Hâfız Mehmed Efendi, Farsça ve hat derslerinin ise Tevfik Bey tarafından verildiği görülmektedir. Kız öğrencilere ders veren hanım hocalar ise Üsküdar İnas Mektebi mezunudur.

Okul II. Meşrutiyet döneminden itibaren bazı mâlî sorunlarla karşılaşmaya başlamıştır. 1909 tarihli bir belgeye göre Füyûzât-ı Osmâniye Mektebi'nin bütçesinde on bin kuruşluk önemli bir açık ortaya çıkmıştı. Bu açığın kapatılabilmesi için Veliahd Yusuf İzzeddin Efendi'nin himayesi altında bir ödül töreni düzenlenmesi ve bu tören münasebetiyle bazı öğrencilerin sünnetlerinin yapılması planlanmıştır. Ayrıca Ahmed Refik Bey'in okula gelir sağlamak için bu tören esnasında gündüz erkeklerle, gece de kadınlara bir tiyatro gösterisi düzenlemek istediğini, Maârif-i Umûmiye Nezâret-i Celîlesi'nden izin talebinden anlamaktayız.⁴ Maârif Nezâreti'nin tiyatro oyununa ve biletlerin basılıp satılmasına izin verdiğini ise 6 Şevval sene 1327 ve fi 8 Teşrîn-i evvel sene 1325/21 Kasım 1909 tarihli İstanbul Vâlisi Mahmud Şerif tarafından yazılan belgeden anlamaktayız.⁵

Daha sonra bu mâlî kriz aşılmış olmalı ki Ahmed Refik Bey'in İbtidâî ve Rüşdî olarak açılan Mekteb-i Füyûzât-ı Osmâniye'nin eğitim ve öğretim faaliyetlerine başlamasından 8 yıl sonra, yani 1911 yılında Üsküdar'da leylî (gece) ve idâdî (lise) eğitim veren bir okulun bulunmayışı, okulun bulunduğu mevkî'in ve okul binasının eğitim ve öğretime uygunluğu gerekçelerini öne sürerek idâdî ve leylî bölümlerinin açılması talebini içeren bir dilekçeyle 9 Eylül 1911 tarihinde Maârif Nezaretine başvurduğu görülmektedir.⁶

1911-1912 Eğitim ve Öğretim Yılına Ait Eğitim ve Öğretim Kadrosu

Üsküdar'da Açıkürbe'de kâ'in Fuyuzât-ı Osmaniye Mektebi'nin küşâd edilecek f'dâdî kısmı bey'et-i ta'limiyesi		
Esâmî-i Durus (Derslerin İsimleri)	Esâmî-i Muallimîn (Öğretmenlerin İsimleri)	Mezun oldukları Tarih
Ma'lûmat-ı Medeniye ve Hukûkiye	Mekteb-i Hukûk me'zunlarından Ahmed Refik Bey	[1]319
Akâid-i Diniye	Ders-i İsm bocalarından ve mücâzinden faziletli Şadık Efendi	
Hisâb	Kulçî f'dâdîsi mu'alliminden, Mekteb-i Harbiye me'zunlarından İsmail Hakki Bey	[1]312
Hesâse	Kulçî f'dâdîsi mu'alliminden, Mekteb-i Harbiye me'zunlarından İsmail Hakki Bey	[1]312
Müsellesât	Kulçî f'dâdîsi mu'alliminden, Mekteb-i Harbiye me'zunlarından İsmail Hakki Bey	[1]312
Târîh-i Umûmî	Dürrü'l-fünûn Edebiyat Şu'besi me'zunlarından İsmail Nihad Bey, Nümüne İttihad Müdürü	
Târîh-i Osmani	Dürrü'l-fünûn Edebiyat Şu'besi me'zunlarından İsmail Nihad Bey	
Coğrafya	Dürrü'l-fünûn Edebiyat Şu'besi me'zunlarından İsmail Nihad Bey	
Hayvânât	Tabib Miralaylığı'ndan mütekâ'id Doktor İzzetli Besim İbrahim Bey	[1]300
Tabakât	Tabib Miralaylığı'ndan mütekâ'id Doktor İzzetli Besim İbrahim Bey	[1]300
İlm-i Eyyâ	Tabib Miralaylığı'ndan mütekâ'id Doktor İzzetli Besim İbrahim Bey	[1]300
Fransızca	Mekteb-i Sultânî me'zunlarından Esad Bey	[1]308
Lisân	Dürrü'l-fünûn Edebiyat Şu'besi me'zunlarından İsmail Nihad Bey	[1]327
Edebiyat-ı Osmani	Dürrü'l-fünûn Edebiyat Şu'besi me'zunlarından İsmail Nihad Bey	[1]327
Kitâbet-i Husûsiye ve Resmiye	Dürrü'l-fünûn Edebiyat Şu'besi me'zunlarından İsmail Nihad Bey	[1]327
Usul Dersleri	Mekteb-i Hukûk me'zunlarından Bahaddin Bey, terkesesi görülmüştür.	[1]322
İktisâd	Mekteb-i Hukûk me'zunlarından Bahaddin Bey	[1]322
Resim	Mekteb-i Harbiye'den me'zun Binbaşı rıf'atlı Ahmed Bey	
Mihanik [Mekanik]	Kulçî f'dâdî-i Askerîsi mu'allimlerinden Mekteb-i Harbiye'den me'zun İsmail Hakki Bey	
Kozmografya	Kulçî f'dâdî-i Askerîsi mu'allimlerinden Mekteb-i Harbiye'den me'zun İsmail Hakki Bey	
Fârsî	Ulûm-ı Arabiye ve Hattiyeye'den me'zun Abdülkadir Efendi	
Arabî	Ulûm-ı Arabiye ve Hattiyeye'den me'zun Abdülkadir Efendi	
Hüsûn-i Hat	Ulûm-ı Arabiye ve Hattiyeye'den me'zun Abdülkadir Efendi	
Hikmet	Tabib Miralaylığı'ndan mütekâ'id Doktor İzzetli Besim İbrahim Bey	
Kimya	Tabib Miralaylığı'ndan mütekâ'id Doktor İzzetli Besim İbrahim Bey	
Hıfzu's-sıhha	Tabib Miralaylığı'ndan mütekâ'id Doktor İzzetli Besim İbrahim Bey	

Bu dilekçe üzerine Maârif-i Umûmiye Nezareti okuldaki öğrenci kapasitesinin öğrenilmesi ve okul binâsının sağlamlığı hakkında bir inceleme yapılması için Şehremâneti'ne müracaatta bulunmuştur.⁷

Bu yazı üzerine Şehremaneti mektep hakkında inceleme yapmış ve Üsküdar'ın Açıktürbe mevki'inde bulunan Füyûzât-ı Osmânî Mektebi'nin yeni ve boyalı olduğunu, on altı oda, iki salon, büyük mükemmel bir bahçesi bulunduğunu, binanın sağlam olduğunu ve üç yüz (gündüzlü) nehârî ve elli (geceli) leyli olmak üzere toplam 350 öğrenci kapasiteli olduğunu 26 Muharrem [1]330 ve 3 Kânûn-ı Sâ-nî [1]327/16 Ocak 1912 tarihli raporu ile Maârif Nezâreti'ne bildirmiştir.

Maârif Nezareti, Mekteb-i Fuyûzât-ı Osmaniye'de ders verecek hocalar ve mektebin o zamanki durumunun incelenmesi amacıyla bir teftiş heyeti tayin etmiştir. Teftiş heyetinin yaptığı incelemeler neticesinde, okulun idâdî ve leyli kısımlarının açılması için ruhsatın yenilenmesinde bir mahzur olmadığı ifade edilmiştir. Maârif Nezareti, İstanbul Valiliği ve mektep sahibi Ahmed Refik Bey arasındaki yazışmalardan mektep çatısı altında idadi ve leyli bölümlerinin açılması için gerekli şartların sağlandığı 11 Mart sene 1328/24 Mart 1912 tarihli bir yazışma evrâkından anlaşılmaktadır⁸.

Mekteb-i Füyûzât-ı Osmâniye Mektebi'nin İdâdî ve Leyli kısımlarında ders verecek hocalar ile bu hocaların mezun oldukları okullar, görev yaptıkları diğer kurumlar ile mezuniyet tarihlerini "Üsküdar'da Açıktürbe'de kâin Füyûzât-ı Osmâniye Mektebi'nin küşâd edilecek İdâdî kısmı hey'et-i talîmiyesi" başlıklı bir belgeden öğrenmekteyiz. Bu belgeye göre İdadi ve leyli kısımlarında verilecek dersler; Ma'lûmât-ı Medeniye ve Hukûkiye, Akâid-i Dîniye, Hisâb, Hendese, Müsellesât, Târih-i Umûmî, Tarih-i Osmânî, Coğrafya, Hayvânât, Tabakât, İlm-i Eşyâ, Fransızca, Lisan, Edebiyat-ı Osmânî, Kitâbet-i Husûsiye ve Resmiye, Usul Defteri, İktisad, Resim, Mihanik, Kozmografya, Fârisî, Arabî, Hüsn-i Hat, Hikmet, Kimya ve Hıfzu's-sıhha şeklinde sıralanmaktadır.

Dersleri veren öğretim görevlilerinin verdikleri dersler ile mezun oldukları okullar incelendiğinde: Hisab, Hendese, Müsellesât gibi matematik dersleri ile Mihanik ve Kozmografya derslerini Kuleli İdâdîsi hocalarından Mekteb-i Harbiye mezunu İsmail Hakkı Bey'in, Târih-i Umûmî, Târih-i Osmânî, Coğrafya, Edebiyât-ı Osmânî, Kitâbet-i Husûsiye ve Resmiye ile Lisan derslerini Nümûne-i İttihad mektebinin müdürü olan ve Darü'l-fünûn Edebiyat Şubesi mezunlarından İsmail Nihad Bey'in, Hayvânât, Tabakât, İlm-i Eşyâ, Hikmet, Kimya ve Hıfzu's-sıhha derslerini Tabib Miralaylığ'ından emekli olan Doktor Besim İbrahim Bey'in, Usul Defteri ve İktisad derslerini Mekteb-i Hukûk mezunlarından Bahaddin Bey'in, Fârisî, Arabî ve Hüsn-i Hat derslerini ise Ulûm-ı Hattiye ve Arabiye'den mezun Abdülkadir Efendi'nin vereceği görülmektedir. Ma'lûmât-ı Medeniye ve Hukûkiye dersini mektebin sahibi ve işletmecisi olan ayrıca hukukçu olması hasebiyle Ahmed Refik Bey'in, Akâid-i Diniye dersini Ders-i âmm hocalarından ve mücâzinden Sâdık Efendi'nin, Resim dersini Mekteb-i Harbiye'den mezun Binbaşı Ahmed Bey, Fransızca dersini ise Mekteb-i Sultânî mezunlarından Esad Bey'in vereceği görülmektedir.

Ders veren hocalardan İsmail Hakkı Bey ve Binbaşı Ahmed Bey'in muvazzaf subay olması, Besim İbrahim Bey'in de askeriyeden emekli olması, muvazzaf ve emekli askerlerin özel okullarda ders verdiklerini göstermesi açısından önemlidir. Mekteb-i Füyûzât-ı Osmâniye Mektebi'nin idâdî ve leylî kısımlarının açılmasından yaklaşık iki yıl sonra Üsküdar'da çıkan bir yangında mektep tamamen yanmış ve Doğancılar'da kiralık bir binaya taşınmıştır. Mektep için zor günler bu yangından sonra başlamış mektep bütçesindeki açık sebebiyle okul için lazım olan birçok ders malzemesinin satın alınması ve tedariki konularında sıkıntılar yaşanmıştır. Bir miktar ders malzemesi şahsi gayretlerle satın alınmasına rağmen matematik ve fen dersleri için lazım olan aletler ile özellikle kız öğrencilerin eğitim ve öğretimlerini uygulamalı olarak gördükleri halıcılık, aşçılık, nakış ve dikiş sınıfları için gerekli aletler ile sıra, masa gibi mektebin temel ihtiyaçlarının önemli bir kısmı sağlanamamıştır. Bütün bu ihtiyaçların giderilmesi için 10142 kuruşa ihtiyaç duyulmaktadır. Mektebin eğitim açığı ise 8820 kuruş olup Refik Bey bu açığın kapatılması için Maârif-i Umûmiye Nezâreti'ne 25 Haziran sene 1329 ve fî 3 Şaban sene 1330/8 Temmuz 1913 tarihinde başvurur. İhtiyaç duyulan paranın "Mekâtib-i Husûsiye İkrâmiye" tertibatından karşılanması talep edilmiş ancak bu fondaki paranın tamamen harcanmış olması sebebiyle talep edilen paranın verilmesinin mümkün olmadığı "Maârif-i Umûmiye Nezâret-i Taliye Dâiresi" tarafından Refik Bey'e bildirilmiştir.⁹

Yardım talebine ait dilekçe ve yazışmalardan okulun ihtiyaç malzemeleri ve bütçe açıkları hakkında ayrıntılı bilgi edinilebilmektedir.¹⁰ Ayrıca bu belgelerden 1328-1329/1912-1913 eğitim ve öğretim döneminde mektepte beş yüz öğrencinin eğitim gördüğü ve özellikle kız öğrenciler için aşçılık, halıcılık gibi derslerin uygulamalı olarak öğretildiği de anlaşılmaktadır. Ancak bu öğrencilerin kız ve erkek öğrenci olarak sayıları, hangi bölümlerde kaç öğrencinin bulunduğu bilinmemektedir. 1914 ve sonrasına âit belge ve bilgilere rastlanılmaması I. Dünya Savaşı yıllarında mâlî krizler sebebiyle okulun kapanmış olabileceğini düşündürmektedir.

Ekler:

Ek:1

Mekâtib-i Müslime ve Gayr-ı Müslime ve Ecnebiye'ye Mahsûs Ruhsatnâme-i Resmîyedir¹¹

Liva: Üsküdar

Mevki ve Mahalle: Üsküdar'da Yeniçeşme'de

Numarası:11

Mektebin İsmi: Fuyûzât-ı Hamidiye Mektebi

Nev'î: Nehârî, Zükûr ve İnâsa Mahsûs

Mektebin Derecesi: İbtidâî ve Rüşdî

Şart-ı Te'sîsi: Maârif-i Umûmiye Nizamnâmesi ahkâmına ve mekâtib-i Rüşdiye ve İbtidâiye ta'lîmâtlarına tevfi-k-i hareket olunmak.

Târih-i Küşâdı: 19 Ağustos [1]319/1 Eylül 1909

Müddet-i Tahsîliyesi: Üçü Rüşdiye ve Üçü İbtidâî sınıflardan müteşekkîl olmak üzere altı senedir.

Mü'essisinin isim ve şöhreti ve tabî'iyeti: Mekteb-i Hukûk-ı Şâhâne me'zûnlarından mekremetlü Ahmed Refik Bey

Tedrîsine ruhsat verilen kütüb ve resâil: Mekâtib-i resmîyede tedrîsi meşrût olan kütüb ve resâil okutulacaktır.

Esâmî-i müellifîn:

Mahal ve târih-i tab'ı:

Küttâbın muharrer olduğu lisan:

“Bâlâda muharrer mahalde mekteb küşâd etmek için Devlet-i aliyye teb'asından mü'essis mekremetlü Ahmed Refik Bey şerâ'it-i nizâmiyeyi hâ'iz olduğu icrâ etdirilen tedkîkât ve muhâberât-ı resmîyeden anlaşılmiş olmağla evvelâ tadrîsine ruhsat verilen kitablâr hâricinde diğêr bir kitab tadrîs olunmamak sâniyen kitablardan birisi veyâhud bir kaç tbedîl edilecek olur ise tasdîk etdirilmek sâlisen mektebi bir mahalden diğêr bir mahalle nakle ihtiyâç görür ise merci'ine ma'lûmât vermek râ-bi'an talebenin hîn-i imtihânlarında ve tevzî'-i mükâfât resimlerinde Maârif veyâhud hükûmet me'mûrlarından birisi hâzır bulunmak hâmisen her sene mezkûr

mektebden şehâdetnâme alarak çıkacak talebenin esâmîsini mübeyyin bir defteri verilmek sâdisen senede bir def'a olarak şâkirdânın devâm cedveli itâ edilmek sâbi'an Maârif müfettişlerinin mektebe hîn-i vürûdunda teshîlât-ı lâzime irâ'e olunmak ve zahr-ı ruhsatnâmede muharrer yüz yirmi dokuzuncu madde ahkâmına müdür ve mü'essisler ve mu'allimler harfiyen tâbi' olmak üzere işbu ruhsatnâme itâ kılındı".

Fî 6 Mayıs sene 322/19 Mayıs 1906, Meclis-i kebîr-i Maârif 1288 (mühür)

Ek: 2

Înâs-İbtidâi ve Rüşdî

Füyûzât-ı Osmâniye Mektebi

Üsküdar Açıkürbe

Aded

35

Maârif-i Umûmiye Nezâret-i Celîlesi Cânib-i Âlisine

Devletlü Efendim Hazretleri

Bâ-ruhsatnâme-i resmiye mü'essisi ve müdürü bulunduğum Üsküdar'da Açıkürbe'de kâ'in "Füyûzât-ı Osmâniye" mektebi zükûr ve inâsa mahsûs ibtidâi ve rüşdî derecesinde bir mekteb-i husûsî olup târih-i te'sîsi olan üç yüz on dokuz senesinden beri birçok talebe ve tâlibât yetiştirmiş ve ciddiyet-i idâre ve intizâm-ı tadrîsânıyla mazhar-ı takdîr olmuşdur. Şu hidemât-ı nâ-çizâne müfettişin-i kirâmın tetimme-i teftîşâtını mübeyyin mekâtib-i husûsiye müdiriyet-i aliyyesine takdîm etdikleri raporlarla müsbetdir. Üsküdar mekâtib-i husûsiye-i İslâmiyesi arasında leylî ve idâdî bir mektebin adem-i vücûdu ve Üsküdar gibi vilâyât merâkizinden ziyâde vüs'at ve nüfûsa mâlik bir şehirde böyle bir mektebin lüzûmu derkârdır. Şu noksanı şimdiye kadar nâmuskârâne bir mesâ'ile tanzîmen çalışarak üç yüz yetmiş şâkirde mâlik bulunmuş olan mektebimiz telâfî etmek arzusunda olmasına ve çâkerleri mekteb-i tâlî ve âlî me'zûnu olmak itibârıyla helâcet-i şahsiye-i kânûniyeyi hâ'iz ve mekteb binâsı Üsküdar'ın en havadar bir mevki'inde bulunmağla berâber taksîmât-ı lâzimeyi de câmi' bulunmasına binâ'en takdîm-i istid'âyâ mücâsir oluyorum binâ'en aleyh mektebimizde leylî ve idâdî kısımlarının de küşâdı için erzânî-i müsâ'ade-i celîle-i nezâretpenâhîleri müterahhimdir olbâbda emr u fermân hazret-i veliyyü'l-emrindir

Fî 27 Ağustos sene 1327/9 Eylül 1911¹²

Ek: 3

Üsküdar'da Füyûzât-ı Osmâniye Mekteb-i Husûsîsi'nin 1328-329 sene-i dersiyesinin vâridât ve mesârifâtını mübeyyin defâtir-i kuyûdiyesinden ihrâç edilen hulâsâ-i hesâbiyesi¹³

Fî 1 Eylül sene 328 ilâ fî 14 Temmuz sene 329 ücret-i tadrîsiye vâridât yekûnu 78995 guruş	Fî 1 Eylül sene 328 ilâ sene 14 Temmuz sene 329 ma'âşât, hâne kirâsı ve mesârif-i asliye ve müteferrika sarfiyât yekûnu 87815	Fî 1 Eylül sene 328 ilâ fî 14 Temmuz sene 329 ücret-i tadrîsiyeden tahsil olunamayan mebâlig 27668 11951	Sene-i sâbıkadan müdevver
--	---	---	---------------------------------

Beyânı

87815 Mesârifât

78995 Vâridât

—

8820 Yekûn açık

329-330 sene-i dersiyesinde lüzûmu görülen âlât ve edevât-ı tadrîsiyenin mik-
dârıdır ki ber vech-i âtîdir

1000 köhne olmasına binâ'en ta'mîri îcâb eden kırk aded sıranın mesârif-i
ta'mîriyesi

2450 Yeniden i'mâli îcâb iden kırk beş aded sıranın esmânı

450 Âlât-ı hendesiye [Grafometre, Tesviye revhi(?), zincir vesâire]

650 Matud Berliç usûlüyle Fransızca ve amelî ahlak dersleri için muktezî levhalar

1200 Köhne mu'allim kürsülerinin ta'mîri, Yeniçeşme'de muhterik olan bahçe
kapılarının ta'mîr ve tecdîdi

648 Şâkirdân künye, yoklama, mu'allimîn devâm-ı dürûs defterlerinin mesârif-
i tab'iyesi

864 İnâs kısmı için alınan makinenin henüz te'diye edilemeyen kısmı

540 İnâs kısmı halıcılık dersi için iki aded halı destgâhı ve levâzım-ı sâiresi

650 İnâs kısmı açıcılık dersi için muktezî âlât

350 İnâs kısmı dikiş âlâtı

750 Mahrûkât için

500 Yemekhânenin köhne masalarının ta'mîr ve tecdîdiye için

10142

DİPNOTLAR

¹ II. Meşrutiyet'in ilanından sonra bilhassa II. Abdülhamid'in isimlerini ihtiva eden mektep, kışla, pos-
tahane ve hatta bazı kazaların isimleri dahi değiştirilmiştir. MF. HUS 17/23, s. 1.

² bk. Ek 1.

³ bk. Ek 2.

⁴ Maârif-i Umûmiye Nezâret-i Celîlesine

Ma'rûz-ı Çâkerileridir

Veliâhd-i Saltanat-ı seniyye devletlü necâbetlü Yusuf İzzeddin Efendi hazretlerinin taht-ı himâye-i necâbet-penâhilerinde Üsküdar'da Yeniçeşme'de kâ'in "Fuyûzât-ı Osmâniye" mektebinin sene-i hâliye teşrîn-i evvelî'nin sekizinci Perşembe günü icrâ olunacak tevzî-i mükâfât resmi ve ba'zı şâkirdânın hitan (sünnet) cem'iyeti münâsebetiyle mektebin açığı bulunan on bin guruşu kapatabilmek üzere yevm-i mezkûrda mekteb bahçesinde gündüz hanımlara ve akşamı yani Cuma gecesi erkeklere mahsûs olarak bir tiyatro la'biyâtı icrâsı ve bu mikdârda bilet tab' ve tevzî'i takarrür ettiğinden ruhsat-ı lâzîmenin i'tâsı istihâmıyla mektebin muvâzene pusulası ma'an arz ve takdîm kılınmış olmağla olbâbda emr u fermân hazret-i men lehü'l-emrindir. Fî 19 Eylül sene 1325/2 Ekim 1909.

Üsküdar'da çarşıboyunda Yeniçeşme'de kâ'in Fuyûzât-ı Osmâniye müdür ve müessisi Ahmed Refik. BOA. MF. HUS 17/23, s. 1.

⁵ BOA. MF. HUS 17/23 , s. 3.

⁶ bk. Ek 2.

⁷ Maârif-i Umûmiye Nezâreti Havâle Kalemî Müsveddâtına Mahsûs Varakadır

Hülâsâsı: Fuyûzât-ı Osmâniye Mektebi Hakkında

Şhremâneti Vekâlet-i Aliyyesine

İstanbul Vilâyeti Vekâlet-i Aliyyesine

Üsküdar'da Açıktürbe'de kâ'in "Fuyûzât-ı Osmâniye" mektebinin leylî ve i'dâdiye tahvîl edileceği müdîri Ahmed Refik Efendi mührüyle verilen istid'âda beyân edilmiş olmağla evvel emirde mekteb-i mezbûrun leylîye tahvîlinde ne kadar talebe isti'âneye elverişli ve metânet-i matlûbeyi hâ'iz bulunup bulunmadığının bi't-tahkîk iş'ârına himem-i aliyyeleri ma'rûz buyurulmak bâbında 3 Ağustos sene [1]327/16 Ağustos 1911. BOA. MF.HUS. 17/23.

⁸ Üsküdar'da kâ'in Fuyûzât-ı Osmâniye Mektebi zâten ibtidâ'î ve rüşdî derecesinde ruhsat-ı resmiyeye merbût olup i'dâdî programı ta'kîb olunacağına ve istihdâm olunacağı bildirilen esâmîsi merbût pusulada muharrer mu'allimlerin şehâdetnâme ve tezkire-i Osmâniyelerinin görüldüğü ve mekteb binâsının mücedded ve boyalı olup metânet ve resânet-i kâmileyi hâ'iz ve üç yüz nehârî ve elli leylî talebeyi isti'âba elverişli bulunduğu mülgâ tedrîsât-ı husûsiye idâresinin bâlâdaki derkenarlarında dermeyân edilmiş ve mu'allimîn-i mûmâ ileyhimin hüsn-ı hâl ashâbından oldukları işbu tezkere-i aliyye-i vilâyet-penâhîlerinden beyân buyurulmuş olmasına binâ'en i'dâdî derecesinde icrâ-yı tedrîsâta me'zûniyet verilmesi ve ibrâz edildiği eski matbû' ruhsatnâme isti'mâlden sâkıt olan evrâkdan bulunduğu cihetle tebdîlen ruhsatnâmesinin bi't-tanzîm i'tâsı ve kaydının ol vecihle tashîhi husûslarına mûcebince müsâ'ade buyurulmak bâbında emr u fermân hazret-i men lehü'l-emrindir. BOA. MF. HUS. 17/23, 1330. R. 16.

⁹ BOA. MF. TLY 416/88 (s. 1-7)

¹⁰ bk. Ek: 3.

¹¹ BOA. MF. HUS. 17/23.

¹² BOA. MF. HUS 17/23.

¹³ BOA. MF. TLY 416/88 (s. 7)

Üsküdar Amerikan Kız Kolejinde Türk Öğrenciler

DOÇ. DR. ERDOĞAN KESKİNKILIÇ

Fatih Üniversitesi

Protestan Misyonerler Osmanlı Topraklarında

Amerika'da 1810 yılında dünyanın Protestanlaştırılması amacıyla Amerikan Board Misyoner Teşkilatı kurulmuştu. Teşkilatın kadınlar kolu olan (Womens Board of Missions) Kadın Misyonerler Birliği tarafından, İstanbul Gedikpaşa'daki bir evde homeschool adı verilen bir kolej açıldı. Okul, 1871 yılında üç Ermeni öğrencisi ile eğitime başlamış olup, müdiresi Bursa Amerikan Kız Okulu öğretmenlerinden Miss Julia Reppleye idi. Okul, öğrenci sayısı zamanla arttığından 1873 yılında Üsküdar'da bir konağa taşındı. Okulun ilk yıllarında öğretim dili Ermenice idi. Okulun müfredatı, 1874 yılında Mrs. Williams müdür olduğunda geliştirilerek yüksekokul (bugünkü mânâda ortaokul) seviyesine çıkartıldı. Öğretim dili de İngilizce'ye dönüştürüldü. Öğrenci sayısı artıyor, okulun kurucu ve idaresi de yeni mekânlar arıyor, 1875 yılında Üsküdar Selamsız'da Bowker Building ismiyle yeni bir bina inşa edilmişti. Aynı yılda Amerikan Kız Koleji'nin tarihini derinden etkileyen ve 18 yıl öğretmen, 35 yıl müdür olarak Türkiye'de 53 yıl misyonerlik teşkilatında görev yapan, okul öğrencilerinin de rol-model aldıkları Miss Mary Mills Patrick bu okula tayin edilmişti.¹

1890'da Kolej seviyesine yükselen bu okul, Türkçe, Ermenice, Bulgarca, Rumca, İngilizce ve Fransızca el ilanları ile İstanbul halkına öğrenci aradığını duyurdu. Bu ilanın asıl amacı öğrencisizlikten kaynaklanmıyor, okulun varlığını İstanbul halkının her kesimine duyurmaktı. Buna rağmen okulun öğrenci sayısının çoğu Ermeni ve Protestanlardan oluşmaktaydı.

İleriki yıllarda gerçek anlamda yüksek okul kimliğine kavuştuğunda, ilkokul da sayıldığına toplam 12 yıl öğretim veren kolejin, her dalında farklı milletlerin çocukları çeşitli alanlarda farklı başarılar elde etmişlerdi. Felsefede üç öğrenciden

Kolejin ilk Türk öğrencileri: Nigar Hanım (ayakta ortada), Nazlı Hanım (ön sırada soldan üçüncü)

biri Türk, biri Ermeni diğeri Rum'du. İngilizce kompozisyon derslerinde en zeki ve mizahi yazıları Rumlar, en hareketli hikâyeleri Bulgarlar, en sürükleyici ve hayal gücü ise Ermeniler de vardı. Ermeni kızları aşırı derecede sezgili ve duygusal olduklarından kolejin korusu ve kilise korosunda mutlak çoğunluk Ermeniler'de olduğu gibi resim derslerinde de Ermeniler bariz bir şekilde ortaya çıkıyorlardı.² Okul idarecilerini maaşı çok fazla değildi. Zaten misyonerlik amacıyla çalıştıklarından fazla bir şeyler talep etmediler. Müdür dâhil Amerikan eğitimciler yılda 440 dolar karşılığı 100 Türk lirası alıyorlardı.

Kolejin açılıp ve eğitim-öğretime başlaması 1869 yılında çıkarılan Maarif-i Umumiye Nizamnâmesine göre yapılmaktaydı. Bu nizamnâmeye göre, gayr-ı müslim ve yabancıların açtıkları okullarda Türk ve müslüman öğrencilerinin eğitim görmesi yasaktı. Fakat bu yasak gereği gibi uygulanmamaktaydı. Hem İstanbul'da hem de taşrada gerek gayr-i müslim okullarda hem de yabancı okullarda sayıları az da olsa Müslüman öğrenciler bulunmaktaydı. Bu okulların Müslümanlar tarafından tercih edilmesinin sebebi eğitim ve öğretim seviyesini yüksek ve Avrupa ile çağdaş olması ile İngilizce ve diğer Avrupa dillerinin öğretiliyor olmasıydı.

Yabancı ve Azınlık Okulların Denetim Problemi

1869 Nizamnâmesi gereği, devletin yabancı ve gayr-i müslim okulları denetleme hakkı vardı. Bu denetleme yetkisinin içinde, okullarda Türk öğrencinin olmaması, eğitim ve öğretimlerinde devletin temel değerlerine karşı zararlı faaliyetlerinin yapılmaması, kitapların ve öğretim müfredatlarının devlet tarafından kontrol edilmesi, öğretmenlerin yeterli olup-olmayışları gibi temel alanlar vardı.

Fakat çeşitli sebeplerden dolayı II. Abdülhamid dönemine kadar bu nizamnâme gereğince uygulanamadı. II. Abdülhamid, bu nizamnâmenin verdiği bütün yetkileri kullanarak bu okulların devletin kontrolü altına alınmasını istedi. Hatta nizamnâmede devletin lehine birtakım değişiklikler yapılması istense de bu girişim sonuçsuz kalmıştı. Mevcut hali ile nizamnâmeye göre gayr-i müslim ve yabancı okullar eğitim ve öğretime başlamaları için mutlaka bir resmi ruhsatname almaları gerekliydi. Ruhsatname alınması için de Maarif Nezareti, Adliye ve Mezahip Nezareti, Belediye, ilgili mezhebin ruhanî kurumu, ilgili ilin maarifi müdürlüğü, öğretmenlerin sağlık raporları ve muhtarlardan alınacak iyi hal belgeleri gibi çeşitli belgeler gerekliydi.³

Ruhsatnamesi olmayan okulların denetlenmesi de çok zordu. Nitekim dönemin Maarif Nazırı Zühdü Paşa'nın 1894 yılında hazırladığı raporda ülkede bulunan yabancı ve gayr-i müslim okulların çoğunun resmi ruhsatnamesi olmadığı tespit edilmişti.⁴ Öte taraftan 1886 yılında bu okulların sağlıklı bir şekilde teftiş edilebilmesi için Mekatib-i Gayr-i Müslime ve Ecnebiye Müfettişliği kurulmuştu. Osmanlı Arşivindeki Müfettişlik tasnifindeki belgelere bakıldığında bu okul idareci ve ilgili ruhanî kurumları müfettişlerin çalışmalarından oldukça rahatsız oldukları görülmektedir.

1908 yılında Meşrutiyet'in ikinci defa ilan edilmesi ile azınlık ve yabancı okulların üzerindeki devlet denetimi hafifletilmiş ya da denetim argümanları değiştirilmişti. Mesela, 1905 yılında kolejin Üsküdar'daki ana binası tamamen yandığından dolayı, 1907 yılında Arnavutköy'de bir Ermeni ailesine ait 54 dönüm arsanın alınmasına karar verildi. Arsa satın alınmasına rağmen, inşaatın yapılması II. Abdülhamid'in muhalefetine uğradı ve bina yapılmasına izin verilmemişti. Ancak, 23 Temmuz'da meşrutiyetin ilanı ile Jön Türk iktidarı 14 Ağustos 1908 de kolejin tapu tescil işlemleri tamamlanmıştı. Kolejini tüm sınıflarını Arnavutköye taşımak için 16 Kasım 1910 yılında Padişah'tan bir irade de alındı ve 3 Haziran 1914'de okulun Arnavutköy'deki dört binası tamamlanarak resmi açılışı yapıldı.⁵ II. Meşrutiyet, Amerikan Kız Koleji'nin kapılarının Türk öğrencilerine resmen açılmasını da sağlamıştı. Sadece bu kolej değil, ülkede bulunan gayr-i müslim ve yabancı okullara Türk öğrencilerinin kabulü serbestiyeti getirilmişti. Kızlarını Amerikan Koleji'ne vermek için hemen her seviyeden Türk, okula âdeta akın etmişti. Bu aşırı talebe hazırlıksız kalan okul idaresi, ek sınıflar açsa da tüm talepleri yerine getiremediler. Türk öğrencilerinin en yoğunlaştığı sınıf İngilizce bilmediklerinden hazırlık sınıfıydı. Bunun üzerine kolej mü-

Yerel Giysileriye Türk kızları (1914)

tevellisi, önceden satın alınan arsaya yakın olan Musurus Paşa'nın Arnavutköy'deki deniz kenarındaki malikânesini kiralayıp, 1910 da Hazırlık Okulu'nu buraya taşımıştı.⁶

Türk Öğrenciler Amerikan Kız Kolejinde

II. Meşrutiyet ile hükümet tarafından Amerikan Kız Koleji'nde Türk öğrencilere yasak kaldırılmıştı. İsteyen her Türk ailesi kızlarını bu kolejde okutabilecekti. Bu serbestiyet kesintisiz olarak Cumhuriyet dönemine ve oradan günümüze kadar devam etmektedir.

Kız Koleji'ndeki Türk öğrencilerinin hiç kuşkusuz ilk dönemlerinden günümüze kadar çok farklı ve renkli hikayesi bulunmaktadır. Burada kolejde Türk öğrencilerinin eğitim almasının yasak olduğu dönemlerle yasak dönemin kalkması ile ortaya gelen değişiklikler ve bu ilk süreçte okuldan eğitim alan bazı öğrenciler üzerinde durulacaktır.

II. Meşrutiyet'e kadar Türk öğrencilerin diğer yabancı ve azınlık okullarında olduğu gibi Amerikan Kız Koleji'nde de eğitim almaları yasaktı. Fakat bu dönemde bu yasağı göze alarak çocuklarını Amerikan Kız Koleji'ne gönderenler de vardı. Bu öğrencilerden biri olan Gülistan İsmet, 1890 da Kolej'den ilk mezun olan Türk kızıydı. Annesi Abdülaziz'in hareminden Çerkez gözdesi, babası ise bir Bağdad Şeyhi'nin orduda General olan oğlu Tevfik Paşa idi. Mezuniyeti sırasında peçeli olduğundan diplomasını kürsüde değil annesinin yanında alan Gülistan, mezun olduktan sonra 1897'de Asım Bey ile evlendi. Asım Bey, Milli Mücadele dönemin-

Kolejin Türk öğrencileri (1914)

de emniyet müdürü ve Büyük Millet Meclisi'nin ilk kâtibi olmuştur. Gülistan, yazı ve edebiyat alanında ürünler ortaya koymuştur. Kendi kızı Nurunnisayı da Amerikan Kız Kolejinde okutmuş ve 1921 de mezun olmuştur.⁷

Nazlı Halid isimli diğer bir Türk kıızı, yasak dönemdeki kolej öğrencilerindendi. Nazlı Halid'in annesi ısrarla kızını bu okulda okutmak istemiştir. Nazlı'nın annesi, II. Abdülhamid'in subaylarından zengin ve güçlü birinin 6 eşinden Çerkez olanının kızıydı. 1908 yılı baharında kolejden uzaklaştırılmıştı. Sonbaharda tekrar koleje dönebilir umuduyla imtihan kâğıtları evine gönderildi. Meşrutiyetin ilanıyla koleje devam etme imkânı bulmuş ve 1910 da mezun olabilmmişti. Nazlı Halide, ileride kurulacak olan Ankara Hükümeti'nin Londra Büyükelçisi ve Dışişleri Bakanı olan Yusuf Kemal Tengirşek ile evlenmiştir.⁸

Yasak dönemde Kolejin gözde Türk öğrencilerinden biri de 1901 sınıfındaki Halide (Edip Adıvar) Hanımdı. Halide Hanım, aynı zamanda Kolejden BA lisansüstü eğitim alan ilk Türk öğrencisiydi. Halide'nin babası Edip Bey Ceyb-i Hümayun kâtiplerindendi. Kızını bu okulda okutmak için dönemin tüm siyasal risklerini almıştı.⁹ Halide, özellikle felsefe, astronomi ve edebiyat alanında dikkat çeken bir öğrenciydi. Okul Müdüresi Onu, Türkiye'nin Jeanne d'Arc'ı¹⁰ olarak tanımlıyordu. Kolej müdüresi Partick'e göre, II. Meşrutiyet, Halide Hanım'a yeni bir hayat tarzı getirmişti. Halide, bilinçli bir şekilde Kolej'den elde ettiklerini kendi halkına vermek için kullandı. Halide Edib'in kolejle çok yakın ilişkisi vardı. İttihatçıların iktidarına karşı girişilen isyan hareketleri sırasında Halide Edip, iki küçük oğlu ve babası ile birlikte okula sığınmışlardı. Halide Hanımın üç üvey kız kardeşinden biri 1908 ihtilalinden önce kolejde eğitim aldığından yapılan denetlemeler sırasında okuldan ayrılmak zorunda kalmıştı. Diğer küçük kardeşleri 1909 yılından

Çamlıca karlar altında

sonra kolejde eğitim aldılar. Bunlardan biri 1914 de mezun olan Nigar Hanımdı. Nigar Hanım, mezun olduktan sonra Beyrut'ta büyük bir Arap Okulu kurmak üzere gönderildi. İleride Cenova Konsolosu ve aynı zamanda Milletler Cemiyeti Türk Temsilcisi olacak bir diplomatla evlenmiştir. Diğer kız kardeşi, Belkıs Hanım, mezun olduktan sonra İstanbul'da on üç okulun müfettişliğine getirilmiştir.¹¹

Halide Edib'in kocası Adnan (Adıvar) Bey İstanbul valisi olduğundan Amerikan Koleji bu dönemde devletten önemli dostlar edinmişti. Millet Meclisi üyesi Ali Cenani de, 1919 Kolej mezunu olduğu kızı Sabiha hanımla gurur duyardı. Sabiha Hanım, gönüllü turist rehberliği sırasında tarih ve lisanlar konusunda bilgisini turistlere sergileyerek güzel hizmetler vermiştir. Lozan'da İsmet Paşa'nın tercümanlığını yapan Mihri Hanım da buradan mezun olmuştur. 1916 mezunu Safiye Ali Hanım tıp doktoru, 1917 mezunu Bedriye Veysi, Almanya'da tıp eğitimi almıştı. 1918 de Hayriye Ahmet, 1919 da Mebruke Ahsen mezun olduktan sonra mastır yapmıştır. Nesli Hanım ise, II. Meşrutiyetten sonra mezun olan ilk Türk kızıdır. Kısa bir süre Türkçe öğretmenliği yaptıktan sonra Türkiye'nin Londra büyükelçisi ile evlenmiştir.¹²

Jön Türk iktidarı ile, Üsküdar Amerikan Kız Koleji'nde 1909–1910 öğretim yılında beş Türk kızı yapılan bir imtihanla Amerikan Kız Koleji'ne okul ücreti devlet tarafından karşılanmak üzere gönderilmişti. Bu öğrencilerin tespiti için hükümet, Halide Edibi görevlendirmişti. Öğrenciler, Darülmuaalimat'tan gelmişlerdi. Bu öğrenci ve velileriyle yapılan sözleşmeye göre, öğrenciler kolejde devlet bursuyla okuyacaklar, mezun olduktan sonra Maarif Nezareti'nin belirlediği okullarda beş yıl öğretmenlik yapacaklardı. Kolejin Hazırlık Okulu Müdürü W.S. Murray, 26 Mart 1913'de Maarif Nazırı Zühdü Paşa'ya yazdığı yazıda bu öğrencilerin Şukran, Melâhat, Semiha, Hatice ve Perihan isimli öğrencilerin olduğunu öğrenmekteyiz.¹³ Alınan bu burslu beş öğrencinin her biri kendi el yazıları ile hazırladıkları kısa özgeçmişleri bulunmaktadır. Osmanlı Arşivinde, devlet bursu ile Amerikan Kız Koleji'nde okuyan ilk beş öğrenciden ikisinin kolej ile ilgili belgeleri üzerinden bazı bilgilerine ulaşılabilmektedir.

Melâhat Süreyya Hüsemeddin ¹⁴

Bu öğrencilerden biri, Melâhat Süreyya Hüsemeddin hanımdı. Melâhat Süreyya, Er-kânı Harbiye Fırkası Reisi merhum Binbaşı Hüsemeddin'in kızıydı. 1896 yılı Suriye doğumlu olup, Darülmuaalimat son sınıfından ayrılmıştır. Maarif Nezareti'nin yaptığı imtihanda başarılı bulunmuş, Amerikan Kız Koleji'ne burslu kaydedilmişti. Tahsilini tamamladıktan sonra eğitim hizmetinde bulunacağına dair muvafakati üzerine validesi tarafından Nezarete bir taahhüt senedi verilmiştir. Özgeçmişinde, okulun beşinci ders yılında olduğu beyan etmiştir. Bu sene Cebir, Tarih, Türkçe, İngilizce, Fransızca, Jimnastik ve Piyano derslerini aldığını ve 1917 eğitimini tamamlayacağını bildirilmiştir. Aksaray'da Muratpaşa mektep sokağında ikamet ettiğini, sıhhî durumunda herhangi bir problemi olmadığı belirtilmiştir. Mektebe devamsızlığı yoktur. Fakat babası asker olduğundan muharebe sebebiyle mektep tatil olduğu sürece okula devam edememiştir. Özgeçmişinin altında imzası da bulunmaktadır.

Hatice Zâkir¹⁵

Babasının adı Zâkir olup, vefat ettiğini özgeçmişinden öğreniyoruz. 1897 de Tophanede doğmuş, Darümuallimat'ın ikinci sınıfından ayrılıp bu okula gelmiştir. Mezun olduktan sonra aldığı burs karşısında mecburi hizmeti için kefil gösterecek kimse olmadığı için kefaletnameyi sadece kendisi imzalamıştır. Özgeçmişini doldururken 1. kolejin birinci sınıfında olduğunu beyan etmiştir. Kolejın genel programını devam etmiş olup, meslek olarak fen ve ameli dersleri seçtiğini belirtmektedir. Üç sene sonra eğitimini tamamlayacağını belirtmiştir. Şehzadebaşı'nda Kırıktulumba'da Merhum Mustafa Bey'in 8 numaralı evinde ikamet etmektedir. Sağlık durumunda herhangi bir problem olmayıp, devamsızlığı da yoktur.

Yukarıdaki iki öğrencinin her dönem için aldıkları ara karneler incelendiğinde hem okulun bazı eğitim sistemleri hem de Türk öğrencilerin aldıkları dersler ve başarıları hakkında çeşitli bilgiler edinmek mümkündür. Öğrenci ara karneleri üzerindeki bilgiler İngilizce, Fransızca, Osmanlı Türkçesi, Ermenice, Bulgarca ve Rumca olarak yazılmıştır. Karnenin üzerinde okulun resmi ismi "American College for Girls Constantinople" olarak yazılmıştır. Kolejın eğitim süresi, bir yıl hazırlık olup beş yıl idi. Hazırlık sınıfında İngilizce, Fransızca, Almanca, Türkçe, Yerel dil, Matematik, Coğrafya, Tarih, Bilim, Güzel Yazı, Resim, Dikiş, Müzik, Jimnastik ve Piyano dersleri okutulurdu. Türk öğrenciler hazırlık sınıfında bu derslerden İngilizce, Fransızca, Türkçe, Matematik, Coğrafya, Tarih, Bilim ve Piyano derslerini seçmişlerdir.¹⁶ Kolejın birinci sınıfından dördüncü sınıfa kadar olan sınıflarında karnedeki sırasına göre Sanat, Astronomi, Biyoloji, İncil, Kimya, İngilizce, Fransızca, Latince, Almaca, Etik, Jeoloji, Tarih, Edebiyat, Matematik, Meteoroloji, Felsefe, Psikoloji, Fizik, Fizyoloji, Sosyoloji, Türkçe, Müzik, Piyano, Jimnastik, Karşılaştırmalı Din ve Eğitim dersleri bulunmaktadır. Türk öğrenciler ana dersin İngilizce olduğu hazırlık sınıfını geçtikten sonra diğer öğrenciler gibi sınıflarda yıllara göre yukarıdaki dersleri okurlardı. Birinci sınıfta İncil dersini de alan Türk öğrenciler, diğer öğrenciler ile birlikte Pazar ayinine de katılırlardı.

Kolejin ders geçme sisteminde altı farklı not bulunmaktaydı. Bu notlar, yukarıda ders isimlerinin belirtildiği altı ayrı dilde yazılırdı. Başarı notları 10'luk düzene göre verilip aşağıdaki gibi harfe çevrilirdi.¹⁷

A	B	C	D	E	F
9-9,5	8-8,5	7-7,5	6,5	6-6,5	5-0
Pekiyi	İyi	Mutavassıt	Geçer	Fena	Pek fena
Excellent	Good	Fair	Passable	Failure	Heavy failure

Harf puanların arasında bir not verilecek olursa, puanlama cetvelinde olmamakla birlikte A+, B+,C+ gibi notlar da verilirdi.

1908 yılından sonraki dönemde kolejde okuyan ilk Türk öğrenciler oldukça başarılı oldukları karnelerinden anlaşılmaktadır. Türk öğrenciler, jimnastik ve piyano derslerinden pek başarılı olamadıkları görülmektedir.

Kefâletnâme

Kolej'de okuyan Türk öğrenciler, mezun olduktan sonra aldıkları burs karşılığında Maarif Nezareti'nin belirleyeceği kız okullarında beş yıl öğretmenlik yapacaklardı. Bunun için velileriyle birlikte bir kefâlet senedi imzalarlardı.

*Maarif Nezareti'nin verdiği tahsisatla 1910 senesinden beri Amerikan Kız Lisesi'nde yatılı olarak devam etmekte olduğumdan ve ikmal-i tahsilime kadar mektebin ücret ve maarif-i sairesi nezaret tarafından ödeneceğinden diploma aldıktan sonra nezaretin tayin edeceği bir inas mektebinde beş sene müddetle ifa-yı hizmet edeceğimi ve şayet nezaretin müsaadesi olmaksızın ikmal-i tahsilden evvel mektebi terk edersem veyahut teklif olunacak muallimliği kabul etmez isem nezaretin hakkımda sarf etmiş olduğu mektep paralarının tamamını ödeyeceğimi taahhüt ederim. 2 Ağustos 1913.*¹⁸

Kolejin eğitim-öğretim ücreti yıllara göre farklılık göstermekteydi. Bu farklılık, dönemin mali şartlarından ileri geldiği gibi kolej yönetiminin Amerika'dan temin ettiği yardımlarla da doğru orantılıydı. 1875'de yatılı öğrenciler için yıllık ücret 132, gündüzlü öğrenciler için 35 Amerikan doları idi. 1900 yılında yatılı ücreti, 176 dolara kadar çıkmasına rağmen I. Dünya Savaşı'ndan sonra tekrar 154 dolara inmiştir. Osmanlı Hükümeti, burslu okuttuğu her bir öğrenci için dönem başına 20 lira öğretim ücreti, 10 lira piyano, 2 lira diğer masraflar olmak üzere 32 lira, bir yıl iki dönemden oluştuğundan yıllık 64 lira ödemekteydi. 1 lira 4.40 dolar hesabıyla yıllık 176 dolara tekabül etmekteydi.¹⁹ Maarif Vekâleti'nin 21 Ocak 1911 tarihli belgesinde beş öğrenci için yıllık olarak toplam 32.832 kuruşun birinci taksiti olarak 16.416 kuruş ödenmiş kalan diğer yarısını da kolejin ikinci sömestr başında ödeneceği belirtilmişti.²⁰

Amerikan Kız Koleji'nin açılmasının asıl amacı başta Ermeniler olmak üzere Osmanlı tebaası gayr-i müslimlerin kızlarını eğitmektir. Zamanla Türk kız öğrencileri de kolejden eğitim almaya başladıklarında, kolejin eğitim politikasının bir kısmı gözden geçirildi. Kolejin kapıları Türk öğrencilere kapalı olduğu dönemlerde kolej içinde öğrenciler arasında Osmanlı Devleti'ne ve Türkler'e karşı genel olumsuz bir atmosfer oluşmuştu. Türk öğrenciler önceleri bu olumsuz atmosferden etkilenmişler ve tavırlarını koymuşlardı. Öğrenciler arasında oluşan gerginlikler sonucunda bir gün kolej idaresine gelen bir Türk öğrenci kendisini bir Bulgar öğrencinin öldüreceği konusunda şikayette bulunmuştur.²¹ Okul Müdürü Patrick'in ve diğer öğretmenlerin Türk öğrencilerle yakından ve özel olarak ilgilenmeleri sonucunda bu problemler çözülmüyordu. Türk öğrenciler, zamanla kolejdeki günlük hayata alışmışlardı. Özellikle yatılı okuyan öğrenciler, kolej öğretmenlerinden ve öğrencilerinden etkilenmişlerdi. Türk öğrenciler kolejde çok

Üsküdar Amerikan Kız Koleji mezunlarından Zekiye Hanım'a ait diploma (Üsküdar Belediye Arşivi)

farklı bir hayat ile karşılaştılar. Bu yeni hayat tarzı Müdire Patrick tarafından “Cenneten Dünyaya” diye ifade edilmişti. Patrick’e göre bu kolej, Türk öğrenciler için de Cennetten açılmış bir pencere idi. Bu pencereden içeri girmek başlangıçta Türk öğrenciler için kolay olmadı. Türk öğrenciler, okula ilk geldiklerinde erkeklerin servis yaptığı masalarda oturmuyorlar, yüzlerini peçe ile kapatıyorlar, jimnastik derslerine erkekler varsa katılmıyorlardı. Burada aldıkları eğitim sonunda ise; Halide Edip Adıvar’ın “bu okul ile ilgili her şeyi seviyorum” diyecek ve Milli Mücadele sırasında Amerikan mandasını savunur hale gelecektir.

Bunun yanında kolej, Osmanlı döneminden Cumhuriyet’e Türk eğitim tarihine olumlu katkılar da yapmıştır. Kolejin en önemli katkısı ise, Türk kadınının modern hayata geçişi sırasında oynadığı önemli roldür. Kolejden mezun olan Türk öğrencilerin çalışma ve sosyal hayattaki yeri bu önemi göstermektedir.

DİPNOTLAR

¹ Vladimir A. Tsanoff, *Report and Letters of American Missionaries Referring to the Distribution of Nationalities in the former Provinces of European Turkey 1858-1918*, Sofya 1919, s. VIII-XII.; Keith M. Greenwood, *Robert College: The American Founders*, İstanbul 2003, s. 3; Mary Mills Partick (çev.), Şeyma Akın, *Bir Boğaziçi Macerası İstanbul Kız Koleji (1871-1924)* İstanbul 2001, s. 30-31; Patrick, *Under Five Sultans*, London 1930, s. 20-21; Uygur Kocabaşoğlu, *Kendi Belgeleriyle Anadoludaki Amerika 19. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'nda-*

ki Amerikan Misyoner Okulları, İstanbul 1989, s. 25; Hester Donaldson Jenkins, *Robert Kolej'in Kızları Misyonerlik.Feminizm.Yabancı Okullar* (çev. Ayşe Aksu), İstanbul 2008, s. 14–20.

² Jenkins, *Robert Kolej'in Kızları*, s. 50.

³ BOA., MF.MGM. 10/26. 1335. N.27. Dosyada yabancı ya da gayr-i müslim bir okulun açılması için gerekli belgeler bulunmaktadır.

⁴ Zühdü Paşa'nın raporu ve gayr-i müslim okullar için hazırladığı cetvel BOA., Y.PRK.. MF. 3/ 31 nolu dosyada, yabancı okullar için hazırladığı cetvel ise aynı tasnifin 3/ 30 nolu dosyada bulunmaktadır.

⁵ Patrick, *Boğaziçi*, s. 88-91; Patrick, *Five Sultans*, s. 197.

⁶ Patrick, *Boğaziçi*, s. 92; Jenkins, *Robert Kolej'in Kızları*, s. 164.

⁷ Patrick, *Five Sultans*, 166-167; Patrick, *Boğaziçi*, s. 138; Jenkis, *Robert Kolej'in Kızları*, s.134, 135, 229, 256.

⁸ Jenkis, *Robert Kolej'in Kızları*, s.149-150. Ek I.

⁹ BOA. MF. MGM. 1/ 63. 1309. B. Dosyada Mekâtib-i Gayr-i Müslime Müfettişliği'nin Dersaadet ve Bilâd-ı Selsele'de bulunan yabancı ve azınlık okullarındaki tespit edilen Müslüman öğrencilerin ve babalarının isimleri bulunmaktadır.

¹⁰ Jeanne d'Arc, (1412- 1431) Yüzyıl Savaşları boyunca İngiltere'ye karşı ülkesi Fransa'ya memleketi Lorraine'deki cephelerden başlayarak manevi anlamda büyük destek olan ve sonradan ünü Fransa'nın dört bir yanına yayılmış bir Fransız Katolik azizesidir.

¹¹ Jenkis, *Robert Kolej'in Kızları*, s.221-258.

¹² Patrick, *Boğaziçi*, s. 142.

¹³ BOA, MF. MGM. 10/53. 1336. Ra.17.

¹⁴ Melâhat Süreyya Hüsameddin'in özgeçmişi, kolejdaki karneleri, yıllık okul harçları ve bazı derslerin sınav kağıtları için bk. MF. MGM. 10/53. 1336. Ra.17.

¹⁵ Hatice Zâkir'in özgeçmişi, kolejdaki karneleri, yıllık okul harçları, bazı derslerin sınav kağıtları için bk. MF. MGM. 9/81. 1334. Ra.17. Z. 21.

¹⁶ BOA. MF.MGM. 8/81. Ek: II.

¹⁷ BOA. MF.MGM. 10/53. Ek: III

¹⁸ BOA., MF. MGM. 9/ 81. 1334. Z. 21. Ek: IV

¹⁹ Burslu öğrenciler için ödenen para makbuzları için MF.MGM. 9/64. 1334. Ş.8; MF. MGM. 9/81. 1334.Z.21; MF. MGM. 10/53.

²⁰ MF. MGM. 10/53. Ek: V

²¹ Patrick, *Boğaziçi*, s. 97.

Bir Mufettişin Defterinden Üsküdar Sıbyan Mektepleri

Ş . P I N A R Y A V U Z T Ü R K

Yıldız Teknik Üniversitesi

Başlıktan da anlaşılacağı üzere tebliğ, İstanbul sıbyan mekteplerini teftiş etmek üzere vazifelendirilen bir mufettişin kaleme aldığı eserdeki Üsküdar sıbyan mekteplerini inceleyen bir çalışmadır. Ankara Milli Kütüphane Yazmalar Koleksiyonu'nda bulunan mukavva ciltli bordo pandizot bez kaplı bu eserin ismi "Mekatib-i Umumiye Talebesine Mahsus"tur.¹ Teftiş notları 210x155 mm. ebatlarındaki çizgili bir deftere Osmanlı Türkçesi'ndeki rık'a yazı türü kullanılarak yazılmıştır. Yazmada 1912-1913 yılında teftiş edilen Suriçi, Eyüp, Galata, Boğaziçi, Üsküdar ve Kadıköy mekteplerinin her biri tek tek ele alınmış, mektebin ismi ve teftiş tarihinin yanı sıra bu binaların mimari özellikleri, mekan organizasyonları ve işleyiş düzenleri, bakım onarım işleri, kullanıldıkları işlevler, modern eğitimin getirdiği esasların uygulanışı, öğretmen ve öğrencilerin nitelikleri, finansal kaynakları, derslerin muhteviyatı gibi çeşitli konular üzerinde durulmuştur.

Doksan sekiz sayfalık bu eserde iki yüzün üzerinde mektep vardır ve bunların on sekizi Üsküdar'da bulunmaktadır. Makalede sözü edilen on sekiz mektebin 1913 yılındaki mekansal ortanzasyonlarını inceledikten sonra mekteplerin vakıf sistemindeki yerine değinilerek mektep personeli, öğretmen ve öğrencilerin eğitimleri, gelirleri, verilen dersler ve ders araç-gereçleri incelenecektir.

1913 Yılında Üsküdar Sıbyan/İbtidai Mektepleri

Osmanlı Devleti'nde klasik dönem sıbyan mektepleri bu makalenin sınırları dahiline alınamayacak kadar geniş olmakla beraber 1913 senesine kadar sıbyan mekteplerinden birkaç cümleyle bahsetmek yerinde olacaktır.

Tek bir birimden (dershaneden) oluşan ve dini eğitimin ağırlıkta olduğu sıbyan mektepleri ilk kez Sultan II. Mahmud döneminde 1824 tarihli bir fermanla ele alınmış 1838, 1845, 1847, 1864 ve 1868 yıllarında Hatt-ı humayun, rapor, nizamnameler hazırlanmış ancak teşebbüsler çocukların okula devamlılığı, ders müfredatı gibi benzer konuların dışına çıkmamış; okul binaları, öğretmen, maliye, eğitimin modernleştirilmesi ve yaygınlaştırılması meseleleri üzerinde durulmamıştır.² İlk kez mevcut sıbyan mekteplerinin yanı sıra “usul-i cedid” üzere eğitim yapacak mektepler tanzimat dönemi eğitimcileri tarafından 1873 yılından itibaren açılmaya başlanmış, bu mekteplere İbtidai Mektebi ismi verilmiştir³. Halk arasında eski usulde eğitime devam eden mekteplere sıbyan mektebi denilmeye devam edilmişse de bu tarihten itibaren resmi olarak “Sıbyan Mektebi” tabiri son bulmuş, yerini “Mekâtib-i İbtidaiye”ye bırakmıştır.⁴ Bu nedenle ele aldığımız Mekatib-i Umumiye Talebesine Mahsus isimli yazmada da mektepler ibtidai ismi ile anılmıştır. Artık Mekteb-i İbtidaiye’lerde ders araç gereçleri modern, hocalar geleneksel ders usulü yerine yeni yöntemlerle eğitim veren kişiler olacaktı.⁵ 1879 yılını müteakib sıbyan mekteplerinin yeni usule dönüştürülmesi amacıyla çalışmalar hızlandırılmış, hazırlanan talimatnamelerin muhtevasını okul binaları, öğretmenler, mali durum ve eğitimin modernleştirilmesi oluşturmuştur.⁶ Meşrutiyet dönemine gelindiğinde ise özellikle nitelikli ve çok sayıda öğretmen yetiştirilmesi fikri ön plana çıkmış, 1868 yılında Darulmuallimin, 1870’te Darulmuallimat isimli erkek ve kız öğretmen okulları açılmıştır. 1908 Temmuz’undan hemen sonra da İstanbul’da sıbyan mekteplerine öğretmen yetiştirmek amacıyla Darulmuallimin’den ibtidaiye kısmı ayrılarak bağımsız bir okul haline getirilmiştir.⁷

Yarım asırdan fazla süren bu çabaların yansımaları İstanbul’un en eski yerleşim birimlerinden olan Üsküdar’da da görülmekteydi. Buradaki mekteplerin teftişine 24 Şubat 1328/9 Mart 1913 tarihinde başlanmış, ilk gün 4 mektep (Atik Valde, Çinili, Rüstem Paşa ve Rumi Mehmed Paşa Mektepleri) kontrol edilmişti. Müfettişin verdiği bilgilere göre Atik Valde Mahallesi İmaret Sokağı’nda bulunan⁸ Atik Valde Mektebi kargir bir bina olup altmış öğrencinin okuduğu oldukça büyük bir dershane ile bitişğinde muallim odası ve “müştemilatı-ı saire”den ibaretti. Yeni Mahalle civarında bulunan Çinili Mektebi ise kargir, fevkani bir dershaneye sahipti ve biraz tamire ihtiyacı vardı. Kırk beş öğrencinin ders gördüğü yapının altında bir de su mahzeni bulunmaktaydı. Üsküdar’ın “Merkez Mekteb-i İbtidai”si olan Rüstem Paşa Mektebi İmrahor’daydı⁹. Yapı kargir iki dershane, ahşap fevkani bir dershaneye bir muallim odasından ibaretti. Mektep “vakfiye-i saireye” nisbeten muntazam ve gelişmişti. Ayrıca arkada bahçesi vardı. Yüz otuz kişilik bu mektebin özelliği ikinci ve üçüncü sınıfların farklı dershanelerde ders görmesi ve muallimin ders saati ile paydos vakitlerini bir çingirak ile haber vemesiydi. Üsküdar’da ilk kez görülen bu yeni uygulama müfettiş tarafından da bir “terakki” telakki edilmişti. Rumi Mehmed Paşa Mektebi ise Eski Hamam civarında Rumi Mehmed Paşa Cami bitişğindeydi.¹⁰ Fevkani ve kargir mektebin bir dershanesi ve altında bir yemekhanesi vardı. Bir aralık muhacir iskan ettirilmişse de bunlar teftiş tarihinden üç ay önce tahliye edilmişti.

Mektedir kapalıydı ancak mualliminin ve merkez mualliminin verdiği bilgilere göre dersler mektebin yakınında bir yerde devam etmekteydi.¹¹

Rüstempaşa
Mektebi

Ertesi gün yani 25 Şubat/10 Mart 1329/19 Mart 1913'te müfettiş Sultantepe'de Hesna Hatun Cami-i şerifi altında¹² bulunan Hesna Hatun Mektebi'ni teftiş etmişti. İlk teftişte 3 aydır kapalı olduğu öğrenilen mektebin muallimine müracaat etmiş, mektebin açılması için girişimde bulunmuştu. Yenilenen ahşap mektep bir dersane ve bir muallim odasından ibaretti. İkinci teftişte ise cami ve mektebin banisinin Hesna Hatun olduğu belirtilmekte, bu defa yapının iki dersaneli olduğu söylenmektedir.¹³ On iki öğrencinin eğitim gördüğü mektebin bahçesi olmamakla beraber yenilendiğinden muntazam ve temizdi.

Yine 6 Mart 1329/19 Mart 1913'te Tefvikiye İnas¹⁴ ile Tavaşi Hasan Ağa Mektepleri teftiş edilmişti. Tefvikiye İnas (kız) Mektebi Hesna Hatun Mahallesi civarında Bülbüldere'deydi.¹⁵ Ahşap ve fevkani olan mektebin altında bir kahvehane ve ahır vardı. Kâbile Hafize Hanım tarafından yaptırılan¹⁶ 140 öğrencinin okuduğu

Çinili
Mektebi

mektep biri büyük diğeri küçük iki derslane ve bir muallim odasından ibaretti. Tavaşi Hasan Ağa Mektebi ise İnadiye'de¹⁷ olup ahşap ve fevkani bir dershanesi ile altında bir yemekhaneden oluşmaktaydı. Yirmi öğrencili bu inas mektebinin her tarafı delik deşik olduğundan ciddi biçimde tamire muhtaçtı.

Karacaahmet'te Aşçıbaşı mahallesinde bulunan¹⁸ Hacı Mustafa Ağa Mektebi/Sipahiler Ağası el-Hac Mustafa Ağa Mektebi'nin 8 Mart 1329/21 Mart 1913 tarihinde fevkani iki dershanesi ile altında sebili vardı. Yirmi öğrencinin bulunduğu inasa mahsus ahşap mektebin dört tarafı ana caddeye baktığından bulunduğu mahal bir adacıktan ibaretti. Aynı tarihte Cemaleddin Çavuş Mahallesi'nde Hasırcılar mevkiinde yer alan¹⁹ Hacı Bedel Mustafa Efendi Mektebi de teftiş edilmişti. Fevkani bir derslane, bir aralık ve altında bir sofadan ibaret mektepte 40 öğrenci okumaktaydı. Sözü edilen sofanın bir kısmı mahalle ahali tarafından bekçi kulübesi yapılmıştı.

9 Mart 1329/22 Mart 1913 tarihinde Üsküdar'da Karacaahmet civarında Selim Paşa Taşı²⁰ Caddesi'ndeki Debbağ el-hac Ebubekir Ağa Mektebi ²¹ teftiş edilmiş-

ti. İnasa mahsus bu ahşap mektebin fevkani bir dershanesi vardı ve yetmiş bir öğrenci okumaktaydı. Yemekhanesi de bulunan mektebin, döşeme tahtası ve duvarlarının tamire ihtiyacı vardı.

14 Mayıs 1329/27 Mayıs 1913 tarihinde Nevfidan Hatun Mektebi ile Taş Mektep (Mihrimah Sultan) teftiş edilmişti. Bülbüldere’de Süleyman Ağa mahallesinde yer alan Nevfidan Hatun Mektebi²² ahşap ve fevkani bir odadan ibaret olmakla beraber tamire muhtaç ve boştu. İskele başına yakın ve Sultantepe’sinin önünde bulunan Taş Mektep (Mihrimah Sultan) ise gayet müstahkem, iki kubbe altında iki dersane ve bir tahtaboştan ibaretti. Teftiş edildiğinde içinde muhacir aileleri meskundu.

Tunus Bağı’nda²³ 80 öğrencili Esmâ Han Sultan Mektebi 21 Mayıs 1329/3 Haziran 1913 tarihinde tamirdeydi. Ayazma isimli mahalde bulunan Ayazma (Sultan Mustafa Mektebi²⁴) Mektebi ise 28 Mayıs 1329/3 Haziran 1913 yılında kısmen yıkılmış durumdaydı. Bu nedenle Ayazma Mektebindeki dersler Ayazma Cami’i Şerifin mahfil kısmında icra edilmekteydi. Öğrenci sayısı da yetmişti.

25 Eylül 1329/8 Ekim 1913’de teftiş edilen üç mektepten Valide-i Cedid Cami’i Şerif’in harimindeki Valide-i Cedid Mektebi²⁵ yirmi beş öğrencinin okuduğu fevkani bir dershaneden ibaretti. Arpacılar Kethüdası İsmail Ağa/Karakadi Mektebi de Üsküdar’ın Atlamataşı civarında Selim Ağa Kütüphanesi ile Selim Ağa Mektebinin yakınlarındaydı. Ahşap olan bu mektebin fevkani geniş bir dershanesi olsa da yüzden fazla öğrenci okuduğundan hayli “kalabalık ve kasvetli”ydi. Ayrıca mektebin altında bir nizam aralık da vardı. Gülfem Hatun Mektebi²⁶ ise yarı kargir tamire muhtaç bir bina olup alt katında tuvalet ve üst katında biri inasa mahsus olmak üzere iki dershaneden ibaretti.

Üsküdar’da son teftiş edilen (29 Eylül 1329/ 12 Ekim 1913) mektep ise Selim Ağa Mektebiydi. Odaları hakkında oldukça detaylı bilgi verilen bu mektebin aşağı katı taşlık olup burada iki tuvalet, bir sofa, bir yemekhane ve bir hademe odası bulunmaktaydı. Kısmen kargir ve kısmen ahşap olan mektepteki dersane ve odaların ölçüleri tablo 1’deki gibiydi:

Tablo 1

Selim Ağa Mektebi’nin Dersane ve Oda Ölçüleri

Odalar	Uzunluk (metre)	En (metre)	Yükseklik (metre)
Fevkani kısmında yeni bir dersane	7.2	6.1	3
Fevkani kısmında diğer bir oda	5	7	üstü kubbeli
Fevkani kısmında diğer bir oda	2.7	2.7	3
Fevkani kısmında bir dersane	8	7	3

Fevkani kısmında ise bir tuvalet ile küçük bir sofa yer almaktaydı. Ayrıca kısmen tamire ihtiyacı olan mektebin yemekhanesi 7,5x3 metre ebatlarında olup önünde bir miktar da bahçesi vardı.

Toparlayacak olursak Tablo 2'deki mahal listesinden de görüleceği üzere Üsküdar'daki sıbyan mektepleri genellikle bir dershaneden ibaretti.²⁷ Dört mektep iki, ikinci ve üçüncü sınıfların ayrı ders gördüğü Rüstem Paşa Mektebi ise üç dershaneliydi. Diğer mahallere gelince bunlar; muallim odası, yemekhane, sofa, aralık, tahtaboş, hademe odası, su mahzeni, müştemilat, bahçe, sebil ve tuvaletten ibaretti. Bunların yanı sıra Selim Ağa Mektebi'nin işlevini bilemediğimiz iki de "oda"sı bulunmaktaydı. Mektep yapılarının durumuna gelince bunlardan yedisinin tamire muhtaç olduğu görülmektedir. Ayrıca Ayazma Mektebi kısmen yıkılmış, Esmâ Han Sultan Mektebi onarımda, Rüstem Paşa ile Hesna Hatun Mektepleri ise iyi durumdaydı.²⁸ Kullanılan yapı malzemesine dikkat edildiğinde mekteplerin yüzde ellisinin ahşap, yüzde otuz birinin kargir ve yüzde on dokuzunun kargir ve ahşap olarak inşa edildikleri görülür.²⁹ Öğrenci sayılarının mekteplerin mekansal özellikleri ile birlikte zikredilmesinin amacı ise dershanelerdeki kalabalık hakkında bir fikir edinmektir. Buna göre tek dershaneli mektepte okuyan öğrenci sayısı ortalama 35 civarındaydı. Bir dershaneli mekteplerin en kalabalığı yüzden fazla öğrencinin okumaya çalıştığı Arpacılar Kethüdası İsmail Ağa/Karakadi Mektebi, en az öğrencinin yer aldığı mektep ise on iki kişilik mevcudu ile Hesna Hatun Mektebiydi.³⁰

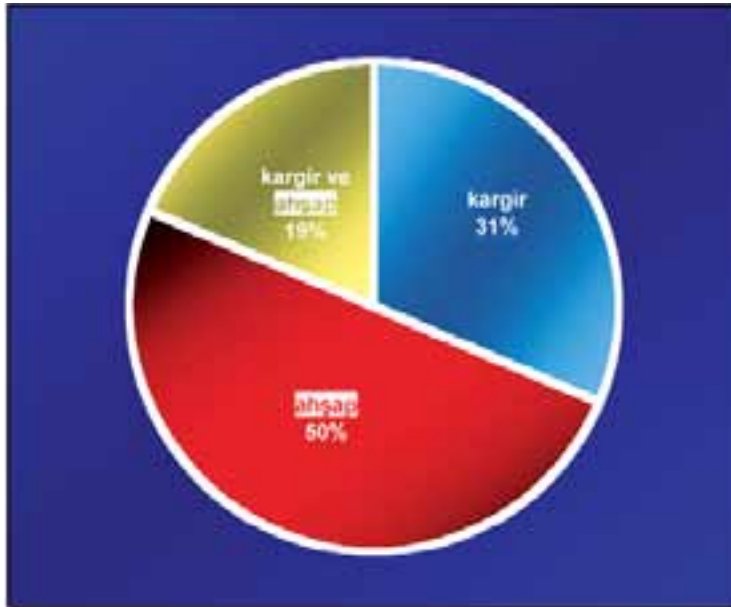
Tablo 2
Mekteplerin Mahal Listesi

Mektep	Dershane	Yık.	Muallim Odası	Yemekhane	Sofa	Aralık	Tahtaboş	Hademe Odası	Su Mahzeni	Müştemilat	Bahçe	Sebil	Tuvalet
Atik mahale	1		1										
Çiftlik	1								1				
Rüstem Paşa	3		1								1		1
Esma Mahmud Ağa	1			1									
Hesna Hatun	1		1										
Trafikçi	2		1										
Teşvî Hacı Ağa	1			1									
İsmail Mustafa Ağa	1												1
İsmail Necdi Mustafa Pîrâhî	1					1	1						
El-Hac Ebû Bekir Ağa	1			1									
Neşretin Hatun	1												
Teşvî Mektebi (Münevver)	2						1						
Esma Han Sultan	tamirde												
Ayazma	yıkılmış												
Yatırım Çiftlik	1												
Arpacılar Kethüdası İsmail Ağa-Karakadi	1						1						
Yatırım Hatun	2												1
İsmail Ağa	2	2		1	1			1			1		2

Tablo 3
Mektep Binalarının Durumu

Mektepler	iyi durumda bulunan mektepler	tamire ihtiyacı olan mektepler	tamirde olan mektepler	kesmen yıkılan mektepler
Azık Valide				
Çinli		x		
Rüstem Paşa	x			
Rumi Mehmed Paşa				
Hesna Hatun	x			
Tevfikkiye				
Tavaşi Hasan Ağa		x		
Hacı Mustafa Ağa				
Hacı İbedel Mustafa Efendi				
El-hac Ebubekir Ağa		x		
Nevfidan Hatun		x		
Taş Mektep (Mehrimah)		x		
Esmâ Han Sultan			x	
Ayazma				x
Valde-i Cedid				
Arpacılar Kethüdası İsmail Ağa-Karakadı				
Güllem Hatun		x		
Selim Ağa		x		

Tablo 4
Mekteplerin Yapım Türü Analizi

Tablo 5
Mekteplerdeki Dershane ve Öğrenci Sayısı
Vakıf Olarak Üsküdar Sıbyan Mektepleri

Mektepler	Dershane Sayısı	Öğrenci Sayısı
Atik Valide	1	60
Çinili	1	45
Rüstem Paşa	3	130
Rumi Mehmedî Paşa	1	boş
Hesna Hatun	1	12
Tevfikiye	2	140
Tavaşi Hasan Ağa	1	20
Hacı Mustafa Ağa	2	70
Hacı Bedel Mustafa Efendi	1	40
El-hac Ebubekir Ağa	1	71
Nevfidan Hatun	1	öğrenim yok
Taş Mektep (Mihrimah)	2	öğrenim yok
Esmâ Han Sultan	tamirde	80
Ayazma	kısmen yıkılmış	70
Valide-i Cedid	1	25
Arpacılar Kethüdası İsmail Ağa-Karakadı	1	100'den fazla
Gülfem Hatun	2	130
Selim Ağa	2	

Osmanlı Devleti'nde pek çok müessesede olduğu gibi sıbyan mektepleri de vakıf olarak kurulan toplumsal yapılardı. Bir kişinin menkul veya gayr-i menkulünü dini, hayri veya sosyal bir amaçla toplumun yararına tahsis ettiği vakıf sistemi sayesinde eğitim hizmetleri de fertler tarafından karşılanmıştır.³¹ Vakıfların dağınık bir halde bulunması zamanla yolsuzluklara yol açtığından bunların tek bir elde toplanması amacıyla Evkaf-ı Humayun Nezareti kurulmuş,³² bu nezaret sekiz müstesna vakfın dışında tüm vakıfların nezaret görevini üstlenmiştir. Böylece Nezaret; kurucusunun soyundan gelen mütevelliler³³ tarafından yürütülen vakıfların (Evkaf-ı Mülhaka) tek yetkili idarecisi, devlet tarafından yönetilen vakıfların (Evkaf-ı Mazbuta) ise hem mütevellisi hem de nazırı olmuştur.³⁴

Vakıflar arasındaki bu fark mekteplerdeki personelin maaşına da yansımaktaydı. Mülhak olan mektepler ve çalışanlarının masrafları evkaftan sağlanırken mazbut mekteplerin giderleri müteveli tarafından karşılanmaktaydı. Ancak Üsküdar'da görüyoruz ki mülhak mekteplerin giderleri karşılanmamakta, görevliler maaşlarını alamamaktaydı. Bu mekteplerdeki muallimler de geçimlerini "ücret-i tedrisiye" yolu ile yahut mektebe tahsis edilen mülklerin kira gelirinden temin etmekteydi. Üsküdar'da 1913 yılında bu tür mekteplerin (mülhak) sayısı altı, mazbut olanların sayısı yediydi. Beş mektebin vakıf türü ise belirtilmemiştir³⁵.

Tablo 6
Mekteplerin Vakıf Türü ve Personel Maaşı

Mektepler	Vakıf Türü	Maaş (Kuruş)				Hademe
		Muallim-i Evvel	Muallim-i Sani	Haf Muallim	Kalfa	
Atık Valide	Mazbut	130	100			20
Çınalı	Mazbut	100	70.3			
Rüstem Paşa	Mazbut	100				
Büyük Mehmed Paşa	Öğrenim yok					
Mesne Hatun	Muhtak	Ücret-i Tedrîsiye				
Tevfikîye	Muhtak	Halk Kırası 50 kuruş	Maaş yok	Maaş yok		Bilmiyor
İsmail Haseki Ağa	Muhtak	Maaş yok				
Hacı Mustafa Ağa	Muhtak	Maaş yok			Maaş yok (iki sene önce 20)	Bilmiyor
Hacı Bendi Mustafa Efendi	Muhtak	Maaş yok				
El-Hac Ebubekir Ağa	Muhtak	Ücret-i Tedrîsiye			Maaş yok	
Süleyman Hatun	Öğrenim yok					
Tas Meştek (Mihriyat)	Öğrenim yok					
Ezma Han Sultan	Mazbut	40	Maaş yok			Bilmiyor
Ayazma	Mazbut	100		70		13
Valide-i Cedit	Mazbut	100	104.3	94.3		30
Arpacılar Kethudası İsmail Ağa-Karakadı	Mazbut	75	Maaş yok			Muallim bu görevi de üstlenmiş
Gülşim Hatun						
Gürüm Ağa						

Not:

1-Evkaf-ı Mazbutadan olan Rüstem Paşa Mektebinde Muallim-i Evvelin dışında üç muallim daha vaizfeli olmakla beraber maaşları muallim-i evvel tarafından ücret-i tedrîsiye ile temin edilmektedir.

2-Rumi Mehmed Paşa Mektebi, Muallim-i Evvelinin vazifesi başında durmadığından boştur.

3-Kırmızı ile işaretli vakıf türleri yazmada bulunmayıp, verilerden yola çıkılarak yazılmıştır.

Personel

Klasik dönem Osmanlı Devleti'nde sıbyan mekteplerinin gelişmiş bir personel sayısı yoktu. Genellikle mektepte bir hoca (muallim), gelirine göre değişmekle beraber birer kalfa ve bevvab (hademe) bulunurdu.

Muallimler çoğunlukla medrese mezunu olurdu. Özellikle daha Fatih zamanında ilkokullara öğretmen olacak öğrenciler için Sahn-ı Seman ve Eyüp medreselerinde ayrı dersler konulmuşsa da sonradan bu dersler ihmal edilmiş, medrese mezunu olan herkes muallim olabilmıştır. Kız mekteplerinde ise *Subha-i Sıbyan* ve *Tuhfe-i Vehbi* gibi risaleleri hususi olarak okuyan yaşlı kadınlar muallimelik yapmışlardır³⁶. Kalfalara gelince bunlar bir kaç hatim indirmiş kabiliyetli öğrenciler arasından seçilir, hocanın yardımcısı konumundaki kişilerdi. Bir sınıfta birden fazla da bulunabilen kalfalar öğrencilerin dersleri ile ilgilenir, ödevlerini ezberlemelerinde yardımcı olurdu.³⁷ Mekteplerde hoca ve kalfanın yanı sıra yer alan bir diğer görevli bevvab (hademe) idi.³⁸ Bu zat sabahları mektebi açar,

etrafın temizliği ile ilgilenir, su temin eder, bahçenin bakımını üstlenir, çocukları her sabah evlerinden alırdı.³⁹

XIX. yüzyılın ikinci çeyreğinden itibaren sıbyan mekteplerinin sorunları üzerinde durulurken ilk kez 1838 tarihli bir layıha ile yetersiz oldukları tespit edilen muallimlerin görevlerine son verileceği bildirilmiştir.⁴⁰ 1868 yılında ise her medrese mezununun muallim olmasını engellemek amacıyla sıbyan mektepleri muallimliği için “Darulmuallimin-i Sıbyan” isimli özel bir erkek öğretmen okulu açılmış hatta 1869 tarihli Maarif-i Umumiye Nizamnamesi ile ancak bu okuldan mezun olanların sıbyan mekteplerine hoca olabilecekleri esası getirilmiştir.⁴¹ Kadın muallimlerin yetişmesi için de 1870 yılında Sultanahmet’teki bir konakta, sıbyan ve rüşdiye şubeleri bulunan “Darulmuallimat” isimli kız öğretmen okulu açılmıştır. Bu okulunun sıbyan şubesinde mebaadi-i ulum-ı diniyye, kavaid-i lisan-ı Osmani ve kitabet, usul-i talim, her cemaatin kendi dili, risale-i ahlak, hesap ve defter tutma, tarih-i Osmani ve coğrafya, malumat-ı nafia, musiki, dikiş ve nakış dersleri okutulmuştur. 1910-1911 ders yılında Fatih Çarşamba’da yatılı olarak açılan okul ertesine Çapa’daki Derviş Paşa konağına taşınmıştır.⁴²

Derslerin zamanla artması, dini eğitimin yanı sıra sosyal ve fen bilimlerinin de çocuklara öğretilmesi personel kadrosunda özellikle muallimlere ihtiyacı beraberinde getirmiştir. Mekteplerde artık tek muallim değil hiyerarşi sırasına⁴³ göre muallim-i evvel (baş öğretmen), muallim-i sani (ikinci öğretmen) kimi zaman muallim-i salis (üçüncü öğretmen) hat muallimi gibi birden fazla eğitimci ders vermiştir.

Sözü edilen gelişmeleri 1913 yılı Üsküdar’ındaki mekteplerde de takip etmek mümkündür. Artık birden fazla muallim Üsküdar mekteplerinde ders vermekteydi. Üstelik muallim-i evvel, sani ve salis’in yanı sıra üç mektebe hat muallimi de atanmıştı ve bayan muallimlerin sayısı erkek muallimlerin yarısına ulaşmıştı. Ayrıca tayinlerde öğretmen okullarından mezun olmayan ve medresede eğitim görenlere de dikkat edilmiş, ehliyetname, itimadname, musaddak gibi gerekli belgeleri temin edenlere muallimlik yetkisi verilmiştir.⁴⁴ Kalfa ve hademe gibi diğer personele gelince bunların yalnızca birkaç mektepte çalıştıkları görülür. Birer kalfa El-hac Ebubekir Ağa ile Esmâ Han Sultan mektebinde hademeler ise Tevfikiye, Hacı Mustafa Ağa, Ayazma ve Valide-i Cedid mekteplerinde çalışmaktaydı.⁴⁵

Tablo 7
Muallimlerin Mezuniyet ve İzin Belgesi Durumu

Mektepler	Danışmuallim İbedisinden	Danışmuallimattan	Myanitten	Medreseden
Atik Valide				
Çinli				
Rüstem Paşa	3 muallim mezun-			
Rumi Mehmed Paşa				
Hesna Hatun		Mezun		
Tevfikiyeye		Ehliyetnameli		
Tavaşi Hasan Ağa				
Hacı Mustafa Ağa		İtimadnameli		
Hacı Bedel Mustafa Efendi				
El-hac Ebubekir Ağa				
Nevfidan Hatun				
Tag Mektep (Mihrimah)				
Esmâ Han Sultan			Ehliyetnameli	
Ayazma				
Valide-i Cedid			Musaddak	Mezun
Arpacılar Kethüdesi İsmail Ağa-Karakadı			Musaddak	
Gülferm Hatun			Musaddak	Mezun
Selim Ağa				

Tablo 8
Üsküdar Mekteplerindeki Bayan-Erkek Muallim Dağılımı

Mektepler	Muallim-i Evvel	Muallim-i Sani	İst. Muallimi	Kalfa	Hâdeme
Atik Valide	Erkek	Erkek			
Çinli	Erkek	Erkek			
Rüstem Paşa	Erkek	3 muallim var			
Rumi Mehmed Paşa	Erkek				
Hesna Hatun	Bayan	Bayan			
Tevfikiyeye	Bayan	Bayan	Var		Erkek
Tavaşi Hasan Ağa	Bayan				
Hacı Mustafa Ağa	Bayan	Bayan			2
Hacı Bedel Mustafa Efendi	Erkek				
El-hac Ebubekir Ağa	Bayan			Bayan	
Nevfidan Hatun					
Tag Mektep (Mihrimah)					
Esmâ Han Sultan	Erkek	Erkek		Bayan	
Ayazma	Erkek		Erkek		Erkek
Valide-i Cedid	Erkek	Erkek	Erkek		Erkek
Arpacılar Kethüdesi İsmail Ağa-Karakadı	Erkek	Erkek			
Gülferm Hatun	Erkek	Var			
Selim Ağa					

Dersler

Tanzimattan önce mekteplerin ders programı şehir, kasaba, köylere göre farklılıklar gösterdiği gibi vakfiye şartlarına, dönemlere, hocalara göre de değişebilmekteydi. Yine de namaz sureleri, duaları düzgün okunacak derecede Kur'ân-ı Kerim okuma ve tecvid⁴⁶ bilgisi, ilmihal öğretimi, namazın kılınışı gibi dini bilgilerin yanı sıra tekbir, salavat, ilahi gibi dini musiki eğitimi verilir, kısacası ders programının esasını Kur'ân-ı Kerim teşkil ederdi.⁴⁷ Ders saatleri de düzenli olmayıp sabah erkenden açılan mektepler ikindiye kadar devam ederdi. Tenefüs yoktu. Tek ders arası öğle ezanında verilirdi.⁴⁸

Yeni Valide
Camii Mektebi

Sıbyan mekteplerindeki ders müfredatı II. Mahmud döneminden itibaren ele alınmışsa da müfredat içeriğinin zenginleştirilmesi XIX. yüzyılın ikinci yarısından itibaren başlamıştır. Örneğin 1873-1890 yılları arasında tahsil süresi 4 yıl olan sıbyan mekteplerinin ders müfredatı şu şekilde belirlenmişti: Elifba, Kur'ân-ı Kerîm, Kırâat-ı Türkiye, İlmihal, Malumat-ı İbtidaiye, Tadad ve Terkim, Hatt-ı Sülûs, Tecvid, Sarf-ı Osmanî, Hesab, Sülûs ve Nesih, Coğrafya, Tarih, Kavâid-i İmlâ, Hatt-ı Rık'a.⁴⁹ 1319/1901-1902 yılında ise sıbyan mekteplerinin programında yer alan dersleri; Elifba, Kur'ân-ı Kerîm, Tecvid, İlmihal, Ahlâk, Sarf-ı Osmanî, İmlâ, Kırâat, Mülâhas Tarih-i Osmanî, Muhtasar Coğrafya-i Osmanî, Hesap, Hüsn-i Hat oluşturmuştur.⁵⁰ Böylece dini bilgilerin yanı sıra ders müfredatına dahil edilen hesap, yazı, tarih, coğrafya gibi derslerle çocukların en azından sıbyan mektebini bitirdiklerinde günlük ihtiyaçlarını karşılayabilecek bilgi birikimine sahip olmaları istenmiştir. XX. yüzyılın başına gelindiğinde mekteplerin ders süreleri ve teneffüslerinde belirlenmiş çerçeveler görülmektedir. Buna göre bir veya iki muallim tarafından idare edilen mekteplerde her ders yarım saat işlemekte ancak ikiden fazla muallimi olan mekteplerde ders ve teneffüs süreleri bu duruma göre ayarlanmaktaydı.⁵¹

Üsküdar'daki mekteplerin ders müfredatına gelince bu konuya dair malumatımız az olmakla beraber Kur'ân-ı Kerîm ve Ulûm-ı Diniyye dersleri ile bunların dışında derslerin işlendiğini, hesap ve imlanın tedris edildiğini biliyoruz. Örneğin Atik Valde mektebinde Kur'ân-ı Kerîm ve Ulûm-ı Diniyye dışındaki dersler

Üsküdar sıbyan mektepleri

gevşek, Çinili mektebinde dersler vasat derecede, Rüstem Paşa'da ise oldukça mükemmeldi. Gayet temiz olduğuna vurgu yapılan el-Hac Ebubekir Ağa mektebindeki muallim ise, meraklı çocukların eğitimine ayrıca ihtimam etmekteydi. Ders süreleri konusundaki uygulamanın ise Rüstem Paşa mektebinde gerçekleştiği görülmektedir. Bu mektepte ders ve tenefüs vakitlerinin bir çingirakla haber verilmesi, dersanelerin sınıflara göre taksim edilmesi Tanzimat'tan itibaren süregelen gelişmelerinin Üsküdar'da uygulandığının bir göstergesidir.

Mekteplerin Gelirleri ve Ders Araç Gereçleri

Ders araç gereçleri arasında yer alacak siyah taş tahta denilen üzerine yazı yazılan levhaların okullara gönderileceği ilk defa 1847 tarihli bir talimatta yer almıştır. Yazının ders müfredatında yer almasıyla yazı malzemeleri de (kağıt üzerine yazmak için divit denilen pirinçten kalemlik, içinde iki kamyş kalem, mürekkep hokkası) mekteplere götürülmeye başlanmıştır. Bunlar eğitimdeki yenileşme dönemine kadar sıbyan mekteplerinin de temel araç ve gereçleri olmuştur. Yenileşme dönemi yani 1873'ten itibaren de ibtidai mekteplere sıra, masa, kara tahta, harita gibi ders araçları girmeye başlamıştır.⁵²

Yeni tarzdaki eğitimin bir nevi göstergesi olan sıra tahtaları müfettişin üzerinde önemle durduğu konular arasındaydı. Örneğin yeni tarzda sıraların eksik olduğu el-Hac Ebubekir Ağa Mektebi'nde çocuklar halen şilte üzerinde oturmaktaydı. Valide-i Cedid Mektebi'nde de hiç yeni sıra yoktu. Yine aynı şekilde Gülfem Hatun Mektebi'nde de öğrenciler eski usul sıralarda ders işlemekteydi. Esmâ

Mekatib-i Umumiye Talebesine Mahsus adlı yazmanın dış kapağı ve ilk sayfası

Han Sultan Mektebi'nin ise 10 adet sıraya ihtiyacı vardı. Klasik dönemde hasır döşeli zeminde minder üzerinde oturan ve rahlelerde çalıştığını bildiğimiz çocukların artık yeni tarzda üretilen tahtalarda oturması, mekteplerin bu eksiklerinin giderilmesi istenmektedir.

Son olarak şunu söyleyebiliriz ki, Osmanlı Devleti'nin modernleşme çabaları sıbyan mektepleri özelinde XIX. Yüzyılın ikinci çeyreğinden itibaren başlamış, Cumhuriyet'in kuruluşuna değin modern ihtiyaçlara cevap verecek tarzda yenilenmeye çalışılmıştır. Ancak küçük mekanları dolayısıyla büyük ölçekli okulların önem kazanması bu mekteplerin zamanla önce atıl sonra yok olmasına yol açmıştır. Aynı akıbeti yaşayan Üsküdar'daki sıbyan mekteplerinden de günümüze yalnızca yedisi ulaşabilmiştir. Bunlardan işlevsel olarak yine eğitim amacıyla kullanılan Ayazma ve Selim Ağa Mektepleri günün ihtiyaçlarına cevap verecek tarzda yeniden inşa edilmişlerdir. Çinili ve Mihrimah Sultan Mektepleri yapısal özelliklerini korumakla beraber çocuk kütüphanesi olarak faydalanılan yapılar olmuşlardır. Rüstem Paşa mektebi yeniden restore ettirilerek vakıf olarak tahsis edilmiş, Atik Valide ile Valde-i Cedid mektepleri ise boş durmakla beraber ayakta kalabilen mektepler arasında yer almışlardır.

DİPNOTLAR

¹ Eser Kütüphane Kataloğu'nda "İstanbul Sıbyan Mektepleri Hakkında" ismi ile kayıtlıdır.

² Bayram Kodaman, *Abdülhamid Devri Eğitim Sistemi*, Ankara 1991, 60-65.

³ Usul-i cedid üzere açılan ilk mektep Nuruosmaniye Cami'ndeki kargir bir binadadır.

⁴ Ziya Kazıcı, *Osmanlı'da Eğitim Öğretim*, İstanbul 2004, 105.

⁵ Yücel Gelişli, "Osmanlı İlköğretim Kurumlarından Sıbyan Mektepleri (Kuruluşu, Gelişimi ve Dönüşümü)", *Türkler*, XXV, 36.

⁶ Kodaman, *a.g.e.*, 67-74.

- ⁷ Yahya Akyüz, *Türk Eğitim Tarihi*, İstanbul 1994, 241.
- ⁸ Günümüze ulaşan mektep Kartal Baba Caddesi ile Valide İmareti Sokağı'nın birleştiği yerdedir.
- ⁹ Mektep bugün Doğancılar Caddesi ile Hafız Ali Paşa Sokağı'nın birleştiği yerdedir.
- ¹⁰ Rum Mehmed Paşa Mektebi, Medrese Sokağı olan bugünkü Eşref Saat Sokağı'na açılan cami avlu kapısının üzerindeydi ve sağ tarafında Rum Mehmet Paşa Medresesi vardı. (Mehmet Nermi Haskan, *Yüzyıllar Boyu Üsküdar*, İstanbul 2001, 923.)
- ¹¹ Bugün yerinde ahşap üzerine sıvalı bir meşruta binası bulunan mektep Üsküdar'da yaptırılan ilk mekteptir.
- ¹² Günümüze ulaşamayan mektep Hacı Hesna Cami Sokağı'ndaydı. Cami ve mektep 1307/1889-1890 tarihinde yanmış ve 1318/1900-1901 yılında fevkani olarak yaptırılmıştır. 1957 tarihinde yapının yenilenmesi sırasında cami tek katlı olarak inşa olunmuş, meşruta olarak kullanılan mektep ise ortadan kaldırılmıştır. (Haskan, *a.g.e.*, II, 911.)
- ¹³ Muhtemelen muallim odası dershaneye tahvil edilmişti.
- ¹⁴ Mektep Fevziye Mektebi olarak da bilinmektedir.
- ¹⁵ Feyziye Cami'nin sağ tarafında bulunan mektep günümüze ulaşmamıştır. Cami Bülbüldere-Bağlarbaşı yolu ile Selanıklılar Sokağı'nın birleştiği yerde ve köşe başındadır. (Haskan, *a.g.e.*, 199, 908.)
- ¹⁶ Mektep, Ebe Hafize Hanım'ın vasiyeti üzerine 1300/1882 tarihinde yaptırılmıştır. 1925 yılında marmur olan yapı 1930-35 tarihlerinde yok olmuştur. (Haskan, *a.g.e.*, II, 908.)
- ¹⁷ İnadiye Mektebi olarak da bilinen bu yapı, İnadiye Mektebi Sokağı üzerinde ve Tavaşi Hasan Ağa Cami önünde, avlunun sokağa açılan kapısının sol tarafında, şimdiki meşrutanın yerinde idi. Mektebin banisi ve inşa tarihi belli değildir. (Haskan, *a.g.e.*, 928.)
- ¹⁸ Günümüze ulaşamayan mektepler arasında yer alan Hacı Mustafa Ağa Mektebi Hadikatü'l Cevami' yazarı Ayvansarayî'ye göre "Aşçıbaşı Pervane Mehmed Ağa'nın mahallesinde Attar Ali Paşa'nın dükkanını köşesinde" olup burası eski ismi Kuyubaşı olan şimdiki Kapıağası mevkiinde ve İnadiye Cami Sokağı ile Aşçıbaşı Mektebi Sokağı'nın birleştiği yerde ve ikinci sokağın sağ köşesinde ve Aşçıbaşı Cami'nin yanındaydı. (Haskan, *a.g.e.*, 919.)
- ¹⁹ Hacı Bedel adındaki bir hayırsverin yaptırdığı mektep Hayreddin Çavuş Cami ile Şehzade Numan'ın 1141/1728-29 tarihinde yaptırmış olduğu çeşmenin yan tarafında, Ferah Sokağı ile Beygirciler Sokağı'nın birleştiği yerde idi. (Haskan, *a.g.e.*, 911.)
- ²⁰ Benderli Mehmet Selim Sırrı Paşa adına ailesi tarafından paşanın Büyük Selim Paşa Caddesi ile Gündoğumu Caddesi'nin birleştiği yerde ve yüksek bir set üzerinde bulunan mezarlığına dikilen kalın, silindirik şeklindeki mermer bir hatıra taşı nedeniyle cadde 1913 yılında bu isimle anılmaktaydı. (http://tr.wikipedia.org/wiki/Benderli_Mehmed_Selim_Sırrı_Paşa.)
- ²¹ Günümüze ulaşamayan mektep Büyük Selim Paşa Caddesi üzerinde Kurban Nasuh Cami'nin kible yönünde, Şehzade Abdülhamid'in 1141/1728-29 tarihinde yaptırmış olduğu çeşmenin sağ tarafında ve Büyük Selim Paşa Caddesi ile Tabaklar Cami Sokağı'nın birleştiği köşede idi. Debbağlar Mektebi, Debbağ Bekir Ağa Mektebi adı ile de bilinen bu ahşap yapı 1950 tarihlerinde yıkılmıştır. (Haskan, *a.g.e.*, 906.)
- ²² Günümüze ulaşamayan mektep Feyziye Cami yakınlarındaydı. II. Mahmud'un Başkadını Nevfidan Hatun tarafından yaptırılan ve inşa tarihi bilinmeyen mektebin vaziyeti 1924 yılına kadar bakımlıydı. (Haskan, *a.g.e.*, 921.)
- ²³ Günümüze ulaşamayan mektep Tunusbağı Caddesi, Yeni İnadiye Mescidi Sokağı üzerinde ve Bali Çavuş Mescidi'nin karşısındaydı. (Haskan, *a.g.e.*, 907.)
- ²⁴ Muhtemelen Sultan III. Mustafa'nın padişahlığı zamanında yaptırıldığından mektep bu isimle de anılmaktaydı. Mektep Ayazma Cami'nin kiblesi tarafında ve Ressam Ali Rıza Bey Sokağı ile Mehmet Paşa Değirmeni Sokağı arasındadır. Ayazma Cami ile aynı zamanda yapılmıştır. 29 ayda tamamlanan mektebin inşaatına 19 Zilhicce 1171/4 Ağustos 1758 tarihinde büyük bir merasim ile başlanmış ve 1174 senesi Cemazielahiresinin sonlarında/1761 yılı ocak ayının sonları bitirilmiştir. Mektep 156 sene sibyan okulu olarak vazife gördükten sonra yıktırılarak yerine şimdiki bina yapılmıştır. (Haskan, *a.g.e.*, 901-902.)
- ²⁵ Gülnuş Emetullah Valide Sultan tarafından yaptırılan mektep Yeni Valide Cami avlusunun batı tarafındaki kapısı üstündedir.

- ²⁶ Mektep, Hakimiyet-i Milliye Caddesi'nde Davut Paşa Cami'nin karşısında Gülfem Hatun türbesinin bitişiğindedir. 1941 yılında arsa haline gelen mektep ve türbenin yerine daha sonra kısmen Denizcilik Bankası inşa edilmiştir. (İbrahim Hakkı Konyalı, *Üsküdar Tarihi II*, İstanbul 1977, 309.)
- ²⁷ bk. Tablo 2
- ²⁸ Bkz Tablo 3
- ²⁹ Esmâ Han Sultan ve Ayazma Mekteplerinin yapım türleri bilinmediğinden analizin dışında bırakılmıştır. Sekizi ahşap, beşi kargir, üçü kargir ve ahşap olarak inşa edilen yapıların analizi için bk. Tablo 4.
- ³⁰ bk. Tablo 5
- ³¹ Bahaeddin Yediyıldız, "Vakıf", *İslam Ansiklopedisi*, XIII, 154, Akyüz, a.g.e., 95.
- ³² Nezaretin kuruluşu için 1826 yılından biraz önceki tarih verilmektedir. (Nazif Öztürk, "Evkaf-ı Humayun Nezareti", *DİA*, XI, 522.)
- ³³ Vakıf işlerini vakfiye şartları ve şer'i hükümlere göre yönetmek üzere tayin olunan kişilere mütevellî denirdi. Mütevellîlerin hesaplarını gören, vakıf şartlarını hakkıyla yerine getirmesi için uyarıcı, görevini yerine getirmediği takdirde azlederek bir başkasını yerine tayin etmek kadının görevi idi. 19. yüzyılda vakıfları tek bir merkezde toplamak amacıyla kurulan Evkaf Nezareti bu görevi üstlenmiştir. (Mehmet Zeki Pakalın, Mütevellî, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, II, 640.)
- ³⁴ Nazif Öztürk, a.g.e., 522-523.
- ³⁵ Mekteplerin vakıf türü için bk. Tablo 6
- ³⁶ Cahit Baltacı, "Eğitim Sistemi" *Osmanlı Dünyayı Nasıl Yönetti: Devlet yönetimi, İktisat, Askeri Teşkilat, Eğitim Sistemi, Gündelik Hayat*, İstanbul (t.y), 246.
- ³⁷ Gelişli, a.g.e., 39.
- ³⁸ Arapça bir kelime olan bevvab kapı, kapı bekçisi anlamına gelmekteydi. (Mehmet Zeki Pakalın, "Bevvab", *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, I, 212.)
- ³⁹ İsmail Kara-Ali Birinci, *Bir Eğitim Tasavvuru Olarak Mahalle/Sıbyan Mektepleri*, İstanbul 2005, 11,
- ⁴⁰ Necdet Sakaoğlu, "Darülmüallimin", *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*, II, 568.
- ⁴¹ Baltacı, a.g.e., 246.
- ⁴² Cemil Öztürk, "Darülmüallimat", *DİA*, VIII, 550.
- ⁴³ Bu hiyerarşi maaşlara da yansımaktaydı.
- ⁴⁴ bk. Tablo 7.
- ⁴⁵ bk. Tablo 8.
- ⁴⁶ Tecvid, Kur'ân-ı Kerim'i her harfinin hakkını vererek güzel okumadır. (Hasan Hüseyin Varol, *Karabaş Tecvidi*, y.y, 1996, 21.)
- ⁴⁷ İsmail Kara-Ali Birinci, a.g.e., 12.
- ⁴⁸ Mehmet Zeki Pakalın, "Sıbyan Mektebi", a.g.e., III, 202.
- ⁴⁹ Gelişli, a.g.e., 40.
- ⁵⁰ Salname-i Nezaret-i Maarif-i Umumiye: 1319/1901.
- ⁵¹ Kodaman, a.g.e., 64.
- ⁵² Gelişli, a.g.e., 42.

Üsküdar'dan İki Askeri Rüşdiye: Toptaşı ve Paşakapısı Askeri Rüşdiyeleri

DR. ESMA İGÜS PARMAKSIZ
Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi

Tebliğ başlığımızı oluşturan Toptaş ve Paşakapısı Askeri Rüşdiyeleri, 1875 yılında Sultan Abdülaziz döneminde İstanbul'da açılan dokuz askeri rüşdiye grubu içerisinde yer almaktadır.¹

Paşakapısı Askeri Rüşdiyesi binası günümüze ulaşmamış, Toptaş Askeri Rüşdiyesi binası ise tarihsel kimliğini günümüze kadar sürdürmüş, açıldığı günkü misyonunu bugünde sürdürerek bir eğitim kurumu olarak Türk Milli Eğitimine hizmet etmektedir

Toptaşı Askeri Rüşdiyesi

Toptaşı Askeri Rüşdiyesi, Üsküdar Tabaklar Senti'nde Eski Toptaş Caddesi üzerinde, caddenin Sarı Mehmet Sokağı ile kesiştiği noktada bulunmaktadır.

Toptaşı Askeri Rüşdiyesi binası bugün Sokullu Mehmet Paşa İlköğretim Okulu olarak kullanılmaktadır.

Yapının Tarihçesi

Toptaşı Askeri Rüşdiyesi, H/1292 M/1875- 1876 yılında Sultan Abdülaziz döneminde, İstanbul'da açılan dokuz askeri rüşdiyeden biridir. (Konyalı 1977: 301 ve Haskan 2001: 932)

Toptaşı Askeri Rüşdiyesi'nin 1875- 1876 yılında Sultan Abdülaziz döneminde açıldığı, mermer giriş kapısı üzerindeki Sultan Abdülaziz'in tuğra ve madalyonunun bulunduğu kitabede yazmaktadır. Okulun sekiz mısralı kitabesinin

فَاكْبُرْ شَاكِرًا كَمَا كُنْتَ

حضرت عبدالعزیز خان معارفیہ شہ نیک ملکک سٹوڈنٹس انامینڈر ایشیہ
انکسٹریچون امدی ریڈیو سٹیشنم ایشیہ ریڈیو سٹیشنم ایشیہ ریڈیو سٹیشنم
اشیہ ریڈیو سٹیشنم ایشیہ ریڈیو سٹیشنم ایشیہ ریڈیو سٹیشنم
اشیہ ریڈیو سٹیشنم ایشیہ ریڈیو سٹیشنم ایشیہ ریڈیو سٹیشنم

T.C.
MİLLÎ EĞİTİM BAKANLIĞI
ÜSKÜDAR
ŞOKULLU MEHMET PAŞA İLKÖĞRETİM OKULU

ÜSKÜDAR'DAN İKİ ASKERİ RÜŞDİYE:
TOPTAŞI VE PAŞAKAPISI ASKERİ RÜŞDİYELERİ

günümüz Türkçesine çevrilişi aşağıdaki gibidir.

“Mekteb-i Rüşdiyye-i Askeriyye”

“Hazret-i Abdülaziz Han ma'arif- pîşenin

Mülkün istikbalini te'mindir emniyyesi

Onun için açtı yer yer muntazam rüşdiyyeler

Ne Stanbul u ne Bağdad kaldı ne Suriyesi

Nak-i vakti sarf edib gel cem'-i zad-ı dâniş et

Harc-ı âlemdir ucuzdur şimdi vezni kıyyesi

Hame-i taz-ı vatan Hüsni dedi tarihine

Feyz ü ilmin menbaıdır askeri rüşdiyyesi”

“sene 1292 ketebe Aziz (Haskan 2001: 932)

Okul, Toptaşı (Valide-i Atik) Külliyesi'ne ait olan tabhane binası üzerine inşa edilmiştir. “İki katlı olan bu taş yapının üst katı yuvarlak kemerler üzerine oturulmuştur. Orta kısmında oldukça büyük bir avlusu vardır. Nizam-ı Cedid ve Sekban-ı Cedid devirlerinde (1793- 1808) Süvari Kışlası olarak kullanılan bina, birçok tadiller ve tamirler görmüş olduğundan ilk yapısından günümüze hemen

Toptaşı Askeri
Rüşdiyyesi
(Sokullu Mehmet Paşa
İlköğretim Okulu)
Kitabeli ve
Madalyonlu Ana Giriş
Kapısı
(karşı sayfa)

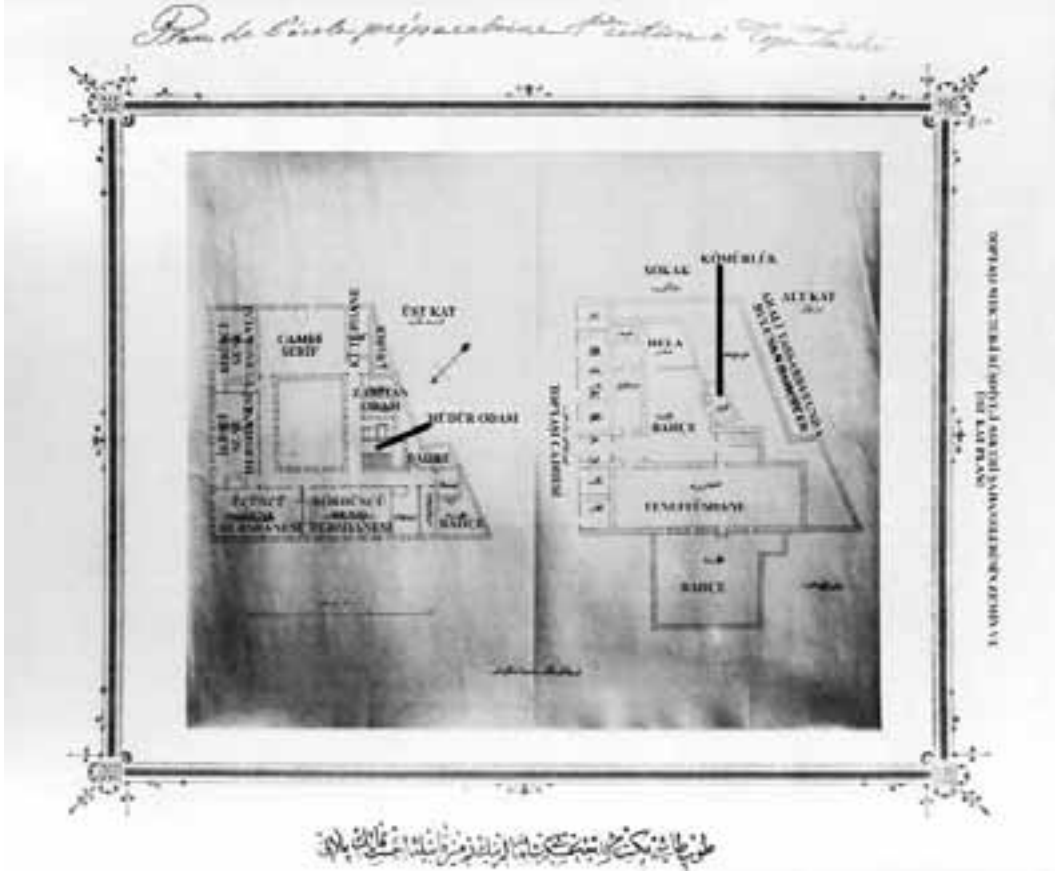
XIX. Yüzyılın Son
Çeyreğinde Toptaşı
Askeri Rüşdiyesi
(Washington Kongre
Kütüphanesi Lot: 9519,
No: 19)

hemen hiç bir şey intikal etmemiştir. Yapılışından 220 yıl sonra Süvari Ocağı'na verilen binanın ne zamana kadar bu ocağa hizmet ettiği belli değildir. Selimiye Kışlası yanındaki Süvari Kışlası 1805 tarihlerinde yapıldıktan sonra ocak oraya nakledilmiştir.” (Haskan 2001: 931)

Toptaşı Askeri Rüşdiyesi, 1912- 1913 tarihli Balkan Savaşı sırasında, askeri rüşdiyelerin eğitim faaliyetlerine son verilmesi üzerine kapatılmış, (Sakaoğlu 1993:351- 354) 1914 yılında da mülki (sivil) rüşdiyeye çevrilmiş ve Sokullu Numune Mektebi adını almıştır. (Haskan 2001: 932)

Cumhuriyetin ilanı ile kurulan Maarif Vekâleti tarafından Osmanlı İmparatorluğu'ndan Türkiye Cumhuriyeti'ne devreden eski okul binalarına, eğitim yapısı olarak, hizmet verme görevi tekrar yüklenmiş ve bu karar çerçevesinde de Toptaşı Askeri Rüşdiyesi, Cumhuriyetin ilk yıllarında Üsküdar Toptaşı 15. İlkokul adıyla yeniden açılmıştır.

ÜSKÜDAR'DAN İKİ ASKERİ RÜŞDİYE:
TOPTAŞI VE PAŞAKAPISI ASKERİ RÜŞDİYELERİ

Toptaşı Askeri
Rüşdiyesi'nin Planı
(Washington
Kongre Kütüphanesi
Lot: 9519, No: 18)

1940 yılında okulun ismi Sokullu Mehmet Paşa İlkokulu olarak değiştirilmiştir. Kısa bir dönem için eğitim ve öğretime kapatılan okul, 1959'da tekrar aynı adla açılmıştır.

1997'de Türk Milli Eğitimi'nde sekiz yıllık kesintisiz eğitim uygulamasına geçilmesiyle, Sokullu Mehmet Paşa İlkokulu'nun ismi, Sokullu Mehmet Paşa İlköğretim Okulu olarak değiştirilmiştir. Halen Sokullu Mehmet Paşa İlköğretim Okulu adıyla eğitim hizmetine devam etmektedir.²

1898- 1903 yılları arasında Maarif Nezareti tarafından beş sayı halinde yayınlanan Maarif Salnameleri'nden Toptaşı Askeri Rüşdiyesi'nde, 1898- 1903 tarihleri arasında görev yapan idareciler ile öğretmen isimlerine ve okulun ders programına ulaşmak mümkündür. Ancak öğrenci mevcudu ve okulda çalışan hizmetli sınıfına ait sayısal bir veri bulunmamaktadır.

Maarif Salnamelerine göre; Toptaşı Askeri Rüşdiyesi'nde 1898 yılında Şevket Efendi, 1899- 1903 tarihleri arasında ise Hıdır Efendi müdür olarak görev yapmıştır.

1898- 1903 Ders Yılları Arasında Toptaşı Askeri Rüşdiyesi Müfredatında Okutulan Dersler³

1898 Ders yılı	1899 Ders yılı	1900 Ders yılı	1901 Ders yılı	1903 Ders yılı
İmla	İmla	İmla	İmla	İmla
Hüsn-i hatt	Hüsn-i hatt	Hüsn-i hatt	Hüsn-i hatt	Hüsn-i hatt
Resim	Resim	Resim	Resim	Resim
Lisan	Fransızca	-	-	-
Coğrafya	Fransızca ve İlimihal	Fransızca ve İlimihal	Coğrafya	Coğrafya
Riyaziye	Riyaziye	Riyaziye	Riyaziye	Riyaziye
Arabi	Arabi	Arabi	Arabi	Arabi
Farisi	Farisi	Farisi	Farisi	Farisi
Arabi	Arabi	Arabi	Arabi	Arabi
Türki	-	-	Kavaid ve İlimihal	Kavaid ve İlimihal

Toptaşı Askeri Rüşdiyesi'nin Mimari Özellikler

Toptaşı Askeri Rüşdiyesi'ne ait olan özgün çizimden de görüldüğü üzere, eğimli bir arsa üzerine inşa edilen yapı, iki bölümden oluşmaktadır: Ana eğitim bloğu ile giriş kısmının önündeki bahçe ve avlu ve ahali tasarrufunda bulunan bahçeler.

Toptaşı Askeri Rüşdiyesi'nin Plan Özellikleri

Giriş Kat

Toptaşı Askeri Rüşdiyesi'nin giriş kat planı, iç avluya açılan servis birimlerinden ve dükkânlardan oluşmaktadır. Yapının özgün girişi, kuzeydoğu cephesinden sağlanmaktadır.⁴ Özgün çizime göre; Toptaşı Askeri Rüşdiyesi'nin Eski Toptaşı Caddesi üzerinde bulunan giriş kapısının sağında iki, solunda dört olmak üzere kare biçimli altı adet dükkân bulunmaktadır.⁵ Günümüzde giriş kapısının sağındaki iki dükkân anaokulu, soldaki dört dükkân ise, Sokullu Mehmet Paşa İlköğretim Okulu'na ait idari birimler olarak kullanılmaktadır.

Teneffüshane, yapının kuzeybatı cephesini boydan boya kapsayacak şekilde yerleştirilmiştir. Teneffüshanenin orta aksından, yan cephede bulunan bahçeye çıkış vardır. Bu çıkış günümüzde, okul idaresi tarafından okulun ana giriş kapısı olarak kullanılmaktadır. Ayrıca yapıda günümüzde uygulanan bir diğer değişiklik ise, bahçenin güneydoğu ve kuzeydoğu yönlerinde genişletilerek, bahçenin sınırlarının yapıyla aynı seviyeye çekilmesidir.

ÜSKÜDAR'DAN İKİ ASKERİ RÜŞDİYE:
TOPTAŞI VE PAŞAKAPISI ASKERİ RÜŞDİYELERİ

Toptaşı Askeri Rüşdiyesi Öğrencileri (Washington Kongre Kütüphanesi Lot: 9519, No: 21)

Soldaki dükkânların arkasına denk gelen bölümde tanımsız bir birim bulunmaktadır. Giriş kapısının tam karşısında bir iç avlu vardır. Bahçede servis birimleri olarak kömürlük, mahzen, musluklar ve helâlar yer almaktadır. Bunlar özgün hallerini kaybetmeden günümüze ulaşmıştır. Yapının güneydoğu cephesindeki boşluk ise çizimde, ahali tasarrufunda bulunan bahçeler diye tanımlanmıştır. Planda Ahali tasarrufunda bulunan bahçeler olarak diye ifade edilen bu boş arsalar, günümüzdeki Doktor Fahir Atabey Caddesi'dir.

Giriş aksında bulunan merdivenler, üst kata ulaşımı sağlar.

Birinci Kat

Toptaşı Askerî Rüşdiyesi'nin birinci kat planı, koridora açılan çeşitli mekânlardan oluşmaktadır. Toptaş Caddesi üzerinde bulunan giriş kattaki dükkânların üstünde birinci katta, Birinci Sene ve İkinci Sene Dershaneleri bulunmaktadır. Üçüncü sene dershanesi'nin yarısı da giriş kapısının sağında bulunan dükkânların üzerine denk gelmektedir. Üçüncü sene dershanesinin yarısı ve dördüncü sene dershanesi planda, giriş kattaki teneffüshanenin üstünde gösterilmiştir. Dershane mekânları planda "L" şeklinde sıralanmıştır.

Plana göre; iç avlunun sol kısmında, Camii-i Şerif bulunmaktadır. Camii-i Şerif günümüzde güneydoğu ekseninde bir duvar ile bölümlenmiş ve yeni sınıflar oluşturulmuştur. Gene özgün çizime göre; Camii-i Şerif'in arkasına denk gelen yerde Kütüphane, kütüphanenin sağında Zabitan Odası, onun yanında Müdür Odası, müdür odasının sağında da Tuvaletler bulunur.

Toptaşı Askerî Rüşdiyesi'nin Cephe Biçimlenmesi

Toptaşı (Üsküdar) Askerî Rüşdiyesi, iki katlı bir yapıdır. Yapıya giriş, kuzeydoğu cephesinden sağlanmaktadır.

Giriş katta basık kemerli olarak düzenlenmiş ana giriş kapısının iki yanına, korent başlıklı ve yivli sütunlar yerleştirilmiştir. Kapının üzerinde bulunan dört satır sekiz mısıralı kitabe, profilli bir silme ile çevrelenmiştir. Silmeden sonra yarım daire kemerli niş içerisinde, silah ve sancak kabartmaları ve oval şekilli madalyon bulunur.

Ana kapının sağ ve sol taraflarında bulunan dükkânlar, günümüzde yapıya birleşmiş öğeler haline gelmiştir

Birinci katın cephe düzeni neoklasik özellik göstermektedir. Giriş ve kuzey cephelerdeki pencereler, yarım daire kemerli olarak düzenlenmiştir. Giriş kapısının üzerinde bulunan altı adet pencerenin arasında ve yapının köşelerinde pilastırlar bulunmaktadır.

Paşakapısı Askerî Rüşdiyesi

Paşakapısı Askerî Rüşdiyesi, Sultan Abdülmecid tarafından H/ 1292, M/1875-1876 yılında İstanbul'da açılan dokuz askeri rüşdiyeden biridir. (Ergin 1941:742) Günümüze ulaşmayan Paşakapısı Askerî Rüşdiyesi yapısı, Üsküdar Paşakapısı Geçidi Caddesi (bugünkü adıyla) üzerinde bulunmaktaydı. (Haskan 2004: 936) Okulun inşa masrafları için Seraskerliğin bütçesinden 250.000 kuruş harcanmıştır.

Hicrî 1293 Miladî 1876 tarihli Devlet Salnamesi'ne göre, Paşakapısı Askerî

Rüşdiyesi'nde 8 muallim, 1 dâhiliye zabiti görev yapmakta, 104 öğrenci de eğitim görmekteydi. (Ergin 1941:742)

1890'lı yıllara gelindiğinde, bölgede bulunan bir diğer askeri rüşdiyenin yani Toptaşı Askeri Rüşdiyesinin varlığından dolayı eğitim camiasında, Paşakapısı Askeri Rüşdiyesi'nin kapatılacağı gündeme gelmiştir. Üsküdar'da bulunan ve özel okul statüsünde olan Ravza-i Terakki idaresi de, Maarif Nezareti'ne yazdıkları bir dilekçede;⁶ okul yönetiminde maddi açıdan zorluk çektiklerini belirtmişler, okullarının idaresini kolaylaştırmak için lavğ edileceği gündemde olan Paşakapısı Askeri Rüşdiyesi binasının Ravza-i Terakki Mektebi'ne bırakılmasını talep etmişlerdir. Ancak maarifin bu talebe cevabı olumlu olmamıştır.

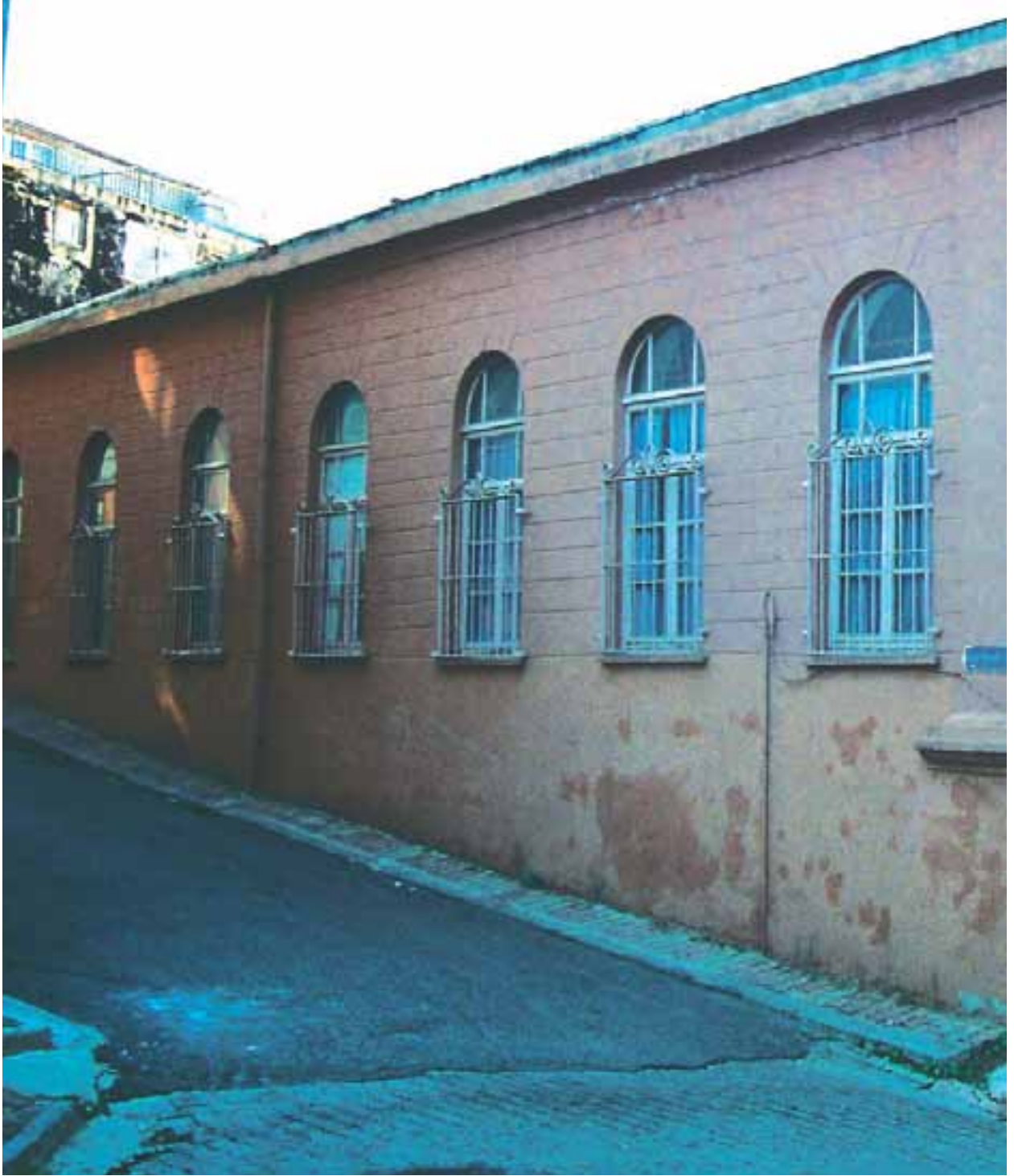
Paşakapısı Askeri Rüşdiyesi'nin 1893 yılında eğitim ve öğretim faaliyetine son verilmiş, okul yapısı, 11 Kasım 1893 tarihinde açılan Üsküdar İdadisi olarak yeniden Osmanlı eğitim sistemine kazandırılmıştır.⁷ Paşakapısı Askeri Rüşdiyesi binasının Üsküdar İdadisi'ne dönüşüm süreci ve safhalarının izlerini, Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nde bulunan Paşakapısı Askeri Rüşdiyesi'ne ilişkin belgelerde sürmek mümkündür.

Konuya ilişkin 1892 tarihli ilk belgede, Seraskerliğin mülkiyetinde olan ve eğitim öğretim faaliyetini sürdüren Paşakapısı Askeri Rüşdiyesi binasının, tamir ve diğer masrafları Maarif Nezareti'ne ait olması kaydıyla, askeri rüşdiyenin geçici olarak Maarif'e devredilmesi talep edilmiştir⁸. Bu talebin altında yatan neden Maarif Nezareti'nin, Paşakapısı Askeri Rüşdiyesi binasında Üsküdar İdadisi'ni açma isteğidir. Talebin fikrî alt yapısını Üsküdar'da iki adet askeri rüşdiyenin bulunmasının, bölge nüfusu için fazla ve Üsküdar ahalisinin ihtiyacına Toptaşı Askeri Rüşdiyesi'nin, gerek bina gerekse de alt yapı açısından cevap verecek nitelikte olması oluşturur

Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nde bulunan ve yukarıda bahsi geçen belgenin 1893 tarihli ardılında, Seraskerlik Makamı ve Maarif Nezaretinin aralarında vardıkları anlaşma gereğince, değişimlerine karar verilen Paşakapısı Askeri Rüşdiyesi binasının Maarif Nezaretine, Trabzon Mülki Rüşdiye binasının da Seraskerlik Makamına tesliminin yapılacağını ve Paşakapısı Askeri Rüşdiyesi öğrencilerinin tamamıyla binadan boşaltılacağını öğrenmekteyiz.⁹

Gene Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nde bulunan ve konuya ilişkin 1893 tarihli bir başka belgeden de; Üsküdar Paşakapısı Askeri Rüşdiyesi binasında idadi mektebinin açılacağı ifade edilmektedir.¹⁰

Mehmet Nermi Haskan *Yüzyıllar Boyunca Üsküdar* adlı eserinin 932. sayfasında ve Osman Nuri Ergin *Türk Maarif Tarihi* adlı yayınının 743. sayfasında Toptaşı Askeri Rüşdiyesi'nin bölgenin ihtiyacı karşıladığı gerekçesiyle, Paşakapısı Askeri Rüşdiyesi binasının önce mülki (sivil) rüşdiyeye daha sonra da Üsküdar İdadisi'ne çevrildiğini ifade etmektedirler. Ancak Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nde Paşakapısı Askeri Rüşdiyesi ve binasına ilişkin bulduğumuz ve yukarıda açıklamasını yaptığımız belgeler, her iki yazarında yapının dönüşüm sürecine ilişkin savlarını çürütür niteliktedir.¹¹ Bu nedenle arşivde bulunan

Toptaşı Askeri
Rüşdiyesi (Sokullu
Mehmet Paşa
İlköğretim Okulu)
Güneybatı Cephesi

belgelere dayanarak, Paşakapısı Askeri Rüşdiyesi binasının lavğ edildikten sonra, yeniden Üsküdar İdadisi olarak eğitime kazandırılmış olduğunu söylemek mümkündür.

Paşakapısı Askeri Rüşdiyesi' ne çevrilen Üsküdar İdadisi binası, 1912 yılında Üsküdar Sultanisi adını almış, Balkan Savaşı sırasında bir süre hastane olarak kullanılmış, 1918 yılında İngilizlerin çıkardığı bir yangın sonucunda da ortadan kalkmıştır. (Haskan 2004: 936, 937)

EKLER

BELGE NO: I

Maarif Nezaret-i Celilesine
Devletlü Efendim Hazretleri

Üsküdar'da vaki ravza-i terakki nam mekteb-i hususi şakirdanı evliyasının
ekserisi fakirü'l-hal olmaları hasebiyle bir haylisi ücretsiz tedris olunarak

ücretlilerden de ücret-i tedrisiye tamamen ahz olunamayub bu yüzden mektebin idaresince taht-ı isticarda bulunan hane icaresinin dahi tesviyesince müşkilat çekmekte olduğundan ve Üsküdar Paşakapusu Mekteb-i Rüştîye-yi Askeriyesinin ba irade-i seniyye lağv edilceği haber alındığından bahisle saye-yi ihsanvaye-yi cenab-ı padişahide mezkur mektep idaresince vüsat ve suhulet olmak üzere zikr olunan Paşakapusu mektebinin muvakkaten olsun ravza-i terakki mektebi namına terk ve itasına müsaade-i seniyye istihsali hakkında mekteb-i mezkur müdür ve heyet-i idaresi tarafından Üsküdar mutasarrıflığına verilüb ba- tezkire irsal olunan arzuhal leffen takdim ve tisyar kılınmış ve ifa-i muktezası menut-ı müsaade-i aliye-yi nezaretpenahileri bulunmuş olmağın ol babda emr ü ferman hazret-i menlehül' emrindir. Fi 16 Safer sene 310/26 Ağustos sene 308

Zabtiyye Nazırı

BELGE NO: II

Hulâsa

Müsevvidi

Mümeyyiz

Târîh-i tesvîdi 3 Eylül sene [1]308

Makâm-ı Seraskerî'ye

Mekâtib-i Rüşdiye-i Mülkiye'nin ıslâh ve tanzîmi sırada mahrec olmak üzere dâhilllerinde birer ibtidâî kısmı tertîbine teşebbüs olunup bunun Üsküdar cihetinde dahi iki mektebce icrâsına ibtidâr kılınmış ise de her ikisinin vüs'at ve hız-ı sıhhatce matlûbe muvâfık olmadığından ve Paşakapısı'nda vâki' Rüşdiye-i Askeriyesinin lağv olunacağı haber alındığından sahîh olduğu hâlde muvakkat nezâret-i âcizîye terki 26 Receb sene [1]309 târîhli tezkire-i âcizânemle iş'âr edilmişdi bu kere olunan rivâyete nazaran mekteb-i mezbûrun ibkâsı takarrur eylemiş olduğu anlaşılıyor böyle ise nezd-i âlî-i sipehsâlârinde rehîn-i tensîb buyurulduğu hâlde mektep binâsı kemâ-kân dâ'ire-i askeriyenin mâlî olmak ve ta'mîrâtı masârif-ı sâ'iresi ma'ârife âid bulunmak şartıyla iş'âr-ı sâbık vecihle icrâ-yı îcâbına müsâ'ade-i aliyye-i seraskerîleri ve bu bâbda olan emr ve re'y-i sâmi-i safderâneleri bir an evvel savb-ı âcizîye sezavâr buyurulmak bâbında

İş'âr

Fî 29 S sene [1]310 / 8 Eylül sene [1]308

BELGE NO: III

Târîh-i tebyîz: 15 Nisan sene [13]39

Trabzon Vilâyetine telgrafnâme

Üsküdar'da Paşakapısı Rüşdiye-i Askeriyesiyle Trabzon Rüşdiye-i Mülkiye

binâlarının mübâdelesine irâde-i seniyye şeref müte'allik buyurularak makâm-ı serakserîden dördüncü ordu müşîriyetine yazılmakla rüşdiye-i mülkiyenin cihet-i askeriyyeye teslim ve Rüşdiye-i Askeriye talebesinden kâmilen bi't-tahliye İdâdi mektebinin dahi Maarif Müdüriyetine teslîmi mütemennâdır.

Tebyîz edildi

15 Nisan sene [1]309

BELGE NO: IV

Ma'lûm-ı hidivâneleri buyurulduğu üzere Trabzon Rüşdiye-i Mülkîsi binâsıyla mübâdele edilmesinden nâşî nezâret-i celîle-i âsifânelerine ahîren irtibâtı icrâ olunan Üsküdar'da kâ'in Paşakapısı Rüşdiye-i Askeriyesi binâsı dâhilinde sâye-i maarif-pîrâye-i pâdişâhîde bir İdadî-i mülki tesis ve küşâdı öteden beri tasavvur buyurulmasına ve bu kere ahz ve telakkî ettiğim irâde-i sâmiye-i nezâret-penâhîleri üzerine mezkûr mektebin dört sınıf i'tibâriyle tedrisâtını ve şehri tahsîsi lâzımgelen maâşât ve masârifâtının keyfiyyâtı ve kemiyâtını nâtik pusulası matviyyen arz ve takdîm edilmiş olmasına ve me'a hazâ mektebce tedrisâtın hüsn-i ceryânına bi-hakkın nezâret olunabilmek üzere şifâhen emr ve irâde buyurulduğu vecihle müdür ile müdür-i sânilîğine intihâb ve ta'yîn buyurulacak zâtlara vazîfeleri hafif birer dersden ziyâde ders vermeyeceği derkâr bulunmasına binâ'en iktizâ-yı hâlin icrâsı husûsuna müsâ'ade-i celîle-i cenâb-ı nezâret-penâhîlerinin şayân buyurulması bâbında emr u fermân hazret-i men lehü'l-emrindir.

Fî 13 Temmuz sene [1]309

Serî'an muhâsebe fî 13 sene-i minhu

[mühür: Nezâret-i Maarif-i Umûmiye Mekâtib-i İdadiye İdâresi]

497

Sâye-i ma'ârif-pîrâye-i hazret-i pâdişâhîde Üsküdar'da tesis ve küşâdı mutasavver olan Mekteb-i İdadî-i Mülkînin müstahdemîn ma'âşâtıyla muhass-esât-ı sâ'iresi hakkında mekâtib-i idadiye idâresinden takdîm olunup bi'l-havâle meclisde kıraat olunan işbu müzekkire ve merbût olan defter münderecâtı muvâfık-ı usûl ve emsâl görünmüş ve yekûn-ı defterde murakkam meblağın sarfı takarrur ettikde me'mûrîn ve mu'allimîn ma'âşâtından dâiresi içinde tadilât icab ettiği halde ol vakit tekrar tetkik olunmak üzere evvel emirde defter-i mezkûrun yekûnu olan şehri on bin sekiz yüz kuruş maaş ve şehri beşyüz kuruş masârifâtın muhâsebece ta'yîn olunacak karşılıktan sarfına me'zûniyet için irâde-i seniyye-i cenâb-ı pâdişâhî istihsâli lâzımeden bulunmuş olmakla ifâ-yı muktezâsı husûsunun Babialî cânib-i sâmisine arz ve iş'âr buyurulması bâbında emr u fermân hazret-i men lehü'l-emrindir.

Fî 17 Muharrem sene [1]311 / 29 Temmuz sene [1]309

[Mühürler]

Muhâsebeye

Ber müceb-i karâr-ı meclis zikr olunan idadi için şehri onbin sekizyüz kuruş maaş ile müteferrika ve mahrûkat ve tevzi'-i mükâfât masârıfı olan kezâlik şehri beşyüz kuruş ki cem'an onbirbin sekizyüz kuruşa nezâret-i celîleleri sene-i hâliye bütçesinin birinci kısım ve faslının otuz birinci mâddesinde yeniden ta'yîn olunacak me'mûrîn ma'âşâtı olarak murakkam bulunan mebâlig ile mezkûr bütçenin ikinci kısmının onuncu mâddesinde mekâtib-i idadiye mu'allimîn ma'âşâtı meyânında mevkûf olan mebâligden muhâsebece karşılığı tedârik edilmiş olmakla mezlağ-ı mezbûrun ol vecihle mahsûbu icrâ olunmak üzere sarfı husûsunun Bâbıalî cânib-i sâmisinden istizân buyurulması bâbında emr u ferman hazret-i men lehü'l-emrindir.

Serî'an Mektûbî Kalemine

Fî 12 Ağustos sene [1]309

[Mühür]

DİPNOTLAR

¹ 1875 yılında Sultan Abdülaziz Döneminde İstanbul'da açılan diğer yedi askeri rüşdiye Gülhane, Soğukçeşme, Fatih, Kocamustafapaşa, Beşiktaş, , Hasköy ve Kasımpaşa (Bahriye) Askeri Rüşdiyeleridir. bk. Osman Nuri Ergin, *Türk Maarif Tarihi*, İstanbul 1941, s. 742.

² Yukarıdaki bilgi Sokullu Mehmet Paşa İlköğretim Okulu Müdürü Celal Üstün'den alınmıştır.

³ Toptaşı Askeri Rüşdiyesi'nin 1898- 1903 tarihleri arasındaki idareci ve öğretmenlerinin ismi okulun müfredatı için bk. (Maarif Salnamesi 1898: 741), (Maarif Salnamesi 1899: 825), (Maarif Salnamesi 1900: 899), (Maarif Salnamesi 1901: 236), (Maarif Salnamesi 1903: 237)

⁴ Kuzeydoğu cephesinin bulunduğu caddenin bugünkü adı Eski Toptaşı Caddesi'dir.

⁵ Dükkânların bu okullardaki işlevi, bu mekânlardan elde edilecek gelire, Toptaşı Askeri Rüşdiyesi için ek bütçe yaratmak olabilir.

⁶ Belgenin aslına ulaşmak için bk. BOA, Dosya No: 150, Gömlek: 71, Fon Kodu: MF.MKT, Tarih: Hicrî 27/S/1310, Miladi 20/09/1892 Belgenin günümüz Latin harflerine çevrilmiş hali için bk. Ekler, Belge No: I

⁷ Üsküdar İdadisi'nin açılmasına ilişkin belge için bk. "Üsküdar Mekteb-i İdadisi'nin gazetede ilan edildiği gibi Teşrinievvel 30 Cumartesi günü açılış töreninin yapılacağı" BOA, Dosya No: 186, Gömlek: 93, Fon Kodu: MF.MKT, Tarih: Hicrî 29/S/1310, Miladi 22/09/1892

⁸ Belgenin aslına ulaşmak için bk. BOA, Dosya No: 150, Gömlek: 105, Fon Kodu: MF.MKT, Tarih: Hicrî 29/S/1310, Miladi 22/09/1892 Belgenin günümüz Latin harflerine çevrilmiş hali için bk. Ekler, Belge No: II

⁹ Belgenin aslına ulaşmak için bk. BOA, Dosya No: 166, Gömlek: 55, Fon Kodu: MF.MKT, Tarih: Hicrî 10/L/1310, Miladi 27/04/1893 Belgenin günümüz Latin harflerine çevrilmiş hali için bk. Ekler, Belge No: III

¹⁰ Belgenin aslına ulaşmak için bk. BOA, Dosya No: 178, Gömlek: 23, Fon Kodu: MF.MKT, Tarih: Hicrî 02/S/1311, Miladi 15/08/1893 Belgenin günümüz Latin harflerine çevrilmiş hali için bk. Ekler, Belge No: IV

¹¹ Paşakapısı Askeri Rüşdiyesi binasında idadi mektebi açılacağına dair Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nde bulunan bir başka belge için bk. "Üsküdar'da Paşakapısı Mekteb-i Rüşdiyesi'nde bir idadi mektebi açılması ile müdür ve muallim maaşının suret-i tesviyesi." BOA, Dosya No: 2, Gömlek: 1311/Ra-1, Fon Kodu: İ..MF., Tarih: Hicrî 26/Ra/1311, Miladi 06/11/1893

I. Dünya Savaşı'nda Üsküdar'da Hilâl-i Ahmer Aşhanesi ve Celal Muhtar Özden

PROF. DR. NİL SARI

İstanbul Üniversitesi

ÜMİT EMRAH KURT

İstanbul Üniversitesi

Giriş

I. Dünya Savaşı ilerledikçe artan yokluk neticesinde İstanbul'da açlığın baş göstermesi kaçınılmazdı. Balkan savaşı sonunda tahıl üretilen pek çok yerin elden çıkmış olmasının yanı sıra, savaş ve seferberlik dolayısıyla üretim aksamaktaydı. Buna karşılık, göçmenlerin çoğalmasıyla tüketim hızla artmıştı. I. Dünya Savaşı'nda baş gösteren kıtlık sonucunda piyasalarda gıda maddeleri tükenmiş ve halk bir lokma yiyeceğe muhtaç hale gelmişti.¹

Osmanlı Hilâl-i Ahmer'i, Balkan ve Trablus savaşlarında olduğu gibi, I. Dünya Savaşında da halkın ihtiyaçlarını karşılamak üzere yardıma koştu. Hilâl-i Ahmer'in bu gibi faaliyetleri hem kendi yayınlarında, hem de gazetelerde yer aldı. Mesela, Hilâl-i Ahmer Cemiyeti raporunda, Cemiyetin Merkez-i Umumi kararıyla, İstanbul'da muhtaç fakir halkın en yoğun bulunduğu semtlerde yardım amacıyla aşhaneler açıldığını şöyle ifade etmişti:

*"Harb-i Umûmî'nin memleketin hayât-ı iktisadiyesine ve ailenin maişetine iras ettiği buhranlar neticesinde İstanbul fukara ahalisinin cidden muhtac-ı muavenet bir hale geldiğini nazar-ı dikkatine alan merkez-i umumi muhtaç olanların tagaddisine kısmen olsun yardım edebilmek amacıyla şehrin en kesif fakir ahalsini muhtevi mahallerinde aşhaneler küşadını kabul ve tasvib etmiş idi."*²

Hilâl-i Ahmer Aşhanesinde göçmenlere hizmet eden hastabakıcıların temsil edildiği, İtalyan Ressam Vittorio Pisani'nin suluboya resmi

I. Dünya Savaşında Kurulan Hilâl-i Ahmer Aşhaneleri

İstanbul'da, 1917 yılının ilkbaharında ardı ardına beş daimî aşhane kuruldu. İlki, Topkapı Fukaraperver Cemiyeti binasında açıldı.³

İkinci aşhane Üsküdar'da Atik Valide Camii avlusunda açıldı. Bunların arkasından sırayla, Kasımpaşa, Eyüp Sultan, Hekimoğlu Ali Paşa ve Fatih semtlerinde, ayrıca Tıp Fakültesinde daimi aşhaneler kuruldu. Dr. Celal Muhtar'ın kardeşi Dr. Akil Muhtar'a göre, bu aşhanelerde otuz altı milyon kap yemek dağıtılmıştı. Cemiyetin raporlarına göre, Üsküdar Aşhanesinde, 6624 kişiye 6.643.928 kap yemek verilmişti.⁴ Beş ayrı semtte açılan Hilâl-i Ahmer aşhanelerinin en büyüğü ve en meşhuru Üsküdar aşhanesiydi. Üsküdar'daki Hilâl-i Ahmer Aşhanesi Atik Valide Camii'nin avlusunda kurulmuştu. Avlu'ya kuzey kapısından giriliyordu.

Üsküdar'daki Atik Valide Aşhanesi'nin açılışında Cemiyetin yöneticileri, gazeteciler ve davetlilerin yanı sıra müttefik devletlerin sefirleri ve henüz harbe girmemiş olan Amerika'nın elçisi de hazır bulunmuştu. Aşhanenin kuruluşuna Amerika Yakın Doğu Yardım Örgütü de destek vermişti.⁵ Aşhanenin kurucusu olan Dr. Celal Muhtar tarafından çektirilen fotoğraflar sayesinde ki, aşhaneyi, açılışını, işleyişini, yemek dağıtımını o günleri yaşıyormuşçasına izleyebiliyoruz.⁶

Neden Üsküdar?

Üsküdar Aşhanesi'nin kuruluşunda görev alan Mustafa Nevzat Pırsak'ın yazdığına göre, o günlerde Üsküdar'da kırk mahalle vardı. Toptaşı'nda Atik Valide semti ise fakara muhitiydi. İaşe de Üsküdar'da Ahmediye'de 40-60 paraya bir kap yemek veren aşhaneler açmıştı. Hilâl-i Ahmerin yemeği ise ücretsizdi.

Yemek alacak kişilerin belirlenmesi, yani fakirlerin tespiti amacıyla hazırlanan listenin tanziminde mahalle muhtarlarından ve ihtiyar heyetlerinden yararlanıldı. Fakir o kadar çoktu ki, en muhtaç olanlar seçildi. Fakirlerin tespitinde ırk, cins, din, mezhep ayırımı yapılmadığından, Üsküdar Aşhanesinde Müslüman, Ermeni, Rum, Musevi vd. fakirlere yemek veriliyordu. İlk günde yemek alacak fakir sayısı 4.000 iken, daha sonraları 10.000 fukaraya yemek verildi.⁷

Yemek Dağıtımının Düzenlenmesi

Dr. Celal Muhtar Özden, Üsküdar aşhanesini Toptaşı'nda, Atik Valide Camii avlusunda kurmayı düşünmüştü; ama bu mekanı önceden gezip inceledi. İhsaniye mahallesinden komşusu, arkadaşı ve Aşhanenin kuruluşunda yardımcı olan eczacı-kimyager *Mustafa Nevzat Pırsak*, o günü şöyle anlatıyor: “*Dr. Celal Muhtar ile Atik Valide Camii avlusunu dolaştık. Kapılarını gözden geçirdi. Aşhaneye gelenler itişmeden nasıl çıkarlar? Çok sayıda fakir insana nasıl kolaylık sağlanır? diye baktı*”⁸

Mustafa Nevzat Pırsak'ın anlattığına ve Üsküdar Aşhanesi fotoğraflarından anlaşıldığına göre, aynı sırada binlerce fakire hak ettiği miktarda yemek dağıtımında kargaşa olmaması için Dr. Celal Muhtar Özden pek güzel bir çözüm getirmişti. Dr. Celal Bey'in çözümü okuma yazma sorunu sebebiyle meydana gelebilecek karışıklığı da önlemekteydi. Dr. Celal Bey, hekim olduğu kadar iyi bir iş adamı gibi düşünür ve davranırdı. Kimin yemeğini hangi aşçıdan alacağını belirlemesi için yemek dağıtımına bir renk düzeni getirdi. Her ailenin kaç kişilik yemek alacağı belirlenmişti. Yemek almağa gelen kişilere, mensubu oldukları muhtaç ailenin birey sayısına göre değişen, beş ayrı renkte, el boyutunda, iki aylık aşhane vesikaları bastırılıp dağıtıldı. Herkes kendi rengi olan sıraya girecekti. Kişi kaç kişilik yemek alacaksa o renkte aşçı başlığı, önlüğü ve kepeği hazırlandı. Bir kişilik yemek alan beyaz; iki kişilik yemek alan kırmızı; üç kişilik yemek alan mavi; dört kişilik yemek alan pembe; beş kişilik yemek alan açık kahverengi önlüklü görevliden yemek alacaktı. Yemek hak sahiplerinin getirdiği kaplara konacaktı. Bir yemeğin miktarı öğle ve akşam yemeği kadardı. Yemeğini alanların vesikaları tarih yerlerine göre zımbalanacaktı. Bu usul uygulandı ve aşhanede izdiham olmadı. Aşçılar rahat çalıştı.

Avluya yerleştirilen kazanlar odunla ısıtıldı. Dumanı çeken bacalar yapılmıştı. Kazanların etrafı saçla kapatıldığından ısı kaybedilmiyordu.⁹

Üsküdar Aşhanesinin Basına Yansıması

Üsküdar Aşhanesi örnek gösteriliyordu. Devletin ileri gelen memurları, yerli ve yabancı gazeteciler ve ecnebler Aşhaneyi görmeye geldiler. Aşhaneyi gezen gazetecilerin hayranlık ifade eden görüşleri İstanbul basınına yansıdı ve Aşhanenin işleyişi birçok kere ve çeşitli gazetelerde haber oldu.

Mustafa Nevzad Pısak, “İntizam içinde 6000 kişilik yemek tevziatı hiçbir itişip kıkışmak olmaksızın en çok bir saat içinde olup bitiyor” demişti.¹⁰ 22 Kasım 1917 tarihli *Servet-i Fünun*’da da, yemek dağıtım düzeninden, *Hilâl-i Ahmer Aşhaneleri* başlıklı yazıda övgüyle söz edildi:

“Ferdler hâtıralarıyla, milletler tarihleriyle yaşarlar. Bir ferdin hayatı hâtıralarından, milletlerin hayatı tarihlerinden başka nedir ki?..

İnsanlar için hatıraları arasında pek muazzezleri vardır; bunları sık sık yâd ederler. Derin hislerle pek tatlı yaşamış oldukları anları bütün hayatlarında unutmazlar. Eski şa’ir: “zaman olur ki hayali cihan değer” demekle insanların muazzez hatıralarına ne kadar merbud olduklarını göstermek istemiş...

Osmanlı matbu’atının muhterem misafirleri olarak İstanbul’da oniki gün kalmış, bu nüshamızın intişarından oniki gün evvel avdet eylemiş olan Alman gazetecilerinden bugünde bahs etmek istiyoruz. İsterseniz bunu, Alman meslekdaşlar İstanbul’da geçirdikleri günlerde pek tatlı hatıralar bırakmış oldukları için bu hatıraları yâd etmekten kendimizi alamadığımızı haml ediniz.

Alman gazetecileri, İstanbul’da geçirdikleri son günde Hilâl-i Ahmerin Üsküdar aşhanesini ziyaret etmişlerdi. Üsküdar’da Vâlîde Camii havalisinde mü’esses olan Hilâl-i Ahmer aşhanesinin yemek tevzi’atını görmüşlerdir. Yine o gün bu ziyaretten sonra Tıb Fakültesine gitmişler, fakülteyi gezmişlerdir, orada şereflerine bir ziyafet verilmiştir.

Bu ziyafette Alman Matbu’at Cemiyeti re’islerinden “teglihe rondsar (Tägliche Rundschau)” gazetesi başmuharriri Herr “Rebşer”, Fakülte re’isi muallim doktor Akil Muhtar Bey’in nutkuna mukabelen irâd ettiği nutukta Üsküdar Hilâl-i Ahmer Aşhanesi’ni ziyaretin kendi üzerlerinde nasıl bir te’sir bıraktığını hararetli ve takdirkârane bir surette izah eylemiştir. Bu aşhaneyi Türkler’in teşkilat hususunda ki kabiliyetine bir delil olarak telakki etmiştir.

Tasvir-i Efkâr, refikamız Alman erkân-ı matbu’atının Üsküdar Hilâl-i Ahmer Aşhanesi’ni ziyaretlerinden bahs ettiği sırada diyordu ki:

Bizde mü’essesat-ı memasilenin çok devam edemediğini itiraf eylemek zarureti-ne mukabil, Hilâl-i Ahmer aşhanelerinin ilk te’sis olundukları zamandan daha mükemmel bir surette işlemekte olmaları kendi başına pek büyük bir meziyettir. Dediğimiz gibi bu muvaffakiyetin devam ve sebat meziyeti her gün daha iyi yapmak azmiyle daha parlak ve daha kat’i şekillere aktaran eylemiştir. Tevzi’ olunan yemek nev’i ve cinsinde da’ima eski i’tina ve aynı dikkat ve ihtimam ve key-

Üsküdar Aşhanesinde yemek alanlar. (İ.Ü. Cerrahpaşa Tıp Fakültesi Tıp Tarihi Müzesi Arşivi)

fiyet-i tevzi' ise hayretbahş bir intizam ile caridir. Muhtelif renkli kartonlar: ashab-ı istihkakın vesikaları. Yine muhtelif renkte elbise ve başlık giymiş aşçılar: muhtelif miktarların müte'addid tevzi' me'murları... Birden altı kişiliğe kadar kepçeler yaptırılmıştır. Faraza beş kişilik penbe karton vesikanın sahibi elinde kabı doğruca penbe elbise ve başlık taşıyan aşçının kazanı başına gidiyor. O da bir kepçede beş kişilik yemeği kabına koyuveriyor. Diğer kazanların da yaptığı budur intizam ile 6.000 kişinin yemek tevzi'atı hiç itişip kakışmak olmaksızın en çok bir saat zarfında olup bitiyor. Evet! Üsküdar aşhanesi bilâtefrik-i cins ve mezheb Müslüman, Ermeni, Rum, Musevî ilh tam 6.000 fakire yemek veriyor. Bütün İstanbul'da her gün aynı tevzi'at 25-26.000 kişiye yapılmakta ve Hilâl-i Ahmer'in bu yoldaki tevzi'atı mecmu' şimdiye kadar 6.000.000 kişiliğe balığ bulunmaktır.

Refikamız Hilâl-i Ahmer'in şu şayan-ı takdir hizmet-i insaniyetkâranesinde doktor Celaleddin Muhtar Bey'in ismini hürmetle zikr ederek bu teşkilat ve tertibat-taki himmet-i azimkâranesinden dolayı kendisine izhâr-ı teşekkürat ediyor ki biz de samimiyet-i kalbimizle buna iştirak ediyoruz.”¹⁰

22 Kasım 1917 tarihli *Tasvir-i Efkâr*'da da, yemeğin kalitesinin hiç bozulmadığı ifade ediliyordu:

Üsküdar Aşhanesinde yemek alanlar. (İ.Ü. Cerrahpaşa Tıp Fakültesi Tıp Tarihi Müzesi Arşivi)

“Tevzi olunan yemeğin nev’i ve cinsinde daima eski itina ve aynı dikkat ve ihtimam ve keyfiyet-i tevzi ise hayret-bahş bir intizam ile caridir.”

Bozulmadan sürdürülen yemek dağıtma düzeninden bir sonraki yılın gazetesinde de övgüyle söz edilmişti. Örneği, 12 Kanun-i Sani 1334/ 12 Ocak 1918 tarihli *Tanin*’de Üsküdar Aşhanesi yine haber oldu. (DN 11 s.3)

6 Şaban 1336/ 17 Mayıs 1918 tarihli *Vakit*’de, *“Hilâl-i Ahmer Bir Senede Ne Yaptı?”* başlığı altında, Osmanlı Hilâl-i Ahmer Cemiyeti Meclis-i Umuriyyesi’nin Darülfünun konferans salonunda yaptığı toplantıda bildirdiği icraatlarından Aşhaneleri şöyle duyurmuştu:

“Üsküdar, Eyüb, Topkapı, Fatih, Kasımpaşa gibi İstanbul’un muhtelif fakir mahallelerinde açılan bilatefrik cins ve mezhep her gün 25 bin kadar fakire meccanen bir kap yemek vermek suretiyle itam eden aşhaneler bu hizmetlerine devam etmektedir.”

Yabancıların gözlemleri de Cemiyet Raporlarında yer aldı. Almanya, Avusturya ve Macaristan’dan gelen gazetecilerin Üsküdar Aşhanesini pek takdir ettikleri ve *“Kızılhaç (Salib- i Ahmer) Aşhanelerinde bu düzen yoktur”* dedikleri kaydedildi.¹¹

Üsküdar'da Atik Valide Aşhanesi'nin açılışında bulunanlar. (İ.Ü. Cerrahpaşa Tıp Fakültesi Tıp Tarihi Müzesi Arşivi)

Nasıl Başarıldı?

Üsküdar Aşhanesinin kurulduğu günlerde her şey karaborsadaydı. Bu şartlarda böyle büyük bir hizmeti verebilmek için malzemenin en ucuz yoldan satın alınması ya da üretilmesi gerekiyordu. Hilâl-i Ahmer Anadolu'da çiftlikler ve araziler kiraladı; Konya ovası, Adapazarı ve civarında ziraat merkezleri, Beykoz'un arkasında arazi ve çiftlikler, ayrıca imalathaneler kurdu ve buralarda üretime başladı. Buğday, mısır, bakla, fasulye, nohut, mercimek ve taze sebze üretildi. Hayvan yetiştirildi. Balık tuzlaması ve et konserveleri hazırlandı. Aşhanelerin malzemesi Kantarcılar'daki ambardan geliyor ve odalarda depo ediliyordu. Hükümet ocaklara odun için orman tahsis etti. Nakliye giderlerini de devlet üstlendi. Böylece gıda dağıtımının maliyeti de düştü.¹²

Cemiyetin yurt dışından ithal ettiği malzeme gümrük resminden muaf olduğundan, renkli vesika kağıtları Viyana'dan alındı. Bunun bir diğer gerekçesi de, "hayat pahalılığı nedeniyle piyasadan mal alarak fiyatları yükseltmemek" olduğu ileri sürüldü.¹³

Dr. Celal Muhtar Özden'in çabalarıyla aşhanelere yurt dışından da maddi destek gelmişti. Amerika'nın yanı sıra, Danimarka'dan bağış yapıldığını 2 Mart

Üsküdar Hilâl-i Ahmer Aşhanesinin günümüzdeki hali

1334/ 2 Mart 1918 tarihli *Tasvir-i Efkar*'dan öğreniyoruz :

« *Hilâl-i Ahmer Aşhaneler İ'ânesi*

Hilâl-i Ahmer Merkez-i Umumiyesinden: Danimarka'nın Dersaadet sefiri asaletli "S.N. Vandel" cenapları tarafından Hilâl-i Ahmer Aşhaneleri için 200 lira teberra edilmiştir. Bu suretle ibraz olunan asar-ı insaniyet ve mürüvvete karşı Hilâl-i Ahmer Merkez-i Umumisi müşarun-ileyh cenaplarına en har ve samimi teşekküratını takdim eder.»

Aşhanelerdeki başarının sebepleri 20 Kanun-ı evvel 1336 / 20 Aralık 1920 tarihli *İleri* gazetesinde, aşhanelerin kapatılmasıyla ilgili yazıda, *Hilâl-i Ahmer Parayı Nereden Buluyordu?* başlığı altında açıklanmıştır:

« *Hilâl-i Ahmer harbin bidayetinden beri 1 milyon lira varidata mukabil 10 milyon liradan fazla masafirat yapabilmesi hakikaten nazar ı dikkate alınmaya layıktır. Hilâl-i Ahmerin bu husustaki bütün muaffakiyeti, eline geçen paraları hemen sarf etmeyip nemalandırmasındadır.*

Filhakika harbin bidayetinden beri Hilâl-i Ahmer'in mecmu' varidatı 750 bin lirayı geçmez. Bunun 14500 lirası Memalik-i Osmaniyyeden rozet tevzii vesair suretlerle derç edilmiştir. 250 bin lirası Balkan harbinde Hindistan'dan toplanmıştı. Harb içinde 200 bin lira Almanya'dan 150 bin lira da Avusturya – Macaris-

Aşhanelerin malzemesi Kantarcılardaki ambardan gelir, odalarda depo edilirdi.
(İ.Ü. Cerrahpaşa Tıp Fakültesi Tıp Tarihi Müzesi Arşivi)

tan'dan almıştı. İşte bütün varidatı bunlardan ve bir de dört yerde çiftliklerin hasılatından ibarettir. Elyevm çiftliklerden hiç bir şey almak kabil olmuyor. Binaleyh varidatı yevmiye 30 lirayı geçmez halbuki vasati olarak Hilâl-i Ahmer günde 3 bin lira sarf etmektedir. Binaleyh millet Hilâl-i Ahmere muavenet etmezse ve vaziyeti iktisadiye bu şekilde devam ederse Hilâl-i Ahmer pek ziyade müşkilat içinde kalacaktır.

Hilâl-i Ahmer'in Hasbi İdaresi

Hilâl-i Ahmerin bu kadar az varidatına rağmen şimdiye kadar birçok hastaneler idare etmek usera muharebatı temin etmek, aşhaneler vücuda getirmek suretiyle yaptığı hizmetleri başarabilmesi herkesin bihakkın hayret ve takdirini mucib olmaktadır. Hilâl-i ahmer eline geçen iane paralarını daima hüsn istimal etmiştir. Mesela Almanya ve Avusturya'da toplanan paraları İstanbul'a para olarak getir-medik eşya olarak getirdik. Burada ihtiyacatımızı temin ettikten sonra fazlasını sattık ve bu suretle iane parası la akal üç misli artmış oldu Adana'dan pamuk aldık Avusturya'ya gönderdik onun yerine Amerikan bezi aldık İstanbul'da Amerikan bezinin metresi 130 kuruş iken biz bu suretle metresini 44 paraya almış oluyorduk. Piyasada tereyağının kilosu 250 kuruş iken Hilâl-i Ahmer çiftliklerinden

Üsküdar Aşhanesinde yemek alanlar. (İ.Ü. Cerrahpaşa Tıp Fakültesi Tıp Tarihi Müzesi Arşivi)

Üsküdar Aşhanesinde yemek alanlar. (İ.Ü. Cerrahpaşa Tıp Fakültesi Tıp Tarihi Müzesi Arşivi)

getirdiği yağı 40 kuruşa mal ediyordu. Hilâl-i Ahmer şimdiye kadar 90 paradan fazla bedelle pirinç yememiştir. Bir çok eşyayı da vaziyeti iktisadiyeyi derfiş ederek külliyyet ve tedarik etmiş olduğundan bütün harb senelerinde ve hala piyasadan çok ucuz fiyatla kendisine mal etmekde, bazen de piyasaya satmaktadır. Diğer taraftan, Konya'da Eskişehir'de ve Beykoz civarında 5 çiftlik satın almış olduğundan bu uğurda sarf edilen sermaye daima büyük nemalarla işletilmekteydi. İşte Hilâl-i Ahmer'in bu kadar sene depolarını milletten 150 bin liradan fazla iane alamadığı halde 15 milyon liradan fazla mesarifat icra edebilmesi ve bu kadar mühim işler görebilmesinin bütün esrarı buradadır. »

Hilâl-i Ahmer Aşhanelerine Yazar Desteği:

Basın yalnızca Cemiyetin başarıyla kurup yürüttüğü Aşhaneleri tanıtmak ve bu başarının sebeplerini dile getirmekle yetinmemiş, Cemiyete yardım toplama görevini de üstlenmişti. Örneği, Yunus Nadi 11 Mart 1917 tarihinde *Tasvir-i Ef-kâr*'da yayınlanan yazısında Hilâl-i Ahmer Aşhaneleri dolayısıyla varlıklı kesimlerin Cemiyete yardım gereğini dile getirmişti:

“Siyaset

Hilâl-i Ahmer Aşhaneleri Münasebetiyle

“Dünkü nüshamızda görülmüş olduğu üzere Hilâl-i Ahmer, fakirlere meccânen yemek tevzi' etmek maksadıyla açmağa başladığı aşhanelerin tevsi'ne ve mikdarlarının tezyîdine karar vermiştir. Hilâl-i Ahmer'in şu son kararı İstanbul'da yevmiye (20.000) kişiye yemek tevziini istihdâf eylemektedir. Şu sırada harbin icâblarına tevfikân cebhe gerileri teşkilâtının yapabileceği en büyük hizmetlerden biri de fakir kısmın yardımına yetişmekten ibaret olduğuna göre İstanbul için bu işi en esaslı ve en vâsi' surette tatbik etmek azim ve liyâkatıyla eline alan Hilâl-i Ahmer Cemiyeti'ne ne kadar teşekkür etsek yeri vardır.

İşin en takdir olunacak ciheti şuradadır ki Hilâl-i Ahmer bu teşebbüse evvelâ yalnız kendi sermayesine istinâd ederek başlamıştır. Filhakîka Hilâl-i Ahmer muktedir ellerde pek iyi bir idare ile tabî'î hep her şeyden evvel kendi hastanelerini nazarı i'tibâre alarak bir çok eşya tasarruf ve iddihâr etmiş ve bu meyânda hattâ kendi teşebbüsü ile zirâ'at bile yaptırarak bir hayli mahsul toplamış idi. Şehremi-ni'nde açılan (1000) kişilik ilk aşhanenin küşâdı) hengâmında Celâleddin Muhtar Bey, hiçbir taraftan müzâheret dahi görmese Hilâl-i Ahmer'in şu ilk teşebbüsü kendi vesâ'iti ile – hattâ vâsi' bir mikyasa ilâ nihayet idameye muktedir olduğunu söylemiş ve fakat umumun ve hususiyle hâli ve vakti müsâ'it olan hamiyet erbâbının yardımları mukakkak surette inzimâm edeceğine göre bu teşebbüsün bütün İstanbul'a teşmîl olunacak surette tevsi' kılınacağı ümit ve kanâ'atında bulunduğunu da ilâve eylemiş idi. Aşhaneler teşebbüsünün 20 bin kişiye sıcak yemek verecek vechile tevsi'ine ait bulunan son kararda Celâleddin Muhtar Bey'in ümit ve intizâr ettiği hârici mua'venetlerin de dahil olduğunu farz edebiliriz.

Hilâl-i Ahmer'in bu teşebbüsü ilk günündeki – velev ki mahdut - hamiyetkâr tezâhürattan da istidlâl kılınmış olabileceği üzere umûmen şükr ve mahmedetle karşılandı. Fakir ve bi-kudret insanlara şu sırada sıcak yemek verilebilmesini derin bir haz ve sürur ile karşılamayacak tek ferd tasavvur olunamaz. Nitekim re'yü'l-ayn müşâhedelerimiz dahi tamamıyla bu hakikati mü'eyyedir. Fakirlere sıcak yemek verebilmek meselesi şimdiye kadar herkesin büyük bir hasret ve iştiyâk ile işgâl etmekten hali kalmamış bir meseledir. Onun içindir ki daha Hilâl-i ahmer bu teşebbüse başlamazdan mukaddem aynı meseleye İzmir'de el atıldı ve İstanbul'da da İttihat ve Terakki Teşkilatı tertipleri ile muhtelif mahallelerde "fukara matbahları" tesisine başlanıldı. Halen bu teşebbüsler dahi kendi alemlerinde yürüyorlar.

Evet dediğimiz gibi Hilâl-i Ahmer'in fakir ve bi-kudret olanlara sıcak yemek vermek teşebbüsü umumi bir takdir ve teveccühle karşılandı ve hiç şüphemiz yok ki, bu teşebbüse herkes pek samimi bir memnuniyet hissi ile yardım etmek hisleri ile mütehasis de bulundu. Trende, vapurda, hülâsa her tarafta tesadüf ettiğimiz bildiklerin hisleri ve fikirleri bilâ istisna hep bu noktada müttehid göründü. Fakat galiba-azim bir memnuniyetle verileceğinde zerre kadar işdibâh caiz olmayan-bu yardımları toplamak için bu pek iyi kalpli vatandaşlardan ekserisinin arkalarından koşmak, ikametgahlarına ve idarehanelerine kadar giderek "Hilâl-i Ahmer'in aşhane teşebbüsüne vereceği i'âneyi ver" demek lazım. O zaman bu pek iyi kapli vatanperver vatandaş vereceği parayı bilâ-tereddüd çıkarıp verecek ve üstelik kendisini bu yükten kolayca kurtarıvermiş olduğunuz için size büyücek bir teşekkür de takdim edecektir. Halbuki, insaf etmeli, Hilâl-i Ahmer'in bir de i'âne cemiyeti arkasından koşmaya ne vakti vardır ne de müsa'adesi.

Hakikaten bilhassa şu Hilâl-i Ahmer'in aşhaneleri teşebbüsünde pek vâzih şekil ile tekrar müşâhede etmekte olduğumuz bu keyfiyet çok garip bir seciyemizdir, daha doğrusu belki de bizim takip ve intizâm fikrine ait bir seciye noksanımızdır. Az veya çok hal ve vakti müsâit olanlarımızın hepsi, mesela şu Hilâl-i Ahmer'in aşhaneleri teşebbüsü gibi zemin ve zaman itibariyle fevkalade vatani ve insani olan bir himmetine iştirak etmek istiyoruz da bu iştirakimizi faraza Hilâl-i Ahmer merkezine kadar götürür veya gönderip teslim etmek cihetinde mütekâsil bulunabiliyoruz. Halbuki nihayet insan yalnız güzel niyetiyle me'cûr olamaz. Eğer biz Hilâl-i Ahmer'in aşhaneler teşebbüsüne yardım etmek borcumuzu ifa zımında biraz fazla müfît olmaya katlanmazsak yalnız sözde kalacak rahm ve şevkatlerimizin ne hüküm ve manası olabilir?

Maksadımız kimseye takaza etmek değildir. Hilâl-i Ahmer'in aşhaneler teşebbüsüne yardım etmek edası mecburi bir borç değil, belki ifası vicdana kalmış bir vazifedir. Kim ister ve ne kadar isterse verir. Günlerce sıcak yemek yüzü görmemiş bir fakirin bir kase çorba içmesine iştirak etmiş olmakta bile vicdana huzur ve istirahat veren bir iyilik vardır. Hepimiz bunu takdir ediyoruz da sonra vicdanımızın bu emrini kendi teşebbüs ve hareketimizle ifa ediverecek yerde bize müracaat olunmasını bekliyoruz. Bu doğru bir şey değildir ve bu hasbihalimizde işte içtimai bir noksanımız demek olan bu kusurcuğa işaret eylemek istiyoruz.

I. DÜNYA SAVAŞI'NDA ÜSKÜDAR'DA
HİLÂL-İ AHMER AŞHANESİ ve CELAL MUHTAR ÖZDEN

Üsküdar'da Atik Valide Aşhanesi ahçıları
(İ.Ü. Cerrahpaşa Tıp Fakültesi Tıp Tarihi Müzesi Arşivi)

Üsküdar'da Atik Valide Aşhanesi ahçıları
(İ.Ü. Cerrahpaşa Tıp Fakültesi Tıp Tarihi Müzesi Arşivi)

Belki şimdiye kadar cari olan i'âne şekillerimiz hep böyle idi de ondan dolayı bu hal bizde i'tiyadi bir ahlak mahiyetini aldı. Ne olursa olsun hiçbir sebep ma'zeret onun içtima'an bir noksan teşkil etmekte olması hükmünü izâleye kafi gelemez.

Bu sözlerimize bakılıp da Hilâl-i Ahmer'in aşhaneler teşebbüsü intizar olunan müzâherete mashariyetten uzak kaldı veya kalacak manası çıkarılamaz ve çıkarılmamalıdır. İlk günden itibaren şimdiye kadar görülebilen kısım da ispat eder ki Hilâl-i Ahmer'in aşhaneleri zenginlerimizin pek kuvvetli müzâheretlerine mas-har olmaya -hem de bi-hakkın -namzeddir. Fakat gönül istiyor ki, hal ve vakti yardıma müsait olan herkesin kalbinde bu yardım etmek hissi derhal fi'liyatta tecelli ediversin ve onun neticesi olarak gazetelerin sütunları bu pek hayırlı ve pek yerinde işe yapılan yardımların zikr ü ta'dâdı ile dolsun ve taşsın. Eğer yukarıda tahlil etmek istediğimiz ihmalcilik ve intizamsızlık noksanlarımız olmazsa bunun böylece tecellisine hiç bir mani de yoktur. Biz bundan en kat'i surette eminiz.

Artık şimdi de bu kadar söylendikten sonra:

- Ya bak ne kusurumuz varmış hakikaten de öyle deyip geçivermek neticesinde karar kılmaklığımıza razı olmazsak ma'zûr görülmeliyiz. Bu kadar sözün yazılıp okunmasından bir fâide çıkmasına intizar edersek haklı sayılmalıyız: Faraza Hilâl-i Ahmer'in aşhaneler teşebbüsünü ve o teşebbüse mu'avenet lüzumunu takdir edenlerimizin yapacakları yardımı almak üzere birirsinin kendilerini müracaat eylesin beklemeyerek o yardımlarını doğruca Hila-i Ahmer merkezine göndermek külfetini -elbette mennuiyetle- ihtiyâr edivermeleri lazımdır. Yapılacak hayrın gösterilecek vatanperverliğin kıymet safveti bilhassa bu suretle pek yüksek olacağına şüphe yoktur."

Aşhaneler Neden Kapatıldı?

Savaş bittikten sonra sefaletin devamı nedeniyle aşhaneler bir süre daha hizmet verdi. Ancak, 1919 yılı ortalarında bu aşhanelerin kapatılmasına

karar verildi. Cemiyet malzemenin masrafını karşılayamıyordu. Her ay 250 bin lira harcama gerekliydi. Dahiliye ve Harbiye nezaretlerinden yemek malzemesi bedeli istenmiş, ama karşılanamamıştı. Fakir halkın durumu göz önünde tutularak, aşhanelerin yavaş yavaş kaldırılmasına dikkat edildi. Önce Topkapı ve Kasımpaşa, sonra Fatih, Eyüp ve Üsküdar Aşhaneleri 31 Ocak 1921 tarihinde kapatıldı. Cemiyet, İstanbul Aşhanelerini kapattıktan sonra, felaket zamanlarında ve mülteciler için geçici aşhaneler açmayı sürdürdü.¹⁴

Cemiyet daha elzem ihtiyaçları karşılamak üzere amaçlarını da değiştirmek zorunda kalmıştı. İmdat heyetlerine, hastane ihtiyaçlarına öncelik tanındı. Erzak ve levazım Anadolu'ya gönderilen imdat heyetlerine nakledildi. Cemiyet, İstanbul'a gelen muhacirlerin bakımına ve doyurulmasına; sonra Rus işgaline uğrayan Doğu Anadolu'ya ve arkadan Yunan işgaline uğrayan Batı Anadolu'ya yardım konusuna öncelik tanımak zorunda kalmıştı.¹⁵

Aşhanelerinin Kapatılması Basında Eleştirildi

Geliri olmayan, kimsesiz, evsiz kişilere bu aşhanelerdeki yemek yardımının kesilmesi basında eleştirildi. Mesela, 20 Kanun-ı evvel 1336/ 20 Aralık 1920 tarihli *İleri* gazetesinde aşağıdaki tenkitli haber yer aldı:

“Hilâl-i Ahmer Aşhanelerini Soyuyor muyuz?”

Hilâl-i Ahmer Aşhaneleri Kapıyor. Millet Muavenet Etmezse Ne Olacak? Anadolu köylüsünün “Hilâl-i Ahmer Ağa Allah Senin Çoluğunu Bağışlasın” diye mektuplar gönderdiği kıymetli müessesesi-i hayriyenin çöküntü hali

Üç sene evvel harbin soğuk aylarında şehrimizde hüküm - ferma olan fevkalade sefalete kısmen mani olmak ve bir çok biçareye yardım etmek maksadıyla Hilâl-i Ahmer Cemiyeti tarafından İstanbul'un mütaaddit mahallerinde aşhaneler açılmıştı. Ahiren maalesef Hilâl-i Ahmer Cemiyeti varidatının fevkalada tenakus etmesine binaen bu aşhaneleri sed etmeğe karar vermiştir. Son harbin bidayetinden beri Umur-u Hayriye ve hastaneler için 10 milyon lirayı mütecaviz bir meblağ sarf eden bu pek kıymetli müessesesi-i hayriyemizin aşhaneleri için kapanmaya mecbur kaldığını tahkik etdik. Bu hususda selahiyetdar bir zatın bize verdiği malumat ber-vech-izdir:

Aşhaneler niçin kapatılıyor?

Harbin son senelerinde fukara halka her gün bir kab sıcak yemek vermek için Topkapı, Cerrahpaşa, Fatih, Üsküdar cihetlerinde aşhaneler açmıştık. Bu semtlerde oturan bütün öksüzlere, dullara, fakirlere birer vesika verdik onlar hergün bu vesikaları göstererek aşhanelerden birer kase çorba, yahut yemek alırlardı. Bugünkü vaziyet-i iktisadiyeye rağmen üç sene mütemadiyen bu aşhanelerde eli bin fakire yemek vermek fevkalade ehemmiyetli bir işti. Hilâl-i Ahmer'in bu fedakarlığı yapabilmesi ancak aşhanelere ait malzemeyi bizzat kendisinin tedarik etmesinden ileri gelmiştir. Mesela odunları, fasülyeyi, sütü, mısırı, baklayı, vesaireyi hep çiftliklerinden getirtirdi. Halbuki iki seneden beri Hilâl-i Ahmer çiftliklerinden istifade edemiyor.

Bütün ihtiyacatını piyasadan tedarik etmeye mecburdur. Hilâl-i Ahmer in aşhanelerini idame ettirebilmesi için senede 250 bin lira sarf etmesi lazım gelmektedir. Lakin bu gibi işler Hilâl-i Ahmer için teferruattır. Onun asıl vazifesi hastanelerle uğraşmaktır. Eğer varidatı az olmamış olsaydı belki yine bu tarzdaki muavemetine devam edebilirdi. Halbuki bugün Hilâl-i Ahmer hazır sermayesini sarf etmektedir. Yarın hastaneleri idare için belki para bulamayacaktır....

Millete bu kadar hayırlı işler gören Hilâl-i Ahmer'i eğer millet hakikaten soyuyorsa işte bugün ona olan muhabbetimizin isbat edileceği zaman gelmiştir. Artık bundan sonra vaziyet düzeline kadar Hilâl-i Ahmerin muavenetsiz kalması çok elim olacaktır. Çünkü Avrupa ve Hindistan yolları kapalı olduğundan, iane

Osmanlı Hilâl-i Ahmer Cemiyeti Hanımlar Heyet-i Merkeziyesi tarafından tertip edilen Takvim

Kızılay Dergisinin Celal Muhtar özel sayısı kapağı.
13. Kızılay Celal Muhtar Sayısı, Sayı:26, Aralık 1947, s. 16-18

derci imkanı yoktur. Anadolu vaziyeti böyle kaldıkça çiftliklerden istifade edilemez. Hiç bir tarafta ticaret yapmak da kabil değildir. Hilâl-i Ahmer elyevm bankadaki hazır nakidini sarfetmektedir. Halbuki, Adana ve Erzurum cihedlerinde Karamürsel'de bulunan heyetlerin ifayı muavenetde devam edebilmeleri lazımdır. Buna rağmen bir Osmanlı'nın bir gün kalkıp ta Hilâl-i Ahmer'e bin lira birden iane verdiği heman yok gibidir. İstanbul'da bekleyeceğimiz yegane iane bayramlarda tevzi edilen rozetlerden azami hasıl olan 3 bin lira ile bir de şekerci Hacı Beylerin dükkanındaki kutunun hasılatıdır.

Hilâl-i Ahmer'in Hizmetleri

Hilâl-i Ahmer'in Balkan harbinde ve Harbi Umumi'de yaralılara bakmak suretiyle ifa eylediği meşkur hizmetler hala hatırlardadır. Müterakeden sonra da muhtelif mahallerde yedi hastane ve müteaddid dispanserler açılmış ve buralara muhtelif heyetler izam edilmiştir. Aşhaneler sayesinde laekal 50 bin fakiri ölümden kurtarmıştır. Hilâl-i Ahmer'in bir diğer mühim hizmeti de usera muhaberatını temin etmesidir. İstanbul ve Anadolu'da bulunmuş ecnebi esirler memleketleriyle olan muharebelerini ancak Hilâl-i Ahmer sayesinde temin etmiştir. Muhtelif ecnebi topraklarda bulunmuş olan müslüman esirlerde aileleriyle ancak Hilâl-i Ahmer sayesinde görüşebilmişlerdir. Aynı zamanda para vesaire irsalatı da icra eylemiştir.

Üsküdar'daki Hilâl-i Ahmer Aşhanesinin bulunduğu Atik Valide Camii'nin avlusuna girilen kuzey kapısı
(İ.Ü. Cerrahpaşa Tıp Fakültesi Tıp Tarihi Müzesi Arşivi)

Hilâl-i Ahmer'in muhtelif esirlerle olan muharebeleri için merkezde 40 bin numara vardır. İstatistiklere ve elyevm mevcut fiş kutularına nazaran muhtelif Türk esirleri için on beş bin havale muamelesi yapılmıştır. Bütün bu muamelat o kadar intizamla cereyan etmiştir ki, ecnebi müslüman bütün esirler bundan dolayı Hilâl-i Ahmer'e minnetdardır. En ufak bir şikayet de vuku bulmamıştır. İstanbul ve Anadolu'da Hilâl-i Ahmer'i tanımayan yok gibidir. Hatta bize Anadolu'dan gelen mektuplarda (Hilâl-i Ahmer Ağa, Allah senin çoluğunu bağışlasın) diye iltifatlar bile yazıldığını kaç defa gördük!. Yalnız bu muameleler için Avrupa'nın bir çok bankalarında kredimiz vardır.

Hulasa, Hilâl-i Ahmer, milletin muavenetinden ve teveccühünden mahrum kalmazsa, büyük ehemmiyetli hizmetlerini ifada maalmemnuniye devam edecektir.»

Parasızlık dolayısıyla aşhanelerin kapatılması konusu basında uzun süre tartışılmaya devam etti. 11 Kanun-ı sani 1337/Aralık 1921 tarihli İLERİ gazetesinde, "Hilâl-i Ahmer Aşhaneleri Birer Birer Kapanıyor" başlığı altında aşağıdaki açıklama yer aldı:

"Hilâl-i Ahmer Cemiyetinin bin türlü müşkilat içinde şimdiye kadar idame edebildiği muavenetten vazgeçmeye mecbur bulunduğu ve tahsisatsızlık yüzünden teşkilatı tenkis eylemekte olduğunu yazmıştık. ... Sebepden dolayı meskur cemiyetin şehrimizde bulunan 5 adet aşhanesinden Kasımpaşa aşhanesi geçen ay nihayetinde sed edilmişti. Mütebaki aşhanelerden Fatih, Eyüp, Topkapı ve Üsküdar

Dr. Celal Muhtar Özden, Hilâl-i Ahmer Cemiyeti Heyeti ile birlikte

aşhanelerinin de ay nihayetinde kapatılması takarruz etmişti. Zaruri vaziyet habesiyle muavemetini temdit ettirmemekte bulunan Hilâl-i Ahmer Cemiyeti'nin bir aylık masairafı 10 bin liraya baliğ olmaktadır. Cemiyetin ambarlarında mevcut eşyadan başka haricden vuku bulacak mübayaat için sarfedilecek kadar mebalığın teminini yakında inikad edecek olan umumi kongrede müzakere edilecektir."

Aşhaneleri kapatan Hilâl-i Ahmer'in "heyet-i imdadiye" ve "heyet-i sıhhiye" lere yardım ettiğini de 28 Şubat 1337 /28 Şubat 1921 tarihli İLERİ gazetesi duyurmuştu:

"Hilâl-i Ahmer parasız, muavenetsiz yine çalışıyor.

Meşkûr Mes'ai nin bazıları.

Hilâl-i Ahmer'in fukaraya masarifatına maddi imkan kalmamasından dolayı cemiyetin teşkilatında tasavvurat icra edildiğini ve bu maksadla şehrimizde mevcut aşhanelerin dahi zaruri olarak sed edildiğini yazmıştık.

Elyevm Hilâl-i Ahmer Cemiyeti muhtelif yerlerde 4 heyet-i sıhhiye bulundurmaktadır. Bunlardan birisi 4-5 ay evvel Adana ve havalisinde tehcir dolayısıyla sefil bir halde kalan biçarelere muavenet etmek üzere Antalya'ya gönderilen heyet-i imdadiye olup elyevm Pozantı ve civarında ibrazı faaliyet etmektedir. Antalya'dan itibaren muhtelif yerlerde şubeler tesis etmiştir.

İkinci millet Nazilli'de İzmir mültecilerine karşı muavenet-i sıhhiye ifasına devam edilmektedir. Ve bu heyetten ayrılmış olan üçüncü bir grup dahi elyevm Söke civarında İzmir felaketzedeganından olup muhtaç muavenet bulunan mültecilerle meşgul olmaktadır. Dördüncü heyet-i sıhhiye ise Karamürsel'de kalan muavenet-i sıhhiye heyetinden ibarettir. Mezkur heyet mütemadiyen merkezden levazım-ı sıhhiye almaktadır.

Dispanserler:

Bunlardan başka Hilâl-i Ahmer Cemiyeti'nin elyevm Fatih ve Üsküdar'da birer Emraz -ı Umumiyye dispanseleriyle tıp fakültesi muayenehanesinde bir frengi dispanseri vardır.

Usura muamelatı Hilâl-i Ahmer Cemiyeti, memalik-i ecnebiyeden vaku bulan müracaatları nazar-ı dikkate alarak, Anadolu'da mevcut ecnebi userasının muamelatını dahi ifa eylemektedir.

Fransız kumandanı general Sharpe(?) cenaplarının ricasıyla bilhassa usura muamelatının Hilâl-i Ahmer tarafından icrası iltimas olunmuştur. Fransız userasıyla diğer esirlere ait muherebatın tesisi paketlerin ve paraların mahallerine irsali hususu gibi muamelat Fransız Salib-i Ahmeriyle, Hilâl-i Ahmer Cemiyeti arasında cereyan etmektedir.»

Dr. Celal Muhtar Özden

Mekteb-i Tıbbiye-i Şahane baş kâtibi ve Harbiye Mektebi edebiyat muallimi Mehmed Muhtar Efendi'nin oğlu olan Celal Muhtar Özden, 1865 yılında doğdu. İlk öğrenimini Üsküdar'da, pek muhterem Hoca Sabri Efendi'nin idaresindeki Fıstıklı Mektebinde yaptı. 1875 yılında girdiği Galatasaray Sultanisi'ni 1881'de bitirdi. 1881-87 yıllarında Mekteb-i Tıbbiye-i Askeriye'de okuyarak hekim oldu. 1887-89 yılları arasında İstanbul Kuduz Müessesesi'nde görev aldı. 1889-92 yıllarında Paris'de St. Louis Hastanesi'nde cildiye ihtisası yaptı. College de France ve Pasteur Enstitüsü'nde histoloji, patolojik anatomi ve mikrobiyoloji kurslarına katıldı. 1892'de Fransız Dermatoloji ve Sifilografi Cemiyeti onur üyeliğine getirildi. 1892-1924 yıllarında Mekteb-i Tıbbiye'de Cildiye hocalığı yaptı.

Diğer hocaların yoğun teorik bilgi yükleyerek eğitim verdiği bir dönemde, öğrencilerinin konuya hakimiyetini sağlayan basit ve pratik bir yaklaşımla farklılaştı. Bu yaklaşımını, hasta başında öğrencilerine ısrarla tekrarladığı şu sözleri çok güzel göstermektedir: “*Bakınız, efendiler!... bir daha bakın! tekrar bakın, bunları kitaplarda bulamazsınız.*”

Balkan Harbi sırasındaki büyük göç dalgasının yarattığı ihtiyaçların karşılanmasında ve Kurtuluş Savaşı boyunca Anadolu'ya gönderilen yardımların düzenlenmesinde en önemli görevi Celal Muhtar üstlendi.

Çalışmalarını fahri olarak yürütüp, maaşını hayır işlerine bıraktığı gibi yeni yaptırdığı evini de göçmenlerin hizmetine tahsis etti. Dr. Celal Muhtar Özden'in Kızılay'a çok büyük hizmetleri oldu. 1911'de Hilâl-i Ahmer'in ilk Genel Merkez üyeliğini yürüttü. 1913-1925 yıllarında Hilâl-i Ahmer umumi müfettişi oldu. Ticari ve mali yaklaşımı dikkat çekiciydi. 1917-1924 yıllarında İtibar-ı Milli Bankası Murahhas üyesi idi. 1918'de İaşe Nazırlığı'na getirildi.¹³

Dr. Celal Muhtar Özden, hekimliğiyle de dünya tarihine geçti. *Tinea pedis et mannum* olarak bildiğimiz mantar enfeksiyonunu, *trichophysis* adı ile tanımlayan, etkenini, seyrini, ayırıcı tanı ve tedavisini bildiren Celal Muhtar'dı. Bu lezyonların *trichophyton* türü mantarlar tarafından oluşturulduğunu gösterdiği 1890 yılında, ayak tabanı ile el ve ayak parmakları arasında görülen bu rahatsızlık tanınmıyor ve egzema, frengi, dizidroz gibi çeşitli tanılar konuyordu. Celal Muhtar, 1892 yılında Fransa'da yayınladığı bir makale ile buluşunu tanıttı ve dünya tıp literatüründe yerini aldı. Bu buluşu sayesinde ki, I. Dünya Savaşı'nda Alman ve Fransız ordularındaki askerler arasında çok yaygın olan bu mantar enfeksiyonu tedavi edilebildi ve askerlerin uzun süre hastanelerde yatmaları önlenmiş oldu.

Bugün

Toptaşı'nda Atik Valide Camii cemaati bugün huzur içinde ibadetini yapıyor. I. Dünya Savaşı ve sonrasının açlık ve sefalet günlerinin anısı Üsküdar Aşhanesi fotoğraflarında kaldı... O günlerin şahitleri ise Atik Valide Camii, şadırvanı ve avlusundaki ulu ağaçlar... Abidevi camiinin yanı sıra, tarihin canlı şahidi olan ulu ağacı da özenle yaşatmalıyız.

Dr. Celal Muhtar gibi büyüklerimizi ve hizmetlerini, bugün huzur içinde yaşayabilmemizi bize sağlayanları anarak unutmamak da bizim görevimiz.

KAYNAKLAR

1335-1919 Senesinde Mün'akid Hilâl-i Ahmer Meclis-i Umûmisi Heyet-i Muhteremesine Takdim Edilen 1330 - 1334 Senelerine Ait Merkez-i Umûmi Raporu, İstanbul 1335/1919.

Ada, H., *Osmanlı Devleti'nin Hizmetindeki İlk Sivil Toplum Örgütü: Osmanlı Hilâl-i Ahmer Cemiyeti*, Yüksek Lisans Tezi, Danışman: Selçuk Akşin Somel, 2004.

Adıvar, A., "O Bir Alem'di", *Kızılay Celal Muhtar Sayısı*, sy. 26 (Aralık 1947), s.16-18.

Akgün S.K., Uluğtekin M., "Hilâl-i Ahmer'den Kızılay'a" *Kızılay*, Ankara 2000, s.199-201.

Canlı Tarihler, *Celal Muhtar Özden Hatıraları*, II, İstanbul 1945.

Cem, H., "Hilâl-i Ahmer İdare Heyeti İle Celal Muhtar (650.000) Muhacire Ne Yaptılar?", *Kızılay Celal Muhtar Sayısı*, sy. 26 (Aralık 1947), s.16-18.

Galanti, A., "Merhum Dr. Celal Muhtar Bey Hakkında Bazı Hatırat", *Kızılay Celal Muhtar Sayısı*, sy. 26 (Aralık 1947), s.16-18.

Kerme, H., "Muvaffakiyetinin Esrarı", *Kızılay Celal Muhtar Sayısı*, sy. 26 (Aralık 1947), s.16-18.

Kıranlar, S., *Savaş Yıllarında Türkiye'de Sosyal Yardım Faaliyetleri (1914-1923)*, Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi 2005.

Kızılay Celal Muhtar Sayısı, sy. 26 (Aralık 1947), s.16-18.

Okutan Y., *Osmanlı- Türkiye Hilâl-i Ahmer Dergilerinin Analitik İncelemesi (1921-1928)*, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 1998, s.161-162.

Osmanlı Hilâl-i Ahmer Cemiyeti Hanımlar Heyet-i Merkeziyesi Tarafından Tertib Edilen Takvim. 3. Sene 1332 Mali Senesi, İstanbul 1333/1917.- Özaydın, Zuhâl, *Osmanlı Hilâl-i Ahmer Cemiyeti Salnamesi*, Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi, 1987, s. 254-261.

- Özden A.M., “Prof. Dr. Celal Muhtar Özden”, *Kızılay Celal Muhtar Sayısı*, sy. 26 (Aralık 1947), s.16-18.
Selgil, A.H., “Celal Muhtar Hocam”, *Kızılay Celal Muhtar Sayısı*, sy. 26 (Aralık 1947), s. 16-18.
Türker, B., “Büyük Üstad Dr. Celal Muhtar Özden”, *Kızılay Celal Muhtar Sayısı*, sy. 26 (Aralık 1947), s. 16-18.
Ünver, S., “Birinci Cihan Harbindeki Hilâl-i Ahmer Aşhaneleri”, *1. Milli Kızılay Konferansı*, 11-13 Haziran 1964, (Ayrı Baskı).
Ünver, Süheyl. “Hilâl-i Ahmer Aşhaneleri”, *Kızılay Dergisi*, I/13-14 (Ankara 1964), s. 20-23.

ARŞİVLER

- İ.Ü. Cerrahpaşa Tıp Fakültesi Deontoloji ve Tıp Tarihi Ana Bilim Dalı Arşivi
İ.Ü. Cerrahpaşa Tıp Fakültesi Tıp Tarihi Müzesi ve Arşivi
BOA Arşivi; DH.İUM, 20-7/2-1, ek 1 (18 Ağustos 1335/1919; ek 4 (11 Eylül 1335/1919; ek 7 (24 Eylül 1335/1919). Dahiliye Nezaretine sunulan Hilâl-i Ahmeri teftiş raporu: BOA, DH.İUM, 11-3/4-36, ek. 5-7, 15 Nisan 1336/1920

GAZETELER

- İkdam, “Hilâl-i Ahmer Aşhaneleri Kapanıyor”, 11 Kanun-i Sani 1337/1921, s.3
İleri, “Hilâl-i Ahmer Aşhaneleri Birer Birer Kapanıyor” 11 Kanun-i Sani 1337/1921, s.2
İleri, “Hilâl-i Ahmer’i Seviyor muyuz?”, 20 Kanun-i Evvel 1336/1920
İleri, 28 Şubat 1337, s.3
Sabah, “Fukaraya Muavenet”, 2 Mart 1333, s.2
Sabah, “Hilâl-i Ahmer Aşhaneleri”, 29 Mart 1333, s.2
Sabah, “Hilâl-i Ahmer Eyüp Aşhanesi”, 22 Nisan 1333, s.3
Sabah, “Hilâl-i Ahmer Topkapı Aşhanesi’nin Küşadı”, 2 Mart 1333, s.3
Sabah, “Hilâl-i Ahmer’in Üsküdar Aşhanesi”, 17 Mart 1333, s.2
Sabah, “Yeni Hilâl-i Ahmer Aşhaneleri”, 27 Mart 1333, s.2
Sabah, 2 Haziran 1333, s.3
Servet-i Fünun, 22 Kasım 1333
Tanin, “Hilâl-i Ahmer Aşhaneleri”, 12 Kanun-i sani 1334, s.3
Tasvir-i Efkar, “Aşhanelerin Kuruluş Yıldönümü”, 2 Mart 1334, s.1-2
Tasvir-i Efkar, “Hilâl-i Ahmer Aşhaneleri Münasebetiyle”, 11 Mart 1333, s.1
Vakit, “Hilâl-i Ahmer bir senede ne yaptı?”, 17 Mayıs 1334, s.2

DİPNOTLAR

- ¹ Akgün S.K., Uluğtekin M., “Hilâl-i Ahmer’den Kızılay’a”, *Kızılay*, Ankara 2000, s. 201
² *Osmanlı Hilâl-i Ahmer Cemiyeti Hanımlar Heyet-i Merkeziyesi Tarafından Tertib Edilen Takvim. s. 226. 1335-1919 Senesinde Mün’akid Hilâl-i Ahmer Meclis-i Umûmisi Heyet-i Muhteremesine Takdim Edilen 1330 - 1334 Senelerine Ait Merkez-i Umûmi Raporu*, İstanbul 1335/1919, s. 38.
³ *Topkapı Fukaraperver Müessesesi-yi Hayriyesi*; Ünver, S., “Birinci Cihan Harbindeki Hilâl-i Ahmer Aşhaneleri”, *1. Milli Kızılay Konferansı*, 11-13 Haziran 1964, (Ayrı Baskı)
⁴ Ünver, S., “Birinci Cihan Harbindeki Hilâl-i Ahmer Aşhaneleri”, s. 8; *1330-34 Senelerine Ait Rapor*, s. 40.

⁴ Kıranlar, S., *Savaş Yıllarında Türkiye’de Sosyal Yardım Faaliyetleri (1914-1923)*, Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi 2005, s.258

⁵ Fotoğrafları bağışlayan, Akil Muhtar Özden’in kızı Aliye Sarhan Hanımefendiye rahmetle anıyoruz.

⁶ Ünver, S., a.g.m, s. 5, 6.

⁷ Mustafa Nevzat Pısak’ın anıları için bk. Ünver, S., a.g.m, s. 5, 6.

⁸ Mustafa Nevzat Pısak’ın anıları için bk. Ünver, S., a.g.m, s. 5, 6.

⁹ Ünver, S., a.g.m.

¹⁰ Kıranlar, S., *Savaş Yıllarında Türkiye’de Sosyal Yardım Faaliyetleri (1914-1923)*”, s. 258; 15 Haziran 1923.

¹¹ Ünver, S., “Birinci Cihan Harbindeki Hilâl-i Ahmer Aşhaneleri”, ve *Kızılay Celal Muhtar Özel Sayısı* ve Kıranlar, S., a.g.e.

¹² Kıranlar, S., a.g.e.

¹³ Kıranlar, S., a.g.e., s. 259, 261; BOA, DH.İUM, 20-7/2-1, ek 1 (18 Ağustos 1335/1919; ek 4 (11 Eylül 1335/1919; ek 7 (24 Eylül 1335/1919). Dahiliye Nezaretine sunulan Hilâl-i Ahmeri teftiş raporu: BOA, DH.İUM, 11-3/4-36, ek. 5-7, 15 Nisan 1336/1920; 1335-38 Hilâl-i Ahmer Cemiyeti Raporu, s. 102.

¹⁴ Kıranlar, S., a.g.e., s. 258.

Yeni Kaynaklar ve İlmühaber Defteri Işığında Haydarpaşa Askeri Hastahanesi

PROF. DR. NURAN YILDIRIM

İstanbul Üniversitesi

1843 yılında yapılmaya başlanan ve 1845 yılında kapılarını açan Haydarpaşa Askeri Hastanesi, başta Selimiye Kışlası olmak üzere Anadolu yakasındaki askeri birliklere hizmet vermek amacıyla kuruldu. Yörede Üsküdar Belediyesine ait bir hastane bulunmadığı için çevredeki acil vakaları da kabul etti. Ayrıca devlet memurları, polisler ve Anadolu'nun uzak köşelerinden şifa umuduyla gelenlerin derdine derman olmaya çalıştı.

Savaşlarda bütün personeliyle gece gündüz yaralıların tedavileri ile uğraştı, kolera salgınlarında seferber oldu. Üsküdar ve Kadıköy'deki ailelerin yüzlerce çocuğunun toplu sünnetleri burada gerçekleşti. Pek çok uzman doktor, cerrah ve eczacı yetiştirdi. Ekim 1985 de, Gülhane Askeri Tıp Akademisi'ne bağlanarak Gülhane Askeri Tıp Akademisi Haydarpaşa Eğitim Hastanesi adını aldı. Günümüzde akademi öğrencilerinin staj yaptıkları, tam teşekküllü modern bir askeri hastane olarak faaliyetini sürdürüyor. Bu çalışmanın amacı belgelere ve Haydarpaşa Hastanesi ilmühaber defterine dayanarak, 162 yılı geride bırakmış bu tarihi hastanenin günümüze ulaşma serüvenine ışık tutmaktır.

Yapım Çalışmaları ve Hastane Binası

Abdülmecid'in saltanatı sırasında, Asâkir-i Hassa-i Şahâne hastaları için, Haydarpaşa ile Kavak iskelesi arasında bir hastane yapılması kararlaştırıldı (1843). Müştemilatlı olarak planlanan 750 yataklı hastane 5.671 kese 366 kuruşa mal olacaktı. Maliye Nazırının inşaat başlama izni için Sadaret'e başvurmasının

İç bahçede hastalar (The Abdul Hamid II Collection in the Library of Congress. (<http://lcweb2.loc.gov/pp/ahiiquery.html>))

ardından, 20 Temmuz 1843 tarihli irade ile hastanenin yapım süreci başladı.¹ Hastane yeri olarak seçilen Üsküdar ile Kadıköy arasındaki Selimiye Kışlası civarında Kavak iskelesinde, emlak-ı mahsusa-i cenab-ı padişahiden olan alanda daha sonra, topçu alaylarının hayvanları için bir tedavihane yapılması istenmiş ve bunun için yörenin planı çıkarılmıştı. Bu planda Haydarpaşa Hastanesi'nin yeri belirgin olarak görülüyor (1889).²

İradesi çıktıktan sonra hemen başlayan hastane inşaatı, 1844 Ağustos sonlarında bitmeye yaklaşmıştı. 25 Ağustos 1844 Pazar günü kontrol edilmesi istendi.³ Yapılan kontrolde inşaatın biten bölümleri ve diğer bölümleri gezilmiş ve binanın sağlamlığı herkes tarafından beğenilmişti.⁴ 1844 Eylül başlarında Ebniye-i Hassa müdürü tarafından tekrar kontrol edilmiş ve ilave edilmesi düşünülen yeni yerler nedeniyle masrafın 8.045 kese 79 buçuk kuruşa yükseleceği bildirilmişti. Bunun üzerine yapılacak ilaveler için ikinci bir keşif yapılması irade edilmişti. Bu miktarın 500 kesesi peşin olarak verilmişti. Kalanı da haftada 75.000 kuruş olarak ödeniyordu.⁵

İnşaat devam ederken, hem Haydarpaşa Hastanesi hem de bu arada yapımı tamamlanmış olan Kuleli Hastanesi için bin adet demir kerevet yani karyolaya ihtiyaç olduğu bildirildi. Tanesi 177 kuruşa mal olacak hasta yataklarının bir an

Bahçeden görünüş (The Abdul Hamid II Collection in the Library of Congress. (<http://lcweb2.loc.gov/pp/ahiiquery.html>))

önce hazırlanması isteniyordu. O zamana kadar askeri hastanelerde, kullanım süresi yedi yıl olan tahta kerevetler kullanılıyordu. Demir karyola kullanılmamıştı. Demir kerevetler her ne kadar pahalıysa da uzun müddet dayanacağı hesaplanarak 25 sene kullanım süresi belirlenmiş ve tutarı olan 7.000 kuruşun Nizamîye Hazinesi'nden ödenmesi irade edilmişti.⁶

Arazinin meyilli olması nedeniyle, dörtgen bir plana oturan hastanenin deniz tarafı üç katlı, Selimiye ve Haydarpaşa tarafları ikişer katlı, İbrahim Ağa çayırına bakan cephesi ise tek katlıydı. Dört kapısından İbrahim Ağa çayırına bakan büyük kapı, taht kapısı ve yıldızlı kapı olarak ün kazanmıştı. Bu kapının üzerinde Sultan Abdülmecid'in tuğrası ile Şâir Saffet'in yazmış olduğu tarih kitâbesi yer alıyordu. Bu kitâbede, hastane inşaatının tamamlandığı yıl, Ebcet hesabıyla 1261/1845 olarak yer alır. Kitâbe Cumhuriyet dönemindeki esaslı onarımın ardından, kütüphane ve şeref salonuna konmuştur.

Taht kapısının üstünde hünkâr mahfeli valide köşkü vardı. Bu bölüm bir kordorda karşılıklı iki büyük ve iki küçük odadan ibaretti.⁷ Hizmete girdikten bir süre sonra hem Kuleli Hastanesi hem de Haydarpaşa Hastanesi hünkâr mahfellerinin mefruşatı eskidiği için değiştirilmek istenmiş, yapılan keşifte 3 yük 35.767 kuruşa mal olacağı anlaşılmış ve bu miktarın hazineden ödenmesi

istenmişti.⁸ Hünkâr mahfeline özel bir önem veriliyordu çünkü hastaneyi ziyarete gelen yabancılar burada ağırlandıydı. Fakat Seraskerliğin yaptığı inceleme sonunda her iki hastanenin hünkâr daireleri için kullanılan eşyanın 1 yük 1.600 kuruş değerinde olduğunun anlaşıldığı bildirilerek bu miktardan fazla ödeme yapılmaması istenmiş ve evrak gereği yapılmak üzere Maliye Nezareti'ne gönderilmişti.⁹

1864 yılında hastanenin bahçesi genişletildi ve 1 yük 76.000 kuruşa çevresine duvar çektirilip iki kapı yaptırıldı.¹⁰ Bahçeye havuzlar yaptırıldı, Padişahın özel hekimi Marko Paşa'nın teşvikiyle Avrupa'dan getirtilen ağaçlar dikildi ve çiçeklerle donatıldı.¹¹

Teftiş-i İnsaniye Komisyonu üyesi Dr. Makridi Paşa, 1888 yılında Doğu tarafından hastane bahçesine girildiğinde solda tabib-i evvel, müdür ve cerrahların odaları ile elbise anbarı ve hamam bulunduğunu bildiriyor. Sağda ise hekimlere ait odalar, eczacı-yı evvelin odası, eczane, istihzarhane/ilaç imalathanesi ile ecza deposu vardı. Diğer üç tarafın katlarına ise hasta koğuşları yerleştirilmişti. Her katta 10 koğuş, ayrıca zabitan ve bulaşıcı hastalıklara ait odalar bulunuyordu. Kışın hastaların gezme alanı olarak kullanılan çimento döşeli geniş koridorlara ihtiyaç halinde hasta yatırılıyor böylece 600 yataklı hastane daha fazla hasta alabiliyordu. Büyük kapının karşısındaki mermer merdivenden ağaçlıklı bahçeye iniliyordu. Hastalar yazın ağaç gölgelerine serilmiş hasırlar üzerinde dinlenirlerdi. Avlunun ortasındaki şadırvanın üzerinde yüz kişinin namaz kılabilirdiği bir mescit vardı. Hastane çalışanları ve hastalar şadırvandan akan tatlı suyla aptest alırlardı. Karantina koğuşu, mutfak, erzak anbarı, çamaşır kurutmak için kafeshane İngiliz Mezarlığı bitişiğindeki bahçe katındaydı. Kuzey tarafındaki kapı; ekmekçi, kasap, odun-kömür, zahire ve buna benzer şeylerin girişi için kullanılırdı.¹²

10 Temmuz 1894 günü İstanbul'u vuran büyük depremde hasar gören pek çok resmi binadan biri de Haydarpaşa Hastanesi idi.¹³ Mimar Valaury ve Mühendis Karo'nun yaptıkları keşif doğrultusunda başlayan onarım sırasında hastaneye Çamlıca suyu getirildi.¹⁴

Mayıs 1906'da Mühendis Karo ile Dr. Margery'nin Haydarpaşa Hastanesi hakkında düzenledikleri rapor incelenmek üzere Sadaret'e takdim edildi.¹⁵ İki sene sonra Harbiye Nazırı ve Sıhhiye Dairesi Reisinin yaptığı teftişte, merkez etibba dairesi, mutfak, ve çamaşırhanenin onarıma ihtiyacı olduğu tespit edildi (1908). Aynı yıl hastaneye havagazı bağlandı.¹⁶ Ertesi yıl başlayan onarım sırasında cami restore edildi. Demiryoluna bakan duvarların kenarına arabalık, ahır, iki katlı er koğuşu, çıkış kapısı yanına motor dairesi, nizamiye dış kapısı ve bu kapının iki yanına küçük binalar ile nöbet kulübeleri yaptırıldı. Kavak kapısı yanında Cerrah ve Eczacı Sınıfları için yaptırılan barakalardan büyük olanın alt katına mutfak yerleştirildi.¹⁷

I. Dünya ve Kurtuluş Savaşı yıllarında hiç bakılmayan hastane binası, Cumhuriyet ilan edildiğinde oldukça kötü durumdaydı. 750 yatakla çalışan hastanede,

orta bahçedeki şadırvanlı cami harap olduğu için boşaltıldı. Esaslı bir elektrik tesisatı olmadığından kısmen havagazı kısmen petrolle aydınlatılıyordu. Yemekler artık ilkelleşmiş olan Kavak kapısı yanındaki mutfaktan bakraç ve karavanalarla taşınıyordu.¹⁸ Onarım ve ilavelerle yenilenmek üzere hastane Selimiye Kışlası'nın deniz ve Haydarpaşa cephelerindeki üst kat koşullarına taşındı. Uzun süren yenilenme çalışmaları boyunca burada "Haydarpaşa Selimiye Asker Hastanesi" adı ile faaliyetini sürdürdü (1933-1940). Tarihi görünümüne zarar verilmeden yapılan yenilenmede; hastanenin tek katlı olan ön cephesi iki kata çıkarıldı, kalorifer sistemi kuruldu, elektrik tesisatı değiştirildi. Septik ve aseptik ameliyat salonları ayrıca üroloji, göz ve kulak burun boğaz klinikleri için ayrı ameliyathaneler yaptırıldı. Hastane, 1 Nisan 1940'da binasına döndü.¹⁹

Kabul Edilen Hastalar

Anadolu yakasındaki askerleri, özellikle Selimiye Kışlasıyla birlikte ordu mensuplarını kabul eden Haydarpaşa Askeri Hastanesi'nde 1849 yılı Temmuz, Ağustos, Eylül aylarında 266 hasta yatıyordu, 183 hasta yatışı ile bu sayı 449'a yükselmişti. Bunların 175'si taburcu edilmiş, 15'i vefat etmişti. 1 Eylül- 1 Ekim 1849 tarihleri arasındaki bir ayda; kalp- solunum, sindirim-boşaltım, deri, göz, kulak-burun, zührevi ve diğer hastalıklardan başvurular olmuş, ur alınması gibi ufak cerrahi müdahalelere de yer verilmişti. Ayrıca diş hastalıkları, iğne batması, kırbaçla dövülme vakaları da dikkati çekmektedir. Başhekim De Castro'nun verdiği bilgiye göre; 1849'un son çeyreği olan Ekim-Kasım-Aralık aylarında 544 hasta varken, 1.106 yatış gerçekleşmiş ve 1650'ye yükselen hastalardan 844'ü taburcu edilmiş 84'ü de ölmüştür.²⁰ Uzun yıllar 500 olan yatak sayısı 1881 yılında 750'ye çıkarıldı. Fakat hekim ve personel sayısı yatak oranında artmadığı için hizmetlerde aksamalar oluyordu.

1881 baharında Edirne, Yenişehir, Narda, Yemen taraflarından, askeri hizmete devam edemeyecek derecede hasta olanlar İstanbul'a gönderilmişti. Bunların çoğu Haydarpaşa Hastahanesi'ne yatırılınca Nisan 1881'de hasta sayısı 2.089'a yükselmişti.²¹ Hasta sayısı sonraki yıllarda da artmaya devam etmiştir. 1886'da 6.918 hasta girişi olmuş, bunların 5.095'i iyileşmiş, 1.827 kişi hava değişimine gönderilmiş, 156'sı da kaybedilmişti. Sinir ve akıl hastalıkları uzmanı bulunmasına rağmen, ayrı bir servis olmadığından akıl hastaları birkaç günlük müşahadeden sonra Toptaşı Bimarhanesi'ne gönderiliyordu.²² 13 Mart 1894 tarihini izleyen bir sene içinde yatırılan 6.556 hastanın 5.091'i tam şifa, 237'si kısmi şifa buldu. 104 hastanın durumunda bir değişiklik olmadı, 123 kişi vefat etti, 236 kişi de tebdil-i havaya gönderildi.²³ Hasta sayısının bu denli kabarması, bu sıralarda İstanbul'da hüküm sürmekte olan kolera salgınından kaynaklanmış olmalıdır. II. Meşrutiyet'ten önce hastane 600 yataklıydı. 24 muvazzaf, 25 emekli olmak üzere 69 hekim, 400 memur ve müstahdem çalışmaktaydı.²⁴

Haydarpaşa Tıbbiyesi (Atasoy, Sultan II. Abdülhamit Arşivi İstanbul Albümü)

Zaman zaman İstanbul'daki diğer askeri hastanelerden ve Anadolu'dan gönderilen subaylar ile askeri okul öğrencileri de kabul ediliyordu. Ayrıca Mabeyn Eczanesi yoluyla; Darüşşafaka talebeleri, zaptiyeler, polis okulu öğrencileri, kimi zaman resmi daire mensupları ve yakınları hastaneye gönderiliyordu. Kimsesiz hastalar ise Padişahın emri ile yatırılıyordu. Üsküdar'da belediyeye ait hastane bulunmadığından, Üsküdar Mutasarrıflığı her türlü yaralıyı buraya naklediyordu. 1894 yılında saraydan gönderilen 332 hastadan 33'ü vefat etmişti.²⁵

İncesu kazasından Ahmet tedavi olmak üzere Haydarpaşa Hastanesi'ne kabul edilmesi için arzuhal vermişti.²⁶ Seraskerlik, gözlerinin tedavisi için İstanbul'a izinli olarak gelen Kastamonu Zaptiye Bölükağası Muavini İbrahim'in Haydarpaşa Hastanesi'ne sevkini istemişti.²⁷ Hüdavendigâr (Bursa) Ziraat Mektebi Muhasebecisi Celal Efendi, hastalığının tedavisi için Haydarpaşa Hastanesi'ne kabulü ile ücretsiz ameliyat edilmesi talebine dair arzuhal vermiş, gereğinin yapılması istenmişti.²⁸ Sadaret kavaslarından İsmail Ağa tedavi için Haydarpaşa Hastanesi'ne kabulünü talep etmiş emsali veçhile gerekenin yapılması emredilmişti.²⁹ Van vilayeti ahalisinden Abdullah bin İbrahim, Haydarpaşa Hastanesi'nde meccanen tedavisini istemişti.³⁰

Haydarpaşa Tıbbiyesi (Atasoy, *Sultan II. Abdülhamit Arşivi İstanbul Albümü*)

Meşrutiyet'ten sonra, Üsküdar ve Kadıköy'de hastane bulunmadığı için Haydarpaşa Hastanesi'ne yatırılan hastaların masrafları ve ölenlerin cenaze masrafları belediye tarafından ödeniyordu.³¹ Daha sonra polis memurlarından hasta olanlar kabul edilmeye başlandı. Çok geçmeden Dersaadet Polis Mektebi'nde tahsilde iken rahatsızlanan Mehmet Tefvik, Haydarpaşa Hastanesi'nde ameliyat oldu.³²

Savaşlar ve Haydarpaşa Hastanesi

Haydarpaşa Askeri Hastanesi faaliyete geçtikten sonra; Kırım Savaşı, Osmanlı Rus Savaşı, Balkan Savaşları ve I. Dünya Savaşı yaralılarını tedavi etti. Tesalya'da cereyan eden 1897 Türk-Yunan Savaşı'nda ise hemen hemen tüm kadrosu cephedeki hastanelere gönderildi.

1854 Kırım Savaşı yaralılarıyla hasta askerlerin bir bölümü, o dönemde oldukça modern sayılan Haydarpaşa Hastanesi'nde tedavi edildi. İngilizlere hastane olarak tahsis edilen Selimiye Kışlası ile Haydarpaşa Hastanesi'nde ölen İngiliz er ve subayların, o yıllarda boş olan. Haydarpaşa Hastanesi önündeki araziye

gömülmelerine izin verildi. Daha sonra Haydarpaşa Hastanesi sınırları genişletilirken İngilizlerin ısrarlı başvuruları sonucu sağdan soldan büyütüldü ve İngiliz Mezarlığı olarak atlandırıldı.³³

1877-78 Osmanlı-Rus Savaşında 3.000 yaralı ve hasta tedavi edildi.³⁴ Ameliyat edilmesi kararlaştırılan yaralı erlerden, “sened-i meşrut” (şartlı senet) adı verilen bir onam belgesi alınıyordu. Subaylar ve generaller ise üst makamların izniyle ameliyat ediliyordu.³⁵ Yaralılar cerrahi girişimlerden önce, yapılacak ameliyatın önemi ve ameliyat sonrası olası komplikasyonlar hakkında bilgilendiriliyor, sonradan sıkıntı oluşturabilecek bir ameliyata başlamadan izinleri alınıyordu.³⁶ Bu uygulama günümüzdeki aydınlatılmış onama çok yakın, zamanı için oldukça ileri bir adımdır. Bu savaştan yenik çıkan Osmanlı Devleti, Rumeli’de toprak kaybetti. Bu nedenle İstanbul’a gelen yüz bini aşkın göçmenden hasta ve yaralı olanlar da Haydarpaşa Hastanesi’nde tedavi edildiler. Kızılhaç teşkilatı ve bu savaş sırasında kurulan, Mecruhîn-i Askeriye İane Cemiyet-i Osmaniyesi (Kızılay), hastaneye 14.000 hasta ve yaralının tedavisine yetecek kadar yardım yaptı.³⁷

1897 Türk-Yunan Savaşı sırasında, hastanenin pek çok hekimi, cerrahı, eczacısı ve tımarcısı, savaşın cereyan ettiği Tesalya’da Alasonya ve Yanya cephelerindeki hastanelere gönderildi. Yunan sınırında kurulan seyyar hastanelere İstanbul’dan gönderilen ilk ekipte Haydarpaşa Hastanesi’nden Yzb. Lutfullah Efendi, ikinci ekipte ise Yzb. Cemil Efendi vardı. Yaralanan askerlerin ilk müdahaleleri cephe hastanelerinde yapılıyor, ağır vakalar İstanbul’a sevk ediliyordu. O zamanın koşullarında cepheden İstanbul’a birkaç gün süren tren ve vapur yolculuklarında, yaralıların bakımı Heyet-i Sıhhiye-i Seyyare adı verilen ekiplere verilmişti.³⁸ Haydarpaşa Hastanesi İlmühaber Defterindeki kayıtlara göre savaş bölgesinde hizmet eden hastane çalışanları ve üstlendikleri görevliler şunlardı: Opr. Halit İzzet, Karaferye’den İstanbul’a nakledilen yaralıların tedavisiyle (1. ilmühaber), Tabip Hüseyin yaralı sekinde görevliydi (26. ilmühaber). Tabip Yusuf Ziya Tesalya Hastanesi (32. ilmühaber), Tabip Bohor Alasonya Ordusu 5. Fırka Hastanesi (34. ilmühaber), Eczacı Hamdi Alasonya Ordusu (40. ilmühaber), Tabip Ahmet Şehvan Alasonya Ordusu (45. imühaber), Eczacı Rifat Alasonya Hastanesi (46. ilmühaber), Tabip Ali Alasonya Yenişehir Hastanesi (51. ilmühaber), Cerrah Yakup Alasonya Ordusu (52. ilmühaber), Tabip Ali Hurşit Alasonya 8. Fırka Seyyar Hastanesi (54. ilmühaber), Tabip Nazifullah Alasonya’da Yanya Merkez Hastanesi (55. ilmühaber), Tabip Tahsin Alasonya Ordusu (56. ilmühaber), Eczacı İsmail Hasan Alasonya Hastanesi’ne nakil ve Selanik ile körfez iskelelerine çıkarılıp Mürüvvet Vapuruyla İstanbul’a nakledilecek yaralıların bakımı (83. ilmühaber).

Balkan Savaşları’nda hastane, ordu birliklerinin sağlık personeli ve malzeme ikmal merkezi oldu ve birçok sıhhiye bölüğü ile seyyar hastanenin kurulmasını sağladı.³⁹ Balkan Savaşları ile Birinci Dünya Savaşı boyunca yaralılar, ayrıca İstanbul’un işgal altında olduğu 1919-1922 yıllarında çeşitli cephelerde esir düşüp İstanbul’a dönmüş hasta subay ve erlerin tedavilerini üstlendi.

Hastane I. Dünya Savaşı süresince, özellikle Çanakkale cephesinden gemilerle getirilip Haydarpaşa rıhtımından hastaneye taşınan yaralılarla dolup taşı. Hay-

darpaşa'daki Tıp Fakültesi klinikleri ile Zeynep-Kamil Hastanesi de hastane emrine verildi. Ayrıca hastane bahçesinde yaptırılan 200 yataklı barakalar nekahathane olarak kullanıldı. Savaş sırasında Hamburg Üniversitesi'nden Dr. Stanislaus Prowazek (1875-1915) ile Dr. Henrique de Rocha-Lima (1879-1956) bit ve tifüs üzerinde araştırmalarda bulunmak üzere hastaneye geldiler.⁴⁰ Almanya'ya dönen Dr. Henrique de Rocha-Lima 1916 yılında tifüsün etkenini izole etti. Daha önce izole çalışmaları sırasında tifüsten hayatlarını kaybetmiş olan, Dr. Howard Taylor Ricketts (1871-1910) ile Dr. Prowazek'in hatıralarına hürmeten tifüs etkenine, rickettsia prowazeki adını verdi.⁴¹ Yine I. Dünya Savaşı yıllarında hastanede laboratuvar çalışmaları yapan Alman Bakteriyolog Dr. Klaus Schilling, II. Dünya Savaşı sırasında Dachau toplama kampında sağlıklı insanlara sıtma enjekte ederek yaptığı deneylerle 1.200 kişinin ölümüne neden olarak kötü bir ün sahibi oldu.⁴² Mütareke yıllarında Kavak kapısı yanındaki pavyonlar esirlikten dönen zayıf ve nekahat dönemindeki subaylara tahsis edildi. Milli Mücadele'de hastane başhekimisi Sadık Nazif Bey, depolarda bulunan tıbbi araç gereç ile o sırada lağvedilen İplikhane Hastanesi'nden gelen bütün sıhhi malzemeyi küçük paketler halinde kimsenin dikkatini çekmeden Anadolu'ya gönderdi.⁴³

Kolera Salgınlarında Haydarpaşa Hastanesi

Ekim 1847'de İstanbul'da başlayıp 21 Ekim 1848'de son bulan kolera salgını sırasında Haydarpaşa Hastanesinde kolera vakaları tedavi edildi. ⁴⁴ Hasköy'de 16 Ağustos 1893 günü başlayan salgın, Kuleli'deki Mekteb-i İdadi-i Şâhâne [Askeri Lise] öğrencilerine, bir süre sonra Üsküdar Bimarhanesi'ne sıçradı. Buradan Üsküdar'ın tamamına, kısa süre içinde de bütün İstanbul'a yayıldı. Koleralı askerler Selimiye kışlasından Haydarpaşa Askeri Hastanesi'ne gönderilince, kolera diğer hastalara ve hastabakıcılara bulaştı.⁴⁵

Salgınla mücadeleyi yönetmek üzere Pasteur Enstitüsü'nden davet edilen Dr. Andre Chantemesse 26 Eylül'de İstanbul'a geldi. Kendisinden önce Selimiye Kışlası ile Haydarpaşa Hastanesine gitmesi istendi. Hastanedeki incelemeleri sonunda hazırladığı raporun bir fıkrasında, hijyenik olmayan hastane tuvaletlerinin değiştirilmesini önerdi.⁴⁶ Bunun üzerine hastane tuvaletlerinin; lağım seviyesinden yükseltilmesi, yanlarındaki odalara lastik borulu musluklar takılması, tuvaletlerin bu borudan gelecek suyla yıkanması için irade çıktı.⁴⁷ Ayrıca koleralıların diğer hastalardan ayrılarak hastane bahçesinde inşa edilecek barakalara veya çadırlara nakledilmesi, nakilden sonra koğuş, oda ve koridorların kükürt yakılarak dezenfekte edilmesi, tuvaletlere göztaş dökülüp sönmemiş kireç atılması, bir müddet sonra bol su ile yıkılması kararlaştırıldı.⁴⁸ Bahçeye yaptırılan barakalarda salgın boyunca 169 koleralı asker tedavi edildi. Bu salgın sırasındaki özverili hizmetleri nedeniyle; Sertabip Mirliva Mehmet Paşa'ya Osmanî (2. rütbe), Dr. Dikran Acemyan'a Osmanî (4. rütbe), Dr. Nafilyan Paşa'ya ise Gümüş Liyakat Madalyası verildi.⁴⁹

Bahçeden görünüş
(The Abdul Hamid II
Collection in the
Library of Congress.
(<http://lcweb2.loc.gov/pp/ahiiquery.html>)

Kliniklerin Tesisi

Önceleri hastanede seririyat-ı mütenevvia-yı dahiliye (iç hastalıkları kliniği), seririyat-ı mütenevvia-yı hariciye (genel cerrahi kliniği), seririyat-ı cildiye (deri hastalıkları kliniği) ile seririyat-ı ayniye (göz hastalıkları kliniği) olmak üzere dört klinik vardı.⁵⁰

Dr. Nafilyan Paşa'nın gayretleriyle beviye (üroloji), genel cerrahiden ayrılarak bağımsız klinik olarak çalışmaya başladı (1862). Daha Sonra Fuat Kâmil (Beksan) Bey'in gayretleriyle modernize edildi (1913).⁵¹

Paris'te cerrahi ihtisasını bitirip İstanbul'a dönen Operatör Dr. Cemil Bey (Topuzlu) cerrahi kliniğine atandı (1890). Fakat 30 yataklı cerrahi kliniği Paris'te çalıştığı kliniklere hiç benzemiyordu. Tahta zemin kırık dökük, yataklar eskiydi. Kendilerine bakmaktan aciz yaşlı ve sakat askerler hastabakıcılık yapıyordu. Ameliyathane bahçedeki bir pavyondaydı. Cemil Bey önce duvarları boyattı, yerlere muşamba serdirdi. Karyolaları tamir ettirip çarşafaları yeniletti. Ameliyathaneyi servisin baş tarafındaki odaya taşıttı. Hasta bakımı için işe yarar erler aldırttı. Hastanede çalışan cerrahlar yaraları eski usulde lapalar, merhemler ve süngerlerle temizliyor, asepsi ve antisepsiyi bilmiyorlardı. Cemil Bey, modern cerrahi bilgileri öğretmek üzere hastanede bir askeri sağlık mektebi açılması için kolları sıvadı. İki yardımcısıyla birlikte üç yıllık bir eğitim programı hazırladı. Askerler arasından seçilen yüze yakın okur-yazar genç, öğleden sonra eğitime alındı. Cemil Bey bir yıl çalıştıktan sonra Mekteb-i Tıbbiye-i Şahane'ye muallim muavini olarak atandıysa da kurduğu bu okul faaliyetine devam etti. Buradan yetişen modern cerrahiye vakıf küçük cerrahlar askeri birliklere ve hastanelere tayin edildiler. Cerrahi kliniği çevredeki bütün acil vakalara hizmet veriyordu.⁵²

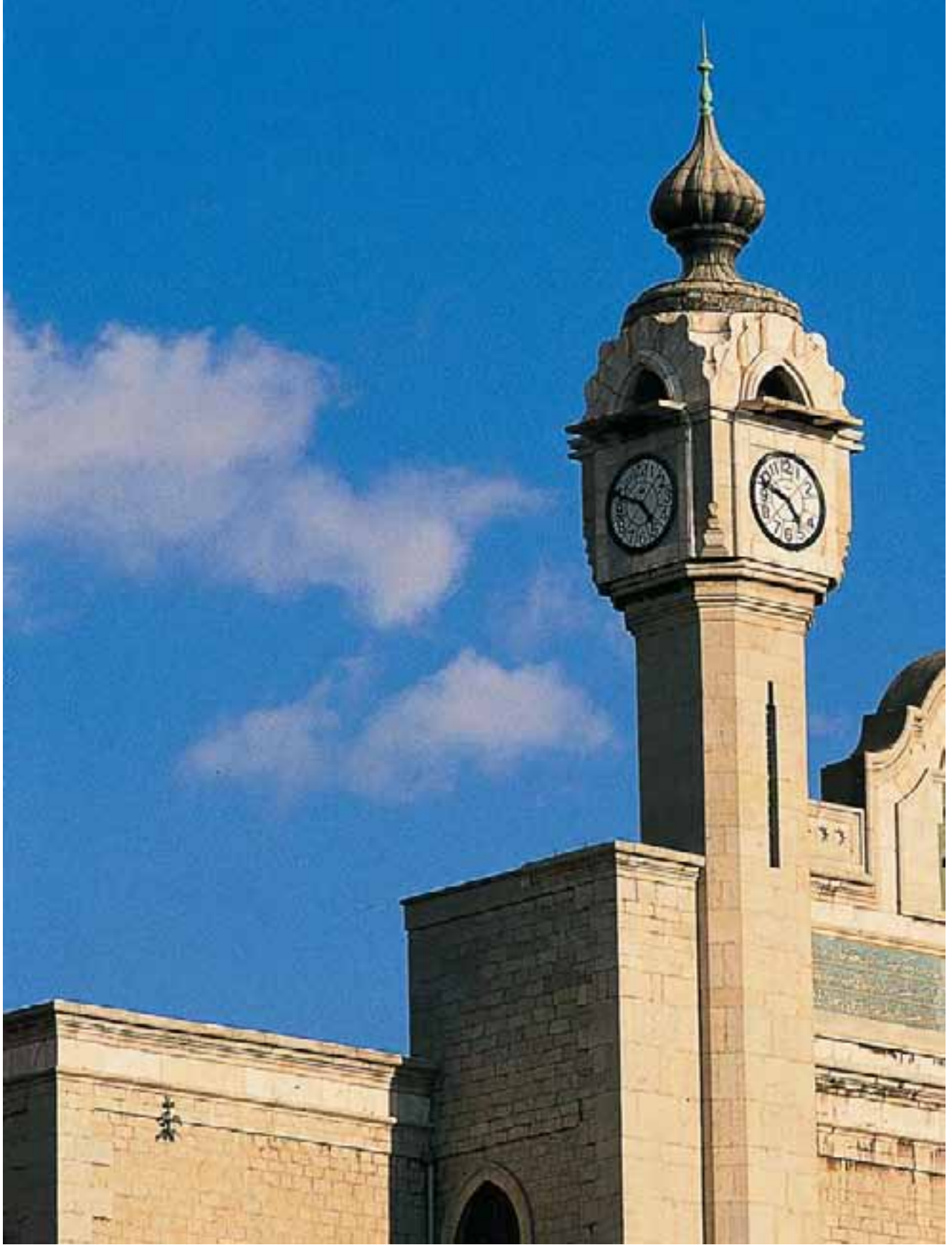

Haydarpaşa
Hastanesi
Kitabeleri

Hastanenin ameliyathanesi Dr. Nazım Şerefeddin Efendi'nin nezaretinde o dönemin en mükemmel ameliyathanelerinden biriydi.⁵³ 1894 yılında hastaneye yeni bir ameliyathane yapılması kararlaştırıldı.⁵⁴ Yeni ameliyathanenin alet ve edevatı Dr. Margery tarafından hazırlanan listeye göre alındı.⁵⁵ Cumhuriyet'in ilk yıllarında ameliyathane, dış bahçede havuz yanında tek katlı bir pavyondaydı. Cemil Paşa'nın servisteki ameliyathanesi pansuman ve alçı odası olarak kullanılıyordu.⁵⁶

Göz, ihtisasını Paris'te yapmış olan Bnb. Dr Bahaettin Bey'in atanmasıyla faaliyete geçen göz kliniği (1871), asıl gelişimini yine Paris'te ihtisas yapmış olan Kym. Dr. Dikran Acemyan Bey zamanında yaşadı. Hastanede 30 yıl çalışan Dr. Acemyan dönemin en hazık göz hekimlerinden biriydi. Haydarpaşa Hastanesinde pek çok göz hekimi yetiştirdi.⁵⁷ Tabip Yzb. Ahmet Kazım bin Habip, Tabip Yzb. Ali Osman ibn İbrahim, Tabip Yzb. Osman ibn Raik, "emraz-ı ayniyede kesb-i ihtisas etmek" yani göz hastalıkları ihtisası yapmak üzere hastaneye tayin edilmişlerdi.⁵⁸

Anadolu'da özellikle Kastamonu ve çevresinde frenginin yaygınlaşması nedeniyle Frengi mücadelesini yürütmek üzere Almanya'dan davet edilen Dr. Ernst von Düring (1858-1944), Haziran 1889'da İstanbul'a geldi ve Mekteb-i Tıbbiye-i Şahane'de emraz-ı cildiye ve efrenciye (deri hastalıkları ve frengi) muallimliğine tayin edildi. Eğitim için vaad edilen imkânların sağlanmadığını ileri sürerek Berlin'e döndü. Fakat II. Abdülhamit kendisini geri çağırarak rütbe ve nişanlarla gönlünü aldı. Mekteb-i Tıbbiye-i Şahane'deki görevine ek olarak Haydarpaşa Hastanesi Seririyat Müdür-i Sanisi (Başhekim Yardımcısı) olarak görevlendirdi ve yanına altı muavin (asistan) vererek deri hastalıkları kliniğinin de başına getirildi (1892).

Haydarpaşa Hastanesi

Düring Paşa Haydarpaşa Hastahanesi'nde stajyer askeri hekimleri eğitiyordu ve ihtisas yaptırıyordu.⁵⁹ Tabip Yzb. Ali Rıza ibn Cemal, 15 Ağustos 1895'te mezun olur olmaz Haydarpaşa Hastahanesi'ne Düring Paşa'nın muavini olarak deri hastalıkları ve frengi ihtisası yapmak üzere tayin edilmişti.⁶⁰ Hastanede staj yapmakta olan hekimlerle birlikte Kastamonu ve Ankara ile bu yörede frengi yayılımı hakkında araştırmalar yapıp frengililerin tedavilerini sağladı.⁶¹ Kastamonu yöresinde burunları ampute edilmiş olan frengili hastalar, Haydarpaşa Hastanesi'nde yapılan estetik ameliyatlara burunlarına kavuşuyordu. Yeni askere alınanlardan frengili olanlar hastane bahçesindeki ayrı bir barakada tedavi ediliyordu.⁶²

Hastanede her ne kadar kulak burun boğaz mütehassısları çalıştıysa da kulak burun boğaz kliniği, II. Meşrutiyet'in ardından Dr. Mithat Salim Bey'in tayin edilmesiyle kuruldu, Paris'te ihtisas yapmış olan Dr. Sani Yaver tarafından modernize edilip geliştirildi (1912).⁶³

Radyoloji servisi, Paris'te ihtisas yapmış olan Dr. Bnb. Hasan Şükrü Bey tarafından faaliyete geçirildi (1907). Yzb. Raşit (Ölez), radyoloji servisini modernize etti (1928). Hastane 1933-1940 arasında yenilenirken iki yeni röntgen cihazı monte edildi. Diğer servisler de bu dönemde yenilendi.⁶⁴

Hitân-ı Sûr-ı Hümâyûn, 1891

II. Abdülhamid, 28 Mayıs 1891 günü oğlu Şehzade Abdürrahim Efendi ile vükelâ ve vüzera çocuklarını Yıldız Sarayı'nda sünnet ettirirken, gelenek olduğu üzere isteyenlerin çocuklarını sünnet ettireceğini duyurdu. Masraflarını Padişahın üstlendiği toplu sünnetler için; Haydarpaşa, Gümüşsuyu, Beylerbeyi Askerî Hastaneleriyle Mekteb-i Tıbbiye-i Şahane, Taşkışla ve Darüşşafaka seçildi. Şehzadenin sünnetini izleyen sekiz gün içinde toplam 9.656 çocuk sünnet ettirildi.⁶⁵ Üsküdar, Kadıköy ve bu civardaki mahallelerden başvuran ailelerden toplam 1.580 çocuk Haydarpaşa Hastanesinde sünnet edildi. Hastane sünnet için süslenip donatıldı, İstanbul'un en ünlü komikleri sabahlara kadar çocukları eğlendirdi. Sünnetli çocukların istirahatlerinin bozulmaması amacıyla anne ve babaları dışında ziyaretçi alınması yasaklandı.⁶⁶

Haydarpaşa Askerî Hastanesi'nin Tıp Eğitimine Katkıları, 1870-1910

Haydarpaşa Hastanesi önce Mekteb-i Tıbbiye-i Şâhâne'den (Askeri Tıp Okulu) mezun olanlara tatbikat mektebi (uygulama okulu) olarak tahsis edildi. Ardından orduya cerrah yetiştirmek üzere hastane içinde, küçük cerrahi öğreten Cerrahlar Sınıfları faaliyete geçti. Askeri eczacı yetiştirmek amacıyla bir de Eczacı Sınıfı açıldı. Hastanede çalışmakta olan sıra hekimleri hasta vizitelerinin ardından Cerrah ve Eczacı Sınıflarına ders vermek mecburiyetindeydiler.⁶⁷ Cerrah ve Eczacı Sınıfları, 1881 yılında Kavak Kapısı yanında yaptırılan iki pavyona yer-

leştirildi yönetimleri de Miralay Dr. İskender Bey'e verildi. Hastanedeki bu okullardan yetişen cerrahlar ve eczacılar orduda görevlendirildiler.

Tıp eğitiminin ıslahı için Almanya'dan davet edilen Dr. Robert Rieder'e Haydarpaşa Hastanesi'nin Mekteb-i Tıbbiye-i Şahane klinikleri olarak kullanılması teklif edildi. O sıralarda bin yatağa ulaşmış olan hastaneyi inceleyen Dr. Rieder, hastaneyi hijyen bakımından şüpheli buldu, hasta yoğunluğu nedeniyle iç hizmetleri kontrol etmenin güçlüğüne işaret ederek tıp eğitimi için uygun görmediğini bildirdi (1898).⁶⁸

Mekteb-i Tıbbiye-i Şahane, Haydarpaşa'daki yeni binasına taşınıp fakülte olduktan (1909) sonra, Süleyman Numan Paşa'nın yönetimindeki 3. dahiliye kliniği bir süre Haydarpaşa Hastanesinde hizmet verdi (1910).⁶⁹

Mekteb-i Tıbbiye-i Şahane ile Mekteb-i Mülkiye-i Şahane'nin birleştirilmesiyle oluşturulan Tıp Fakültesi'nin (1909), Haydarpaşa'dan İstanbul yakasına taşınması gündeme geldiğinde, Haydarpaşa Hastanesinin fakülte emrinde servislere ayrılması böylece fakültenin klinik ihtiyacının karşılanması düşünüldü. Amaç hasta yetersizliği nedeniyle fakültenin taşınmasını önlemektir. Fakat Tıp Fakültesi, klinik sınıflarının İstanbul yakasındaki hastanelere gönderilmesini kararlaştırdı. Buna rağmen Tıp Fakültesi'ne devam etmekte olan askeri öğrenciler birkaç gün Haydarpaşa Askeri Hastanesi kliniklerine devam ettirildi. Sonra sivil öğrencilerin gittiği hastanelere gönderildiler. Tıp Fakültesi İstanbul yakasına taşındıktan sonra son sınıfta okumakta olan askeri öğrenciler uygun zamanlarda yine hastaneye gönderildiler.⁷⁰

Haydarpaşa Tatbikat-ı Tıbbiye-i Askeriye Mektebi / Haydarpaşa Hastahanesi Ameliyat Mektebi, 1870-1898

Mekteb-i Tıbbiye-i Şahane önceleri, orduya hekim yetiştiren sivil bir okuldu. Öğrencilere mezuniyet derecelerine göre itibari birer rütbe veriliyordu. Bu rütbe-ler askerlikte geçerli değildi. 1863-1864 ders yılında yatılı ve maaşlı oldukları gerekçesiyle tıp öğrencilerine diğer askeri okullarda olduğu gibi kılıç kuşatıldı. Daha sonra yürürlüğe giren "Umur-ı Sıhhiye-i Askeriye Nizamnamesi" ile o zamana kadar öğrencilere verilen itibari rütbelere çevrildi (1869). Bu arada Mekteb-i Tıbbiye-i Mülkiye (Sivil Tıp Okulu) de eğitime başlamış olduğundan (1867), birkaç senedir kılıç kuşanmakta olan tıp öğrencileri mezuniyetlerinde yüzbaşı rütbesiyle subay olarak atanmaya başladılar. Böylece Mekteb-i Tıbbiye-i Şahane bir askeri okul oldu. "Umur-ı Sıhhiye-i Askeriye Nizamnamesi" mezun olanlara askeri uygulamalar yaptırmak üzere bir okul kurulmasını da emre diyordu. Bu uygulama okulu, "Haydarpaşa Tatbikat-ı Tıbbiye-i Askeriye Mektebi" adıyla Haydarpaşa Askeri Hastanesi'nde faaliyete geçti (1870).⁷¹ Bu yıldan itibaren, Mekteb-i Tıbbiye-i Şahane'den mezun tabip-cerrahlara yüzbaşı, eczacılara mülazım-ı evvel rütbesi verilip her klinikte üçer ay olmak üzere iki sene pratik eğitim almak üzere "Tabip Muavini" kadrosuyla Haydarpaşa Hastahanesi'ne

Hasta koğuşu (The Abdul Hamid II Collection in the Library of Congress.
(<http://lcweb2.loc.gov/pp/ahiiquery.html>)

gönderilmeye başlandı. Sınavları başarı ile tamamlayanlar taburlara ve hastanelere tayin ediliyordu. 1882’de (1298) Mekteb-i Tıbbiye-i Şahane’den mezun olup ameliyat görmek üzere Haydarpaşa Hastahanesi’ne gönderilen ; Abdülhalim Hasan, Mehmet Ahmet, Cemal Hüsnü, Salih Hasan, Mehmet Maşuk, İsmail Osman, İbrahim Ali, Kazım Sabit, Mehmet Tahir ve Mehmet Hasan Efendilere yüzbaşılık rütbesi tevcih edildi.⁷² Kasım 1882’de (R.1298) Mekteb-i Tıbbiye-i Şahane’den diploma alıp Tatbikat ve Ameliyat Mektebi olan Haydarpaşa Hastahanesi’ne devam etmekte olan etibbadan: Abdi Abdülkerim, Makro İlyasinani, Yakop Mois, Artin Asadur, Nazaret Zakar, Kadri Ahmet, Re’fet Fuat, Tefvik Hüseyin, Rifat Arif, Refik Hadi, Hoso İstapan, Hazım İsmet, Arif Osman, Enver Abdülkadir, Süleyman Ali, Yasef Jak, Emin İbrahim, Hakkı Ahmet Efendilere tabip muavini unvanıyla yüzbaşılık rütbesi verildi.⁷³

Haydarpaşa Hastanesi’ne devam edenler klinik eğitimleri sırasında müşahede (vaka takdimi) yapmak zorundaydılar. *Ceride-i Tıbbiye-i Askeriye* heyet-i tahririyesi (yayın kurulu), dergiye gönderilen müşahedeleri aynen, Fransızca olanları da tercüme ederek yayınlama kararı aldı (1878). İlk olarak, Haydarpaşa Hastahanesi Tabip Muavini Abdurrahman İshak Efendi’nin “zatürrie-i za’fi” (pnömoni) ve Tabip Muavini Tefvik İsmail Efendi’nin “harkatü’l-bevl” (belsoğukluğu, gonore) hasta-

İç bahçede hastalar (The Abdul Hamid II Collection in the Library of Congress. (<http://lcweb2.loc.gov/pp/ahiiquery.html>))

lıkları hakkındaki müşahedelerini yayınladı.⁷⁴ Derginin tahrir heyetinde, Haydarpaşa Hastahanesi Cerrah ve Eczacı Mektebi muallimlerinden Tefvik Vacit Efendi ile Hüseyin Şekip Efendi bulunuyordu.⁷⁵ Daha sonra Tabip Muavinlerinden Halil Efendinin “İltihab-ı gışa-yı munzama-i nezlevi” (akıntılı konjunktiva iltihabı),⁷⁶ göz hastalıkları koğuşundan Mustafa Hulusi bin İbrahim Efendi’nin “remed-i har-kat-i bevl” (gonokoksik konjunktivit),⁷⁷ Hayri Emin Efendinin “hasât-ı mesane” (mesane taşı) hakkında yazmış oldukları müşahedeler yayımlandı.⁷⁸

1888 yılında hastanede 20 hekim ile beş eczacı staj yapıyordu. Eczacı Basri bin Süleyman, Eczacı Ömer bin Yusuf, Eczacı Rıfat bin Eşref Mekteb-i Tıbbiye-i Şahane’de sınava girip diplomalarını aldıktan sonra mülazımıevvellik rütbesi verilerek bir yıllık stajlarını yapmak üzere hastaneye tayin edilmişlerdi.⁷⁹

İlk yıllarda dersleri; Miralay Volkoviç, Miralay Nafilyan, Kaymakam Konstantin Global Beylerle Mösyö Mordtmann veriyordu.⁸⁰ 1875 yılının ders programı şöyleydi:⁸¹

Cumartesi, vizitten bir saat sonra: Seririyat-ı cerrahiye (cerrahi klinik), Miralay Volkoviç Bey - öğleden sonra: Nizamât-ı Sıhhiye-i Askeriye (askeri sağlık yasaları), Miralay Ata Bey.

Pazartesi, vizitten bir saat sonra: Seririyat-ı tıbbiye (tıbbi klinik), Kym. Nafilyan Bey - Ahval-i istimal-i çeşmbîn ve ameliyat-ı kehhaliye (oftalmoskop ve göz ameliyatları), Kym. Kostantin Bey.

Salı, vizitten bir saat sonra: Seririyat-ı kehhaliye (göz kliniği), Kym. Kadri Bey - öğleden sonra: Emraz-ı müstevliye (salgın hastalıklar) ve esna-yı muharebede vuku bulan cerhaların (savaş yaralarının) tarif ve tafsili, Miralay Ali Raşid Bey.

Çarşamba, vizitten bir saat sonra: Seririyat-ı emraz-ı cildiye (deri hastalıkları kliniği), Kym. İsak Bey - öğleden sonra: Hıfzıssıhhat-i askeriye (askeri hijyen), Gureba Hastanesi Tabib-i Evveli Miralay Ahmed Süleyman Bey, muvakkaten.

Perşembe, Seririyat-ı illet-i efrençiyeye (frenç kliniği), Kym. Kirkor Bey - öğleden sonra: Sargı ve takım ve âlât-ı ameliyat-ı cerrahiye (cerrahi aletlerin) tarifi, Kym. Matkoviç Bey.

1883 yılında staj süresi bir yıla indirildi.⁸²

1889 yılında hastanede staj görmekte olan 15 genç hekim, Humbarahane Hastanesi Başhekimisi Miralay Cemal Bey başkanlığında kolera hakkında incelemeler yapmak üzere Bağdat'a gönderildi.⁸³

Zamanla verilen eğitim bozuldu ve hastane ordu birliklerine atanacak hekimler için bir depo haline geldi. Askeri hekimlerin daha iyi yetiştirilmeleri için Gülhane Tatbikat Mektebi ve Seririyat-ı'nın açılmasıyla Haydarpaşa Hastanesi'nde ki staj uygulamasına son verildi (1898).

Haydarpaşa Hastahanesi Cerrah Dershanesi, 1873

Osmanlı Ordusunda, alay ve taburlar ile hastanelerde bulunacak etibba ve eczacıların görevleri ile terfileri ve diğer hususlar İdare-i Tıbbiye-i Askeriye Nizamnamesi ile belirlenmişti. Fakat bu nizamnamede cerrahlara ait bir hüküm yoktu. Oysa orduda sargı sarmak, küçük ameliyatlar ve bunlara benzer şeyleri yapmak üzere cerrahlara ihtiyaç vardı. 1839 yılından beri Mekteb-i Tıbbiye-i Şahane'de Fransızca eğitim yapılırken burada bulunan eczacı ve cerrah sınıflarında Türkçe eğitim veriliyordu. Fransızca tıp eğitimini başaramayanlar eczacı ve cerrah sınıflarına geçiyordu. 1870 Yılında Mekteb-i Tıbbiye-i Şâhâne'de öğretim dilinin Türkçeleştirilmesi üzerine eczacı ve cerrah sınıflarına rağbet azaldı. Hatta bazı eczacılar tıp öğrenimi görerek hekim olmaya başladı. Bu edenle orduda eczacı ve cerrah açığı baş gösterdi Her ne kadar elde bulunan cerrahlar bu gibi cerrahi müdahaleleri yapmaktaysalar da çoğunun bilgileri istenen seviyede değildi. Yeterli bilgisi olanların da sayısı az olduğundan, redif askerlerinden bir çok taburun silah altına alınması gerektiğinde işe yarar cerrah bulmakta zorluk çekiliyordu. Bazı cerrahlar vaktiyle askeri rütbe almıştı, bazıları ise rütbesizdi. Rütbesiz cerrahlar bir yere tayin edildiklerinde, çeşitli bahaneler uydurup gitmediklerinden gönderilecek cerrah bulunamıyordu. Rütbesiz cerrahlar göreve gitmeleri için zorlanamıyor, ancak fazla maaş verilerek razı edilebiliyor-

du. Bu da hazineye gereksiz bir masraf yükliyordu. Bu durumun cerrah yetiştirmeğe mahsus bir mektep olmadığından kaynaklandığını düşünen Dârîşûra-yı Askeri, 10 Nisan 1873 günlü oturumunda durumu müzakere etti. O tarihte Haydarpaşa Hastanesi ameliyat mektebi/uygulama okulu olduğundan eğitime muktedir hocaların bulunduğu göz önünde bulundurularak Haydarpaşa Hastanesinde üç yıllık cerrah sınıfları açılması kararlaştırıldı. Cerrah sınıfı öğrencileri pratik için kliniğe devam edecek her sene sonunda teorik ve pratik imtihanlara girecek ve mezuniyet sınavında başarılı olanlara şهادetname verilecekti. Dârîşûra-yı Askeri mazbatası ile Haydarpaşa Hastanesinden yetişecek cerrahların çalışma statülerini belirleyen nizamname taslağı 17 Nisan 1873 tarihinde Sadaret'e gönderildi. Sadaret tezkeresinde "Cerrah Dershanesi" olarak adlandırılan bu okulun açılması için 29 Nisan 1873 tarihinde irade çıktı.⁸⁴ Hemen ardından durum Seraskerliğe bildirilerek gereğinin yapılması istendi.⁸⁵

21 Haziran 1873'te yürürlüğe giren nizamnamesine göre buraya 18-25 yaş arasında Türkçe okuyup yazabilen 25 genç kabul edilecekti. Öğrenciler Mektebi Sanayi öğrencileri gibi alamet-i farikalı elbiseler giyecek, birinci sınıfta 30, ikinci sınıfta 60 ve üçüncü sınıfta 90'ar kuruş maaş alacaklardı. Birinci sınıfta; muhtasar ilm-i teşrih, fenn-i cerrahiye-i sagir ve sargı ve hususiyle kırık ve çıkık tevdisi için lazım gelen takımlar, ikinci sınıfta muhtasar fizyoloji ve müfredat-ı tıp ve muhtasar ilm-i emraz-ı dahiliye, üçüncü sınıfta ise ameliyat-ı cerrahiye ve muhtasar ilm-i emraz-ı hariciye dersleri okutulacaktı. Bu derslerden iki sene dönmüş olanların kayıtları silinecek, eğitimlerini başarıyla tamamlayanların şهادetnameleri Dârîşûra-yı Askeri Sıhhiye Dairesi'nden verilecekti. Haydarpaşa Hastanesi'ne devam edecek talebeler eğitim süreleri boyunca derslerinden başka hastanelere mahsus olan hizmet ve nöbeti ifa edecekleri gibi haftada bir kere evlerine gideceklerdi.

Şهادetname alan cerrahlar dört dereceye ayrılacaklardı. 1. derece cerrahlara 300 kuruş maaş ve ikişer nefer tayın, 2. derece cerrahlara 400'er kuruş maaş, ikişer nefer tayın ile birer yem, 3. derece cerrahlara 500'er kuruş maaş ve kolağası tayını, 4. derece cerrahlara ise sağkolağası maaşı ve tayınat ödenecekti. 1. derecede üç, 2. derecede dört ve 3. derecede beş sene çalışmadıkça 4. dereceye geçilemeyecekti. Dört sınıfta bulunan bu cerrahlar, Osmanlı ordusu askerleri gibi teklif olunan memuriyetlere tereddütsüz gidecekler, bir bahane uydurmaları halinde, Ceza-i Kanunname-i Askeri hükümlerine göre cezalandırılacaklardı. Askeri sınıfa dahil olmayan bu cerrahlar, askeri hizmette buldukları sırada elbiselerine askeri rütbe takamayacak, fakat buldukları derecelere mahsus alameti takacaklardı. Açıkta kaldıklarında maaş ve tayın alma hakları vardı. Her orduda çeşitli derecelerden 12'şer cerrah buldurulacaktı. Mevki hastaneleriyle kalelerde çalışacak cerrahlar 1. ve 2. ve 3. derecelerde olacaktı.⁸⁶

1875 yılında Küçük cerrahi eğitimi verilen iki yıllık Sınıf-ı Cerrahan'da okutulan dersler ve hocaları şöyleydi :⁸⁷

Birinci Sene : Fenn-i cerrahi-i sagir [Küçük cerrahi bilimi], Bnb. Mehmed Nazif Efendi, haftada üç gün - Teşrih [anatomi], Bnb. Hafız Mehmed Efendi, haftada üç gün.

Haydarpaşa Hastanesi ve çevresinin krokisi, 1889 (BAO. Y. MTV. 39/81)

İkinci Sene : Muhtasar menafiü'l-aza [kısa fizyoloji] Miralay Miltiyadi Bey, haftada bir gün - Muhtasar müfredat-ı tıbb [kısa farmakoloji], Bnb. Dorsoviç Efendi, haftada iki gün - Muhtasar emraz-ı dahiliye [kısa iç hastalıkları], Kym. Kadri Bey, haftada üç gün.

1881 yılında Haydarpaşa Hastanesi etıbbası, Cerrah ve Eczacı Mektebi muallimlerinden Dr. Tevfik Vacit, Dr. Hüseyin Şekip, Dr. Emcet Beyler, Harbiye Nezareti tarafından yayınlanmakta olan *Ceride-i Tıbbiye-i Askeriye*'nin yazarlarıydılar.⁸⁸

Daha sonra cerrah sınıflarının eğitimi dört yıla çıkarıldı. Cerrah olarak yetişeceklerin Fransızca öğrenmeleri için programa Fransızca gramer ve okuma-yazma dersleri eklendi. Cerrah talebeleri derslerinden arta kalan zamanlarda koğuşlarda yaralara merhem sürme gibi ufak tefek cerrahi işlemleri yaparlardı. 1888 yılında Haydarpaşa Hastanesi'nde altı kadrolu cerrah çalışmaktaydı, Cerrah Sınıflarında ise 64 öğrenci vardı. Dört yıllık programda şu dersler okutuluyordu: Fransızca, hesap [aritmetik], hendese [geometri], teşrih-i tavsifi birinci cilt [deskriptif anatomi], cerrahi-i sagir [küçük cerrahi], ameliyat-ı cerrahiye, emraz-ı dahiliye ve hariciye [iç hastalıkları ve cerrahi hastalıklar], müfredat-ı tıbb [materia medika- farmakoloji], imdad-ı mecruhin [yaralıları ilkyardım], hıfzıssıhat-i askeri [askeri hijyen].⁸⁹

Haydarpaşa Hastanesi İlmühaber Defterinde yer alan beş cerrah Haydarpaşa Hastanesi Cerrah Dershanesi mezunudur. Cerrah-ı Evvel Mehmet Kamil Efendi 1877, Mehmet Ahmet Efendi 1880, Mehmet Efendi 1882, Nuri Efendi 1885, Mehmet Re'fet Efendi ise 1889 yılında diploma almışlardı.

Haydarpaşa Hastanesi'nin giriş kapısı

Haydarpaşa Hastanesi Eczacı Sınıfı, 1876

Eczacı Sınıflarının nizamnamesi, 9 Mayıs 1876 (14 RA 1293) tarihinde yürürlüğe girdi. Buna göre; bu eczacı sınıflarına, 17-20 yaş gurubundan Türkçe okuma yazma bilen Müslüman ve bunların üçte biri kadar da azınlıklara mensup öğrenci alınıyordu. Öğrenimini başarı ile bitirenlere, Dârişûrâ-yı Askeri Sıhhiye Dairesi tarafından Ameliyat Eczacılığı Şehadetnâmesi (Pratik Eczacılık Diploması) veriliyordu. Ordu birliklerine ve askeri hastanelere tayin edilen mezunlar, 15 sene mecburi hizmete tabi tutuluyorlar, askeri rütbe sahibi olamıyorlar, elbiselelerine sadece sınıflarını gösteren ispoletler takabiliyorlardı. Okulu bitirenler ilk üç sene 1. sınıf, ikinci üç sene 2. sınıf, bundan sonraki dört sene 3. sınıf, bu dört senenin sonunda ise 4. sınıf eczacılığı unvanlarını kullanmaktaydılar. Askeri rütbe ancak, Mekteb-i Tıbbiye-i Şâhâne'de sınava girip diploma alanlara veriliyordu.⁹⁰

Nizamnamesine göre üç yıllık eczacılık eğitimi boyunca şu dersler okutulmaktaydı:

Birinci Sınıf: İlm-i hesap - Muhtasar ilm-i nebatât-ı tıbbi [kısa tıbbi bitkiler] - İlm-i hikmetten fenn-i ispençiyariye müteallik mesail [fizikten farmakoloji ile ilgili konular].

İkinci Sınıf: Muhtasar ilm-i kimya [kısa kimya] - Fenn-i Saydalani [eczacılık fenni].

Üçüncü Sınıf: Muhtasar müfredat-ı tıbb [kısa materia medica, farmakoloji] - Usûl-i tahlil [Analiz yöntemi] - Eczacılığa ait defâtir kayıt ve muhasebe usûlü [eczacılığa ait defterlerin kaydı ve muhasebe yöntemi].

Bu dersler dışında, Fransızca eczacılık kitaplarını okuyabilecek kadar da Fransızca öğretiliyordu. Muhtemelen Cerrahi ve Eczacı Sınıfları öğrencileri, Fransızca ve hesap derslerini aynı sınıfta görüyorlardı. Sınıf geçme imtihanları Türkçe olarak, Fransızca dersi imtihanları ise ayrıca yapılmaktaydı. Bu dersleri tayin edilen zamanda bitiremeyip iki dersten dönenlerin kayıtları siliniyordu.

1875 yılında Sınıf-ı Eczacıyan'a, Ameliyat-ı ispençiyariye ve kimyeviye [Eczacılık ve kimya uygulamaları] dersini Dârişûra-yı Sıhhiye Dairesi memurlarından eczacı müfettişi Kym. İbrahim Bey veriyordu.⁹¹

Önceleri üç yıl olan Eczacı Sınıfları, öğretim süresi yetersiz geldiğinden daha sonra dört yıla çıkarıldı. 1888 yılında Haydarpaşa Hastanesi'nde 10 görevli eczacı, beş stajyer eczacı ve 54 eczacı talebesi bulunmaktaydı. Hastanede görevli eczacılar, eczacı talebelerine ders vermek ve eczanede ilaç hazırlamakla yükümlüydüler. Dört yıllık eğitimde; Fransızca, hesap - nebatat [botanik], kimya-yı gayr-ı uzvi [inorganik kimya], hikmet-i tabiiye [fizik], müfredat-ı tıbb, fenn-i ispençiyari [farmakoloji], kimya-yı uzvi [Organik kimya], tahlil-i kimyevi [kimya analizleri] dersleri okutuluyordu.⁹²

Devamsızlık yapanların kayıtları siliniyordu. Eczacı Sınıfı öğrencisi Ahmet Salih Efendi bu nedenle okuldan çıkarılmıştı.⁹³ Haydarpaşa Hastanesi Eczacılık Sınıflarını bitirenler, eczacılık tarihinde Haydarî veya Haydarlı adlarıyla tanınırlar. II. Abdülhamid'in başeczacısı Tokatlı Refik Paşa da buradan mezundu.

1891 yılında Osmanlı Ordusunda, Haydarpaşa Askeri Hastanesi Eczacı Sınıfından diplomalı 254 eczacı çalışıyordu. 1892'de Eczacı Sınıfı'ndan 36 eczacı diploma aldı. Sınıf birincisi Amasyalı Cemil Abdülcabbar'dı. İbrahim Ahmet (Bursa), İbrahim Hakkı (İzmir) ve Rıza Mehmet (Manastır) de iki senenin imtihanlarını birden vererek diploma almaya hak kazandılar.⁹⁴

Haydarpaşa Askeri Hastanesi Eczacı Sınıflarını bitiren Lofçalı Mehmet Halil Bey (1879-1953), 1897 Türk-Yunan Savaşı'na katılmış, 25 yaşında Mekteb-i Tıbbiye-i Şahane'de, ulûm-ı ispençiyariye yani eczacılılık bilimi derslerini takip etmişti. Sene sonu sınavını başararak icazetname yani eczacılık diploması almıştı. I. Dünya Savaşı'nda Çanakkale'de bulunan ve İstiklâl Savaşına da katılan, Beylerbeyi-Küplüce mezarlığında medfun Eczacı Mehmet Halil Göktekin'e ait diploma ile bazı eczane eşyası, torunu Mehmet Haşim Öztürk tarafından muhafaza edilmektedir.⁹⁵

İlmühaber Defterindeki altı eczacı Haydarpaşa Hastanesi Eczacı Sınıflarından diploma almıştır. Mülazımievvel Basri Efendi ile Mülazımievvel Rifat Efendi

1892, Fahreddin Efendi, Hamdi Efendi, Mülazımievvel Ömer Efendi ve İsmail Hasan Efendi ise 1893 mezunlarındandır.

Haydarpaşa Hastanesi İlmühaber Defteri

Bu defterde, “Hassa Levazım Dairesi’nden Verilecek İlmühabere Mahsus Varakadır” başlığını taşıyan 86 ilmühaber bulunmaktadır. 3 Ağustos 1897 (22 Temmuz 1313)- 8 Mart 1899 (24 Şubat 1314) tarihleri arasında verilmiş olan bu ilmühaberler, Hassa Levazım Dairesi’nden Haydarpaşa Hastanesi’ne gönderilmiştir. İlmühaberler hastaneye tayin edilen veya hastanede çalışmakta olup başka bir yerde geçici olarak görevlendirilen, hastalığı nedeniyle tebdil-i havaya gönderilen 40 kişinin, tayin, görevlendirilme tarihlerine göre, maaş ve tayinat ödemeleriyle ilgilidir. Bu nedenle bir kişi hakkında farklı nedenlerle verilmiş birden fazla ilmühaber vardır.

İlmühaberlerin başında ait olduğu kişinin künyesi yer almaktadır. Künyede “Haydarpaşa Hastanesi” başlığının altında; unvan, isim baba adı, doğum yeri, mezuniyet yılı bazen mezun olduğu okul, askeri göreve başlama tarihi bulunmaktadır. İlmühaber metninde ise; Hastaneye nereden tayin edildiği, atanma tarihi, varsa geçici görevlere gidiş geliş tarihleri, bu tarihlere göre ödenecek maaşları ve tayinatları hakkında başka bir yerde bulunmayan değerli bilgiler yer almaktadır. Hepsinin altında “Ordu-yı Hümayun-ı Hassa Levazımat Dairesi” mührü ile okunamayacak kadar silik ikinci bir mühür vardır. İlmühaber sahiplerinin 23’ü tabip, altısı cerrah, dokuzu eczacı, biri çarkçı ve biri de kapıçuhadardır. Bu dönemde hastanede çalışmakta olan beş cerrah, Haydarpaşa Hastanesi Cerrah Dershanesi mezunudur. Altı eczacı da Haydarpaşa Hastanesi Eczacı Sınıflarını bitirerek diploma almıştır.

İlmühaberlerde dikkati çeken diğer bir husus ta tedavi için Haydarpaşa Hastanesi’ne gelenlerin uzun süren tedavileri sırasında misafireten hastane kadrosuna alınmalarıdır. Gözlerinden rahatsızlanan Eczacı Fahrettin(11. ilmühaber) ile Cerrah Mehmet (29. ilmühaber) ayrıca Tabip Yzb. Nuri (74. ilmühaber) bunlar arasındadır. Kapıçuhadarı İzzet ise hastalığı nedeniyle tebdil-i hava için Kastamonu’ya gönderilmiş, misafireten Kastamonu Redif Taburuna tayin edilmiş ve izni bitince hastaneye dönmüştür (81. ilmühaber).

DİPNOTLAR

¹ Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA). İ. DH. 77/3851, 22 C. 1259 [20 Temmuz 1843].

² BAO. Y. MTV. 39/81, 23 ZA. 1306 [21 Temmuz 1889].

³ BOA. İ. DH. 90/4527, 9 Ş. 1260 [24 Ağustos 1844].

⁴ BOA. İ. DH. 91/4533 [26 Ağustos 1844].

⁵ BOA. İ. DH. 91/4548, 19 Ş. 1260 [3 Eylül 1844].

⁶ BOA. İ. DH. 94/4710, 23 ZA. 1260 [4 Aralık 1844].

- ⁷ Mehmed Şakir, “Haydarpaşa Hastanesi Tarihçesi (1) 1 Mart 1311 (1895)”, *Türk Tıp Tarihi Arkivi*, C. 6, No. 19 (1942), 38.
- ⁸ BOA. İ. DH. 203/11634, 20 ZA. 1265 [7 Ekim 1849].
- ⁹ BOA. İ. DH. 206/11853, 8 M. 1266 [24 Kasım 1849].
- ¹⁰ BOA. İ. DH. 524/36112, 2 ZA. 1280 [9 Nisan 1864].
- ¹¹”Teftiş-i İnsaniye Komisyonu A’za-yı Kirâmından Doktor Saadetlü Makridi Paşa’nın Dersaadet Askerî Hastanelerine Dair Kaleme Aldıkları Makale-i Nâfi’adır (Notice Sur Les Hôpitaux Militaires De Constantinople par S.E. le Docteur Macridy Pacha Inspecteur des Hôpitaux)” ,*Ceride-i Emâkinü’s-Sıhha-i Askeriye ve Mülkiye-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniye (Gazette Des Hôpitaux Civil et Militaires de l’Empire Ottoman)*, Birinci Sene, No.16 (1-13 Mart 1888), 3-5.
- ¹² *Ceride-i Emâkinü’s-Sıhha*, 3-5.
- ¹³ BOA. İ. AS. 1312/RA-33, 13 RA. 1312 [14 Ekim 1894].
- ¹⁴ Kemal Özbay, *a.g.e.*,III, 502-503.
- ¹⁵ BOA. İ. HUS. 1312/RA-24, 7 RA. 1324 [1 Mayıs 1906].
- ¹⁶ BOA. Y. MTV. 306/37, 9 M. 1326 [12 Şubat 1908].
- ¹⁷ Kemal Özbay, *a.g.e.*,III, 505.
- ¹⁸ *a.g.e.*,III, 509-511.
- ¹⁹ *a.g.e.*,III, 522-523.
- ²⁰ Yeşim Işıl Ülman, *Gazette Medicale de Constantinople ve Tıp Tarihimizdeki Önemi*, (Doktora Tezi, İstanbul 1999), 28, 103-104, 145.
- ²¹ *Ceride-i Tıbbiye-i Askeriye*, 10. Sene, No. 111 (31 Mayıs 1297/12 Haziran 1881), 72.
- ²² Kemal Özbay, *a.g.e.*,III, 497.
- ²³ A. Süheyl Ünver, “Haydarpaşa Hastanesinin 1310 (1894) Senesi İstatistiğine Dair”, *Türk Tıp Tarihi Arkivi*, VI/19 (1942), 42-43.
- ²⁴ Kemal Özbay, *a.g.e.*, C. III, 504.
- ²⁵ A. Süheyl Ünver, “Haydarpaşa Hastanesinin 1310 (1894) Senesi İstatistiğine Dair”, *Türk Tıp Tarihi Arkivi*, VI/19 (1942), 42-43.
- ²⁶ BOA. DH. MKT. 1634/61, 5 ZA. 1306 [3 Temmuz 1889].
- ²⁷ BOA. Y. MTV. 178/101, 23 M. 1316 [13 Haziran 1898].
- ²⁸ BOA. DH. MKT. 348/57, 29 Ş. 1312 [25 Şubat 1895].
- ²⁹ BOA. DH. MKT. 1656/97, 18 M. 1307 [14 Eylül 1889].
- ³⁰ BOA. DH. MKT. 859/10, 22 RA. 1322 [6 Haziran 1904].
- ³¹ BOA. DH. EUM. MH. 240/96, 18 B. 1328 [26 Temmuz 1910].
- ³² BOA. DH. EUM. THR. 65/63, 23 CA. 1329 [22 Mayıs 1911]. ; 67/70, 29 B. 1329 [26 Temmuz 1911].
- ³³ Kemal Özbay, *Türk Asker Hekimliği Tarihi ve Asker Hastaneleri*, İstanbul 1976, I, 37-39.
- ³⁴ *Ceride-i Emâkinü’s-Sıhha*, 3-5.
- ³⁵ Kemal Özbay, *a.g.e.*, III, 499.
- ³⁶ Adnan Ataç-Muharrem Uçar, “Osmanlı Yaralı ve Hasta Askerlere Yardım Cemiyeti’nin 1877-78 Osmanlı-Rus Savaşı’nda Yürüttüğü Sağlık Hizmetleri”, *VIII. Türk Tıp Tarihi Kongresi Kongreye Sunulan Bildiriler 16-18 Haziran 2004 Sivas Divriği*, ed. N. Sarı-A.D. Erdemir, İstanbul 2006, 363-366.
- ³⁷ Kemal Özbay, *a.g.e.*, I, 62.
- ³⁸ Nuran Yıldırım, “1897 Türk-Yunan Savaşı Alasonya ve Yanya Cephelelerinde Yaralı Tedavisi”, *Toplumsal Tarih*, No. 155 (Kasım, 2006), 50-57.
- ³⁹ Kemal Özbay, *a.g.e.*,III, 506.
- ⁴⁰ Galip Göker, *Haydarpaşa Askerî Hastanesi 111. Yıldönümü 1845-1956*, İstanbul 1956, 7; Kemal Özbay, *a.g.e.*,III, 507.
- ⁴¹ <http://www.whonamedit.com/synd.cfm/4129.html>. Erişim. 30 Ekim 2008.

- ⁴² <http://library.thinkquest.org/13915/gather/dachau.htm>. Erişim. 30 Ekim 2008.
- ⁴³ Kemal Özbay, *a.g.e.*, III, 507-508.
- ⁴⁴ Yeşim Işıl Ülman, *Gazette Medicale de Constantinople ve Tıp Tarihimizdeki Önemi*, 131-133.
- ⁴⁵ Nuran Yıldırım, “1894’ten Günümüze Üsküdar Tebhırhanesi”, *Üsküdar Sempozyumu IV, 3-5 Kasım 2006. Bildiriler*, II, 413-428.
- ⁴⁶ BOA. İ. HUS. 16/ 1311/RA-111, 17 RA. 1311 [28 Eylül 1893].
- ⁴⁷ BOA. A. MKT. MHM. 592/7, 17 RA. 1311 [28 Eylül 1893].
- ⁴⁸ BOA. İ. HUS. 16/ 1311/RA-116, 17 RA. 1311 [28 Eylül 1893].
- ⁴⁹ *İkdam*, 25, 26 Ağustos 1894.
- ⁵⁰ Kemal Özbay, *a.g.e.*, III, 491.
- ⁵¹ Galip Göker, *a.g.e.*, 12.
- ⁵² Kemal Özbay, *a.g.e.*, III, 499-501.
- ⁵³ Ahmed İhsan, “Ameliyat-ı Cerrahiye”, *1312 Senesine Mahsus Nevşâl-i Servet-i Fünûn*, 3. Sene, Konstantiniyye, 48.
- ⁵⁴ BOA. Y. MTV. 97/51, 7 Z. 1311 [11 Haziran 1894].
- ⁵⁵ BOA. Y. MTV. 97/74, 15 Z. 1311 [19 Haziran 1894].
- ⁵⁶ Kemal Özbay, *a.g.e.*, III, 509-510.
- ⁵⁷ Galip Göker, *a.g.e.*, 12.
- ⁵⁸ bk. İlmühaber, 5, 7.
- ⁵⁹ Kemal Özbay, “Prof. Dr. Ernst von Düring”, *Dirim*, V/3 (1975), 141-143.
- ⁶⁰ bk. 65, 70, 71. ilmühaberler.
- ⁶¹ Kemal Özbay, *a.g.e.*, III, 498.
- ⁶² Kemal Özbay, *a.g.e.*, III, 491.
- ⁶³ Kemal Özbay, *a.g.e.*, III, 503-504.
- ⁶⁴ Kemal Özbay, *a.g.e.*, III, 504, 516-517, 523.
- ⁶⁵ BOA. İ. DH. 1229/96222, 18 L. 1308 [27 Mayıs 1891]; Y. PRK. HH. 24/51, 20 Z. 1308 [27 Temmuz 1891].
- ⁶⁶ BOA. Y. PRK. AZJ. 19/27, 21 L. 1308 [28 Mayıs 1891], Y. MTV. 50/65, 22 L. 1308 [29 Mayıs 1891].
- ⁶⁷ *Ceride-i Emâkinü's-Sihha*, 3-4.
- ⁶⁸ Kemal Özbay, *a.g.e.*, III, 504-505.
- ⁶⁹ Galip Göker, *a.g.e.*, 7.
- ⁷⁰ Kemal Özbay, *a.g.e.*, III, 508-509.
- ⁷¹ Nuran Yıldırım, “Tıp Eğitimimizin Tarihsel Sürecinde Eğitim Modellerine Bakış (1827-1933)”, *Türkiye’de Üniversite Anlayışının Gelişimi (1869-1961)*, ed. N. K. Aras, E. Dölen, O. Bahadır, Türkiye Bilimler Akademisi, Ankara 2007, 246-247.
- ⁷² *Ceride-i Tibbiye-i Askeriye*, 11. Sene, No. 127, Eylül 1298 [Eylül 1882], 39.
- ⁷³ “Cüz’-i Resmi, Tevcihat”, *Ceride-i Tibbiye-i Askeriye*, 12. Sene, No. 141, Teşrinisani 1299 [Kasım 1882], 54.
- ⁷⁴ *Ceride-i Tibbiye-i Askeriye*, 7. Sene, No. 74, Nisan 1294-R. 1295 [Nisan 1878], 2-9.
- ⁷⁵ *Ceride-i Tibbiye-i Askeriye*, 11. Sene, No. 127, Eylül 1298 [Eylül 1882], kapak.
- ⁷⁶ *Ceride-i Tibbiye-i Askeriye*, 7. Sene, No. 75, Mayıs 1294-CA. 1295 [Mayıs 1878], 12-14
- ⁷⁷ *Ceride-i Tibbiye-i Askeriye*, 7. Sene, No. 80, Teşrinievvel 1294-L. 1295 [Ekim 1878], 2-6.
- ⁷⁸ *Ceride-i Tibbiye-i Askeriye*, 11. Sene, No. 127, Eylül 1298 [Eylül 1882], 152-161.
- ⁷⁹ bk. İlmühaber; 19, 46, 66.
- ⁸⁰ Galip Ata, *Tıp Fakültesi*, İstanbul 1341, 106, 119.
- ⁸¹ Birgivi Kâtipzade Mehmed Nuri, *a.g.e.* 469-470.
- ⁸² *Ceride-i Tibbiye-i Askeriye*, Sene.12, No. 135, Mayıs 1299 [Mayıs 1883], s. 64.

- ⁸³ Kemal Özbay, *a.g.e.*, III, 502.
- ⁸⁴ BOA. İ. MMS. 46/1941, 28 S. 1290 [27 Nisan 1873].
- ⁸⁵ BOA. A. MKT. MHM. 453/48, 2 RA. 1290 [30 Mayıs 1873].
- ⁸⁶ “Ordu-yı Hümayunlar Alay ve Taburlarıyla Hastanelerinde İstihdam Olunmak Üzere Ameliyat Mektebi İttihaz Kılınan Haydarpaşa Hastanesi’nde Yetiştirilecek Cerrahlara Dair Nizamnamedir”, *Düstur, Birinci Tertip*, C.3, İstanbul 1293, 531-533.
- ⁸⁷ Birgivi Kâtipzade Mehmed Nuri, *a.g.e.* 471.
- ⁸⁸ *Ceride-i Tıbbiye-i Askeriye*, Sene.10, No. 111, 31 Mayıs 1297 [12 Haziran 1881].
- ⁸⁹ *Ceride-i Emâkinü’s-Sıhha*, 3.
- ⁹⁰ “Asâkir-i Şâhâne Eczacılığında İstihdam Olunmak Üzere Ameliyat-ı Tıbbiye Mektebi Olan Haydarpaşa Hastanesi’nde Küşad Olunacak Eczacı Sınıflarına Dair Nizamnâme”, *Düstur I.Tertib*, İstanbul 1293 [1876], III, 542-545.
- ⁹¹ Birgivi Kâtipzade Mehmed Nuri, *a.g.e.*, 471.
- ⁹² *Ceride-i Emâkinü’s-Sıhha*, 3.
- ⁹³ *Ceride-i Tıbbiye-i Askeriye*, Sene. 12, No. 135, Mayıs 1299 [Mayıs 1883], s. 64.
- ⁹⁴ Nuran Yıldırım, “Mekteb-i Tıbbiye-i Şâhâne Dışında Askeri Eczacılık Öğretimi”, *Yeni Tıp Tarihi Araştırmaları 4* (İstanbul 1998), 93-104.
- ⁹⁵ Bu bilgileri veren torununun oğlu M.Cemal Öztürk’e teşekkür ederim.

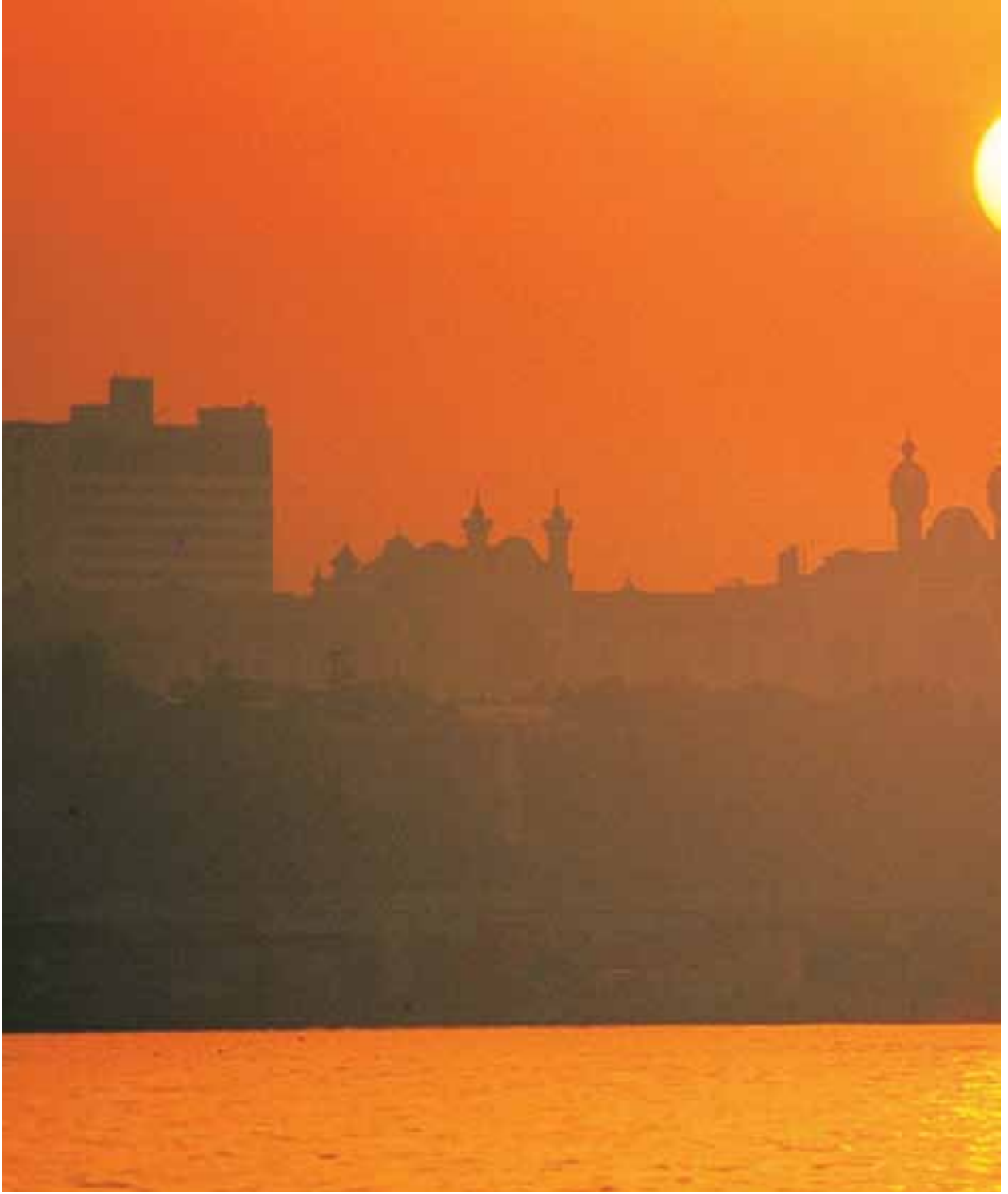
Kurtuluş Savaşı Sırasında Haydarpaşa Tıbbiyesi

PROF. DR. AYTEN ALTINTAŞ

İstanbul Üniversitesi

İstanbul'da Üsküdar ilçesinin Haydarpaşa mevkiinde yapılan görkemli Tıp Fakültesi binası Haydarpaşa Tıbbiyesi olarak bilinir. Haydarpaşa Tıbbiyesi 1903 yılından 1933 yılına kadar 30 yıl İstanbul'da tıp eğitimine hizmet etmiştir. Bu bina Sultan II. Abdülhamid tarafından Askerî Tıbbiye Binası olarak inşa ettirilmişti. Sultan Abdülhamid 1895 yılında böyle bir binanın yapılmasını gündeme getirmiş, Serasker Rıza Paşa Haydarpaşa'nın uygun olduğunu bildirmişti. Bu tarihlerde Askerî Tıbbiye Demirkapı'daki askerî kıışlada, Sivil Tıbbiye ise Kadırgadaki binalarında eğitim veriyordu. Demirkapı'daki binalarda yatılı olarak okuyan tıbbiyelilerin siyasi olaylara karışmaları, siyaseti yönlendirme çalışmaları sebebiyle Abdülhamid tarafından sakıncalı görülüyordu. Yeni bina inşası gündeme gelince şehirden uzak bir yere yaptırılması, dolayısıyla bu sorunlardan kurtulmanın mümkün olduğu düşünülmüştü. Selimiye Kıışlası ile Haydarpaşa Askerî Hastanesi'nin arasında Kavak deresinin sol yamacında tepe üzerinde Marmara'ya bakan alanda inşaat başladı. Yapım için 450.000 veya 600.000 altın tahsis edilmişti. Okulun duvar ve temelleri 750.000 metreküp malzeme, harç taş ve tuğla ile örülmüş, damları Belçika'dan Fokeril fabrikasında hazırlatılan demir putrellerle bağlanmış, herhangi ahşap malzeme kullanılmamasına özen gösterilmişti. Taşlar Hereke ve Bilecik taşocaklarından özel olarak çıkartılmış, dış etkenlere son derece dayanıklı renkli granitlerden seçilmiş, bunların aralarına konan harçlar için Marsilya'dan en iyi su kireci getirtilmişti. Pencerelemin demir çerçeveleri Viyana'dan getirilmiş, pencere camları vitray şeklinde her biri 40-80 parça ihtiva eden renkli camlarla monte edilmişti.

Ana bina; İç kısımda her katta binayı çevreleyen koridorlar mozaik beton, teneffüs salonu asfalt, ders ve yatak salonlarının tabanları tahta ile örtülmüştü. Tuvaletler ana binaya birer koridorla bağlı ayrı teşekküller olup kokuları gidermek

için üst taraflarında hava delikleri bulunan küçük kuleler yaptırılmıştı. Okulun orta yerinde bir bahçe ile Batı kesiminde bir nebatat bahçesi hazırlanmıştı. Bu bahçenin önündeki 30 metrelik bir yol öğrencilerin kavak iskelesinden denize girmeleri için açılmış ve tanzim ettirilmişti. Bina bir yüzü Marmara Denizi'ne, bir yüzü, Selimiye Kışlası'na Üçüncü cephesi Haydarpaşa Askerî Hastanesi'ne kuzey cephesi de Çamlıca taraflarına bakıyordu. Deniz cephesinde öğrencilerin istirahat etmeleri, yemek yemeleri, çalışabilmeleri için 50 büyük, 10 küçük salon ayrılmıştı. Askerî Tıbbiye'nin hem lise hem de yüksek kısmını rahatlıkla içine alacak büyüklükte inşa edilmişti.

Binanın denize bakan cephesinin orta kısmının üzerinde altın yaldızlı Sultan Abdülhamid'e ait bir saltanat arması ile tarih düşülmüştü. Buradaki yazıda bugünkü Türkçe ile şöyle yazılıyordu; *Mukaddes İslam halifeliğine ve Osmanlı Saltanatına revnak veren Sultan oğlu Sultan II. Abdülhamid Han'ın büyük kalkınma devresi eserlerinden olan Askerî Tıbbiye Okulu kendilerinin padişah oldukları 25. döneminde yeni ve mükemmel surette yapılmıştır. Tanrı bu yüksek vasıfları ile padişahı şerefle ve uzun ömürle makamında daim ve nice nice bu gibi büyük ve hayırlı eserler yaptırmaya eriştirsin. 15 Eylül 1900*

Haydarpaşa Tıbbiyesi Sultan Abdülhamid'in doğum gününe rastlayan 6 kasım 1903 (16 Şaban 1319) Cuma günü büyük bir törenle açıldı.¹

Haydarpaşa Tıbbiyesi beş yıl bu şekilde hizmet gördü. 23 Temmuz 1908 II. Meşrutiyet ilan edildi, Ekim 1908 Askerî Tıbbiye Harbiye Nezareti'ne, Kasım 1908 Mülkî Tıbbiye Maarife bağlandı. Aralık 1908 Parlamento açıldı, 23 Ağustos 1909 askerî ve sivil tıbbiye bütçelerinin birleştirilmesi ile resmen birleştirildi. Ekim 1909'dan itibaren Mülkî (Sivil Tıbbiye) de bu binaya taşındı. Darülfünun Tıp Fakültesi olarak çalışmalarına devam etti.

Savaşlar ve Tıbbiye

Tıp eğitimimizde önemli bir dönem 1912-1922 yılları arasındaki on yıllık savaşlar dönemidir. Bu dönemde Osmanlı Devleti'nin katıldığı savaşlar; Trablusgarp, Balkan, I. Cihan, Çanakkale Savaşı birbirinin ardınca devam etmişti. Savaşların getirdiği zorluklar ve büyük ıstırap, tıbbiyede tıp eğitimi verenler ve tıp eğitimi alanlar tarafından yaşanmıştı.

Bilindiği gibi Osmanlı Devleti 1853 yılında çıkan Kırım savaşı, 1876 yılında çıkan Osmanlı Rus Savaşıyla bir çok yönden yara almıştı. Bu durum Tıbbiyeyi de etkiliyordu. Özellikle Askerî Tıbbiye'de her savaşta asker olan hocalar ve üst sınıflardaki hekim adayları askere alınıyor ve ölüm herkes gibi onları da vuruyordu. 1912 yılında başlayan Balkan Savaşı Osmanlı'yı her yönden zor durumda bırakmıştı. Bütün olayları dikkatle izleyen Tıbbiyeliler büyük üzüntü içindeydiler. 1912 yılının Ekim ayında seferberlik ilan edildi. Bu tarihte Darülfünun Tıp Fakültesindeki derslere de ara verildi. Hocalar ve son sınıftaki hekim adayları askerî birliklere atandılar. Askerî öğrenciler talimlere alınıyorlardı. Tıbbiye binasının her yeri hastaneye çevrilmişti. Gemilerle getirilen yaralılar burada tedaviye alınmıştı. Klinik yatakları yaralılara kafi gelmeyince dershaneler, koğuşlar hatta koridorlar bile hastane görevi görmeye başladı. Ekim 1912 den Mart 1913 tarihine kadar 6 ay boyunca Tıbbiye resmen kapatıldı. Öğrenciler yaralılara yardımcı olmaya çalışıyorlardı. Gülhane Tatbikat Mektebi de yaralılar için hastane görevi yapıyordu. 16 Mart 1913 de Tıbbiyenin açıldığı ve derslere başlanacağı ilan edildi. Savaştan dönen hocalardan sağ kalanlar eğitime tekrar başladılar, tabii sağ kalan öğrencilerle. Balkan Savaşından hemen sonra başlayan I. Cihan Savaşı bu öğrencilere ikinci bir şok olmuştu. Savaş başlayınca askerî öğrenciler 6 ay talimgahlara gönderilmişlerdi. Avrupa tarafında Ayazağa'da ve Asya tarafında Bostancı'da silah talimleri başlamıştı. Savaşın büyüyerek devam etmesiyle Tıp Fakültesi bir yıl fakültenin kapandığını ilan etti. Hocalar gereken cephelere gönderilmiş, tıbbiye son sınıf öğrencileriyle 3. 4. 5. sınıf öğrencileri askerî birliklerde görevlendirilmişlerdi.² Son sınıfın en çalışkan ve bilgili öğrencileri Kafkasya cephesine gönderildi. Orada çoğu tifüs hastalığından ölmüştür. Fakülte gene "Mecrûhîn" (yaralılar) hastanesi oldu. Cephedeki tıbbiyeliler ölümle burun buruna yaralılara yardım etmeğe çalışıyorlardı. Talimgahlardaki tıbbiyeliler ağır askerî eğitim ve açlıkla mücadele ediyorlardı. Açlık ve sefalet diğer öğrenciler

için de yaşanan bir olaydı. Okulda çok zor şartlarda hazırlanan yemekler bile yetersiz kalıyordu. İdareciler süpürge tohumundan hazırlanan ekmekleri, kandil yağıyla pişen yemekleri bile zor tedarik edebiliyorlardı. Öğrenciler açlıklarını kapatmak için okulun yakınlarındaki bostanlardan sebze, meyve çalmak zorunda kalıyorlardı. Veremden 20 tıp öğrencisi ölmüştü. Hariçte durum daha da kötü idi. Çok kimse tıbbiyelilerin yediklerinin yarısını bile bulamıyorlardı, öğrencilerden bu ekmekleri tasarruf edenler ailelerine ulaştırdıkları zaman bir dilim ekmek kurabiye gibi sevilerek yeniyordu. Tıbbiye bir yıl sonra 1916 da eğitime tekrar başladı. Sağ kalanlar ve durumun acısını yaşayanlar büyük bir gayretle derslerine devam edip tıp eğitimini tamamlamaya çalıştılar.

İstanbul'un İşgali, Tıbbiyenin İşgali

I. Cihan Savaşı'ndan sonra imzalanan Mondros Mütarekesi ile Osmanlı Devleti ayrı bir döneme girdi; mütareke ve işgal dönemi. Mondros Anlaşması'nı ileri süren İtilaf Devletleri filosu 13 Kasım 1918 de İstanbul'u işgal etti. O sabahtan itibaren itilaf donanması boğazdan geçerek resmen işgal hareketini başlatmış, garip bir tesadüfle Mustafa Kemal bu duruma şahit olmuş ve meşhur sözü "Geldikleri gibi giderler"i o gün söylemişti.

Mustafa Kemal Paşa komuta ettiği Yıldırım Orduları kaldırılınca İstanbul'a dönmek için yola çıkar. Önce Adana'ya gelir ve 10 Kasım gecesi Adana'dan trenle yola çıkıp 13 Kasım 1918 günü 12.45'te İstanbul'a varır. Onu Dr. Rasim Ferit Talay karşılar, karşı kıyıya geçmek üzere rıhtıma gelirler. O gün İtilaf donanması İstanbul önlerine gelmiş ve İstanbul fiilen işgal edilmeye başlamıştır. Bu geçiş ağır düşüncelerle seyretmişler, yüreklerindeki acı yüzlerine aksetmişti. Mustafa Kemal "*Hata ettim. İstanbul'a gelmemeliydim, ne yapıp edip Anadolu'ya dönmemin çaresine bakmalı*" der. Sonra yaveri Cevat Abbas'a dönerek kararlı bir sesle "*Geldikleri gibi giderler!*" ifadesini kullanır.³

Aynı manzarayı Haydarpaşa'daki Tıbbiye binasının toplantı salonundaki pencereden seyreden hocalar gözyaşlarını tutamamışlar, öğrenciler ne olduğunu anlayamamıştı. 21 Kasım 1918 de Meclis-i mebusân feshedildi. Aralık 1918 da Tıbbiye binasının işgali gündeme geldi. Haydarpaşa'daki tıp eğitimi İngiliz askerleri tarafından 5 sene sürecek işgal dönemine girdi.

1919 yılının Ocak ayında üç generalden oluşan bir İngiliz heyeti okula gelmiş, Müdür Hulusi Bey'le binayı gezmiş, askerî kısmın derhal fakülte tarafına taşınmasını istemiş, yataklar, klinik ve laboratuarlara taşınmış, öğrencilerin direniş gösterisinde bulunmaları üzerine saat kulelerine makineleri tüfekler yerleştirilerek gözdağı verilmek istenmişti.

Hocalar ve öğrenciler şaşkınlık içindeydiler. Hocalar Londra'ya durumu protesto eden telgraflar gönderdiler: "Medeni İngiliz milletinden gelir gelmez irfan kurumlarını yıkmak suretiyle mi uygarlık örneği göstereceklerini soran ve işe el konulmasını" isteyen telgraflardı.

İngilizlerin büyük yerler istemesi karşısında Müdür Dr. Hulusi Bey (Alataş) ders salonlarını feda etmemek için kömür depolarını ambarları boşalttırmış, mutfak

ikiye bölünmüş, yatakhanelerin büyük bölümü boşaltılmış, büyük çoğunluk çatı katına sürülmüştü. Askerî Tıbbiyelilerin yatakhanelerine İngilizler yerleşti, öğrenciler çatı katındaki bölümlere yerleştirildiler. Karyolalar alınmış öğrenciler yer şiltelerinde yatmak zorunda kalmışlardı. Bu yetmiyormuş gibi tuvaletler gece İngiliz askerlerine ayrılmış, tıbbiyelilerin gitmesi yasaklanmıştı. Öğrencilerin yatakhanelerine idrar kovaları koymak zorunda kalınmıştı. Okulun nizamiye kapılarına süngülü nöbetçiler konmuş, buradan girip çıkmayı yasaklamışlardı. Öğrencilere deniz cephesindeki kapı tahsis edilmişti.

Bu şartlarda tıp eğitimi devam ediyordu. İdareci hocalar bu zor durumda en pratik çözümlerle derslere ara verilmemesini sağlıyorlardı. Özellikle okul müdürlüğüne atanan Dr. Hulusi (Alataş) öğrencilerin bu zor durumda derslerinin aksamaması için gece gündüz okulda kalıyor ve öğrencilerle ilgileniyordu.⁴

İstanbul'un işgalinden hemen sonra 10 Mart 1919 tarihinde İttihatçılar savaşı suçlusu ilan edildi. İngilizler "Teşkilat-ı Mahsusa" başta olmak üzere tüm İttihat ve Terakki mensuplarını ve ülkenin önderlik yapabilecek olanlarını tutuklattılar. Bostancıda İngilizlerin inşa ettikleri barakalarda topladılar. Bunların bir kısmı yol ve inşaat işlerinde, bir kısmı da Çanakkale'ye gönderilerek İngiliz mezarlarının yapımında çalıştırıldılar. İngilizler kendileri için çok tehlikeli gördüklerini ise Malta'ya sürdüler. Bunların içinde pek Tıbbiyeli vardı.⁵

Daha sonra

Haydarpaşa Tıbbiye binasının İngilizler tarafından işgali sürüyordu. Tam bir düzen kuruldu denilirken başka sorunlar çıkıyordu. Bir süre sonra askerî öğrencilerin resmi kıyafetleri için emirler gelmeye başladı. İngilizler askerî kıyafete tahammülsüzlük gösteriyorlardı, sonunda üniformayla dolaşmayı tamamen yasakladılar. Sivil kıyafeti olanlar o kıyafetlerini giydiler, Anadolu'dan gelen ve memleketin zor şartları dolayısıyla askerî kıyafetinden başka giyeceği olmayanlara pijama gibi basit kıyafetler dağıtıldı. Fes giyilmesine müsaade ediliyordu fakat o da en basitinden ve püskülsüz olacaktı. Askerî öğrenciler bu soytarı kılığı ile derslere devam ettiler. Biraz parası olanların yardımıyla ikinci el pantolon, ceket bulmaya çalışıyorlardı. Okulu işgal ile yetinmeyen müstevli kuvvetler mütareke şartlarına dayandıkları gerekçesi ile okula alınacak askerî öğrenci sayısına kısıtlama getirdiler. Yılda 20 öğrenci!

Genç tıbbiyeliler isyanlar içindelerdi. Her fırsatta bu işgale karşı yapabileceklerini konuşuyorlardı. Müdürün bütün telkinlerine rağmen yat borusundan sonra okuldan kaçanlar oluyordu. Dönüşte kapılar İngiliz askerleri tarafından tutulduğundan Kalorifer dairesinin kömürlük kısmından giriliyor, daha zorlanıldığı zamanlar kaçanlardan büyük tehlikeyi göze alarak çatıya çıkılıyor, saat kuleleri arasından atlayarak okulun Hangar Palas denilen kısmına geçiyorlardı. Hangar Palas tavanı demir putrellerle bağlanmış çatı aralığı idi. Burası mütarekede açılmış bir tür pansiyon idi. İstanbul'da yakını ve barınacak yeri olmayan sivil öğrencilere tahsis edilmişti. Remzi, Kemali, Cemal Ahmet, Rıza Derviş, Ferit, Ruhi beylerle diğer bir kısım taşralı öğrenciler burada kalıyordu.⁶ Tıbbiye'de yerleşen İn-

Cenaze Töreni; işgal sırasında Tıbbiye hocası Mahzar Paşa'nın cenaze töreninde.

gilizlerle resmi temas yapılmıyor, düşmanca hareket olmamakla beraber herhangi bir çıkışta görülüyordu. Sabahları ortak kullanılan tuvalet koridorlarında zamanla aşinalık, selamlaşma ve İngilizce bilenlerin konuşmaları oluyordu. Bu durum Kurtuluş Savaşı başladığında Tıbbiyelilerin işlerine yarayacaktı.⁷

İşgal sırasında çok zor durumda kalan tıbbiyeliler de vardı. Tıbbiyenin pehlivan yapılı öğrenci Recep Bey bir Perşembe günü öğleden sonra Haydarpaşa vapuruna yetişmek üzere demiryolu pasajını gelmiş (O tarihlerde Haydarpaşa üst geçit köprüsü yoktu. Yol İngiliz mezarlığı yanından ve demiryolu üzerinden geçirdi), yolun kapalı olması dolayısıyla bir kenardan geçmek istemiş, bu hareketi nöbetçi İngiliz eri tarafından önlenmişti. Tartışmalar olmuş, silahını kullanmak isteyen İngiliz'in elinden tüfeği düşmüş, kırılmıştı. Tıbbiyeli Recep Bey tutuklandı. İngiliz Askeri polisi Maltepe'de subayların bulunduğu kampta kendisine işkence yapmışlar, bu yetmiyormuş gibi seyyar tuvalet kaplarını dökme ve temizlemeye memur etmişlerdi. Bu şekildeki 3 aylık bir tutuklamadan sonra ancak Tıbbiye'ye dönmesi mümkün olmuştu. Recep Bey okulu bitirdikten sonra Milli Mücadele'ye doktor olarak katılmış, Büyük Taarruzda bir şarapnel yaralanarak felç olmuş, alay doktorlarından Sudi Bey (Albay Sudi Ural) ilk tedavisi yapılmıştı. Dr. Recep Bey o durumda doktor olarak görev yapmayı bırakmış, eline silahını alarak bir er gibi savaşa filen katılmıştı. Yunan askerlerini tek başına takip etmiş, onları bir samanlıkta sıkıştırmış, kurşun yağmuruna tutmuştu.

Askerî Tıbbiyeliler pijamalarla; işgal sırasında resmi kıyafetleri giyme yasağı getirildiğinde.

Çektiklerinin öcünü almış manevi borcunu yerine getirmiş ve kendi de orada şehit olmuştu.⁸

Tıp Bayramı Kutlamaları (14 Mart 1919)

İşgal ve savaş tıbbiyelilerin kendi değerlerine daha çok sarılmalarına sebep olmuştu. İlk tıp bayramı kutlamaları bu ortamda 1919 yılında gerçekleşti. Tıbbiyeli hocalar ve öğrenciler tıp eğitimimizin başlangıç tarihini saptadılar; Bu tarih 14 Mart 1827 idi. Dolayısıyla 14 Mart 1919 da 92. yılında ilk defa tıp bayramı kutlanacaktı. Tıp Bayramı Beyazıt'ta Darülfünun Konferans salonundaki yapıldı. Bu kutlamada, Tıbbiye'nin bütün önde gelen hocaları; Dr. Fevzi Paşa, Dr. Besim Ömer, Dr. Akil Muhtar, ayrıca İstanbul'daki hastanelerin hekimleri, tıp öğrencileri hatta İngiliz işgal ordusu hekimleri de tıp bayramına katılmıştı.

Daha sonraki seneler özellikle 1921 yılında 94. yılı kutlamaları çok görkemli oldu. Tıbbiyeliler büyük hazırlıklar yaptılar, tören Kadıköy Hale sinemasında oldu. Bu tıp bayramına da tıbbiyelilerin tamamı, İstanbul'daki asker, sivil bütün hekimler, devletin ileri gelenleri, hatta işgal ordusu mensupları, hekimleri katılmıştı. Tıp bayramlarında büyük coşku ve heyecan vardı. Yapılan konuşmalarda işgal altındaki bir ülkenin aydınlarının acı ve ümit dolu mesajları veriliyordu.⁹

İzmir'in Resmen İşgali ve Tıbbiyeliler

15 Mayıs 1919 İzmir'in işgali Tıbbiye'de de şok etki yaptı. Hocalar ve öğrenciler fırsat bulduklarında bu acılarını birbirleriyle paylaşıyor, neler yapabileceklerini konuşuyorlardı. Hemen bir toplantı düzenlediler. 17 Mayıs 1919 günü İstanbul Darülfünun'u konferans salonunda yapılan toplantıda konuşmacılar hep tıbbiyeden idi. İlk konuşmayı Darülfünun Emni (Üniversite Rektörü) Dr. Besim Ömer Paşa şu sözlerle açtı: *"Felaket o kadar derindir ki duygulanmayan ne bir Osmanlı ne de müslüman vardır. Uzun uzadıya sözden ziyade fiiliyata ihtiyaç vardır. Ve üniversite bir milletin ruhu ve dimağıdır. Hissiyatımızın yüceliği ve şiddeti zamanında makul teşebbüsler lazımdır. Üniversite müderrisleri toplanarak her fakülte adına bir hocanın konuşması ve kurulacak bir heyet tarafından gereken protestonun yapılması kararlaştırılmıştır."* Bu konuşmanın arkasından Tıp Fakültesi Dekanı olan Prof. Dr. Akil Muhtar Özden konuştu ve durumun korkunç derecede karanlık olduğunu, ümitlerin son noktasına geldiğini ve artık bir ışığın yakılması gerektiğini söyledi. Sözlerini burada vurgulayarak tıbbiyelilerin bu toplantısı ile ufak bir kandil de olsa yakılmış olduğunu ve bu ışığın çıkılan yolu aydınlatmaya yeteceğini bildirdi.¹⁰

Bu ışık yola çıkmaya hazırlanıyordu. 15 Mayıs 1919 günü Mustafa Kemal Paşa, Sultan Vahdetinin Yıldız Sarayındaki Mabeyin Köşkünde idi. İşgal kuvvetleri donanmasının saraya dönük toplarını pencereden izlerken zor anlar yaşamıştı. Mustafa Kemal'in Sultan Vahdettin ile Anadolu'ya geçmeden önceki görüşmesinde Padişahın; *"Paşa paşa asıl şimdi yapacağınız hizmet hepsinden mühim, devleti kurtarabilirsiniz!"* sözü Mustafa Kemal'in irkmesine sebep olmuştu. Kafasındaki düşüncelerden Padişahın haberi var mıydı? Daha sonraki konuşmalardan haberi olmadığını anladığında rahatlamış, görevini yapmak üzere hazırlıklara başlamıştı. 19 Mayıs 1919 günü Samsun'a çıkıldı. Anadolu'da ulusal hareket başlamıştı. Tıbbiyelilerin yüreklerindeki ümit gerçekleşiyordu.

İzmir'in işgali ile bir dizi protesto mitingleri düzenlendi. Düzenlemelerin içinde ve en ön sıralarda Tıbbiyeliler vardı. İlk miting Halide Edip öncülüğünde 19 Mayıs 1919 günü Fatih Belediyesi önünde yapıldı. Tıbbiye öğrenci cemiyeti başkanı Reşit Galip (Bilgi) öğrencilerin bu mitinge gelebilmeleri için büyük çaba harcıyordu. İşgal altındaki şehirde her toplu hareket engelleniyordu. Buna rağmen çok iyi bir örgütlenme ile bir çok şeyi başarmışlardı. Bu mitingin ilanlarının duvarlara yapıştırılması işini de Talebe cemiyeti başkanı Reşit Galip yapmıştı. İki gün içinde en önemli merkezlere yüzlerce miting ilanları yapıştırılmıştı. Hatta bir ilan Babıali'nin duvarında ve polisin gözü önünde duruyordu. Bu ilanlardan Babıali deki duvarlara da yapıştırılmış olması polisin ve işgalcilerin hayretine sebep olmuştu. Herkes miting ilanlarının "Tehlikeli gizli bir örgüt"ün yapıştırdığına inanmıştı. Oysa genç tıbbiyeli Reşit Galip bu ilanı dost olduğu bir polisle konuşmaya gittiğinde yapıştırmıştı. Bu ilk mitingde büyük bir kalabalık toplandı, konuşmacılar dakikalarca alkışlanıyor, "İzmir Türk'ündür" pankartları her yerde dalgalanıyordu.¹¹

İkinci miting 20 Mayıs'ta Üsküdar Doğancılar'da yapılmıştı. 30.000 kişi toplandı. Bütün Üsküdar, Çamlıca ve Kısıklı halkı ve en başta tıbbiyeliler oradaydılar. Üçüncü mitingi tıbbiyeliler 22 Mayıs 1919'da Kadıköy'de düzenlediler. O gün aşırı yağmur yağmasına rağmen 20.000 kişi toplandı. Bu mitingde tıbbiyelilerden birisinin "*Ölmeyi bilmeyen, yaşamasını da bilemez*" diye haykırışı hafızalara kazındı.

Dördüncü miting 23 Mayıs 1919 Sultanahmet'te yapıldı. O gün yaklaşık 200.000 kişi mitingde katıldı. Tıbbiyelilerin hepsi o gün ordaydı. Halide Edip "Her gecenin bir sabahı vardır" diye, Reşit Galip'in kardeşi Hüseyin Ragıp "*Hiçbir devletin bize efendi olmasına tahammül edemeyiz!*" diye bağırmişlardı.

İstanbul'da İşgal kuvvetleri, onun işbirlikçileri, azınlıklar, yardımı işgalcilerden bekleyen Padişah ve hükümet, himayeciler, mandacılar, ümitsizler gibi guruplarla sancılı bir dönem yaşanırken, Samsuna çıkan Mustafa Kemal'i yakından izleyenler ümit doluydu.

Tıbbiyeliler Mustafa Kemal'in Yanında (Sivas Kongresi'nde)

Mustafa Kemal Paşa ve arkadaşları 22 Mayıs 1919 günü saat 9.00'da Samsun'dan hareket etmiş, üç saat sonra Havza'ya varılmıştı. Havzalılarla konuşuldu, durum ümitsiz gibi görünüyordu, Mustafa Kemal ileri görüşlülüğü ve inancıyla "*Hiçbir zaman ümitsiz olmayacağız, çalışacağız, memleketi kurtaracağız*" sözü yürekleri ferahlattı, inancı arttırdı. 25 Mayıs'ta Havza genelgesi, 22 Haziran 1919'da Amasya genelgesi yayınlandı. İstanbul tek yürek olmuş Anadolu'dan haberleri bekliyordu. Bu iki genelgede de Eylül ayında yapılacak "Sivas Kongresi" duyurulmuştu.

Tıbbiyeliler hocalarıyla bu hareketi dikkatle izliyor, Sivas kongresine katılmak, desteklerini bildirmek istiyorlardı. Tıbbiye öğrencileri vatanın işgal edilmesi karşısında boş zamanlarında bildirimler hazırlayıp İstanbul sokakları duvarlarına gizlice yapıştırıyorlardı. O günlerde tıbbiyede yapılan bir toplantıda öğrenci Emin Ali (Şavlı) Bey "*Arkadaşlar imza toplamak, bildiri dağıtmak gibi şeyler boştur. Yapılacak iş bugünlerde Anadolu'ya geçen kumandanın arkasından gitmek ve orada hizmet etmektir.*" diyerek harekete geçilmesini önermişti.

Bu sırada tıbbiyede çok önemli görevler üstlenen Dr. Talat Bey öğrencilerin Sivas Kongresi için delege seçmelerini teşvik etti ve tıbbiyeli Yusuf'la (Naci Ceylan) konuşarak toplantı yapılmasını sağladı. Her çeşit toplantı yasak olduğundan bir araya gelme çok gizli olarak yapılmalıydı. İngilizlerin dikkatini çekmeyecek bir tek yer vardı, okulun hamamı. Askerî tıbbiyeliler sabah kalk borusundan sonra sıra ile hamama gidip yıkanıyorlardı. Burada bir toplantı organize edildi. Seçilen ve haberdar edilen öğrenciler alacakaranlıkta okulun hamamındaki göbek taşında toplandılar.

Son sınıf öğrencileri bir an önce mezun olabilmek için imtihanlarla meşgul olduğundan (1919 mezunları) toplantıya bu sınıftan sadece Nazım Hülagü ve Baydur, üçüncü sınıftan Hikmet Mehmet (Boran), Yusuf İsmail (Balkan), Sudi Cavit (Ural), Yusuf Naci (Ceylan), Şefik Tefvik (Ural) ve Faik; dördüncü sınıftan; Re-

KURTULUŞ SAVAŞI SIRASINDA
HAYDARPAŞA TIBBİYESİ

Haydarpaşa Tıbbiyesi; otuz yıl tıp eğitimi verilen görkemli bina.

şat Mahmut Ayan, Şükrü Sevki, Fahri Ünseren, Kamil Kaptanoğlu, Sezai (Konukgil), Emin, Ekrem Şerif (Eğeli sonradan Tıp Fakültesi II. Dahiliye kliniği profesörü ve dekanı olmuştur), Nüzhet Şakir Dirisu (1941 de Gülhane’de Türkiye’nin ilk yataklı Fizik Tedavi Kliniğini kurmuştur), Şefik Tefvik (Erdemir), Mermi (Karadeniz), Ahmet Hamit (Selgil), Kamil Hurşit (Kaptanoğlu) ve Hüsnü Ahmet (Gürol) olmak üzere toplam 25 kişi katıldı. Mustafa Kemal Paşa’nın Sivas’ta yapacağı kongreye iki temsilcinin gönderilmesi kararlaştırıldı. Bunlar üçüncü sınıftan Hikmet (Mehmet Boran)’la Yusuf (Naci Ceylan) idi. Katılanlar arkadaşlarını Sivas’a gönderebilmek için bütün paralarını ortaya koydular, ceplerindeki 25, 30, 50 kuruşları verdiler, bütün para toplam 950 kuruştur. Bu parayla yalnızca tek kişi gidebilirdi. Çok sevdikleri ve güvendikleri Hikmet’in gitmesine karar verildi

Toplantıdaki tıbbiyeliler Hikmet’e hem delegelik hem de “*Memleketin istiklali için çalışmalarında oradaki duruma göre hareket etme*” yetkisini verdiler. Arkadaşlarının resmen tıbbiyelileri temsil ettiğini bildiren bir belgeye ihtiyaç vardı. Askerî idareden belge istendiğinde kabul edilmedi. Nüfuslu arkadaşlarıyla Fakülte katibine müracaattan da bir sonuç alınamadı. Sonunda “Talebe Cemiyeti Başkanı”nın olaydan haberi oldu. Dördüncü sınıf sivil talebesi olan Kemal Bey, Yusuf’tan durumu öğrenince hemen kalemini çıkarıp Hikmet’in Tıp Fakültesi Talebe Cemiyeti adına gönderildiğine dair bir belge yazıp mühürledi. Tıbbiyeliler Sivas’a giderken yanlarında çok önemli bir kitabı da götürmek

istiyorlardı. “İzmir Faciaları” ismini verdikleri bu kitap İzmir’in işgali sırasında düşmanın yaptıkları zalimlikleri belgelerle anlatan bir kitaptı. Bu çok önemli belgeleri Jandarma genel komutanı Ali Kemal Paşa gizlice tıbbiyelilere ulaştırmıştı. Bunlar gizli resmi dokümanlar idi. Bu belgeleri ihtiva eden kitabın basılması ve öncelikle Mustafa Kemal Paşa ve Sivas Kongresi’ne iştirak edilenlere dağıtılmalı idi. İşgal altındaki İstanbul’da bu kitabı basacak matbaa bulunamıyordu. Bu kitabı basan matbaa kesinlikle kapatılma tehlikesi altında idi. Bir matbaa bu riski alabileceğini söyledi fakat iki misli para istiyordu. Tıbbiyeliler bu kitabın hem İstanbul’da hem de Anadolu’da dağıtılmasını istiyorlardı. Nihayet 1000 nüshanın 1000liraya basılmasını matbaacı Ali Şükrü Bey kabul etmişti. Şimdi de büyük sorun bu paranın bulunması idi. Para bulmak için bütün kuvvetlerini ortaya koydular, nihayetinde. Ali Sait Paşanın kız kardeşi Kadriye Melek Hanım bu zor zamanda parayı vermişti. Nermi Karadeniz ve Hikmet Boran beyler geceli gündüzlü çalışarak İzmir Faciaları kitabını kongreye yetiştirmişlerdi. Bu çok önemli kitapla beraber tıbbiyeli Hikmet trenle Haydarpaşa’dan Ankara’ya gizlice yola çıktı. Ankara’da İsmail Fazıl Paşa’yla (Ali Fuat Cebesoy Paşa’nın babası) Sivas’a hareket ederek kongreye katılmışlardı.¹² 4-12 Eylül 1919 tarihleri arasında Sivas kongresi toplanmış, ancak 31 delege kongreye katılabilmmişti. Bunlardan İstanbul delegeleri; İsmail Fazıl Paşa (Cebesoy), İsmail Hami (Danişmend) Bey ve tıbbiyeyi temsilen Hikmet Bey idi.¹³

Amerikan Mandası

Mustafa Kemal Paşa’yı Anadolu hareketine başlamadan önceki toplantılarda üzen tekliflerden biri de Amerikan mandasını kabul etme teklifi idi. Mandacılık demek bağımsızlığının kabul edilmeden bir devletin himayesi altına girmek demektir. Bu tekliflerin konuşulduğu en önemli toplantı 27 Ağustos 1919 gecesi Erzurum’da olmuştu. O gece Mustafa Kemal Paşa’ya Amerikan Mandasına girmek üzere yapılan teklifler okundu. Mektuplar Vasıf Bey, Ali Fuat Paşa, Halide Edip ve Selahattin Bey’den gelmişti. Bu konudaki tartışmaları dinledikten sonra Mustafa Kemal, “*İstanbul bir Amerikan Mandası tutturmuş gidiyor. Bu olmayacaktır. Türkiye istiklal bütünlüğüne sahip olacaktır. Amerikalılar bizim kara gözlerimize mi aşık olacaklar?. Bu ne hayal, bu ne gaflettir. Amerikan mandası diye çırpınanlar, düşman işgali altında bulunan, sınırları ve zaafı ile bu millete ve bize inanmayanlardır. Bizim hayal ve macera peşinde koştuğumuzu sananlardır. Tek ve değişmez parola şudur: Tek tepe, tek kurşun kalıncaya kadar mücadele! Yahut da, ya istiklal ya ölüm!*” diyerek son noktayı koydu¹⁴.

9 Eylül 1919 gecesi Sivas’ta temsil kurulunun kaldığı lise binasında bu konu tekrar gündeme gelmişti. Sivas Kongresine katılanlardan bazı delegeler Amerikan Mandasının kabul edilmesi konusunda konuşmaya başlamışlardı. Konu tartışılıyordu (Mahzar Müfit Kansu bizzat yaşadığı olayı şöyle anlatıyor) *Sivas Kongresine Askerî Tıbbiye talebelerini temsilen gönderilmiş bulunan askerî tıbbiye talebesi Hikmet isminde genç de o gece Paşa’nın odasında idi. Mandacılık tartışmaları sırasında birden bire heyecanlı bir şekilde yüksek sesle “Paşam murah-*

Tak-ı zafer; Refet Paşa'nın gelişini kutlayan Tıbbiyeliler.

Hangar Palas; işgal sırasında tıp öğrencilerinin yatakhanesi

hası bulunduğum Tıbbiyeliler beni buraya İstiklal davamızı başarmak yolundaki mesaiye katılmak üzere gönderdiler. Mandayı kabul edemem . Eğer kabul edecek olanlar varsa bunlar her kim olursa olsun şiddetle red ve takbih ederiz. Farzı muhal, manda fikrini siz kabul ederseniz sizi de reddeder, Mustafa Kemal'i vatan kurtarıcısı değil vatan batırıcısı olarak adlandırır ve tel'in ederiz diye bağırıldı." Bu gencin yürekten kopup gelen bu sözleri karşısında hazirunun bir çoğunun gözleri yaşarmıştı. Mustafa Kemal Paşa da müteheyyiç olmuştu, heyecanlı bir sesle "Arkadaşlar gençliğe bakın Türk Milli bünyesindeki asil kanın ifadesine dikkat edin" dedi sonra da Hikmet Beye dönerek "Evlat müsterih ol, Gençlikle iftihar ediyorum ve gençliğe güveniyorum. Biz ekaliyette kalsak dahi mandayı kabul etmeyeceğiz, Parolamız tektir ve değişmez!" "Ya istiklal ya ölüm!" Tıbbiyeli genç hemen yerinden fırladı. "Var ol Paşam diyerek Mustafa Kemal'in elini öptü." Kongrede Türk münevver gençliğinin olduğu kadar daima ileri ve inkılapçı fikirlere alemdarlık etmiş Tıbbiyenin de mümessili olan ve askerî üniformasıyla kongreye iştirak eden bu biricik gencin de Mustafa Kemal alnından öptü ve "Gençler, vatanın bütün ümit ve istikbali size, genç nesillerin anlayış ve enerjisine bağlanmıştır" dedi.

Hikmet Bey büyük bir özveriyle her türlü tehlikeye rağmen görevini tamamlamış 15 gün sonra okula dönmüştü. Tıbbiyeliler sevinç içindeydiler. Sivas ve Erzurum kongresinde alınan kararlar ulusallaştı, Heyet-i Temsiliye oluşturuldu, Milli Mücadele başladı.

Dr. Hikmet Bey

Mustafa Kemal Paşa yıllar sonra Ankara’da “*Acaba bizim Sivas Kongresindeki biricik ateşli genç Tıbbiyelimiz nerede*” diye sormuştu. Hikmet’i mebus yapmak istiyordu. Bulunamadı ölmüş dendi. (Çok üzülen Atatürk o anda sofradan kalktı ve sofraya dağıldı). Oysaki o senelerde de Dr. Hikmet hayattadır, albay rütbesini almış bir askerî hekimdir, Anadolu’nun bir köşesinde Balıkesir’de bir askerî hastanenin başhekimliğinde bulunmaktadır. Etrafında çalışkan dürüst, vatansever olarak sevilen, sayılan bir doktordur. Dr. Hikmet (Boran) daha sonraki günlerde hiçbir zaman kendini Atatürk’e hatırlatmak istememişti. Hatta rahatsız ederim düşüncesi ile çalıştığı şehirlere Atatürk geldiğinde karşısına çıkmaktan sakınmıştı.

Aradan yıllar geçer Dr. Hikmet Boran bir gün 1943 yılında Halk Partisi tarafından Balıkesir’den mebus milletvekili adayı yapılmak istenir. Ancak Balıkesir’in yabancıdır, Giresunludur diye aleyhinde propaganda yapılır. Oysa kendisi Balıkesir Savaştepe’lidir.

Savaştepe’nin eski adı Giresun’dur. Dr. Hikmet boran onurlu bir şekilde yaşamış 1945 yılında uzun zamandır boğuştuğu veremden ölmüştür.

Silah Takviyesi

Tıbbiyeliler Anadolu’daki hareketi çok yakından izliyorlar ve savaş için ne yapabileceklerini konuşuyorlardı. Anadolu’nun silah ihtiyacı vardı. Bu konuda da bir organizasyona girdiler. Tıbbiyedeki öğrenciler okulu işgal eden İngiliz askerleriyle alışverişe başlamışlardı. Önce kurabiye marmelat daha sonra postal, fanila derken esas hedef seçilmişti. Bir liraya İngiliz mavzeri, beş liraya makineli tüfek alıp bu silahları Anadolu’ya gönderiyorlardı. Tıbbiye öğrencisi Çorumlu İbrahim (Operatör Albay) kurdukları bir teşkilattan para bulup bu silahları satın alıyor Ferhat Paşa’nın yeğeni Küçük Kemal (Anatomi Patoloji uzmanı Prof. Kemalettin Bey) de bunları (Aydın-Pe) teşkilatına teslim ediyordu. Silahlar onların aracılığıyla Anadolu’ya gönderiyordu.

Anadolu’ya silah ve cephaneye kaçırılan “Aydın-Pe”(A.P) teşkilatının tıbbiyedeki 15 öğrencisi Kadıköy Bahariye’den silah kaçırma işini planlamışlardı. Öğrencilerden Nurettin Otmar (Savcı) Bey ve Nail Abdullah Bey bu organizasyona başkanlık ediyorlardı. Toplam 15 kadar Tıbbiyeli bir gece gizlice Bahariye’deki İngilizlerin deposundan silah, el bombası ve teçhizat kaçırap okula getirmişlerdi. Haydarpaşa Tıbbiyesi İngiliz askerleri tarafından çok sıkı kontrol altına alındığı halde, öğrenciler çok iyi bir planla bu önemli görevi yerine getirmişler ve bodrum katında silahları saklamışlardı. Ertesi sabah derslerine girmişlerdi. Durum fark edilip bir ihbar ile Tıbbiyeye yönlendirilmişti. İngiliz askerleri tıbbiyeyi bastılar. Derhal alarma geçen öğrenciler bir bütün olarak hareket etmişler, silahlar gizlenmiş, isimleri verilen öğrenciler sınıf doktoru Bedri Bey’in tarafından kaçırılmıştı. Silahların ve öğrencilerin aranması bir netice vermemiş, İngilizler elleri boş dönmüşlerdi. Ertesi gece Haydarpaşa’daki bir araba dolusu silah ve bomba sessizce Anadolu’ya gitmek üzere yola çıktı.

Silahları kaçıranlardan bir kaçının ismi ihbar edilmişti. İhbar ile öğrenilen ve her yerde aranılan tıp öğrencilerinden iki tanesi Nurettin (Otmar Savcı) Bey ve Nail Abdullah Bey Ayın-Pe teşkilatı tarafından Anadolu'ya kaçırılmıştı. Nurettin Bey Anadolu'ya giderken yanına İngilizler tarafından toplatılan top, tüfek, kama ve mekanizmalarının bulunduğu yerleri belirten bir planı da almış, ilerde kullanmak üzere Ankara'ya götürmüştü.¹⁵

Ancak İngilizlerin öğrencilere karşı davranışları daha da sertleşmiş, İngilizler film gösterme, Pazar günleri ayın yapma gibi sebeplerle 1. ve 2. sınıf dershanelerini işgal ediyorlardı. Bu durum öğrencilerin gece çalışmalarını (müzakere) ancak diğer odalarda sıkışık halde yapmaya zorluyordu.

Tıbbiyeliler yasak olduğu halde her fırsatta bir araya gelmek ve işgal aleyhinde konuşma fırsatı yaratıyorlardı. Bunlardan biri de Aralık 1921 tarihinde ölen Anatomi hocası Mahzar Paşa'nın cenazesi olmuştu. Teşrih muallimi Mahzar Paşa emekli olduğu halde tıbbiyeye gelir öğrencilere anatomi pratiği yaptırır. Mahzar paşa öğrencilere eğitim veren çok sevilen bir hoca idi. Cenazesi için büyük bir tören hazırlandı. Cenaze önce tıbbiyeye geldi, burada yapılan konuşmalardan sonra eller üstünde Karacaahmet Mezarlığı'na götürüldü. Toplu olarak yürüme yasağı olduğundan İngiliz askerleri topluluğu dağıtma girişiminde bulundu. Bu durum son sınıf öğrencilerinden Sudi Beyin askerleri kollarından tutup savurması ile bertaraf edildi ve mezar başında birlik ve beraberlik adına heyecanlı konuşmalar yapıldı. Mahzar Paşa'nın ölümünün 1. yılında da tekrar mezarının başında toplanıldı ve gene özgürlük, beraberlikle ilgili heyecanlı konuşmalar yapıldı.

Tıbbiyelilerin Milli Mücadele'ye Katılması

Tıbbiyelilerin çoğu Kurtuluş savaşına katılmak üzere Anadolu'ya gitmek istiyorlardı. O sıralarda kaçmak için en uygun yol Kızılay aracılığı idi. Tıbbiyeliler bu amaçla Kızılaya gittiklerinde görevli hekimler "Önce okulunuzu bitirin milletin hekime ihtiyacı çok" diye karşılık veriyorlardı. Bu durumda büyük bir gayretle derslerine çalışıyorlar, daha iyi öğrenebilmek için dersanelerde ön sırada oturma mücadelesi de veriliyorlar, sabahın erken saatlerinde dersanelerin önünde kuyruklar oluşturuyorlar, ön sıra kavgası yapıyorlardı.

Şeye rağmen Milli mücadeleye katılma istekleri söndürülemedi. 1920 yılında on kadar öğrenci, büyük tehlikeye girerek Gebze üzerinden kendi imkanlarıyla Milli mücadeleye katıldılar. Milli kuvvetlerin sağlık işlerinde çalışan bu öğrenciler Ekim 1921 de okula iade edilmişlerdi.

Bu durum Türkiye Büyük Millet Meclisi kayıtlarında da teyit edilmektedir. 23 Nisan 1920'de Ankara'da Türkiye Büyük Millet Meclisi açılır. Bir taraftan savaş devam etmektedir. Tıbbiyeliler ve harbiyeliler milli mücadeleye katılmak için gizlice Anadolu'ya kaçmağa başlamışlardı Bu durumu Mustafa Kemal Paşa 9 Mayıs 1920 de TBMM de yaptığı konuşmada şöyle anlatmıştı ; "...sonra malumu aliniz teknil Mekteb-i Tıbbiye talebeleri, Harbiye talebeleri, hocaları ile beraber hepsi buraya firar ediyorlar. Mektebi Tıbbiyeliler bayağı bir müfreze halinde

*Kandıra'ya vasil olmuşlardır. Lakin zannediyorum ki diğer zavallı Harbiyeliler henüz Çamlıca'dan uzaklaşamadıkları sırada takibata düşer olmuşlardır.*¹⁶

Tıbbiyeliler'in bu kaçışını yaşamış olanlar şöyle anlatmaktalar; "1919 yılında askerî tıbbiyeden mülazım-i sani (teğmen) rütbesiyle mezun olan askerî hekimler, stajlarını yapmak üzere Gümüş suyu Askerî Hastanesine gönderilmişlerdi. Staj için kurulan Gülhane Askerî Tatbikat Hastanesi Fransızlar'ın işgalinde Gümüşsuyu'na taşınmıştı. Burada doktorlar 1 yıl sürecek stajlarını tamamlayıp askerî görevlerine tayin edileceklerdi. Askerî tıbbiyeliler stajlarını bitirir bitirmez bir yolunu bulup Mustafa Kemal Paşa'nın ordusuna katılmak istiyorlardı. Bu sırada dahiliye asistanı Dr. Arif İsmet (sonradan Prof. Dr. Arif İsmet Çetingil) ile tanıştılar. Dr. Arif Anadolu'daki Milli Ordu hareketinin temsilcisi idi. Stajları bitmesine yakın genç hekimlere gizlice "Teşkilata girmek isteyip istemediklerini" soruyordu. Böylece hemen bir çekirdek kadro hazırlanıyordu. Anadolu'ya kaçmak başka bir yol bulundu. Bunun için esirlere katılacaklardı. Gizlice Selimiye Kışlası'na giderek esir elbiselerini tedarik ettiler, ellerine sahte belgeler verildi. Kendilerini esirlerle beraber Mudanya'ya götürecek vapura binmeleri gerekiyordu. Bir önceki gece Haydarpaşa Tıbbiyesine geldiler ve öğrencilerin yardımıyla binanın zemin katında ve kolayca kaçabilecekleri Bakteriyoloji laboratuvarında gecelediler. Ertesi sabah esir elbiselerini giyerek Selimiye'deki diğer esirlere katıldılar ve iskelede kendilerini alacak vapuru beklediler. 19 Haziran 1919 da Harem iskelesine yanaşan Hale Vapuruna (Çatananın biraz büyüğü) esir kılığındaki tıbbiyeliler bindiler ve Mudanya'ya hareket edildi. Mudanya'da bir şekilde esirlerden ayrılan tıbbiyeliler oradan trenle Bursa'ya oradan trenle Ankara'ya geçtiler.¹⁷ Mustafa Kemal'in bahsettiği bu yeni mezun genç doktorlar; Dr. Sırrı Hasan Alıçlı, Dr. Naim Gürcan, (sonradan general ve GATA komutanı olmuş) Dr. Rüştü Veli (Buldan Bakteriyoloji stajyeri) Dr. Hayri Dilaver, Zileli Abdullah Mahzar (Atay), Düzceli Rusuhi, Nureddin Osman, Münir (Atakan) ve Denizlili Salih (Sonat) Bey de Milli Mücadeleye bu şekilde katılanlardandı. 18 Temmuz 1920 de Ankara'ya gelen Tıbbiyelileri Dr. Adnan Adıvar karşıladı ve Atatürk'ün huzuruna çıkardı. Atatürk onların Cebeci hastanesine subay vekili, sıhhiye çavuşu rütbeleriyle çalışmalarını istemişti. Bu öğrenciler burada aşı yapımında çalışmış, bir yıl çalıştıktan sonra İstanbul'a dönmüşlerdi.¹⁸

Sivas Kongresi'ne delege olarak katılan tıbbiyeli Hikmet ve yakın arkadaşı Yusuf Balkan da Milli Mücadele için Anadolu'ya geçenlerdendir. Bu iki arkadaş farklı bir yoldan Ankara'ya gitmişlerdi. Hikmet ve arkadaşı Yusuf Anadolu hisarından Polonez köye gitmiş, oradan Ömerli'ye geçmişlerdi. Orada Kuva-yı Milliye karargahını bulmuşlar, burada Alemdar ve Osmancık Milis taburları kumandanıyla temas ederek Ankara'ya sevklerini istemişlerdi. Gebze hükümet tabibi Fahri Can Bey kendilerine yardımda bulunmuş, Ankara'dan emir gelince diğer subaylar ve tabur kumandanı Yavuz Osman Beyle birlikte Şile-Ağva-Adapazarı üzerinden tehlikeli ve güç bir yolculuktan sonra Eskişehir'e ulaşabilmişlerdi. Oradan trenle Ankara'ya geçmişlerdi.¹⁹

Anadolu'ya geçen diğer öğrencilerden Rusuhi (Düzceli) ve Zileli Abdullah Mahzar (Atalay) da Ankara'ya ulaşmış yanlarında sıhhiye depolarından kaçırdıkları

malzemeyi de getirmişlerdi. Nurettin (Otmar Savcı) Bey ve Nail Abdullah Bey Aydın-Pe teşkilatı tarafından Anadolu'ya kaçırılmıştı.. Yalova'ya gelen Nurettin Bey buradan yürüyerek Bursa'ya geçti. Ve Yenişehir'de Sarı Efe Edip Bey'in kuvvetlerine katıldı. Bir süre bu seyyar kuvvetlere hekimlik yapan Tıbbiyeli Nurettin daha sonra Eskişehir'e gelmiş ve burada karşılaştığı Dr. Adnan Adıvar'ın yardımıyla trenle Ankara'ya varmış, Cebeci hastanesinde zabıt vekili sıhhiye çavuşu olarak görevlendirilmiştir.²⁰

Tıbbiyelilerden Milli mücadele için Ankara'ya giden son altı kabileyle 127 doktor katılmış, bu kabilelerle İnebolu'ya 3059, Samsuna 1400 balaya sağlık malzemesi, hastane eşyası ve hasta çamaşırı getirilmişti.²¹

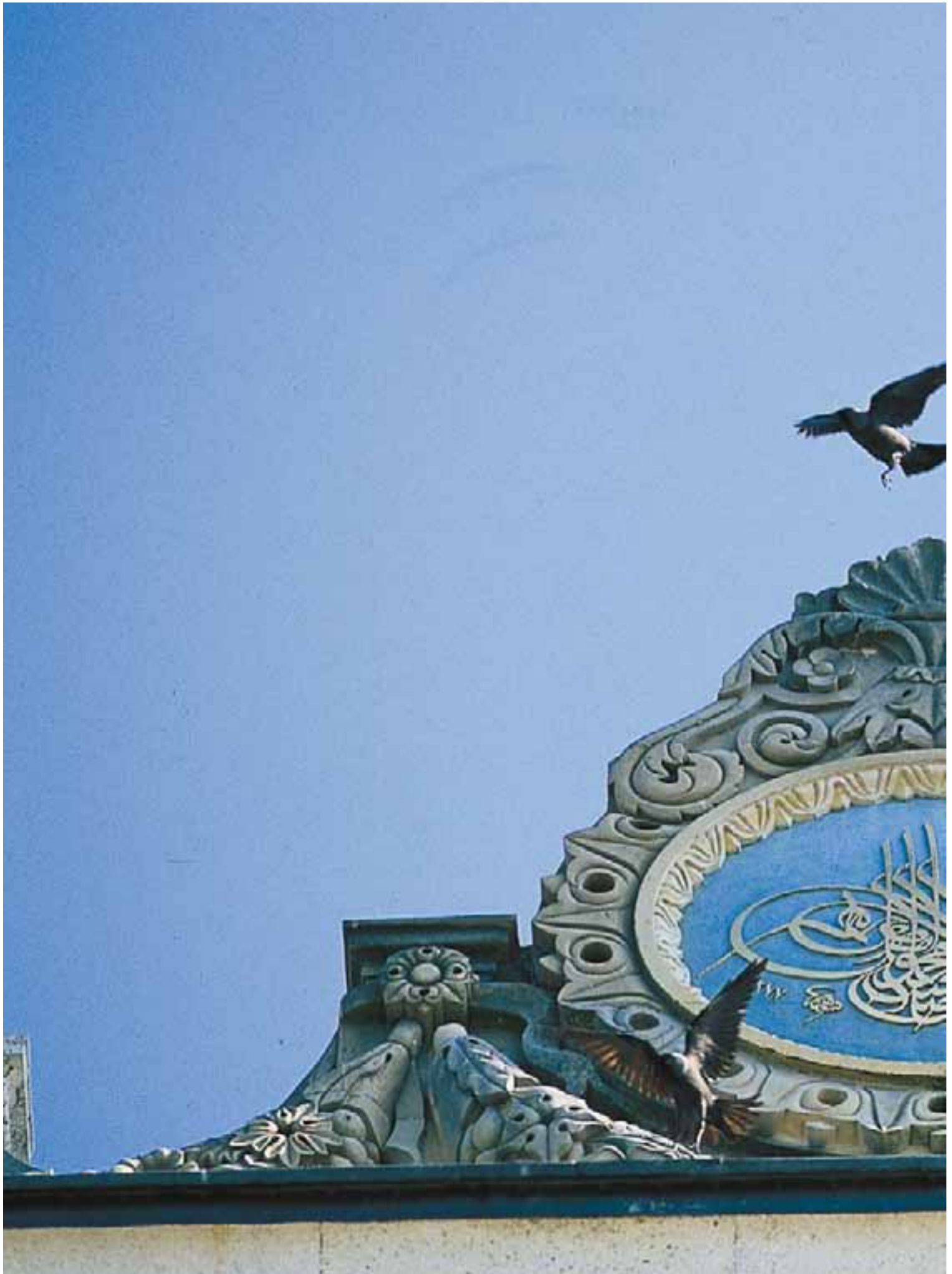
Zaferden Sonra Tıbbiye ve Refet Paşa'nın İstanbul'a Gelişi

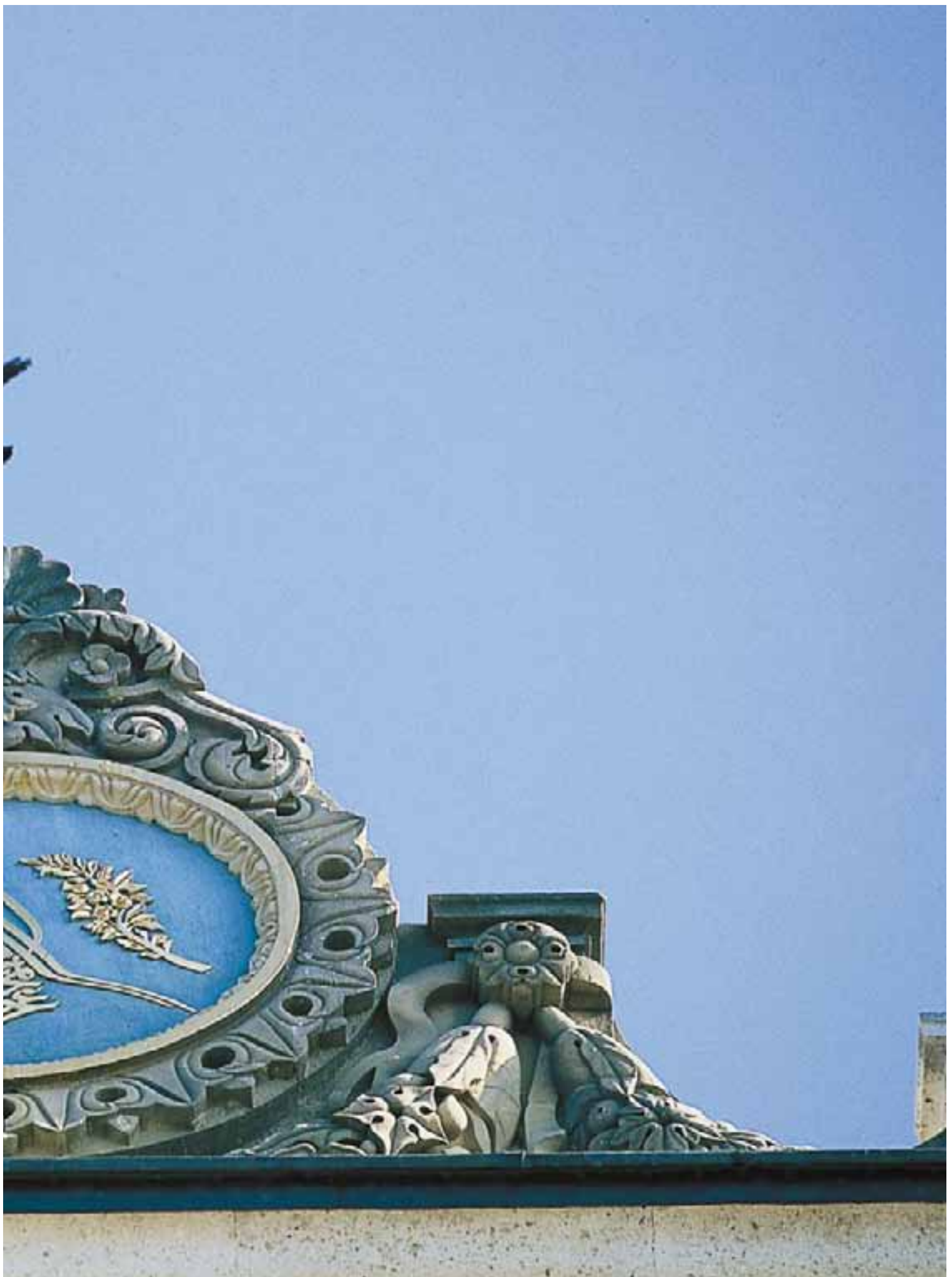
Ankara'dan iyi haberler geliyor, tıbbiyeliler başarıları sevinçle izliyorlardı. 30 Ağustos 1922 büyük zafer yurttan ve İstanbul'da heyecan yarattı. Nihayet düşman yenilgiye uğramıştı. Bu büyük bir sevinç yarattı, tıbbiyeliler iki gün iki gece süren şenlikler, fener alayları düzenlediler.

Milli Hükümet'in temsilcisi Refet Paşa Trakya bölümünü devir almakla görevlendirilmiş ve İstanbul'a geleceği duyulmuştu. Tıbbiyeliler için bu olay özgürlüğün başlangıcı idi. Bu önemli olayı hep beraber yaşamalıydılar. Refet Paşa komutasında Türk birlikleri 19 Ekim 1922 de İstanbul'a girecekti. Tıbbiyeliler 18 Ekim gecesi sevinçten uyuyamamışlardı. Tıbbiye yatakhanelerinin penceresinden görülen Saray burnu açıklarında demirlemiş " istila donanması" artık tıbbiyelilerin kalbinde üzüntüye neden olmayacaktı.

Tıbbiye koridorlarında artık İngiliz ıslıkları yok olacaktı... Tıbbiye'de dört senelik işgalden kurtuluşun bayram havası esiyordu.

Bütün mektep Refet Paşa'yı Haydarpaşa Garı'nda karşılamak ve omuzlayarak fakülteye getirmek istiyordu. O günkü anılarını Dr. Seyfi Nutku şöyle anlatıyor: *Yatakhane herkes mütareke işgal dönemi hatıralarını anlatıyordu. Fenerbahçe stadyumunda maç seyrederken küfür ve tekmelerle kovuldukları günle, işgal altındaki mektep sınıflarında sarhoş düşman askerlerinin naralarını unutulmuyordu. Ortalık ağarırken yatakhaneler boşaltılmış, herkes ayakta idi. Kalk borusu çalmadan uyanan Tıbbiyelilerin bu sessiz hazırlanışı nöbetçi subayı da ateşlendirmişti. Bir taraftan pantolonlar ütüleniyor, kadifeler, kokartlar yenileniyordu. Askerî harici elbiseler giyilmiş, yüzler tırışlı, gözler daha parlak ve heyecanlı, sesler daha hakimdi. Kahvaltıdan sonra guruplar halinde toplanmışlardı. O gün Botanik sınavı vardı. Botanik dersinin hocası Esat Şerafettin Hoca kapıda görünmüştü. Etrafını sardılar Hoca; "Nasılısınız diye Tıbbiyelileri selamladıktan sonra imtihandan ve her şeyden evvel konuşacağımız bir şey var dedi. "Çocuklar bugün hayatımızın en sevinçli günüdür, Refet Paşa Anadolu cengâverlerinin temsilcisi, kıymetli paşamız geliyor, onu karşılayacağız, kucaklayacağız, öpeceğiz, bağrımıza basacağız. Derken sesi gittikçe yükseliyor, sevinç ve heyecandan gözleri yaşarıyordu. Koşunuz bahçede ne kadar çiçek varsa koparınız, her türlüşünü hepsini*

koparınız getiriniz. Oysaki o güne kadar bir çiçeğe değil bir goncaya bile el sürmek en büyük ceza nedeniydi. “Bir büyük çerçeve yapalım üzerine bir bez girelim, çiçeklerle süsleyeceğimiz sevinç ve minnet sözlerimizi bunun üzerine yazalım. Bu sözler Tıbbiyelilerin imtihan heyecanını unutturmuş, bütün bahçedekilere ve haberin tüm fakülteye yayılmasıyla herkesi heyecanlandırmıştı. Ön bahçeden ve Nebatat bahçesinden çiçekler toplandı. İki metre uzunluğunda ve bir metre genişliğinde bir büyük çerçeve yapıldı ve ortasına Amerikan bezi gerildi. Bezin ortasına; “Yaşa Millet Yaşatanlarla Beraber!” sözleri yazıldı Bu güzel levha çiçeklerle donatılıp bahçe kapısındaki takın üzerine asıldı. Askerî Tıbbiyeliler Sivil Tıbbiyelilerle beraber Fakülte dışında tabur haline geldiler. “Yaşasın Mustafa Kemal Yaşasın Kuvayı Milliye! Yaşasın Mehmetçikler!” diye bağırarak Haydarpaşa Garına gittiler. Garın içi ve dışı binlerce insan tarafından dolmuştu. Perona ve istasyon “Hoş geldiniz kurtarıcılar ve Yaşasın ordumuz gibi afişler asılmıştı.

Refet Paşa topluluğa bir konuşma yaptı ve “Arkadaşlar, sevgili evlatlarım, sizleri sevgi ve saygı ile selamlarken Anadolu’umuzdan ve ordumuzdan kucak kucak selamlar getirdiğimi hatırlatmak isterim” diyerek konuşmasını bitirdi. Sözleri bitince Tıbbiyeliler Refet Paşa’yı omuzlarına aldılar ve omuzlarında taşıyarak İstasyondan Tıbbiye’ye kadar yürüdüler. Fakülte önünde bütün profesörler, talebeler, halk ve fakülte hastanesindeki hastalar karşıladı. Refet Paşa burada yarım saat süren bir konuşma yaptı. Arkasından coşku ve sevgi seli bırakarak fakülte-den ayrıldı.

Refet paşa 23 Ekim de konferans vermek için Haydarpaşa’daki binaya tekrar geldi. Paşanın arabasını tıbbiyeliler korumuş, öğrenciler tarafından rıhtımdaki evlerin bazılarını boşaltılmıştı. Tıbbiyedeki konferans salonu hınca hınç doluydu. Hocalar, önemli devlet adamları, Şehzade Ziyarettin Efendi’nin de hazır bulunduğu salonda Refet Paşa konferans salonunda yaptığı konuşmada “Tıbbiyelilerin Milli Mücadele’deki hizmetleri”ni anlatan bir konuşma yapmış, tıbbiyelilere şöyle seslenmişti: “Böyle bir mektebe malik olmak yalnız bu milletin tekeli altındadır. Nasıl ki yeryüzünün en yüce milleti Türk ise yeryüzünün en cesur gençleri de sizlersiniz Tıbbiyeliler. Gıpta ile söylüyorum. Ben sizin huzuru cesaretinizde eğilmek istiyorum. Tıbbiyeliler uzun senelerden beri pek çok şeyler için öldü. Bu milletin tek mil halkı canı sürüklenirken tek mil isyan sedaları bu ocaktan yükselmişti”²².

Nihayet

1 Kasım 1922 Ankara Hükümeti hilafetle saltanatı ayırdı, saltanat kaldırıldı. 17 Kasım 1922 Vahdettin İstanbul’dan ayrıldı. 22 Kasım 1922 İstanbul komutanı Selahattin Adil paşa şehre girdi. 2 Ekim 1922 de son birlikler İstanbul’dan ayrıldı, İtilaf devletleri işgal ettikleri toprakları terk ettiler, İstanbul’u boşalttılar. Tıbbiyeliler yaşadıkları olayları unutmuyarak büyük bir gayretle derslerine ağırlık verdiler. 6 Ekim 1923 Türk Birlikleri İstanbul’u resmen teslim aldı. 29 Ekim 1923 Cumhuriyeti ilan edildi. Tıbbiye öğrencileri bu sancılı dönemde ölen arkadaşlarının hatıralarını kalplerine gömdüler ve Türkiye Cumhuriyeti’nin sağlık mücadelesinde yerlerini aldılar.

Haydarpaşa Tıbbiyesi, bu görkemli bina; Sultan II. Abdülhamid'in en parlak dönemlerine, Osmanlıyı her taraftan kuşatan savaflara, bu güzel şehrin işgaline, Mustafa Kemal ışığıyla başlayan Milli Mücadele'ye, Türk halkının ve tıbbiyelilerin tam bir inançla yaptığı savunmaları neticesinde elde ettiği Büyük Zafer'e şahit olmuştur.

DİPNOTLAR

- ¹ Kemal Özbay, *Türk Asker Tarihi ve Asker Hastahaneleri*, İstanbul 1976, II, 99-105.
 - ² Süheyl Ünver, *Birinci Cihan Harbinde Tıp Fakültesi Modern Tedavi Mecmuası*, İstanbul 1952, s. 3-4; a.mlf., *Mütareke Senelerinde Tıp Fakültesi Modern Tedavi Mecmuası*, I (Nisan-Mayıs 1952).
 - ³ Metin Özata, *Atatürk ve Tıbbiyeliler*, Mayıs 2007, s. 191.
 - ⁴ Kemal Özbay, *Türk Asker Tarihi ve Asker Hastahaneleri*, İstanbul 1976, II, 130.
 - ⁵ Metin Özata, *Atatürk ve Tıbbiyeliler*, Mayıs 2007, s. 155; Feridun Kandemir, *Şeref Kurbanları, Resimli Tarih Mecmuası*, s. 3839-3843.
 - ⁶ Kemal Özbay, *Türk Asker Tarihi ve Asker Hastahaneleri*, İstanbul 1976, II, s. 131.
 - ⁷ a.g.e., s. 130-131.
 - ⁸ a.g.e., s. 132.
 - ⁹ a.g.e., s. 139-140.
 - ¹⁰ Metin Özata, *Atatürk ve Tıbbiyeliler*, Mayıs 2007, s. 175-176; Hıfzı Topuz, *Çamlıca'nın Üç Gülü*, İstanbul 2002, s. 53-63.
 - ¹¹ Metin Özata, *Atatürk ve Tıbbiyeliler*, s. 176.
 - ¹² a.g.e., s. 223-224; Kemal Özbay, *Türk Asker Tarihi ve Asker Hastahaneleri*, s. 135.
 - ¹³ Metin Özata, *Atatürk ve Tıbbiyeliler*, s. 225.
 - ¹⁴ a.g.e., s. 223; Ali Metin, *Atatürk'ün Şimdiye Kadar Yayınlanmamış Anıları*, s. 31.
 - ¹⁵ Metin Özata, *Atatürk ve Tıbbiyeliler*, s. 289-290.
 - ¹⁶ TBMM Gizli Celse Zabıtları, İstanbul 1999, I, 24; Metin Özata, *Atatürk ve Tıbbiyeliler*, s. 289, 293.
 - ¹⁷ "Anadolu Yolunda İki Tıbbiyeli", *Yakın Tarihimiz Dergisi*, XII, 405-406.
 - ¹⁸ Zeki Sarıhan, *Kurtuluş Savaş Gençliği*, İstanbul 2004.
 - ¹⁹ Metin Özata, *Atatürk ve Tıbbiyeliler*, s. 289.
 - ²⁰ a.g.e., s. 293.
 - ²¹ a.g.e., s. 297.
 - ²² Dr. Seyfi Nutku. Gençlik Anadolu'nun Temsilcisi Refet Paşayı İstanbul'da Nasıl Karşıladi, *Yakın Tarihimiz Dergisi* 25 ekim 1962 cilt3 sayı35 sayfa 261-263, Ali Fuat Cebesoy, Siyasi Hatıralar, Temel yayınları 2002.
- Prof. Dr. Metin Özata. *Atatürk ve Tıbbiyeliler*, Umay Yayınları, Mayıs 2007, Sayfa 338

Prof. Dr. Mehmet İpşirli

Sayın Belediye Başkanımız,

Değerli hocalarımız,

Kıymetli misafirler,

Gerçekten bu 3 gün içerisinde birbirinden güzel ilim ziyafetine şahit olduk. Pek çok şey öğrendik. Öğrencilik yıllarımdayken özellikle İngiliz Devlet Arşivi'nin büyük salonunda eski arşive dayalı, tarihî kaynaklara dayalı yayınlar görür idik. Çeşitli İngiliz şehirlerinin tarihlerinin en ince detayına kadar incelendiğini müşahede edince insanda kompleks oluşuyordu. "Bizim de zengin kaynaklarımız var ama, böyle yayınlara, şehirlerimizin böyle detaylı bilgilerine sahip değiliz. İnşallah olur." diye temennide bulunur idik. Görüyoruz ki üniversite sayılarımızın artmasıyla araştırmacılarımızın çoğalmasıyla bu oluyor.

Üsküdar da burada âdeta bir lokomotif görevi gördü. Takdire şâyan çalışmalar yaptılar. Bunu çok güzel şekilde yayımladılar. Sempozyum kadar, örnek sayılacak şekilde tebliğleri kitaplaştırdılar. Bu çalışmalar şimdi örnek alınıyor. Ben, Belediye Başkanımız başta olmak üzere tüm ilgilileri tebrik ediyorum.

Yalnız, bir hususu belirtmek istiyorum ki, bu daha çok bizi ilgilendiriyor, tebliğlerde her zaman aynı standardı yakalamak mümkün olmuyor Bu üzüntü kaynağıdır. Gerçi bilim kurulu özetleri titiz bir elemeden geçiriyor, çok sayıda müracaat özete bakılarak programa alınmadı, tebliğlerin yayınına da, metinleri okunduktan sonra karar verilecek. Ancak, bu münasebetle bazı hususları da hatırlatmak istiyorum.

Özellikle genç meslektaşlarımızın biraz daha "oldum" demeyip de "olacağım" demeleri gerekir. Uğur Derman hocam çok iyi bilir, Mahmut Kemal İnal *Son Hattatlar* kitabında genç bir talik talebesi olan Ali Alpaslan hocayı önüne alır. Ona bir numune yazdırır. Kendisinde bir istidat görür. Bunu orada anlatıyor, pek çok menkıbenin yanında. Der ki: "eğer oldum demez de olmaya çalışırım dersin ilerde iyi bir üstat olursun". Belki diğer hocalarım da söyleyecekler. Eskiden çok çekiniliyor idi böyle kongreler olduğunda. Hocalarımız varken

böyle bir şeye cesaret etmek kolay değildi. Çıktığımız zaman da ağır eleştirilere uğradık. Ben hiç unutmuyorum. 1977 senesinde İkinci İktisat Tarihi Kongresi'nde bir arkadaşımız, sonra önemli görevlerde bulundu, dekanlık yaptı, güzel de bir belge sundu, Topkapı Sarayı'nda bir kadılık listesini alarak, onun üzerine bir tebliğ verdi. Kalabalık bir salondur. Kültür Bakanı, “eğer her eline belge geçen bir tebliğ verecekse bizim işimiz zor” demişti. Biraz daha o mânâda cesaret artıyor. Cesaretin artmasına mukabil derece düşüyor. Buna dikkat etmek lazım. Eleştiren de yok tabii. Kim olursa olsun eksik bir tebliğ olduğunda veya sağdan soldan kesme kırpma tebliğler olduğunda eleştiriler olsa iyi olur. Bundan 10 sene önceydi Tarabya Otel'de Uluslar arası Eğitim Tarihi kongresi vardı. Yine orada bir arkadaşımız çok uzak yerden gelmiş, Türk, dışarıda öğretim üyeliği yapıyor. Bir tebliğ verdi. Bir şeyler söyledi. Allah şifasını versin rahatsız şimdi, Ercüment Kural Hoca, “senin bu anlattıklarının aynısı İsmail Hakkı Uzunçarşılı'nın eserinde var” dedi. “Sen neden uzak diyarlardan geldin” dedi. Bunlara dikkat etmemiz lazım.

Üsküdar sempozyumlarında diğer faaliyetlere de örnek olacak iyi bir denetim mekanizması geliştirildiğinden her tebliğin yayınlanması mümkün olmuyor. Ancak, tebliğcilerin de kendilerine ve muhataplarına saygı açısından bu konulara dikkat etmeleri lazım. Az da olsa bunların olmaması gerekir. Genellikle çok iyi tebliğler dinledik. Çok başarılı bir organizasyonla karşı karşıyayız. Her şey, ev sahipleri tarafından iyi düşünülmüş, planlanmış. Başarılı bir icra ile karşılaştık. Bunu da ifade etmemiz lâzım. Benim söylediklerim daha çok, kendimizle, ilim adamlarıyla ilgiliydi. Bunu da kendimizin düzeltmesi lazım.

Bir hususu da, söylemem gerekir. Yarışmalar düzenleniyor. Gençlerin bilime katkıları, Üsküdar'a katkılarını sağlamak amacıyla. Çok güzel çalışmalar geldi. Bilim kurulu karar vermekte, tercihte bulunmakta bir hayli zorlandı. Perşembe akşamı, sempozyumun açılış programında, dereceye giren arkadaşlarımız ve çalışmaları açıklandı. Bütün bunlar, başka yerlerde hakikaten pek göremediğimiz, sempozyumu besleyen onu daha da örnek hale getiren davranışlardır. Üsküdar'a çok güzel hizmetlerde bulunan, kültüre, medeniyete büyük önem veren, örnek çalışmalar yapan Belediye Başkanımız Sayın Mehmet Çakır; bu organizasyona emeği geçen arkadaşlarımızı, meslektaşlarımızı tebrik ediyorum. Hepinize çok teşekkür ediyorum.

Mehmet Genç

Değerli Belediye Başkanım,
Kıymetli dinleyenler,

Mehmet Bey'in bıraktığı yerden devam etsem daha doğru olur. İki gündür burada 100 civarında tebliğ ile mücadele halindeyim. Tebliğ, Türkçe'de tebliğ... Fransızlar bildiğim kadarıyla rapor diyorlar. Tebliğ sözlüdür, sözdür. Ben dinlediğim tebliğlerin çoğundan etkilendim, çok şey öğrendim, onu itiraf edeyim. Tebliğlerin belki hepsi çok iyi, belki bir kısmı az iyi idi, bilmiyorum. Belki hiç iyi olmayanı da vardı ama ben görmedim. Şunu ifade etmek istiyorum: Tebliğ okunan bir şey olmamalı. Başka benzeri seminerlerde -genellikle dışarıda da oluyor. 15-20 dakikada söylenen şeyi çok kere insanlar ciddiye alıyorlar ve 10-20 sayfa yazıyorlar. O yazılanların hepsi değerlidir tabii. Onların hepsini bildirmek istiyorlar. Bildirmek isteyince de müthiş hızlı okuma oluyor ve kimse bir şey anlamıyor. Neticede tebliğ duası gibi bir şey ortaya çıkıyor.

Belki bir şeyler yazmayı daha erken yaşlarda öğrenmek lazım. Tebliğ bir konuda tezdür. İyi kötü bir tezdür. O tezin bir fikri vardır, belgeleri vardır, argümanı vardır; gelişmesi ve sonuçlanması vardır. Onu hazırlayan insan bir dakikada da on dakikada da özünü verebilir. Özünü verdiği zaman en iyi işi yapmış olur. Herkes bunu anlar ve tepkisini gösterir. Burada 2 gündür dinlediğim sempozyumu, dinlediğim diğer sempozyumlardan genel olarak daha başarılı gördüm. Onun için müsaade ederseniz tebrik etmek isterim.

Bir de bu sempozyumda, enteresan bir şey gördüm. Tebliğ verenlerin heyecanı kadar dinleyenlerin de heyecanlı hâli görülmeye değerdi. Bu, Üsküdarlılığın erdemi belki.

Benim takip ettiğim oturumlarda birbirini incitmeden önemli kritikler, katkılar oldu. Bundan etkilendiğimi ifade etmek isterim. Üsküdar kendisini bilmek, tanımak istiyor. Geçmişini, halini, geleceğini anlamak istiyor. Sunulan tebliğlerde istek kendini gösterdi. Bilgi biraz yemek gibidir. Bildikçe iştahı açılır insanın, derinleşir, daha derin bilgilere doğru yol alır. Üsküdar sempozyumları

yıllardır devam ediyor. İlk defa katılıyorum ben. İnşallah daha da devam eder. Ama bu tip bilgi faaliyetlerinin sürekliliğini sağlayacak bazı kurumsal düzenlemeler de düşünülebilir. Çok fazla konuşmak kötü bir şey olsa gerek. Çok iyi tebliğler dinledim. En önemlisi konuşanlarla dinleyenler arasındaki aktif iletişimden çok etkilendim. Saygılar sunuyorum.

Prof. Dr. Ayten Altıntaş

Ben de sempozyumu genel hali ile anlatmak istiyorum. Ben, 3 senedir bu sempozyuma katılıyorum. Bu sene de baştan sona kadar çok dikkatle takip ettim. Önce bir minnet duygusunu ifade etmek istiyorum. Son senelerde, birçok yerde yapılan kongrelerden çok çok daha düzgün, anlamı, amacı, saatleri, her şeyi çok intizamlı bir sempozyum gerçekleştirildi. Bunun için öncelikle teşekkür ediyorum. Başından sonuna kadar fark ettiğim bir şey var: Her şeyi gerçekten güzel, muntazam.

Bu binaya girdikten, burada saatleri geçirdikten sonra şöyle bir hisse kapıldım. Burası bir Üsküdar Üniversitesi. Biz burada her sene yapılan bir kongredeyiz. Bu binanın önüne Üsküdar Üniversitesi diye bir levha konulsa yeridir. Çok mutluyum, çok memnunum. Özellikle kendi branşında, son senelerde yapılan kongrelerin gittikçe düşen kalitesinden sonra büyük ferahlık hissettim.

3 senedir elimize büyük çantalar ve poşetler içerisinde kitaplar veriliyor. Ne güzel! Herkesin bu kitapları almasını uzaktan dikkatlice seyrediyorum, bir çocuğu kucaklar gibi kucaklıyor akademisyenler, araştırmacılar. Bizim için bundan daha güzel bir şey olabilir mi? Geçen senenin bütün tebliğleri kitap halinde, CD halinde takdim edildi. Büyük bir sevinç ile bu kitapları kucaklıyoruz. Bu sene bir şey daha var. Bir araştırmacı için çok önemli bir şey yapıldı, bize bir hard disk hediye edildi. Bir araştırmacı için, ilme ömrünü verenler için bundan daha önemli bir hediye olamaz. Seneler verdiğimiz çalışmalarımızı götürüp banka kasasına koyamayız. Ancak hard disk ile muhafaza edebiliriz.

Bu sempozyumun ünü o kadar yayıldı ki herkes tebliğ vermek istiyor. Ve benim duyduğum kadarıyla, yetkililer buraya yapılan müracaatların önemli bir kısmını geri çevirmek zorunda kalmışlar. Bu, çok büyük çapta bir şey. Artık altıncısında sınırlarımızı daraltmanın gerektiğini fark ediyorum. Üsküdar bu kadar büyük çapta anlatılabilir. Tarihi ile kültürü ile gittikçe büyüdüğüne göre artık daha özel konuların işlenmesi, Üsküdar'ın içinde ayrı bir çerçevenin daha çizilmesinin zamanı geldiğine inanıyorum. Altı tane sempozyumdan sonra derinleşmenin daha önemli olduğunu zannediyorum.

Burada, çok akademik, entelektüel bir işin yapıldığına inanıyorum. Bunu organize edenlere sadece teşekkür edebilirim. Mutlaka birtakım eksiklikler vardır, ama genel havası yerinde ve kalitesi yüksek etkinlik gerçekleştirildi.
Teşekkür ediyorum...

Dr. Hidayet Nuhoglu

Benden önce konuşan oturum başkanımızın, Mehmet Bey ve Ayten Hanım'ın sözlerine aynen iştirak ediyorum. İştirak etmemek mümkün değil. Bu tür organizasyonlar yapmış ve içinde bulunmuş biri olarak söyleyeyim çok başarılı bir organizasyon. Bu kadar bilim adamı bu kadar tebliğ, bunları muntazam bir şekilde ortaya koyabilmek az şey değil. Ama mekân konusunda çektiğimiz sıkıntılar var. Ona da işaret etmek isterim. Ayakta kalanlar oldu. Giremeyenler oldu. Saat konusunda sıkıntılar oldu. Mehmet Bey'in ifade ettiği gibi bundan sonra iştirakçilere bunun bir tebliğ olduğu hatırlatılsın. Söylenecek şeylerin mutlaka süresi içinde bitirilmesi gerektiği ifade edilsin. Bu temin edilebilirse dinleyiciler açısından da istifade daha çok olacaktır.

Asıl mühim olanı burada bir müessesenin meydana gelmesidir. Ayten Hanım'ın dediği gibi üniversite deyin, ne dersiniz deyin; Üsküdar sempozyumları bir müessese haline geldi. Bu müessese bir ilmî müessesedir. Üsküdar'da İSAM'dan sonra meydana gelmiş ikinci müessesedir. Bu müessesenin devamını sağlayacak tedbirlerin alınması lazımdır. O yüzden reddedilecek tebliğler reddedilsin, o ayrı mesele. Zaman konusunda hassas davranılsın. Müessesenin selameti bakımından gücenen gücensin ona da darılmayalım. Çok takdir edilecek bir husus da bu tebliğlerin zamanında yayımlanmış olması.

Söyleyeceğim birkaç şey var. Birincisi yayımlanan tebliğlerden herkesin istifade etmesi lazım. İkinci nokta, bazı tebliğler 3 tanesi 10 tanesi bir araya geldiğinde konu itibarıyla müstakil kitap olabilecek halde. Bunların planlanmasında fayda var. Biz Üsküdar Belediyesi'nden yayınevi gibi hizmet görmesini bekleyemeyiz, ama bunları yayınlayacak yayınevleri bulunabilir. Müşterek yayın olabilir. Mesela en basitinden söyleyeyim. Bu güne kadar bu altı sempozyumda Üsküdarlı olarak bahsedilen şahıslar herhalde onlarca kişiyi buldu. Bunların hepsi toplandığı zaman güzel kitaplar olur. Bir çok şey için bu durum geçerli. Belediyeye yardımcı olacak pek çok yayıncının bulunduğu kanaatindeyim. Bunun hem belediye tarafından, hem bilim kurulu tarafından dikkate alınacağını umarım. Başka bir şeye daha dikkat etmek istiyorum. Bilim kuruluna gelen tebliğler

yanında bazı konular bizzat bu ilim heyeti tarafından yetkili isimlere sipariş edilebilir. Meselâ fetihten önceki Üsküdar nasıldı? Bugüne kadar pek açık şekilde ortaya konmadı. Bir kaç tane var ama kâfi mi? Mezarlıklar konusu da öyle. Geçen hafta bir dipnotta gördüğüm bilgi dikkatimi çekti. Darülfünun Antropoloji Şubesi kurulduğu zaman Üsküdar'da Karacaahmet Mezarlığı'ndan bir miktar kafatası götürülüyor. Bunlar inceleniyor. Netice birkaç sayıda neşrediliyor. Üsküdar için çok detayda kalan bir şey olabilir ama Üsküdar tarihinin bir parçasıdır bu.

Meselâ, 1840'larda olacak, memlekette ilk uzun menzilli balon uçuşu Haydarpaşa civarında bir yerden başlatılıyor. İznik'e kadar galiba devam ediyor. Onu da bir dipnot olarak hatırlatıyorum. Bunlar Üsküdar coğrafyasını ilgilendiren konular. Bu coğrafya yani Üsküdar coğrafyası dediğimiz zaman bu günkü belediye sınırları anlaşılmasın.

Ben şark meselesi diye siyasi bir meselenin üstünde çok fazla duran, olanı biteni öğrenmek isteyen biriyim. Bazı tarihçiler şark meselesini XIII-XIV. yüzyıla kadar götürüyorlar. Ceneviz-Venedik rekabeti onların Bizans üstündeki tesirleri, Sultan Beyazıt'ın Bizans üstündeki tesiri... Bunları hep birbirine bağlayan, şark siyasetinin temelini ortaya koyan yayınlar var batıda. Fetihden önceki İstanbul neydi? Üsküdar'la alâkası ne idi? Ceneviz-Venedik rekabetinin Üsküdar ile ilgisi ne idi? Herhalde araştırılmasında fayda umulan konulardır bunlar.

Ben, özellikle belediye başkanımız Mehmet Çakır'a çok teşekkür ediyorum. Çok güzel bir çalışma yaptı, çok güzel hizmetlerde bulundu. Ayrıca bilim kuruluna, belediye çalışanlarına, emek verenlere bu güzel ev sahipliklerinden dolayı teşekkür ediyorum.

Prof. Dr. Korkut Tuna

Belediyemizin, bize destek veren değerli başkanı,

Değerli öğretim üyeleri ve bizi başından beri izleyen değerli dinleyiciler...

Ben birkaç konuya değinmek istiyorum. Bunların bir tanesi giderek artan mükemmeliyet duygusuyla sempozyum programının geniş ve kuşatıcı biçimde gerçekleşmiş olmasıdır. Çünkü konu, belli bir ayrıntıyı, söylenmemiş sözleri, yeni bakış açılarını gerektirmektedir. Bizim hayatımız genellikle toptancı, çabuk, kestirmeden sonuca varmak isteyen bir yaklaşımla mağdurdu. Ama Üsküdar Sempozyumu dolayısıyla verilen tebliğlerde izlediğim kadarıyla çok ayrıntılı ama ayrıntıda kaybolmayan, yeni bilgiler ile bizi bütüne götürmek isteyen bir çok tebliğ ile karşılaştık. Hakikaten çok önemli. Açılış konuşmasında da bana lutfedilen bir çerçeve içerisinde bahsetmiştim. Üsküdar konusu etrafında gerçekleşen çalışmalar ve onların verdiği ilhamla bundan sonra yapılacak çalışmalar âdeta bu konunun ilmî bir disiplin halinde olduğunu göstermektedir. Çünkü âdeta kendine özgü bir konusu, kendine özgü bir yöntemi belki de bu çerçevede de sosyal tarih anlayışı içerisinde belli işlerin nasıl çözülmesi gerektiğini, nasıl araştırılması gerektiğini bu ayrıntılı tebliğler bize göstermiştir. İsimlerine baktığımız zaman ne alâkası var diyeceğimiz bir çok tebliğ kendi içinde, Üsküdar'dan yola çıkılarak inşa edilecek sosyal tarihimizin, hem belli başlı konularını hem de izlenecek yolları göstermiş bulunmaktadır.

Bu vesile ile sözü geçen isimler konusunu Mehmet Çakır Bey ile de görüşmüştük. Mesela XIX. ile XX. yüzyılların başında Yavuz gibi bir sürü tanınmış isimlerin çizilmiş resimleri ile yayınları yapılmıştır. Üsküdar Sempozyumu dolayısı ile adı zikredilen şahısların künyesi çıkartılarak bir ansiklopedik eser oluşturulabilir. Üsküdar'dan başlayarak ama Türk bilim tarihine, sosyal yaşantısına hizmet etmiş insanların çetelesini tutmaya sadece kaynaklarda gördüğümüz şekliyle zikretmeyip bunları değerlendirmeye başlamamız gerekmektedir. Anlatılan konular çok önemliydi, çok titiz çalışmalar gerekiyordu. Hemen kolay birkaç lafla çevrilmeyecek konulardı. Öyle

de hazırlanılmıştı. Fakat bu tebliğlere biraz farklı da yansıdı. Yani, tabirimi mazur görün kalu belâ'dan başlayıp Üsküdar'a gelinceye kadar zamanın bittiği tebliğler de oldu. Anlatılanlar belki çok önemli idi, fakat onları bir türlü ayıklayıp esas meseleye gelemeyince, Üsküdar ile ilgili konular çabucak çırpıştırılan bir hâl aldı. Mehmet Bey'in belirttiği gibi bu sözlü bir şey. Siz oraya 50 sayfa da yazsanız, Allah razı olsun basıyorlar; ama yazdıklarınızın tamamını okumaya kalkmayın. Bu böyle olacaktı. Bazı tebliğlerde, esas Üsküdar ile ilgili kısmını dinlemeden, süre bitti, genel bilgilerle karşılaştık.

Birkaç sempozyumda daha görev yaptığım için bir şeyi söylemek istiyorum. Tebliğ verip gidenlerle karşılaştık. Tamam, geldiler, tebliğler sunuldu, ama tebliği sunduktan sonra gidilmemeli hemen. Bir kalsın, dinlesin, başkaları neler söylüyor, diğer oturumlarda neler oluyor bir bakılsın.

Üstünde durmam gereken başka bir husus da şudur: İlk defa bu sempozyumda Üsküdar Belediyesi'nin faaliyetleri mercek altına alındı. Hele bugün, bu salon-da verilen birçok tebliğde ilk defa Üsküdar Belediyesi'nin faaliyetleri tartışmaya açıldı. Ya genel olarak değerlendirildi ya da özel biçimde şu tür faaliyet değerlendirmeye alındı. Bu da bize meselenin sadece geçmiş ile, Üsküdar'ın bir zamanlar çok da iyi mahalleli, hayat ve kültürünün bilinmeyen yanlarıyla yetinmediğimizi, bugüne ve geleceğe bakmamız gerektiğini gösterdi. Bu çerçevede en eski bilgilerden en yeni teknolojiye kadar birçok bilgiyi gözden geçirdik. Meselâ Hamza Bey'in son oturumda sunduğu bilgiler sadece belediyenin değil, geleceğin alt yapısını oluşturan sistemlerin Üsküdar Belediyesi'nce ne şekilde kullanılacağı hususundaki çok önemli bilgilerdi. Ayrıca burada bugün değil gelecek söz konusu idi. Herkesin bilgisayar kullandığı bir ortamda belediye hizmetlerinin belki artık internet üzerinden yürüyeceği, takip edileceği ve değerlendirileceği ortam söz konusu oldu. Bu doğrultuda bundan sonraki sempozyumların da aynı heyecanla, aynı bilimsellikle yürüyeceğine inanıyorum. Bu faaliyetler devam ettikçe belki belediyeye külfetimiz, zahmetimiz artacaktır ama ilim ve irfan âlemine katkısı çok olacaktır.

Tekrar söylediğim söze geliyorum, buradaki çalışmalar Türkiye'de belki de az kullanılan, az bilinen ilmi çalışmanın bir disiplin haline dönmesini göstermektedir. Hepimize bu imkânı sağlayan başta Belediye Başkanımız Sayın Mehmet Çakır olmak üzere, Belediye yetkililerine ve katılımcılara bize vakit ayırdıkları, göz nuru döküp bilgilerini bize sundukları için şahsım adına teşekkür ediyorum.

Kapanış Konuşması

MEHMET ÇAKIR

Üsküdar Belediye Başkanı

Saygıdeğer divan başkanı,

Divan heyeti,

Değerli hocalarım,

Sevgili davetliler,

Hepinizi hürmetle, sevgiyle selamlıyorum.

Dört günlük yoğun bir çalışmanın sonuna geldiğimiz, bir hayli yorulduğunuz bu geç vakitte sizleri fazla meşgul etmeyeceğim.

Öncelikle Bilim Kurulu'na, akabinde Yürütme Kuruluna, tebliğ gönderen değerli bilim adamlarına, toplantımızı heyecanla hatta ayakta izleyen çok değerli katılımcılara teşekkürlerimi arz etmek istiyorum.

Belediye olarak çalışanlarımıza, mesai arkadaşlarımıza da burada takdirlerimi, teşekkürlerimi ifade etmek istiyorum. Belediyemiz çalışanları da ciddi bir iş tutuş biçimi sergilediler. Onlardan da memnun kaldığımız için ben de arkadaşlarıma teşekkür ediyorum. Sonsuz teşekkür ediyorum. Bu tarz, üslup, gayret, bu çalışmalar örnek olur ve inşallah bundan sonra da daha artarak devam eder.

Ben "çok iyi oldu" demiyorum. Şayet iyi olduysa, muhterem hocalarımızın, Bilim Kurulu'nun, Yürütme Kurulu'nun, Coşkun Yılmaz Bey'in üstün gayret ve çalışmaları ile olmuştur. İnşallah gelecek sempozyum daha da iyi olur.

Her sempozyumdan sonra biz yeni görevler üstleniyoruz. Bize verdiğiniz bize yüklediğiniz, görevler var. Ben bu görevlerin bir kısmını yerine getirmiş olmanın mutluluğu ve huzuru içerisindeyim. Çünkü o görevler bir şekli ile yerine getirilmiş oldu ki bu sempozyumda tebliğ olarak sunuldu, bazı çalışmalarımız hocalarımız tarafından bilimsel bir anlayışla değerlendirildi. Takdirler ifade edildi, yeni görevler, ödevler verildi. Çok teşekkür ediyorum.

Eksik olmayınız. Sağ olun, var olun inşaallah bu teşekkürünüze lâıyk olmaya gayret edeceğim.

Arkadaşlarım oturumları takip ettiler notlar aldılar. Ben de yetismeye çalıştım, notlar aldım. İnşaallah önümüzdeki dönem içerisinde, görev vaki olduğu an o ödevleri de yapmaya çalışırız. 2009 senesi, malum-ı âliniz yeni bir görev süresinin başlangıç tarihi oluyor.

Belediye faaliyetlerinden bazıları burada masaya yatırıldı. Çok teşekkür aldım. Çok memnun olduğumu söyleyeyim. Marifet iltifâta tabidir. Yapılan sunumlarda bir şeyi gördüm, belediye olarak biz çok hizmetler yapmışız. Zaten anlatıldığı için reklâm marifetinde söylemiyorum. Ancak bir eksikliğimizi, hocalarımız da söyledi, ben de anladım. Tanıtım çalışmalarımız eksik. Bunu burada gördük. Sayın dekanımın yaptığı araştırma sonucunda, faaliyetler güzel olduğu ama halk tarafından algılanışının zayıf olduğu söylendi. Niçin zayıf? O da arkadaşlarımdan değil, sanıyorum benden kaynaklandı. Çünkü tanıtımla alâkalı birçok materyal bastırılıyor ama bunların çoğu çöpe gidiyor. Bu milletin parası çarçur olsun istemedim. “Varsın bu ayağı eksik olsun” dedim. Ama milletin algılamamasına da doğrusu üzüldüm. Fakat, anlaşılıyor ki, bu hassasiyete dikkat ederek daha fazla tanıtım çalışması yapılmalıymış.

Ve bir şeyi daha gördüm ki, ben beratımı aldım. Bu sempozyumda sizler bana

beratımı verdiniz. Niçin ben bu cümleyi kullandım, kısaca açıklık getireyim: Vatandaşlarım, halkım, genel başkanımız bana 5 yıllık bir görev verdi. Sonrası yine halkımızın ve genel başkanımızın takdiridir. Onun da tarihi yaklaşıyor. Takdirdir, ne olur, nasıl gider bilinmez. İnşallah sizlerden gelecek beratlarımızı da alırız. Hayırlısını diliyor, VII. Üsküdar Sempozyumu'nda buluşmak temennisiyle hepinize tekrar, sevgilerimi, teşekkürlerimi ve hürmetlerimi sunuyorum.